

AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

AZ ÉDEN KERTJÉTŐL A FOGSÁGIG – A BIBLIA
NÉPÉNEK ÖTEZER ÉVES TÖRTÉNELME

DAVID ROHL

*A Fáraók és királyok és a Legendás civilizációk
című könyvek szerzője*

A könyv az Ótestamentum történetét tartalmazza a XXI. századi történész szemszögéből. Valódi emberek és valódi események története, amelyek most a megfelelő történelmi háttér elé kerülnek.

„David Rohl valódi eredménye az a mód, ahogy – a világon először – a bizonyítékokból összefüggő, nagyszerű történetet – minden történetek történetét – sikerült megalkotnia.” SUNDAY TIMES

„Mikor felfedezésekről van szó, David Rohl mellett Indiana Jones gyengécske kezdőnek tűnik... Rohl Anglia lehangosabb egyiptológusa.” DAILY EXPRESS

„David Rohl feje tetejére állította az ókori Egyiptom hagyományos kronológiáját azzal, hogy megállapította: a fáraók korát háromszáz évvel szükséges megrövidíteni, és így pontosan egyezik egymással az egyiptomi történelem és a Biblia története... Nagy vitát kiváltó sikerkönyvében, a *Fáraók és királyok*ban és a könyv nyomán elkészített dokumentumfilm-sorozatban fejtette ki elképzeléseit, minek következtében Anglia legismertebb régésze lett belőle és munkája hangos tudományos vita középpontjába került.” JERUSALEM REPORT

DAVID ROHL

AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

AZ ÉDEN KERTJÉTŐL A FOGSÁGIG – A BIBLIA
NÉPÉNEK ÖTEZER ÉVES TÖRTÉNELME

Gold Book

Eredeti cím: *The Lost Testament*
From Eden to Exile: The Five-Thousand-Year History
of the People of the Bible
Copyright © 2002, David M. Rohl

Fordította: Tamás Gábor
Szakmailag ellenőrizte: Békési József

Tilos ezen kiadvány bármely részét sokszorozítani, információs rendszerben tárolni vagy a kiadóval történt előzetes megállapodás nélkül bármely formában, bármely módon sugározni.

ISBN 963 9437 75 1

Magyarországon kiadja a Gold Book Kft.
Felelős kiadó a kft. vezetője.

Testvéreimnek,

**John C. G. Röhl professzornak,
valamint
Angela Kingsford Röhlnek
és Nora S. Smithnek**

DAVID ROHL

AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

Tartalom

Bevezetés	15
------------------------	-----------

Első rész

Kezdetek

<i>Első fejezet: Ádám és az Éden kertje</i>	<i>31</i>
---	-----------

A történet

A vörös föld embere (33) – Istenek hegye (35) – Mennyben kötött házasság (37)

Történeti és régészeti háttér

Előjáróban (39) – A kezdet előtt (40) – Menekülés Édenbe (40)
– Az újra megtalált Éden (41)

<i>Második fejezet: Hénoch, a városépítő</i>	<i>45</i>
--	-----------

A történet

A paradicsom őrei (45) – Leereszkedés a mennyországból (46)
– Az anunnaki (47) – Isten neve (50) – Szent sziget (51)
– Uanna-Adapa (52) – Nun szigete (53) – Szövetségesek és kereskedelem (54)

Történeti és régészeti háttér

Özönvíz előtti dinasztiák (57) – A korai ősatyák életkora (57)

<i>Harmadik fejezet: Noé és a vízözön</i>	<i>61</i>
---	-----------

A történet

Előkészületek (62) – A nagy vízözön (64) – Azután (65)

Történeti és régészeti háttér

Az özönvíz valósága (70) – Noé hegyének helye (70)

Negyedik fejezet: Nimród és Bábel tornya.....75

A történet

A nagy vadász (76) – Az első betű (77) – Bábel tornya (82) – Nun.ki tornya (83) – Nyelvi zavarok (86)

Történeti és régészeti háttér

Ki volt Nimród? (88) – Az I. uruki dinasztia (89) – A holtak ura (91) – Az első hős- király (93) – Lázadó király (94) – I. kisi (A) dinasztia (95) – I. kisi (B) dinasztia (95) – I. uri dinasztia (95)

Ötödik fejezet: Hám fiai.....97

A történet

A nagy vándorlás (98) – Az első afrikai telepek (99) – Vadászokból aranyásók (103) – Hórusz követői (105) – Put és Kánaán (107) – Dinasztikus faj (108) – Hórusz és Széth versengése (109) – Második vándorlás (110) – Egyiptom egyesítése (112)

Történeti és régészeti háttér

Nemzetek listája (114) – Kus és a tenger (115) – „Dinasztikus faj” (117) – A sebtüak (120) – A Hanc szigete (120) – Neheni predinasztikus dinasztia (121) – Tjen/Thiniszi 0. dinasztia (121) – Memphiszi I. dinasztia (121) – II. dinasztia (122) – III. dinasztia (122) – IV. dinasztia (122) – V. dinasztia (122) – VI. dinasztia (122)

Második rész

Vándorévek

Hatodik fejezet: Ábrahám, az amorita.....125

A történet

Köztes századok (126) – Vándorlás délre (130) – Ábrahám Egyiptomban (133) – Háború öt király ellen (136) – Szodoma pusztulása (138) – Ábrám fiai (141) – Túlzott áldozat (142) – A temetkezési barlang Machpelában (144) – Menyasszony Izsáknak (144) – Ábrahám halála (145)

Történeti és régészeti háttér

El mint holdistenség (146) – Ábrahám fáraójának kiléte (147)
– A X. dinasztia (149) – Mezopotámia négy királya (149)
– Szodoma elhelyezkedése (150) – II. kisi dinasztia (153) – A lagasi
dinasztia (153) – Az aksaki dinasztia (154) – A II. uruki dinasztia
(154) – A III. kisi dinasztia (154) – A II. uri (154)
– A IV. kisi dinasztia (154) – A III. uruki dinasztia (156) – Az agadei
dinasztia (156) – A III. uri dinasztia (156)

Hetedik fejezet: A szolgasághoz vezető út 159

A történet

Elsőszülöttség (161) – Feleségkeresőben (162) – Erőszak
és bosszú (162) – A színes kabát (164)

Nyolcadik fejezet: József, Egyiptom kormányzója 167

A történet

József, a rabszolga (167) – A fáraó álma (168) – Hét bő esztendő
(170) – Hét szűk esztendő (171) – Testvérek találkozása (173)
– Góseni évek (176) – József halála (177)

Történeti és régészeti háttér

A XII. dinasztia (182) – Bizonyítékok a Nílus szokatlanul magas
vízszintjére (182) – A Tell ed-Dabaa-i XII. dinasztia korából való
településen végzett ásatások (184) – A XII. dinasztia idejének
csillagászati meghatározása (186)

Harmadik rész

Út az Ígéret Földjére

Kilencedik fejezet: Mózes, Egyiptom hercege 191

A történet

Elnyomás (192) – Rabszolgaság Gósenban (195) – Mózes születése
(197) – Háború Kussal (201) – Menekülés Egyiptomból (204)
– Jetró, a midiánita (205) – Isten megnyilatkozik (206)

Történeti és régészeti háttér

A Vénusz-megoldás Kr. e. 1419-ben (208) – A Kr. e. II. évezred csillagászati korszakolása (208) – Az agadei dinasztia (211) – A gutik dinasztíája (211) – A IV. uruki dinasztia (212) – Az V. uruki dinasztia (212) – A III. uri dinasztia (212) – Az iszini dinasztia (212) – A larszai dinasztia (213) – Az I. babiloni dinasztia (213) – Bibliai kronológia Józseftől Mózesig (213)

Tizedik fejezet: Mózes és a kivonulás.....217

A történet

A tíz csapás (218) – Kivonulás (224) – A tenger csodája (228) – Út Hóreb hegyéhez (230) – Tízparancsolat (235) – Az aranyborjú (237) – A szövetség ládája (239) – Pusztában töltött évek (240) – Út Hór hegyéhez (242) – Támadás Moáb és Ammon ellen (244) – A jordániai amorita királyságok pusztulása (246) – Halál a Nebo-hegyen (247)

Történeti és régészeti háttér

A XIII. dinasztia (248) – A Kivonulás könyvében szereplő számok (249) – A Sínai-félsziget csodáinak természeti és régészeti bizonyítékai (251)

Tizenegyedik fejezet: Józue és a hódítás255

A történet

A falak leomlottak (256) – Jerihó régészeti feltárása (257) – A dombok közé (259) – Józue napfogyatkozása (260) – A királyságok fő székhelye (261) – A szövetség köve (263) – Sesi fáraó (265) – Törzsi területek (269)

Történeti és régészeti háttér

A hódítás kronológiája (271)

Tizenkettedik fejezet: Bírák – a készülődő királyság277

A történet

Izraelita szent helyek (278) – Otniel és Ehud (281) – Öldöklés és felfordulás (282) – A filiszteusok érkezése (283) – Debora és Bárak (286) – Gedeon és a midiániták (288) – A hükszósok kiűzése (290) – Abimelek és Migdol-Szichem (294) – Jiftach (296)

- Filiszteus uralom (299) – Sámson (299) – Sámuel (300)
- A szövetség ládája mint zsákmány (301)

Történeti és régészeti háttér

A bírák kora (305) – A nagy hükszósok kora (306) – A nagy hükszós XVII. dinasztia (307)

Negyedik rész

Legendás királyok

Tizenharmadik fejezet: Saul és a zsidó lázadás313

A történet

Labaju, a katonakirály (315) – Az izraelita felkelés (316)
 – Az amarnai kor (318) – Levelek a fáraónak (321) – A trónkövetelő (323) – Labajim (326) – Elhanan és Achis (327) – A gilboai csata (329) – „Hogy estek el a hősök?” (332)

Történeti és régészeti háttér

Az ugariti napfogyatkozás (333) – A XVIII. dinasztia (334) – Labaju amalekita alattvalói (334)

Tizennegyedik fejezet: Dávid, a katonakirály339

A történet

Bosszúszomj (341) – Gyilkosság és további bosszúk (342)
 – Jeruzsálem elfoglalása (344) – Utolsó összecsapás a filiszteusokkal (347) – Királyi város készül (349) – Dávid háborúi (351) – Pakku embere (358) – A birodalom „kiterjesztése” (359) – Változások politikai téren (362) – Absalom felkelése (365) – Dögvész (366)
 – Problémák az öröklés körül (366)

Történeti és régészeti háttér

A hiányzó KéB cserépanyag (368) – Amarna kori becenevek (369)
 – Az amarnai kor (370) – A hettita közép- és újbirodalom (370)
 – Közép-asszír korszak (371) – Közép-babiloni korszak (371)

<i>Tizenötödik fejezet: Salamon</i>	375
---	-----

A történet

A fáraó lánya (375) – Templomépítés (381) – Salamon palotája (384) – Új hatalom Egyiptomban (387) – Sába királynője (389) – Salamon vagyona (391) – A kádesi csata (392) – Belső lázongás (399)

Ötödik rész

Két királyság

<i>Tizenhatodik fejezet: A szakadás</i>	407
---	-----

A történet

Sisák fáraó (408) – Ramszesz, Jeruzsálem kifosztója (411) – Aza, Júda királya (415) – Omri háza (416) – Beteljesült átok (418) – A változás szele (419) – Arca: a királycsináló (422) – Egyiptom megmentője (423) – A trójai katalizátor (426)

Történeti és régészeti háttér

Egyiptomi feljegyzés II. Ramszesz győzelméről Rechabaám felett (433)

<i>Tizenhetedik fejezet: „Hogy estek el a hősök?”</i>	441
---	-----

A történet

Menekültek északról és keletről (441) – Háborúban Arámmal (442) – Az alattvalók felkelése (446) – Államcsíny (450) – Gyilkosságok és udvari intrikák (456) – Új világrend (456) – Izrael megmentője (458) – Háború a királyságok között (459) – A második építő király (460) – Farkas a bárányok között (463)

Történeti és régészeti háttér

A vaskor II rétegvizsgálati eredményei (469) – Arám-Damaszkusz arámi királyai (470) – Türosz föníciai királyai (471) – Büblosz föníciai királyai (471) – Az Újbirodalom vége és a Harmadik Átmeneti Korszak (471) – A XIX. dinasztia (471) – A XX. (A) dinasztia (472) – A XX. (B) dinasztia (472) – A XX. (C) dinasztia (472) – A XXI. (taniszi) dinasztia (472) – A XXI. (thébai) dinasztia (472) – A XXII. dinasztia (472) – Manethón

XXIII. dinasztíája (473) – A XXIV. dinasztia (473) – A XXV. dinasztia (473)

Tizennyolcadik fejezet: Fogság475

A történet

Az asszírok visszatérnek (477) – Romlott királyok (480) – Reformer király (482) – Jeruzsálem eleste (483)

Tizenkilencedik fejezet: Utószó489

A bibliai régészet érvénytelensége (490) – Új kezdet (492)

Hatodik rész

Mellékletek

Köszönetnyilvánítás501

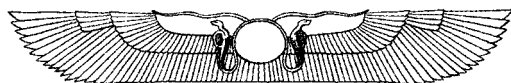
Bibliográfia.....504

Rövidítések jegyzéke.....518

Név- és tárgymutató519

DAVID ROHL

AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

BEVEZETÉS

A könyv, melyet kezében tart, megtörtént eseményeket dolgoz fel. Egy nép legendás története, melyet saját hagyományaikból és a környezetükben élt ókori népek, civilizációk legendáiból ismerhetünk meg. Ezt a történetet a közel-keleti régészeti kutatások és a ránk maradt írásos források tanulmányozásának legújabb eredményein keresztül is meg lehet ismerni. Ez a könyv, *Az elveszett testamentum* feldolgozza és összekapcsolja a forrásokat, legyenek akár régészetiek, akár mitikusak, hogy megismertesse Önöket annak az aprócska törzsnek a történetével, melyből előbb önálló nép lett, majd számtalan kihívás, ellenségeskedés és próbálkozás révén létrehozták azt a népet, mely a Bibliában* „izraeliták” néven szerepel. Kik ezek az izraeliták? Honnan jöttek? Mi olyan különleges „egy igaz istenükben”, Jahvében, ami kiemeli őt számtalan más istenség közül, melyet a többi nép tisztelt?

Azzal, hogy feldolgozom történetüket, reményeim szerint sikerül feltárnom Jahve gyermekeinek valós földrajzi és történelmi környezetét és megfelelő politikai, illetve kulturális közegükbe helyezni az Ótestamentum nagy eseményeit és személyiségeit.

Amennyiben a könyv olvasója hívő keresztény, zsidó, illetve muszlim, tekinthet úgy is jelen munkára, mint a Bibliához, a TANAAKH-hoz vagy a Koránhoz írott kézikönyvre. Remélhetőleg új megvilágításba helyezi azt, amire mindegyikünk úgy tekint, mint az emberiség legfontosabb írott művére. Azok számára, akik nem tartoznak egyik vallási közösséghez sem, ez a könyv magyarázatot nyújthat a – judeo-keresztény teológia alapját alkotó – Jahve-hit fejlődésének korai szakaszára és bemutatja az eredetéhez kapcsolódó környezetet. Reményeim szerint mindenki megkapja azt, amit szeretne ebből a csodálatos történetből, minden történetek közül a legelsőből, mely most az eddigiektől eltérő módon teljesen új „történeti” nézőpontból kerül bemutatásra.

* A magyar bibliai idézetek a Szent István Társulat katolikus Biblia-fordításából származnak – a ford.

TANAAKH: A héber Bibliához tartozó iratok összefoglaló neve, beleértve a Tórát is.

Miben különbözik ez a könyv a többi munkától, melynek az a célja, hogy régészeti bizonyítékokkal és modern tudományos módszerekkel „magyarazzák” a Bibliát? A válasz csupán egyetlen szó: kronológia. Aki volt olyan szerencsés, hogy láthatta a tévében sugárzott *Fáraók és királyok* című dokumentumfilm-sorozatot, vagy olvasta a hasonló című könyvet, illetve a *Legendás civilizációkat*, az bizonyára hallott már arról, hogy különféle természettudományos és történelmi szakterületek elismert kutatói közös erővel gyökeresen új kronológiát dolgoztak ki az ókori világ történelmére. Az „Új Kronológia” szerint az elmúlt két évszázad szaktekintélyei akaratlanul átszerkesztették a kereszténység korát megelőző korszak idővonalát, hogy kétszáz-háromszázötven évvel hosszabb lett a valóságosnál. Ennek következtében az ókori Közel-Kelet civilizációi nem estek egybe a bibliai történelemmel, így az Ótestamentumban olvasható eseményeket semmiféle régészeti bizonyítékkal nem lehetett alátámasztani, éppen ezért a Biblia íróinak, szerkesztőinek „történelmietlen” betoldásainak tekintették őket. Az Új Kronológia helyreigazította az idővonalat azzal, hogy eltávolította a modern kutatások során betoldott felesleges éveket, és ennek eredményeképpen bebizonyította, hogy a Biblia története beilleszthető az eseménytörténet régészeti keretébe. Az izraeliták sohasem tűntek el, eddig egész egyszerűen nem a megfelelő helyen kerestük őket a történelemben.

A Biblia mind a mai napig a világ legtöbbször kiadott, fordított és olvasott irodalmi munkája. Mi azonban pontosan ez a híres könyv? Talán történelmi mű? Mesegyűjtemény? Valóság-e vagy kitaláció? Vajon a Biblia népe valós történelmi szereplőkből áll vagy csupán a mesemondók agyszüleményeit tisztelhetjük benne? Egyáltalán, miért fontos ez ennyire? Azért, mert a világ számos nagy vallási közössége az Ótestamentumban – a judaizmus Tanaakhjában – és a Koránban olvasható történetekhez fordul erkölcsi és teológiai kérdésekben. Éppen ezért az elmúlt kétezer évben ez jelentette az alapot mind a nyugati területeken, mind a Közel-Keleten élők kultúrájában.

A kulcskérdés tehát, vajon ezt az alapot sziklára vagy futóhomokra építették-e? Amennyiben – ahogy néhány tudós véli – „felmagasztalt álomképekkel” van dolgunk, úgy az Ótestamentumnak nem sok hasznát vesszük történeti forrásként. Egyiptomban nem jártak izraeliták. Nem létezett Mózes és a Kivonulás. Nem kellett elfoglalni az Ígéret Földjét. Nem létezett Dávid, a nagyszerű harcos, sem Salamon, a kalmárok hercege. Ebben az esetben az asszír királyok IX. századi évkönyvei előtt, melyek említést tesznek izraelita uralkodókról, Izraelnek nem létezik történelme. A kérdésnek semmi köze sincs a hithez vagy a teológiához – egyszerűen arról van szó, valóságos volt-e mindaz, amiről a Bibliában olvashatunk.

Mítosz-e tehát az Ótestamentum vagy történelmi beszámoló? Ezt a kérdést csakis úgy válaszolhatjuk meg, ha a Bibliában szereplő történeteket

régészeti bizonyítékokkal vetjük össze, emellett megismerkedünk azoknak az ókori civilizációknak ránk maradt szövegeivel, melyek szerepet kaptak a Biblia történeteiben. Ám ahhoz, hogy valós eredményre jussunk, nem szabad a munkának előítéletekkel nekikezdeni. Véleményem szerint a Biblia szövege (mint minden régi szöveg) megbízható történeti forrás *is lehet*, amennyiben a benne olvasható állításokkal szemben nem tudunk felmutatni semmit sem, ami kétséget kizáróan cáfolná azokat.

Való igaz, hogy az Ótestamentum nagy részére hosszú ideig úgy tekintettek, mint ami összeegyeztethetetlen a régészeti bizonyítékokkal. Az ALBRIGHT-hoz és WRIGHT-hoz (mindkettő a bibliai elbeszélések történetiségét hirdette) hasonló tudósok szemléletét az '50-es évektől fogva egyre kevésbé tartották követendőnek, mikor az ásatások megingatták a bibliai szöveg „maximalista” értelmezését. Az izraeliták történetének nagy fordulópontjainak nyoma sem volt az előkerült leletek között. Sehol sem találtak Egyiptom területén izraelita településeket, melyek alátámasztották volna a szolgaság korának létezését, sehol sem kerültek elő olyan összefüggő és kiterjedt pusztulásra utaló nyomok, melyeket akkor várhatunk, ha elfogadjuk, hogy József valóban meghódította Kánaánt. Egyetlen remekbe szabott épületet sem találtak, mely a salamoni „aranykor” maradványa lett volna. A földből előkerülő jelek szinte kizárólag csak arra voltak jók, hogy cáfolják a korábbi nézetet – nem csoda, hogy számos tudós, aki bibliai exegézist oktat különféle egyetemeken, szkeptikussá lett vagy a „minimalista” szemléletet tette magáévá az elmúlt évtizedek során.

Nemrégiben aztán a kutatók új csoportja – köztük én is – nekilátott, hogy felülvizsgálja az elmúlt két évszázadban végzett munkát, kiszűrje az ellentmondásokat és tévedéseket, melyek eredményeképpen a szükségesnél hosszabbra nyúlt az ókori világ történelme. Ráébredtünk, hogy mivel a megnyúlt idővonalnak köszönhetően a történeti tények eltávolodtak a valós régészeti környezettől, a régészek a megfelelő helyeken, azonban teljesen rossz időpontban keresték az Ótestamentum történeteinek bizonyítékait. Ha az ember szemügyre szeretné venni Jerihó leomlott falait Tell esz-Szultán késő bronzkori rétegeiben – ez utóbbi helység a Jerihó romjait tartalmazó domb arab neve –, akkor semmit sem fog találni. Ám ha néhány méterrel mélyebbre ás, ott várják József Jerihójának ledöntött falai. Részen már fel is tárták, ám mindeddig nem ismerték fel, mit is találtak. Hasonló történetek mondhatók el József és Salamon idejével kapcsolatban, de még régebbről, Nimród és Babel tornya kapcsán is.

A tudósok fiatal nemzedéke létrehozta az Új Kronológiát, melyet a '90-es években egy sor népszerűsítő kiadvány segítségével ismertetett meg a nagyközönséggel. Az első, a *Sötét évszázadok*, melyet Peter James szerkesztett, bemutatta az ókori világ bevett kronológiájának hibáit és rámutatott arra a mesterségesen létrehozott „sötét korra”, melynek semmilyen más feladata nem volt, mint hogy kitöltse a korábbi tudósok túlnyújtott idővo-

nalán tátongó lyukakat. Ezt követte az én könyvem, a *Fáraók és királyok: a Biblia – a mítosztól a történelemig*, melyben az egyiptomi kronológia problémáit igyekeztem körüljárni, valamint azt, milyen szerepet játszottak ezek az általános felfogásban, miszerint a Bibliát nem lehet történeti munkának tekinteni. A *Fáraók és királyok* azt is bemutatta, az újragondolt kronológia segítségével miként állítható vissza az Ótestamentum történeti értéke, melyet így valós eseményekről és személyiségekről hírt adó forrásként lehet kezelni. Megtaláltuk azt a régészeti és kronológiai keretet, amelybe beleilleszkedett az izraeliek történetének egyiptomi szakasza, az Ígért Földjének meghódítása és Izrael egységes királyságának felemelkedése. A *Fáraók és királyok – bibliai kutatás* címmel bemutatott tévésorozat a nemzetközi közönség elé tárta elképzeléseinket, egyúttal komoly vitát – egyesek szerint veszekedést – indított útjára akadémiai körökön belül.

Ezután jelent meg a *Legendás civilizációk*, melyben megkíséreltem erre az új kronológiai vonalra felfűzni a Teremtés könyvét. Témájánál fogva a könyv inkább elméleti összefoglalás kívánt lenni és nem a *Fáraók és királyok*-ban bemutatott történeti elemzést kívánta folytatni. A Teremtés legendák homályába vesző időszaka izgalmas vizsgálati téma, azonban számos eposz, mítosz függvényében lehet csak tárgyalni és a részletek meghatározásához szükséges régészeti leletekből igen kevés áll rendelkezésünkre. Mindennek ellenére az efféle forrásokból rengeteget lehet kideríteni az emberiség történetének korai szakaszáról, amennyiben vizsgálatuk, értelmezésük során kitekintenek a művek keletkezési idejének környezetére.

A könyvek és tévéműsorok mellett az Interdiszciplináris Tudományok Tanulmányainak Intézete (az angol név rövidítésével: ISIS) kilenc évfolyamot jelentetett meg az Ókori Kronológia Fórumának Értesítője (az angol név rövidítésével JACF), mely immár elismert forrás az Új Kronológia elméletével kapcsolatos viták és az ókori világ régészetének egyéb kronológiai, illetve történeti kérdéseivel kapcsolatban. Élénken működő levelezőlista jött létre az interneten is, mely ugyancsak az Új Kronológiával kapcsolatos kutatásokkal és vitákkal foglalkozik (www.group.yahoo.com/group/NewChronology). Számos doktori dolgozat készül, mely az Új Kronológia elméletének egyes részleteit vizsgálja, továbbá az ÚK kutatóinak elhivatott csoportja olyan területekkel foglalkozik, melyekre a könyvekben és tanulmányokban eddig még nem, vagy nem eléggé tértek ki. Ide tartozik többek között a mezopotámiai kronológia, az asztronómiai keltezés, a Levante vaskori rétegtana és a tudományos kormeghatározási módszerek felülvizsgálata.

A kiadott kutatási eredmények és a többször is jelzett vitakészség ellenére az Új Kronológia elméletét hirdetőik teljes érdektelenséggel vagy heves ellenkezéssel találkoztak a konzervatív akadémiai közösség részéről. Engem neveztek már „sarlatán”-nak, „tévé-kronológus”-nak, „teljes csőd”-nek, az Új Kronológia elméletét pedig „tökéletes badarság”-nak.

Sir Mortimer Wheeler egy alkalommal azt mondta: „a régészet nem tudomány; a régészet bosszú”. A kijelentése óta eltelt idő alatt a dolgok nem sokat változtak. Az efféle kirohanások köteteket mesélnek a tudósok

üldözési mániájáról és csak arra jók, hogy érzékeltessék azt az ösztönös konzervativizmust, mely áthatja a tudományos közösség egyes részeit. Ez utóbbit hangsúlyoznom kell, mivel nem minden kollégámra igaz, hogy csakis visszafelé hajlandó tekinteni. Max Planck, a híres fizikus '40-es évekből származó mondása remekül bemutatja azt a valóságot, mellyel sok forradalmi eszmének szembe kell néznie:

Az új tudományos igazság nem azzal diadalmaskodik, hogy meggyőzi ellenzőit és a fény felé vezeti őket, hanem azzal, hogy ellenzői előbb-utóbb kihalnak és olyan új nemzedék nő fel, mely már adottnak veszi.

Miféle szerepet játszik mindez a bibliakutatásban? Véleményem szerint kezünkben van a gyógyszer, mellyel talán sikerül kigyógyítani a páciensünket betegségéből, azonban ő makacsul ragaszkodik ahhoz, hogy nem veszi be, mivel nem szereti az orvosság ízét.

Jelen könyv utolsó fejezeteit írtam, mialatt új dokumentumfilm-sorozatot sugárzott a tévé és én nagy érdeklődéssel – és nem kevés élvezettel – figyeltam. A címe *Nem feltétlenül*, és a bejrúti túsok egyike, John McCarthy vezette. A sorozat alapjául szolgáló könyvnek ugyanez a címe és egy Matthew Sturgis* nevű történész írta. A viszonylag vékony – egy nap alatt elolvasható – kötet alcíme: *Vizsgálat a bibliai múlt valóságáról*. Mind a tévé-sorozat, mind a könyv szerint a valóság, hogy történeti forrásként a Biblia szinte teljes egészében hasznavehetetlen. McCarthy megszólaltatta a ma neves régészeit, akik a Szentföldnek nevezett területen ásatást vezetnek. A kiváló tudósok – akik közül sokakkal nekem is volt szerencsém találkozni a *Fáraók és királyok* forgatása során, illetve különféle konferenciákon – következtetései kérelhetetlenek, melyet csak tovább erősít, hogy gyakorlatilag egyhangúan ugyanazt állítják. Íme néhány példa az elhangzott véleményekre, mellettük Sturgis és McCarthy következtetéseivel a bibliai történetek történelmi hűségét illetően.

- **Sturgis a Kivonulásról** – „A tudósok jelentős részének szemében régészeti bizonyítékok hiányában a Kivonulás – akárcsak József hódításainak története – egyértelműen legenda csupán.”
- **Ze'ev Herzog a Kivonulásról** – „ez a történet sohasem volt valóság.”
- **McCarthy a hódításról** – „Példának okáért, mikor a jerihói ásatást az '50-es években újból megnyitották, kiderült, hogy a falak jóval azelőtt dőltek le, mielőtt József és népe megérkezett volna; szinte bizonyos, hogy ez utóbbi időszakban senki sem lakott Jerihóban... Az Ígért Földjének meghódítása lassanként semmivé foszlott... A tény, hogy a Jerihóban és a Bibliában szereplő más történelmi helyeken talált régészeti bizonyítékok megcáfolják a hódítás történetét, megdöbbentő

* M. Sturgis: *It Ain't Necessarily So: Investigating the Truth of the Biblical Past*, 2001, London.

erővel hat... Akármennyi régészhez fordultam, mindegyik azt állította... nemcsak hogy nem létezett semmiféle hódítás, melyet József vezetésével Izrael gyermekei hajtottak volna végre – ez csupán későbbi fejlemény –, hanem hogy az izraeliták valójában kánaániták voltak.”

- **Bill Dever Jerihóról** – „József olyan várost rombolt le, ami nem is volt ott.”
- **Sturgis a hódításról** – „A legutóbbi adatfelvétel szerint, melyet Bill Dever és Lawrence Stager végzett, a harminc-egynéhány városból, melyet József elfoglalt, szinte mindegyikről kiderült, hogy a Kr. e. XIII. században – abban az időben, melyet hagyományosan a hódítás szakaszának tekintenek – lakatlan volt; másvalakik rombolták le, vagy éppen nem is rombolta le senki... Amennyiben Izrael gyermekei nem söpörtek végig Kánaán területén, hogy meghódítsák, vajon valóban elhagyták-e Egyiptomot, s tényleg átvágtak-e a pusztaságon? Sőt – megfordultak-e egyáltalán valaha is Egyiptomban?”
- **Sturgis a Bírák könyvéről** – „Fennakadtunk azon az elképzelésen, miszerint az első izraeliták nem a terület határain kívülről érkeztek, hanem a helyi kánaánita lakosságból emelkedtek ki. Első látásra kifejezetten döbbenetesnek tűnik, majd mikor felfogjuk, mindez mit jelent, még inkább megdöbbenünk. A zsidó hagyomány két pillére az Ígért Földjének meghódítása Isten ígérete szerint és Isten választott embeerek mindenki mástól elkülönülő származása. Ha elveszük őket, gyökeresen át kell alakítani az Ótestamentum történetét, mivel aláássuk mindazt, ami előreviszi a bibliai elbeszélést. Mindezek alapján különösen nagy elővigyázattal kell kezelnünk a Bírák könyvét, mikor történeti forrásként kívánjuk felhasználni.”
- **Sturgis Dávid Jeruzsáleméről** – „Másfél évszázadnyi kutatás, ásás után szinte semmilyen régészeti bizonyíték sem került elő Dávid király fővárosából.”
- **McCarthy a X. századi Jeruzsálemről** – „Semmiféle régészeti bizonyíték sem támasztja alá, hogy Dávid és Salamon király idején Jeruzsálem óriási palotákkal és templomokkal büszkélkedő város lett volna. A korábbi időszakból számos lelet került elő, akárcsak a felső rétegekből, azonban a Kr. e. X. századból szinte semmi.”
- **Israel Finkelstein a Jeruzsálem központú egységes királyságról** – „A X. századból szinte semmiféle bizonyíték sem áll rendelkezésünkre. Alig van valamink Salamon idejéből. Jeruzsálem ebben az időben feltehetően alig volt több aprócska falunál, esetleg szegényes kisvárosnál.”
- **Sturgis Dávidról** – „Néhány szövegmagyarázó... még Dávid király létét is kétségbe vonja. Felvetésük szerint később hozták létre, vagy – Arthur királyhoz hasonlóan – igen szerény alapokból hatalmas méretűre fújták fel, hősi bajnokot faragtak belőle, mely a későbbi nemzedékek számára a rég letűnt aranykort jelképezte, noha ez valójában sohasem létezett.”
- **Sturgis Salamonról** – „A tudósok egy része számára Salamon királyságának határai és jellegzetességei elhomályosultak, mások szemében

pedig egyenesen semmibe vesztek... Salamon nagysága makacsul és zavarba ejtő módon mitikus maradt.”

McCarthy a következő örökbecsű mondattal fejezi be az előszót: „A Biblia történeti szemlélete a valaha kitalált legjobb mesék közé tartozik.”

Mikor az ember a *Nem feltétlenül*höz hasonló könyvet olvas, akkor érti meg igazán a „bibliai régészet” fogalmát övező hatalmas pszichológiai problémákat, arról nem is beszélve, hogy ez a kifejezés már önmagában is tabunak számít a térségben dolgozó régészeknek. Ami igazán dühítő, hogy a problémák megoldása évtizedek óta ott hevert a tudósok orra előtt; azonban egész egyszerűen nem látják a fától az erdőt. Világos régészeti bizonyítékokat vizsgáltak meg, melyek pontosan megfelelnek a Bibliában olvasható történeteknek; azonban mivel nem a megfelelő történeti pillanathoz kerültek elő, ezért nem kapcsolhatók össze az izraelitákkal. Mikor úgy gondolják, hogy a megfelelő történeti pillanatot vizsgálják, akkor viszont semmilyen régészeti lelet nem kerül elő, ami alátámasztaná a Biblia szövegét. Ebből következik, hogy a Bibliának *kell* tévednie.

Ezek után jöttem én és voltam olyan vakmerő, hogy azt javasoljam, talán érdemes lenne még egy pillantást vetni a kronológiára, hátha sikerül összhangba hozni a régészeti bizonyítékokkal. Eretnekségemért sarlatánnak és idiótának neveztek, minek következtében a Matthew Sturgishez hasonló írók nem merik felhasználni az Új Kronológia-elmélet nyújtotta radikális változtatásokat. Miért? Mert attól tartanak, megbélyegzik őket. Nem mintha Sturgis nem ismerné az esetleges megoldást a könyvében felvetett kérdésekre; néhány mondat erejéig ki kellett térnie az Új Kronológiára is, mikor a Jerihó jelentette dilemmát próbálja feloldani, mielőtt visszatérne a problémák közéjébe.

A szóban forgó nehézség feloldására megjelent néhány népszerű kiadvány is, mely gyökeres változtatásokat javasolt. David Rohl *Fáraók és királyok* című könyvében nemrégiben felvetette azt az elképzelést, hogy a jelenleg elfogadott egyiptomi kronológiából legalább 350 évet ki kell törölni. Feltételezésének egyik eredménye, hogy József Jerihó romjai között találná magát; legalábbis elméletben. Az efféle elméleteket a térség szaktekintélyei nem tartják valami sokra.” (*It Ain't Necessarily So*, 49. o.)

Ha megkérjük őket, hogy magyarázzák el, miért nem hajlandók komolyan venni az Új Kronológiát, a legtöbb tudós azt válaszolja, ő maga nem ért ehhez a témához, esetleg azt, hogy ez és ez azt mondta, az Új Kronológia „tökéletes badarság”. Ez és ez minden egyes alkalommal ugyanaz a személy, Kenneth Kitchen professzor, aki korábban a Liverpooli Egyetemen tanított és magára vállalta, hogy boszorkányszerbe fogja az Új Kronológiát. Ha megkérdezzük az izraeli régészeket, miért datálják I. Hedzshepperré

Sesonk uralkodását Kr. e. 945–925 közé – ez a bibliai Sisák uralkodásának ideje – ők erre azt fogják felelni, azért, mert Kenneth Kitchen ezt állítja. Valósággal megrázza őket, mikor kiderül a tény, hogy Sesonkot egyedül amiatt helyezik erre az időre, mert azonosítják Sisákkal; vagyis az állítás teljes egészében a Bibliából levezethető kronológiára épül. Erre elmagyarázzuk, hogy az Egyiptomból és a Földközi-tenger medencéjének más területeiről előkerült régészeti leletek értelmében I. Sesonk később uralkodott (Kr. e. 820 táján), így lehetetlen azonosítani őt Sisákkal (Kr. e. 925 táján). Nem eltúlzott kijelentés, ha azt állítjuk, Kitchen professzor az egyre halmozódó érvek ellenére makacsul ragaszkodik Sesonk és a bibliai Sisák közötti párhuzamhoz, márpedig ez a párhuzam a Szentföld régészeti problémáinak kulcskérdése. Mindennek hallatán az izraeli régészek – akik egyébiránt kiváló koponyák – értetlenül vállat vonnak, a fejüket vakarják, majd visszatérnek az ásatáshoz és továbbra is Kitchen korszakolását használják, bármit is mondtunk nekik az előbb. Ki tudná hibáztatni őket ezért? Az Új Kronológia minden eddigőtől gyökeresen különböző elgondolás; a többség számára túlságosan is nagy az eltérés, hogysem komolyan fontolóra vegyék a használatát. Ha igaz, akkor két évszázadnyi történeti kutatást fordít fel mindenestől. Ellentmond mindannak, amit az egyetemen tanultak. Nem lehet, hogy helyes, mivel az egyiptomi történelem időpontjai, melyeket egyiptológus kollégáiktól kaptak, nagyjából évtizedes pontossággal rendelkeznek... Nem igaz?

Ugyanakkor több millió hétköznapi ember – olyanok, akik sem a régészethez, sem az egyiptológiához nem értenek – látta a *Fáraók és királyokat*, olvasta a könyvet és igencsak eltérő állásponton van a kérdést illetően. Meggyőzte őket az érvelés ésszerűsége. Tetszett nekik a számos új felfedezés, mely oly sokat adott a Biblia történetéhez. A Biblia tudományos vizsgálátának homályos érdekét egyszerre napfény járta át és az akadémikusok fái ellenére végre megpillanthatták az erdőt is.

Most tehát különös helyzetben vagyunk – ott hever előttünk a népszerű elmélet, mely számos dolgot megmagyaráz, ám a tudományos testületek szemmel láthatóan tudomást sem vesznek róla. A szakemberek szerint a Biblia tartalma szinte teljes egészében a mítoszok körébe tartozik. Az Új Kronológia szerint az Ótestamentum lényegét tekintve történeti mű; meg lehet, nem minden egyes részlete, ám a nagyobb események és személyiségek mindenképpen.

A könyv, melyet a kezében tart, tulajdonképpen a Biblia története, melyet valódi kronológiai háttérbe helyeztek. Nem a tudományos közvélemény számára készült. Alapjában véve annak a népnek a történetét beszéli

1. kép (szemben): Egyiptomról és a Sínai-félszigetről készült műholdfelvétel, rajta a nagyívú bibliai történet fontosabb helyszíneivel.

FÖLDKOZI-TENGER

Jeruzsálem

Butó

Pi-Ramszesz

Zsila

Avarisz

Pa-Kanaan
(Gaza)

ALSÓ-EGYIPTOM

SINAI-
FELSZIGET

Petra

Heliupolisz

Pa-Jam
(Fajjum-
oázis)

Itj-taui
(List)

Elim
(Ain-Musza)

Dofka
(Szerabit el-Hadim)

Ahet-Aton
(El-Amarna)

Hóreb-hegy
(Dzsebel Músza)

Nyugati-sivatag
(Szahara)

Keleti-
sivatag

FELSŐ-EGYIPTOM

VÖRÖS-
TENGER

Nubt (Nagada)

Uaszet
(Théba)

Nehen
(Hierakónpolis)

Szüéné
(Asszuán)

Wawat
(Núbia)

Búblosz •

AMURRÚ

Berütoz •

FÖNÍCIA

• Damaszkusz

Türoz •

• Hácór

Akka •

BASAN

Dór •

• Megiddó

Bét-Seán •

• Ramosz-Gileád

Szichem •

Siló •

AMMON

Joppa •

IZRAEL

Jeruzsálem •

• Jericho

Askalón •

MOÁB

Gáza •

Hebron •

En-Gedi •

FILISZTEA

NEGEV

EDÓM

el, mely számos néven tisztelte ugyanazt a nagy hatalmú istent, akit ma Jahvének vagy Jehovának ismerünk. Ennek a népnek a története a Kr. e. VI. évezredben, egy Édennek nevezett helyen vette kezdetét és azzal ért véget, hogy a Kr. e. VI. században az asszírok lerombolják Jeruzsálemet. Csodálatosan gazdag történet, mérhetetlenül összetett és sokrétű, melyet ebben a könyvben egyértelmű, megalkuvást nem tűrő módon adunk most elő. Aki megszokott formájában szeretné megismerni Jahve gyermekeinek történetét, az forduljon a régi, veretes nyelvezetű fordításokhoz (magyarul ez a Károli-féle fordítást jelenti – *a ford.*), ám akit az érdekel, miként mondaná el egy mai történész azt, ami történt – hol és mikor és milyen híres történelmi személyiségeket érintett, akik nem szerepelnek a Bibliában –, az ezt a könyvet olvassa el. Remélem, hogy olvasóim izgalmasnak és érdekfeszítőnek találják majd ezt a munkát; biztosíthatok mindenkit arról, hogy megírni ilyen feladat volt. Bízom benne, hogy a kutatások során is sikerül hasznát venni.

A könyv minden bizonnyal hangos fogcsikorgatást eredményez majd nem egy tudományos közösségben – leghangosabbat feltehetően egy bizonyos árnyas liverpooli külváros egyik dolgozószozábjában –, ám ez ellen nem lehet mit tenni. Azt kell tennem, amit lelkiismeretem diktál és továbbra sem akarok felhagyni azzal, hogy próbára tegyem a konzervatív szemléletű akadémiák tartóoszlopait. Elképzelhető, hogy egy napon ennek is leomlanak a falai – pontosan úgy, mint egykor Jerihónak – és végre elfogadják, hogy „Józsue olyan várost rombolt le, *ami ott volt.*”

A hagyomány szerint a Biblia első öt könyvét (a Pentateuchust) Mózes írta. Láthatóan Jézus és az apostolok is ezt gondolták (János 5:45–47); azonban a tudományos közvélemény ma már másként vélekedik erről. A bibliakutatásban az elmúlt száz évben a „forráselmélet” uralkodott. Az elmélet híres képviselője, J. WELLHAUSEN felvetése szerint a Pentateuchus négy különféle forrásból jött létre, melyeket egyetlen szöveggé szerkesztettek össze, hogy összefoglalja az izraeliták történetét a Teremtéstől egészen Mózes haláláig, mely az Ígéret Földjének meghódítása előtt következett be. A négy forrás több évszázaddal Mózes halála után készült – ezzel komolyan csökken a szöveg forrásértéke, mivel nem lenne egyidős azokkal az eseményekkel, melyekről beszámol.

Azonban több ezer ékírásos és hieroglifákkal lejegyzett szöveg tartalmának megismerésével mára pontosabban ismerjük az ókori civilizációkat és ennek alapján kijelenthető, hogy Mózes öt könyvének számos eleme párhuzamba állítható jóval „korábbi” szövegekkel, melyeknek nincs köze a

WELLHAUSEN: 1844–1918.

2. kép (szemben): Műholdfelvétel Izraelről, rajta a Biblia történetének fontosabb államaival és városaival.

Bibliához. Példának okáért maga Kenneth Kitchen professzor hívta fel a figyelmet az Óbabiloni kor (HK: Kr. e. 1894–1595 körül, illetve ÚK: Kr. e. 1667–1362 körül) törvénykönyvei és Mózes törvényei (HK: Kr. e. 1240 táján, illetve ÚK: Kr. e. 1440 táján) közötti párhuzamokra. A megadott időpontokból kiviláglik, hogy a Hagyományos Kronológia (HK) szerint Mózes több évszázaddal azután írta meg törvényeit, hogy megszületett Hammurapi törvénykönyve, míg az Új Kronológia (ÚK) szerint Mózes nem sokkal Hammurapi után élt, ami megmagyarázná a két forrás hasonlóságait.

Kitchen azt is kimutatta, hogy az Ótestamentum különböző helyein más-más korból való rabszolgaárak megfelelnek különféle, egymástól függetlenül datált dokumentumoknak, melyek Mezopotámia területéről származnak és olvasható bennük a házirabszolgák ára. Így amikor Józsefet húsz sékelért adják el Egyiptomba rabszolgának (Ter 37:28), akkor ára megfelel az iszin-larszai periódus és Hammurapi óbabiloni dinasztiajának ideje közötti ókori világ „árfolyamának” (HK: Kr. e. 2025–1595 körül, illetve ÚK: Kr. e. 1805–1362 körül). Amennyiben József történetét valóban a Kr. e. II. században írták – ahogy a minimalista koppenhágai iskola tagjai állítják –, mikor a rabszolgák ára százhusz sékel volt, akkor meglepő, hogy a szerző pontosan tudta, mennyibe került jó egy évezreddel korábban egy rabszolga. Az Új Kronológia szerint József a Kr. e. XVII. században élt, mikor azok a Mezopotámiából előkerült feljegyzések, melyek ebből a korból származnak, alátámasztják, hogy a midianita kereskedők a megfelelő összeget fizették ki az ifjú izraelitáért.

Az ehhez hasonló vizsgálatok alapján néhány tudós ma már azt állítja, nem szabad kizárólag úgy tekinteni az Ótestamentumra, mint kitalált történetek gyűjteményére. Jogos a feltételezés, hogy létrejöttében a szájhagyomány is szerepet játszott. Más szóval, egyes részleteit egymásnak mesélték az emberek és így maradtak fenn egészen addig, míg viszonylag későn, a Biblia szövegének keletkezése során leírták őket. Más részeket kéziratokban vagy agyagtáblákon őriztek, ám ezeket a Biblia szerkesztése előtt vagy azt megelőzően lemásolták, esetleg átfírták.*

A bibliai történet modern régészeti módszerek szerint történő végiggondolása tele volt nehézséggel, melyekkel jelen kötet írója már a Biblia első lap-

* A szerkesztés eredményeként néhány helyen kronológiai tévedések kerültek a szövegbe. Példának okáért senki sem hiszi, hogy Jákob és az izraeliták „Ramszesz földjén” telepedtek le, ahogy az a Teremtés könyve 47:11-ben áll, mivel a Ramszesz nevű fáraók csak jó néhány száz évvel Jákob és József élete után uralkodtak Egyiptom felett, legyen szó bármilyen kronológiáról is. Nyilvánvaló, hogy a „Ramszesz földje” kifejezést később illesztették a szövegbe, ezzel kívánták magyarázni a szerkesztő korának közönsége számára az izraeliták tartózkodási helyét, mikor Gósent a Per-Ramszesz városa körül elterülő térséggel azonosították. Ramszesz városának romjait még Etheria – vagy Egeria – apátnő idejében is ezen a néven ismerték. Az apátnő a Kr. u. IV. században utazta be Egyiptomot.

ján is kénytelen volt szembenézni. Miként kell bánnom a Teremtéssel? Miként értelmezhetem szó szerint, hogy Ádám volt az első ember a Földön? Miért írja a Teremtés könyve „Teremtsünk embert képmásunkra” többes számban, miközben a bibliai szöveg többi része mintha egyistenhitre épülne? Kik voltak az „óriások” – héber nyelven *nefilim* – akiket az emberek lányai szültek az istenek fiainak? Miként fogadhatnám el feltétel nélkül az özönvíz előtti pátriárkák kivételesen hosszú életkorát? Metuselach (Matuzsálem) valóban 969 évig élt volna? Mi a helyzet a későbbi pátriárkákkal, Ábrahámmal és Izsákkal, akik több mint száz évet éltek meg? Elfogadható-e mindez?

Számtalan kérdés és mind csak arra vár, hogy az ember felvesse és megválaszolja – vagyis értelmezze – őket a lehető legtisztességesebb módon. Persze könnyű azt mondanunk, hogy a Teremtés csupa mítoszból áll és ezzel kilencven százalékától rögtön sikerült is megszabadulnunk, hiszen a Biblia remekbe szabott kezdőkönyve – már csak természetétől fogva is – epikus és legendákkal teli. Nekünk azonban ott kell kezdenünk, ahol minden történet elkezdődött, ezért némi „költői szabadsággal” éltem Ádám és az Édenkert történetének értelmezése során oly módon, hogy szövegem továbbra is megfeleljen a régészeti, antropológiai és geográfiai adatoknak, ám egyúttal igyekeztem megtartani az ember földi Paradicsomból történő távozását elmondó eredeti történet hangulatát is.

A történet jelenlegi átdolgozásába nem került bele a bibliai elbeszélés minden részlete és apró eseménye. Ahol a részletek nem játszanak egyértelműen fontos szerepet a történeti elbeszélés szempontjából, vagy ahol nem áll rendelkezésemre történeti magyarázat – itt néhány csodaszámba menő eseményre gondolok –, ott úgy határoztam, elhagyom őket és az olvasóra bízom, tegye hozzá ő saját értelmezését a kérdéshez. Személyes véleményem mit sem számít, csupán elmondom a történetet a felülvizsgált kronológiai és régészeti keretek között, hogy mások ráfektethessék saját vallásos meggyőződésükre vagy teológiai elképzeléseikre.

Időről időre olyan nevekkel találja magát szembe az olvasó, melyek nem hangzanak ismerősen; különösen az egyiptomi és mezopotámiai nevek, melyek közül egynéhány igencsak különös. Ám mindegyiknek megvan a maga szerepe a történetben és arra szolgálnak, hogy az egyes események történelmi beágyazottsága még inkább kitűnjék.

A kulcsfontosságú új elem természetesen az időpontokban rejtőzik. Mindenhol az Új Kronológia dátumait alkalmaztam és csakis akkor jeleztem, hogy erről beszélek, mikor összehasonlítottam ezeket a korábbi, hagyományos dátumozással, melyet a legtöbb ókori történelemről szóló munka használ. Ahol összehasonlítottam a dátumokat, ott ÚK (Új Kronológia) és HK (Hagyományos Kronológia) jelzéssel utalok arra, mikor melyikről van szó.

Azok számára, akik kíváncsiak az Ótestamentum történeti átdolgozásának bizonyítékaira és az ezekhez kapcsolódó érvekre, a fejezetek végén *Történeti és régészeti háttér* címen írtam le az adatokat, a különféle királylistákat és a részletes kronológiai táblázatokat. Mindez azoknak szól, akik buzgón érdeklődnek az Új Kronológia részletei iránt és talán – az itt megismert értesülésekkel felvértezve – további kutatásokba fognak, hogy próbára tegyék az elmélet helyességét vagy tovább finomítsák a modellt. Nekik igyekeztem segítséget nyújtani azzal, hogy a *Történeti és régészeti háttér* részekben időnként bibliográfiai utalásokat is írtam, mely alapján tájékozódni lehet az egyes nagyobb témákról zajló vitákban. Lehetetlenség lenne ebben a könyvben az összes érvet és bizonyítékot az azt megillető részletességgel tárgyalni, hiszen egészen egyszerűen erre nincs elég hely. Egy efféle mindent magába foglaló mű több ezer oldalas lenne! Aki tehát szeretne elmélyedni a témában, annak azt javaslom, olvassa el a *Fáraók és királyokat* vagy a *Legendás civilizációkat* – itt további utalásokat is találhat –, valamint a többi tudós és Új Kronológia-kutató írásait, melyek a különféle tudományos folyóiratokban jelentek meg (néhány ezek közül hozzáférhető a www.Nunki.net internetes oldalon).

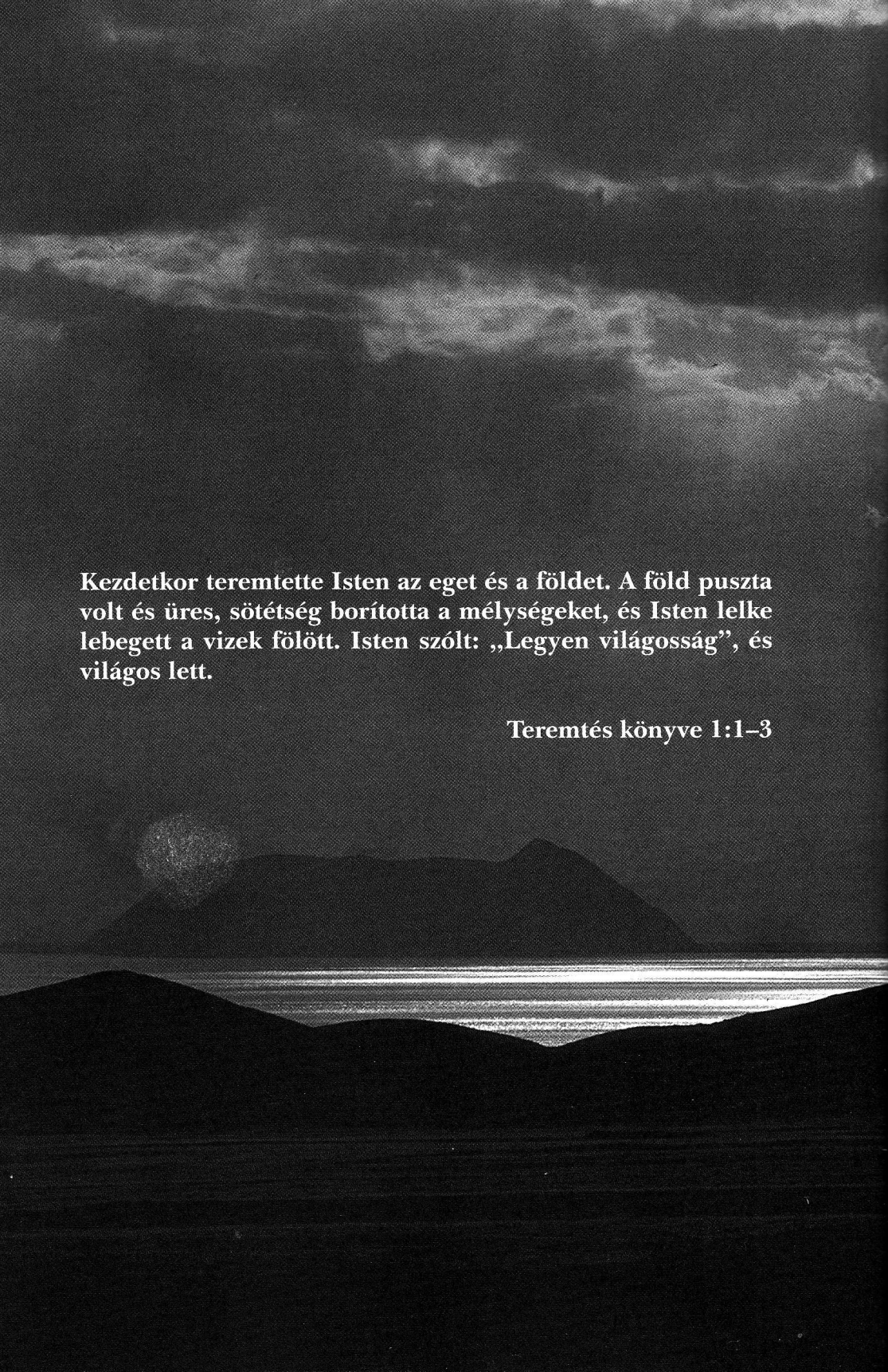
A könyv első része az özönvíz előtti időszakokkal foglalkozik, amikor a dátumok elkerülhetetlenül feltételezettek és pontatlanok, ám azt gondolom, a királyságok és birodalmak ideje, a „dinasztikus kor” kronológiája immár viszonylag nagy pontossággal áll rendelkezésünkre. A – Mezopotámia és Egyiptom területén élt – királyok és dinasztiák dátumai a Kr. e. 3113 körül lezajlott özönvíztől Jeruzsálem Kr. e. 587-es elestéig terjednek. A korszak összes nagyobb dinasztiájának évszámai fellelhetők ebben a könyvben. Az újabb kutatásokkal összhangban a dátumok némileg eltérnek azoktól, melyek a *Fáraók és királyokban* vagy a *Legendás civilizációkban* szerepeltek, ám a történeti megegyezések lényegüket tekintve ugyanazok, melyek az Új Kronológia-elmélet első két kötetében szerepeltek. Kérem, ne feledjék, hogy „a tetőn dolgoznak”, a bevett időszámítással ellentétben az Új Kronológia nincs kőbe vésvé – éppen ez teszi izgalmassá: nem ragadt bele a saját dogmái alkotta mocsárba. Az ÚK vállalkozásának két elsődleges jellemzője – és nem gyengesége – a rugalmasság és az alkalmazkodási hajlam.

Bízom benne, örömeiket lelik majd abban, hogy az eddigieknél mélyebb bepillantást nyerhetnek abba a kutatásba, melyet „négyezer éves nyomokra épülő Sherlock Holmes-ügy”-nek neveztek.

Első rész

Kezdetek

A dramatic, dark landscape with a cloudy sky. The sky is filled with heavy, dark clouds, with some lighter patches where light breaks through. Below the sky, a bright, horizontal line of light stretches across the horizon, suggesting a sunrise or sunset. In the foreground, there are dark, silhouetted hills or mountains. The overall mood is mysterious and powerful.

Kezdetkor teremtette Isten az eget és a földet. A föld pusztá volt és üres, sötétség borította a mélységeket, és Isten lelke lebegett a vizek fölött. Isten szólt: „Legyen világosság”, és világos lett.

Teremtés könyve 1:1–3

Első fejezet

ÁDÁM ÉS AZ ÉDEN KERTJE

(Teremtés könyve 2:8-tól 4:16-ig)

*Éden földje – Éden kertje – Ádám és az adamiták – Éva,
minden ember anyja – Isten hegye – Káin és Ábel – Kiűzetés
az Édenből – Nod földje*

A történet

Kezdetben – az emlékezet kezdetén – létezett valamikor egy Éden nevű zöldellő, gazdag hely, keleti szélén paradicsomi kerttel. Éden amögött a széles hegyvonulat mögött helyezkedett el, mely elválasztja a mezopotámiai síkságot a közép-ázsiai sztyeppvidéktől, központja a Van- és az Urmia-tó között helyezkedett el. Éden buja vadonát magas, hósípkás csúcsok vették körül, lejtőiken sűrű fenyő- (*erini*) és cédruserdővel (*szurván*). A perzsák később *pairidaeza* – Paradicsom – néven emlegették ezt a területet.

Az ókori világ négy nagy folyója is Éden földjén ered. A Hiddekel (Tigris) és a Perat (Eufrátesz) forrása nyugaton, míg a Kus földjét átszelő Gichon (Gajhun-Arasz) és Pison (Kizil Uzun), mely Havilla földjén folyik át, keleten volt található.

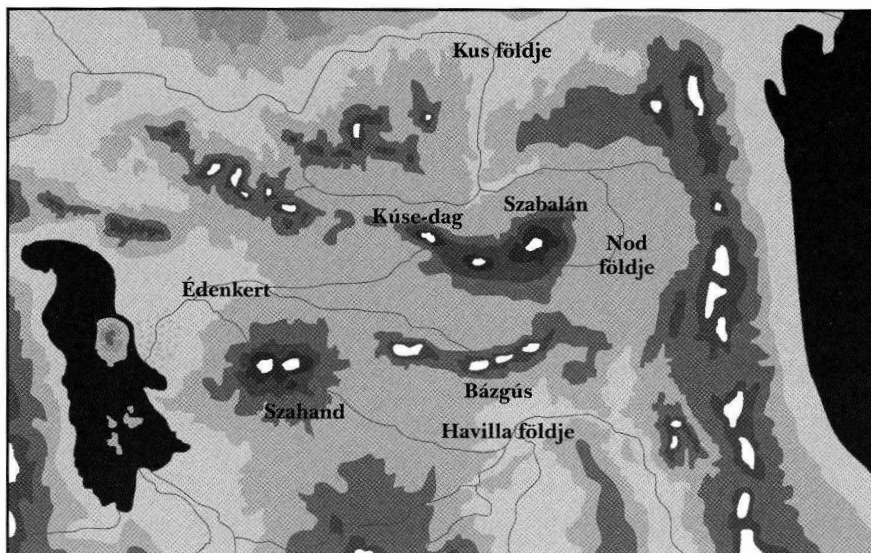
Éden volt a civilizáció bölcsője; a nagy földanyaistennő, a neolitikus forradalom szülőanyjának méhe. A kőkori ember ekkoriban hagyott fel végleg vadászó-gyűjtögető életmódjával és falvakat hozott létre, ahol növénytermesztésbe, állattenyésztésbe kezdett.

3. kép (szemben): Az Éden földjének közepén található Urmia-tó, mely Éden kertjétől nyugatra fekszik.

Éden ritkásan lakott területének keleti részén hosszú, kelet-nyugati irányú völgy feküdt, melyet három oldalról is magas hegyek vettek körbe. A Nap a völgy egyik végénél kelt fel és a másik végénél nyugodott le. Északra Kus hegyei vonultak, melyek mögött az azonos nevű földterület húzódott, és amelyen a Gichon-folyó kanyargott. A keleti szélén a hegyvonulat a Szabalán-hegy sziklás, vulkanikus csúcsában végződött, mely az Éden keleti bejáratát őrizte. Délen a hófedte Bázgús gerince választotta el a völgyet Havilla gyors folyású, aranyban gazdag patakokkal teli földjétől, melyek a Pison-folyó vizét adták. A déli hegylánc nyugati végén emelkedett Szahand hegytömbje; jégtől szikrázó vulkanikus csúcsok fagyos világa. A völgy nyugati oldalát barátságtalan, mocsarakkal és sós lapályokkal borított terület végén a sós Urmia-tó zárta el a külvilágtól.

Itt, „az Édentől keletre” (Ter 2:8) telepedett le Ádám az övéivel. Jahve gyermekeinek nagyívű története itt, minden kertek közül az elsőben, a Biblia földi paradicsomában vette kezdetét.

A kert – héberül: *gan* –, ahová az adomiták érkeztek, három oldalról is védett volt; elsőrangú menedék a felvidéki klíma ellen és remekbe szabott menedék a nagy útvonalak mentén közlekedő rablóbandáktól, melyek a környező hegységekben portyáztak. A nyugati irányú szelek meleg esőket hoztak magukkal a Földközi-tengerről, melynek hatására kellemes mikroklima alakult ki a hosszú, keskeny völgyben. A szokottnál nagyobb mennyiségű légköri nedvesség hatására dúsán nőtt a vegetáció és számtalan

4. Domborzati térkép Éden keleti részéről, középpontban az Édenkerttel. A Szabalántól és a Kúse-dag hegyláncától északra húzódó folyóvölgyek a Biblia szerzőjénél Kusként, a klasszikus kor földrajzi szerzőinél pedig Kószaiként szerepelnek. A Szahand és a Bázgús hegyláncától délre fekszik a bibliai Havilla, melyen az arannyal teli Pison (Uzun) kanyarog. Nyugatra az Urmia-tó látható, keletre pedig Nod földje (Nokd), mögötte a Kaszpi-tengerrel.

különféle gyümölcsfa, „ami tekintetre szép és táplálkozásra alkalmas” (Ter 2:9). A dombokat mélyvörös színű talaj borította és bőséggel nőtt rajtuk az alma, barack, pisztácia és mandula. A gyümölcsfák között vadszőlő futotta be a lejtőkön létrejött természetes teraszokat, rajta sok nehéz szőlőfürt édes, zöld szőlőszemekkel. Éden kertjének közepében a szőlő volt az élet fája.

Ádám és társai a völgy alján itt is, ott is bugyogó meleg vizű forrásokra leltek, melyek a vadvirágokkal borított mezőket öntözték. Az idill közepében pedig folyó kavargott, rengeteg forrása a környező hegycsúcsokról indult útnak. A kert folyója nyugat felé folydogált, és az Urmia-tó mocsariban ért véget. A folyót ma *Adzsi Csájn*nak – Keserű víznek – nevezik, mivel a fémbeben gazdag hegycsúcsokból eredő forrásoknak köszönhetően igen magas az ásványtartalma. Ókori neve Mejdán, ami annyit tesz, *királyi kert*.

Ezen a helyen az ember mindent megtalálhatott. Ádám és követői e romlatlan tájon, a legendás Édenkertben telepedtek meg.

A vörös föld embere

Ádám egy személyben volt közössége uralkodója és főpapja. Látomásos és transz útján megértette a természet mondanivalóját.

Tisztában volt az élet kemény valóságával és elkerülhetetlen végével is. A nagy FÖLDANYA időről időre visszavette teremtményeitől a testet, melyet nekik adott és nyomukban csak fehérre szikkadt csontok maradtak, hogy tanúskodjanak rövid létükről. Föld a földhöz, por a porhoz, ahogy az a Bibliában áll (Ter 3:19). Ahogy a fazekas edényeket készít fazekaskorongján, ugyanúgy az istenek – héber *elohim*, sumer *igigi* – is saját képükre formálták meg az embert a Földanya porából.

Isten (*elohim*) újra szólt: „Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlóvá. Ők uralkodjanak a tenger halai, az ég madarai, a háziállatok, a mezei vadak és az összes csúszómászó fölött, amely a földön mozog.” (Ter 1:26)

(Az istenek) kiáltottak az istennőhöz. A nagy istennőhöz, a bölcshez, az istenek segítőjéhez, Mamihoz (*múmia*=*Ninhurszag*) ekként kiáltottak: „Isten-anyánk, teremts hát embert!... Az ember hiányzik a földnek!”... Enki („*A föld ura*”) is szóra nyitja száját s nem késik hatalmas tanácsa: „Egy istent kell előbb megölnünk! Annak húsát s véré, NINTU („*A sors [élet] úrnője*”), jó agyagos földdel keverd el – ebből formáld az ember testét”... „az istenvér-sarából formáljuk meg az ember testét” (*Atrahaszisz Eposz* 1:4, fordította: Rákos Sándor)

FÖLDANYA: Sumer *Ninhurszag* – „A magas hegy úrnője”.

NINTU: Az Anyaistennő, *Ninhurszag* egyik mellékneve, jelentése: az emberek anyja.

Kus földje

SZABALÁN-HEGY

KUSE-DAG

Édenkert

ADZSICSAJVOICYT

Nod földje

ARDABIL-MEDENCE

URMIA-TÓ

Istenek hegye

SZAHAND-HEGY

BÁZGÚS-HEGYSÉG

Havilla földje

ANGURÁN

Éden

MANNTAI-SIKSÁG

ZAGROSZ-HEGYSÉG

Akkor az Úristen (*Jahve*) megalkotta az embert a föld porából és orrába lehelte az élet leheletét. Így lett az ember élőlénné. Az Úristen kertet telepített Édenben, keleten, és oda helyezte az embert, akit teremtett. (Ter 2:7–8)

Az Úristen vette az embert és Éden kertjébe helyezte, hogy művelje és őrizze. (Ter 2:15)

Az ókori Mezopotámia teremtmésmítoszai szerint az embert az istenek hasonlatosságára teremtették úgy, hogy a föld sarát egy feláldozott isten vérével keverték el. Így történt, hogy Ádám megkapta hagyomány szerinti nevét a kert fölé magasodó Vörös-hegy földje, agyagja után: *vörös föld*. Az Éden földjén folytatott régészeti feltárások kiderítették, hogy a házak falát vöröskkerral díszítették. Ezt az anyagot használták az agyagszobrocskák megfestésére és a holtak csontjait is ezzel fedték be, hogy „új vér” gyanánt szolgáljon, helyettesítse a lefoszlott húst.* Ádám azért *ismerte* a földet, mert maga is a földből jött, ahhoz tartozott.

Istenek hegye

A településtől délre szűk, meredek falú völgy húzódott a kert nyugati végében lévő legmagasabb hegy irányába. A csúcs hóborította kupolája a gyümölcsöskertek fölé magasodott, csúcsát gyakorta felhők fátyolozták el. Ádám egy napon úgy határozott, a patakot követve elindul felfelé a völgyben. A tavaszi olvadásnak köszönhetően jéghideg vizű csermely csobogott a sziklák között, ez vezette őt egyre feljebb és feljebb, mígnem meglátta magát a hegycsúcsot is. A felhőkbe burkolózó táj természetfeletti változásokon esett át.

A virágokkal teli gyümölcsfák még akkor elfogytak, mikor Ádám mászni kezdett. Átkelt a pusztaságon is, mely a hegy előtt húzódott. A szoros kanyarulatát követve, melyet a gyors sodrású patak vájt ki magának, lenyűgöző látvány fogadta Ádámot. A csermely forrászive szikrázó tavacska volt, mely a fenekéről feltörő forró gázoknak köszönhetően időnként buborékokat vetett fel magából, körötte vulkanikus kúpocskák magasodtak. A zápfoghoz hasonló formák tükröződtek a vízen, mintha a tóban hatalmasra tátott száj lenne, közepében áthatolhatatlan sötétséggel. Az alvilágba nyíló bejárat fölött a hegy jeges kupolája állt őrt.

Akárcsak évezredekkel később, Ábrahám és Mózes esetében, Ádám is magas helyen, Éden fölött találkozott először istenével. Kulcsfontosságú

* Az ősi ember nagy valószínűséggel okkerral kente be magát, hogy ezzel védekezzen a rovarok ellen. A kert völgyében a nagy tó mocsarában született szúnyogok állandó bosszúságot okoztak az ittenieknek, ám a törzs hamar rájött, hogy a vöröskkér hatékony szúnyogriasztó.

5. kép (szemben): Műholdfelvétel az Édenkert helyéről.

fordulópont volt ez az ember történetében – ez volt az a pillanat, melyben Ádám (a vörös föld embere) a zsidó, keresztény és muszlim ágak genealógiai forrásává változott. Ez különböztette meg Jahve minden gyermekének ősapját mindazoktól, akik előtte éltek a földön. Itt, ebben a pillanatban adta át helyét az Anyaistennő kultusza a Föld ura imádatának. A rákövetkező korokban őt hívják majd az „ember barátjának”.

A későbbi hagyományban – Ezekiel és Izajás próféta könyvében olvasható ez – valamiféle titokzatos „istenek hegyé”-t emleget, „fenn lévő trónus”-t, „az egybegyűlés (vagy a mennyei seregek) hegyé”-t. Ezekiel és Izajás próféta korára a szent hegy „messze fenn, északon” (Iz 14:13) található Izrael földjéhez képest. Eggyé vált az ember bukásának színhelyével. Az emberiség – a türoszi király képében – kiesett a kegyelemből, hogy halandóként legyen kénytelen élni, többé sohasem férhet a földi paradicsom nyújtotta védelemhez.

Emberfia, zengj gyászéneket Tírusz királyáról, és mondd meg neki: Ezt mondja az Úr, az Isten: A tökéletesség példaképe lettél, telve bölcsességgel és tökéletes szépséggel. Az Édenben voltál, az Isten kertjében... az istenek szent hegyére helyeztelek, tüzes kövek közt járkáltál... Levettetlek az istenek hegyéről... Azok, akik ismertek a népek közül, mind megbor-zadtak miattad. Iszonyattá váltál és véged van mindörökre. (Ez 28:11–19)

6. kép: Ezen a négyezer éves mezopotámiai pecsétnyomó hengeren Ádám (jobbra, fején szarvas koronával, mely az istenség jele) és Éva (balra) látható a gyümölcsöktől roskadozó jó és rossz tudásának fája előtt. A fának hét ága van, pontosan úgy, ahogy a *menórának*, mely az Édenkert fáját jelképezi. Ádám és Éva egymást kínálják a fa gyümölcsével. Éva mögött ott a kígyó. A pecsétnyomó a British Múzeum mezopotámiai részlegében látható. Először „kísértés” volt a melléhelyezett papír fejlécén, ám nemrégiben kicserélték és a henger most „vacsorajelenet” címen ismeretes.

Az ősi, ártatlan világ Ádámmal ért véget. A jó és rossz tudásának fája és a kísértés Ádám életének második fordulópontja, mikor az ember neki-fogott, hogy felderítse az ismeretlent. Az emberre oly jellemző tudásvágy volt az a „halálos bűn”, mellyel a fáradságos megélhetés, a küzdelem kezdetét vette Ádám első leszármazottai, a halandó emberek számára. Jahve gyermekeiről szóló történetünk valójában ezzel kezdődik, az ember első lépésével, mellyel maga mögött hagyta a szent hegyet és annak mesébe illő kertjét a mennyekből történő aláereszkedéssel, „bukással”, és az ezt követő vége nincs vándorlással, mely három és fél ezer évvel később a Nílus partján, szolgaságban ért véget.

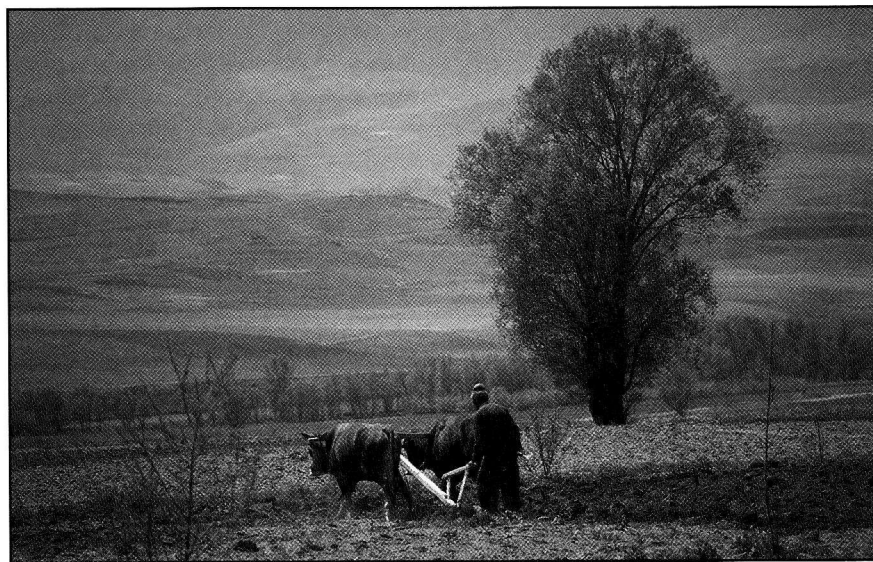
Az istenek hegye mind a mai napig megvan – a Nyugat-Íránt ábrázoló térképeken a 3700 méter magas Szahand-hegyként jelölik. A szent tó – az első és eredeti „mélység” (sumer *ab.szu*) – eltűnt, akárcsak a „tüzes kövek”. Ám aki ma Ádám nyomában megmássza a Szahandot, Kandován ősi barlanglakásait találja a hegy oldalában, melyeket a bugyogó forrásvíz mellett mélyítettek a vulkanikus tornyok tövébe. Az idő megállt ezen a helyen, ahol az emberiség először lépett kapcsolatba a Biblia istenével.

Mennyben kötött házasság

Nem sokkal azután, hogy az adamiták létrehozták falujukat a Szahand lábánál, kapcsolatba kerültek a környéken élő egyéb népekkel. Délen, az istenek hegyén túl feküdt Havilla földje, ahol „arany található” – itt élt a Huvava törzs. A törzs vezetője lányát – Ninhurszag istennő papnőjét – feleségül ajánlotta Ádámnak. Ádám és Éva – héber: *Havvá* – frigyéből három fiú és számos lány született. A bibliai hagyomány Évát „minden ember anyját”-nak nevezi, mert ő volt a zsidók ősanja. Ám a jelző rituális jelentéssel is bír: Ádám, az Éden-klán főnöke és Éva, a havillai anyaisten-nő papnője hajtotta végre az évente ismétlődő szent nászt, melyben Éva az Istenanya szerepét játszotta. Háromezer évvel később Ádám utódai még mindig elvégezték ezt az ősi szexuális szertartást Mezopotámia nagy zikkuratjainak „félhomályos kamráiban”, hogy gyermeket nemzzenek, aki követi őket majd a szent trónon és biztosítja, hogy az év születésekor a föld is termékeny lesz.

Éva fiai közül KÁIN volt a legidősebb, utána három évvel született ÁBEL. A két fiú együtt nőtt fel és nem csupán azt tanulták meg, miként kell háziasítani a vadon élő birkákat, kecskéket és marhákat, azt is, miként kell növényt termesztetni. Felnőttként Káinból földműves lett, Ábel pedig a dombok között legeltette nyáját. Szöges ellentétben álló életmódjuk – a földművelés és a pásztorkodás – végül valamilyen nagy tragédiához vezetett, mely megtörte a falu egységét, hatására a közösség egy részének szám-

KÁIN: Héber *kajin*, jelentése: „kovács”. **ÁBEL:** Héber *hebel*, jelentése. „füstöt ad”.

7. kép: Iráni földműves szántja földjét Nod földjének (Ardabil megye) dombháta között.

űzésbe kellett vonulnia. A letelepedett életmódot folytató földművesek és a nomád pásztorok közötti ellentét mind a mai napig megvan az iráni síkságon; ez Káin és Ábel örök átka.

Történeti és régészeti háttér

Elöljáróban

Amennyiben elfogadjuk a Bibliában megadott évszámokat, ideértve az özönvíz előtti atyák kivételesen hosszú élettartamát és a pátriárák Szeptuagintában – a Biblia görög nyelvű változatában – megadott korát, akkor sem tehetjük Ádám korát Kr. e. 5400-nál korábbra. Ugyanakkor a tudomány az emberiség nagy része számára elfogadható módon bizonyította, hogy az emberiség létét jóval a Kr. e. VI. évezred előttig lehetséges visszavezetni. Mindebből nem lehetséges más következtetést levonni, minthogy nem Ádám volt az első emberi lény a Földön. Ez már a Teremtés könyvének első fejezeteiből is kiviláglik, ahol Káin és Szet – Ádám és Éva életben maradt fiai – egyaránt feleséget vesz magához. Sehol sem állítja a könyv, hogy ezek az asszonyok Ádám és Éva gyermekei, vagyis Szet és Káin húgai lennének. Emellett a Ter 4:14-ben az áll, hogy Ábel megölését követően Káin attól tart, ha el kell hagynia Édent, a többi ember végez vele.

Ádámot elsősorban családja emeli ki az emberek közül. Ő az első ember, akit megőrzött az emlékezet; Ábrahám családjának első nemzedéke. Ádám nem más, mint a szóbeli hagyományozás elindítója, egyúttal ő az első is, aki kapcsolatba lép a zsidók istenével. Bibliái szemszögből ezért Ádám az első „szellemi ember” – ám az antropológusok még erre is azt mondanák, hogy az első spirituális lény nem a neolitikum terméke, vagyis nem ő az első ember, aki hitt a túlvilág létében. A régészeti leletek alapján bizonyított, hogy a Neander-völgyiek tárgyakat temettek halottaik mellé, melyeknek azok a túlvilágon látták volna hasznát. Mind a Neander-völgyiek, mind a cró-magnoniak levágták egyes halottak fejét, melyet annak tulajdonítanak, hogy a közösség vallásos tiszteletben részesítette az eltávozottak koponyáit. Feltehetően az ősök tiszteletének valamilyen korai megjelenésével állunk szemben, mely egészen a neolitikus korig folytatódott. A Çatal Hüyükben – Kr. e. 6000 – talált falfestményeken fej nélküli testek láthatók, valamint keselyűk, amelyek holttestekről eszik le a húst. A szokás, hogy a holttesteket kiteszik a dőgevőknek, az iráni zoroasztrianizmus szerves részét képezi, és úgy tűnik, a késői predinasztikus korban Egyiptomban is ez volt a szokás.

Mindez tehát arra utal, hogy már a neolitikus ember elődei is hittek a túlvilágban és a szellemvilág létezésében, melyek elengedhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy primitív „szellemi ember”-ről beszélhessünk. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Ádám történetében kizárólag a bibliai szemszögből ismerjük, melyet kizárólag a pátriárák elődei és spirituális előzményeik – a görögök genezise – érdekelt. Az emberiség Isten felfedezésére tett szűkebben vett kísérleteit testesíti meg az ember, akinek először maradt fenn a neve a történelemben, az a férfi, akit aztán Noétól visszafelé számított tizedik nemzedékként, Ábrahámotól visszafelé számított huszadik nemzedékként eszményiesítettek egészen az Éden kertjében lejátszódó „kezdetig”.

Ha tehát nem Ádám volt az első ember, ki és mi volt előtte és miként találta magát az Édenkertben, ahol a Biblia története kezdődik? A kérdés egyik lehetséges magyarázata friss geológiai felfedezések eredménye, melyek a Fekete-tenger hullámai alá vezetnek.*

* Lásd: W. Ryan és W. Pitman: *Noah's Flood*, 1998, New York.

A kezdet előtt

Kr. e. 8000-re az utolsó nagy jégkorszak is véget ért. Észak-Európa nagy részét az elmúlt tízezer évben jégpáncél fedte, mely most visszahúzódott a sarkkör irányába. A gyorsan melegedő időjárás közvetlen következményeként a tengerek szintje fokozatosan és feltartóztatlanul növekedett. A Kr. e. VI. évezredben rövid ideig – ötszáz évre – a jég visszavonulása megtorpant, mivel tartósan hideg, száraz idő uralkodott a Földön. Am ahogy Dél-Európa és a Közel-Kelet felett a levegő ismét melegedni kezdett, az eső visszatért és a maihoz hasonló időjárást eredményezett.

A Földközi-tenger északkeleti csücskén – a Márvány-tengernél – lassan alámosta az Európát Anatóliával összekötő földhidat, azt a vékony földdarabot, mely elválasztotta egymástól a tenger sós vizét és az annál jóval alacsonyabban fekvő víztömeget, melyet később, a hellenisztikus és római korban Euxinusnak, *Véndégszerető-tengernek* neveztek, és amely a mai Fekete-tenger helyén hullámozott. Csak idő kérdése volt, hogy a két víztömeg elkeveredjen egymással – a Biblia története a kataklizmikus eseménnyel vette kezdetét. A két tengert ma összekötő csatornát Boszporusznak nevezzük, európai oldalán Róma egykori keleti birodalmának fővárosa, Konstantinápoly áll, mely ma Isztambul néven Törökország központja.

Messze keleten, a Fekete-tenger – az édesvízű tó – déli partján apró neolitikus törzs élte félig letelepedett, vadászó-gyűjtögető életét pontosan úgy, ahogy az elmúlt évszázadokban tették. Az évek során megtanulták, miként kell természeteni a tönkebúzákat és árpát, mely a Fekete-tenger medencéjének zsíros földjén termett és a helyi vadkutyákat is már régen magukhoz idomították, hogy falkáik segítségükre legyenek vadászat közben. A törzs férfitagjai időről időre néhány hetes utakat tettek, hogy zsákmányt ejtsenek a tóhoz inni járó vadállatok közül, míg a nők és a gyerekek a törzs lakhelyén maradtak, gondozták a kis búzatáblákat és agyagkemencékben kelesztetlen kenyeret sütöttek. A férfiak másik csoportja a közeli öblökben halászgatott, fatönkből vajt csónakjaikkal hálókka, csontheagyú szigonyokkal igyekeztek minél több halat zsákmányolni. Nehéz volt az élet, ám eredményes, bár ez nem volt mindig így.

Öt évszázaddal korábban, a Kr. e. 5900 és 5400 között lezajlott kiséjkorszak idején, mikor a tél hideg volt és a sorozatos vulkánkitörések hatására a terület, ahol addig éltek – az Anatóliai-fennsík – túlságosan veszélyessé és kiszámíthatatlanná vált, a törzs vezetői arra kényszerültek, hogy elköltözzenek. Egymáshoz húzódó, vályogtéglá falú házaikat hagyták ott, melyek elszórtan helyezkedtek el a Hasszan Dag és a Kara Dag szent vulkánjai körül, melyekről a fegyvereikhez és eszközeikhez használt remek obsziánt szereztek; az emberek levándoroltak a nagy tavat körbeölelő alacsony síkságra. A tél a jó ezerméteres szintkülönbségnek és a nyílt víz hatására létrejövő termikus hatásoknak köszönhetően itt jó néhány fokkal melegebb volt, mint a fennsíkon.

Menekülés Édenbe

Körülbelül huszonöt nemzedéken át minden rendben ment a törzsek új otthonában, ám akkor, a Kr. e. 5375. év (*Anno mundi* – a világ kezdetétől számított első év) egyik napján a falu lakói látták, amint a településük melletti partvonal lassan víz alá kerül. A tenger szintje naponta tizenöt centiméterrel nőtt, hamar elárasztotta a közeli mocsaras deltavidéket és elöntötte az alacsonyan fekvő folyó völgyeket. Az emberek még sohasem láttak ehhez foghatót.

Aggodalmuk tökéletesen megalapozott volt, bár okát nem tudták volna megérteni. A faluban élőknek fogalmuk sem lehetett arról, hogy több száz kilométerrel nyugatabbra a Földközi-tengernek végre sikerült áttörnie a szárazföldi hidat és több millió köbméter sós víz zuhog le a százötven méteres mélységbe, egyenesen bele az édesvízű tóba. Mindennap tizenöt köbkilométer víz ömlött le a mélybe; kétszázszor annyi víz, amennyi a Niagara-vízesésén. A kedves tó, mely eddig az emberek megélhetését biztosította, egyszerre halálos tengeré változott.

Az egykor életadó víz néhány nap alatt elérte a tengerre néző kisebb magaslatra épült falut és hamarosan alámosta az egyszerű, paticsfalú házakat. Az emberek beleittak a vízbe, és azt tapasztalták, többé már nem édes és tiszta, hanem sós és ihatatlan. A partot elöntötte a rengeteg döglött hal. A házak aprócska csoportját egy héten belül teljesen elmosta a kíméletlen, feltartóztathatatlan áradat. A Fekete-tenger partvonala mentén az összes ember és állat magasabban fekvő területek felé igyekezett. A déli parton élők felismerték, nincs más választásuk, hátra kell hagyni lakhelyüket, és menedéket keresni a délen található magaslatok között.

A menekültek egy kis csoportjának szerencséjére vezetőjük kivételes férfi volt, aki biztonságban vezette őket és olyan helyet talált, ahol kényelmesen újrakezdheték életüket; ez volt az a kezdet, melyre a Teremtés könyvének első fejezeteiben a zsidó, keresztény és muzulmán világ visszaemlékszik. A vezető neve – a szóbeli hagyománynak és a zsidó pátriárkák megőrződött genealógiájának köszönhetően – az emberiség kezdeti korszakát jelöli az ókori Mezopotámia nemrégiben lefordított teremtésmítoszai mellett. Ádám és törzse dél felé, Éden irányába tartott.

Az újra megtalált Éden

A legendás Édent és híres kertjét viszonylag egyszerű megtalálni. A Teremtés könyvének második fejezetében a következőt olvashatjuk:

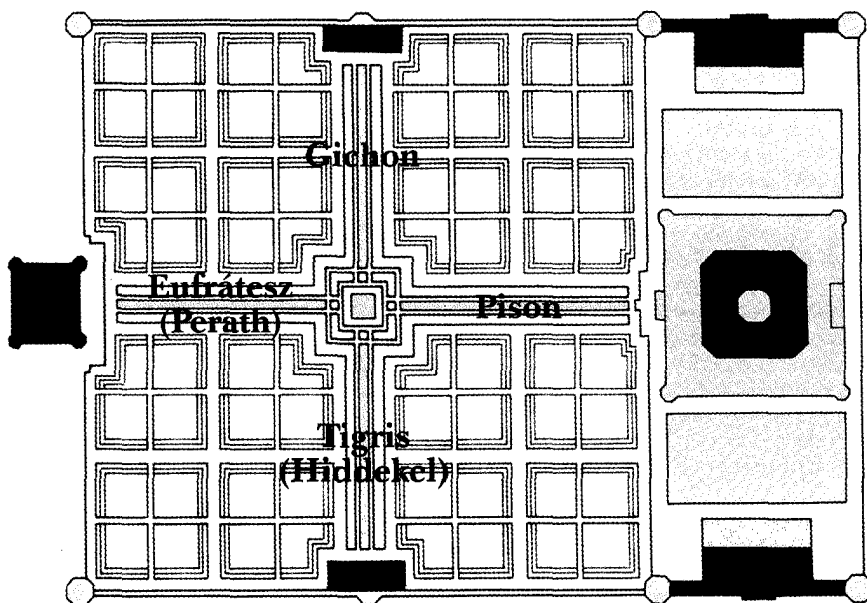
Egy Édenben eredő folyó öntözte a kertet, s ott négy ágra szakadt.
(Ter 2:10)

Ezek után felsorolja Éden négy folyóját: Pisont, Gichont, a Tigrist és az Eufráteszt. A kulcsszó itt a héber *rosim* – fejek –, melyet itt *források*, *eredet* értelemben használ a szöveg. A *rost* (egyes számban) rendszeresen használják arra a Biblia szövegében, hogy valamilyen családfőt vagy őst jelöljenek vele, akitől az adott család származik. A jelkép elég egyszerű: a *ros* az élet kezdetét, forrását jelenti, ahogy a folyó eredete is forrásánál van. Héber nyelven az újév *ros hasana*, mely lefordítva annyit tesz: *az év feje*, ahol a fejet *kezdet* értelemben használják. Ezért a *rosim* szót nem lehetséges *torkolatnak* fordítani – ahogy néhányan tették –, mivel ez a folyó végét jelenti. Édenben tehát a négy folyó forrását kell keresni, nem pedig a végüket.

Valamivel nehezebb a dolgunk, mikor az Éden kertjében található folyó négy részre „szakadására” kell magyarázatot adni. Az Adzsi Csáj végigfolyik a kert völgyén és az Urmia-tóba folyik, amelynek nincs lefolyása a tengerbe. Az ókor embere úgy képzelte, a világ óriási édesvízi óceánon lebeg, melyet *apszúnak*, vagyis mélységnek hívtak. Meglehet, az Urmia- és a Van-tóról azt gondolták, a földmélyi óceán itt a felszínre tör – így a kert vizei visszatértek az abszúba, mielőtt „szétszakadtak” volna, vagyis kifolytak volna a térség négy nagy folyójának forrásánál. Úgy tűnik, ez az elképzelés érhető tetten a perzsa királyi kertek építészetiében a központi medencével és a négy elágazással. A perzsa vallás a zoroasztrianizmus és a Zoroaszterről ránk maradt hagyományai alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a bölcs az Éden kertjével azonosított területről származott.

Mikor a mongolok a Kr. u. XIII. században megtámadták Perzsiát, átvették a Parádicsomról alkotott zoroasztrianus elképzeléseket, mely a perzsa területen tevékenykedő muzulmán szúfik körében az iszlám után is fennmaradt és tovább fejlődött. Dzsingisz kán utódai végül Indiába is eljuttatták ezt az elgondolást, ahol a Mogul-dinasztia alapítója, Bábur 1527-ben létrehozta híres birodalmát. Maga a *mogul* szó sem más, mint a *mongol* népnév perzsa nyelvű változata.

Mikor tehát az ember a mogul építészet gyöngye, a Tadzs Mahal nagy gonddal kialakított csodaszép kertjei között sétál, melyet Dzsahán sah építtetett 1630-ban, magát az Éden kertjét látja letisztult, jelképes formában. A Tadzs Mahalt egyébként egy perzsa építész tervezte.

8. kép: A Tadzs Mahal alaprajza, melyen jól látható a perzsa császárbát – négyes kert – sablonja az Édenben lévő forrást jelképező központi medencével, melyből Éden négy folyója ered.

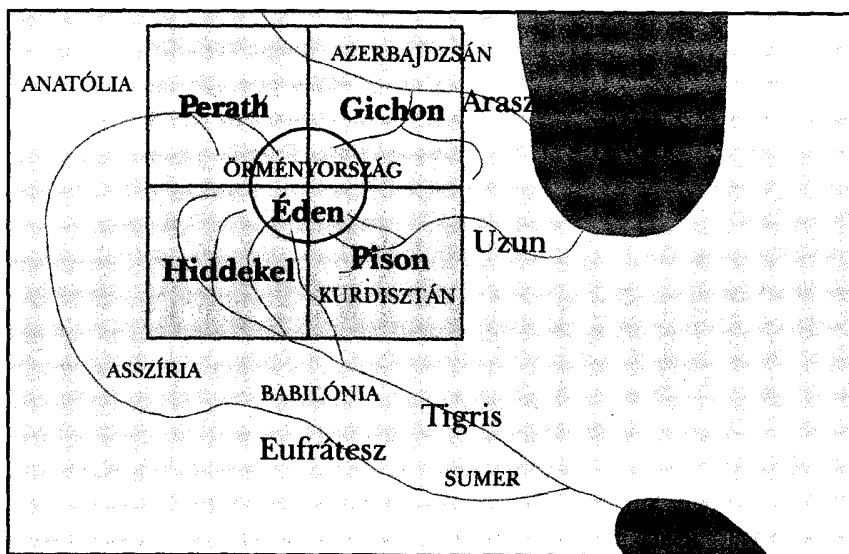
A központi medence, a „bőséges medencéje” a Paradicsom szentséges abzúja, melyből a négy csatorna indul el. A csatornák négy részre osztják a négyszögletes kertet, ezért hívják császárbát, „négyes kert”-nek. Ezek jelképezik Éden négy folyóját. Maga a Tadzs fehéren ragyogó kupolája az istenek hegyének hőfötte csúcsát szimbolizálja, melyet a Koránban „isten trónusá”-nak neveznek – az udvarra nyíló magas, íves bejárat pedig az isten birodalmába vezető kapunak, hágónak felel meg. Ezt az a Korán-idézet teszi egyértelművé, melyet a Dzsahán sah építtette, földi paradicsomot utánzó kert főkapujának ívére véstek fel:

„Lépj szolgálai közé, és lépj a Paradicsomba!” (Korán 89. szúra, 29–30. vers.
Ford.: Simon Róbert)

Ám az édeni jelképeket nemrégiben jóval aljasabb célokra használták fel. A régi világ egyik legérdekesebb jelképét a náci címerükül használták. A *szvasztika* – a szanszkrit *szvasztika* szóból, melynek jelentése: *jólét* – valójában a paradicsom közepéből kiinduló négy édeni folyót jelképezi. Nem túl nehéz megérteni, hogy a germán faj kiváló voltát hirdető Hitler miért választotta ezt a jelképet az árja faj tiszta, makulátlan eredetének jelzésére.

A szvasztika két ágáról mindig is tudták, melyik folyót jelképezi, ezért nem szükséges azonosítani a másik kettőt, a Gichont és a Pison. Amennyiben az ember végigköveti a híres Tigris – héberül: Hiddekel – és Eufrátesz – héberül: Perath – folyók vonalát, Kelet-Törökország hegyei között találja magát. Logikus tehát, hogy a másik két folyót a térség maradék két nagyobb folyójával azonosítjuk. A Gichonban könnyű felismerni a Gajhun-Arasz folyót – perzsául: Dzszejhun –, míg a Pison nem lehet más, mint a Kizil Uzun – a [P]ison a török *uzun* szó héber nyelvre átültetett alakja. Mindkét folyó kelet felé, a Kaszpi-tengerbe folyik, forrásvidékük Nyugat-Iránban található. A szvasztikának ez a két szára tehát kibővíti éden területét, amely így magába foglalja nyugaton a Ván-tavat, keleten pedig az Urmia-tavat.

A Kr. e. IV. században Nagy Sándor Armeneiának nevezte ezt a területet – az elnevezés minden bizonnyal az *Ar-Manneia* szóból ered, melynek jelentése: *manneusok országa*.

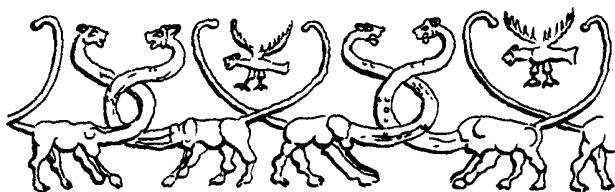

9. kép: Az Éden négy folyójának sematikus térképe, melyen egyúttal a történelmi Örményország területén található forrásvidékük is látható.

A Kr. e. IX. században a térséget uraló asszírok Urartúnak hívták, míg a Kr. e. III. évezred elején itt élt sumerok egy Aratta nevű mágikus helyről beszéltek, mely a Zagroszon túl található. Az egyik ókori eposzban Uruk városából való küldött utazik Arattába és – miután átjutott a hét hegyi kapun (vagy hágón) – leereszkedik az *edinre*, „síkságra”, ahol Aratta városa található. Úgy vélem, a bibliai Éden eredete a sumer *edin* szóban keresendő abban a szóban, mely ötezer esztendeje egyet jelent a Paradicsommal.

A Gilgames-eposzban az egykor dús növényzet borította területet az „élők földje”-nek nevezték és ugyancsak úgy lehetett eljutni ide, hogy az ember átkelt a Mezopotámián túl fekvő, sűrű erdővel borított hegyeken. A sumerok számára ez volt a szent Dilmun, a napfelkelte földje, az istenek hona. Az asszír II. Sarrukín (Kr. e. 721–705) hét hegyen kelt át az Urartu ellen vezetett hadjárata során, hogy elérjen az Aratta-folyóhoz. Hadjáratának célja az volt, hogy felszabadítsa a manneusokat az urartúi király elnyomása alól. Ennek értelmében az ókori Aratta azon a területen található, melyet a manneusok területeként azonosítottunk – a Mijándoab-síkságon, az Urmia-tótól délre – vagyis abban a térségben, melyet a Biblia Édennek nevez. A Paradicsomról kialakított zsidó felfogás a mennyország hét szintjét különbözteti meg, amelyek közül a legutolsó és egyben a legfelső a Dicsőség trónusa (*Arabót*). Az Éden földjén található paradicsomi kert nem volt más, mint a „hetedik mennyország”.

DAVID ROHL
AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

Második fejezet

HÉNOCH, A VÁROSÉPÍTŐ

(Teremtés könyve 4:17-től 6:4-ig)

*Kerubok – Út Sineárba – Jahve legrégebbi neve – Hénokh – Eridu
alapítása – Uanna-Adapa – A nefilim*

A történet

Az adamita törzs kettészakadt. Egyik része – a káiniták – keletre vándoroltak Nokd – a bibliai Nod, a mai Ardabil tartomány – földjére, míg a törzs másik fele, melyet továbbra is Ádám vezetett, nem sokkal később elhagyta az Éden kertjét, hogy nagy fáradsággal átkeljen a Zagroszon. Útjuk végén Észak-Mezopotámiában kötöttek ki. Éva szült egy harmadik fiút is, akit SZET-nek neveztek el, és aki felnőttként a meggyilkolt Ábel helyébe állt – ő vezette a pásztorokat. A nomád pásztorok és leszármazottjuk, Ábrahám története ezer év múlva folytatódik, ám előbb még követnünk kell a káinitákat a mennyországból (sumer: AN) – a földi paradicsomból – a földre (sumer: KI) vezető útjukon. Kr. e. 5245-öt írunk ekkor.

A paradicsom őrei

Miután elűzték Édenből, Káin törzsét folyamatosan gyötörték Nokd lakói, a kheruba néven ismert vad, nomád nép. A félelmetes vadászok zsákmány után kutatva járták a területet – mind élelmezésükhöz, mind samanisztikus szertartásaikhoz állatokra volt szükségük. Az állatbőrökbe burkolózott, szarvas fejdísz viselő kherubák rettegéssel töltötték el a térség lakóit. Az

SZET: héber *set*, jelentése „felemelt”. **AN:** Anu, a menny istenének nevéből.

KI: Föld, hely.

10. kép (szemben): A mennyországot a földtől elválasztó Zagrosz-hegység.

ellenséges törzsek vezetői pompás köpenyeket viseltek, melyeket a durva anyagba font keselyűtollak borítottak. A későbbi hagyomány a sámán-papokból hozta létre a Paradicsom és a szent helyek szárnyas őreit, a bibliai kerubokat, Éden keleti kapujának félelmetes védelmezőit.

A keleti kapu mind a mai napig megvan. Kopár hegyi hágó, mely az Ardabili-medencéből nyugatra, az Adzsi Csáj völgyébe – a kert helyére – nyílik. Déli pillére a Bázgús hegylánca, az északi pedig a Szabalán-hegy szirtekkel csipkézett tömege, az Ádám után élt próféta és bölcs, Zoroaszter hagyomány szerinti szülőhelye. A helyi nyelvjárásban Szabalán annyit tesz, „vámszedő hely”, ami arra utal, hogy a helyre már régóta határként, kapuként tekintenek. A Nokdot Édentől elválasztó völgy zord és kietlen a téli hónapokban, mikor a viharfellegek mennydörgések kíséretében ereszkednek alá a Szabalán felhőkbe burkolózó csúcsáról. A paradicsom őrzői, a kerubok „fenyegető tüzes karddal” rendelkeztek, melyek nem voltak mások, mint a „vámszedő hegy” villámai.

Amikor [Isten] az embert elűzte, az Éden kertjéből keletre odaállította a kerubokat és a fenyegető tüzes kardot, hogy őrizzék az élet fájához vezető utat. (Ter 3:24)

A bibliai kerubokat az AKKÁD szövegekben is megtaláljuk, ahol a nagy, szárnyas lényeket *kuribúnak* hívják. Ők védik a szent helyeket pontosan úgy, ahogy a bibliai kerubok védik a Paradicsomot és a jeruzsálemi templomban lévő szentek szentjét. A lényeket sokszor szárnyas oroszlánokként ábrázolják, ám valójában a démoni hibrid állatok egész családjáról beszélhetünk – szárnyas bikákról, griffekről (madárfejú, szárnyas oroszlánokról) –, amelyek Mezopotámia egész területén a templomok és paloták ajtónállói voltak, ők vigyázták a kapukat.

Leereszkedés a mennyországból

A káiniták egy nemzedék alatt úgy határoztak, elhagyják Nokd földjét és délkeletre indultak. Átkeltek a Kaszpi-tenger keleti partján a tóba ömlő Pisonon és végighaladtak Zandzsán széles völgye mentén. A törzs egy része úgy határozott, letelepszik itt, a völgyben – településük maradványai ma Iszmailábádnál találhatók. A többiek az Iráni-fennsíkra vándoroltak, ahol hatalmas belső tengerrel találták szemben magukat, melyet minden oldalról mocsár vett körül. A tenger mára eltűnt, nyomában hatalmas kiterjedésű sós pusztaság – a DASTE KAVIR – maradt. A törzs a tó nyugati partjának közelében telepedett le, tagjai nádból és ágakból építettek maguknak kunyhókat, melyeket később napon szárított vályogtéglából építettek újjá. Az apró településből nőtte ki magát az a város, melyet ma Tepe Szialk né-

AKKÁD: Mezopotámiában beszélt keleti sémi nyelv. **DASTE KAVIR:** Jelentése: *sós sivatag*.

ven ismernek. Az itt és Iszmailábádban folytatott ásatások során kerültek elő a Közel-Kelet legrégebbi cseréptöredékei: vékony falú, gondosan kidolgozott edények, melyeket vörös alapon fekete vonalakkal díszítettek (Szialk II). A helyiek azt is megtanulták, hogyan kell – kalapálással – megmunkálni a fémeket; a rezet a közeli Anárák Talmesszi malachitbányáiból szereztek. Innen kapta Káin („kovács”) hagyomány szerinti nevét.

Az emberek jó néhány nemzedékkel később ismét útnak indultak, a gyorsan növekvő törzs egy részét maguk mögött hagyták Szialkban. A Perzsából meleg éghajlata vonzotta őket egyre csak délre, így jutottak el a Zagrosz középső részére, Kangávar völgyébe. A törzs egy része itt is gyökeret vert, míg a többiek a Szaidmarre-folyó vonalát követve továbbmentek dél felé a meredek falú szurdokokban, melyek Szúziána sík területére vezették őket. A folyamat, melynek során Édenből a Zagrosz-hegységtől délre elterülő széles síkságra értek, mintegy négy évszázadon át tartott. Káin dinasztíája addigra eltűnt, a vezetés mások kezébe került. Jahve gyermekeinek harmadik nagy vezetője és dinasztiaalapítója Hénoch volt.

Az anunnaki

Az adamíták harmadik dinasztíájának névadójára távoli leszármazottai úgy emlékeznek, mint az első emberre, aki várost épített. Apokrif írásokat készítenek róla – *Énoch könyve* –, melyekben úgy szerepel, mint a történelem első „szent embere”. Olyan értékesnek mutatják be, hogy az angyalok elragadták az emberek közül és a mennybe vitték. Az ő nevét – Hénoch; héber *Hanok* = „alapító” – kapta a fontos sumer város, Uruk (bibliai Ere), melynek eredeti alakja *Unuk*. A későbbi mezopotámiai civilizációk Hénocho és az ősi korban őt követő „nagy embereket” isteneknek tartották és Annunaki vagy Anunna („alapítók”) néven emlegették. Az anunnaki nevet lehet „menny és föld lényei”-ként is értelmezni, vagyis azokat hívhatták így, akik lejöttek a mennyből (*an*), hogy letelepedjenek a földön (*ki*), vagyis lejöttek a hegyekből a hordalékos síkságra. Halandók voltak, akik istenné váltak.

Midőn az istenek emberek voltak... (*Atrahaszisz-eposz* 1. sor)

Földhözragadt istenek voltak, akik hús és vér voltak, így kerültek át a halandók világából az alvilágba, hogy irányítsák a holtak birodalmát. Nem a mennyekben lakó Igigi istenek között éltek. Az egyiptomiak is ismerték őket és a civilizáció mitikus alapítóiként, Sebtü néven tisztelték őket.

Ők a nagy istenek, a Régiek, a tiszteletnek örvendő Sebtü... Ott vannak a húsz isten között, melyek az istenek ősi korától egészen az örökkévalóság végéig megtartják a földet alapjaiban... a teremtető leszármazottai, az istenek kezdeti, ősi korának

Urmia-tó

EDIN

SZET

HAVILLA

KÁIN

ASSZÍRIA

AGADE

HÉNOCH

Irán

Kis •

SINEÁR

Szúza •

Surippak •

Uruk •

Ur •

Eridu •

Arab-félsziget

dicső szellemei, a [hét] bölcs és az építő istenek fivérei (Sebtu szöveg Edfuból)

Hénoch, az első „alapító” Mezopotámia legelső városát fiáról, Irádról nevezte el. Ez az a város, melyet a történészek és régészek Eridu néven ismernek, és melyet a sumerok Nun.kinak („nagy hely”) neveztek el. A *ki* szó determinatívum, melyet az ékírásos szövegekben a „város” jelölésére használnak, így Eridu sumer neve egyszerűen csak Nun, „nagy”.

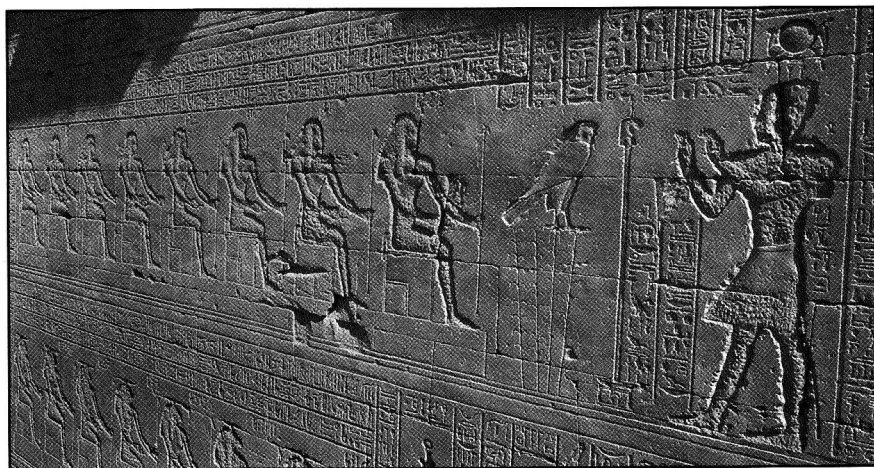
Akkoriban a jámbor emberek
nem emeltek maguk fölé királyt.
Se korona, se gyöngy-díszes süveg, se drágakővel kirakott jogar
nem pompázott, se szentély nem magaslott...
A korona, a gyöngy-díszes süveg,
a drágakővel kirakott jogar,
a pásztorbot akkor mennyben hevert még,
mennyben hevert, Anu zsámolya mellett...
Majd a királyság leszállott az égből.
(*Etana-eposz, fordította: Rákos Sándor*)

Hénoch és törzse a Szaidmarre-folyó folyását követték, így érkeztek meg az alföldre. A folyó közben több patakot is magába fogadott és új nevet kapott: Karka-folyónak nevezték. Mielőtt vizét a Perzsa-öbölbe továbbította volna, a folyó számos ágra vált szét, melyek mocsaras folyódeltát hoztak létre, benne magasra növő náddal teli zsombékkal. A nádból nemcsak házakat, csónakokat is készítettek. A Dél-Irakban élő mocsári arabok mind a mai napig a *bardi* nádat használják fel erre. Hénoch törzse készített először ilyen csónakokat, melyek segítségével fokozatosan felfedezték a Perzsa-öböl északi részét – régészeti szempontból ez a korai ubajd korszak, Kr. e. 4800–4000 körül. Maga a törzsfőnök kíséretével együtt nyugat felé hajózott a part mentén és felfedezte a Tigris, illetve az Eufrátesz torkolatát. A bibliai hagyomány szerint a vízözön előtt élt ősatyák kelet felől érkeztek Sineár – a Dél-Irakban lévő történelmi Sumer – földjére.

Amikor keletről elindultak, Sineár földjén találtak egy nagy síkságot és ott letelepedtek. (Ter 11:2)

Az Eufrátesz mocsaras torkolatvidékén kör alakú szigetre bukkantak, melyet világos homok borított és minden oldalról édesvíz vette körül, rajta pedig még több nőtt az építéshez remekül felhasználható bardi nádból. Hénoch tanúja volt annak, ahogy egy sólyom letelepszik valamilyen fára, mely a sziget partvonala mentén növő nádban állt. Ezt kedvező jelként

11. kép (szemben): Az Édenből induló vándorlások útvonala. Szet balra, Káin/Hénoch pedig jobbra.

12. kép: Az edfui templomban látható jelenet, mely a Sebtuikat ábrázolja a nádon gubbasztó szent sólyommal, mögötte pedig a Teremtés szigetén lévő trónusokon ülő alapítókkal.

értelmezte és kikötött, hogy kiássa annak az épületnek az alapját, mely később Eridu legszentebb szentélye, az E-Apszu („a mélység háza”) lett, ahol az adamiták istene kétezer éven át lakott.

Az egyiptomi hagyomány szerint a Sebtu-istenek ültették azt a papirusznádat, melyre a sólyomisten, Hórusz telepedett, aki ezzel a tétével egyúttal létrehozta az első templom alapjait a teremtés szigetén.

...Sávban papiruszt ültettek Nun vizébe, majd jött a sólyom és a nád felemelte őt... így jött létre az első domb. (*Sebtu-szöveg* Edfuból)

Isten neve

Csak most, a történelem előtti kor embere történetének ezen a pontján van alkalmunk arra, hogy azonosíthassuk az „első idők” atyáinak istenét. Az ókori ember számos néven ismerte – a sumerok Eridu istenét Enki („a föld ura”) és Nudimmud („emberalkotó”) néven ismerték, míg Mezopotámia keleti sémi nyelvet beszélő népei – a babiloniak és az asszírok – ÉÁ-nak hívták. A név feltehetően nem sémi eredetű, talán a sumer mocsarak első telepeseitől való, akik a keletre fekvő hegyek közül hozták magukkal istenüket. A sumer melléknév – *en.ki* („a föld ura”) – így csupán Éden istenének elsődleges mellékneve, valójában Éának nevezték. A késő bronzkor népei, a hettiták és hurriták Ajának hívták. Az ezer évvel később érkezett, nyugati sémi nyelvet beszélő népek ugyanezt az istent Jának hívták, illetve

ÉÁ: Korábban Iának, majd Éának írták. Ez a név ejtés szerinti leírása.

hosszabb, hivatalos névvel – Jahve – is illették. Jahve névének rövidebb változatát gyakorta használták, számos izraelita/judeai névben felbukkan – Jeremiás (héber Jirmeja, „Ja felemel”), Amazja („Ja erős) Dzsedidija („Ját kedvelő”) stb. –, valamint olyan gyakorta használt bibliai kifejezésekben is felbukkan, mint amilyen például a halleluja („Ja magasztaltassék”). A késői bibliai korban kétségtől a Ja volt isten legtöbbször használt neve.

Az egyiptomiak a „teremtés” (*szep tepi*) szent szigetének istenét Tanennek nevezték – ő volt az, aki később Ptah néven vált ismertté (az egységes Egyiptom első fővárosa, Memphisz elsődleges istene). Tanen/Ptah Nun vizeiben (a mélység), az első templomban lakozott szent sólyom alakjában Atum/Ré a napisten mellett.

Legkorábbi megjelenési formájában – Enki sumer istenségként – Éa/Ja/Tanen az életadó víz istene volt. Édesvízű források és folyók tartoztak hozzá, melyek a sós vízű tengerrel álltak szemben. Emellett ő volt a bölcsesség istene is, aki a nagy földanyával, Ninhurszaggal (más néven Nintúval, a „sors [élet] úrnőjével”) párban alkotta az emberiséget agyagból. Úgy ismerték Enkit, mint az „ember barátját” – ő volt az, aki figyelmeztette a mezopotámiai vízözöntörténet főhősét a közelgő katasztrófára, mellyel az istenek az egész emberiséget elpusztították volna. Történetünkben egyelőre sumer néven, Enkiként hivatkozunk a vízözön előtti ősatyák istenére, kivéve akkor, ha akkád forrásokból idézünk, ahol az Éa nevet használják.

Szent sziget

Miután Hénok megérkezett az Eufrátesz torkolatában lévő Nun szigetére (Eridura), a föld urának, az édesvízű források istenének új otthonát készített, ahol a szent emberek (sumer *en.szi*) kapcsolatba léphettek istenükkel a „félhomályos kamrában”. Enki temploma először egyszerű, papirusznádból épült szentély volt, melyet ugyancsak nádból készült fallal vettek körül, ám a századok során a kis szentély hatalmas, emelvényen álló templommá terebélyesedett, mely később az ember göggyét jelképezte, mikor olyan naggyá kívánt válni, mint amilyenek maguk az istenek. A híres sumer királylista (SK) is szót ejt a történelemnek erről a nagy fontosságú pillanatról, mikor az anunnaki (egyiptomi *Sebtiu*) megérkezett a déli mocsárba és megalapította Mezopotámia első városát.

Amikor a királyság alászállt az égből, Eridu városában volt a királyság. (SK 1. oszlop 1. sor, ford.: Komoróczy Géza)

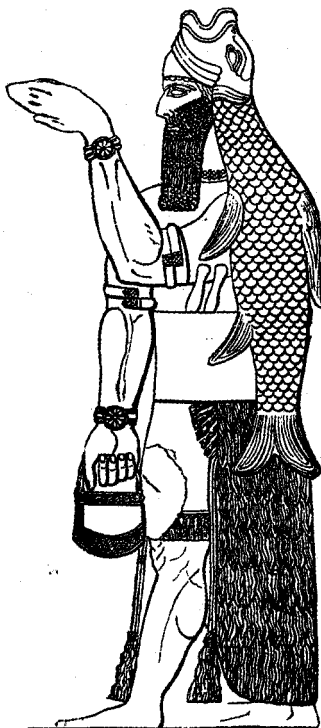
A homokkal borított domb, melyre Enki szentélyét emelték, kimagasodott a Perzsa-öböl határán lévő nádrengetegből. A mocsarat az Eufrátesz vize táplálta, továbbá egy föld alatti forrás, mely a halom előtt tört a felszínre, ugyanakkor a tenger sós vize is a közelben volt. A sumerok Abzúnak

– mélységnek – nevezték a mocsarat, mivel hitük szerint itt nyílt az alvilági óceán egyik bejárata. Eridut a „tenger gátjának” is nevezték, mivel ez a hely tartotta vissza az öböl veszélyes vizét és azokat az idegen támadókat, akik a víz felől érkezhettek. Eridu volt Mezopotámia kapuja a nagy déli óceán irányából, melyet az ókori ember Alsó-tengerként* emlegetett.

Mint már utaltam rá, az első „alapítás” az egyiptomi mitológiában is nagyon fontos szerepet játszik, ám a történetnek ezt a részét egy későbbi fejezetben tárgyalom majd. Addig is nyomon követhetjük Hénochot, amint másféle alakban gazdag termőföldeket és a bolygó első valódi civilizációját hozza létre a Dél-Mezopotámiában lévő lakatlan mocsarakból.

Uanna-Adapa

Az akkád legendák, melyeket a mezopotámiai történetíró, BÉROSSZOSZ révén ismerünk, beszélnek valamilyen nagy bölcsről, a hét *apkallu* – sumer *ap.gal* – közül az elsőről, akiket Éa küldött, hogy a civilizáció áldásait elhosszabbítsa az embereknek. Keletről érkezett az anunnaki társaságában, akik a mocsaras területen megalapították Mezopotámia első városait, míg szellemi vezetőjük – az első *apkallu* – királyokat nevezett ki, hogy uralkodjanak a telepések felett. A bölcs UANNA-ADAPA-nak** hívták, ő volt a bibliai Hénoch.

13. kép: Uanna mint tengerből érkező halember.

BÉROSSZOSZ: Babiloni pap, aki három könyvet írt a babiloni történelemről, melyekhez felhasználta a babiloni Bél templom könyvtárát. Akárcsak Manethón esetében, az ő munkáiból is csupán töredékek maradtak ránk Josephus Flavius, Euszébiosz és Szünkelloz munkáiban. Bérosszosz valamikor Kr. e. 260 körül élt.

* Később Erithreai- vagy „Vörös”-tengernek nevezték. Amit ma Vörös-tengernek hívunk, azt korábban Arab-tengernek nevezték, míg a Perzsa-öböl volt eredetileg a Vörös-tenger, melyet a mitikus hős, Erüthreasz – „a vörös ember” – után neveztek el.

** Uanna Enki/Éa eridui szentélyének *pasisu*-papja volt. Nevét héberül – vagyis nyugati sémi nyelven – Hanoknak írják, ám a Mezopotámiában beszélt – keleti – sémi nyelveken Anoknak vagy Unuknak kellene ejteni a szókezdő spiráns nélkül, mely a nyugati sémi nyelvek jellegzetessége és – bár írásban jelölték – nem ejtették. Sumer nyelven a név utolsó „k”-ja úgynevezett „beálló” mássalhangzó, melyet csak akkor kellett ejteni, ha a szót követő nyelvtani elem magánhangzóval kezdődött. Hénoch nevének eredeti sumer változatát ezért Anna, Unu vagy Uanna formában kell ejteni.

A Biblia szinte egyetlen szót sem ejt Uanna/Hénóch és a legendás anunnaki Sumer földjén történő letelepüléséről, és leszármazottaikról sem nyújt értesülést. Miután beszámolt Káin elűzéséről, felsorolja az özönvíz előtti ősatyák „nemzedékeit”, akik Káin után következtek, majd a teremtés könyvének szövege a vízözönre ugrik és kihagy mintegy ezer évet. Csak később, a 11. fejezetben értesülünk arról, hogy „amikor keletről elindultak, Sineár földjén találtak egy nagy síkságot és ott letelepedtek”.

Nun szigete

A Sineár földjén épülő falvak először azokon a homokdombokon jelentek meg, melyek kiemelkedtek az Eufrátesz vizével táplált édesvízű mocsárból. Eridu szent területének középpontjában kis nádszentély állt, melyet Éden istenének szenteltek, ám ezt hamarosan vályogtéglából építették újjá. A régészek ezen a területen bukkantak az első cserépmaradványokra, melyek a legkorábbi házépítési tevékenységhez kapcsolódnak – ezt, az Eridutól nem messze lévő hely után, ahol az első cserepeket találták, ubajdinak nevezték el. Az ubajdi régészeti időszak négy részre osztható, melyek közül az utolsó egybeesik azzal az időponttal, amelyet Sir Leonard Woolley javasolt a vízözön idejének. Sir Woolley vastag hordalékréteget ásott ki Ur városában. A következő fejezetben bővebben is foglalkozunk majd ezzel, most azonban folytassuk az aprócska, vályogtéglából emelt szentély történetét, mely Eridu homokkal borított szigetén állt.

Uanna/Hénóch, Ádám leszármazottja, Enki papja áldozati oltárt emelt az egyetlen helység közepén az előtt a fülke előtt, melybe istene jelképét helyezték. Az oltáron a hívek haláldozatot mutattak be a mélység urának – a csontokat megtalálták a régészek. Sumer legendák szerint maga Uanna ment a mocsárba, hogy kifogja a halakat.

Okos vala. Bölcsesség kútfeje.
Szava, parancsa kőszálként megállott.
Értelmét Éa érlelte meg
ország hasznára és szolgálatára.
Elöröklött minden hatalmat,
épp csak örökkévalóságot nem öröklött.
Szent férfiú, Eridu bölcse, Éa
vezére lenn az emberek között.

UANNA-ADAPA: Bérosszosz görög nyelvű szövegében *oannész*t ír. Az Adapa nevet gyakorta megfeleltetik a sémi Adama névnek, melyből a bibliai Ádám – az eredeti „vörös föld embere” – neve származik. Ezért tehát elképzelhető, hogy az adama egy törzs neve volt, melyet a klán névadó alapítójának leszármazottai viseltek. Ezzel Éa papjának és bölcsének legendás nevét adama törzsből való Uannaként lehetne értelmezni, ami bibliai elnevezések szerint megfelel-ne az Ádám családjából való Hénóchnak.

Parancsát senki meg nem szegheti,
trónálló Anunnakik seregében.
Szűz-tiszta kezű, szeplőtelen fölKent,
szent parancsok megtartója-tudója.
Hajnalban kél, pékekkel kenyeret süt,
Eriduban áldozati cipókat;
ételt-italt készít az isteneknek,
asztalt terít szeplőtelen kezével,
áldozati asztalt az égieknek...
Elreteszeli a városkaput
s a szent öbölben, az újhold-öbölben,
cifra-orru, gyors vitorlásra száll.
(*Adapa legendája, ford.: Rákos Sándor*)

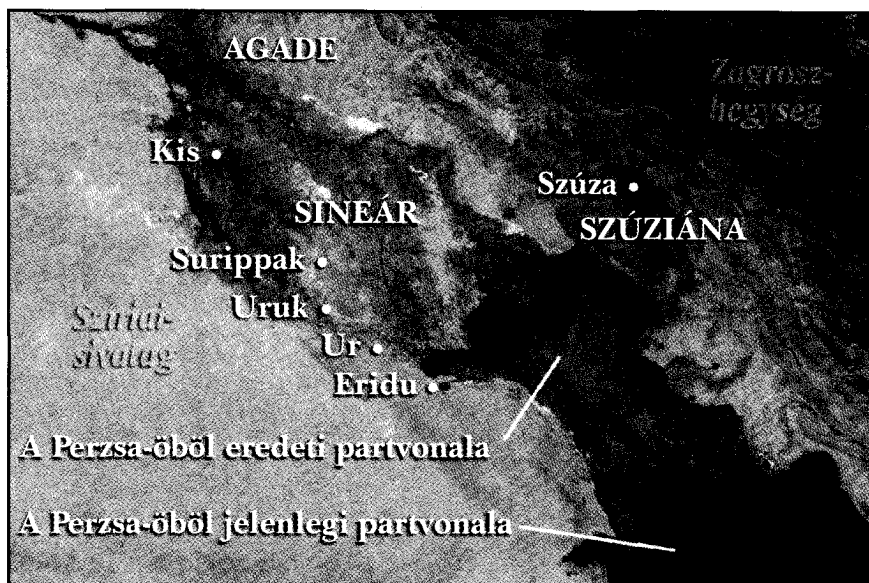
Nun aprócska, homokos szigetét megnövelték, nádat fektettek a vízparton végig, hogy erős szőnyeget képezzen, amelyre házakat lehet emelni. A nádból készült gallér lassanként összeállt és talaj lett belőle, így Nun szigete is egyre nagyobb lett. A város körül található homokzátonyokat is belakták és ugyanilyen módon azokat is megnövelték. Az egyiptomi mitológiai szövegekben az ilyen szigeteket az ősi világ *paj*-földjeinek nevezik. A nagyobb szigeteken viszonylag nagy létszámú települések jöttek létre, melyek lassanként városokká nőttek ki magukat. A városok nevei összefonódtak a mezopotámiai civilizáció kezdeti szakaszával: Uruk (unuk), Ur („város”), Ubajd, Larsza, Girszu, Lagas és Bad-Tibira („fémművesek telepe”).

A mocsarakat fokozatosan kiszárították, a nagy folyók vizét régebbi mederbe terelték. Az így létrejött csatornahálózat nemcsak arra szolgált, hogy csökkentse a déli mocsarakba áramló vízmennyiséget, egyúttal termékeny területté változtatta az északi poros, száraz síkságot is. A Kr. e. IV. évezredre Dél-Mezopotámia megművelt földekkel és datolyapálma-ligetekkel teli paradicsomi helyé változott, Sumer városai virágzottak, minek következtében politikai befolyásuk is jelentősen megnövekedett.

Szövetségesek és kereskedelem

Az anunnaki még azelőtt kapcsolatba került a szúziánai síkságon élő népekkel, hogy nyugatra vándorolt volna és meghódította volna Sumer déli mocsarait. A hegyekből érkezett bevándorlókat baráttan fogadták, elvégre a hatalmas kiterjedésű területen nem volt szükség arra, hogy versengjenek a földért és nyersanyagokért – az akkorinál jóval nagyobb létszámú lakosságot is könnyedén eltartott. A két csoport tagjai házasságot kötöttek egymással és lassanként egyetlen néppé olvadtak össze.

A kapcsolat azután sem szakadt meg a szúziániaiak és a többiek között, mikor Uanna és népének egy része nádból készült hajókon Sineár földjére költözött. Mivel a szárazföldi út a mocsáron vezetett át, ezért lassú volt

14. kép: A dél-mezopotámiai civilizáció létrejöttéhez kapcsolódó helyszínek. A Perzsa-öböl Kr. e. 5000 táján jelenlegi partvonalánál jóval északabbra húzódott.

és veszélyes, a kapcsolatot a Perzsa-öblön keresztül tartották. Az anunnaki terjeszkedéséhez tehát kulcsfontosságú volt a tengeri kereskedelem. A törzs tagjai az Arab-félsziget partvonalala mentén délre utaztak és legalábbis Bahrejnig, Katarig jutottak, ahol ideiglenes kereskedelmi állomásokat hoztak létre, hogy kitermeljék a sivatag belsejében található ásványi nyersanyagokat.

A Londoni Régészeti Intézet munkatársai nemrég szurokdarabokat találtak Kuvaitban a Perzsa-öböl végében – Eridutól nem messze –, melyeken nádkötegek lenyomata látható. Úgy tűnik, a nádhajókat szurokkal borították, mivel a szuroklapok külső oldalát kacsakagylók borítják. Ismeretes, hogy a mezopotámiai hajózás kezdeti szakaszában szurokkal oldották meg a hajók vízhatlanságát; az anyag nem engedte, hogy a nád megszívja magát vízzel, így növelte a hajó úszóképességét. A figyelemre méltó lelet mellett a középső-ubajdi korszakból (Ubajd III) származó edénytöredékeket és obszidiánt is találtak. Ez utóbbit vegyelemzésnek vetették alá és megállapították, hogy az Arab-félsziget nyugati részéről vagy Jemenből származik. Mindez elegendő bizonyíték arra, hogy a középső ubajdi korban (Kr. e. 3800 körül) már kiterjedt – és feltehetően tengeri kereskedelem zajlott a térségben; jóval korábban annál, mint ahogy azt eddig gondolták.

A szuroktól fekete nádhajók északra is hajóztak, fel az Eufrátesz és a Tigris mentén, ahol kapcsolatba léptek a későbbi Agade (Akkád), Babilónia és Asszíria területén található településekkel. Az északi népek

másféle, sémi nyelvet beszéltek, ám a kereskedelem most is szoros kapcsolatot eredményezett a két kultúra között. Az anunnakik a területükön bőségesen termő gabonáért cserébe gyapjút, ruhákat és fémeszközöket kaptak, melyeket mind az északi síkságon, a hegyvidéken állítottak elő. A sémi nyelvet beszélő népesség odaköltözött az anunnakik létrehozta új mezőgazdasági területekre, így aztán Sumer többkultúrájú, többnyelvű országgá vált.*

* Ezer évvel később, a nagy vízözönt követően egy harmadik nyelvcsalád tagjai is a térségbe vándoroltak. Népük aztán a következő öt évszázad során a terület meghatározó politikai erejévé női ki magát, míg színre nem lép az agadei Sarukkín. Ők voltak a sumerok, pontosabban a sumert beszélő népek, akik az anunnakihoz hasonlóan az északi hegyekből vándoroltak ide.

Történeti és régészeti háttér

Özönvíz előtti dinasztiák

A mezopotámiai mocsár első telepeseivel kapcsolatban a sumer királylista beszámol arról, hogy két király – Alulim és Alalgar – uralkodott az Eridu/Nun körül létrejött új településen.

Az újonnan érkezettek Szúziánából származtak, mivel – hogy fenntartsák az anunnaki és déli rokonaik közti egyenlőséget – úgy határoztak, a világi uralkodók szúziánai származásúak legyenek, a papi feladatokat ellátó bölcsek pedig Enki/Éa első követői közül kerüljenek ki. Az *enszi* (pap-királyok) közül – akiket később *aphallúkhént* (bölcsek) említenek – az első természetesen Uanna volt. A *lugal* (király; szó szerint: „nagy ember”) feladata volt a terület megfelelő kormányzása és gondoskodni a közösség biztonságáról, míg az *enszi* az élet szellemi oldalával foglalkozott, többek között ő állt kapcsolatban a természeti erőket irányító istenekkel, akik szó szerint meghatározták a nép sorsát és jólétét. Így jött létre a királyság két oldala, mely később a harcos-király és a pap-király intézményében öltött végleges formát. Az egyiptomi királyi intézményben a két szerepet egyetlen uralkodóban ötvözték, aki kettős hatalommal rendelkezett, ő volt a fáraó, aki egy személyben volt *bíti* (világi uralkodó) és *neszu* (spirituális vezető). Elképzelhető, hogy a pap-királyra használt sumer (*enszi*) és egyiptomi (*nszv*, melyet talán *ensza* vagy *enszi* alakban kellett olvasni) kifejezés rokonítható. Asszíriában a két intézményt időnként egy személy töltötte be, máskor pedig kettévált és két dinasztia uralkodott egymás mellett. Később a spártaiak is átvették ezt a szokást és náluk is egyszerre két király uralkodott.

A korai ősatyák életkora

Igen nehéz megfelelő magyarázatot adni a vízözön előtti ősatyák hihetetlenül hosszú életkorára, de még az úgynevezett „ősatyák korá”-ban (Ábrahámtól Józsefíg) is akadnak olyan személyek, akik különösen sokáig éltek. A magam részéről azt az elképzelést követem, amely szerint a Teremtés könyvében név szerint szereplő ősatyák „dinasztiaalapítók” a jóval hosszabb genealógiában, melyben a dinasztiaalapító leszármazottainak neve elveszett. A Teremtés könyvének szerzője úgy hozta létre ősei történetét, hogy az egymást váltó törzsi dinasztiák idejét az egyes alapítókhoz, dinasztiák kezdőszemélyiségeihez rendelte. Ennek alapján Ádám dinasztiája 130 (MSZ és SZP) vagy 230 (LXX és Jos.) éven át uralkodott, mígnem Szet (Ádám leszármazottja) alatt új dinasztia jött létre.

A történet érdekében – és hogy megfeleljek a bibliai elbeszélésnek is – úgy vettem át a genealógiát, ahogy az a Teremtés könyvében szerepel, nem tértem ki a két név közötti ismeretlen nemzedékekre.

Úgy vélem, a törzsi dinasztiák megszemélyesítése alapítójukkal egyúttal magyarázatot ad Ábrahám vagy Jákob hosszú élettartamára is. A három generáció alatt eltelt 215 évet legegyszerűbb azzal magyarázni, hogy a Teremtés könyvének szerzője úgy kapcsolta össze a három különböző – bár egymás után következő – korban uralkodó vezető életét, mintha apáról és fiúról lenne szó, holott az ősatyákat a valóságban akár több nemzedék is elválaszthatta egymástól.

A korai ősatya leszármazásának időrendje					
MSZ = maszoréta (héber) szöveg; SZP 7 Szamariai Pentateuchus; LXX = Szeptuaginta (görög) Ótestamentum; Jos. = Josephus Flavius; ÚK = Új kronológia; VK = a Világ Kezdetétől számított évek (az ember Éden kertjébe lépésétől számított évek)					
Ősatya	MSZ évek VK	SZP évek VK	LXX évek VK	Jos. évek VK	ÚK évek VK
Ádám	1-130	1-130	1-230	1-230	5375
Szet	130-235	130-235	230-435	230-435	5155
Enos	235-325	235-325	435-625	435-625	4940
Kenan	325-395	325-392	625-795	625-795	4750
Mahalaleel	395-460	392-460	795-960	795-960	4580
Járed	460-622	460-522	960-1122	960-1122	4418
Hénoch	622-687	522-587	1122-1287	1122-1287	4253
Metuselach	687-874	587-654	1287-1474	1287-1474	4088
Lámech	874-1056	654-707	1474-1662	1474-1656	3901
Noé	1056-1556	707-1207	1662-2162	1656-2156	3713
Sém	1556-1656	1207-1307	2162-2262	2156-2256	3213
Özönvíz	1656	1307	2262	2256	3113
Arpachsád	1656-1691	1307-1442	2242-2377	2274-2409	3011
Kenan			2377-2507		2876
Selak	1691-1721	1442-1572	2507-2637	2409-2539	2746
Eber	1721-1755	1572-1706	2637-2771	2539-2673	2616
Peleg	1755-1785	1706-1836	2771-2901	2673-2803	2482
Reu	1785-1817	1836-1968	2901-3033	2803-2933	2352
Szerug	1817-1847	1968-2098	3033-3163	2933-3065	2222
Nachor	1847-1876	2098-2177	3163-3342	3065-3185	2090
Terach	1876-1946	2177-2247	3342-3312	3185-3255	1970
Ábrahám	1946	2247	3312	3255	1900

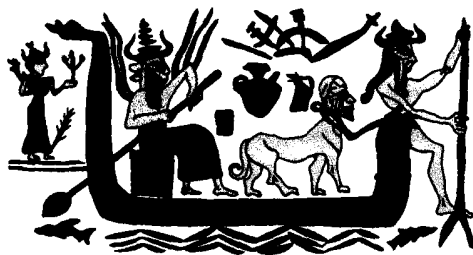
DAVID ROHL

AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

Isten így szólt Noéhez: „Elhatároztam, hogy elpusztítok minden lényt a földön, mivel a föld az emberek miatt megtelt gonosszággal. Ezért eltörlöm őket a föld színéről.

Teremtés könyve 6:13–14

Harmadik fejezet

NOÉ ÉS A VÍZÖZÖN

(Teremtés könyve 6:5-től 9:17-ig)

*Az özönvíz hősének otthona – Bárkaépítés – Az áradat okozta
katasztrófa – A bárka hegye – Visszatérés Sineárba*

A történet

Kr. e. 3113-ban járunk. Az Ótestamentum legrégebbi szövege szerint – ez a Szeptuaginta, a Teremtés könyvének görög nyelvű fordítása, melyet Kr. e. 300 táján készített hetven zsidó tudós I. Ptolemaiosz Szótér fáraó parancsára – összesen 2262 nyár és tél telt el, mióta Ádám és népe betette a lábát Édenbe és 1687 éve van már annak, hogy Hénoch/Uanna lehozta az anunnaki népet a hegyekből és letelepítette őket a mezopotámiai síkságra. Ennyi idő alatt Sineár falvai vályogtéglából emelt városokká nőttek ki magukat, ahol minden egyes házhoz külön megművelhető földterület tartozott. A hegyek népe kiszárította a mocsarakat és csatornákat ásott a szárazabb területek öntözésére, így egykor oly barátságosan otthonukból sikerült paradicsomi kertet, egy új édent varázsolniuk több mint ezer kilométerre a mennyei hegyek mögött lévő eredeti kerttől, az istenek lakhelyétől. Minden egyes település közepén ott állt a kultikus központ, annak az istenségnek a lakhelye, akit az emberek védelmezőjükül választottak.* Káin leszármazottai számos istenséget imádtak, minden egyes városnak megvolt a maga templomegyüttese, melyet a helyi istenségnek szenteltek. Eridu legnagyobb istene továbbra is Enki/Éa maradt,

* Nippur Enlil („szélúr”) otthona lett. Uruk először Anút („ég), majd Inannát („az ég úrnője”) választotta. Ur a holdistennő, Szín városa lett, Szipparban és Larszában pedig a napistennek, Utúnak emeltek templomot. Végezetül Enki az eridui Apszu-templom felett rendelkezett.

15. kép (szemben): Szárnyas démon vagy kerub, a szent helyek védelmezője.

ám jelentős volt még a napisten (Utu/Samas), a holdistennő (Nannar/Szín), a levegőég istene, Enlil („szélúr”), az ég istene (Anu) és az ég királynője (Inanna/Istár) kultusza is.

A Sineár földjén álló egyik nagyobb településen, Surippakban, mely valamivel több mint száz kilométerre északra található Eridutól, a helyi uralkodó – Ubar-tutu fia – meggyőződéses híve volt Enkinek, noha a város központi templomát Enlilnek szentelték. A sumerok később Ziuszudra néven beszéltek erről a jámbor férfiről – a név két részből áll: „hosszú életű” (*ziu*) és „távoli” (*szudra*). Ezt annak a – Gilgames-eposzban is felbukkanó – hagyománynak köszönheti, hogy kizárólag az özönvíz történetében szereplő hős és felesége kapott örök életet az istenektől, és most valamilyen távoli földön élnek ott, ahol a nap felkel. Az ókori Mezopotámia sémi nyelvű népei Ziuszudrát Atrahasisz néven – „kiemelkedően jámbor” – ismerték. Neve után gyakran odaillesztették a *ruku* melléknevet („távoli”).

Noé igaz ember volt, kifogástalanul élt kortársai között. Noé
Isten színe előtt járt. (Ter 6:9)

A babiloniak később Um-Napistinak hívták, ami körülbelül annyit tesz, „aki megtalálta az (örök) életet”, míg Bérósszosz, a Kr. e. III. században élt babiloni történetíró Xiszüthrosznak nevezte őt az eredeti sumer elnevezés – Ziuszudra – után. Mi Noé néven ismerjük, mivel ezt a nevet kapta a bibliai hagyományban. Feltehetően az Um-na-pisti második tagjából ered – a nevet ismerjük Um-na'-pisti alakban is, ahol elképzelhető a *na' nua* formában történő olvasása.*

Előkészületek

Egy napon Noé – hívjuk őt ezen a néven – álmot látott. Surippak városának egyik szentélye előtt állt éppen és mélyen imáiba merült. A Déli-tengerről érkező szellő, mely valamivel elviselhetőbbé tette a forró délutánokat, keresztülfütyült az árnyas kunyhó nádfalai között és Noé hangot vélt hallani a lágy szélben. Istene szólongatta.

Kunyhó, nádkunyhó, nádkunyhó-fal – nádkunyhó halljad,
fala, tudd meg!

Surippak férfia, te jámbor! Ubar-tutu bölcs fia! Bontsd le
az ékes házat...

Bontsd le a házat mindenestől, építs erős hajót helyette;
(*Gilgames-eposz, XI. tábla, 1. oszlop. Ford.: Rákos Sándor*)

* Ugyanakkor C. J. Ball és más tudósok Nuh-napistinak olvassák a nevet, ahol is a Nuh tag felel meg a héber Noé névnek.

16. kép: A Gilgames-eposz XI. táblája, mely a vízözöntörténet babiloni változatát tartalmazza, ahol az özönvíz hősét Um-napistinak hívják.

A föld ura (Enki) eljött, hogy figyelmeztesse Noét, a „szélúr” (Enlil), retentő vihart kíván a földre eresztetni, mely elpusztítja az egész emberi fajt.

Mivel Surippak lakói Enlilt tisztelték, Noé nem szólt nekik arról, mit tervez istenük, mert attól tartott, ezzel magára haragítaná a város népét. Inkább összehívta a vének tanácsát, hogy közölje velük, Eriduba zárandokol, mivel ott található Apszu temploma és Enki kultuszának központja.

Összehívta a véneket ajtaja elé. Atrahaszisz (Noé) megszólalt, a vénekhez így szólt: „Úgy látszik, a ti istenetek megneheztelt az én istenemre, Enki és Enlil megharagudott egymásra. Többé nincs maradásom városotokban. Mivel mindig is tiszteltem Enkit, ő szólt nekem erről. Többé nem tehetem lábam Enlil földjére, őseim földjére térek, a tenger partján, Eriduban megtelepszek az Apszu mellett és istenem pártfogóm leszen. Ezt mondta ő nekem.” (*Atrahaszisz-eposz*)

Mikor megérkezett Eriduba, Noé és családja – istene utasításának megfelelően – hatalmas hajó építéséhez fogott, melyet papirusznádból (berdi nádból) készítettek. Az alapanyagot részben a helyi mocsarakból szerezték, ám beleépítették a király eridui lakhelyének maradványait is, melyet az isteni szózat szerint Noé szétbontott.

Noé és fiai tizennyolc hónapig dolgoztak a bárkán (héberül: *tjeba*). Utolsó feladatuk az volt, hogy szurokkal lekenjék az oldalát, így tegyék vízállóvá a hajót. Kr. e. 3114-re a nagy fekete hajó készen állt, büszkén emelkedett ki a királyi palota romjai közül. Apszu vizére bocsátották és kikötötték a parthoz. Ezek után Noé nekilátott, hogy összegyűjtse a föld állatait, és megmentse az összes fajt a közelgő pusztulás elől.

Mindazt, ami a földben nőtt, mindazt, ami a füvet ette, a tisztákat [az állatok közül] és a kövéreket [a nyájakból]; mindezeket kiválasztotta [és a hajóba tette]. Az égen repülő [madarakat], Sakkan marháit, a vadállatokat, melyek a szabadban élnek; [mindezeket kiválasztotta és] a hajóra tette.

(*Atrahaszisz-eposz*)

Noé és családja várakozott, miközben a világ többi része ment a maga dolgára. Nem kellett sokáig várniuk.

A nagy vízözön

Mind az összes vihar, rettentő erősek, egyként támadtak. Ugyanakkor a vízözön elsöpörte a templomokat.

(*Ziuszudra-eposz*)

Az ár elhatalmasodott, és erősen megduzzadt a föld felett, a bárka azonban a vízen úszott. A víz még magasabb lett a földön, annyira, hogy az ég alatt minden magas hegyet elborított. Tizenöt könyöknyivel [hét méter] múlta felül a víz őket, annyival emelkedett a hegyek fölé. (Ter 7:18–20)

Hat napon s hat éjen át tombolt a déli szél s a dühöngő ár elmosott mindent, ami élő; elpusztította az országot.

(*Gilgames-eposz, ford.: Rákos Sándor*)

A vízözön hét nap és hét éjjel mosta el a földet, a nagy hajót szélviharok dobálták a hatalmas vizeken.

(*Ziuszudra-eposz*)

Ekkor Isten megemlékezett Noéről és minden vadállatról, minden háziállatról, ami vele volt a bárkában. Isten szelet tá-

masztott a föld felett, mire a víz apadni kezdett. A mélységek forrásai és az ég csatornáit bezárultak: az eső megszűnt esni az égből, és a víz lassan elapadt, a földön. (Ter 8:1–3)

[Végezetül] Utu (a napisten) előjött – ő, aki fénybe borítja a mennyet és a földet. Ziuszudra (Noé) kinyitotta a hajó ablakát és a hős Utu sugara elérték a nagy hajót. Ziuszudra király térdre borult Utu előtt. (*Ziuszudra-eposz*)

Kikémleltem hajóm nyílását: láthattam a szélcsönd derűjét s azt is, hogy bomló televénnyé, ki még nem is oly rég örömben s gondban sürgölődött...
(*Gilgames-eposz, ford.: Rákos Sándor*)

Azután

Százötven nap elteltével a víz visszahúzódott, s a hetedik hónapban, a hónap 17. napján a bárka megállt az Ararát hegyén. (Ter 8:4)

Ütödtünk a Niszir hegyéhez s az megakasztotta hajómat – első napon, másodnapon csak állt egyhelyben, nem jut előrébb...
(*Gilgames-eposz*)

És a víz lepadt. És beteljesült a parancs. [A bárka pedig] megállapodott al-Dzsúdi [hegyén]. (Korán 11. szúra, 44. vers.
Ford.: Simon Róbert)

Ziuszudra király térdre borult Anu és Enlil előtt, Anu és Enlil pedig dicsérték őt. Életet adtak neki, istennek méltót. Örök lélegzetet, istenhez méltót, nyújtottak neki. (*Ziuszudra-eposz*)

Akkor Ziuszudrát, a növények megőrzőjét, az emberiség éltetőjét a folyamok torkolatához, a Dilmun-hegyhez vitték, oda, ahol a nap felkel. (*Ziuszudra-eposz*)

Az ókori szövegek önmaguk is remekül elmondják a nagy vízözön történetét, ám talán akad, akit érdekel, *miképpen* történhetett ez.

A mezopotámiai síkság szinte teljesen vízszintes, az Alsó-tengerhez képest több száz kilométeren át alig néhány métert emelkedik. A Tigris és az Eufrátesz töltésekben folyik, vagyis partja magasabban húzódik, mint amekkora a környező földterület magassága. Ennek következtében a folyók régebben rendszeresen változtatták medrüket – a térség felmérésekor több száz régebbi folyómedret találtak a szakértők. Az év

legveszélyesebb szakasza a tavasz, mikor a Zagroszban és a Taurosiban felhalmozódott hómenyiség elolvad és megduzzasztja a síkságon kanyargó folyókat.

A Kr. e. IV. évezredben ezen kívül még valami nehezítette a síkság déli részére települő népesség dolgát – a Perzsa-öböl vízszintje lassan, de biztosan emelkedett, ahogy az utolsó jégkorszakot követően egyre olvadtak a sarki jégsapkák. Sumer akkoriban hatalmas kiterjedésű mocsár volt, amelyet Hénok leszármazottai szelídítettek meg és vettek művelés alá abban az időszakban, amelyet a régészek UBAJDI KORSZAK-nak neveznek. Ádám utódai több mint ezer éven át csatornákat ástak, melyeken elvezethették a vizet a mocsárból és kiszáríthatták a területet. A korszak végére odáig jutottak, hogy rendszeresen jelentős feleslegük keletkezett a terményekből, amelyet északi szomszédaiknál gyapjúra és fémekre cseréltek. Ám mindezt egyfolytában küzdeniük kellett – a negyedik évezred során többször is pusztító hatású áradat söpört végig a tájon. Az emberek összeszedték magukat és folytatták ott, ahol abba kellett hagyniuk. Semmi olyasmi nem történt eddig, mint az, ami most fenyegette őket.

Az előző öt évben a tél különösen kemény volt és hosszú. Az északi hegyekben csak halmozódott a hó, mely szinte teljesen eltömte már a magasabban található völgyeket. Mivel a nyár sem volt igazán meleg, a hó nem olvadt el és így nem volt olvadékvíz sem, ami lefolyt volna a Déli-tengerbe. Mi okozhatta mindezt? A szokatlan időjárás nem csupán a Közel-Keletre volt jellemző – az egész világon időjárás-változás állt be annak a hatalmas vulkánkitörésnek a következtében, amelyik az Aleuti-szigeteken történt. Ma már tudjuk, hogy egyes vulkánkitörések az időjárás gyors és súlyos romlását okozzák, ám a Kr. e. 3119-ben bekövetkezett kitörés olyan nagy volt, melyhez hasonlóra az azóta eltelt öt évezredben sem volt példa. Több millió tonna hamu és kénsav került az atmoszférába, ami elrejtette a napfényt és minijégkorszakot idézett elő. Az emberek mindenhol a világon kemény, hideg teleket és alig érzékelhető nyári időszakokat éltek át, folyamatos félhomályban kellett létezniük, ahol a termés elszáradt, az állatok – friss élelem hiányában – elpusztultak.

A mezopotámiai síkságon – a jól szervezett mezőgazdasági rendszer és a felhalmozott gabonafelesleg miatt – egy ideig valamivel jobb volt a helyzet, mint máshol. Mivel a hegyek között nem indult meg az olvadás, tavasszal semmilyen áradással sem kellett megbirkóznia a terület lakóinak: Sumer földje kiszáradt és egyre sósabbá vált.

A második évben az emberek kiürítették a raktárakat. A harmadik évben az éhezés megváltoztatta az emberek arcát... a hatodik évben a lányuk volt a vacsora és a fiuk volt az ebéd.
(*Atrahasisz-eposz*)

Súlyos volt a helyzet. Azok, akik még életben voltak, kénytelenek voltak kannibállá válni, hogy tovább éljenek. Ezért volt, hogy Surippak uralkodója – a bibliai Noé – útmutatásért fohászkodott a nádszentélyben, mikor Éa eljött, hogy figyelmeztesse jámbor követőjét az eddiginél sokkal nagyobb katasztrófa közeledtére.

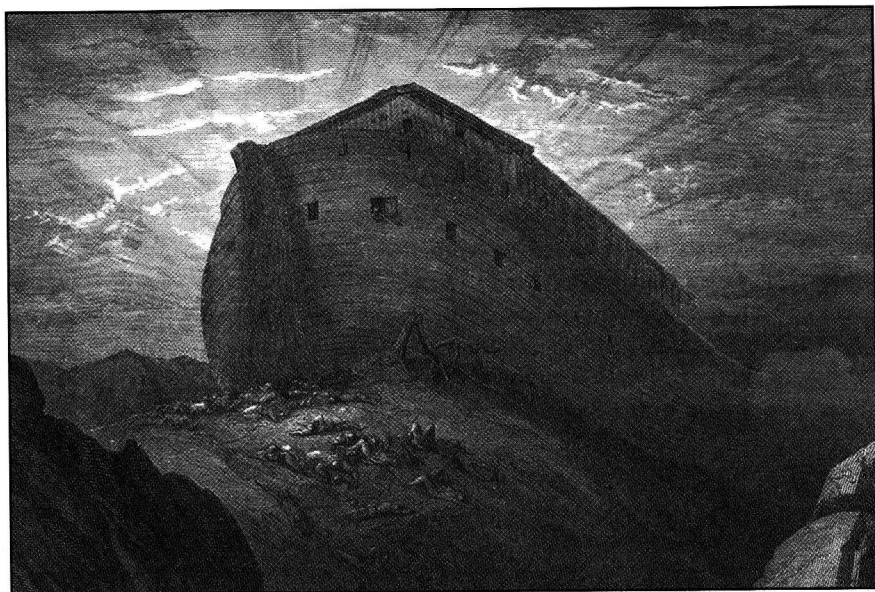
Hat hosszú év után a Napnak végre sikerült áthatolnia a Földet körülvevő szürke kénsavfellegeken. Áprilisra melegedésnek indult a magasabban fekvő vidékek időjárása és a jég olvadásnak indult. Az oladás először csupán csermelyeket jelentett; ám a víz nemsokára áradattá dagadt. Mind a „mélység vizei” – a mélység, vagyis a föld felszíne alatt található édesvízi óceán – kiömlöttek, bele a megáradt patakokba, szétszakították a gátakat és sötétvörösre változtatták a folyók vizét. A Tigris és az Eufrátesz több száz forrása egyesült a központi mederben, ahogy az áradat egyre haladt dél és kelet felé, a mezopotámiai síkság irányába. A *Síralmas ének Sumer és Ur pusztulása miatt* címen ismert szövegben a barbár guti hordák hegyekből lezúduló támadását – mely Kr. e. 1937-ben véget vetett az Agadei-dinasztia uralmának – Enlil nagy özönvizéhez hasonlították, amelyik ezer évvel korábban zúdult le a hegyek közül.

A folyón északról érkező áradattal egy időben a légkör váratlan felmelegedésének köszönhetően óriási elektromos vihar jött létre, ahogy a fagyott kénsavkristályok olvadásnak indultak és a felszínre estek. A heves szelek sötét fellegeket hajtottak a déli óceán felől északi irányba, a Két Folyó Országa felé. A tenger szintje emelkedni kellett.

Ember soha nem látott még ehhez foghatót. A földet savas eső áztatta, és mintha valamiféle perverz háborús stratégia lenne, a természet istenei minden erejüket bevetették, hogy elpusztítsák az emberiséget és elsöpörjék saját teremtményüket a föld színéről.* A déli szél a nádkunyhókat tépte, a vizek felett villámok dörögtek és villogtak, a hatalmas folyók is megtámadták azokat, akik esztelenségükben megkísérelték megfékezni őket, a mélységből eredő vérvörös vizük elöntötte a tehetetlen síkságot. Az a kevéske gabona, amelyet alig néhány héttel korábban vetettek el, mind megsemmisült, az állatokat pedig sorsukra hagyták. Az emberek a városokba menekültek és ott kerestek oltalmat... Ám a víz egyre csak emelkedett, elmosta a vályogtégglából emelt házakat és sehol sem maradt menedék az istenek rettentő csapása elől. Még maguk az istenek is megrettentek attól, amit elszabadítottak.

Ég-föld szakadt s már nem maradt hely, biztonságos, az isteneknek,
ők is lentről mindegyre följebb szöktek az ár elől az égen

* Ezek az istenek a Teremtés könyvében szereplő Elohim, akik saját hasonlatosságukra teremtették az embert. A Biblia első könyvének első részéről nem állítható, hogy egyértelműen monoteisztikus. Utalásokat találni benne más, „hamis” istenekre, akikben ekkoriban – és később is – hitt az ember.

17. kép: Gustav Doré festménye Noé bárkájáról, amint éppen megáll az Ararát hegyén.

s végül jutván Anu egébe, tehetetlenül megrekedtek –
reszketve összekuporodtak, mint kutyák, a falhoz lapulva...
Az istenek és Anunnakik... együtt sírnak-zokognak,
fejük gyászban csügged, ajkuk megvonaglik a kintől.
(*Gilgames-eposz, ford.: Rákos Sándor*)

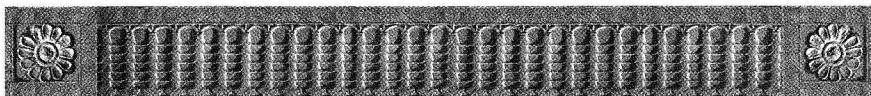
Az eső záporzott, az áradat pedig végigsöpört a földön, míg végül az összes halom, melyen város épült, víz alá került és elhallgatott az emberek siránkozása. Végül elült a vihar. Mindenhol csend honolt.

A bárka észak felé sodródott, arra hajtotta a déli szél, mely eddigre már csupán szelíd szellőként fújdogált. Nap nap után telt, míg a nagy fekete hajó megremegett, ahogy megfeneklett az „Ararát hegyét” övező dombok egyikén. Az ókori babiloniak Niszir-hegynek hívták ezt a helyet, míg mai neve Dzsúdi-dag – „magasság hegye”. A Tigris mellett található Moszul városától nem messze, északi irányban. Az arabok – és a Korán – Dzsebel Dzsúdinak (Dzsúdi-hegynek) nevezik.

Ezt a helyet, ahonnan Noé leszármazottai érkeztek, hogy újjáépítsék a városokat, és újra létrehozzák a civilizációt, évezredekken keresztül tisztelték, míg a Kr. u. XIII. században, amikor először jártak európai utazók az Északkelet-Törökországban található Agri-dag mellett, úgy határoztak, *ezt* a magas vulkáni csúcsot azonosítják „Ararát hegyével”. Am a Kr. u. első évezredben élt nesztoriánusok és a muszlimok mást gondoltak erről és továbbra is a régi hagyományt fogadják el, mely szerint Noé az „Ararát hegyei” között – a Zagrosz-hegység Urartu területén található részén,

Kurdisztánt is beleértve – található Dzsúdi-dagon állapodott meg. Itt, a Dzsúdi-hegy lejtőin a helyi törzsi közösségek tagjai ma is gyűjtik még az egykor Noé bárkáját borító szurok darabjait, mikor megmásszák a Magas-hegyet, hogy áldozatot mutassanak be hálából az emberiség megmentéséért.

Történeti és régészeti háttér

Az özönvíz valósága

A Jakab király-féle Biblia-fordítás némileg félrevezető az özönvíz mértékét és folyamatát illetően:

Az ár elhatalmasodott, és erősen megduzzadt a föld felett, a bárka azonban a vízen úszott. A víz még magasabb lett a földön, annyira, hogy az ég alatt minden magas hegyet elborított. Tizenöt könyöknyivel múlta felül a víz őket, annyival emelkedett a hegyek fölé. (Ter 7:18–20)

Két szót is úgy fordítottak, hogy a lehető legnagyobb hatása vagy kiterjedése legyen, ám mind a kettőt értelmezhetjük más, kevésbé látványos módon is.

1. Akárcsak az angolban (és a magyarban is – a ford.), a héber *erec* szónak is két jelentése van: a Föld (maga a bolygó) és a föld (a talaj vagy terület). Mikor arról esik szó, hogy az áradat előnti a földet/talajt/területet, nem szükséges mindenképpen azt gondolnunk, hogy az egész Föld víz alá került, ahogy azt sokan gondolják.

2. A héber *har* szónak is több értelmezése lehet: hegy, domb vagy halom. A Teremtés könyvében szereplő *harim haggebohim* kifejezés nem jelent szükségképpen „magas hegy”-et, inkább azt, hogy a „városok magas halmai” kerültek víz alá. A *har* „halom, domb” értelemben történő fordítását megerősíti a bibliai Har-Megiddon („Megiddó halma”) név is, melyből a mi Armageddon kifejezésünk származik. Az „*annyival* (ti. tizenöt könyöknyivel) *emelkedett a hegyek fölé*” kijelentésben ugyancsak a *har* szó, annak többes száma (*harim*) szerepel. Ezért ezt lehet egyszerűen úgy is fordítani: „annyival emelkedett a halmok fölé”.

A fordítás értelmezésével teljesen jogossá válik az a feltételezés, hogy a bibliai idézetben a városokat előntő víz mélységét csupán hét méterben határozza meg a Teremtés könyvének készítője. Semmi okunk sincs arra, hogy azt feltételezzük, a Föld magas hegyláncai is víz alá kerültek. A helyi, mezopotámiai katasztrófa, melyet a vízőzön hőse és családja átélt, minden bizonnyal pusztító erővel hatott a síkságon élőkre, mindazonáltal olyan keretek között marad, melyeket tudományos szempontból a történelemből ismert áradásokkal összevethetőnek tarthatunk. A Teremtés könyve 7:18–20 versek fordításának új és valószerűbb – noha továbbra is valamelyest értelmezett – változata a következő lehet:

A víz szintje megemelkedett és magasabban hullámzott a földön, a bárka pedig elúszott a vizeken. A víz tovább emelkedett, míg az ég alatt található legmagasabb városhalmot is elborította. A víz végül tizenöt könyöknyi magasságban [hét méter] érte el tetőpontját, annyival emelkedett a halmok fölé. (Ter 7:18–20)

Noé hegyének helye

A legtöbben úgy vélik, Noé bárkája a ma Ararátnak nevezett vulkanikus hegycsúcson felekkelt meg, mely a mai Törökország északkeleti részén található, azonban ez az elképzelés viszonylag kései eredetű és tökéletesen szembenáll a józan ésszel, valamint a keresztnéyek, zsidók és muszlimok korábbi elképzelésével. Vincent de Beauvais, Rubrucki Vilmos, Odorik, Marco Polo és a többi utazó csak a XIII. században kapcsolta össze Noé bárkáját az Agri-daggal – így hívják azt a hegyet, amelyet mi Ararátként ismerünk.

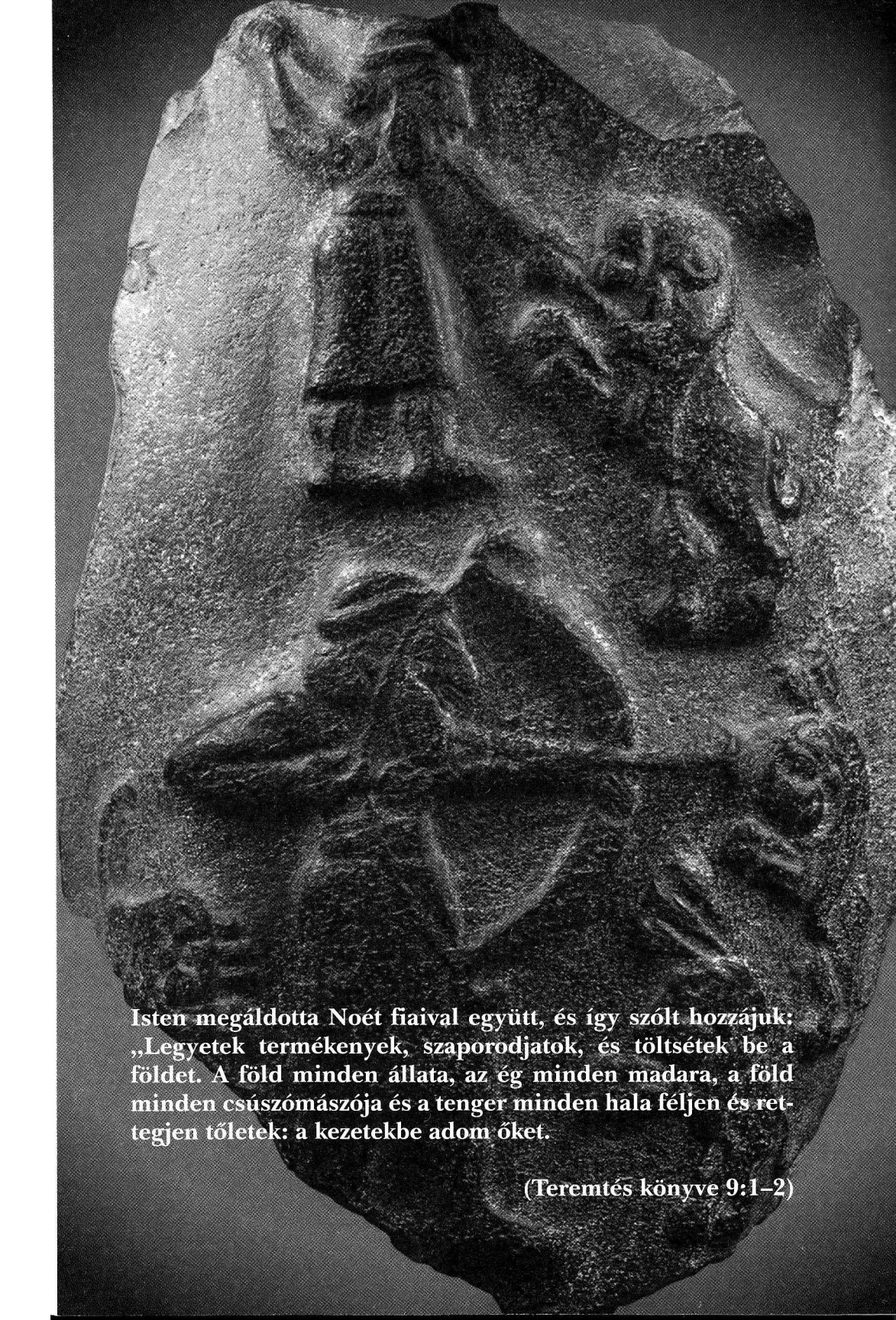
A korábbi hagyománynak megfelelően én is úgy gondolom, hogy Noé bárkája Kurdisztán hegyei között, egy Dzsúdi-dag vagy Dzsebel Dzsúdi nevű, 2000 méter magas hegy lejtőjén állapodott meg. Ezt a következők támasztják alá:

1. A teremtés könyve 8:4 szerint a bárka az Ararát hegyén és nem az Ararát-hegyen állt meg. A birtokos eset nagyon fontos itt.
2. Ararát az ókori Urartút jelenti: ide tartozik a Zagrosz-hegység jelentős hányada és Kurdisztán nyugati része.
3. A klasszikus történeti szerzők, valamint a keresztény és zsidó tudósok Kardunijába vagy Gordiánába helyezik az Ararát hegyét, illetve Kardu-hegynek, Karducsinak hívják ezt a területet; az összes megnevezés Kurdisztán megfelelője.
4. A X. században élt muzulmán földrajztudós, Ibn Haukal azt írja Noé hegyéről – a Dzsúdi-dagról –, hogy Niszibisz – a mai Nuszajbin – közelében található, Moszultól északkeletre. Alexandriai Eutükhiosz (Kr. u. IX. sz.) keresztény püspök szerint „a bárka Ararát hegyén állapodott meg, vagyis a Dzsebel Dzsúdin, Moszul mellett”.
5. A Dzsúdi-dag a mai térképeken Mezopotámia északi részén található Moszultól 120, Nuszajbintól 100 kilométerre.

18. kép: A Dzsúdi-dag környékének térképe, rajta a Magas-hegy (Dzsúdi-dag) helye és az, hol helyezkedik el Moszulhoz és Nusajbinhoz képest.

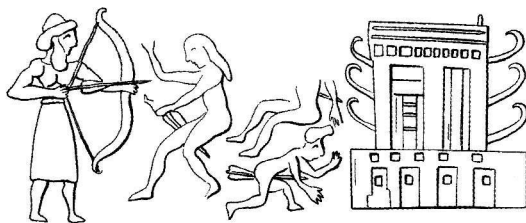
6. A nesztoriánus keresztények kolostorokat építettek a Dzsúdi-dagon, hogy így emlékezzenek meg Noé tettéről. Az egyik – mára sajnos elpusztult – kolostort „a bárka kolostora” néven ismerték.
7. Bérosszosz, a Kr. e. III. században élt történetíró leírja, hogy az Örményországban élő gordiaiak – kurdok – szurokdarabokat kapartak le a bárka maradványairól, melyeket aztán talizmánként hordtak.
8. A szurok olyan mocsaras vidékeken bugyog fel a földből, ahol odalenn olaj található. Hegyek csúcsán vagy közelében lehetetlenség, hogy természetes módon szurok forduljon elő, hacsak nem vitték oda korábban.
9. A helyiek szokásáról, miszerint – elsősorban a Dzsúdi-dagról – szurokdarabokat gyűjtenek, még a XIX. századi európai utazók is beszámolnak.
10. A zsidó hagyomány szerint az asszír király Szín-ahhé-eriba (Kr. e. 705–681) a Kurdisztánba vezetett hadjáratot követően a Zagrosz-hegységben némi fát gyűjtött össze a bárka maradványai közül, melyet aztán „bálvánként imádott”. Szín-ahhé-eriba oszlopai és feliratai a Dzsúdi-dag környékén számos helyen kerültek elő.
11. A muszlim, keresztény és jazidi hitű közösségek tagjai ma is felmásznak a hegy tetejére minden év szeptember 14-én, hogy áldozatot mutassanak be Istennek, amiért Noé és csodálatos bárkája révén megmentette az emberiséget.

Isten megáldotta Noét fiaival együtt, és így szólt hozzájuk:
„Legyetek termékenyek, szaporodjatok, és töltsétek be a földet. A föld minden állata, az ég minden madara, a föld minden csúszómászója és a tenger minden hala féljen és rettegjen tőletek: a kezetekbe adom őket.

(Teremtés könyve 9:1-2)

DAVID ROHL
AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

Negyedik fejezet

NIMRÓD ÉS BÁBEL TORNYA

(Teremtés könyve 9:18-tól 11:9-ig)

*Kus és a tenger – Enmerkar/Nimród – Inanna – Vita Ur és Aratta
között – Dumuzi/Assur/Ozirisz – A nagy vadász – Inanna/Istár/
Ízisz – a vadász-isten – Babel tornya*

A történet

A vízözönt követő nemzedékek jelentős változások szemtanúi voltak. A később élő emberek számára úgy tűnt, az emberiség újjászületett ekkoriban; afféle második teremtés volt ez, az ókori Sumer aranykorának kezdete. Az áradat pusztításának és rombolásának hatására az emberek mintha új lendületet vettek volna, hogy az eddigieknél még erősebb, még szilárdabb településeket hozzanak létre, melyek alkalmasabbak arra, hogy megvédjék magukat a természet erőivel szemben.

Sumer városait újjáépítették, és nagyobbak lettek a korábbiaknál. Fényűző templomokat emeltek magas, vályogtéglából készült teraszokra; mesterséges hegyekre, amelyek egyúttal menedékhelynek is alkalmasak, ha a mezopotámiai síkságot újból elöntené az áradat. Erős hadurak támadtak a népesség sorai közül, olyan királyok, akikből később az „aranykor” legendás képviselői lettek. A Teremtés könyve *nefilim*nek – „óriás”-nak vagy „hatalmas”-nak – nevezi őket, akik istenek leszármazottai, mivel az istenek összeházasodtak az emberek lányaival. A legnagyobb hősi dinasztia az uruki volt, melyet Meszkiaggaser alapított Kr. e. 3000-ben. A Teremtés könyvében Meszkiaggaser nem más, mint Noé unokája, Kám fia, Kus.

Miután több évtizeden át uralkodott és több kereskedelmi állomást létesített Mezopotámia északi részén, az Eufrátesz felső folyása mentén Kus

19. kép (szemben): A vadászsztélé, rajta Nimród/Enmerkar, amint dárdával és íjjal oroszlánokat öl (Bagdadi Múzeum).

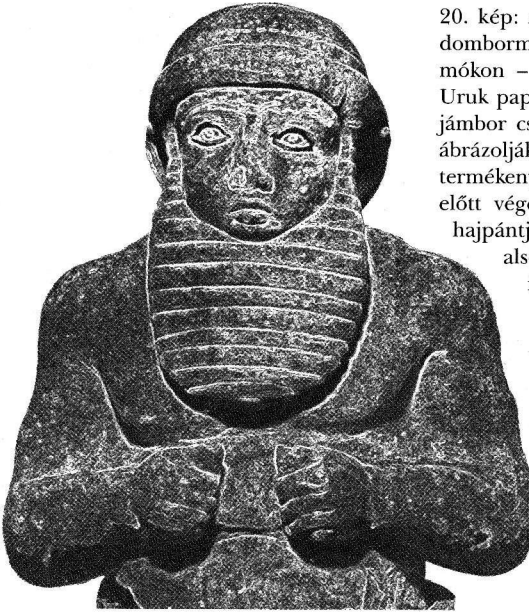
és kereskedői nekivágtak az Alsó-tengeren (a Perzsa-öböl) túl található óceánnak, hogy távoli vidékeken kutassanak újabb erőforrások után. A folyón zajló kereskedelemhez használt nagy papirusznád hajók – melyek gabonát vittek Sumeriából északra, és rézzel, gyapjúval megrakottan érkeztek vissza – szorgosan járták a Perzsa-öböl nyugodt vizeit és Bahrain szigetéről (az ókori történelem Dilmunja) datolyát, Ománból (az ókori Maganból) rézércet hoztak. Sikerült kapcsolatba lépni az Indus völgyében, Meluhha királyságában élőkkel és egzotikus faanyag, drágakövek – mint például lazúrkö – kerültek Dél-Mezopotámiába, ahol a templomok díszítéséhez használták fel ezeket. Uruk kalmárhajósaiban felébredt a kalandvágy, és miközben nádhajóik magas orra az Alsó-tenger vizeit hasította, azon töprengtek, az Anyaistennő miféle csodái várnak rájuk az ismert világ mind távolabbi határain túl.

Maga Uruk királya is érezte a késztetést, hogy feltárja az ismeretlent – ez volt az emberi történelem első olyan korszaka, ahol a tengeri utazás ilyen fontos szerephez jutott. Ahogy kétezer évvel később a föníciaiak és a görögök a Földközi-tenger esetében, most Kus indult útnak Eriduból. Kihajózott az Alsó-tengerre, fekete hajókból álló flottáját nagyszabású kalandra vezette, melynek során megkerülték az Arab-félszigetet és kolóniákat hoztak létre Afrikában. A következő fejezetben bővebben beszélünk majd erről a kalandról, ám történetünk most a Két Folyó Országában folytatódik, ahol – egy évszázaddal később – Kus legnagyobb utódának társaságában találjuk magunkat.

A nagy vadász

Kus nemzette Nimród. Ez volt az első uralkodó a földön.
Nagy vadász volt az Úr előtt. Innen a szólás: Nagy vadász az
Úr előtt, mint Nimród. (Ter 10:8–9)

Enmerkár („Enmer, a vadász”), a történeti személy Nimród, a „nagy vadász” legendás alakja mögött – akit később azonosítottak a mezopotámiai vadász-istennel, NINURTA-val – volt a terület első hódítója. A Biblia a föld „első uralkodó”-jának nevezi (Ter 10:8). Enmer/Nimród király azoknak volt a leszármazottja, akik a Zagrosz-hegységből költöztek a síkságra, mivel Noé egyik utóda volt; családja az áradat visszahúzódása után visszatért Urartu hegyei közül a síkságra. Miután Uruk uralkodójaként megalapozta hatalmát, Nimród egyik első tette az volt, hogy Inannát választotta a városban felépült nagy szakrális központ – E-anna, vagyis „az ég háza” – védőistenének. Kr. e. 2852-t írunk, 2523 éve annak, hogy Enmer őse, Ádám megérkezett az Éden kertjébe.

20. kép: Az uruki korszak alatt a szobrokon, domborműveken és véseteken – pecsétnyomókon – királyi férfialak jelenik meg, akit Uruk pap-királyának szoktak hívni. Általában jámbor cselekedetek vagy imádkozás közben ábrázolják, amit legtöbbször Inanna, az uruki termékenység-istennő képmása vagy szentélye előtt végez. A királynak hosszú szakálla és hajpántja van. Felsőteste csupasz, míg teste alsó részét térd alá érő hosszú tunikával fedi. A jellegzetes alak megjelenik a Dzsebel el-Arak-i kismarkolaton (lelőhely: Egyiptom), ahol – mint az „állatok ura” – két nagy oroszlánt vezet. Az uruki vadászsztlén (lelőhely: Mezopotámia déli része) a királyt dárdával és íjjal ábrázolják, amint oroszlánokat öl. Elképzelhető-e, hogy mindegyik ugyanazt a személyt ábrázolja? Lehetséges, hogy Uruk pap-királya nem más, mint Enmer/Nimród király, a nagy vadász?

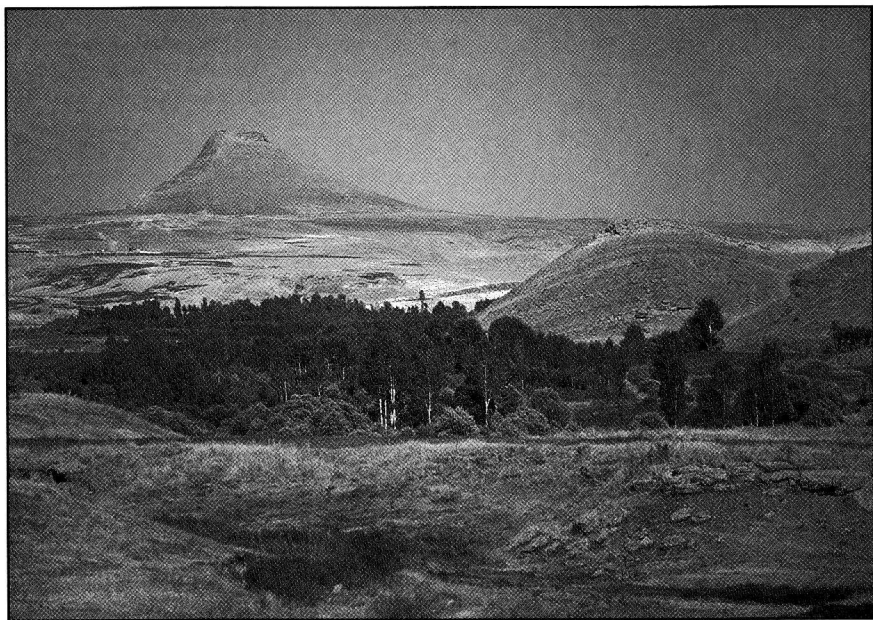
Inanna hegyi istennő volt, akiből hamarosan Sumer legkedveltebb istene lett, mivel ő testesítette meg a termékenységet; a házasított állatok, a földeken növő növények és az emberi nem termékenységét – márpedig ezek kulcsfontosságúak voltak a letelepedett életmódhoz. Jellegzetességei alapján Inanna valójában nem volt más, mint a nagy földanyaistennő, NINHURSZAG új megjelenési formája.*

Az első betű

Nimród és az I. uruki dinasztia idején mesebeli ország létezett a Zagrosz-hegységen túl. A sumerok úgy hívták: Aratta. A név a Bibliában „Ararát hegye” (Ter 8:4) alakban és a Kr. e. első évezred asszír birodalom királyi feljegyzéseiben maradt ránk „Urartu” formában. Aratta központja a Manniai-síkságon (sumer: *edin*), az Urmia-tótól délre található és azon a hágón keresztül lehet eljutni odáig, mely Éden déli bejárata volt. Ezen a bőségesen termő felvidéki síkságon folyt keresztül az Aratta-folyó, amelyet most Szímín-rúdnak, „Ezüst-folyónak” neveznek. Mindezt az asszír II. SARRUKÍN király uralkodásának nyolcadik évében folytatott hadjáratból

NINHURSZAG: „A magas hegy úrnője”. **II. SARUKKÍN:** Kr. e. 721–705.

* A Teremtés könyve szerint nem más ő, mint a megistenült Éva, „minden ember anyja”. Az istennő otthona eredetileg egy messzi sumer királyság volt, túl az északi hegyeken, egy *edin*nek nevezett paradicsomi földön – a bibliai Édenben.

21. kép: A Zendan-e Szolejmán vulkanikus kúpja, oldalában neolitikus maradványokkal.

tudjuk, aki – miután hét hegyláncon vágott át – átkelt az Aratta-folyón, mikor a manniaiak Szurikas tartományába hatolt be. Az ókori Szurikas Szakkez kurd város alatt található.

Az arattai síkság körül ásványokban gazdag hegyek találhatók, bennük arany, ezüst, malachit (réz) és féldrágakövek, valamint lazúrkö telérek is. A hegyek lejtőit fenyőerdők borították, a nagy síkságot pedig nyárfaligetek pettyezték – kiváló építkezési alapanyag. Az ókori „Eldorádó” – így nevezte az egyik tudós – fővárosa egy domb tetején állt, vörösre festett falai már messziről látszottak. Nem messze onnan, keleti irányban a vörös hegy – ahonnan a város külső falaihoz és házaihoz használt vöröskert szereztek – apró fennsíkot védelmezett; itt emelkedett Aratta legmagasabb sziklakúpja. Ám a síkságot uraló kúpot nem vulkán hozta létre – forrás volt itt, és a vízben oldott formában megtalálható számos ásvány az évezredek során kicsapódott a medence peremén, míg végül száz méter magas kúp jött létre. Tulajdonképpen vízvulkán volt ez, talán a leglátványosabb Éden ősi apszúí közül (*ab* = víz; *szu* = feltör, előtör).

A ZENDAN-E SZOLEJMÁN, ahogy a Kr. u. VII. században ideérkező arabok nevezték, ma is lenyűgöző látvány. Mikor az ember a TAHT-E SZOLEJMÁN-ban lévő zoroasztrianus tűztemplom felé menet megkerüli a vörös hegyet, maga előtt pillantja meg a szabályos kúpot. Bár a forrás kiszáradt – nyomában mély és tépett szélű kráter maradt csak –, az anyater-

ZENDAN-E SZOLEJMÁN: „Salamon börtöne”. TAHT-E SZOLEJMÁN: „Salamon trónusa”.

mészet méltóságteljes műve mindenkit lenyűgöz. Mikor a kráterből jégheg víz bugyogott elő és csordult végig a kúp minden oldalán, varázslatos lehetett a látvány. A forrás az Arany-folyó – a Zarine-rúd – egyik kiindulópontjának számított. A folyó Aratta síkságán folyik végig és az Ezüst-folyóval együtt északi irányba halad, míg végül a sós vizű Urmia-tóba ömlik. A Táht-e Szolejmán síkságán eredő folyók mindegyikének arany bújik meg a medrében. Leghíresebb ezek közül a bibliai PISON, mely keleti irányba, a Kaszpi-tengerbe folyik. Ez a bibliai Havilla földje, „ahol arany található”.

A szent forrás kúpja közelébe a papok apró szentélyt emeltek, melyet Aratta nagy istennőjének, Inannának szenteltek. A babiloniak később Istár néven, míg a kánaániták Asztarteként ismerték őt. Azonos az egyiptomi Iszettel, vagy ismertebb nevén – görög kiejtés szerint – Ízisszel. Itt, Éden és Havilla hegyei között korai megjelenési formáinak egyikében, „az ég úrnője”-ként tisztelték... Ám mindez megváltozott, mikor Enmer király kisajátította az istennőt az új uruki szent kerület számára.

Hogy védőistenének Sumer legszebb templomát emelje, Enmer jó minőségű fával, értékes fémekkel és drágakövekkel kívánta elhalmozni az udvart és a szentélyt, amelyeket egytől egyig Aratta hegyvidéki királyságából kellett elhoznia. Az *Enmerkár és Aratta ura* című eposz elmondja, hogy Uruk királya ugyanekkora figyelmet fordított az Eriduban található jóval régebbi Apszú-templom felé is.

Művészien formálja meg Aratta népe az aranyat és az ezüstöt!... Hozzanak drágaköveket és tiszta lazúrkövet! Építsen Aratta népe, hogy lehozta hegyek köveit a felföldről, templomot nekem, állítson nekem nagy szentélyt az istenek számára!... Olyan legyen az Apszú, mint a szent felföld! Tisztítsák meg nekem Eridut, mintha hegy lenne! (*Enmerkár és Aratta ura*)

Ám hogy mindezt elérje, Enmer/Nimród előbb szolgaságba kellett kényszerítse Arattát. Így veszi kezdetét a történelem első diplomáciai kapcsolata, mely független államok között jött létre. Szándékosan használtam a „diplomáciai kapcsolat” kifejezést, mivel az üzenetek, amelyeket Uruk királya Ensukusszirannának, Aratta uralkodójának küldött, inkább fenyegetések voltak, nem pedig kereskedelmi ajánlatok. Enmer nyilvánvalóan a megfélemlítéstől sem riadt vissza, csak megszerezze, amit akart. Aratta istennőjét tulajdonképpen már ellopta és most – a kárt sértéssel fokozva – azt követelte, hogy Aratta királysága összes egzotikus termékét szállítsa az istennő új otthonába, a síkságra, hogy ott építsenek új lakhelyet neki. Nem meglepő tehát, hogy Aratta uralkodója amíg csak tudott, ellenállt Enmer király követelésének.

PISON: A helyi török dialektusban Kizil Uzunnak, „Arany Uzun”-nak nevezik.

Az uruki küldöttek éveken át türelmesen mászták meg a hegyekbe vezető hágókat és vitték királyuk üzenetét, miszerint Aratta ura hódoljon be uralkodójuk akaratának, ne kockáztassa, hogy Enmer király megtámadja Arattát. Az üzenetek végül annyira hosszúak és összetettek lettek, hogy Enmernek agyagtáblára kellett írnia követeléseit, amelyet a követ aztán elvitt a címzettnek, aki álmélkodva vette kézbe. A hagyomány szerint ezek voltak az első szavak, melyeket táblára írtak, így ez jelenti az írás kezdetét Mezopotámiában.

A küldöttek nehezen forgott a nyelve, ezért nem tudta elismételni [az üzenetet]. Mivel a küldöttek nehezen forgott a nyelve és nem tudta elismételni, Kullab [Uruk két városnegyede közül az egyik] ura laposra egyengetett egy darab agyagot és emlékeztetőül felírta rá a szavakat. Senki sem volt még, aki szavakat írt volna előtte az agyagba. Most úgy, ahogy Utu [az igazság ura], így történt. Kullab ura táblára írta a szavakat és így lett. (*Enmerkár és Aratta ura*)

Így aztán Enmer követe lett a történelem első postása; és a valaha feljegyzett postajárat-útvonalak közül az övé volt az egyik leghosszabb – a tavaszi olvadást követően négy hónapos út hét kapun (hágón) keresztül, majd négy hónap vissza, mielőtt a tél miatt járhatatlanná válik az út.

Ment Aratta hegyes földjére. „Követ, éjjel, akár a viharos déli szél, úgy haladj! Nappal, akár a harmat, korán ébredj!...” Az Arattába tartó küldött lábát belepte az út pora, nyomában pattogtak a hegyek kavicsai. Senki sem állt útjába, olyan volt, akár valami hatalmas kígyó, mely végigsiklik az *edinen* [síkságon]. (*Enmerkár és Aratta ura*)

Végül több évtizedes elkeseredet vita után Enmernek elfogyott a türelme és megszállta Arattát, hogy megszerezze mindazt, amire Inanna uruki szentélye és Enki eridui Apszu-temploma díszítéséhez szüksége volt. Maga a király vezette a támadást, mellette legjobb fegyvertársai, többek között „fia”, Lugalbanda, aki Enmert váltja majd Uruk trónján. A *Lugalbanda és a Hurrum-hegy* című legenda elmondja, hogy Aratta felé menet Enmer seregének át kellett kelnie a Hurrum-hegyen. A Hurrumot már régóta azzal a területtel azonosítják, ahonnan a történelem későbbi időpontján felbukkanó hurrik származtak és ez nem más, mint a Zagrosz-hegység kurdisztáni része. Ez pedig alátámasztja azt az elképzelést, hogy Aratta Kurdisztántól északra, Nyugat-Irán Azerbajdzsán tartományának közelében található.

Aratta nyersanyagokban gazdag földjének meghódítása volt Enmer terjeszkedési politikájának megkoronázása. Hosszú uralkodásának végén Uruk királya irányította Mezopotámia nagy részét és rengeteg kincset adott a Sumerban található kultikus központoknak. Az ő kezében voltak a

Zagrosz-hegységen átvezető számarkaravánok útvonalai, valamint a Perzsából tengeri kereskedelme is. Északon nagy, erősített településeket hoztak létre a fontosabb vízi útvonalak mentén, melyeket gyors hajók kapcsoltak a birodalom szívéhez. Urukba, a fővárosba – és persze Enmer palotájának kincstárába – egyfolytában áramlott a sok különleges áru és a fém. Mindezek alapján valóban ő volt a föld első uralkodója, pontosan úgy, ahogy azt a teremtés könyvében olvashattuk. Hősi harcosként Enmer/Nimród úgy maradt meg az emberek emlékezetében, mint aki megalapította Asszíria és Babilon legnagyobb városait, továbbá felépítette Sumer ősi vallási központjait.

Nem csoda, ha ezek után egyszerre szerepelt az itteniek elképzeléseiben félisteni hősként és istenként is. A babiloniak Ninurtának nevezték; ő volt az íjjal felfegyverkezett vadász-isten, akit Mardukhoz, a harcos istenhez, a vegetáció urához kapcsoltak. Az Eriduban élő sumerok halandó Enmerkár („Enmer, a vadász”) királyt Aszar néven Enki „fiává” tették és istenként tekintettek rá. A korai dinasztikus korban a sumerok Ningirsúnak hívták; ő volt a háború és a mezőgazdaság istene. Lagasban felépítették Ninnu Házát (*E-Ninnu*), ami Ningirsu temploma volt és az isten régi, eredeti neve után az Enmerszi melléknevet kapta az itteniektől. Az asszíroknál Enmer/Aszar alakja államuk istenében, Assurban található meg. Mikor a Teremtés könyvének szerzője Nimródnak nevezi, valójában a szavakkal játszik, mivel az Enmer nevet *nmrd* („láznadni fogunk”) mássalhangzókkal adja vissza a héberben, mivel a király fellázadt Jahve ellen, amikor nekilátott felépíteni Bábel tornyát.

Kus nemzette Nimródot. Ez volt az első uralkodó a földön. Nagy vadász volt az Úr előtt. Innen a szólás: Nagy vadász az Úr előtt, mint Nimród. Uralma kezdetben kiterjedt Bábelre, Erekre, Akkádra és Sineár földjén minden városra. Erről a földről indult ki Asszur és megépítette Ninivét, Rechobot-Irt, Kalachot és Rezent, Ninive és Kalach között. (Ez a nagy város.) (Ter 10:8–12)

A különféle országokban különféle néven ismerték őt: Enmerkár/Ninurta/Nimród/Aszar. Őt tekintették a királyság atyjának.* A nyugati világba a görög legendákon keresztül került be mint Ninosz – a Nin-urta („szántó úr”) névből –, Szemiramisz, az „ég királynőjének” (más szóval Inanna, az „ég úrnője”) férje és az asszír birodalom alapítója. A föníciaiak és szíriaiak Rasapként, a háború isteneként tisztelték. Az egyiptomi Újbirodalomban

* Emellett a legendák párhuzamot vonnak Ninurta és a sumer Dumuzi – a bibliai Tammúz – isten között, aki a halál és feltámadás istene. Ha kissé kitekintünk, látható, hogy az egyiptomiak a legendás Aszar királyként (Ozirisz) emlékeztek rá, aki a holtak istene volt és a termékenység-istennő, Iszet (Ízisz/Istár/Inanna) a felesége. Aszar nevét „hatalmas”-nak fordították és a király trónusa, valamint a mindent látó szem hieroglifáival írták le.

is megjelenik kánaánita alakjában, ahol az isteni harcos, Raspu képében bukkan fel, aki az örökkévalóság ura és a Felső-Egyiptomot jelképező fehér koronát viseli; bal kezében pajzsot és dárdát tart, jobbában bunkósbot. Az ember minden éjjel megpillanthatja, amint felemelt kézzel – mintha ellenségére sújtana vagy épp megfeszítené hatalmas íját – elhalad az égbolton. Ő az Orion-csillagkép.

Bábel tornya

Az uruki Enmer király neve egyúttal onnan is ismert, hogy ő volt, aki parancsot adott Bábel tornyának építésére, mellyel nyíltan megsértette Eridu urát Éa/Enkit. A nagy teraszos templomot, melyet a Biblia szerint egy Bábel nevű helyen emeltek, nem Babilon szent kerületében építették – melyet néha a sumer nevén *Nun.kin*ak neveztek – hanem Eridu szent szigetén, az eredeti sumer *Nun.kin*. Az Enki/Éának szentelt aprócska szentély helyén, melyet még Uanna/Hénoch emelt (erről a Második fejezetben esett szó), egyre nagyszerűbb és fényűzőbb templomokat építettek vályogtéglából. Enmer korára a tizenhetedik templom már jó néhány méterrel magasabb volt Hénoch kicsiny szentélyénél – az első épület maradványai az új templom alatt nyugodtak, ahogy a többi templom is, és most ezek képezték a legutolsó épület alapját. Ez volt Apszu szent kultikus központja, melyet az uruki Enmer szeretett volna újjáépíteni és feldíszíteni Aratta csodálatos termékeivel.

Művészien formálja meg Aratta népe az aranyat és az ezüstöt!... Hozzanak drágaköveket és tiszta lazúrkövet! Építsen Aratta népe, hogy lehozta hegyek köveit a felföldről, templomot nekem, állítson nekem **nagy szentélyt az istenek számára!** ... Olyan legyen az Apszu, mint a **szent felföld!** Tisztítsák meg nekem Eridut, **mintha hegy lenne!** (*Enmerkár és Aratta ura*)

Enmer azonban nem csupán újjáépíteni szerette volna Eridu istenének szentélyét, ahogy azt az előtte élt emberek tették. „Templomot nekem” – mondja –, „állítson nekem nagy szentélyt az istenek számára”, mire Sumer népe óriási teraszt épített vályogtéglából, mely hatalmas toronyként magasodott a környező mocsár fölé. Ez volt az első zikkurat Mezopotámiában, „hegy” az összes isten számára, melyet a síkságon emeltek. Ám a Teremtés könyve 11:1–9, Josephus Flavius és a *Ninurta gőgje és büntetése* című sumer mítosz is arról számol be, hogy Jahve/Éa/Enki útját állta Ninurta/Enmer nagyra törő tervének és alázatosságra kényszerítette a büszke hőst. A nagyléptékű építkezés váratlanul, még a vége előtt befejeződött. Enki azonban szemmel tartotta a „nagyra törő istent, aki titokban gonosz tervet szőtt ellene”. Tudta, hogy „a hős Ninurta az egész világ felé fordította arcát” és

meg kell büntetnie, amiért próbára tette a mélység istenének hatalmát. Eridu Enki szent városa volt, más isteneket nem lehet imádni a „hatalmas hely”-en (a sumer *Nun.ki* szó jelentése), ahol kezdetét vette Mezopotámia létrejötte.

Az embereket szétszórta, az óriási teraszt pedig lassan elnyelte a homok. Többé nem hallunk arról, hogy Nimród Isten ellen lázadna. Az Apszu temploma – Sumer legrégebbi szent helye – több mint ezer évig hevert elhagyatottan, mielőtt a III. URI DINASZTIA alatt, a sumer újjáéledés idején újjáépítenék.

Nun.ki tornya

Amikor keletről elindultak, Sineár földjén találtak egy nagy síkságot és ott letelepedtek. Így szóltak egymáshoz: „Gyertek, csináljunk téglát és égessük ki.” A téglá épületkő gyanánt szolgált, a szurok pedig kötőanyagul. Azután így szóltak: „Rajta, építsünk várost és tornyot, amelynek teteje az égig ér. (Tér 11:2–4)

Az ÓBABILONI KOR írnokai nagy műveltségű emberek voltak, akik legalább két nyelven írtak és olvastak: AKKÁD-ul és SUMER-ül. Megszokott eljárásnak számított, hogy az akkád nyelvű szövegben egyes neveket és szavakat sumer nyelven írtak; olyan volt ez, ahogy a középkori Angliában a művelt szerzetesek és állami hivatalnokok angol szavakat kevertek a latin szövegbe. Mikor tehát a tudós óbabiloni korból való táblát tart a kezében rajta akkád nyelvű ékírással, olvasás közben számos sumer „logogrammal” találja magát szemben, melyet előbb át kell írni akkádra, mielőtt lefordítaná. Már ebben a könyvben is találkozhattunk ilyenekkel, mint például a *kár* (sumer) = *habilum* (akkád), ami „vadász”-t jelent, vagy a *nun* (sumer) = *rubum* (akkád), aminek a jelentése: „hatalmas”. Számos helység akkád neve mellett megtartotta régi sumer nevét is. Így Babilon város – az akkád BÁB-ILU – szent területének megnevezésére használták a sumer nevét is: NUN.KI.

Mit tehetett a Teremtés könyvének szerzője vagy szerkesztője, aki megkísérelte beilleszteni Bábel tornyának történetét a civilizáció kezdeteit leíró szövegbe. Ott volt előtte egy akkád nyelvű ékírási tábla, mely a hatalmas templomtorony építésének történetét beszélte el. Mikor elolvasta annak a helynek a nevét, ahol a tornyot építették, a sumer logogramot – Nun.ki – kellett feloldania. Természetes, hogy ezt ahhoz a városhoz társítja, amelyet ő Bábi-Ilúként ismer (Babilon). Ennek köszönhető, hogy Nimród láza-

III. URI DINASZTIA: Kr. e. 1900–1793. ÓBABILONI KOR: Kr. e. 1667–1362.

AKKÁD: Babilóniában beszélt keleti sémi nyelv. SUMER: A térség első ismert nyelve.

BÁB-ILU: „Isten kapuja”. NUN.KI: „hatalmas hely”.

dása istene ellen, miként az a Teremtés könyvében szerepel, „Bábel tornya” – vagyis a Babelben „lévő” torony – felépítéseként jutott el hozzánk.

Nyilvánvaló, hogy a Teremtés könyvének készítője nem vette azt számításba, Babilonban nem volt semmiféle zikkurat vagy templom az óbabiloni korig, amikor Hammurapi amorita fővárosa először lett jelentős város. Babilon* első említése SARKALISARRI uralma idejéből való, aki I. SARRUKÍN, az agadei dinasztia alapítójának leszármazottja. Ám a Bábel tornya-történet jóval korábbi időkig nyúlik vissza és megtörténte nem sokkal a vízözön utánra tehető, vagyis mindez ezer évvel Babilon első említése előtt zajlott le.

Amit a Teremtés könyvének készítője nem vett észre, hogy létezett egy jóval régebbi sumer város is, melyet eredetileg ugyancsak *Nun.kin*nak hívtak, más néven Eridunak nevezték; ez volt a legelső királyi város Sumer területén és itt lakott a mélység istene, Enki. Úgy tűnik, Babilon szent kerületét az eredeti *Nun.kiról* nevezték el, olyannyira, hogy még a Marduknak szentelt templomot is E-szagilának nevezték el – „magas ház” –, és az Eriduban álló toronytemplom után ezt is „ég és föld csomópontjának” hívták. A Bibliában szereplő Bábel/Nun.ki tornya tehát nem a Babilonban található, második évezredből való zikkurat, hanem a mintájául szolgáló harmadik évezredi zikkurat, melyet a kései uruki korban emeltek Eridu/Nun.ki városában. Josephus Flavius beszámol arról, hogy Bábel tornyát a legendás alak, Nimród emeltette:

Nimród volt az, aki feltüzeltelte őket [az embereket], hogy sértsek meg Istent. Kám, Noé fiának unokája volt, bátor, nagy erejű ember. Rávette őket, hogy gazdagságukat és boldogságukat ne Istennek tulajdonítsák – merthogy neki köszönhetően voltak boldogok –, hanem gondolják azt, boldogságuk saját bátorságukból fakad. Nimród fokozatosan egyre zsarnokibbá vált, mivel nem látott más utat arra, hogy elfordítsa az embereket az istenfélelemtől, csakis azt, hogy kizárólagosan és állandóan az ő hatalmában vannak. Azt is kijelentette, hogy bosszút áll Istenen, ha újabb özönvizet kíván zúdítani a földre. Ezért aztán olyan magas tornyot épít, amelynek tetejéig nem ér fel a víz! Így aztán bosszút tud majd állni Istenen, amiért elpusztította az őseit. (*A zsidók története* I. könyv, iv:2)

Az *Enmerkár és Aratta ura* című történetből arról is értesülünk, hogy Enmerkár elsősorban az eridui Apszu-templom újjáépítése céljából szeretne volna megkaparintani Aratta kincseit. Úgy tűnik tehát, hogy Enmer, „a vadász” – akit azonosítottunk a bibliai Nimróddal – volt az a király, aki nekifogott, hogy Nun.ki szigetén felépítse a nagy terasztemplom utolsó változatát. Emlékeztetőül álljon itt újra Enmerkár parancsa:

* *Ka-dingir.ki* alakban szerepel, ami Babilon sumer megnevezése.

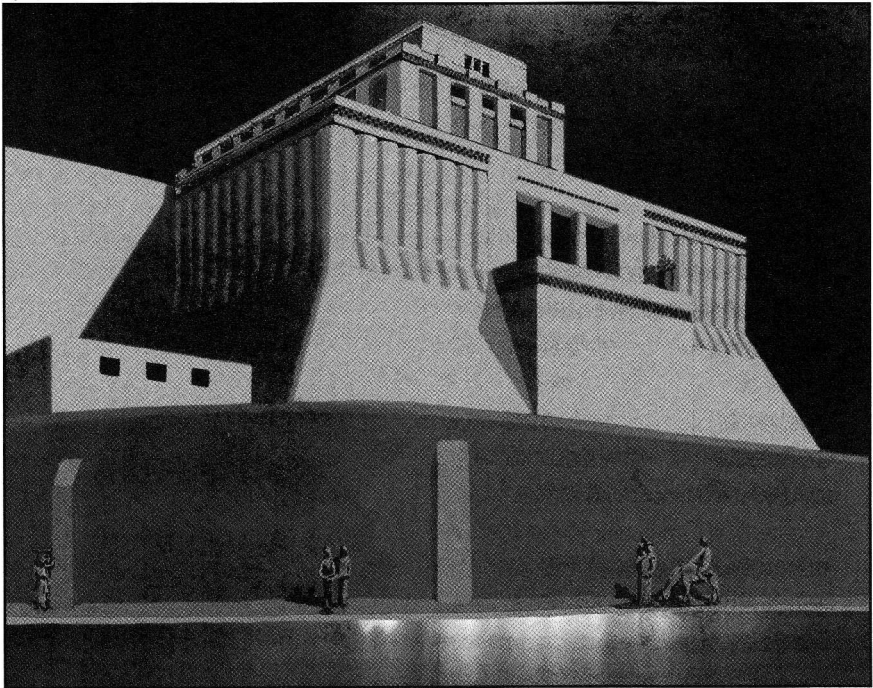
SARKALISARRI: Kr. e. 2000–1976. **I. SARRUKÍN:** Kr. e. 2117–2062.

Építsen Aratta népe ... templomot nekem, állítson nekem nagy szentélyt az istenek számára! ... Olyan legyen az Apszú, mint a **szent felföld!** Tisztítsák meg nekem Eridut, **mintha hegy lenne!** (*Enmerkár és Aratta ura*)

Iraki régészek – Fuád Szafar vezetésével – a '40-es években tárták fel az eridui templomokat. Az I. templom – az utolsó a lelőhelyen talált 17-ből – hatalmas építmény volt. Vályogtéglából épült, meredeken lejtő teraszról állt, a tervezők elképzelése szerint erre került volna maga a templom.

A tömeg készen várta Nimród parancsát... és erejüket nem kímélve, serényen tornyot emeltek... Égetett téglából építették, amelyet a szurokból készült habarcs tartott egybe, hogy a víz ne szívároghasson át a falak között. (Josephus Flavius: *A zsidók története* I. könyv iv:3)

A terasz déli oldalán emeltek egy kisebb templomot, oszlopait gazdagon díszítették agyagból készült színes mozaikdarabakkal. Ugyanilyen díszítést találtak az uruki templomkerületben is. A régészek elképzelései

22. kép: Az eridui I. templom, melyet az uruki kor végén – Nimród/Enmerkár idejében – emeltek.

szerint készített képen jól látszik, micsoda lenyűgöző épület lehetett az Enki-templom. Képzeljük el, milyen lett volna a nagy teraszra tervezett főtemplom, ha elkészül!

Ám – pontosan úgy, ahogy az a Bibliában olvasható – az Eriduban folytatott ásatások során előkerült leletek arra utalnak, hogy miután lerakták az alapjait, a torony tetejére tervezett épület készítését abbahagyták és hamarosan az egész épületegyüttest homokkal fedte be a szél.

Mielőtt magára hagyták volna, az eridui nagy terasz méltóságteljesen magasodott a mélység körötte lévő vizei fölé, és – ahogy Josephus Flavius megjegyzi – nagyszerű látványt nyújtott. Korábban még senki sem kísérelt meg ekkora épületet emelni. Szó szerint ez volt az ember első kísérlete, hogy mesterséges hegyet készítsen; így próbálta meg az istenek magas trónusát felépíteni a sumer mocsárvilág közepén. Az anunnaki tagjai, akik először imádták őket, lehozták a felföldi isteneket – az ég isteneit – a síkságra – a földre. Teljesen világos volt az első telepések leszármazottai számára, hogy – amint megvolt hozzá a kellő technológia és erőforrások – isteneik természetes hegyi otthonát szeretnék emberkéz alkotta építménnyel felcserélni, amelyen elkészíthetik a mennyei gyülekezet új otthonát. Ez volt Nun.ki/Bábel tornya.

Nyelvi zavarok

Akkor az Úr leszállt, hogy megnézzé a várost és a tornyot, amelyet az emberek építettek. Így szólt: „Nézzétek, egy népet alkotnak és egy nyelvet beszélnek. Ez csak a kezdete tevékenységüknek. Ezután semmi sem lesz nekik lehetetlen, aminek a megvalósítását elgondolják. Ezért szálljunk le és zavarjuk össze nyelvüket, hogy senki ne értse a másik nyelvét!” Az Úr tehát szétszórta őket onnét az egész földön, s abba kellett hagyniuk a város építését. Ezért nevezik azt Bábelnek, mivel az Úr ott zavarta össze az egész föld nyelvét és onnét szórta szét őket az Úr az egész földön. (Ter 11:5–9)

A versekből világosan kiderül, hogy Bábel tornyát azért hívják így, mert Isten azzal büntette az öntelt emberiséget, aki nekifogott a torony megépítésének, hogy összezavarta a nyelvüket. A szövegben lévő szójáték az eredeti, akkád nyelvű *Báb-Ilú* helységnévre és a héber *balal* – „összezavarni” – igére alapul. A Bábel-történetnek ez a része is az Eridu városáról és annak elsőleges istenségéről szóló sumer hagyományra megy vissza.

Enki, a bőség ura, aki csak azt parancsolja, ami jó, a bölcsesség ura, aki ismeri a földet, az istenek vezetője, a bölcsesség forrása, Eridu ura megváltoztatta a szájukból kijövő szavakat

és vizályt vitt az ember beszédébe, mely addig egy volt.
(*Enmerkár és Aratta ura* története Ashmolean Múzeumban
található töredéke)

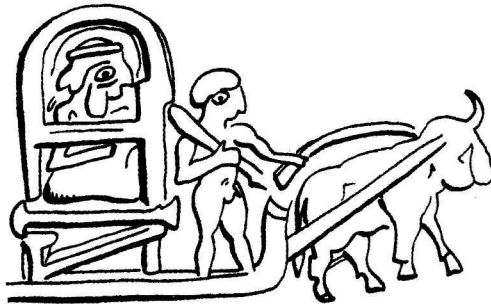
Miután azonosítottuk Nimródot Enmerkárral és megállapítottuk, melyik volt az eredeti Bábel/Nun.ki torony, jobban látszik az is, mit jelent az építkezés.

[Nimród] Uralma kezdetben kiterjedt Bábelre, Erekre, Akkádra és Sineár földjén minden városra. (Ter 10:10)

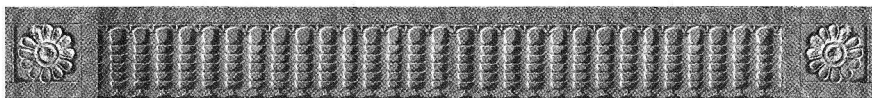
Mint említettem, jelenlegi tudásunk szerint Babilont csak ezer évvel Nimród és a vízözön utáni időszak után alapították. A zikkuratot Hammurapi idejében, az óbabiloni korban emelték. Ezek alapján Babilon egész egyszerűen nem illik bele a történetbe. Ám ha felismerjük, hogy „Isten kapuja” eredetileg a sumer civilizáció első városa volt, Enki alvilági birodalmának legfőbb bejárata és az eredeti anunnakik – a földhöz tartozó istenek – érkezési helye, mikor papirusznád hajóikkal megérkeztek keletről, a bibliai szöveget a következőképpen lehet érteni:

[Enmer] Uralma kezdetben kiterjedt Báb-Ilúra (Nun.ki = Eridu), Erekre (Uruk), Akkádra (ismeretlen) és Sineár (Sumer) földjén minden városra. (Ter 10:10)

Az *Enmerkár és Aratta ura* eposz megerősíti, hogy „Enmer, a vadász” egyaránt tevékenykedett Eriduban és Urukban, míg a Mezopotámia északi részén végzett feltárások során a városok legalsó rétegében talált sumer maradványok az uruki korból valók, mikor Enmerkár uralkodott a terület felett. Alig kétséges, hogy az ókori emberek hosszú ideig megőrizték ennek a királynak – a „föld első uralkodójának”, ahogy a Tër 10:8-ban áll – az emlékezetét.

23. kép: Pecsénymóhenger képe, melyen az uruki pap-király látható, amint szánkós gyaloghintóján szállítjaák.

Történeti és régészeti háttér

Ki volt Nimród?

A bécsi Kunsthistorisches Museumban található egy csodálatos pecsétnyomóhenger lazúrkőből, melynek eredete ismeretlen és keletkezését az óasszír korszakra teszik (Kr. e. 2000 táján). Ha az ember puha agyagba nyomja, a lenyomaton egy király beiktatása látható. Jobbra az új király és fiatal örököse áll, akiket egy hős – fején az istenséget jelző szarvas sisakkal – bemutat Színnek, a holdistennek. Balra egy bikaember birkózik éppen egy hegyi oroszlánnal. Az alakok mellett sumer jelek láthatók, a szereplők nevei.

A hősök eredeti neveit a történetmondók gyakorta a hozzájuk illő melléknevekkel váltották ki: Ziuszudra („hosszú életű és távoli”), vagy Atrahaszisz („kiemelkedően jámbor”) ugyanazt a személyt, a vízözön hőstét jelöli. A hegyi oroszlánt a sumer *dim* szóval jelölik, melyből a mi *démon* szavunk is ered, a bikaember mellé pedig azt írták, *am.szag*, ami annyit tesz, „vad bika”. Ez Gilgamesnek, Uruk királyának egyik mellékneve.

[Gilgames] Mindent látott, hallott, tapasztalt – jelenvalót és régenvoltat...
utódai, a királyok között, tudományban párja nem termett! ...

Kétharmadrész belőle isten, egyharmadrész belőle ember,

Senki emberfia nincsen kívül-belül hozzá hasonló. Olyan, mint **szarvak öklelése** ...

Isten-ember, ég bikája.

(*Gilgames-eposz I. tábla. Ford.: Rákos Sándor*)

A bal oldali alak ezek alapján talán az isteni hőst, Gilgamest ábrázolja, amint éppen végez Huvavával – későbbi alakjában: Humbabával – a hegyek démonával. A Gilgames-eposz a következőképpen meséli el mindezt:

24. kép: A nagy vadász pecsétábrája (Bécs, Kunsthistorisches Museum).

[Gilgames] fejszét ragadott kezébe,
tőrét öve mellől kirántá.
Gyors csapással nyakához vágott,
Másodszorra Enkidu sújtott,
Harmadszorra Enkidu sújtott –
Huvavát földre terítette.
(*Gilgames-eposz V. tábla. Ford.: Rákos Sándor*)

Vizsgáljuk most meg a másik isteni hőst, aki Akkád/Agade királyát kíséri Szín, a holdisten elé! Közvetlenül a hős arca előtt a *kár* és *nun* jelek olvashatók. A *kár* szó az akkád *hablum* sumer logogramja – az akkád szó „vadász”-t jelent. A *nun* az akkád *rabum* – „hatalmas, nagy” – szó helyén áll. Az isteni hős mellékeve tehát: „nagy vadász”.

Kus nemzete Nimród. Ez volt az első uralkodó a földön. **Nagy vadász** volt az Úr előtt. Innen a szólás: **Nagy vadász** az Úr előtt, mint Nimród. Uralma kezdetben kiterjedt Bábelre, Erekre, Akkádra és Sineár földjén minden városra. (Ter 10:8)

Ki volt azonban Nimród, „a nagy vadász”, az „uralkodó”? A név nem bukkan fel a régészeti leleteken. Werner Papke kutatásai nyomán* Enmerkár királlyal azonosítottam, az ókori világ egyik kiválóságával, akinek tetteit megörököltette a mezopotámiai epikus irodalom.

Az ókori Sumerban állt egy híres város, melyet hős királyok dinasztiája uralt. Az uruki dinasztia a vízőzönt követően került trónra, alapítójuk Meszkiaggaser. A sumer királylista szerint volt egy „fia”, aki követte a trónon: Enmerkár. Őt a „fia” és fegyvertársa, Lugalbanda követte. Ez utóbbi után következett Dumuzi, akit később az alvilág urának tartottak – ő volt az apja a legendás Gilgamesnek. Mindegyik királyról szól valamilyen ének vagy költemény – a sumer dalnokok és a szónokok évszázadokon át magasztalták Uruk hős királyainak hatalmas tetteit, míg végül lejegyezték ezeket az utókor számára, és a jegyzetek bekerültek Mezopotámia királyi levéltáraiba. Az epikus történeteket egészen Assurbánapli idejéig, aki Ninive elestéig – Kr. e. 612 – uralta az asszír birodalmat. A sumer királylista a következő sorrendben határozza meg az első uruki dinasztia királyait (mellette feltüntettem az Új Kronológia szerinti évszámokat):

Az I. uruki dinasztia az Új Kronológia szerint

Meszkiaggaser	– Kr. e. 3000-től ????-ig (SK szerint 324 évig uralkodott)
Enmerkár	– Kr. e. 2850-től ????-ig (SK szerint 420 évet uralkodott)
Lugalbanda	– Kr. e. 2700-től ????-ig (SK szerint 1200 évig uralkodott)
Dumuzi	– Kr. e. 2614-től ????-ig (SK szerint 100 évig uralkodott)
Gilgames	– Kr. e. 2514-től ????-ig (SK szerint 126 évig uralkodott)
Urnungal	– Kr. e. 2388-től 2359-ig (SK szerint 30 évig uralkodott)
Utukalamma	– Kr. e. 2358-től 2344-ig (SK szerint 15 évig uralkodott)
Labahsum	– Kr. e. 2343-től 2335-ig (SK szerint 9 évig uralkodott)
Enundaranna	– Kr. e. 2334-től 2327-ig (SK szerint 8 évig uralkodott)
Meszhé	– Kr. e. 2326-től 2291-ig (SK szerint 36 évig uralkodott)
Melamanna	– Kr. e. 2290-től 2285-ig (SK szerint 6 évig uralkodott)
Lugalkitun	– Kr. e. 2284-től 2249-ig (SK szerint 36 évig uralkodott)

A régészek több ezer agyagtáblát gyűjtöttek össze Ninive, Szippar, Babilon, Bogazköj és más lelőhelyek feltárása során, melyeket éveken át tanulmányoztak, olvastak és fordítottak, így Uruk vízőzön utáni hőseinek történeteiből csodálatos gyűjteménnyel rendelkezünk. Ezek nemcsak az ókori sumer költők tehetségéről tanúskodnak, hanem vaksi

* W. Papke: *Die geheime Botschaft des Gilgamesch*, 1993, Augsburg.

sumerológusok szorgos és mindenre kiterjedő munkájáról is, akik megismertették ezeket az irodalmi alkotásokat a mai kor emberével olyan címeken, mint *Enmerkár és Aratta ura*, *Enmerkár és Ensukussziranna*, *Lugalbanda és Enmerkár*, *Lugalbanda és a Hurrum-hegy*, *Dumuzi és Inanna házassága*, *Dumuzi halála* és természetesen a híres *Gilgames-eposz*, melyben megtalálható a vízőlön mezopotámiai legendája is.

A holtak ura

A Dumuziról szóló történetek elsősorban az alvilággal foglalkoznak, ahová a sumer király, Inanna/Istár párja leereszkedett, hogy a holtak istene legyen belőle. Dumuzi azonban több volt egyszerű helyi hősnél. Belőle lett a kánaániták egyik istene, Tammuz, akit a Kr. e. VI. században a jeruzsálemi asszonyok sirattak; szentségtörésük elborzasztotta Ezekiel prófétát:

Akkor levezetett az Úr temploma kapujának a bejáratához, amely északra néz. Ott asszonyok ültek, és Tammuzt siratták. Így szólt hozzám: „Láttad ezt, emberfia? Látsz még szörnyűbb dolgokat is.” (Ez 8:14–15)

Számos ókori legenda – elsősorban azok, amelyeket a klasszikus korban jegyeztek le – állította párhuzamba Ninoszt (Ninurta/Nimród) Dumuzival. A legendák szerint Ninosz felesége, Szemiramisz, az „ég úrnője” (úm. Inanna) férje halála után fiút szült tőle, akit Dumuzinak neveztek el (a név egyszerűen annyit tesz, „jó gyermek”). Ám a különös történet szerint az újszülött is Szemiramisz férje lett, így valójában nem volt más, mint az újjászületett, reinkarnálódott Ninosz. Érdeemes megjegyezni, hogy a sumerok Dumuzit tartották Inanna férjének, pontosan úgy, ahogy a görög hagyományban olvashatjuk, ahol Ninosz és fia – akit halála után nemzett – mind a ketten az „ég úrnője”, Szemiramisz férjei voltak. A történet igencsak hasonlít Ozirisz történetéhez, akit megölnek, ám halála után fiút nemz Ízisznek, törvényes örökösét, Hóruszt. A legendák mindegyike természetesen ugyanazon a kultuszon, a közelkeleti aratási isten vallásán alapul, aki télen meghal és tavasszal újjászületik.

Úgy tűnik, Ninosz/Ninurta/Nimród azonos Dumuzival, a feltámadás istenével, és ezért egyenértékű Mardukkal, a növényzet babiloni istenével. Ezek után érdemes megemlíteni azt is, hogy Assurt, Asszíria elsődleges és alapítóistenét is azonosították Mardukkal. Josephus Flavius, a Kr. u. I. században élt zsidó származású történetíró arról beszél, hogy Assur Sém „fia” volt, így Noé leszármazottjának számít.

Sémnek, Noé harmadik fiának öt fia volt, akik azt a földet lakták, amelyik az Eufrátesznél kezdődik és az Indiai-óceánig tart. Elám maga után hagyta az elámitákat, a perzsák őseit. Assur Ninive városában élt és alattvalóit asszíroknak nevezte: belőlük lett a világ legszerencsésebb nemzete. (Josephus Flavius: *A zsidók története* I. könyv)

Assur tehát „Ninive városában élt” és ő volt az asszír nép névadója, míg Ninosz – akárcsak Nimród – alapította Ninivét. Úgy látszik, ugyanazzal a történeti személlyel van dolgunk, aki létrehozta a Föld első irodalmát, majd számos nép istenként tekintett rá és a következő négy név valamelyikén emlegette:

1. Korai sumer: Enmer, később mezopotámiai: Ninurta – eredetileg Nimurda –, bibliai Nimród, görög: Ninosz;
2. Óbabiloni: Marduk, bibliai Merodach, akit később egyszerűen Bél vagy Baál („úr”) néven ismertek;

25. kép (szemben): A hóna alatt oroszláncolyköt tartó Gilgames hatalmas szobra II. Sarrukín horszabádi palotájából (Louvre Múzeum).

3. Késő sumer: Aszar-luhi (Marduk elsődleges mellékneveinek egyike), asszír: Assur; egyiptomi: Aszar (Ozirisz);
4. Sumer Dumuzi, bibliai Tammuz, föníciai Adonisz, görög Dionüszosz, római Bacchus.

Az elképzelést, miszerint a sumer Aszar/Assur az asszírok védelmező istene, alátámasztják az Eufrátesz felső folyása mentén előkerült régészeti leletek – az AsszírIA szívében elhelyezkedő Ninua (bibliai Ninive) és Kalhu (bibliai Kalach) városok legalsó rétegében talált tárgyak, melyek a sumer Dzsemdet Naszr korból (Kr. e. 2700–2600) származnak. Emellett úgy tűnik, Mezopotámia északi része sűrűn lakott terület volt a IV. uruki periódus (Kr. e. 2900–2700) alatt és az ezt közvetlenül megelőző időszakban, akkoriban, amikor Észak-Szíria területén ugyancsak telepeket alapított a mezopotámiai lakosság. Ezt a kort az „uruki terjeszkedés” korának is szokták nevezni, és olyan lelőhelyeket hoznak fel példának, mint Habuba Kabira vagy Dzsebel Aruda, ahol a települést vastag, erődített falakkal vették körül, odabenn pedig a monumentális falifülkés homlokzatú építészeti remekbe szabott példái álltak egykor, melyek pontosan megfelelnek az Uruk-ból és Mezopotámia déli városaiból ismert építészeti stílusnak. Az előkerült agyagedények egy része is teljesen ugyanolyan, még az uruki korszakra jellemző fogófül is megtalálható a nyak alatti bemetszésekkel díszített szalaggal, ami a rátétes gombok sora felett látható. Ugyanígy jellegzetes agyagedényeket találtak Egyiptom középső részén is.

Mind Marduk, mind Assur a sumer Aszar (vagy Aszar-luhi) istenből, „Enki és Damkina fiából” ered, aki Eriduból származik Damkina – a sumer Damgalnuna – mintha Inanna egy újabb megnevezése volna.

[Éa] legyűrte ellenségét, agyonütötte,
vizek mély fenekén fékentangtá –
ő maga meg, csillapult szívvel,
pihenni dőlt palota-termében.
Apszunak nevezte el palotáját –
A szent fáklya *ennek* szívében állott!
Ünnepet ült Éa és Lahamu,
A hős isten s gyöngye arája,
ünnepet ült a Sors házában,
a Rendelések csarnokában,
s lakoma múltán ágyba térve
nemzik az istenek esztét,
a bölcsek bölcsét: Mardukot.
A tenger mélyén, az Apszu szívében,
nemzik az istenek esztét,
A bölcsek bölcsét: Mardukot.
Éa volt a nemző-atyja,
Damkina volt szülő-anyja.
(*Babiloni teremtetéposz. Ford.: Rákos Sándor*)

Neveinek hallatán remegjenek meg az istenek és reszkessenek honukban!
Aszar-luhi az ő első neve, melyet atyja, Anu adott neki... Aszar, a felszántott föld gondozója, aki megszabja határait, a gabona és növények terem-tője, aki növeszti a növényt a földből. (*Babiloni teremtetéposz*)

Az új isten sumer nevét – Aszar – a trónust jelentő jellel írták... Ozirisz nevét is ezzel jelezték az egyiptomi hieroglifikus írásban. Az *Ozirisz* név egyébként csupán az egyiptomi gabonaisten, a halottak ura nevének görög nyelvű formája – a Nílus mentén élő nép Aszarnak hívta őt. A *Dumuzi* és *Inanna* sumer eposz szerint Inanna, a termékenység-istennő „feleségül ment” az uruki Dumuzi (Aszar) királyhoz, pontosan úgy, ahogy az egyiptomi Ízisz, a termékenység istennője is Ozirisz (Aszar) király felesége és királynéja volt.

A sumer királylista szerint Dumuzi előtt két „nemzedékkel” a legendás Enmerkár uralkodott Uruk városában. Ő volt az a király, aki lehozta Inannát arattai hegyi otthonából Mezopotámiába, ahol – a királyi város közepén – fényűző templomegyüttest emelt neki. Az ókori mezopotámiai társadalom egyik szokása, hogy a király koronázásakor „szent nászt” tartanak, ezzel biztosítják a föld és az állatok – valamint az emberek – termékenységét. Uruk új pap-királya – sumer: *en-szi* – Enki megtestesüléseként lépett be a templom „félhomályos kamrájába”, hogy szeretkezzen az Inannát megtestesítő papnővel. A szent nászból született utódok nemcsak hogy követték apjukat a trónon, Enki és Inanna fiaiként istenségnek is számítottak.

- a) Marduk, a növények ura, a nagy harcos Enki és Damkina (Inanna/Istár) gyermeke;
- b) Szemiramisz – férje, a hős-király halála után – megszüli a reinkarnálódott Ninoszt, majd férjhez megy fiához;
- c) Ízisz (Iszet) – férje, Ozirisz (Aszar) király meggyilkolása után – megszüli Hóruszt, a trón jog szerinti örökösét;
- d) Dumuzi (a „jó gyermek”) feleségül veszi Inannát, ám az istennő az alvilágba küldi, ahol a holtak istene lesz belőle;
- e) Dumuzi – más néven Tammuz – az egyetemes téli isten, aki meghal, majd az új tavaszi hajtásokkal együtt újjászületik...
- f) Ozirisz (Aszar) a holtak istene lesz és az új növényi hajtások istensége Egyiptomban;
- g) Marduk – más néven Aszar – a növényzet babiloni istene.

A Teremtés könyve szerint Nimród király köthető az Ereken (Uruk), Bábelben és Akkádban lezajlott építkezésekhez. Akkád városa még mindig ott pihen a Mezopotámiában található számos feltáratlan halom egyike alatt, tehát nem tudjuk megvizsgálni, vajon valóban az uruki korban, Enmerkár uralkodása idején alapították-e. Ellenben Bábel újabb problémát vet fel, méghozzá olyant, amelyik a kronológiát érinti. Nimród nagy toronytemplomának építése idején (Kr. e. 2840 táján), melynek történetéről a Biblia is beszámol, Babilon városa még nem létezett. Felvetésem szerint Bábel tornya azonos az első zikkurattal, amelyet Eridu/Nun.ki városában emeltek a IV. uruki korszakban; ezt azonosítottam az I. uruki dinasztia idejével.

Az első hős-király

Ahogy a Teremtés könyve szerint Assurt Nimród király előzte meg a trónon, Dumuzi elődje is Enmerkár volt Uruk királyságában. Mint megtudtuk, a sumer név utolsó tagja – *kár* – annyit tesz, „vadász”, ezért a nevet Enmer, „a vadász” alakban kell olvasnunk. A héber írás – akárcsak az egyiptomi hieroglifák – csakis mássalhangzókat ír, így valójában csak az N-m-r mássalhangzók alkotják a „vadász” szót. Uruk legendás uralkodója tehát nem lehet más, mint a híres bibliai uralkodó, Nimród, a nagy vadász, Bábel, Ere (Uruk) és Akkád építtetője. Ami pedig azt illeti, mit keres egy „d” a bibliai név végén – erről akkor ejtünk szót, mikor Bábel tornyának történetével foglalkozunk majd.

A tudósok korábban gyakorta azonosították a bibliai Nimródot Ninurtával („szántó atya”), a mezopotámiai vadász-istennel, mikor rámutattak, hogy az istenség eredeti sumer neve a *Nimurda* alakhoz állhatott közel. Mint azt Dumuzi esetében – vagy Lugalbanda, illetve Gilgames esetében is – láthattuk, a sumerok később istenné emelték Uruk első dinasztíájának hős-királyait. Éppen ezért szokatlan lenne, ha a kor talán legnagyobb hőse, akinek tetteiről számos eposz emlékezik meg, nem bukkanna fel a mezopotámiai panteonban. Miután azonosítottuk Enmerkárt (Enmert, a vadászt) Nimróddal, már csak egy lépés elfogadni a tudósok álláspontját és azonosítani Nimródot (a nagy vadászt) Ninurtával, a vadászat istenével, az Anunnakik vezetőjével. Ha alaposan megvizsgáljuk Bábel tornyának történetét, a Mezopotámiából való legendairódalom megerősíti a kapcsolatot, mikor a Ninurta és Éa között Eriduban lezajlott összetűzést tárgyalja.

Lázadó király

Miért hagyták el az eridui nagy toronytemplomot, azt az épületet, amely a Babel-történet alapjául szolgált? Az eredeti eridui templomot – az aprócska szentélyt, melyet Uanna/Hénoch emelt – kizárólagosan Enki/Éának szentelték. Am Josephus Flavius szerint Nimród Ádám istenének szentélyét számos istenség templomaként építette újjá, közülük is elsősorban – az egyiptomi mítosz szerint – a napistennek, Atum-Rának (lásd az edfúi Sebtui-szövegeket), aki azonos a sumer Utúval. Épen ezért érdekes adalék, hogy létezik egy olyan, alig ismert ékirásos tábla, mely talán összekapcsolja Nimród legendáját egy öntelt király és ősei istene között lezajlott összecsapással.

A tudósok szerint Nimród azonos Ninurtával, a mezopotámiai vadász-istennel, márpedig – hősi, félisteni, mindazonáltal mégis emberi alakjában – Ninurta az, aki próbára teszi Enki hatalmát a *Ninurta gőgje és büntetése* című eposzban.

Enki áldása azonban nem volt elég a nagyra törő isten (Ninurta) számára, aki titokban gonosz tervet szőtt ellene ... Szíve nagy tettekre vágyik; szíve ellenséges ... a hős Ninurta az egész világ felé fordította arcát. (*Ninurta gőgje és büntetése*)

Hol küzdött meg egymással az isteni hős és a föld ura? Természetesen az Apszúban, ahol Enki szentélye állt, más szóval Eriduban, a „hatalmas helyen”, ahol Nimród felépítette Babel tornyát.

Maga a Nimród név is azt jelzi, hogy a király istene ellen lázadt. Mint korábban említettem, a bibliai *Nimród* név a sumer Enmerkár-ra vezethető vissza, ami „Enmer, a vadász”-t jelent. Azt mondtam, a bibliai név végén lévő „d” nem volt része a sumer írásképeknek, csupán a Teremtés könyvének készítője tette hozzá. A Bibliában számos alkalommal hebraizáltak idegen, nem héber neveket oly módon, hogy az izraelita olvasó azonnal elhelyezhesse a személyiséget vagy helységet a bibliai történetben. Láthattuk már, hogy a „Nod földje” (vándorlás földje) kifejezés az iráni Nokd helységnévből származik, melynek nem ismerjük a jelentését. Jahve gyermekeinek története során többször is előfordul ehhez hasonló jelenség; itt, a Babel tornya történetében két remek példát láthatunk arra, miként használja a Teremtés könyvének szerzője és a későbbi szerkesztők a „szójátékot”, hogy színezzék, hangulatosabbá tegyék a történetet. Az első példa magának Nimródnak a neve.

A Biblia keletkezését kutató szakemberek már régóta tudják, hogy a *Nimród* név a héber *marad* igéből származik, ami annyit tesz: *lázadozni*. Azért használta a Teremtés könyvének készítője ezt a szót, mert tudta, hogy Nimród indította el az Isten elleni lázadást, melynek kézzelfogható megvalósulása az építkezés, Babel tornya volt. Ha tehát megkíséreljük a Jahve ellen fellázadt király eredeti nevét kitalálni, ebből a szójátékból kell kiindulnunk. Felvetésem szerint a király neve eredetileg sumerül „Enmer, a vadász” volt, legegyszerűbb alakjában N-m-r. Mi sem egyszerűbb, mint a szóvégi „d”-t és a Bibliában olvasható N-m-r-d alakot a szójátéknak betudni, amellyel a királyt úgy jellemzik, mint „aki lázad (Isten ellen)”. Ez remekül beleillik a Teremtés könyvének legújabb olvasatába, miszerint „Nagy vadász/zsivány volt az Úrral szemben” és nem „az Úr előtt” (Ter 10:8).

Véletlen, hogy a nyugati sémi nyelvű megnevezés ennyire közel esik a vadász-isten akkád (keleti sémi) nevének alakjához, mely egyúttal – a korábban elmondottak értelmében – Uruk „Enmer, a vadász” nevű hős-királyának megnevezéséből ered. A posztulált Nimurda alakból lett Nimurta, aki – egy Lugal-e néven ismert szöveg szerint – „gondoskodott arról, hogy a városokat többé ne öntse el az áradat”. Josephus Flavius mindenkit emlékeztet arra, hogy ez is Nimród tettei közé tartozott.

Azt is kijelentette, hogy bosszút áll Istenen, ha újabb özönvizet kíván zúdtani a földre. Ezért aztán olyan magas tornyot épít, amelynek tetejéig nem ér fel a víz! (Josephus Flavius: *A zsidók története*, I. könyv.)

Most, hogy láttuk, miként használják a szójátékokat a Bibliában, térjünk vissza a Bábel tornya-történethez, ahol a bibliai szöveg egy másik szójátékot igyekszik megmagyarázni.

A bibliai szerző Bábelnek nevezi a várost és a tornyot, mert Isten összezavarta az emberek nyelvét, hogy többé ne értsék meg egymást. Korábban már említettem, hogy nézetem szerint Mózes – vagy egy későbbi szerkesztő – félreértette a szöveget, és azt gondolta (tévesen), hogy Nun.ki tornya Babilonban állt, melyet sumer logogramként Nun.ki névvel jelöltek, holott az eredeti Nun.ki az eridui templom volt.

A mezopotámiai korai dinasztiák uralkodási évszámai a következők az Új Kronológia szerint:

I. kisi (A) dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Ga...ur = Kr. e. 3112-től 3088-ig (SK szerint 1200 évig uralkodott)
2. [...] = Kr. e. 3087-től 3063-ig (SK szerint 960 évig uralkodott)
3. Palákínátim = Kr. e. 3062-től 3038-ig (SK szerint 900 évig uralkodott)
4. Nangislimá = Kr. e. 3037-től 3013-ig (SK szerint [...] évig uralkodott)
5. Bahina = Kr. e. 3012-től 2990-ig (SK szerint [...] évig uralkodott)
6. Buannum = Kr. e. 2989-től 2970-ig (SK szerint 840 évig uralkodott)
7. Kalibum = Kr. e. 2969-től 2950-ig (SK szerint 960 évig uralkodott)
8. Kalúmu = Kr. e. 2949-től 2866-ig (SK szerint 840 évig uralkodott)
9. Zukakíp = Kr. e. 2865-től 2776-ig (SK szerint 900 évig uralkodott)
10. Atab = Kr. e. 2775-től 2716-ig (SK szerint 600 évig uralkodott)
11. Masda = Kr. e. 2715-től 2632-ig (SK szerint 840 évig uralkodott)
12. Arvium = Kr. e. 2631-től 2561-ig (SK szerint 720 évig uralkodott)

A dinasztia vagy a vízőzőn előtt, vagy az I. kisi (B) dinasztiával párhuzamosan uralkodott.

I. kisi (B) dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Etana (a vízőzőn utáni első király) = Kr. e. 3112-től 3033-ig (SK szerint 1560 évig uralkodott)
2. Balih = Kr. e. 3032-től 2993-ig (SK szerint 400 évig uralkodott)
3. Enmenunna = Kr. e. 2992-től 2927-ig (SK szerint 660 évig uralkodott)
4. Melamkisi = Kr. e. 2926-től 2857-ig (SK szerint 900 évig uralkodott)
5. Barszalnunna = Kr. e. 2856-től 2804-ig (SK szerint 1200 évig uralkodott)
6. Szamug = Kr. e. 2803-től 2790-ig (SK szerint 140 évig uralkodott)
7. Tizkar = Kr. e. 2789-től 2760-ig (SK szerint 305 évig uralkodott)
8. Ilku = Kr. e. 2759-től 2670-ig (SK szerint 900 évig uralkodott)
9. Iltaszadum = Kr. e. 2669-től 2550-ig (SK szerint 1200 évig uralkodott)
10. Enmenbarageszi = Kr. e. 2549-től 2460-ig (SK szerint 900 évig uralkodott)
11. Aka (Gilgames kortársa) = Kr. e. 2459-től 2398-ig (SK szerint 625 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint az I. kisi (A és B) dinasztia összesen 24 510 évig uralkodott.

I. uri dinasztia az Új Kronológia szerint

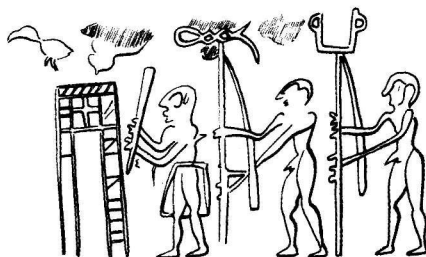
1. Meszannepada = Kr. e. 2365-től 2306-ig (SK szerint 80 évig uralkodott)
2. Aannepadda = Kr. e. 2305-től 2286-ig (SK szerint [...] évig uralkodott)
3. Meszkiagnanna = Kr. e. 2285-től 2250-ig (SK szerint 36 évig uralkodott)
4. Elulu = Kr. e. 2249-től 2225-ig (SK szerint 25 évig uralkodott)
5. Balulu = Kr. e. 2224-től 2189-ig (SK szerint 36 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint az I. uri dinasztia 177 évig uralkodott.

Meszkiaggaser (Kus), Utu (Kám) isten fia pap volt, király volt, 324 évig uralkodott, Meszkiaggaser a tengerbe alámerült, a hegyvidék felé kiemelkedett.

(Sumer királylista. Ford.: Komoróczy Géza)

Ötödik fejezet

HÁM FIAI

(Teremtés könyve 10:6–7)

*Vándorlás Afrikába – Keresztül a Keleti-sivatagon – Dinasztikus verseny –
Emberi istenek – Szétszóródás – Kus és Micrajim – A Sebtü*

A történet

Bábelnek, mivel az Úr ott zavarta össze az egész föld nyelvét és onnét szórta szét őket az Úr az egész földön (Ter 11:9)

A Teremtés könyvének szerzője ezzel az egyszerű, semmitmondó kijelentéssel intézi el a történelem kezdetének egyik legfontosabb eseményét: Arábia, Északkelet-Afrika, a Földközi-tenger keleti partvidéke, Anatólia, Görögország és az égei-tengeri szigetek betelepítését. Ugyanakkor a Teremtés könyvének tizedik fejezetében felsorolást találunk – az úgynevezett „nemzetek listáját” –, amely tartalmazza szinte az összes civilizációt és törzsi csoportosulást, amelyeket a Bibliából és egyéb ókori szövegekből ismerünk. A felsorolás tulajdonképpen összefoglalja, hogyan néz ki az ókori világ azután, hogy a Bábel tornyát építő népek „szétszóródtak”.

A felsorolás három nagy részre oszlik: Jáfet fiaira (indoeurópai nyelvet beszélő népek), Hám fiaira (afrikai, kánaánita népek) és Sém fiaira (a sémi nyelveket beszélő népekre). Mi volt a célja a Biblia írójának ezzel a felsorolással? Így kívánt magyarázatot adni az ókori világ három nagy nyelvcsaládjának létezésére? Vagy valamiféle történelmi valóságon alapul az a hagyomány, hogy a vízözönt követő időszakban Sumer területén élő népesség elindult és benépesítette a világ más részeit is?

26. kép (szemben): A „táncoló istennő” hajó az ED-1 lelőhelyről, a Barramija vádiból (Keleti-sivatag).

Noé fiai, akik kijöttek a bárkából, Szem, Kám és Jáfet voltak. Kám Kánaán atyja. Ezek hárman voltak Noé fiai, és tőlük származott a föld egész népessége. (Ter 9:18–19)

Josephus Flavius, a Kr. u. I. században élt történetíró jóval részletesebben beszél a „szétszóródás”-ról.

Ezután (Bábel tornyára utal) Noé leszármazottai nyelveik szerinti csoportokban más vidékekre mentek és mindenhol telepeket alapítottak. A telep magáénak nyilvánította azt a területet, ahol létrejött, és ahová Isten vezette. Így aztán az egész földrészt ellepték, mind a szárazföldi, mind a part menti országokat. Voltak néhányan, akik hajóval átkeltek a tengeren és a szigeteken telepedtek meg – egyes népek még ma is azon a néven ismeretesek, amelyet alapítóik adtak nekik. (Josephus Flavius: *A zsidók története*, I. könyv)

Az előző fejezetben láttuk, hogy a régészet – olyan lelőhelyekről, mint Habuba Kabira és Dzsebel Aruda – egyértelmű bizonyítékot szolgáltatott Felső-Mezopotámia „szárazföldi” gyarmatosításáról, ám mi lett azokkal, akik „hajóval átkeltek a tengeren”? Hová mentek? Kik lettek belőlük? A kérdésekre adandó válasz meghökkentő és komoly vitára adhat okot, ám a régészeti bizonyítékok és az ókori hagyományok egyértelműen Afrika irányába, a világ legdicsőbb ókori civilizációjára mutatnak: a fáraók Egyiptomára.

Mielőtt Kus hajójába szállnánk, melyen telepeseket visz új otthonukba, a Nílus partjához, tegyünk kísérletet arra, hogy megértsük, mi vezette őt arra, hogy szembenézzen az út jelentette kihívással.

A nagy vándorlás

Eridu népe és a Sineár többi városában élő emberek évszázadok óta járták az Alsó-tengert (Perzsa-öböl), és ásványi nyersanyagok után kutattak, melyekből eszközeiket és fegyvereiket készítették, illetve egzotikus árukat hoztak és vittek, melyekkel templomaikat és palotáikat díszítették. A csaknem kétezer évig tartó régészeti időszakban, melyet a tudósok UBAJDI KORSZAK-nak neveztek el a halom után, ahol először találtak a kultúrához tartozó leleteket, az ubajdi kereskedők telepeket hoztak létre a Perzsa-öböl arab partvonalának teljes hosszában. Jó minőségű, gazdagon díszített edényeik mindenhol – a Felső-Eufrátesz mentén elhelyezkedő városoktól egészen a Katari-félszigetig – előkerültek. Dél-Mezopotámia lakói ebben az időszakban sajátították el a tengeri életmód csínját-bínját,

UBAJDI KORSZAK: Kr. e. kb. 5000–3000.

egyre erősebb, tengerjárónak mondható vitorlášhajókat építettek a sumer mocsarakban növé papirusznádból.

A mezopotámiai kereskedelem hatóköre minden egyes hajóúttal megszélesedett. Sumer lakói hamarosan Ománig merészkedtek hajóútjaik során, hogy rézércet vigyenek haza onnan. Újabb ugrás, és az Iráni-fennsík déli partjánál jártak, az Indus völgyénél – a mai Pakisztán területén – ahol illatos fák és drágaköveket vásároltak, többek között az igen keresett badahsáni lazúrkövet.

A KORAI URUK KOR-ban az Arab-félsziget egész déli partját feltérképezték, mezopotámiai vándoraink pedig Afrika vörös-tengeri partvonalával ismerkedtek. Nagyszerű nyersanyagforrásokra bukkantak itt, ahonnan többek között állatbőrökkel (párducok és gepárdok gereznájával), rengeteg elefántcsonttal, tömjénnel, finoman érezett faanyaggal, mint amilyen az ében, az obsziidiánnak nevezett csillogó fekete kővel és – mindenekfelett – rengeteg arannyal tértek vissza Sumer földjére. Északkelet-Afrika és a Nílus völgye új Eldorádó lett a mezopotámiaiak számára, mely ragyogásával még az Éden fényűző királyságát, a nehezen elérhető Arattát is elhomályosította. Az afrikai utat hajóval néhány hét alatt megtehették, és semmiféle erőfeszítésükbe sem került ez – a szél és az áramlatok mindent elvégeztek az emberek helyett. Az Arattába vivő út hét hegyláncra vezetett keresztül és három-négy hónapba tellett, s közben minden egyes lépéssel veszély leselkedett az utazóra.

Aratta és Éden lassan a legendák homályába merült. Csak az olyan hősök, mint Gilgames vették maguknak a bátorságot, hogy odautazzanak – a legendás király az „élők földjére” tett csodás utazása során járt arra. A keleti hegyláncok mögött húzódó ősi világból az istenek legendás birodalma lett; „mennyország” (*an*), ahonnan az anunnakik „leereszkedtek”, hogy megalapítsák az első városokat a földön (*ki*).

Az első afrikai telepek

Eljött tehát az idő, hogy kövessük Noé legidősebb fiától, Hámtól származó utódait, akik átutaznak Afrikába és Kánaán földjére, azokra a területekre, melyeket új otthonukul választottak. Érthető, hogy a Teremtés könyve elsősorban „Sém fiai”-nak történetével foglalkozik, akik közül idővel Ábrahám is kikerült. Amennyiben „Hám fiai”-nak sorsa érdekel minket, olyan Biblián kívüli források felé kell fordulnunk, mint amilyen Josephus Flavius műve és az egyiptomi mitológiai szövegek, illetve az Egyiptom kései predinasztikus korszakából származó régészeti leletek.

Először a Kr. u. I. századi történetírót idézem, aki összefoglalja, milyen sok és sokféle helyen jártak Hám „fiai” az első telep létrejötte idején, Babel tornyának építése és a második vándorlási időszak előtt.

KORAI URUK KOR: Kr. e. kb. 3100–2900. Egy évszázaddal a vízözönt követően vette kezdetét és gyakorlatilag ez zárta le az ubajdi korszakot.

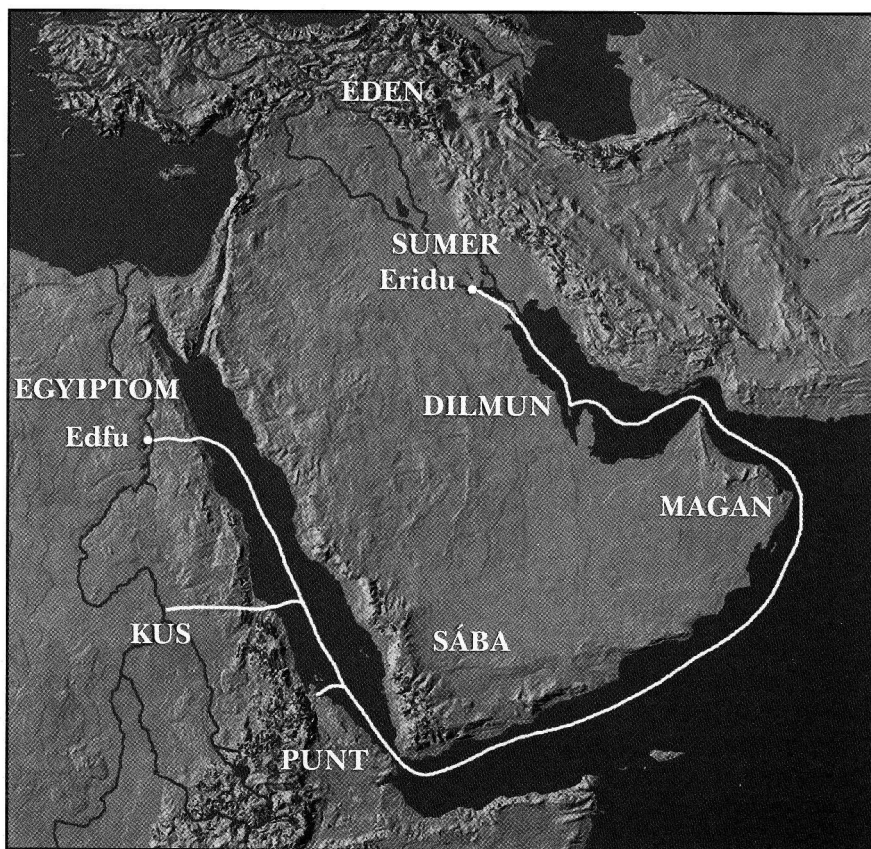
Hám fiainak kezében volt a föld Szíriától és Amanosztól és Libanosz (Libanon) hegyeitől. Ők uralták a tengerpartot egészen az óceánig és ezt a saját földjüknek nevezték. Egyesek nevei teljesen elvesztek, másoké megváltoztak, és most másként hangzanak, vagy nagyon nehéz felismerni őket. Kevés maradt, akinek semmit sem változott a neve. Hám négy fia közül az idő semmit sem fogott Kus nevén, mivel az etiópok – akik fölött uralkodott – mind a mai napig kusitáknak nevezik önmagukat és az összes Ázsiában élő nép is így nevezi őket. (Josephus Flavius: *A zsidók története*, I. könyv)

Kus követői végighajóztak az Arab-félsziget partjai mentén, az Arab-tenger – a mai Vörös-tenger – kapujánál (Báb el-Mandeb). A Perzsa-öböl kereskedői néhány éve már kapcsolatban voltak Etiópia őslakóival és rajtuk keresztül szereztek be az afrikai hátország egzotikus áruit, amellet obsziánt hoztak Délnyugat-Arábiából, a mai Jemen területéről. A ma Eritreának nevezett terület partján már kereskedelmi kirendeltséget is alapítottak. A lerakatot – az alapító törzs után – Poinnak nevezték; kalandorok voltak ezek a Perzsa-öböl egyik szigetéről, melyet az arabok BAHRAIN-nak neveznek, ám korábban Dilmun néven volt ismert. A poiniták bejárták az Alsó-tenger minden zegét-zugát, rettenthetetlen hajósok voltak, akik közül tapasztalt navigátorok kerültek ki a Mezopotámiából induló expedíciókba. A mezopotámiai kultúra első kirajzását követő három évezredben a POINIEK megőrizték hírüket, ők voltak az ókori világ legjobb navigátorai. A klasszikus szerzők főníciaiként (*phoiniké*) nevezték őket, míg az egyiptomiak megőrizték kapcsolatukat az első kolóniával, Poin(e)t(é)tel, amelyet „Isten földjé”-nek neveztek, és amelyet a mai egyiptológia Punt földjeként ismer.

Kr. e. 2980-ban Kus és követői Pointól északra értek partot, azon a helyen, ahol ma Szavákin kikötője található (Port-Szudántól délre). Innen a szárazföld irányába indultak és a Núbiai-sivatag vádijain a Felső-Nílus nagy dongolai kanyarához, ahol Kus megalapította királyságát. Itt békésen letelepedtek a helyi népesség mellé, melyet a régészek núbiai A csoportnak neveztek el, és ahonnan feleségeket is választottak maguknak. Az újonnan létrejött civilizáció különféle alakokban – először A csoportként, majd később kusitákként, végül pedig a napatai és meroéi dinasztiák formájában – háromezer-ötszáz éven át maradt fenn. Ez a fáraók Egyiptomának életkoránál is hosszabb idő. A „fekete fáraók” birodalma a kereszténység érkezése után is évszázadokig fennállt a Nílus felső folyásának vidékén. A Kr. u. V. században a meroéi kultúra még mindig királyi piramisokat készített – a történelem csak ekkor érte utol a fáraók hatalmának utolsó maradványait is.

Eközben Kus öccse, Maszri (a Teremtés könyve 10:6 és 13–14. versben szereplő Micrajim), aki saját flottájával elkísérte a telepesekeket Afrikába,

BAHRAIN: „két tenger”. POINI: „Poinhoz tartozó”.

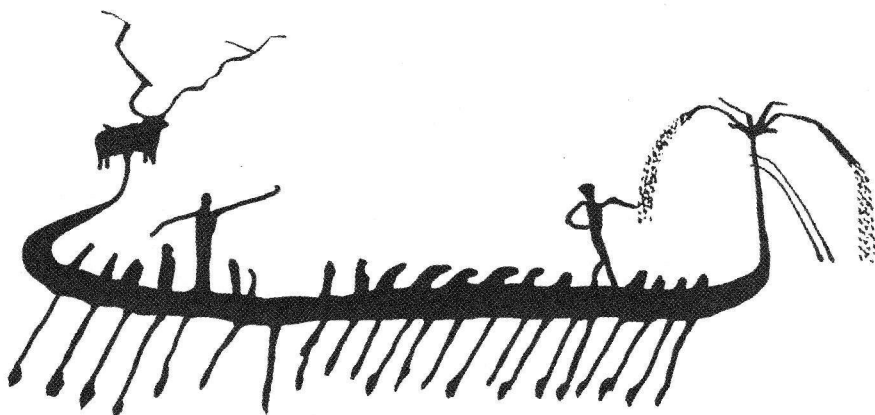

27. kép: Hám fiainak tengeri útvonala az Arab-félsziget mentén Afrika irányába.

végighajózott a Vörös-tenger nyugati partján, hogy híveinek új otthonot találjon. Maszri fekete hajókból álló flottája ott ért partot, ahol ma Mersza Álam aprócska városa áll a parton. Dimun és Punt poini kereskedői korábban már ezen a területen is sokszor jártak. A vonzerőt nem az elefántcsont, az állatbőrök vagy a remek faanyag jelentette, hanem az aranyérc, melyet a helyi lakosság bányászott a Keleti-sivatag hegyei között.

Ha minden igaz, Maszri hívei már akkor is tisztában voltak azzal, milyen kincseket rejt Afrikának ez a része, mikor otthon, Mezopotámiában vitorlát bontottak. A Két Folyó Földjén kevés volt az aranyból, ebből a minden másnál értékesebb árucikkből, és hamar híre ment annak, hogy a Vörös-tenger partján, Egyiptom dombjai között a vagyont érő fém gazdag telérei találhatóak. Maszri bölcsen poini felderítőt hozott magával, aki korábban, a kereskedelmi küldetések során már átkelt a Keleti-sivatagon. A fáraók korának egyiptomi népessége istenként tisztelte a felderítőt: ő volt Upuaut, a sakálfejű isten, „Az Utak Megnyitója”, aki a félisteneket – a civilizáció hordozóit – a Nílus völgyébe vezette.

Upuaut, ahogy a továbbiakban nevezzük – eredeti neve nem maradt ránk – beszámolt Maszrinak a Nílus csodájáról, miszerint a folyó a nyári hónapokban minden évben megárad. A korai időszakban ez az áradás, mely az Etióp-felföld sűrű tavaszi esőzésének köszönhető, jóval nagyobb volt, mint a későbbiekben (ez alatt az utóbbi négyezer évet kell érteni). Július végén az áradás során a későbbi időkből ismert vízmennyiségnek akár négyszerese is megjelenhetett a Nílus völgyében, minek következtében Felső-Egyiptom széles, lapos vádijait elárasztotta a folyó – ilyenkor a Vörös-tengertől nagyjából hatvan kilométernyi távolságban volt a Nílus vize. Maszri elképzelése az volt, hogy a nádhajókat kiemelik a tengerből, pálmatorzsokból épített szánkóra helyezik őket és így átkelnek velük a völgyeken, míg elérnek oda, ahol már a megáradt Nílus vizére bocsáthatják azokat. Hívei ezek után végighajózhatnak a Nílus völgyén, és uralmuk alá

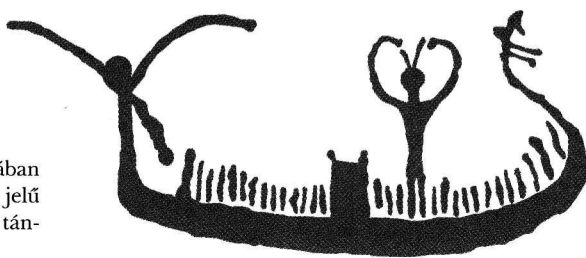

28. kép: A Vádi el-Atváni ER-1 lelőhelyén talált, csónakot ábrázoló sziklarajz. Úgy gondolom, az egyiptomi Keleti-sivatagban talált sziklarajzok segítségével megismerhetjük, miként telepítették be Egyiptomot az Urukából és Szúziánából jött mezopotámiaiak.

hajthatják a helyi lakosságot, mivel azok csak kisebb és rossz minőségű, folyami közlekedésre szánt csónakokkal rendelkeznek. Noha komoly erőfeszítéseket igényelt, egy hadászati újítással – a körte alakú buzogánnyal – együtt a stratégia működött és sikerült megalapítani a mezopotámiaiak kolóniáját, Hierakónpoliszt, „a sólyom városát”, ahonnan Felső-Egyiptom Hórusz- királyai elindultak, hogy meghódítsák egész Egyiptomot. Josephus Flavius egy-két szóban beszél Muszri – ez Egyiptom neve több sémi nyelven – legendás alapítójáról és Maszri híveiről, akiket miszraitáknak nevez. Nyilvánvaló, hogy a Teremtés könyvében szereplő Micrajim – Micra követői vagy törzse – történetének késői (Kr. u. I. század), torzult változatáról van szó.

A miszraiták emléke is megmaradt nevükben, merthogy mindannyian, akik ezt az országot (Júdeát) lakjuk, „Misztri”-nek

29. kép: A Vádi Barrámijában – Edfutól keletre – lévő ED-1 jelű lelőhelyen talált sziklarajz: a táncoló istennő.

hívjuk Egyiptomot, az egyiptomiakat pedig „misztriánok”-nak (Josephus Flavius, *A zsidók története*, I. könyv VI:2)

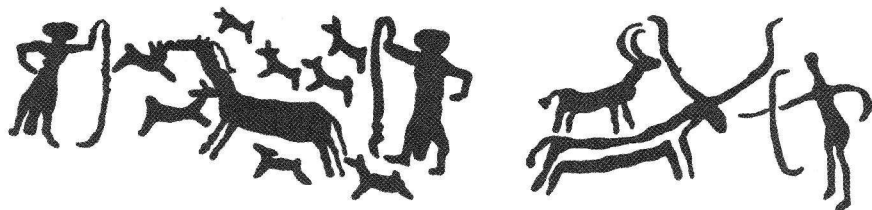
Vadászokból aranyásók

A Nílus-völgy és a sivatagi peremvidék – más néven HAMMAMÁT – lakói vadászexpedícióik során már régóta járták a Vörös-tenger menti dombokat, ahová a vadbőség mellett az itt található kristálpala miatt is jöttek, mivel ezt használták szepítőszereikhez palettának. A történelem kezdetén a harcosok „harci festékekkel” mázolták be arcukat és testüket a vadászat előtti szertartások során, amelyeket azért tartottak, hogy biztosítsák a vadászat sikerét. A predinasztikus korban a Keleti-sivatag helyén szavanna terült el nyílt itatóhelyekkel és patakokkal, melyek medrében egész évben folyt a víz. Kr. e. 6000 körül vette kezdetét a nedves neolitikus időszak, amely a korábbinál jóval több csapadékot jelentett, azonban ez lassan véget ért és már megjelentek a piramisok időszakát jellemző jóval szárazabb időjárási körülmények. Ám a két éghajlati korszak közötti átmeneti szakaszban a Keleti-sivatag hegyeiben továbbra is sok vadon élő szarvasmarhát, szamarat, antilopot, hegyikecskét, elefántot, zsiráfot és struccot találhatott az ember.

A Nílus völgyében élő vadászok nemzedékek óta rendszeresen látogatták keleti irányban található kedvelt vadászterületeiket, ahol a sivatag homokkő hegyláncai között szűk völgyek húzódtak és a vadon élő állatsordák vándorlási útvonala ezeken a szorosokon vezetett keresztül. A vadászok itt álltak lesben, mellettük idomított vadászkutyáik, fegyverük az íj, lasszó, dobóbot és bunkósbot. Árnyat adó sziklaperemek alatt vagy barlangokban húzódtak meg, míg a mit sem sejtő állatok megjelentek, hogy szembenézzenek végzetükkel. A csordákat szűk, magas falú vádikba terelték, ahol meglassozták, lelőtték őket, vagy a kutyákkal végeztek velük. A marhafélék közül néhány példányt megbéklyóztak, így terelték vissza a völgybe, hogy házasíthassák, míg a kevésbé szerencsés jószágokat kipányválták, hogy szertartásos körülmények között levágják őket. A vadászat végén az emberek testükre rajzolták a legyőzött állatok jelképeit.

HAMMAMÁT: (vagy Hammáme) régészeti szempontból a Badári- és a Nagada I. kultúra jelenti ezeket.

A szent vadászmezők völgyeinek sziklafalába belekarcolták önmaguk képét, amint hosszú strucc tollakat viselnek, vagy antilopok, hegyikecskék szarvát hordják a fejükön. Az „állatok urai” végül diadalmasan tértek vissza a Nílus árterületének szélén található falvaikba – küldetésük sikerrel járt: leigázták a természet hatalmas erőit.

30. kép: A Keleti-sivatagból származó vadászjeleneteken (DR-1) látható, hogyan használták az emberek a vadászkutyákat és az íjat.

Nemzedékről nemzedékre ismétlődő tevékenysége során így ismerte és térképezte fel a környék embere a vádikkal sűrűn tagolt felszínt. A Vörös-tenger mentén húzódó dombok között több kulcsfontosságú helyről is kerültek elő olyan ábrák, amelyek tulajdonképpen sziklafelszínbe karcolt térképek. A vadászok megvizsgálták a kőeket és mintákat vittek belőlük haza, hogy kiderüljön, mennyire használhatók, így a VÁDI HAMMAMÁT-ban található szürke kristálypalát választották a szépítőszeres paletták alapanyagának, melyen zöld malachitot és GALENIT-et porítottak és keverték el némi zsírral a testfestéshez. A vadászok a homokkődombok közé tett felfedezőkörútjaik során vették észre, hogy a Vádi Barrámija és Hammamát területén a téli esőzések után ideig-óráig csordogáló patakok medrében arany csillog. Hamarosan nekiláttak, hogy kitermeljék az így felszínre került teléreket és megszületett az egyiptomi aranybányászat.

Nem csoda tehát, hogy a mezopotámiai telepések érdeklődtek a terület iránt. A két folyó – a Tigris és az Eufrátesz – létrehozta széles síkságról jöttek, ahol kevés volt a vad és a települések környékén szinte semmilyen értékes ásványi anyagot vagy követ sem találni, ezért a Keleti-sivatag valószínűleg kincsesbányának tűnhetett nekik. Nyugatra pedig nagyszerű folyó folyt a dúsán termő völgyben, ráadásul a folyó minden évben megbízhatóan megáradt az aratás után és a vetés ideje előtt, így tisztára mosta és természetes módon trágyázta a földet, hiszen friss hordalékot terített rá. A természet tökéletes adománya éles ellentétben állt a Tigrissel és az Eufrátesszel, amelyek az aratás előtti utolsó néhány hétben áradtak meg és ezzel rendszeresen tönkretették a termést. „Hám fiai” új otthonra találtak a Nílus völgyében, amely mindenben ellentéte volt a mezopotámiai síkságnak. Új Éden volt ez, „ahol arany található” és „minden földi jó”.

VÁDI HAMMAMÁT: A helyet az ősi hammamát sivatagi vadászok után nevezték el.

GALENIT: A fekete szemfestékhez.

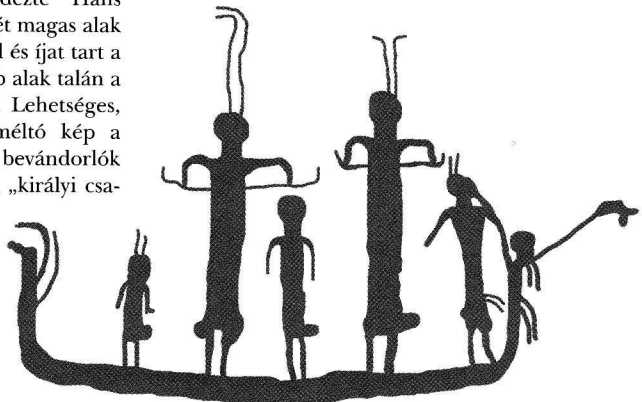
Hórusz követői

Maszri törzsének sikerült átjutnia nádhajóival a Vörös-tenger nyugati partja előtt húzódó korallzátonysoron, és kikötöttek a Keleti-sivatag hegyeihez vezető széles vádi bejáratánál, a fövényen. A keskeny part menti síkságon egy-egy szikomorfa vagy datolyapálma álldogált, amelyeket a hajóval érkezett jövevények most kivágtak, hogy hosszú, erős, pálmalevelekkel és nádkötelekkel összekötött szánkákat építsenek belőlük. Ezek után a fekete hajókat kiemelték és a szárazföldi szállítójárművekre helyezték, majd megkezdődött a herkulesi erőpróba – elhúzni a hajókat addig, ahol a Nílus partja kezdődik.

A feladat először szinte megvalósíthatatlannak tűnt – a nagyobb hajók közül volt néhány, amelyik akár nyolcvan főt is elvitt a fedélzetén, és ezeknek elképesztően nagy volt a súlya; ugyanakkor ezeket a hajókat arányosan többen is húzták. Fokozatosan kialakult a legjobb technika és ritmus, és a magas orrú hajók karavánja lassan haladt nyugat felé – naponta körülbelül egy kilométert haladtak. Az Upuaut vezette felderítőcsapatokat előreküldték az úton, hogy vadásszanak le néhány antilopot, kecskét és marhát, ami aztán a csapat ételmezésére szolgált. A vizet hátságállatokon szállították a területen elszórtan található itatóhelyekről és kis oázisokról.

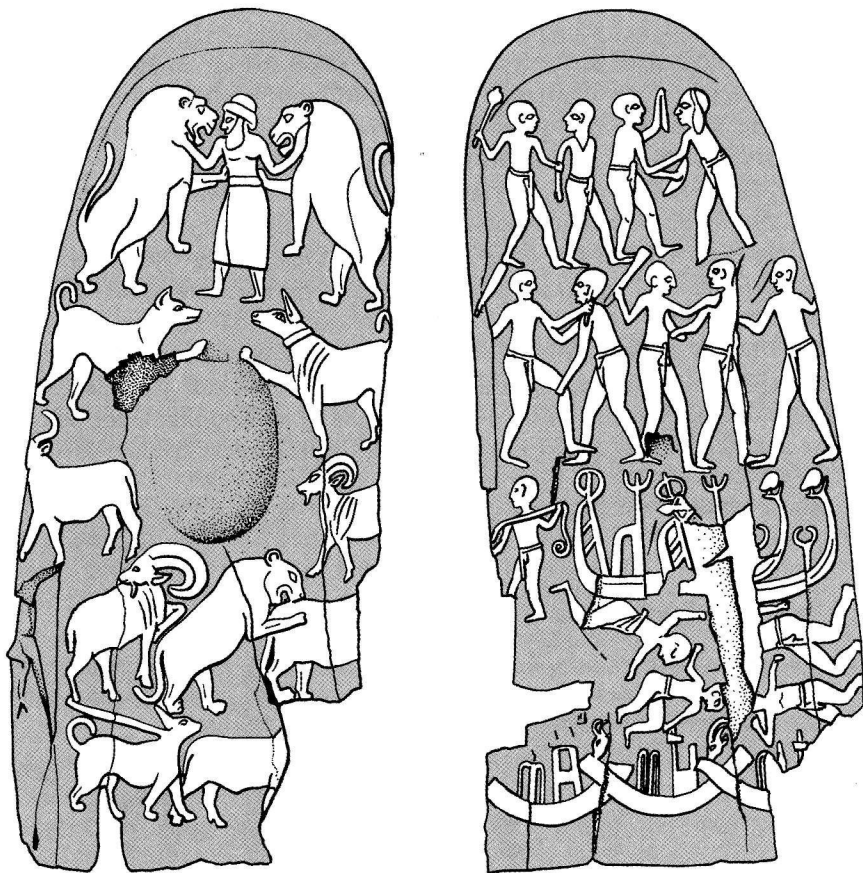
Négy hosszú téli hónap telt el, és a hajók egyre közelebb kerültek a Vádi Abbádban található célállomásukhoz. A fekete hajók legénysége százharminc kilométernyi utat tett meg; az emberek most a völgy déli szirtjeinek árnyékába húzódtak és várták az áradás évről évre megismétlődő csodáját. Hetek teltek el így. Néhányan közülük vadászni indultak, míg mások a hajókat javították. A hammamátiakhoz hasonlóan ők is belevésték képeiket a homokkő sima felszínébe, ugyanoda, ahol a helyi vadászok már elefántokkal, zsiráfokkal, marhafélékkel, vadszamarakkal, antilopokkal, kecskékkal, vízilovakkal, krokodilokkal és struccokkal rajzolták tele a sziklát. Vártak...

31. kép: A főhajó a DR-2 sziklaszobor-lelőhelyen, az Abu Markab el-Nes vádiban (felfedezte Hans Winkler 1938-ban). A két magas alak egyforma tollforgót visel és íjat tart a kezében; a három kisebb alak talán a két nagyobb gyermeke. Lehetséges, hogy ez a figyelemreméltó kép a Mezopotámiából érkező bevándorlók „szent családját” vagy a „királyi családját” ábrázolja.

és vártak... Közben a hőmérséklet egyre növekedett. Végezetül Kr. e. 2979-ben, a mi augusztus hónapunk elején csillogó ezüsfonal jelent meg a széles, lapos vádi nyugati horizontján. A Nílus áradata néhány napon belül a magas orrú hajók oldalát nyaldosta. A hajók egy héten belül ismét vízen voltak és napi tíz kilométert is lehetett haladni velük, ahogy a szárazföldön húzták, illetve botokkal tolták előre a járműveket. A víz nemsokára olyan mély volt, hogy elővehették az evezőket és a flotta megindult végcélja – a Nílus – felé.

Míg a helyiek barátságosan fogadták a kusitákat a dongolai kanyarnál, Maszri követői – akiket a Biblia Mícrajimnak nevez – ellenállásba ütköztek a Nílus völgyében. Bár a helyi lakosság nem tudott ellenállni a jól szervezett katonai különítménynek, melyet megedzett a tengeren töltött időszak és a sivatagi hegyek közötti út, az itteniek összefogtak, hogy szem-

32. kép: A Dzsebel el-Arakban talált késnyél. Balra (előlap): A mezopotámiai „állatok ura”. Jobbra (hátlap): csatajelenet a korai mezopotámiai időszakra jellemző magas orrú csónakokkal. A kést Felső-Egyiptomban Vádi Hammamát bejáratánál találták.

beszálljanak a jövevényekkel. Az összecsapás a nagy kenai kanyarnál zajlott le, LUXOR városától északra. A harc szárazon és vízen egyaránt zajlott. A Micrajim alapvetően a körte alakú buzogány használatának köszönhetően diadalmaskodtak a szárazföldön, mivel ez a fegyver jóval hatékonyabbnak bizonyult a korong alakú buzogányoknál, amelyeket a helyi harcosok használtak. Az itteniek közül sokan meghaltak a csatában, a törzsfőnököket pedig sikerült elfogniuk Maszri híveinek és életük hamarosan szomorú véget ért az idegenek diadalmi szertartásai során. A Nílus menti népek apró, holdsarló alakú hajóit összezúzták a mezopotámiai telepesek nagy fekete hajói. Az áramlat holttesteket sodort észak felé komor üzenetűl a folyam partján élő népeknek. Új állam jött létre a völgyben és többé már semmi sem lesz ugyanolyan, mint eddig.

Miután véres harcban legyőzte a helyieket, Maszri törzse a folyó nyugati partján nekilátott felépíteni lakóhelyét és a szent kerületet – a várost az egyiptomiak később Nehenként emlegették, a görögök pedig HIERAKÓNPOLISZ-nak hívták. Utóbb, a korai dinasztikus korban egy másik települést is létrehoztak a Nílus keleti partján, a Vörös-tengerhez vezető vádi bejáratánál. Ezt a helyet Neheb néven ismerték – a keselyűistenről, Nehbet városaként.

Maszri a sólymot választotta címerállatának, a *har* jele pedig azóta ott állt az expedíció elején, hogy az emberek kikötöttek Afrika partján. Így jött létre a sólyom királysága és vele a *Semszu-Hór* – Hórusz követői – legendája, akik Felső-Egyiptom királyainak elit harcosai voltak. Azoké a királyoké, akik idővel meghódították a Nílus egész egyiptomi szakaszát és az I. dinasztia fáraói alatt egyesítették az országot.

Put és Kánaán

Ezek Noé fiainak, Szemnek, Kámnak és Jáfetnek az utódai. Fiaik a vízözön után születtek. **Kám fiai: Kus, Micrajim, Put és Kánaán.** Kus fiai: Szeba, Havila, Szabata, Ráma és Szabteka. Ráma fiai: Szeba és Dedán. (Ter 10:1 és 6–7)

Maszri híveinek jelentős része Paut és Kanaan (bibliai Put és Kánaán), Maszri öccsei vezetésével továbbhaladt észak felé, mert kíváncsiak voltak arra, hová viszi őket a folyam. Kalandjaikról keveset tudni, ám végül kikötőt alapítottak a Nílus kanóboszi ágánál, a delta nyugati részén, ahonnan bejárhatták a Földközi-tenger keleti részét. Ez a kikötő lett a delta mocsara, Alsó-Egyiptom fővárosa: PER UADZSET, vagy a klasszikus világ számára ismert nevén Butó. Akárcsak Nehen és Nehbet esetében, Butó is két központhból állt, melyek a Nílus-folyó két partján álltak; a nevük: Pe és Dep, ez

LUXOR: *Uaszet*, görögül: Théba. **HIERAKÓNPOLISZ:** „A Sólyom Városa”.
PER UADZSET: „Uadzset, a kobraisten háza”.

utóbbi volt a király lakhelye. A későbbi hagyományban Alsó-Egyiptom első uralkodói „Pe lelkei” voltak, míg Felső-Egyiptomban „Nehen lelkei” néven emlegették a sakálfejű királyokat.

Akárcsak az Eufrátesz torkolatában álló Eridu, Butó is megnyitotta a Földközi-tengert a fekete hajókon vitorlázó kereskedőknek és kalandoroknak. A hagyományokból ismerjük, hogy Paut több települést is alapított Líbia partjai mentén, míg Kanaan és a poini navigátorok északra hajóztak a levantei partvonal mentén, hogy Büblosz és UGARIT újonnan létrejött kikötőin keresztül felvegyék a kapcsolatot az Észak-Szíriában és az Eufrátesz felső folyásánál élő mezopotámiai telepekkel. A telepek között létrejött kereskedelmi kapcsolat volt az, ami lehetővé tette, hogy a Földközi-tenger keleti partvidékéről – a telepések névadója után Kánaánnak nevezett területről – Alsó-Egyiptomba libanoni cédrust szállítsanak, ami aztán elindította a technológiai fejlődést és a fából készülő hajókat, valamint a jó minőségű faanyag használatát az egyiptomi építészetben. A Butóban és a Levante északi, poini kikötőiben lezajlott első események vezettek a föníciaiak háromezer éves tengeri egyeduralmához a Mediterráneumban.

Dinasztikus faj

Az egyiptomi Hórusz-uralkodók Hám gyermekei és így magának a mezopotámiai vízözönhősnek leszármazottai voltak. A nagy csapást túlélte személyes állandó mellékneve, aki újjáépítette az emberi civilizációt a mezopotámiai síkságon, a „távoli” volt, mivel eltávozott az emberek közül, hogy örökkévalóként éljen az istenek között Tilmun vagy Dilmun hegyén. Ez nem a történetből ismert Dilmun-szigetet jelenti, amelyet ma Bahrainnak hívnak, hanem Enki és Ninhurszag eredeti otthonát, az édeni Dilmunt.

Noé leszármazottai újjáépítették a víz alá került városokat. Az új települések hamar nagyvárosokká nőttek ki magukat, és mindegyik rendelkezett a saját istenével. Az istenségek olyannyira elszaporodtak, hogy a városok legendás alapítóit, „nagy embereit” is hamarosan istenként tisztelték a helyiek. Hámot („forró”) halála után azonosították a napszakkal, Utu/Samassal. Évszázadokkal Enmerkár/Nimród uralma után a „nagy vadász”-t, az első birodalomépítő uralkodót Ninurta néven istenné emelték: ő lett a vadászat és háborúság pártfogója, aki nagyon népszerű lett a mezopotámiaiak körében. Magára a vízözön hőséire pedig úgy emlékeztek később az egyiptomiak, mint az első Hórusz-uralkodóra, akitől a fáraók származnak. Az egyiptomi *Hór* szó (ebből lett a görög Hórusz) annyit tesz: „távoli”.

A legendás egyiptomi Hórusz követői a legnagyobb mezopotámiai hőstől származtatták magukat, és a törzs minden vezetője felvette a „Hórusz”

nevet saját neve elé valahogy úgy, ahogy később a római császárok mindegyike viselte a *Caesar* nevet annak a férfinak a tiszteletére, aki megnyitotta Róma császárkorát. Nyilvánvaló, hogy úgy tekintettek Hórusz követőire, mint a fáraók udvaroncainak legendás őseire; azoknak az előkelőségeknek az elődeire, akik különbséget tettek maguk és a Nílus völgyében élő többi ember között, és a hindu kasztrendszeréhez hasonló szigorú társadalmi szerkezetet tartottak fenn. A társadalmi és politikai piramis tetején a fáraó és a királyi család állt, őt követte az *eri-paut* – a „pauthoz tartozók” –, akik egyenesen az első Hórusz-uralkodóktól származtatták magukat. Az előkelők alatt álltak azok az állami hivatalnokok, akik nem tartoztak az *eri-paut*-ba, ezután jöttek a Felső-Egyiptom eredeti lakói, a hamamátiai leszármazottai, végül a deltavidék őslakói – a *rehitek*. A fáraók idején Egyiptom földművesrétegét összefoglalóan ezen a néven hívták. Az *eri-paut* nemesség féltékenyen vigyázta pozícióit, és tagjai szinte kizárólag a törzsön belül házasodtak, hogy megőrizze a vérvonal tisztaságát. Ők voltak Egyiptom dinasztikus faja, amely az anunnakiktól és magától a napistentől származik. Ők voltak a bibliai Hám fiai.

Hórusz és Széth versengése

A Níluson közlekedő óceánjáró hajóinak köszönhetően a neheni Semszu-Hór uralta Felső-Egyiptomot és másodlagos hatalmi központot építettek ki ONBET-ban, a mai Luxortól északra, Nagada település közelében, ezzel szemben, a keleti parton pedig egy másikat, GEBTIU-t. A két település a nagy keresztirányú vádi nyugati végénél állt, míg a vádi másik vége a Vörös-tengernél található és az volt a feladtu, hogy biztosítsák a Vádi Hammamátban működő aranybánya működését. Onbetről azt írták, ez a település volt a predinasztikus Egyiptom „Klondyke”-ja.

Az évszázad nagyobbik felében – a Nagada II néven ismert régészeti időszakban – békésen zajlott itt az élet, mivel a jövevények városaik és szentélyeik felépítésével foglalatostkodtak. Hamar megszokták az új környezetet, és nagy lendülettel fogtak neki megművelni a zsíros talajt és kialakítani a mezopotámiai medencében elsajátított öntözékeljárásokat, hogy ezzel még nagyobb termésre tegyenek szert, egyúttal befogtak néhány marhacsordát és nekiláttak, hogy háziasítsák a Keleti-sivatagban élő marhafajtát. Ugyanakkor egykori otthonukkal sem szakadt meg a kapcsolatuk, mivel az Arab-félsziget mentén működő tengeri kereskedelmi útvonalon, Butó és Büblosz kikötőjén keresztül aranyércet küldtek Mezopotámiába. A telepések viszonzásul lazúrkövet és késztermékeket, valamint fegyvereket kaptak, ám a Sumeriával fenntartott kapcsolat – különösen a déli kereskedelmi út – veszélyesnek bizonyult.

ONBET: Az egyiptológiai szakirodalomban más néven Nubt, „Arany Város”.
GEBTIU: A modern Kuft.

Második vándorlás

Az uruki Enmer uralma alatt (Kr. e. 2830 k.) mezopotámiai telepesek új hulláma indult meg Felső-Egyiptom felé. A városlakók már jó ideje figyelték, mennyire meggazdagodtak az afrikai kolóniák, ami jól látható volt a sok árutól peremükig tengerbe merülő hajókon, amelyek Eriduban kötöttek ki és végighajóztak az Eufráteszen, a Tigrisen és a Kárúnon. Emellett számos idegen is érkezett a Két Folyó Földjére: sumer nyelvet beszélő törzsek a keleti hegyekből és sémi nyelvű népek nyugatról. A jelentős népességáramlás próbára tette a térség eltartókéességét – gyakoriak voltak a csatározások. Ez volt az a korszak, melyet a Biblia a „nyelvek összezavarása”-ként említ.

Mindez – legalábbis részben – Enmer király politikai nagyravágásának és katonai sikereinek volt a következménye. Hosszú uralmának végén a negyvenévi hódítással létrehozott birodalom testen repedések jelentek meg. Sumer nem tudta tartani magát a különféle nyelveket beszélő idegen rablók betörései ellenében. A bizonytalanság következtében számos mezopotámiai úgy határozott, a tengeren túl szebb jövő vár rá, ami válsághoz vezetett a menekültek és társaik között. Különösen afrikai „fivérek” voltak azok, akik mindezt megérezték. Kövessünk most egy hajókaravánt, amely a délkeleti síkságról indult útnak, arról a területről, amelyet a régészek Szúziánának hívnak legfontosabb városa, SZÚZA után.

Szúza fekete hajókból álló flottája Szúziánából déli irányba hajózott, végig a Kárún mocsaras deltáján, ám ahelyett, hogy a hajók nyugatra fordultak volna, Eridu irányába, tovább haladtak dél felé, majd elhajóztak Dilmun/Bahrain mellett és végül a Hormuzi-szoroson keresztül kijutottak az Indiai-óceánra. Két héten át követték az Arab-félsziget keleti partját, rendszeresen kikötöttek, hogy élelmet és vizet szerezzenek a partról. A flotta végül elérte a Báb al-Mandebet és Poiné (Punt) kereskedelmi központját, ahol a telepesek megpihentek egy időre.

A hajók kapitányai türelmesen várták, hogy megváltozzon a Vörös-tengeren uralkodó északi széljárás. Majd – ahogy azt már az elmúlt években megismerték – júliusban megfordult a széljárás és most már állandóan dél felől fújt. Az emberek beszálltak a hajókba, kibontották a vitorlákat és a flotta nekivágott útja utolsó szakaszának, mely a kontinens keleti partja mentén húzódott.

Szúziána népe – a régészek protoelámiaknak hívják őket – már régóta jó kapcsolatban volt a kusita kereskedőkkel, származzanak akár Puntból, akár Kus fiatal királyságából, amely a Nílus völgyének szudáni szakaszán jött létre. Ők maguk úgy tartották, az uruki Meszkiaggaser királytól – a bibliai Kustól – származnak, akit halála után nem sokkal a Nílus völgyében lévő királyságban és Szúziánában egyaránt istennek nyilvánítottak. Elvégre ő volt az a hős, aki kimerészkedett a tengerre és megalapította az első afrikai telepeket, amivel kincseket hozott haza a mezopotámiai síkságra

SZÚZA: sémi *Susan*: „A Fehér Liliom Városa”.

és lendületet adott a vízözön katasztrófája után újjáépülő civilizációnak. A Teremtés könyvének szerzője Kus néven ismerte és úgy tudta, Hám fia – a sumer királylista Meszkiaggaser néven említi Uruk vízözön előtti első uralkodóját, ami lefordítva annyit tesz: „Kas, a hős, aki felosztotta a földet [hívei között?]”. A későbbi egyiptomiak országuk déli szomszédjának nevében emlékeztek meg róla, mivel Kasnak hívták – az egyiptológusok Kusnak nevezik ezt a helyet. A görögökön keresztül pedig a mi *káosz* (am. felosztás) szavunk is ugyanebből a névből származik. Ám Kusról másik, hírhedtebb egyiptomi nevén is tudunk – ő Széth, a káosz ura.

A szúziánai flotta egészen Koszejrig hajózott a Vörös-tengeren és – Hórusz követőinek korábbi cselét megismételve – sikerült átvinniük hajóikat a sivatagon, ezúttal a Vádi Hammamát útvonalán. Akárcsak elődeiket, az újonnan érkezetteket is a Keleti-sivatag hammamáti térségének gazdag aranyforrásai vonzották. A Szúziánából jött telepésekkel Onbet és Gebtiu lakossága egyik pillanatról a másikra megháromszorozódott.

Nem kellett sokáig várni, hogy az újonnan jött idegenek – akiket mostantól Széth követőinek nevezünk – kezükbe vegyék a Nílus völgyének irányítását a déli Luxortól egészen a közép-egyiptomi Asszjutig. Az első telepések, Maszri törzsének tagjai délre szorultak és menedéket kértek Nehenben élő rokonaiktól, és elmondták, milyen kegyetlen bánásmódban volt részük nem szívesen látott szomszédaik kezétől, akik elbitorolták a földet. A két csoport – Hórusz követői, akik központja a Felső-Egyiptom déli részén lévő Nehen volt, és Széth követői, akik központja a Felső-Egyiptom északi részén lévő Onbet volt (innen az egyiptológusoknál „Széth Nubti”, a görög *ombosz*) – összezapása elkerülhetetlen volt...

Míg Nehen uralkodója, Hórusz-Skorpió király délre vezetett hadjáratot, hogy királysága határait a folyó Dzsebel Szilszilénél lévő szűkületén túlra kitolja, Onbet uralkodója flottájával rabló hadjáratra indult délre, a Hórusz törzs területére. Mikor ezt meghallotta, Skorpió király megfordította flottáját és északra hajózott, hogy szembeszálljon ellenfelével. Zűrzavaros vízi csata alakult ki azon a helyen, ahol ma az edfui templom áll, mely Hórusz követőinek győzelmével végződött. A szetita uralkodót megszígyonozták és vízbe dobták, embereit levágták, hajóikat zsákmányként magukkal vitték. Skorpió király felismerte a lehetőséget és továbbhajózott észak felé, majd sikerült elfoglalnia Onbetet. A szetita király fejét levágták és a fejetlen holttestet lábánál fogva végigvonszolták a felső-egyiptomi városok utcáin, ezzel jelezve, mi vár azokra, akik szembe merészelnek szállni a Hórusz-király hatalmával.

Hórusz követői egyetlen hét alatt visszaszerezték a korábban irányításuk alatt álló területeket és Skorpió király elhatározta, többé nem veszíti el ezeket. Új fővárost építtetett az újraegyesített felső-egyiptomi királyságnak egy TJEN nevű településnél, a kenai kanyartól északra. A város eredeti temetkezési helyét, amely Abüdosz mészkőszikláin, a Nyugati-sivatag-

TJEN: görög *Thimisz*, a mai Birba város helyén.

ban helyezkedett el, továbbra is használták; ide temetkezett a Hórusz- királyok első három dinasztiája. Skorpió király volt az első Felső-Egyiptom királyai közül, akit ide temettek – nagyméretű vályogtéglá sírboltját ma U-j sírjaként ismerik. A királyi temetkezési helyet kisebb kihagyásokkal két évszázadon át használták az utolsó predinasztikus kortól, amelyet a régészek Nagada III-nak hívnak – időnként 0. dinasztiaként is hivatkoznak rá – a II. dinasztia utolsó királyának koráig; ami egyúttal a szakkarai korszak nyitánya is.

Innentől kezdve Abüdoszt tartották Egyiptom legszentebb nekropoliszának, amely szoros összefüggésben áll Ozirisz/Aszar kultuszával, és ez volt a korai Hórusz- királyok temetkezési helye is. Maga a név – Abüdosz – az egyiptomi *Abdju* alak görögösített változata. Ezt az egyiptomiak Apszunak ejtették, ami nem más, mint az alvilágba nyíló vízikapu sumer megnevezése. A fáraók később hamis tengeri csatákat rendeztek az abüdoszi Apszu-tóban, hogy megemlékezzenek Hórusz követőinek legendás tengeri győzelméről, amelyet Széth követői felett arattak.

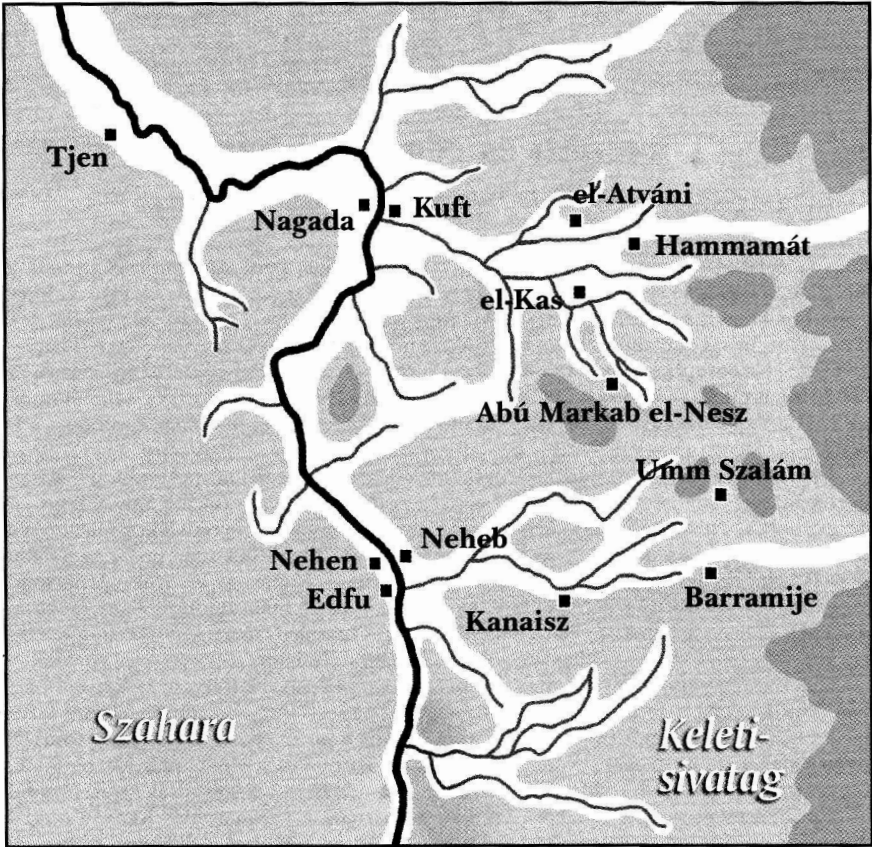
Egyiptom egyesítése

Eközben Egyiptom északi csücskében, a Puat alapította kolónia deltában létrehozott királysága déli társától félig-meddig elszigetelten élte életét. Sikerét biztosította a földközi-tengeri kereskedelem, bár azok az áruk, amelyeket a Kánaánban lévő sumer telepeknek felajánlottak, Felső-Egyiptomból származtak. Felső- és Alsó-Egyiptom két uralkodóháza a régi otthonhoz kapcsolódó tengeri kereskedelmi útvonalakkal kereskedelmi vetélytársakká váltak a Keleti-sivatag forrásait illetően. A butói hajók, melyeket a folyón Felső-Egyiptomba küldtek, hogy ásványokat és követ hozzanak magukkal, feszültséget szültek, amely idővel valódi összeecsapássá terebélyesedett.

A következő ötven év során Felső-Egyiptom uralkodói katonai erővel fokozatosan kiterjesztették uralmukat az északi területre is, míg végül elfoglalták a deltát, és az I. dinasztia alapítója – Hórusz Aha (harcos) király, aki a történelemkönyvek Nebti („Két Hölgy”) neve – Meni – után Ménésznek neveztek – egyesítette az országot. A Két Hölgy a keselyűistennő, a nehebi Nehbet és a kobraistennő, a butói Uadzset. A Hórusz- király Aha Ménész volt az első, aki nebti névvel mind a két predinasztikus királyságon uralkodott.

Aha a mai Kairótól délre újabb fővárost alapított, melyet ANBU-HAZ-nak neveztek a királyi palotát körülvevő fehérre meszelt falak után. Később Men-Nofernek is hívták a várost, mivel ez volt a neve a VI. dinasztiához tartozó I. Pepi fáraó piramisának, amely Szakkarából a város fölé magasodott. A görögök ezt a nevet vették át, és mi is így ismerjük, Memphisznek (a

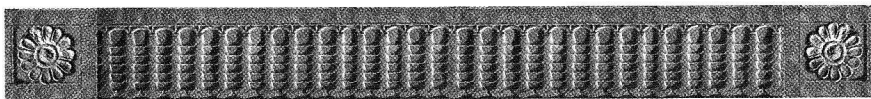
ANBU-HAZ: Az egyiptológusok *Ineb-hedzs* alakban használják. Jelentése: „Fehér Fal”.

33. kép: Felső-Egyiptom térképe, rajta Nehen, Nubt és Tjen királysága, valamint a fontosabb kelet-nyugati irányú vádik és a jelentősebb sziklarajzlelőhelyek.

kopt *Menfe* alapján). Ptah nagy memphiszi szentélyegyüttesét *Hut-Ka-Ptah* néven ismerték (Ptah lelkének háza), ebből való a görög *Aigüptosz* megnevezés, amiből az a szó ered, melyet mi használunk, mikor a fáraók földjéről beszélünk: Egyiptom.

Történeti és régészeti háttér

Nemzetek listája

Nagyon nehéz Jáfet fiait történeti módon vizsgálni, mivel szinte semmit sem tudunk a Bibliában megjelenő indoeurópai nyelvet beszélő népek eredetéről. Ide tartozik Gómer (Josephus Flavius szerint a galliaiak), Magóg (Josephus Flavius szkítái), Madai (médek Perziából), Javan (a nyugat-anatóliai jónok), Tirasz (a trákok), Elisa (Alasija = Ciprus lakói), Tarsis (a Josephus Flaviusnál olvasható tarsziaiak, akik a dél-anatóliai Kilíkiában és Tarszoszban éltek), a kittimek (a Ciprus keleti részén lévő Kitiön lakói) és a dananimok (az egyiptomi szövegekben szereplő danuna, a homéroszi dardánok = bronzkori görögök).

A bibliai elbeszélés fősodrának (Sém fiainak története) megfelelően Ábrahám történetével folytatjuk majd, ahogy Kánaán földjére és Egyiptomba vándorol, ám ahhoz, hogy világossá tegyük azt a geopolitikai helyzetet, amelyet a Teremtés könyvének készítője ezen a helyen felvázol, szükséges, hogy röviden összefoglaljuk „Noé utódainak” ezt az ágát. Sém törzsei: Elám (az Irán délnyugati területén élt elámiták), Asszur (az asszírok), Arpachád (Josephus Flavius szerint belőlük fejlődött ki a káldeus nép), Lud (lüdök) és Áram (a szíriai arámiak), Éber (a héberék), Seba (feltehetően a híres délkelet-arábiai királynő földje; lásd lejjebb), Ofir (ismeretlen) és Havila (az Arab-félsziget délkeleti része).

Végezetül itt vannak Hám fiai, akik belakták Afrika északkeleti részét és Kánaán part menti területeit is. A Teremtés könyve 10:6–20 a következő törzseket sorolja fel: Kus (Szudán és Etiópia), Micrajim (Egyiptom), Put (Líbia) és Kánaán (Fönícia/Libanon), továbbá Seba és Havila (megismétli a Sémnél olvasható felsorolást!). Ezek után azt olvassuk, hogy Micrajim/Egyiptom „fiai” a luditák (Lúdia másodsor?) és a kaftoriták (az egyiptomi szövegekben található Keftiu lakói), „akiktől a filiszteusok származnak”. Kánaán utódai között van Szidón és az arvaditák (két föníciai város neve, melyek a Libanon partjainál lévő szigeteken álltak), Het népe (az Anatóliában élt hettiták?), a jebuziták (Jeruzsálem urai), az amoriták (a szírek) és a hamatiták (ők alapították az Orontész partján a mai Szíria területén lévő Hamat városát). Ezek után megtudjuk, hogy „a kánaániták nemzetségei szétszóródtak” és benépesítették Levante területét. Pontosan így találták az izraeliták is, amikor megérkeztek az Ígéret Földjének területére.

Világos, hogy a felsorolás, amely igyekszik minden törzset és nyelvet magába foglalni, televan problémákkal. Elég néhány példa, hogy ez egyértelműen kiderüljön: először is ott vannak a nagy nyelvészeti kérdések. A szöveg szerint az elámiták Sém sémi nyelvet beszélő utódai közé tartoznak, ugyanakkor bizonyos, hogy az elámi nyelv nem kapcsolódik ehhez a nyelvcsaládhoz. Az egyiptomi és a kusita szókészlet nem mutat összefüggéseket a sumer nyelvvel, ám összekapcsolható a sémi nyelvekkel. Másodsor van néhány ismétlés a felsorolásban, amelyre igen nehéz magyarázatot adni, hacsak nem tételezzük fel azt, hogy léteztek különféle helyek/törzsek, amelyek nagyon hasonló vagy ugyanolyan nevet viseltek. Ezek alapján legjobb, ha úgy bánunk a nemzetek listájával, ahogy a legtöbb tudós teszi, vagyis kísérletnek tartják, amellyel megpróbáltak magyarázatot adni az ókori világban található három nagy kulturális és nyelvi csoport eredetére a világméretű vízözön és a katasztrófát túlélő egyetlen család segítségével. Azonban akadnak benne olyan részek is, amelyek valós történelmi eseményeken alapulnak.

Kus és a tenger

Mint láthattuk, a Teremtés könyve óvatosan fogalmaz, mikor arról beszél, hogyan telepítették be a vízőzön hősenek utódai a világot, ám Josephus Flavius olyan, kulcsfontosságú értesülésekkel szolgál, amelyeket érdemes itt megismételni, mivel fontos szerepük van történetünk továbbvitelében.

Ezután (Bábel tornyára utal) Noé leszármazottai nyelveik szerinti csoportokban más vidékekre mentek és mindenhol telepeket alapítottak. A telep magáénak nyilvánította azt a területet, ahol létrejött, és ahová Isten vezette. Így aztán az egész földrészt ellepték, mind a szárazföldi, mind a part menti országokat. Voltak néhányan, akik hajóval átkeltek a tengeren és a szigetekre telepedtek meg – egyes népek még ma is azon a néven ismeretesek, amelyet alapítóik adtak nekik. (Josephus Flavius: *A zsidók története*, I. könyv)

Ki volt tehát a mezopotámiai telepesek közül, aki tengeren jutott el új otthonába? Jáfet utódai közül Elisa és a kittimek (mindketten Ciprushoz tartoznak), valamint a dananimok (Görögország és az égei-tengeri szigetvilág lakói) nyilvánvalóan ilyenek voltak. Emellett azt a lehetőséget is érdemes végiggondolni, hogy Hám törzsei – akik Afrika északkeleti részére települtek le – ugyancsak tengeren érték el Afrikát; útvonaluk a Perzsa-öblön, az Indiai-óceánon és a Vörös-tengeren vezetett keresztül, illetve a Földközi-tengeren is átkelhettek. Josephus Flavius írása és egyéb hagyományok alapján jól látszik, hogy a kusiták – Kus törzse – Északkelet-Afrika hegyvidéki területén telepedtek le.

Hám négy fia közül az idő semmit sem fogott Kus nevén, mivel az etiópok – akik fölött uralkodott – mind a mai napig kusitáknak nevezik önmagukat és az összes Ázsiában élő nép is így nevezi őket. A miszraiták emléke is megmaradt nevükben, merthogy mindannyian, akik ezt az országot (Júdeát) lakjuk, „Misztri”-nek hívjuk Egyiptomot, az egyiptomiakat pedig „misztriánok”-nak (Josephus Flavius: *A zsidók története*, I. könyv)

Ez a részlet egybehangzik az ókori egyiptomi szövegekben talált hivatkozásokkal, amelyek egy Kas – az egyiptológiai szakirodalomban Kus – nevű, Szudán területén létezett királyságra vonatkoznak, valamint Egyiptom asszír, hettita és hurri nevével, ami *Muszri*. Ha megkérdezzük ma egy egyiptomit, milyen nemzetiségű, nem azt mondja: „arab vagyok”, hanem azt: „miszri vagyok”, ami jelzi, hogy a vidék lakói továbbra is úgy tekintenek magukra, mint „maszr népére”, vagyis világos és régre nyúló hagyománya van annak, hogy Egyiptomot Maszrinak, Muszrinak vagy Micrának hívták, és – legalábbis a bibliai hagyomány szerint – ez a megnevezés egészen az „alapító atyáig”, a legendás ősig nyúlik vissza, aki talán a Nílus völgyének első telepeseit vezette.

Azonban lehetőségünk van arra, hogy Afrika tengeréről történő betelepítését a Biblián és Josephus Flavius szövegén kívül egy szokatlan és titokzatos forrásból is megerősítsük – amikor az I. uruki dinasztiával foglalkozik, a következő mondat szerepel a sumer királylistában:

Meszkiaggaser, Utu (Kám) isten fia pap volt, király volt, 324 évig uralkodott, Meszkiaggaser a tengerbe alámerült, a hegyvidék felé kiemelkedett. (Sumer királylista, III. oszlop 4–6. sor. Ford.: Komoróczy Géza)

A tengeréről és a hegyről szóló szívfájdítóan rövid megjegyzés talán több egyszerű mitológiai túlzásnál. Máshol már kifejtettem, hogy a mondatot a következőképpen kellene értelmezni:

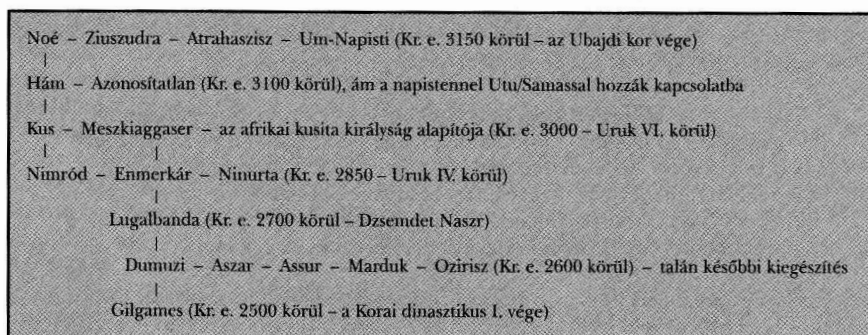
Meszkiaggaser a tengeren átkelt, a hegyvidék felé partra szállt.

Más szóval Uruk első királya a vízözönt követően tengeri expedíciót indított, melynek végén olyan vidékre ért, amelynek hegyek húzódtak a partján.

Idézzük fel az I. Uruki dinasztia hősi királyait, valamint a Teremtés könyvében és a mezopotámiai eposzirodalomban fellelhető legendás párjaikat.

1. Meszkiaggaser – A Sumeri napisten, Utu (akkád Samas) ma még azonosítatlan fia
2. Enmerkár – Nimród – Ninurta – Ninosz – Rasap – Orión
3. Lugalbanda – a mezopotámiaiak istenné emelték
4. Dumuzi – Tammuz – Aszar – Marduk – Assur – Ozirisz (talán „újjászületett” Enmerkár, így mesterséges betoldás a királylistába)
5. Gilgames – a mezopotámiaiak istenné emelték.

Amennyiben a Bibliával összefüggésben Enmerkárt Nimróddal szükséges azonosítani, akkor Meszkiaggaser, Enmerkár „apja” nem lehet más, mint Kus, Nimród „apja”. Miként kell értelmeznünk Meszkiaggaser nevét? A sumer név a következő szavakból áll össze: *Mesz* = „hős”, *ki* = „föld”, *ag* = „felosztó” és *gaser*, aminek jelentése nem ismeretes. Ennek alapján a nevet a következőképpen fordíthatjuk: „Gas(er), a hős, aki felosztja a földet”. Azonos lehet-e ez a Teremtés könyvében szereplő Kussal, aki új királyságot hoz létre Etiópiában, Afrika hegyvidéki térségében és felosztja a földet emberei között? A vízözön utáni bibliai „genealógia” tehát így nézhet ki:

Amennyiben a sumer Kas – a hős, aki felosztja a földet – azonos a bibliai Kussal, és azzal a Kussal, aki az egyiptomi szövegekben szereplő kusiták névadó őse volt, úgy Afrika kolonizálása másfél évszázaddal Babel/Nun.ki tornyának építése a „nyelvek összezavarása” előtt vette kezdetét. Mindez ellentmondana a Teremtés könyvében leírtaknak, azonban Josephus Flavius arról beszél, hogy legalább két kolonizálási hullám volt. Az első, lagymatag kísérlet Babel tornyának építése előtt történt, míg a mezopotámiai kultúra nagymértékű – szárazon és vízen történő – terjeszkedése közvetlenül a „nyelvek összezavarása” után zajlott le.

Isten azt is megparancsolta nekik, hogy küldjenek telepeseket más országokba, hogy a föld minden szeglete lakott legyen, és hogy nem lázadhatnak egymás ellen, hanem műveljék meg a föld nagyobbik felét és élvezzék a bőven termő gyümölcsöket (Josephus Flavius: *A zsidók története*, I. könyv, IV. fejezet)

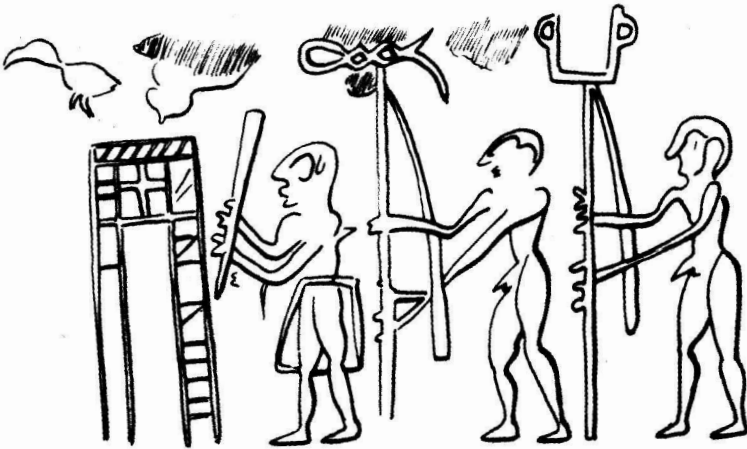
Pontosan ezt a két hullámot láthatjuk a predinasztikus Egyiptomból előkerült leletanyagban.

„Dinasztikus faj”

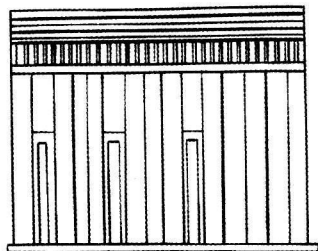
Sir William Matthew Flinders Petrie, nagy hírű angol régész és számos egyiptológus, illetve összehasonlító művészettörténettel foglalkozó követője felismerte a Mezopotámia és Egyiptom közötti szoros kulturális kapcsolatot a predinasztikus és protodinasztikus korban, vagyis a Nagada II és Nagada III régészeti korszakban. A Nagada I és Nagada II kor közötti átmenet idején (Kr. e. 3000 táján) jól felismerhető mezopotámiai stílusjegyek és a korai Uruk korból való tárgyak jelennek meg felső-egyiptomi előkelők síranyagában. Az egyiptológusok nemrégiben feltárták Butót, Alsó-Egyiptom (a delta) első fővárosát és itt is egy „sumer” kolónia nyomaira bukkantak, ami szerintük Észak-Szíria partvidékéről érkezett Egyiptom földközi-tengeri partjára, mivel ott is számos „sumer” kolóniát alapítottak. Majd Mezopotámia és Egyiptom között újabb, erősebb kapcsolat érzékelhető a 0. dinasztia (Kr. e. kb. 2830–2770) és az I. dinasztia (Kr. e. 2770–2670) idején, ami egybeesik a Nagada III korszakkal. Ebből az időből olyan királyi építményeket és ikonográfiai jegyeket találunk a Nílus völgyében, amelyek teljesen egybeesnek a Sumeriában és Délkelet-Iránban (Szúziánában) a Dzemet Nasz régészeti korszakból (Uruk III korszak) való leletekkel. Néhány stílusbeli eltéréstől eltekintve a témák és motívumok jól láthatóan ugyanazok.

A mezopotámiai befolyás két hullámban történő felbukkanása a Nílus völgyében azonosítható azzal a két hullámban történő kolonizálási tevékenységgel, amelyre Josephus Flavius és a Teremtés könyve is utal. Az első hullámot „Hám fiai” jelentik – Kus és Micrajim az Arab-félsziget megkerülésével a tengeren keresztül, Put és Kánaán pedig vagy ugyanazon az útvonalon, vagy Fönícia/Kánaán területéről a Földközi-tenger keleti partvonala mentén. A második és „dinasztikusabb” behatolás – minden uralkodói kellekével – a Babel tornyának felépítésére tett kudarcba fulladt kísérlet utáni nagy szétszóródáshoz kapcsolódik. Az Enmer/Nimród uralmával összefüggésben áll a második „hódítás” magyarázatot adhat arra a hagyományra, amely szerint Ninosz serege özeveg, Szemiramisz nevében elfoglalta az akkor ismert világ nagy részét, és elérte Egyiptomot, valamint Líbiát is.

Mint korábban elmondtam, amennyiben a legendás Szemiramisz királynőt, Ninosz feleségét azonosítjuk Inannával, az uruki Enmer szertartásos feleségével, máris megvan a

34. kép: A Mezopotámiából származó pecsétnyomóhengeren egy uralkodó látható (szoknyát visel és szertartásokon használatos botnak látszó tárgyat visz a kezében), amint egy szentély felé tart, amely mögött két, rosszul kidolgozott madár van (talán sólymok – összehasonlítható a korai egyiptomi alkotásokkal). A király mögött két udvari hivatalnok jön, kezükben szertartási jelképekkel. A rudak tetején látható jelképek a *meh* (balra) és *ka* (jobbra) hieroglifái. Stílusát tekintve a jelenet mezopotámiai – a henger Dél-Irakkól való – ám a jelképek mind egyiptomiak.

35. kép: Ez a henger alakú pecsénymóltól származó lenyomat Uruk papkirályát ábrázolja egy falfülkés épület előtt. Ez a fajta sülyesztett falburkolás Egyiptomban is megjelenik az I. dinasztia felemelkedésének idején (különösen a sírépítészetben). A kutatók megállapították, hogy ezt a bonyolult építészeti formát Mezopotámiában találták fel, majd később átkerült Egyiptomba, ahol királyi motívummá vált, és a király Hórusz-nevével (a serekh-kel) kapcsolódott össze.

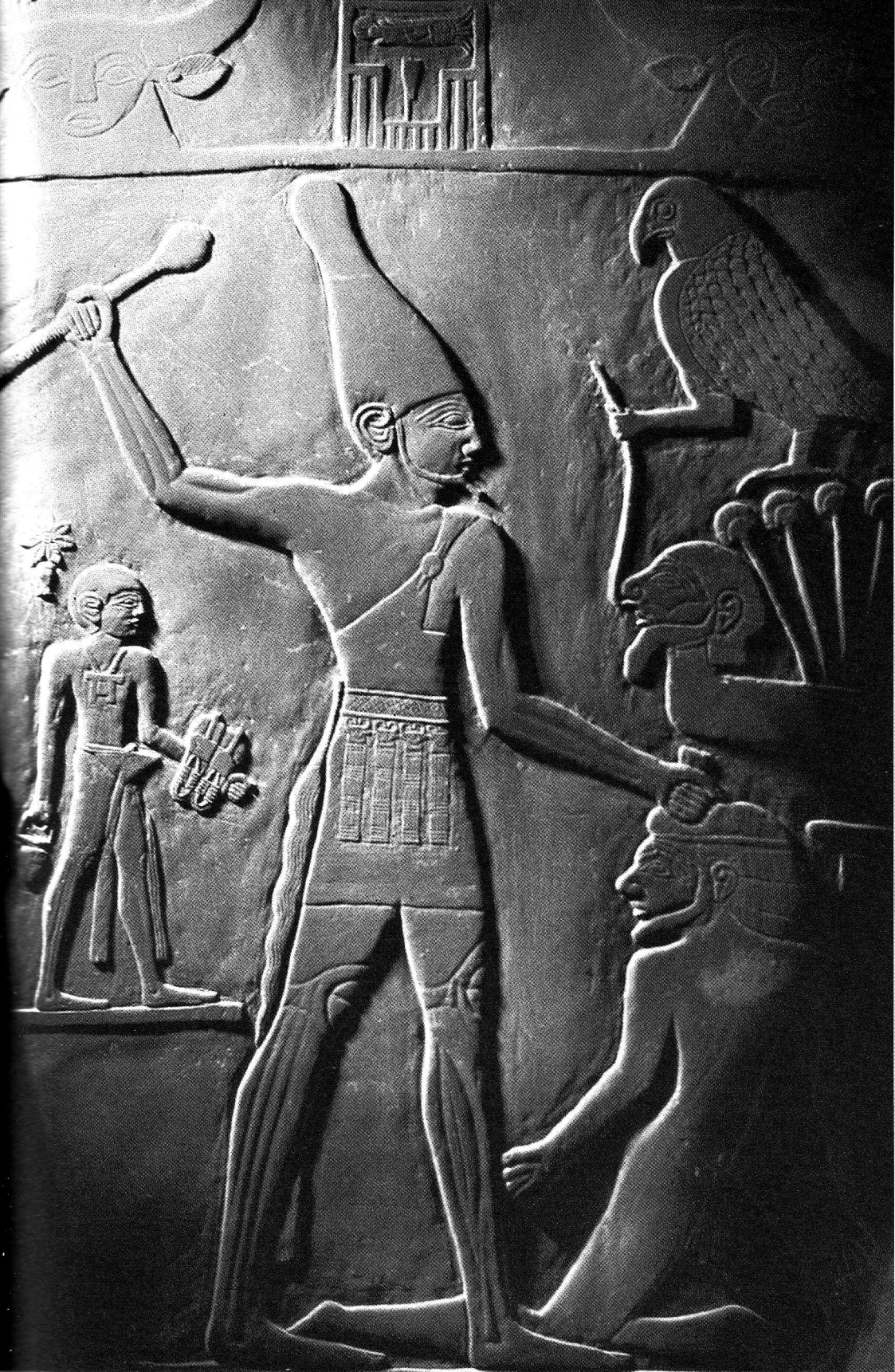
magyarázata annak a hatszirmú rozettának, amely 0. dinasztia korából való nílusi tárgyaon látható. Egyiptom korai uralkodóit ezzel a rozettával együtt ábrázolták, amely ott volt előttük, miközben ők végrehajtották hódítási, alapítási szertartásaikat. Általános vélekedés szerint a rozettajelkép csupán annyit jelez, hogy az illető „király” vagy „isten” uralkodó”. Ám Sumeriában a rozettát arra használták, hogy valamilyen istenség jelenlétét jelezzék vele, a hatszirmú rozetta pedig kifejezetten Inanna korai uruki jelzése. Mit kezdhetünk tehát azzal a hatszirmú rozettával, amelyet Narmer király elé véstek a Kairói Múzeumban látható híres, kristálypalából készült palettán?

A nagy hírű leleten, amely feltehetően azt ábrázolja, ahogy a 0. dinasztia utolsó uralkodója meghódítja Alsó-Egyiptomot, számos mezopotámiai motívum tűnik fel. Ám eddig senki sem vetette fel, hogy a királyt úgy ábrázolják, mint aki istene – a rozettával

36. kép: Szúzából előkerült, csatát ábrázoló sérült hengerpecsét részletei. Az „uralkodó” felső-egyiptomi fehér koronát visel – összevetésként balra látható az egyiptomi hieroglifaként használt jel –, és két *hem* hieroglifa között áll, amelyeket az egyiptomi királyi származás jelzésére használnak és „Őfelsége” formában szokás fordítani. A király mögött elnagyolt rozetta, amely ismét csak a korai egyiptomi királyi családokhoz kapcsolódik, illetve a *netjer* hieroglifához, ami annyit tesz, „isten” vagy „istenség”. A rozetta mögött a király kíséretének egyik tagja magasba emeli a holdsarló címet – ez jellegzetesen mezopotámiai jelkép. A kép alsó harmadában a király lányát vagy feleségét láthatjuk, amint hordszéken szállítják valahová. A véseteknek ez a ritka példánya, amely egy bizonyos csatát ábrázol, mezopotámiai és egyiptomi motívumokat egyaránt tartalmaz, ugyanakkor származási helye Délkelet-Irán – az a térség, amelyet később Elám néven ismertek.

37. kép (szemben): A Narmer-paletta részletén a király látható, amint körte alakú buzogányával lesújt az ellenségre. A rozetta és a *hem* jel ott vannak a királyi szandálhordozó feje mögött. Vessük össze ezt a Szúzából való pecsénymóltó ábrájával, ahol a fehér koronát viselő király mögött ugyanazek a jelképek láthatók!

jelképezett Inanna istennő – védelme alatt vonul csatába. Amennyiben Inanna – a későbbi egyiptomi termékenység-istennő, Hathor/Ízisz – volt Felső-Egyiptom urainak istene, az magyarázatot adna arra a különös hagyományra (Diodórosz Szikulusznál; II. könyv: 14–15), amely szerint Szemiramisz, „az ég királynője” leigázta Egyiptomot, Líbiát és Etiópiát. Egyúttal felveti a kérdést: ki volt Narmer király? Az egyiptológusok úgy ismerik, mint Hórusz-Aha király apját. Aha királyt azonosítani szokás a legendás Ménésszel, az I. dinasztia alapítójával. Ám, ha elfogadjuk a Mezopotámia és Egyiptom között fennállt kapcsolat elméletét, lehetőségessé válik, hogy Narmernek is volt legendabéli megfelelője a Bibliában és a klasszikus korban. Az egyiptomi előadás eredetéről tartott előadásaim során számos alkalommal felvetették az uruki Enmer/Nimród király és Narmer közötti összefüggés lehetőségét, azonban az egyiptomi uralkodó nevében szereplő második „r”-t nem lehetséges csak úgy eltüntetni – ha ettől eltekintünk, akkor való igaz, hogy a két név erősen hasonlít egymásra, ráadásul a Nimródhoz és Ninoszhoz fűződő legendákban még az is szerepel, hogy a hős meghódította Egyiptomot. Arról lenne tehát szó, hogy őse nyomában Enmer is hajóra szállt és elvitorlázott Felső-Egyiptomba, magával hozva azokat az ikonográfiai motívumokat, amelyek annyira ismerősek a mezopotámiai régészet uruki IV. korszakában járatos szakértőknek? Talán Enmer hódította meg Alsó-Egyiptomot, mielőtt visszatért volna birodalma központjába, a Két Folyó Földjére, és fiára, Ahára bízta, hogy alapítsa meg az „egyiptomi” fáraók dinasztiáját? Képzeljük el a királyt, amint visszatér Sumeriába, erszényében egy pecsétnyomóhengerrel, amely bemutatja, miként zajlott a Nílus völgyének északi szakaszán élő népek elleni háború. Pontosan ilyen pecsétnyomót találtak Szúzában – a csatajeleneten ott az uralkodó is, fején Felső-Egyiptom hosszú, fehér koronája, mögötte Inanna rozettája.

A sebtüik

A sólyomistennek, Hórusznak szentelt edfui templom, mely alig néhány kilométeres távolságban van Hierakónpolisztól, jelzi azt a helyet, ahol a mezopotámiai flotta a Nílus völgyébe érkezett, és ahonnan nekifogott, hogy meghódítsa és kolonizálja Felső-Egyiptomot. Az edfui ptolemaida templom falán lévő feliratok elmondják, hogyan alapították meg a föld első vallási központját a legendás sebtüik, „a Régiek”, vagy más néven „az ősi kor dicső szellemei”, az „építő istenek”. Ők voltak „a Teremtő leszármazottai”, a „bölcsek fivérei”. Ha a szöveget nem hieroglifákkal, hanem akkád nyelven írták volna és Mezopotámia területéről került volna elő, a sumerológusok egyetlen pillanatig sem haboznának – hozzátennék a sumerok korából való többi eposzhoz. A „Teremtő leszármazottai” kifejezést Enki eridui híveiként azonosítanák. A „bölcsek fivérei” az eridui Hét Bölcs (apkallu) rokonságát jelentené. Az „építő istenek” nem lehetnének mások, mint a legendás királyok, akik az uruki korszak hatalmas templomait emelték, elsősorban Bábel/Nun.ki toronytemplomát. Az „ősi kor dicső szellemei”-t könnyen azonosítani lehet az anunnakkal, akik az égből ereszkedtek le, hogy megépítsék az első, nádból készült szentélyt Eridu homokkal borított szigetén, amelyet az édesvízű mélység vett körül. Az egyiptomiak is rendelkeztek emlékekkel – legendákkal és mítoszokkal – a civilizáció alapításáról; ám ezek az emlékek nem a Nílus völgyéből erednek, hanem messzi vidékről, és Hórusz követői a civilizációval együtt hozták őket magukkal. Az egyiptomi teremtésmítosz egy másik helyről szól, amely messze keleten található, arrafelé, ahol a Nap minden reggel felkel – a Láng szigete, amely kiemelkedik az ősi apszútból; erre emelte a sebtüi az első templomot. Ez a hely Eridu, a „Hatalmas Hely”, ahol Apszú temploma állt, és ahonnan Kus és Micrajim törzse elindult, hogy belakja a Nílus völgyét.

A Harc szigete

Az edfúi sebtüi szöveg leírja, hogy az első domb, amelyre az első templomot építették, a „Harc szigete” volt; a megnevezés valamiféle küzdelemre utal. Az Eriduban folytatott

régészeti feltárásokból tudjuk, hogy az uruki IV. kor végén építeni kezdett toronytemplomot vagy zikkuratot befejezetlenül hagyták, a templom körül létezett várost pedig hamar belepte a homok. Miért hagyták el az itteniek szent helyüket és kultuszuk központját? A település újból csak a III. uri dinasztia idején (Kr. e. 1900–1793), a sumer újjáéledéssel lesz ismét lakott. Elképzelhető-e, hogy az edfui sebtüi szöveg valamiféle régen történt összecsapásról ad hírt? Lehetséges-e, hogy a Bibliában szereplő „nyelvek összezavarása” arra utal, Sumeriát idegen nyelven beszélő törzsek foglalták el, akik a térség különféle területeiről érkeztek? A Mezopotámiából induló második kivándorlási hullámban résztvevőket talán a bizonytalan politikai helyzet és a különféle népek közötti összetűzések késztették arra, hogy útnak induljanak. Talán Hórusz követőinek egy része olyan menekültekből került ki, akik Mezopotámiától messze kerestek maguknak új otthont, mivel korábbi hazájukat lerohták a sémi nyelvű északiak; így válaszoltak arra az új népre, amelyik a Zagrosz-hegységen túlról Mezopotámiába hozta a sumer nyelvet. Vagy esetleg Enmerkár volt az új kolonizációs mozgalom hajtóereje?

Az egyiptomiak később ünnepségeket tartottak Abüdoszban, ahol egy vízi csatát játszottak el újból a szent tó vizén. Érdeemes elgondolkodni azon, hogy a vízi csata valójában nem a Níluson lejátszódott összecsapásról emlékezik meg – ilyent látunk a Dzsebel el-Arabból előkerült késnyélen –, hanem eredete visszamegy egészen az anunnakik és a támadó sumer nyelvű népesség közötti összetűzésig, az eridui apszún, a Harc szigete előtt leajlott véres csata idejéig. Abüdosz az ókori egyiptomi Abdzsú név görögösített alakja. Az egyiptomi szót feltehetően Abszúnak vagy Abszúnak ejtették (ahogy Dzsószér = Zsószér). A teremtés szigetét körülvevő ósvízet az egyiptomiak „Nun vizei”-nek nevezték, és ahogy láthattuk, Eridu neve is Nun volt.

Az egyiptomi korai dinasztiák uralkodási évszámait a következők az Új Kronológia szerint:

Neheni predinasztikus dinasztia (sorrend bizonytalan)

1. Hór-Szeka
2. Hór-Nesemiu
3. Hór-Tiu
4. Hór-Tjes
5. Hór-Niheben
6. Hór-Uadz-Adzs
7. Hór-Meh

Tjen/Thinisi 0. dinasztia (sorrend bizonytalan)

1. Hór-Szerek (Skorpió) = Kr. e. kb. 2830-tól 2815-ig
2. Hór-Szehen = Kr. e. kb. 2815-től 2810-ig
3. Hór-Iri-Hór = Kr. e. kb. 2810-től 2800-ig
4. Hór-Ka = Kr. e. kb. 2800-től 2785-ig
5. Hór-Narmer (harcsa) = Kr. e. kb. 2785-től 2770-ig

Memphiszi I. dinasztia

1. Hór-Aha (Harcos) Meni = Kr. e. 2770-től 2755-ig
2. Hór-Athóthisz = Kr. e. 2755-től 2740-ig
3. Hór-Ati-Dzser = Kr. e. 2740-től 2725-ig
4. Hór-Uadzset (Kobra) = Kr. e. 2725-től 2710-ig
5. Hór-Dun (Lándzsás) Kantj = Kr. e. 2710-től 2695-ig
6. Hór-Adzsib Marbiapen = Kr. e. 2696-től 2685-ig
7. Hór-Szemerhet Szemszem = Kr. e. 2685-től 2675-ig
8. Hór-Ka = Kr. e. 2675-től 2670-ig

II. dinasztia

1. Hór-Hotepszchemui = Kr. e. 2670-től 2662-ig
2. Hór-Nebré = Kr. e. 2662-től 2647-ig
3. Hór-Binutjer/Ninutjer = Kr. e. 2647-től 2637-ig
4. Hór-Uneg Uadzsnész = Kr. e. 2637-től 2632-ig
5. Széth Peribszén Szenedzs = Kr. e. 2632-től 2624-ig
6. Neferkaré = Kr. e. 2624-től 2619-ig
7. Neferkaszokar = Kr. e. 2619-től 2611-ig
8. I. Haba = Kr. e. 2611-től 2600-ig
9. Hór/Széth Haszchemui = Kr. e. 2600-től 2573-ig
10. Nebka = Kr. e. 2573-től 2554-ig

III. dinasztia

1. Netjerihet Dzsószer = Kr. e. 2554-től 2535-ig
2. Dzsószer-Teti (Szechemhet) = Kr. e. 2535-től 2259-ig
3. II. Haba = Kr. e. 2529-től 2523-ig
4. Huni = Kr. e. 2523-től 2499-ig

IV. dinasztia

1. Sznofru = Kr. e. 2499-től 2475-ig
2. Hufu (Kheopsz) = Kr. e. 2475-től 2452-ig
3. Dzsedefré (Rédzsedef) = Kr. e. 2452-től 2444-ig
4. Hafré (Khephrén) = Kr. e. 2444-től 2419-ig
5. Baufré ? = Kr. e. 2419-től 2413-ig
6. Menkauré (Mükerinosz) = Kr. e. 2413-től 2395-ig
7. Sepszeszkaf ? = Kr. e. 2395-től 2391-ig
8. Hardzsedef ? = Kr. e. 2391-től 2389-ig

V. dinasztia

1. Uszerkaf = Kr. e. 2389-től 2382-ig
2. Szahuré = Kr. e. 2382-től 2370-ig
3. Noferirkaré = Kr. e. 2370-től 2360-ig
4. Sepszeszkaré = Kr. e. 2360-től 2353-ig
5. Noferefré = Kr. e. 2353-től 2350-ig
6. Neuszerré = Kr. e. 2350-től 2339-ig
7. Menkauhór = Kr. e. 2339-től 2331-ig
8. Iszeszi (Dzsedkaré) = Kr. e. 2331-től 2303-ig
9. Unisz (Unasz) = Kr. e. 2303-től 2273-ig

VI. dinasztia

1. I. Teti = Kr. e. 2273-től 2243-ig
2. Uszerkaré = Kr. e. 2243-től 2228-ig
3. I. Pepi (Meriré) = Kr. e. 2228-től 2175-ig
4. I. Merenré = Kr. e. 2175-től 2168-ig
5. II. Pepi (Noferkaré) = Kr. e. 2168-től 2074-ig
6. II. Merenré = Kr. e. 2074-től 2073-ig
7. Nitókrisz (Menkaré) = Kr. e. 2073-től 2061-ig

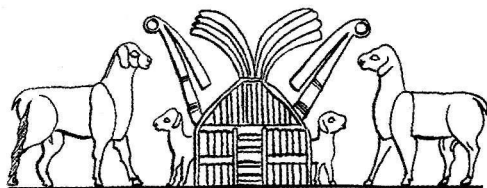
Második rész

Vándorévek

Az Úr így szólt Ábrámhoz: „Vonulj ki földedről, rokonságod köréből és atyád házából arra a földre, amelyet majd mutatok neked. Nagy néppé teszlek. Megáldalak és naggyá teszem nevedet, s te magad is áldás leszel.

(Teremtés könyve 12:1–2)

Hatodik fejezet

ÁBRAHÁM, AZ AMORITA

(Teremtés könyve 11:10-től 25:18-ig)

Ábrám ősei – Harrántól Egyiptomig – Összetűzés Mezopotámiával – Szodoma pusztulása – Izmael és Izsák – Temetés Hebronban

A történet

Jahve gyermekeinek története tíz „nemzedéknyit” – vagy dinasztíányit (amikor is ezer évet) – ugrik előre a pátriárkák és a nagy vándor, Ábrahám koráig, akit Izrael ősének tartanak. Kr. e. 1900-nál vagyunk, az új korszak, a pátriárkák korának kezdetén.

Jahve gyermekeinek mezopotámiai korszaka véget ér és mi a középső bronzkori Kánaánra, illetve az Első Átmeneti Kor Egyiptomára irányítjuk

Noé (utolsó vízözön előtti nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 3713–3213
Sém (első nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 3213–3011
Arpachsád (második nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 3011–2876
Kenan (harmadik nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 2876–2746
Selach (negyedik nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 2746–2616
Éber (ötödik nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 2616–2482
Peleg (hatodik nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 2482–2352
Reu (hetedik nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 2352–2222
Szerug (nyolcadik nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 2222–2090
Nachor (kilencedik nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 2090–1970
Terach (tizedik nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 1970–1900
Ábrahám (tizennyedik nemzedék/dinasztia)	Kr. e. kb. 1900

Az egymást követő „nemzedékek” sora Noétól Ábrahámig a Kr. e. III. évezredben.

figyelmünket, és az Ígéret Földje is látóterünkbe kerül. A SUMER KORAI DINASZTIKUS KOR és a hatalmas EGYIPTOMI ÓBIRODALOM már a múlt része. Kheopsz nagy piramisa immár hatszáz éve áll a gizai síkon. A Termékeny Félhold területén állt nagy kora bronzkori városokat nemrég földrengések döntötték romba, a katasztrófa túlélői pedig inkább a vándor életmódot választották, és nem maradtak egykori otthonaikban, így a dombokat és pusztaságokat számos nomád törzs járja, akik sovány nyájaikból igyekeznek fenntartani magukat.

Köztes századok

Bábel tornyának építése és a sumer kolonizáció után Mezopotámia és Egyiptom nagy civilizációi fejlődésnek indultak, egymástól függetlenül. Az ARCHAIKUS KOR fáraói hamarosan elvesztették a kapcsolatot eredeti otthonukkal. Ennek következtében a déli óceán kereskedelmi útvonalain szállított különleges áruk – mint például a lazúrkő – többé nem jutottak el a poinita hajókon a Nílus völgyébe. Az egyiptomi kereskedelem inentől fogva elsősorban a Földközi-tengeren zajlott. A libanoni cédrust rendszeresen hozták hajókon a levantei tengerpart városaiból, elsősorban Búbloszból, amelyet még a sumer kolonizáció idején, Enmerkár alatt alapítottak a poinita kereskedők. Az értékes faanyagot a királyi építményekhez – palotákhoz, templomokhoz és sírokhoz – használták, illetve ebből készült a fáraó temetési hajója is. Türkizbányászatba kezdtek a Sínai-félsziget nyugati részén a Vádi Maghara térségében. A Nílus völgye és a Keleti-sivatag természetes gazdagságát a mezőgazdaság gondos megszervezésével és erős hivatali rendszerrel igyekeztek kihasználni, így Egyiptom évről évre gazdagodott és gyarapodott. Vagyona a piramisok korában, vagyis az Óbirodalomban (III–VI. dinasztia) mutatkozott meg; először a világ legrégebbi kőépítménye – a szakkarai lépcsős piramis (Kr. e. kb. 2554) – elkészítésében, majd a gizai piramisokban (Hufu piramisát Kr. e. kb. 2475-ben kezdték építeni).

Mialatt Egyiptom megszervezte gazdaságát, a mezopotámiai síkságon élő sumerok tovább építették vályogtéglá falú városaikát, melyeket nagy kiterjedésű megművelt földterületek vettek körül. A városokat a Tigris és az Eufrátesz, valamint csatornák bonyolult hálózata kötötte össze, így nagyon könnyű volt közlekedni a települések között, és mindenhová eljutott az öntözéses műveléshez szükséges vízmennyiség. Az évek során a sumerok a két folyó között fekvő félig száraz, félig mocsaras síkságot valóságos paradicsommá változtatták. Ez volt az eposzi hős, az uruki GILGAMES (KD I) és a fényűző uri királýsírok (KD III) kora, melyeket Sir Leonard Woolley tárt

SUMER KORAI DINASZTIKUS KOR vagy ARCHAIKUS KOR: Kr. e. kb. 2600–2100. **EGYIPTOMI ÓBIRODALOM:** Kr. e. 2554–2062. **ARCHAIKUS KOR:** Az I. és II. dinasztia kora – Kr. e. kb. 2770–2554. **GILGAMES:** Kr. e. kb. 2500–2450.

fel a '20-as és '30-as években. A régészek Korai Dinasztikus kornak nevezik ezt az időszakot, amikor – fél évezredig (Kr. e. kb. 2600–2100) – a sumerok uralták a térséget. Ez volt mind a két kora bronzkori civilizáció fénypontja, amikor Gilgames megépítette Urukban a hatalmas vályogtégla városfalt, miközben SZNÓFRU és HUFU óriási kőpiramisokat emeltetnek a Nílus-völgy nyugati partján.

Am a Két Folyó Földjének népének ezek után súlyos változásokkal kellett szembenézni. A Korai Dinasztikus kor idején Mezopotámiát sumer nyelvet beszélő királyok uralták, míg most, Kr. e. 2117-ben sémi nyelvű királyok kerültek trónra a hatalmas hódító, AGADEI SARRUKÍN vezetésével. Miután elragadta a trónt a IV. kisi dinasztia királyától, Ur-Zababától – akinél pohárnokként szolgált –, nekilátott, hogy hatalmas birodalmat, még Nimród/Enmerkár országánál is nagyobbat hozzon létre. Ötvenéves uralkodása alatt számos csatát vívott, és legyőzte az uruki Lugalzagézi vezette déli sumer dinasztiákat. Agade volt az úr a Felső-tengertől az Alsó-tengerig.

Mezopotámia akkor került ki a sumerok irányítása alól, amikor a Korai Dinasztikus I. korban készült, Gilgames építette falat áttörték és Lugalzagézit foglyul ejtették. Uruk királyának nyakába – mintha igahúzó állat lenne – fából készült jármot akasztottak és Nippurba, a viharisten, Enlil színe elé vitték, hogy áldozatként mutassák be neki. A sumer városállamok és dinasztiák egymás után buktak el, ahogy Sarrukín erői végigjárták a térséget.

A jelentős politikai változások következményeképpen az akkádként ismert keleti sémi nyelv vált elsődlegessé a területen, míg a sumerból a régi-ek nyelve lett, amelyet egyedül a művelt írнокok használnak. Agade királysága száznyolcvan évig uralkodott Mezopotámiában (Kr. e. 2117–1937), miközben az egyiptomi Óbirodalom meggyengült, majd összeomlott (VI. dinasztia vége, VII–VIII. dinasztia). Az agadei kor vége felé az egész Közel-Keletet sújtó katasztrófa következett be.

Földrengések sorozata rázta meg a városokat, nyomukban tűz és pusztulás, és a járványokra sem kellett sokáig várni. Az időjárás a korábbinál melegebbre fordult, így kevés eső esett, ami öntözhetette volna a területet – a nagy kiterjedésű síkságon megindult az elszivatagosodás. A Mezopotámiától északra található hegységből harcias törzsek érkeztek és a síkságon található meggyengült városokat fosztogatták. Különösen a gutik voltak veszélyesek, akik az agadei birodalom – a mai Bagdad környékén fekvő – középpontját támadták meg. Sarrukín nagy birodalma lassan darabokra esett. Az utolsó nagy uralkodó, SARKALISARRI halálát égi jelenség – komor előjel – előzte meg, amelyet feljegyeztek a jóslást végző papok.

A király ebben az évben meghal. A hold és a nap fogyatkozni fognak. Egy nagy király meghal. (RME-192 tábla)

SZNÓFRU: Kr. e. kb. 2499–2475. **HUFU:** Kr. e. kb. 2475–2452. **AGADEI SARRUKÍN:** Kr. e. kb. 2117–2062. **SARKALISARRI:** Kr. e. 2000–1976.

Agade jelet kapott. Agade királya meghal, ám népe tovább virul. Agade uralmát zűrzavar váltja fel, ám jövője biztató. (*Enuma Anu Enlil*, 20. tábla)

A holdfogyatkozás dátuma Kr. e. 1777. március 15., Sarkalisarri uralmának utolsó éve. Agade királya nem sokkal a holdfogyatkozás után elhunyt, hosszú uralmát pedig valóban rövid, zűrzavaros korszak követi, melynek során három éven belül legalább négy király jelent meg, és mindegyik azt állította magáról, ő a betegeskedő birodalom ura.

Ki volt király? Ki nem volt király? Igigi király volt? Nanum király volt? Imi király volt? Elulu király volt? Négyen királyok voltak, 3 évig uralkodtak. (*Sumer királylista. Ford.: Komoróczy Géza*)

A rövid interregnum után Sarrukín dinasztíája még harminckilenc évig volt hatalmon, ám két utolsó királya – DUDU és SUTURUL – idejére Nagy Sarrukín örökségéből korábbi dicsőségének csupán árnyéka maradt.

Az éhség és a járvány elől menekülve a városok népe elhagyta otthonát, nyomában pedig államok, dinasztiák tűntek el. A korai bronzkor idején létezett biztos, virágzó városok helyét most félnomád törzsek vették át. A régészek középső bronzkor I-nek (KöB I) vagy átmeneti kora közép bronzkornak (KB-KöB) nevezik ezt az időszakot: az amorita behatolás korát.

Az amoriták – nevüket leginkább „nyugatiak”-ként lehetne lefordítani – nagyméretű félnomád pásztorkodó népesség voltak, akik szülőföldje a mezopotámiai síkság északnyugati része, vagyis a Zagrosz-hegység lábánál lévő sztyeppvidék. Úgy látszik, eredeti törzsi területük annak a magaslatnak a közelében volt, ahol a legendák szerint Noé bárkája kikötött. A Kr. e. második évezred kezdetén a hagyományos legelőterület a szárazság hatására elértéktelenedett, és az amoriták elindultak dél felé, hogy nyájaiknak új legelőket keressenek. Ám a törzs nem békés pásztorokból állt: vad harcosok voltak, akik nem haboztak erőszakkal megszerezni maguknak más népek területeit.

Egyiptomban az Óbirodalmat felváltotta az Első Átmeneti Kor, mikor az egységes állam apró királyságokra esett szét, amelyeket kis dinasztiák vezettek. Elérkezett az ókori világ első sötét korszaka.

A „barbár” guti dinasztia kilencvenegy évig uralta Mezopotámiát, mielőtt utolsó tagját, Tirigant Utuhegal, az V. uruki dinasztia egyetlen uralkodója győzte le. Az Utuhegal diadalát megelőző éjjelen ismét holdfogyatkozás következett be, amelyet az ókorban fontos jelnek tartottak.

A gutik királya előjelet kapott. A gutik elbuknak a harcban. Az ország romba dől. (*Enuma Anu Enlil*, 21. tábla)

Maga Utuhegal is beszámol a gutik elleni hadjáratról, és leírja, hogy a csata idején Muru mellett táborozott, mikor „az éjszaka közepén [holdfogyatkozás történt]”. A guti törzsek számára a holddistenség, Szín különlegesen fontosnak számított, így a Hold megszegyenyülése számukra a guti dinasztia politikai bukását jelentette. A holdfogyatkozás dátuma Kr. e. 1908. június 28.

Utuhegal rövid ideig, tíz évig uralkodott (Kr. e. 1910–1901), alatta Ur-nammu volt Ur város kormányzója/királya. Mikor Uruk királya meghalt, Ur-nammu irányítása alá került egész Sumer – így vette kezdetét a III. uri dinasztia uralma és a „sumer reneszánsz”. UR-NAMMU és utóda, SULGI idején a sumer királyság területe megnövekedett, míg végül ismét egész Mezopotámia egy kéz alá tartozott. Asszíria, Elám és a Zagrosz-hegységnél élő törzsek mind a II. uri dinasztia tagjainak tartoztak engedelmeskedni. Még a Földközi-tenger partján, Kánaánban lévő Búblosz kormányzója is Urhoz volt hű. A kappadókiai Közép-Anatóliában felvirágoztak a sumer telepek. Minden föld a sumer hivatalnokrendszernek fizette adóját, amelynek központja Urban volt. Kívülről szemlélve a gazdagság és biztonság jellemezte ezt az időszakot, ám a valóság az, hogy a birodalom a katasztrófa peremén egyensúlyozott, merthogy nyugaton új fenyegetéssel kellett szembenéznie.

Ekkor léptek be a martuk, vagyis az amoriták a világtörténelem színpadára. Az amoriták egyike volt a Dzsebel Bisri környékén, Balikh és Harrán térségében, a Tigris és az Eufrátesz felső folyásánál élő szilaj félnomád törzseknek. A gutikhoz hasonlóan ők is a holddistent, Színt imádták, mellette pedig egy jóval régebbi hegyistenséget, EL-SADDÁI-t (más néven Il-Amurrút – „az amorita El”). Színt és EL-t gyakorta összekapcsolták, és ez utóbbi Éa amorita neve volt, azé az istené, akinek lakhelye eredetileg az istenek hegyén, a Zagrosz-hegység mögött elterülő, ekkorra már legenda-ként emlegetett Édenben volt. Az amoriták legfontosabb istene bizonyos szempontból/azoknak a régi isteneknek volt a keveréke, akikben a mezopotámiaiak hittek Noé idején.

Az amoriták megjelenésével feltűnik a későbbi bibliai izraelitákhoz fűződő törzsi, leszármazási kapcsolat is. A martuk nyugati sémi nyelvet beszéltek, amelyből a héber, az ugariti és az arab is származik.

Az elszórtan élő törzseket ekkoriban még nem lehetett valódi szövetségnek nevezni, ám széteső politikai rendszerük ellenére sikerült komoly gondot okozniuk a III. uri dinasztia uralta birodalomnak, és végül annyira aláásták a hatalmukat, hogy a dinasztia egyszer s mindenkorra elvesztette minden befolyását alattvalói felett. Az utolsó uri királyt, IBBI-SZIN-t korábbi alattvalói, az elámiták győzték le, és rabként szállították Szűzába. A III. uri dinasztia országlása száznyolc évig tartott (Kr. e. 1900–1793), dicstelen végét egy Kr. e. 1793. április 19-i holdfogyatkozásnál jegyezték fel.

UR-NAMMU: Kr. e. 1900–1883. **SULGI:** Kr. e. 1882–1835. **EL-SADDÁI:** „Hegylakó El”, az akkád *sadu* szóból. **EL:** Akkád *ilu* és arab *Allah* – jelentése: „hatalom”.
IBBI-SZIN: Kr. e. 1816–1793.

A világ királya előjelet kapott. Ur elpusztul. A város falai leomlanak ... pusztulás vár a városra és az országra. (*Enuma Anu Enlil*, 21. tábla)

Ábrahám, az amorita törzsfőnök élete és vándorlása ebben a korban, a III. uri dinasztia „sumer újjáéledés”-e idején zajlott le.

Vándorlás délre

Az Úr így szólt Ábrámmhoz: „Vonulj ki földedről, rokonságod köréből és atyád házából arra a földre, amelyet majd mutatok neked. Nagy néppé teszek. Megáldalak és nagygyá teszem nevedet, s te magad is áldás leszel. (Ter 12:1–2)

ÁBRAHÁM-ot Ábrámnak, „a nagyok atyjá”-nak nevezték. Terach fia volt, Nachor és Hárán bátyja. Törzse az előző nemzedékek alatt Felső-Mezopotámia területén élt, a kurdisztáni (ókori Kaldu/Kardu) hegyek peremén, ahol UR és Harrán városa állt. Az előbbi település létét igazolják az Ábrámmal egykorú források, ám – bármennyire is jónak tűnik az ötlet – bizonyos, hogy Harránt nem Terach legfiatalabb fiáról nevezték el, mivel sémi nyelven a két szónak nem egyezik meg az alakja (más „h” hangot ejtenek bennük). Terach legfiatalabb fia meghalt, ám ő nemzette Lótót, Milkát és Jiszkát. MILKA Nachor felesége lett, Ábrahám pedig Sárait, a későbbi SÁRÁ-t vette el feleségül.

Ábrahám törzsének szóbeli hagyománya szerint a nagy őstől, Sémtől, Noé fiától származtak a következő köztes „nemzedékekkel”: Arpachsád, Kenan (neve csakis a Szeptuagintában szerepel), Selach, Éber (a héberek névadója), Peleg, Reu, Szerug, Nachor és végül Terach, Ábrahám atyja. A Bibliában az olvasható, hogy a tíz „nemzedék” kétszázkilencvenkét évet jelentett, ám – ahogy a vízözön előtti „nemzedékeknél” is – azt hiszem, a nevek valójában a mára elveszett, negyven nemzedéket tartalmazó felsorolás legfontosabb személyiségeit jelzik.

Terach és családja elhagyta a KALDUBELI UR-t, és elindult dél felé, Kánaán földjére. Azonban Terachnak csupán Harránig sikerült jutnia, ahol tanyát vert, és becsületben megöszülve csukta le végleg a szemét. A fia, Ábrahám volt az, aki Kr. e. 1855-ben meghallotta régi törzsi istene, El hívását – akit ezen a területen a Holdhoz társítottak (lásd lejjebb) – hogy embereit a Palesztina területén lévő dombvidékre, új otthonukba vezesse. Ábrám, Sárail és az unokatestvérük, Lót nyájaikkal és követőikkel átvándor-

ÁBRAHÁM: Hagyományos fordítása: „a sokaság atyja”, ám valószínűbb, hogy az eredete akkád: „szerető atya”. UR: A mai Urfa. MILKA: Az akkád *markutu* szóból: „királynő”. SÁRÁ: Az akkád *saratu* szóból: „hercegnő”. KALDUBELI UR: A Bibliában szereplő „kal-deai Ur”, a későbbi Kardu. A mai Urfa térsége, nem pedig a sumer Ur.

39. kép: Ábrahám és amorita rokonai szinte kizárólag pásztorkodásból tartották fenn magukat.

roltak a szíriai síkságon, Tadmor és Damaszkusz oázisán keresztül jutottak el a Jiszreel völgyétől délre lévő dombok között található Sehemig – a mai Nábluszig. Ábrám itt oltárt épített Elnek Móre szent tölgyfája közelében, mielőtt tovább követték volna a dombok láncát, amely elválasztja a Jordán-folyó völgyét a part menti sík területtől. Végül eljutottak a Negev száraz területére, a Sínai-félsziget határára.

Az út Harránból Egyiptomba két évig tartott. Minden egyes alkalommal, amikor Ábrahám törzse sátrat vert valahol, hogy egy időre megpihenjen, a súlyos élelmiszerhiány miatt arra kényszerültek, hogy hamarosan továbbinduljanak. Az élelem arra sem volt elég, hogy a helyi kánaánita és perizita lakosság fenntartsa magát belőle, az északi, déli és keleti félsivatagos területekről ide vándorló nomád hordáknak pedig végképp nem jutott belőle.

Az elmúlt fél évezredben Levante területén egyre nagyobb lett a szárazság, ám a legrosszabb időszak a földrengéseket követő ötven évben köszöntött be. A Jordán-folyó és a fennsíkról eredő patakok táplálták a Holt-tengert, ám a vízszint jól láthatóan csökkent. A sivatag folyton terjeszkedett a legelők rovására, és mind nehezebb lett megélni ezen a vidéken. Csakis a jól szervezett mezőgazdasági rendszerrel rendelkező Sumer területén és a Nílus áldását élvező Egyiptomban voltak olyan területek, amelyek eltarthatták a lakosságot.

Az észak-szíriai amoritákat nem látták szívesen a III. uri dinasztia földjén, így aztán – ahogy az annyiszor előfordul még a következőkben – Szíria

Haran

Tadmor

Damaszkusz

Sekem

Beer-Seba

Gosen

és Palesztina éhező lakói a fáraók földjén kerestek menedéket az éhezés elől, közöttük Ábrámmal és törzsével.

Ábrám vette feleségét, Sárait, az unokaöccsét, Lótót, minden vagyonukat, amijük volt és az összes szolgát, akiket Háránban szereztek. Azután elindultak, hogy Kánaán földjére menjenek, s meg is érkeztek Kánaán földjére. Ábrám végigvonult az országon Szichem városáig, Móre terebintjéig. A vidéken kánaániták laktak. Akkor az Úr megjelent Ábrámnak és így szólt hozzá: „Ezt a földet utódaidnak adom.” Erre ő oltárt épített ott az Úrnak, aki megjelent neki. Innét tovább vonult a hegyvidékre, Bételtől keletre. Fölverte sátrát, s Bétel nyugatra esett, Ai pedig keletre. Aztán oltárt épített az Úrnak és segítségül hívta a nevét. Majd tovább vonult a Negeb felé. Amikor éhínség tört ki a vidéken, Ábrám lement Egyiptomba és ott lakott, mint jövevény, mert az éhínség súlyosan ránehezedett a vidékre. (Ter 12:5–10)

Ábrahám Egyiptomban

Ábrám népe átkelt a Sínai-félsziget északi részén és Kr. e. 1853-ban megérkezett a delta keleti részére. Gazdag, bőven termő vidékre leltek itt, melyet a Nílus péluszioni és taniszi ágai, valamint számos csatorna szabdaltsa részekre. Ez volt Keszen kerülete – a bibliai Gósen, ahogy a mazoretikus szövegben olvasható, illetve a Szeptuaginta „arábiai Geszem”-je –, ahol a fáraó nyári palotája állt, *Hut-Rurti-Hetiben* („Heti király két útjának háza”). Ebből az aprócska királyi rezidenciából nőtt ki később Avarisz hatalmas városa, az a hely, ahol a kivonulás eseményei zajlanak egészen a megrázó végkifejletig. Ám Kr. e. 1853-ban nem volt itt más, mint a fáraó, IV. Nebkauré Heti, a X. – hérakleopoliszi – dinasztia tizenhatodik tagjának nyári palotája.

Ábrámtól, a héberek vezetőjétől jelentősebbnek számító törzsfőnökként elvárták, hogy tiszteletet tanúsítson az egyiptomi király iránt, amikor az a dinasztia fővárosából, EHNASZ-ból deltabéli lakhelyére érkezett, hogy itt töltsen a nyári hónapokat. A fogadáson a fáraót elkápráztatta az idegen előkelők társaságában lévő nő szépsége. Ábrám, mivel féltette testi épségét, nem árulta el neki, hogy a nő nem más, mint az ő felesége; inkább azt mondta, Sárái a húga, és hamarosan a maga készítette kelepccébe esett. Ábrám reményei ellenére a fáraó Sárái iránti érdeklődése a következő hetekben sem csökkent, míg végül Heti azt kérte, diplomáciai ajándékként adják hozzá

EHNASZ: görög Herakleopolisz, a mai Ehnaszja el-Medina.

40. kép (szemben): A Levantéről készült műholdfelvétel, rajta Ábrahám vándorlásának útvonala.

felségül Sárait. Ábrám nem engedhette meg magának, hogy elutasítsa az egyiptomi uralkodó kérését, hiszen nagylelkű módon befogadta a törzsét, így aztán feleségét a királyi hárembe vitték, hogy felkészítsék Egyiptom királynőjének feladataira.

Teltek-múltak a hónapok és Egyiptomot olyan időjárási csapások sújtották, amilyenekkel korábban még nem kellett szembenéznie. Maguk az egyiptomiak „az ínség fájdalmas évei”-nek és a „szenvedés évei”-nek nevezték ezt az időszakot. A nyár perzselően forró volt és hosszú. Ezrével hullottak az állatok és az emberek, ahogy a fullasztó levegő megült a Nílus völgyében, és a téli hónapok sem hoztak enyhülést. A nap tovább ragyogott és gyötörte a lakosságot. A király és az alattvalók egyaránt szenvedtek. Ezek után az ázsiai járvány elérte Egyiptom földjét, és végigsöpört az országon.

Az Úr azonban súlyos csapással verte meg a fáraót és házáat Sárail, Ábrám felesége miatt. (Ter 12:17)

Végezetül a következő évben nem esett az eső tavasszal Etiópiában, minek következtében a Nílus vize annyira alacsony volt, amire senki emlékeztében nem akadt példa. Éhezés és lázadások fenyegettek az ország egész területén.

Heti király magához hívatta tanácsadóit, hogy megkérdezze tőlük, milyen gyógyírt ismernek a járványra, és miként lehetne kiengesztelni az isteneket, akik láthatóan megharagudtak Egyiptomra. Az egyik udvaronc remegő hangon számolt be urának arról, milyen különös szóbeszédet hallott. Sárail, a fáraó új királynője nem az, akinek hitték. A házasság óta mindenki aggódva nézte, hogy nem volt hajlandó megosztani ágát a fáraóval, ám a király annyira szerette héber királynőjét, hogy képtelen volt figyelmen kívül hagyni a kifogásokat. Ám az udvaronc most olyan magyarázattal állt elő Heti mennyasszonyának hűvös viselkedésére, ami minden eddigit felülmúlt. Sárail valójában a héber menekültek egyik törzsfőnökének felesége volt. A papok azonnal felvetették, hogy az istenek azért elégedetlenkednek, mert a fáraó szegényt hoz Egyiptomra, amikor egy másik férfi feleségét sajátjának nevezi. Heti döbbenten állt, ahogy megértette, akaratán kívül milyen bűnt követett el. Sárailt az udvarba idézték és felszólították, hogy cáfolja a szóbeszédet – nem tette. Ábrámot fegyveresek fogták le, és amikor felismerte, hogy minden kiderült, bevallotta a csalást – arra hivatkozott, hogy a fáraó hatalma és nagysága miatti félelme vitte rá erre.

Heti nem volt erőszakos zsarnok, sőt – a kor talán legbölcsebb uralkodóját tisztelhetjük benne, amint arról híres sorai tanúskodnak, amelyeket fiának és utódának, Merikarénak írt:

Igazoljon téged Isten, és az emberek mondják azt, büntetésed a bűnnel egyenértékű. A jó természet az égnek tetsző dolog, míg az átkozódás csupán fájdalmat okoz... Ne légy gonosz!

A kedvesség jó dolog. Igyekezz, hogy szeretetből emlékezzenek rád! Az ostoba az, aki arra vágyik, ami másoké. A földi élet elmúlik – nem tart hosszú ideig... Létezik-e valaki is, aki örökké él?

Az a király, akinek tanácsadói vannak, erős. Az, akinek sok az előkelője, gazdag. Palotádban az igazságot szöld, hogy a földek irányítói tiszteljenek téged!... ügyelj arra, hogy ne büntess hibásan! Ne ölj, mert az nem lesz szolgálatodra!... Ne vedd el olyan ember életét, akinek tisztában vagy erényeivel – olyanét, akit Isten elé idéztek!

Soha ne végezd ki azt, aki közel áll hozzád, akinek szívességeket tettél... Kedveltesd meg magadat mindenkivel! Akinek kellemes a személyisége, arra azután is még sokáig emlékeznek, hogy letöltötte idejét ezen a világon. *(Heti intelmei Merikaréhoz)*

Mivel a király felismerte, ha kivégezné Ábrámot és a szeretett Sárait, azzal nem tudná kiengesztelni istent, inkább csak tovább súlyosbítaná a helyzetet, bölcsen – és szánalommal telve – száműzte az árulókat Egyiptomból. A héberek visszatértek az éhínség sújtotta északi földekre, ahonnan elvándoroltak.

Erre a fáraó hívatta Ábrámot, és így szólt hozzá: „Mit tettél velem? Miért nem vallottad be, hogy a feleséged? Miért állítottad: a húgom –, úgy, hogy feleségül vettem? Most itt a feleséged, vedd és távozz!” A fáraó parancsot adott embereinek, vigyék őt is, feleségét is minden vagyonával együtt vissza. (Ter 12:18–20)

Így aztán Jahve gyermekei első alkalommal hagyták el Egyiptomot és tértek vissza az Ígéret Földjére – ismét olyan helyet kerestek, ahol letelepedhetnének a sok ember között, akik Levante déli részén a túlélésért küzdöttek.

Ügyelj a tehetetlen ázsiaira – szánnivaló, amiért szánalmas helyzetben van: kevés a vize, nincs élelme, útja számos és fárasztó a hegyek miatt! Nem lakik sehol sem, mert az élelem után kutat, és emiatt mindig mennie kell. Harcban áll már Hórusz ideje óta: nem hódít, és nem hódítják meg... Ne foglalkozz vele! *(Heti intelmei Merikaréhoz)*

Lót, Ábrám unokatestvére azóta a héberekkel tartott, hogy elhagyták Harránt és délre vándoroltak, Egyiptomba, majd onnan vissza, a dombok

közé. Magával hozta családját és követőit, akik együtt önmagukban is kisebb törzset alkottak. Mindkét törzsnek nagy birka- és kecskenyájai voltak, ami ellentétekhez vezetett, mivel az állatoknak nem jutott elég legelő a dombosság szűkösen termő mezőin, ezért Lót törzse úgy határozott, elválík Ábráméktól, és új területet szerez meg magának a Jordán-folyó zöldellő völgyében. Ábrám törzse Hebron aprócska faluja körül, a fennsíkon maradt, Sálem fallal körülvett városától harminc kilométerre, délre.

Lót és társai végül Sziddim völgyében verték fel sátraikat. A termékeny terület a Sós-tenger (a mai Holt-tenger) nyugati partvonalán húzódott végig, EN-GEDI oázisánál, ahol Szodoma város állt.

Háború öt király ellen

Néhány évvel azután, hogy Ábrám letelepedett, a dombok között a Hebron közelében található Mamre tölgyfája alatt üldögélt, mikor néhány elcsigázott menekült állított be hozzá: óriási csatáról hoztak híreket, amely a Jordán völgyében dül. Négy nagy hatalmú mezopotámiai uralkodó fosztogató hadjáratot indított a területre, hogy igájukba kényszerítsék a Sós-tenger déli partján álló amorita és amalekita városokat. A Sós-tengertől délre található Araba és Negev királyai tizenkét éven fizettek adót az elámi királynak, Kutir-Lagamarnak, aki AMAR-SZÍN, a III. uri dinasztia harmadik uralkodójának, Sulgi fiának és Mezopotámia legfőbb uralkodójának hűséges alattvalója és „adószedője” volt. Ám a déli városok és törzsek elhatározták, hogy nem fizetnek több adót messzi északon található uraiknak és mind fellázadtak. Egy évvel később halálos veszedelem fenyegette őket, mivel megérkezett a mezopotámiai haderő.

Amar-Szín – a bibliai Amráfel, Sineár királya – nem jutott könnyedén Ur trónjához. Az éhínség miatt sokan lázadoztak, és Amar-Szín egyik becsavágyó fivére úgy látta, itt az alkalom, hogy magához ragadja a hatalmat, miközben az emberek a királyt hibáztatták: ő idézte rájuk az istenek haragját. Az ármánykodó herceg megölette apját, Sulgit, mikor az idős király a dinasztia alapítója, Ur-Nammu sírjánál imádkozott. Amar-Szín azonban hamar útját állta testvérének és megszerezte a trónt. A véres trónviszály is ránk maradt egy holdfogyatkozási jóslat formájában.

Ur és királya előjelet kapott. Ur királyára éhínség vár. Sokan meghalnak. Ur királya ellen saját fia fog vétkezni. Samas, a napisten ragadja meg őt. A király atyja gyászhelyén hal meg és a királynak az a fia szerzi meg a trónt, akit nem neveztek ki a királyságra. (*Enuma Anu Enlil*, 20. tábla)

A holdfogyatkozás időpontja Kr. e. 1835. július 31.

EN-GEDI: „A kecskegida forrása”. AMAR-SZÍN: Kr. e. 1834–1826.

Amar-Szín bármikor felszólíthatta alattvalóit, a királyokat, hogy fegyverrel jöjjenek a segítségére. A szúzai elámitákat meg is bízta azzal, hogy az Urban székelő sumer uralkodó nevében tartsák fenn a birodalom rendjét. A szilaj amorita törzsek már régóta fenyegették északról a III. uri birodalom stabilitását, és mikor déli rokonaik is nyíltan megtagadták az adófizetést, az volt az utolsó csepp a pohárban. Az új sumer uralkodó elhatározta, egyszer s mindenkorra megszünteti a zavar okát. A birodalom nekifogott, hogy összegyűjtse erejét, és akkora sereget állítson ki, amekora még nem volt az ókorban. Sumer ötezer fegyverest számláló állandó hadserege mellé Zarikus, Assur kormányzója – a bibliai [(Z)arjoch Ellaszár királya] ezer katonát, a szúzai Kutir-Lagamar – a bibliai Kedor La(g)omer, Elám királya – ezer lándzsást és ötszáz íjászt küldött, az urkisi Tisdal – a Bibliában szereplő Ti(sa)dál, Gojim királya – pedig kétezer-ötszázat adott legvadabb harcosai közül a Zagrosz-hegységben lévő hurri törzsszövetségből (Ter 14:1–3).

Kr. e. 1883-ban tízezer főből álló hadsereg masírozott végig a Király Útján – átkeltek Transzjordánia hegyein, Moáb földjén és a Karak-folyó mély szurdokán leereszkedtek a Sós-tenger délkeleti partjára, az Araba völgyébe. A négy király és szövetséges seregük megtámadta Bela városát – amelyet később Coárnak neveztek. A falakat ledöntötték, a házak porig égtek. Az Araba északi részén álló városok királyai és lakossága rémületben nyugat felé menekült a Sós-tenger déli partján, Sziddim völgyébe, ahol kérlelték Szodoma urát, hogy engedje be őket erődített városának falai mögé. Eközben a mezopotámiai hadsereg halált és pusztulást hagyva maga után végigment a Negeven, majd észak felé fordult, és megindult az utolsó erősségükben megbújó lázadó királyok ellen. A síkság öt uralkodója kivonult megmaradt katonái élén, hogy mindent eldöntő ütközetet vívjon Mezopotámia négy királyával.

A két sereg a Sós-tenger nyugati partjánál nézett szembe egymással, Szodoma városállamának déli csücskénél. Hosszú és véres csata zajlott a Sós-tenger medencéjének aszfaltbányái között. Szodoma királyát, Berát, és Gomorra királyát, Birsát levágták és a kátránybányákba hajították, míg Adma, Cebojim és Bela királya az En-Gedinél lévő sziklahasadékon át a dombok közé menekült és éjszakára Ábrámhoz érkeztek Mamréba. A menekültek között volt néhány Lót rokonai közül is, akik látták, amint Ábrám unokatestvérét, saját törzsfőnöküket fogságba ejtették a mezopotámiai katonák. Akkoriban bevett szokás volt, hogy a hadifoglyokat hazaviszik a győztesek és otthon eladják őket rabszolgának. Ábrám tisztában volt azzal, hogy meg kell mentenie Lótot, és még aznap este odarendelt háromszázti-zennyolcat legjobb harcosai közül a Hebron melletti tölgyfához.

Ábrám gerillahadereje több napig kísérte a mezopotámiai hadsereget, amint az diadalmenetben indult vissza a Jordán völgyében, észak felé. Aztán egyik este, mikor a foglyok felügyeletével megbízott hátvéd Láis – a későbbi Dán – városa közelében táborozott, Ábrám cselekvésre szánta el magát. Híveinek kis csoportjával rajtaütött a katonákon, akik már napok

óta ünnepelték a városok fölött aratott győzelmet, és így nem voltak olyan állapotban, hogy ellenálljanak az éjszaka közepén érkező váratlan támadásnak. Részeg kábulatukban könnyű volt leszámolni a katonákkal és kiszabadítani a foglyokat. Ábrám és a megmenekült hadifoglyok beleolvadtak az éjszakába, mielőtt a néhány kilométerrel északabbra lévő főtáborban is riasztották volna a katonákat.

A Hebronba vezető visszaút során Ábrám elhaladt a Morija-hegy és a lábánál található Sálem városa mellett. Itt, a Sáve völgyében találkozott Szodoma balvégzetű urának fiával és utódával, valamint Melkizedekkel, Sálem uralkodójával. Itt találkoznak először azzal a hellyel, ami az izraeliták országának szíve lesz majd: Jeruzsálem városával – Uru-Sálem annyit tesz, „Sálem városa”.

Szodoma pusztulása

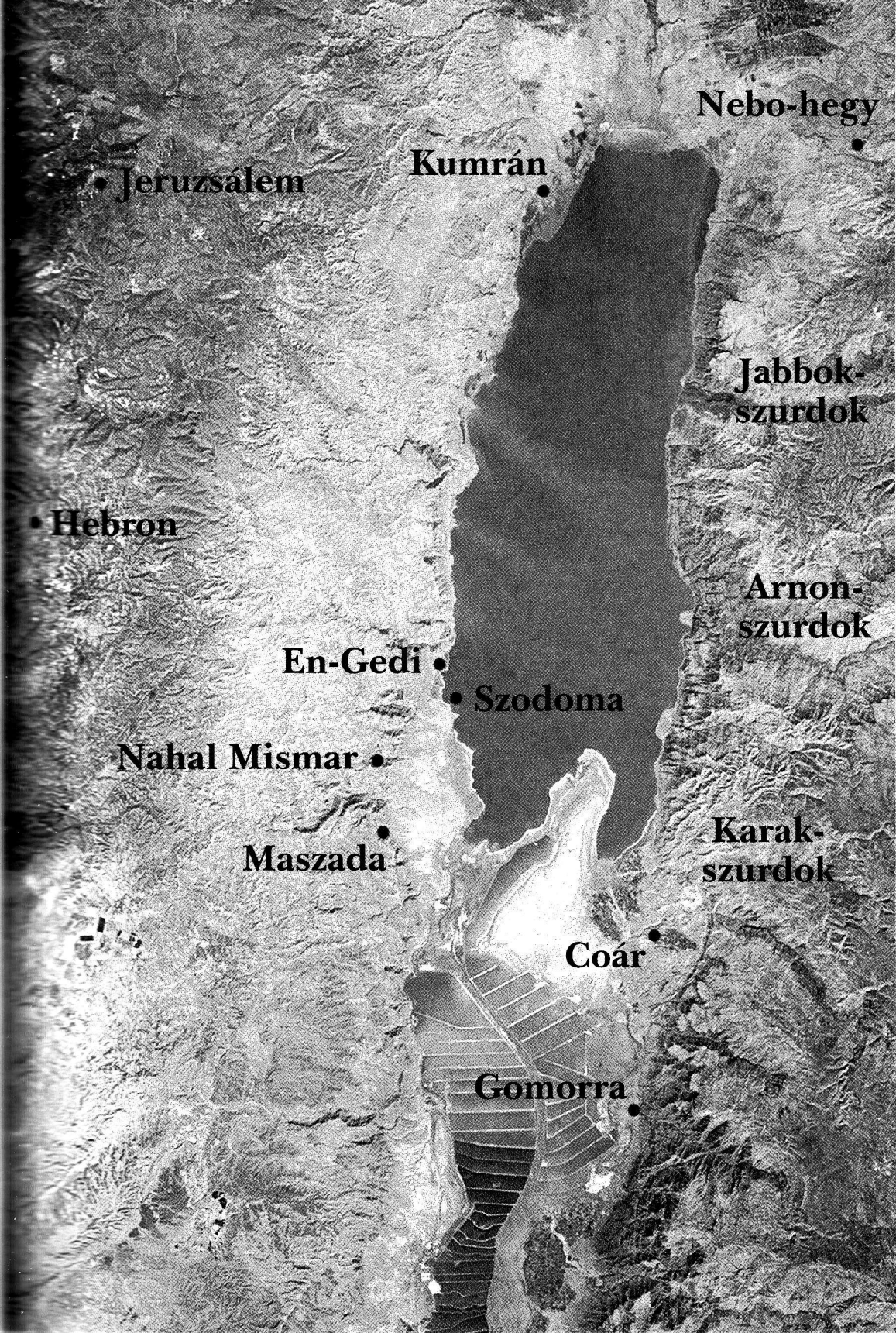
Miután Ábrám megmentette a mezopotámiai deportálástól, Lót visszatért az otthonául választott földre, a Jordán völgyébe. Ám az utóbbi idők eseményei miatt úgy érezte, itt nincs biztonságban. A fosztogató hadjáratok és városok közötti háborúk világában a nomád életmód többé nem volt biztonságos. Lót törzsének egyszer sikerült elkerülnie, hogy elvigyék valamilyen távoli, idegen földre rabszolgának, és nem akarta, hogy népe továbbra is veszélyben forogjon, ezért úgy határozott, feladja a pásztorkodást, és új életet kezd a városban. Így aztán házakat szerzett magának és népének Szodoma erős falai között.

Szodoma a Sós-tenger nyugati partján állt, En-Gedi forrásától egészen kicsit délre. A fennsíkrol – melyet ma Palesztinaként ismerünk – a Nahal Hever mély szurdokban hozza le a téli csapadék vizét, és így kis, termékeny síkság alakult ki, ahol a folyó a tengerhez ér. Szodoma virágzó, erődített falú település volt, amely a helyi aszfaltbányákból szerezte bevételét. Mint számos bányászvárosban, a lakók itt is szívósak voltak és kitartóak. A férfiak keményen dolgoztak a fullasztó melegben, és a két váltás közötti éjszakát arra használták fel, hogy kikapcsolódjanak.

A Sziddim völgye már évszázadok óta lakott vidéknek számított. A Nahal Mismar barlangjában talált egyszerű rézkincs Szodoma templomából való, a késői kalkolitikus időszakból (Kr. e. kb. 2800). Egy korábbi válság során ásták el, mikor a várost megtámadták és lerombolták, így a papok már nem tudták visszaszerezni elrejtett kincsüket. A város újjáépült, még nagyobb, még szebb lett. Ez a korai bronzkori város volt az, amelyik menedéket nyújtott Lótnak és rokonságának.

Sziddim völgyében még a legszárazabb időszakokban is oázishoz méltó állapotok uralkodtak, amikor a déli völgyben olyan meleg volt, hogy szinte semmilyen élet nem tudott megmaradni. A néhány kilométerre lévő En-

41. kép (szemben): Szodoma helyét mutató műholdfelvétel.

Nebo-hegy

Kumrán

Jeruzsálem

Jabbok-
szurdok

Hebron

Arnon-
szurdok

En-Gedi

Szodoma

Nahal Mismar

Maszada

Karak-
szurdok

Coar

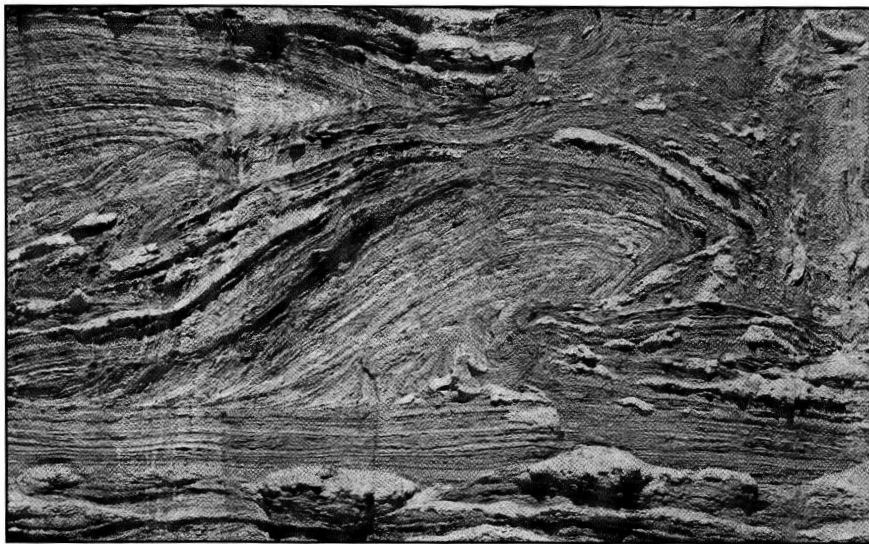
Gomorra

Gedi forrás egész évben bőséges édesvíz-utánpótlást nyújtott, ráadásul a vízparton dúsan termettek a datolyapálmák. A forrás körül számos vadállat gyülekezett, ami biztosította, hogy mindig kerüljön friss hús a szodomiták asztalára, az értékes aszfaltot pedig más javakra – gyapjúra és vászonra – cserélték. Hiába ölte meg a négy mezopotámiai király a város uralkodóját, Szodoma tovább virágzott. Ám Kr. e. 1830 nyarán újabb csapás érte az ittenieket, és ezúttal Szodoma városa mindörökre elpusztult.

Már napokkal korábban sejteni lehetett, hogy valami történni fog. A városban kisebb földmozgásokat lehetett érezni, néhányan odavesztek a bányában, mivel a fal egy része leomlott. A Sós-tenger vize egyszerre többméternyi apadt. A lakosság nagy része nem törődött ezekkel a jelekkel, hiszen a gyakori földmozgások miatt sokszor történt már hasonló. Megnyugvással töltötte el őket, hogy szilárd kőalapra épült a városuk, és akárcsak a múltban, most is átvészeli a földmozgást.

Ugyanakkor Lót csak nemrég érkezett Szodomába, és nomád ösztöne azt sugallta, hagyja el a várost, keressen menedéket a Jordánon túli dombok között. Lót szűk családjával Coár – a Bela romjain emelt aprócska település – felé indult, mely a ma Báb el-Dra néven ismert régészeti lelőhelyen állt, annak a szurdoknak az aljánál, amelyet a Karak-folyó vájt magának. Épp időben döntöttek úgy, hogy elhagyják Szodomát – mialatt a Liszán-félsziget sós medencéjén siettek át, a föld nagy hangon felmordult, ezzel jelezte a hírhedt és legendás katasztrófa eljövetelét.

A nagy geológiai törésvonal, amely végighúzódik a Jordán völgyén, majd Arabán és az Akabai-öblön át a Vörös-tenger felé folytatódik, egyet-

42. kép: A Holt-tenger liszáni térségében – Szodoma feltételezett helye közelében – bámulatos geológiai jelenségek láthatók, melyek jól mutatják a föld erejét a vad földrengésekről ismert térségben.

len rettentő görcsben rándult egyet. Óriási hasadékok nyíltak a földben és elnyelték a megművelt földeket, kerteket. A föld mélyéről folyékony kén tört elő, és miután vagy háromszáz méter magasra felrepült, „kén- és tűzeső” formájában hullott Szodomára és Gomorrára. A lakók megfulladtak vagy élve elégték a szorosan egymás mellé épült házakban. A döbbenetes tűzijátékból származó kénlabdacsokat még ma is lehet találni ezen a környéken. Sziddim völgye beomlott, mivel termékeny talaja alól eltűnt a szilárd kő, ami eddig alapként szolgált. A föld szó szerint elolvadt, ahogy a talajban lévő nedvesség a felszínre került – a jelenséget, mely a föld-rengések gyakori kísérője, a geológia tudománya „kiválás” néven ismeri. A Sós-tenger elöntötte a földet és elborította Szodoma izzó romjait. A hírhedt hely, amelynek neve összeforrott a zülléssel és erkölcstelenséggel, a fortyogó víz alá csúszott – ott található ma is, alig száz méterrel a Holt-tenger vízszintje alatt, ami egyébként a tengerszint alatt négyszáz méterrel fekszik, így a Föld legalacsonyabb pontjának számít.

Ábrám fiai

Noha Ábrám és Sárail sok évet töltött együtt, nem született gyermekük. Ám amikor már azt gondolta, túlvan azon a koron, amikor még gyerekeket szülhetne, Sárail egészséges fiúgyermeknek adott életet – ezt úgy tekintették, mint Isten ajándékát. A fiút IZSÁK-nak nevezték el, ám nem Izsák volt Ábrám első vagy egyetlen élő fia.

Míg Egyiptomban tartózkodott, a törzsfőnök – a Heti fáraóval váltott ajándékok részeként – szert tett egy szolgálóra. Új gazdája Hágárnak nevezte el a lányt, és Sárainak adta, mikor a héberek elhagyták Egyiptom földjét.

Sárail, Ábrám felesége, tehát fogta egyiptomi szolgálóját, Hágárt, s amikor Ábrám már 10 éve lakott Kánaán földjén, feleségül adta férjének, Ábrámnak. Ő együtt volt Hágárral, s ez fogant. (Ter 16:3–4)

Kr. e. 1842-ben, jó néhány évvel Izsák születése előtt Hágár Ábrám ágyasa lett és fiút szült neki, akit a büszke apa IZMAEL-nek nevezett el. Ám mielőtt Kr. e. 1829-ben Sárail fia megszületett, Ábrám vagyonának új örököse lett, mivel Sárail gyermeke – anyja a törzsfőnök első felesége lévén – mind megítélésében, mind örökségét tekintve felülmúlta Izmaelt. A következő néhány évben egyre nőtt a feszültség a két asszony között, míg végül elkerülhetetlen lett a nyílt összetűzés.

Sárail arra következtetett, amíg Izmael és egyiptomi anyja a táborban vannak, fia öröklése veszélyben forog, ezért elment Ábrámhoz, és féltékenységeben azt követelte, űzzék el Hágárt és Izmaelt a törzsből, és küldjék

őket olyan messzire, amennyire csak lehet. Senki sem áshatja alá az ő státusát, mint első feleség és fia örökösségét. Ábrám nehéz szívvel, de engedett Sárainak, és elűzte legidősebb fiát.

Hágár és Izmael délnek indultak, Beer-Sebán keresztül Paran pusztájába mentek, a Sínai-félszigetre, itt telepedtek le. Izmael egyiptomi nőt vett feleségül, aki a hagyomány szerint tizenkét fiút nemzett vele, akik tizenkét törzset alapítottak, pontosan úgy, mint később Jákob és Izrael tizenkét törzse esetében. Izmael az arab néphagyomány szerint az „arab nép” alapítója.

Izsák féltestvérének száműzése hamarosan megismétlődött, amikor Sárail úgy döntött, kíméletlenül eltávolítja fia többi vetélytársát is. Ábrámnak volt egy másik ágyasa is, akit Keturának hívtak, és aki hat fiút szült neki. Sárail ragaszkodott hozzá, hogy őt is kergessék el fiaival együtt. Ábrám családjának második csoportja megfelelő ellátmánnyal és hűséges követők védelmében kelet felé indult, a Jordánon túli vidékre, ahol belőlük lettek az északkelet-arábiai Midián törzseinek alapítói. Az egyiptomi fogságot követő időszakban a midiánitáknak fontos szerepe van abban, hogy újból helyére kerüljön Izrael kulturális öröksége, ám mindez csupán a jövő, amikor Mózes élettörténetének lesznek szereplői. Itt és most, az első pátriárka, Ábrám idején, Hágár és Ketura fiait a féltékenykedő anya szépreményű gyermeke kedvéért megfosztja örökségüktől. A hagyományosan ellenséges népek – a zsidók és az arabok – közötti szakadás itt kezdődött a vagyon elosztása felett kirobbant családi perpatvarral.

Túlzott áldozat

A korai bronzkori élet gyakran véres volt és kegyetlen. Maga a természet sem kímélte a Föld lakóit – vad viharok, árvizek, hosszan tartó hőség, járványok, éhínség, földrengések. Az emberek úgy igyekeztek kezelni a problémákat, hogy áldozatokkal engesztelték az isteneket abban a reményben, ezzel abbamarad a csapások sorozata. Mint láttuk, Ábrám korában különösen nagy és hosszan tartó járvány és éhínség dúlt a térségben. A kétségbeeső helyzetben az ember gyakorta drasztikus módszerekhez folyamodott, hogy biztosítsa túlélését. Istenének csak valamilyen nagy, személyes áldozattal tudta bizonyítani, hogy rendíthetetlen hitében. A legnagyobb áldozatnak pedig az számított, ha felajánlotta istenének, ami számára a legtöbbet jelenti – legidősebb fiát és örökösét. Így született meg az elsőszülöttek áldozatának szertartása.

A teljességgel felesleges gyakorlat, melyet eredetileg a kétségbeesés szült, még több mint ezer évig nem ment feledésbe. Városok ostroma idején a legidősebb fiúkat ledobták a falakról abban a hiú reményben, hogy a helyi istenség látja az elkötelezettség legvégső bizonyítékát és a város segítségére siet (Askelón fala, Karnaknál és 2Kír 3:27). A Fönícia területén található Ugaritban a késő bronzkorban a gyermekekkel bemutatott égőáldozat (a „*molok*-áldozat”) El és Baál imádatának egyik formája volt. Jiftach,

izraelita bíra saját lányát mutatta be égőáldozatul Jahve tiszteletére (Bír 11:30–31). Júda királyai – Acháb és unokája, Manasse – is fiaikat áldozták fel Jeruzsálem déli oldalán, a Hinnom-völgyben, az egyik *molok*-áldozati helyen. Jeremiás és Ezekiel próféták idején is ezt a helyet használták olyan áldozatok bemutatására, amelyeknél Jahve vagy más bálványok nevében fiatal gyerekeket vetettek a tűzbe. A próféták elítélték ezt a gyakorlatot.

Bizony, Júda fiai gonoszságot műveltek a szemem láttára – mondja az Úr. Undokságaikat bevitték abba a házba, amely az én nevemet viseli, hogy megfertőztessék vele. Fölépíttették a *Tófet* magaslatát a Ben-Hinnom völgyében, hogy áldozatul elégessék fiaikat és lányukat, bár ilyet egyáltalán nem parancsoltam nekik, még csak eszembe se jutott. (Jer 7:30–31)

A főníciai KARTHÁGÓ-ban nagy temető található, melyet *tófetnak* hívnak – több ezer feláldozott kisgyerek maradványa nyugszik itt. Knosszosz palotájában, Krétán a régészek még olyan gyerekcsontokat is találtak, amelyeken jól látható vágásnyomok voltak – a rituális áldozat és kannibalizmus árulkodó jelei. Mindezek mellett ott van még Agamemnón szépséges lányának, Iphigeneiának története is, akit azelőtt áldoztak fel, hogy az akháj hajók elindultak volna az Égei-tengeren Trója felé. A történet, amely elmondja, miként hagytak fel az izraeliták az emberáldozattal, a Teremtés könyvének huszonkettedik fejezetében olvasható.

Egy napon, mikor Izsák már tizenéves kamasz volt, Ábrámnak látomása támadt, amelyben El a végső áldozatot követelte tőle. Fájt a szíve, de másnap reggel tűzifát rakott a szamarakra az égőáldozathoz, és elindult észak felé, az áldozatnak előírt helyre, Morija hegyéhez; a szikladarab Ábrám szellemi mentora, Melkizedek királyságában, Sálem városánál található. Ábrám, Izsák és kísérei három napig vándoroltak, mire elérkeztek a Szilvan-hegységhez, Morija hegye a Kidron-völgy másik oldalán magasodott. A szolgák azt az utasítást kapták, hogy itt várjanak, míg Ábrám és Izsák előrementek, hogy elvégezzék az Elnek szóló áldozatot. Mikor apa és fia a kőoltárhoz értek, ahol az áldozatot kellett bemutatni, Izsák ráébredt, hogy ő lesz az égőáldozat. Sehol sem látott birkát vagy kecskét, amelyet az áldozathoz a hegycsúcsra vezettek. Hogy bizonyítsa atyja iránti feltétlen engedelmességét, engedte, hogy Ábrám megkötözze a kezét, majd csendben felkészült – végighevert az oltáron. Az áldozat bemutatója és az áldozatra szánt lélek egy szót sem szólt egymáshoz; nem volt szó, ami kifejezhette volna, miként éreznek ebben a pillanatban, az áhítatos hívó egyetlen istene iránti hűségének, és a fiú atyja iránt érzett szeretetének végső próbáján.

Mikor Ábrám feje fölé emelte a bronztőrt, hogy elvégezze a feladatát, neszezést hallott a közelben. Felnézett, és egy fiatal kost látott, amely szarvánál foga fennakadt a bozótban. Úgy érezte, jelet lát, és többé nem köve-

telik tőle, hogy áldozza fel a fiát. El adott neki másik áldozatot: egy áldozati bárányt. Kiszabadította Izsákot a kötelékekből, és fiával együtt emelték a kost az oltárra, hogy feláldozzák.

Jahve gyermekeinek ettől a naptól fogva tilos volt emberéletem kioltani áldozati oltáron; csakis az állatok elsőszülöttjeit lehetett a hegyek istenének áldozatul bemutatni.

A temetkezési barlang Machpelában

Nem sokkal azután, hogy Izsák férfivá érett, meghalt az anyja, Sára. Ábrám Kirjat-Arbában – amelyet később Hebronnak neveztek – barlangot vett Efrontól, egy anatóliai kivándorlótól, aki a Machpela néven ismert terület tulajdonosa volt, és ott temette el feleségét. Machpela barlangja ma Hebron közepén, a régi mecset alatt található.

A Sára temetését követő két évszázad alatt a sír Ábrám családjának temetkezési helye volt, ahová a vezetőket vitték. Magát Ábrámot is ebben a barlangban helyezték végső nyugalomra. A sírt sok évvel később kétszer is felnyitották, hogy ide temessék Izsák, illetve Rebekka holttestét. Végül Ábrám családjának harmadik „nemzedékét” – Jákob pátriárka mumifikált testét – is elhozták Egyiptomból, hogy a családi sírboltban helyezték el, Kirjat-Arbában. Jákob itt csatlakozott első feleségéhez, Leához, akit húsz évvel korábban ő maga temetett el ide, mielőtt elindult volna Egyiptomba. Jákob temetése után a machpelai barlangot végleg lezárták. Ám mindez a távoli és – egyelőre – ismeretlen jövőben történik majd, míg most éppen Ábrám szolgálja tér vissza a héber szülőföldjére, hogy feleséget hozzon a főnök fiának és örökösének.

Menyasszony Izsáknak

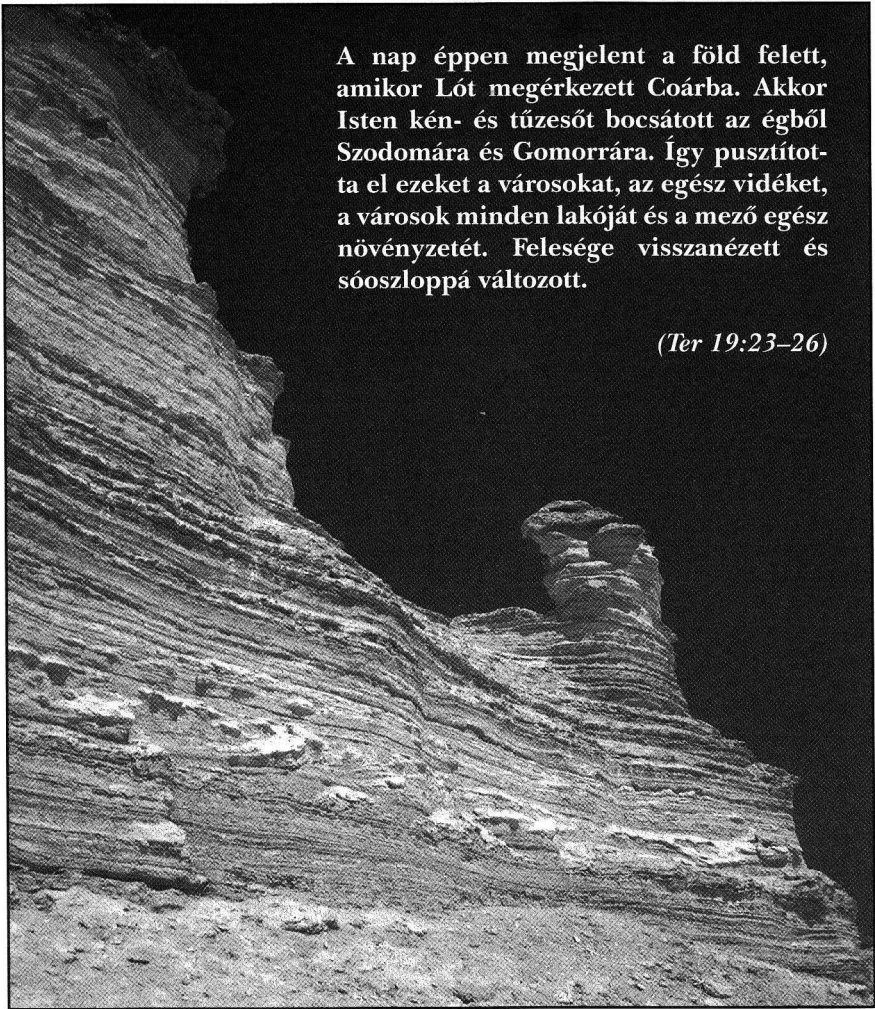
A hű szolga megérkezett Harrán városába, ARAM-NAHARAJN-ba. Meglátogatta Betuelt, Ábrám unokaöccsét, Nachor – Ábrám testvére – és Milka fiát. Ábrám képviselője és Betuel legidősebb fia, Lábán tárgyalni kezdett a fiú hűgáról, akit Izsák feleségének szeretett volna a szolga elkérni. Végül Rebekka, Betuel lánya szolgálóival együtt elindult Kánaán felé, hogy csatlakozzon nagybátyja törzséhez.

Ezek után ez lett a szokás: a héber örökös az észak-szíriai Harrán városából választ magának feleséget. Az Ábrámot szülőföldjéhez kapcsoló szoros szálak csak a Nílus völgyében töltött szolgálévek alatt gyengültek meg, mikor a héber férfiaknak egyiptomi uraik megtiltották, hogy elhagyják a Fekete Földet.

ARAM-NAHARAJN: Egyiptomiul Naharina, a föld „két folyó között”, vagyis az Eufrátesz és a Hábúr közötti terület.

Ábrahám halála

Végül, hosszú és gazdag élete végén Ábrám kilehelte lelkét és nyugalomra helyezték abban a barlangban, amelyet jó néhány évvel korábban ő vásárolt Efrontól, Cochár fiától Sáriai temetéséhez. A barlangot elzáró sziklát félregörgették, Izsák pedig összegyűjtötte anyja csontjait, hogy helyet csináljon atyja számára. Kr. e. 1815-ben Ábrám testét két fia, Izsák és Izmael elhelyezte a barlangban – Ketura fiai közül azok, akik elég közel voltak Machpelához, ugyancsak megjelentek a temetésen. A sírt lezárták, így várta a következő héber főnököt, aki ősei között nyugovóra tér.

A nap éppen megjelent a föld felett, amikor Lót megérkezett Coárba. Akkor Isten kén- és tűzesőt bocsátott az égből Szodomára és Gomorrára. Így pusztította el ezeket a városokat, az egész vidéket, a városok minden lakóját és a mező egész növényzetét. Felesége visszaneézett és sószloppá változott.

(Ter 19:23–26)

43. kép: Szélkoptatta alakzatok Liszán üledékes rétegeiből Szodoma feltételezett víz alatti lelőhelye közelében, Maszada citadellája alatt.

Történeti és régészeti háttér

El mint holdistenség

Ábrahám ősei nagy valószínűséggel a Holdat tisztelték. Peter van der Veen kollégám – más szakértőkkel egyetértésben – az állítja, hogy a Terach név (Ábrahám apjának neve), a sém-i *jarea* („Hold”) vagy *jera* („hónap”) szóra vezethető vissza, míg Lábán („Fehér”) nevét a héber *Lebana* szóval állítják párhuzamba, ami a Hold egyik színönimája (ahogy Hám a napistenre, Samasra utal). Sára és Milka női nevek, amelyeket a történet Ábráhámmal összefüggésben említ, ugyancsak Szín, a holdisten tiszteletéhez kapcsolódnak, mivel valójában mind a kettő Ningal, a mezopotámiai holdisten isteni hitvesének megnevezése. *Sarratu* („Királynő”) a sumer Ningal név egyenes héber fordítása, míg Milka feltehetően Malkatu, *hercegnő* – ezt a kifejezést is használták Ningalra.

A harráni pátriárkák Holdhoz fűződő kapcsolatát az előző tudósnemzedék néhány nagy alakja – E. Dhorme, A. Parrot – vetette fel, és ma is olyan Biblia-szakértők támogatását élvezi, mint G. Wenham. Nagyon valószínű, hogy a Balih-Harrán térségben tisztelt Il-Amurru azonos az amorita Ellel, így Ábrahám El istenével is.

a) Il-Amurru, mint a pátriárkák El-Saddája

Il-Amurru legfontosabb felesége Asera volt, akit El feleségként is ismerünk. Számos pecsétnyomón ábrázolják meztelen nőként, aki karját melle alatt tartja. Mellette Il-Amurru.

Il-Amurru egyik melléknéve a Bel-Sade („a hegyvidék ura”), ami nagyon hasonlít El melléknévéhez – *saddái* („hegylakó”). Ugyanakkor a melléknév gyakorinak számít a mezopotámiai istenségek között, és példának okáért Assur neve mellett is megjelenik az Assur-bel-Sadue – „Assur, a hegy ura” – és az Assur-Sadili – „Assur, az istenek hegye” – formában. Ám hiába ennyire elterjedt ez a név – mivel a pátriárkák a Balih-Harrán térségből jöttek, ésszerű a feltételezés, hogy a név eredetileg a területen elsődlegesen tisztelt istenség, vagyis Il-Amurru – megnevezéséből ered.

Il-Amurru egyik megnevezése „a hegyeket járó pásztor”, ami hasonlít arra, ahogy a pátriárkák Eljét Említik: „Izrael pásztora” (Ter 48:15 és 49:24). Emellett Il-Amurrút Il-Abiának („atyám Elje”) is hívták, ami megint csak közel áll a Bibliában előforduló „atyáid Elje” megnevezéshez (Ter 49:24–25).

A kánaánita/urartui Ellel ellentétben Il-Amurru agresszív harcos-isten, „erős, mint az oroszlán, íja van és nyilai, fegyvere a vihar és a villámlás”. Ez nem áll ellentétben a pátriárkák Eljének jellegzetességeivel, akiről azt írják: „Jákov erősének keze, Izrael sziklájának neve szétzúzta karjok inait” (Ter 49:24).

Il-Amurru összehasonlíthatjuk azzal az istennel, amelyet egy Tell ed-Dabaában talált pecsétnyomón láthatunk (F/1 réteg). A viharisten a hegyeket járja – pontosan úgy, ahogy Il-Amurru/El – és vad bikaként is megjelenik a tenger hullámai felett. Bár tudott, hogy a bika a szír viharistent, Hadadot jelképezi, jelentheti Elt is – nemzőként –, vagy akár magát a harráni Színt, akit a Gu.anna melléknévvel illettek, ami annyit tesz: „mennyek vad bikája”. Természetesen a félhold is hasonlít a vad bika hajlított szarvához.

b) Il-Amurru, mint jellegzetes holdistenség

Mint láttuk, Il-Amurru/El szoros kapcsolatban áll a harráni Szín holdisten kultuszával, akivel talán azonos is; legalábbis a helyi nomád népesség vallási hagyománya szerint. Mindezt a következő bizonyítékok támasztják alá:

a) Az istenség nevét néha hosszabb alakban is leírták: dingir.enszu.dingir.martu – fordítása: „Szín, Amurru-ország ura”.

- b) Il-Amurru szent jelképei a göcsörtös bot és a szent gazella. Ezeket gyakorta összefüggésbe hozták a félholddal is, ami a harráni Szín jelképe. Néha Il-Amurrút is úgy ábrázolják, hogy a holdkultusz egyik jelképét tartja a kezében vagy egy ilyen előtt áll.
- c) Számos személy, akinek neve tiszteletből tartalmazza Szín nevét, úgy jellemzi magát, mint Il-Amurru szolgáját.

Mindezek után feltételezhetjük, a pátriárkák korában természetes volt, hogy a bibliai Elt (Il-Amurru = az amorita El) megfeleltették a holdistennek, Színnek.

Ha most megvizsgáljuk az Amráfel nevét, aki annak a mezopotámiai szövetséges erőnek volt a vezetője, amelyik Ábrahám korában megtámadta és kifosztotta a térség városait, összekapcsolhatjuk a III. uri dinasztia egyik uralkodója, Amar-Szín nevével. Amráfel nevét Amur-pi-Elnek – A (hold)isten (El) szája (pi) szolt (amur). Amar-Szín király neve azt jelenti: „Szín holdisten szolt”.

Ábrahám fáraójának kiléte

Ábrahámot a középső bronzkor I időszakába helyeztük, melyet másként KB/KöB átmenetként is említenek. Történelmileg ez a kor a „sumer újjáéledés” kora Mezopotámiában a III. uri dinasztia alatt (Amar-Szín idején). Egyiptomban ez az Első Átmeneti Korszak és a Középbiródalom első szakasza. Ábrahám fáraójának tehát a IX–XII. dinasztia valamelyik tagjának kellett lennie.

Az *Untersuchungen zur geschichte und Altertumskunde Ägyptens*ben (H. Kees szerk., 1956, Berlin, Akademie-Verlag, 35–6. o.) Wolfgang Helck felsorolta az összes nevet, amelyet a klasszikus források említenek, mikor erről a fáraóról beszélnek. Ezek a következők:

Idősebb Plinius – NENCOREUS, Seosidis fia (a Nebcoreus alak hibás lejegyzése)

Paschasius Radbertus – NACHUR (Nabchur alak hibás lejegyzése)

Theophilosz – NECHAUTH (Nebchauth alak hibás lejegyzése)

Josephus Flavius – NACHAUS (Nabchaus alak hibás lejegyzése)

Malalas – NARACHU és MARACHO (Nabrachu alak hibás lejegyzése)

Cedr. – NARECHU (Nabrechu alak hibás lejegyzése)

Excerpta Barbari – AROUTH (Nabrouch alak hibás lejegyzése)

Antiochiai János – KARACHU (Nabrachu alak hibás lejegyzése)

Helck Plinius beszámolójára összpontosít, és kimutatja, hogy a római író minden bizonytalansággal NEBKARÉ-ra, vagyis II. Amenemhatra, I. Szeszósztisz (Szenuszert) fiára utalt.

Jól követhető, miként alakul át a név az átadás-átvétel során – a Pliniusnál szereplő alak áll a legközelebb az eredetihez, és visszakövetkeztethető belőle az eredeti alak: Nb-k3w-R', vagyis II. Amenemhat, I. Szeszósztisz fia. A hivatkozás tehát olyan forrásból ered, aki ismert olyan egyiptomi listát, amelyik a zsidó kronológiai problémákkal foglalkozott. Ez nem lehetett Manethón, mivel nála II. Amenemhat *Amenemmes* alakban szerepel.

Plinius tehát feltehetően egy korábbi szerzőtől vette át az Ábrahám fáraójára vonatkozó értesülést. A *Naturalis Historia* 79. fejezetében számos forrást említ: Hérodotoszt, Euhémerioszt, Duris Samiust, Arisztagorászt, Dionüszioszt, Artemidóroszt, Alexander Polihisztort, Butoridaszt, Antiszthenészt, Démétrioszt, Démotelészt és Apiónt. Elképzelhető, hogy a többféle forrás használata okozta a zavart, és ezért azonosította Plinius Seosidis fiát, Nencoreust Ábrahám fáraójával. Maga Helck is ajánl erre magyarázatot:

Nechoth néha egy második névvel is szerepel – Pharaon. Ez magából a Bibliából származik, ahol Ábrahám találkozik a „fáraó”-val (Ter 12:15). Ám talán még pontosabb magyarázatot tudunk adni arra, miként dolgozott a névtelen tudós, aki kronológiájában összekötötte II. Amenemhatot Ábrahámmal. A Teremtés könyve 12:15-ből indult ki, ahol szerepel a „fáraó”. Felfedezte, hogy Hérodotosznál szerepel egy bizonyos Pherosz, Szeszótrisz fia, akit azonosított a Bibliában szereplő fáraóval. Mikor megnézte az egyiptomi felsorolást, látta, hogy Szeszóstrisz utóda egy Nb-k3w-R' (Nenkóreosz) nevű uralkodó, és őt is azonosította a „fáraó”-val. Az egyedüli probléma, hogy a Hérodotosznál szereplő Szeszóstrisz és Pherosz nem a XII. dinasztia tagjai, hanem – ahogy az a későbbiekben szerepel – I. Széthosz (I. Széthi) és II. Ramszesz.

Szeszóstriszt valójában magával II. Ramszesszel szükséges azonosítani, nem pedig az apjával, ám erre majd később kitérünk. A Szeszóstrisz (Hérodotosz) vagy Szeszúsizsz (Szi-cíliai Diodórosz) alakok Ramszesz becenevéből erednek, amelyen az ókori kelet lakossága ismerte őt. Rövidített neve vagy beceneve Szesza volt, esetleg Szusza vagy Sisa – teljes neve, a Rjamasesa (körülbelül ez az ejtett alak állhat a görög *Ramszesz* mögött) utolsó tagjából jött létre.

Ezek alapján a Nenkóreosz és Szeszószidisz közötti kapcsolat talán Plinius – vagy egy korábbi történész – következtetése. Ránk maradt tehát a feladat, hogy meglessük a Nenkóreosz (Nekhausz, Narakhu) név egyiptomi megfelelőjét. A dolog korántsem olyan bonyolult, amilyennek első pillantásra látszik, mivel a teljesen eltérőnek tűnő nevek valójában egytől egyig a Nebkauré uralkodói név (prenomen) romlott változatai, ahogy azt Helck megállapította.

Nenkóreosz = Nebkóreosz = Nebkauré
 Nekhaus = Ne[b]khau[ru]s = Nabkauré
 Narakhu = Nakharu = Neb[b]kharu = Nebkauré

Valóban ez II. Amenemhat, a XII. dinasztia királyának prenenmenje, ám így nevezték a herakleopoliszi X. dinasztia egyik királyát is, Nebkauré Hetit. Neve egy Tell el-Retabában – az ókori Pi-Tum, bibliai Pitom – talált feliratos súlyról került elő, amelyet Flinders Petrie ástott ki. James Hoffmeier a következőt írja erről:

Petrie kiásott egy feliratos súlyt is, melyen Nb-k3w[re] Khti név olvasható. A herakleopoliszi X. dinasztia királya, Heti neve alapján Redford azt feltételezi, hogy „a Vádi Tumulátban található Retaba a X. dinasztia idején erősített település volt”. Az érdekes feltételezés magyarázatot adna arra a [*Heti intelmei*] Merikarénakban szereplő utasításra, hogy védeni kell Egyiptom határát, nehogy az Első Átmeneti Korban még több ázsiai jusson be a birodalom földjére (J. Hoffmeier: *Israel in Egypt*, 1997, 66. o.)

Manfred Bietak 1979-ben felfedezett egy sztélét Tell el-Dabaában – ókori Avarisz, a bibliai Gósen –, amelyen „Heti háza”-ról esik szó. Néhány évvel később kiderítették, hogy az Első Átmeneti Korban – a X. dinasztia idején – valamiféle erőd vagy palota állt ezen a helyen. Úgy tűnik, hogy abban az időben, amikor Ábrahám történetének egyiptomi részét tettük, Heti király palotát tartott fenn a delta keleti részén. Emellett Nebkau[ré] Heti fáraó itteni jelenléte is régészeti bizonyítható. Az itt felsorolt információk alapján – melyekre Peter van der Veen hívta fel a figyelmemet – a herakleopoliszi X. dinasztia egyébként ismeretlen uralkodóját azonosítom a híres Heti királlyal (prenomenje ismeretlen), az ugyancsak ismeretlen prenenmenű Merikaré apjával. Az *Intelmeket* bölcs apjától, Nebkauré Hetitől kapta, a Teremtés könyvében szereplő fáraótól, aki úgy határozott, nem végezteti ki Ábrámot, amiért nem árulta el neki az igazságot Sáraival kapcsolatban, hanem visszaűzi oda, ahonnan jött, Levante területére.

A X. dinasztia az Új Kronológia szerint

PRENOMEN	NOMEN	ÚK-DÁTUMOK	TORINÓI KIRÁLYPAPIRUSZ
1. [Meriibré?]	I. Heti	= Kr. e. 2018–1973	IV:18 [elveszett]
2. [elveszett]		= Kr. e. 1973–1968	IV:19 [elveszett]
3. Noferkaré	[ismeretlen]	= Kr. e. 1968–1953	IV:20 Noferkaré
4. [ismeretlen]	II. Heti	= Kr. e. 1953–1943	IV:21 Heti
5. [ismeretlen]	Szenen[...]	= Kr. e. 1943–1938	IV:22 Szenen[...]
6. [elveszett]		= Kr. e. 1938–1933	IV:23 [elveszett]
7. Meri[hathor?]	III. Heti	= Kr. e. 1933–1925	IV:24 [Meri[...]]
8. [ismeretlen]	Sed[...]	= Kr. e. 1925–1919	IV:25 Sed[...]
9. [ismeretlen]	H[...]	= Kr. e. 1919–1914	IV:26 H[...]
10. [elveszett?]		= Kr. e. 1914–1904	V:1 [elveszett]
11. [elveszett]		= Kr. e. 1904–1899	V:2 [elveszett]
12. [elveszett]		= Kr. e. 1899–1892	V:3 [elveszett]
13. [elveszett]		= Kr. e. 1892–1886	V:4 [elveszett]
14. [elveszett]		= Kr. e. 1886–1882	V:5 [elveszett]
15. [elveszett]		= Kr. e. 1882–1876	V:6 [elveszett]
16. Nebkauré	IV. Heti	= Kr. e. 1876–1847	V:7 [elveszett]
17. Merikaré	[ismeretlen]	= Kr. e. 1847–1837	V:8 [elveszett]
18. [elveszett]		= Kr. e. 1837–1833	V:9 [elveszett]

A lista szerint Ábrahám fáraója IV. Heti, a dinasztia tizenhatodik uralkodója, Merikaré apja. A Torinói Királypapiruszon egyetlen király uralkodási idejét sem találjuk, mint ahogy a dinasztia uralmának hossza is elveszett. Manethón – a szöveg minden változatában – tizenkilenc királyról beszél (név nélkül) a X. dinasztiónál, uralkodásuk hosszát 185 évben adja meg.

Mezopotámia négy királya

Régóta vitatkoznak rajta, ki lehetett az a négy mezopotámiai uralkodó, aki megtámadta a Negevet és Szodoma előtt megverte a helyi királyok seregét. Most, hogy Ábrahámot az amorita betörés idejére, a III. uri dinasztia korába helyeztük, végre meghatározható lett a királyok kiléte.

a) Amráfel (héber: Amrapel)

Mint láhattuk, a bibliai Amráfel, Sineár királya nem más, mint Amar-Szín, a harmadik a III. uri dinasztia uralkodói közül, akik Sumeriában – a bibliai Sineárban – lévő központjukból, Ur városából irányították birodalmukat. Mind a két névnek ugyanaz az első tagja: Amar/Amra a sémi *beszélni* igéből ered. A nevek második része két istent jelöl – az amorita/héber istenséget, Elt, melyet a *pi* – „száj” – szó előz meg, illetve a holdistent, Színt. A nevek fordítása ennek alapján „El szája szolt” (Amar-pi-El) és „Szín szolt” (Amar-Szín).

Az ókori forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a harráni és Balih menti amoriták a holdistent imádták, és az is, hogy a pátriárkák korában Elt gyakorta hozták összefüggésbe a Holddal. Ezek alapján feltételezhető, hogy a Teremtés könyvének készítője a dél-mezopotámiai holdisten (Szín) nevét felcserélte annak az istennek a nevével, akit az amorita/héber pátriárkák imádtak (El). Így lett Amar-Színból Amrapiel.

b) Kedor-Laomer (héber: Khédorlaomer)

A bibliai Khédor-Laomer nevet a tudósok a Kutir-Lagamar (keleti sémi: Kudur-Lakamar) romlott alakjának tekintik – a név jelentése: „Lagamar [istennő] legidősebb fia”. A töredékes elámi királylista nem tartalmaz ilyen nevet, ugyanakkor ismerünk egy Kutir-nahhüntét, tehát létezik ilyen jellegű név, csupán másik elámi istenséggel. Emellett nem áll rendelkezésünkre egyetlen elámi királynév sem a III. uri dinasztia idejéből, mivel Elám ekkoriban a sumer birodalom része volt, és a III. uri dinasztia tagjai uralkodtak mindenhol.

Mindazonáltal tudjuk azt, hogy Szúziána uralkodói rendelkeztek a főrégens (szukkalma) címmel, és az ő feladatuk volt fenntartani a birodalom rendjét. Az elámi királyok tulajdonképpen egyfajta „idegenlégiót” vezettek, amely leverte a lázadásokat és begyűjtötte az adókat a III. uri dinasztia birodalmának határterületeiről. Ezért olvasható az a Ter 14: 4-ben, hogy a Jordán-völgy déli részének királyai tizenkét évig Kedor-Laomer alattvalói voltak, mielőtt fellázadtak. Az elámi főrégens feladata volt beszédni az adót Amar-Szín (Amráfel) nevében, ezért az ő dolga volt a III. uri dinasztia katonai szövetségének parancsnokaként támadást vezetni az itteni városok ellen.

c) Arjoch (héber: Arjók)

A bibliai Arjochot, Ellaszár királyát Zarikúval, Assur kormányzójával azonosítják, aki Amar-Szín uralkodásának első éveiben töltötte be ezt a posztot. Ellaszár tulajdonképpen a város (Assur) ideografikus sumer írásképe – A.la.szar – fonetikus átírása. Amennyiben levágjuk az első mássalhangzót a névből, Aliku alakot kapunk – ebből származhat a Bibliában olvasható Arjók. Assur városából előkerült egy kőtábla, melyet Zariku, a kormányzó készíttetett „Amar-Szín, a hatalmas uralkodó, a [Föld] négy égtájának uralkodója” tiszteletére, ami azt mutatja, hogy Assur ebben az időben Ur alattvalója volt.

d) Tidál (héber: Thidál)

A bibliai Tidált, Gójjim királyát a hurrik vezérével, Tisadallal, Urkis királyával azonosítottuk. A Teremtés könyvének készítője most is elhagyja az egyik mássalhangzót – ezúttal a név középső elemét –, így kapjuk meg a Ti[sa]dal alakot. A *gójjim* szót lehet „nemzetek”-ként is értelmezni, vagyis a Zagroszban élő népek törzsszövetségeként, beleértve a hurrikat is, akik a III. uri dinasztia idején jelentek meg a történelem színpadán.

Szodoma elhelyezkedése

Szodoma városa a régészet egyik nagy felfedezése lesz, amikor megtalálják. Ebben a könyvben egy német tudós, Marcus Laudien alapos kutatás után felállított elméletét használtam fel – az eredetit itt-ott kiszíneztem egy kissé.

Számos hagyomány áll rendelkezésünkre, amelyek szerint a síkságon állt városok (amelyeket máshol Pentapolisz néven említenek) egy része a Holt-tengerbe süllyedt az Ábrahám és Lót idején bekövetkezett katasztrófa során. Nemrégiben egy sor kora bronzkori város romjait azonosították feltételelesen a bibliai Pentapolisz településeivel a Holt-tengertől délkeletre, véleményem szerint csupán részben helyesen (lásd lejjebb). A híres madabai mozaiktérképen, amely ezt a területet ábrázolja, Coár – az ötödik város, ahová Lót menekült – a Holt-tenger délkeleti partvonalának közelében található. Ugyanakkor a térképen látható helyrajzi részletekből világosan kiderül, hogy a Holt-tenger déli partja alig néhány kilométerre volt az Arnon-folyó szurdokától déli irányban. Ez arra utal, hogy a Holt-tenger sekélyebb, déli medencéje a térkép készítésének idején (Kr. u. kb. 560) nem létezett. A helyzet ma is nagyon hasonló – a tenger déli medencéjét egy sor sóborította lapály jelenti. A geológiai és klimatológiai kutatások kimutatták, hogy az évezredek során a Holt-tenger vízszintje jelentős mértékben emelkedett és süllyedt. Krisztus korában a sós víz alacsonyabban állt, mint mostanság – az elmúlt kétezer évben a vízszint ötvenméternyi

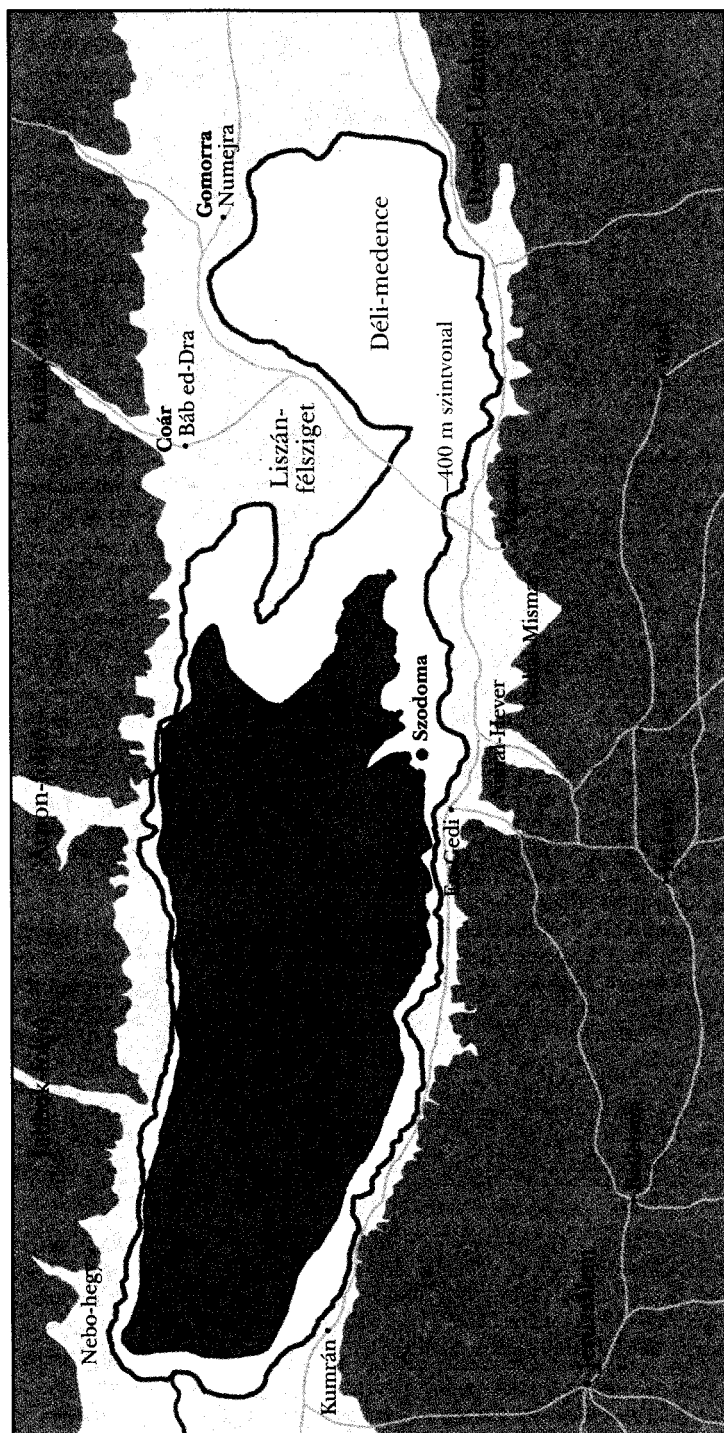
emelkedett, ám újabban ismét csökken a Kr. u. első századokban tapasztalt vízszintre. A Kr. e. III. évezredben (korai bronzkor) a völgy éghajlata éppen a nedves szakasz végén járt, így a Holt-tenger vízszintje csökkenni kezdett.

A száraz időszakban, a korai bronzkor végén – abban az időszakban, amikor az Új Kronológia szerint Ábrahám élt – a Holt-tenger nyugati oldala enyhe (hétfokos) lejtőjével több évszázadon át a víz felett volt – az így szárazon álló hatalmas földterületet nevezték Sziddim-völgynek. Laudien feltevése szerint Szodoma városa egy földnyelven épült, az En-Gedi forrásától alig négy kilométerre déli irányban. Talált is egy hosszú dombot – formájára és alakjára olyan, mint Jerihó –, mely a jelenlegi vízszint alatt fekszik, ezt azonosította Szodoma városával. A parttól körülbelül 500 méterre található, ott, ahol a Nahal-Hever vádija a tóhoz ér. A domb hosszúság alakja jól látható a Holt-tengerről rendelkezésre álló szonárterképen, amelyet a Holt-tenger geofizikai felmérése (1978) során készítettek. A „halomtól” nem messze nagy, ellipszis alakú lyuk is látható a térképen, ami talán egy szurokbánya – a Bibliában szereplő aszfaltbányák egyikének – nyoma.

Számos oka van annak, hogy Szodomát ide helyezzük, azonban most csupán az igazán jelentőseket sorolom fel.

- a) A Holt-tenger medencéjének délnyugati részén sok aszfalt „telér” található.
- b) Több olyan régészeti lelőhely is található itt a korai időkből – mint például a nahal-mishmari barlang, híres rézkincsével, vagy az En-Gediben talált kalkolitikus szentély –, amelyek nem kapcsolódnak egyetlen nagyobb központhoz sem. Ez arra utal, hogy a környéken városnak kellett lennie, noha eddig nem találták meg.
- c) Miután Mezopotámia négy királya megtámadta Szodomát – ahogy az a Teremtés könyve 14. fejezetében olvasható –, a Holt-tenger nyugati partja mentén tértek haza. Amennyiben Szodoma a Holt-tenger délkeleti térségében található régészeti lelőhelyek valamelyikével azonosítható, miért nem használta a mezopotámiai hadsereg visszatéréséhez is azt az útvonalat, amelyiken idáig jött, vagyis a Király Útját, ami néhány kilométerre keletre húzódik. Ennek oka, hogy Szodoma valójában a Holt-tenger nyugati partján feküdt, így ez volt a négy király számára a leggyorsabb útvonal hazafelé.
- d) A két üzenethez, akiket Ábrahám megvendégtelt Mamréban, Hebron mellett, még ugyanaznap este megérkezik Szodomába (Ter 18. és 19.). Az út Hebrontól a Holt-tengerig En-Gedi körül nyolc órát vesz igénybe. Ám ha a Holt-tenger délkeleti részéhez kellene eljutni, ahhoz még hat óra lenne szükséges, vagyis lehetetlen egyetlen délután és este alatt eljutni odáig. A Hebront az En-Gedi melletti Szodomától elválasztó harminchét kilométer még megtehető ennyi idő alatt. Ha a hírvivők délután 1 órakor indultak, este 9 körül érkezhettek meg.
- e) Az ókori szerzők azt írják Szodomáról, hogy az En-Gedi és Maszada közötti térségben található. Sztrabón Poszeidonioszt idézi, mikor azt mondja, hogy Szodoma és néhány alattvaló városa Maszada környékén feküdt, és sokat elnyelt a Sós-tenger. Kürénéi Szüneziosz Dionoszra hivatkozva azt állítja, hogy az esszenusok települése volt Szodoma közelében. Ez nem a híres Kumrán – ahol a tekercseket találták –, hanem az a közösség, amelyikről Plinius is írt, és amelyik az En-Gedi szurdok közelében lévő dombon helyezkedett el, ahonnan kilátás nyílt a Holt-tenger melletti oázisra. A közösség tehát négy kilométerre volt Szodoma feltételezett víz alatti lelőhelyétől. Bizánci István geográfiai enciklopédiájában azt állítja, hogy En-Gedi „az arabiai Szodoma” közelében volt, és hogy a város most a Holt-tenger medencéjében rejlik.

Ezek alapján Szodoma városa a Holt-tenger délnyugati oldalán helyezkedett el. Mint láttuk, Coár a délkeleti parton feküdt. A madabai térkép szinte pontosan oda helyezi, ahol ma Báb ed-Dra romjai találhatók. Létezik már elmélet, amelyik szerint ez lenne Szodoma, azonban véleményem szerint ez inkább Coár, a kora bronzkori Pentapolisz ötödik tagjának helye. A Numejrában, Báb ed-Drától délre található lelőhely pedig talán Gomorra romjait őrzí magában.

44. kép: Így nézhetett ki a Holt-tenger a KB/KöB átmenet idején (Kr. e. kb. 1830), mikor az En-Gedi közelében állt Szodomát még nem öntötte el a víz. A vízszint ekkoriban a tengerszint alatti 500 méteres szintvonalon lehetett. Szaggatott vonal jelzi az északi medence déli partját, ahogy az a madabai mozaiktréképen látható – az Arnon szurdokához és Coár városához viszonyítva. A Holt-tenger déli medencéjében Ábrahám és Lót idejében nem volt víz (ahogy most sincs). Szodoma feltételezett helye enyhén lejtős síkság Nahal-Hever szurdokával – és a télen benne folyó patakkaival –, valamint En-Gedi forrásai szemből.

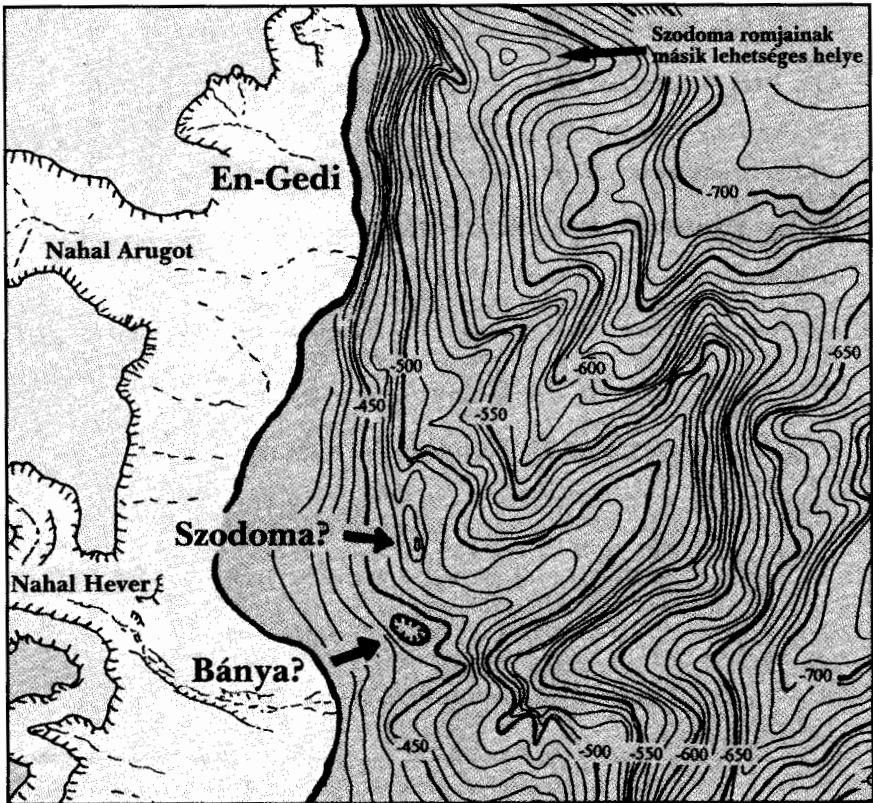
II. kisi dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Su[...] = Kr. e. 2397-től 2378-ig (SK szerint 201 + x évig uralkodott)
2. Dadaszig = Kr. e. 2377-től 2358-ig (SK szerint [...] évig uralkodott)
3. Magalgalla = Kr. e. 2357-től 2322-ig (SK szerint 360 + x évig uralkodott)
4. Kalbum = Kr. e. 2321-től 2303-ig (SK szerint 195 évig uralkodott)
5. Se-e = Kr. e. 2302-től 2267-ig (SK szerint 360 évig uralkodott)
6. Gasubnunna = Kr. e. 2266-től 2249-ig (SK szerint 180 évig uralkodott)
7. Enbi-Estar = Kr. e. 2248-től 2229-ig (SK szerint [...] évig uralkodott)
8. Lugalmu = Kr. e. 2228-től 2193-ig (SK szerint 360 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint a II. kisi dinasztia 100 évig uralkodott.

A lagasi dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Gursar = Kr. e. 2358-től 2341-ig
2. Gunidu = Kr. e. 2340-től 2323-ig
3. Urnanse = Kr. e. 2322-től 2298-ig
4. Akurgal = Kr. e. 2297-től 2264-ig
5. Eannatum = Kr. e. 2263-től 2225-ig
6. I. Enannatum = Kr. e. 2224-től 2200-ig

45. kép: A Holt-tengerről készült szonártérkép En-Gedi környékét mutató részlete, rajta Szodoma két feltételezett helyével.

7. Entemena = Kr. e. 2199-től 2175-ig
8. II. Enannatum = Kr. e. 2174-től 2150-ig
9. Lugalbanda 7 Kr. e. 2149-től 2143-ig
10. Enetazi = Kr. e. 2142-től 2138-ig
11. Urukagina = Kr. e. 2137-től 2130-ig

Az aksai dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Unzi = Kr. e. 2257-től 2228-ig (SK szerint 30 évig uralkodott)
2. Undalulu = Kr. e. 2227-től 2216-ig (SK szerint 6–12 évig uralkodott)
3. Urur = Kr. e. 2215-től 2210-ig (SK szerint 6 évig uralkodott)
4. Puzurnirah = Kr. e. 2209-től 2190-ig (SK szerint 20 évig uralkodott)
5. Isüil = Kr. e. 2189-től 2166-ig (SK szerint 24 évig uralkodott)
6. Súsín = Kr. e. 2165-től 2159-ig (SK szerint 7 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint az aksai dinasztia összesen 99 évet uralkodott.

A II. uruki dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Ensakusanna = Kr. e. 2248-től 2189-ig (SK szerint 60 évig uralkodott)
2. Lugalkinisedudu = Kr. e. 2188-től 2167-ig (SK szerint x + 2 évig uralkodott)
3. Lugalkiszalszi = Kr. e. 2166-től 2130-ig (SK szerint x + 7 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint a II. uruki dinasztia összesen [...] évet uralkodott.

A III. kisi dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Kubaba = Kr. e. 2192-től 2183-ig (SK szerint 100 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint a III. kisi dinasztia 100 évet uralkodott.

A II. uri dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Lugalkinisedudu = Kr. e. 2188-től 2167-ig (SK szerint [...] évig uralkodott)
2. Lugalkiszalszi = Kr. e. 2166-től 2130-ig (SK szerint [...] évig uralkodott)
3. [...]gi = Kr. e. 2129-től 2098-ig (SK szerint [...] évig uralkodott)
4. Kaku = Kr. e. 2097-től 2060-ig (SK szerint [...] évig uralkodott)

A sumer királylista szerint a II. uri dinasztia 116 évig uralkodott.

A IV. kisi dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Puzur-Szín = Kr. e. 2182-től 2158-ig (SK szerint 25 évig uralkodott)
2. Ur-Zababa = Kr. e. 2157-től 2118-ig (SK szerint 400 évig uralkodott)
3. Szimudár = Kr. e. 2117-től 2088-ig (SK szerint 30 évig uralkodott)
4. Uszivatar = Kr. e. 2087-től 2081-ig (SK szerint 7 évig uralkodott)
5. Estarmuti = Kr. e. 2080-tól 2070-ig (SK szerint 11 évig uralkodott)
6. Ismesamas = Kr. e. 2069-től 2059-ig (SK szerint 11 évig uralkodott)
7. Nannia = Kr. e. 2058-től 2052-ig (SK szerint 7 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint a IV. kisi dinasztia 491 évet uralkodott.

46. kép (szemben): A híres madabai mozaiktérkép (Kr. u. kb. 560) – a körvonalakat fekete vonallal kihúztuk – a Holt-tenger medencéjének északi részét ábrázolja. Az Arnon szurdok Coártól északra látható, és így ez utóbbit a térkép a ma Liszán-félsziget néven ismert területre helyezi.

Jabbok-folyó

Thermakalli
roes

Ykee kai asphaltitis limnera thalassa

Coar

Jerihó

Jeruzsálem

Bethlaerm

Seche

Bethzachar

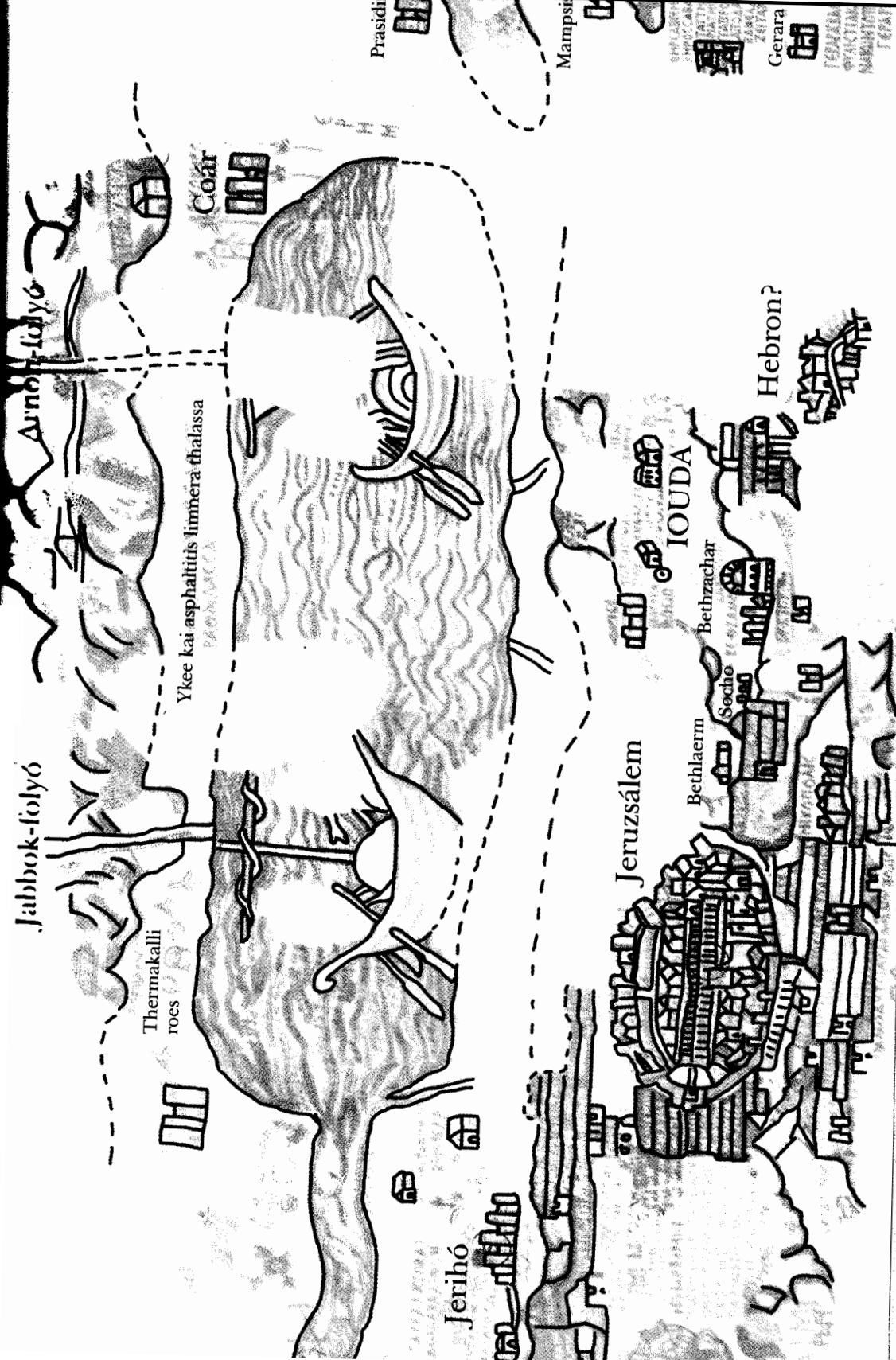
IOUDA

Hebron?

Prasidi

Mampisi

Gerara

A III. uruki dinasztia az Új kronológia szerint

1. Lugalzageszi = Kr. e. 2129-től 2105-ig (SK szerint 25 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint a III. uruki dinasztia 25 évet uralkodott.

Az agadei dinasztia az Új Kronológia szerint

1. I. Sarrukín = Kr. e. 2117-től 2062-ig (SK szerint 56 évig uralkodott)

2. Rímus = Kr. e. 2061-től 2053-ig (SK szerint 9 évig uralkodott)

3. Manistusu = Kr. e. 2052-től 2038-ig (SK szerint 15 évig uralkodott)

4. Narám-Szín = Kr. e. 2037-től 2001-ig (SK szerint 37 (?) évig uralkodott)

5. Sar-kálí-sarrí = Kr. e. 2000-től 1976-ig (SK szerint 25 évig uralkodott)

6. Elulu, Nanum, Imi, Igigi = Kr. e. 1975-től 1973-ig (SK szerint 3 évig uralkodtak)

7. Dudu = Kr. e. 1972-től 1952-ig (SK szerint 21 évig uralkodott)

8. Su-Turul = Kr. e. 1951-től 1937-ig (SK szerint 15 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint az agadei dinasztia 181 évig uralkodott.

A III. uri dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Ur-Nammu = Kr. e. 1900-től 1883-ig (SK szerint 18 évig uralkodott)

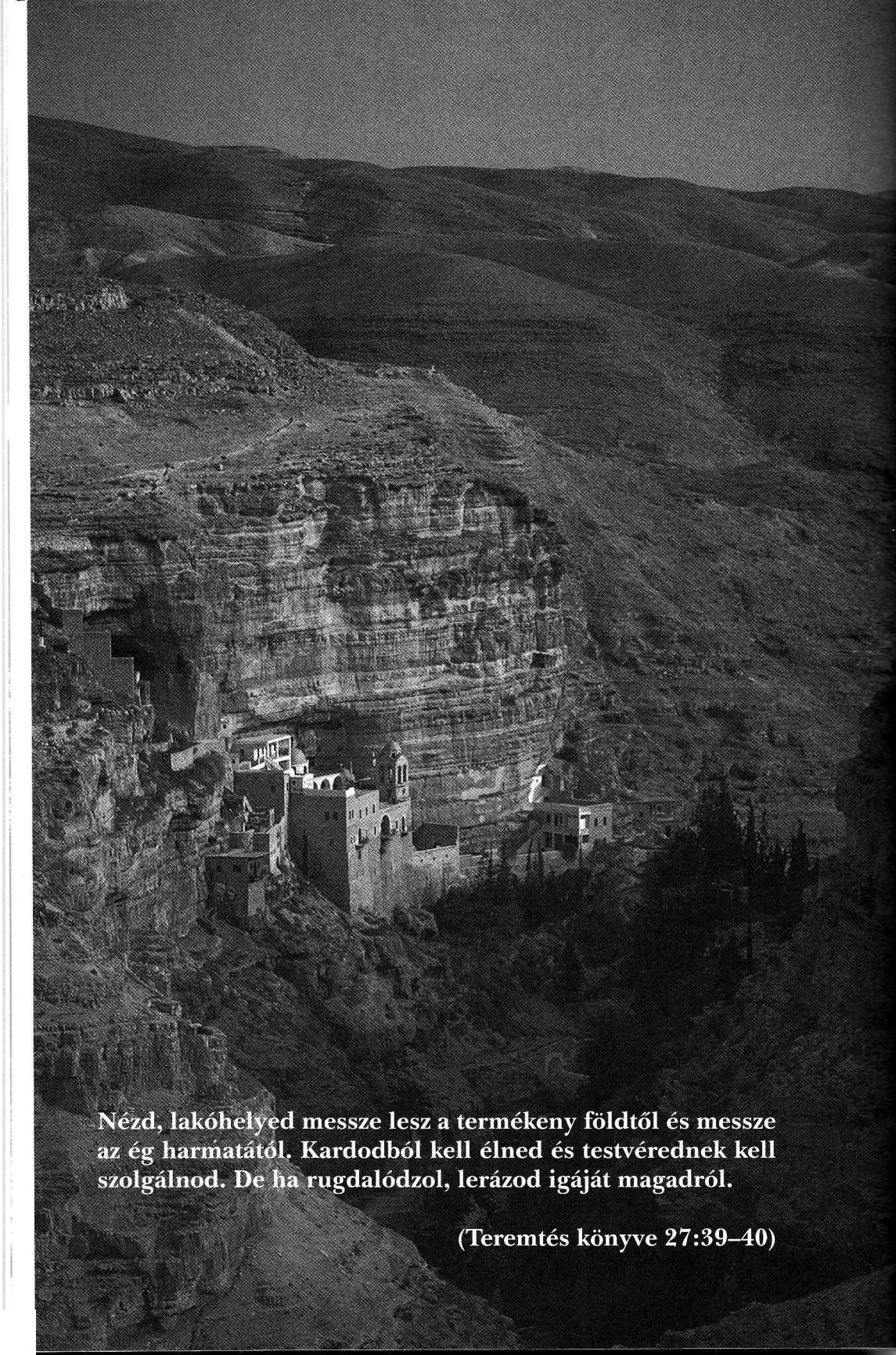
2. Sulgi = Kr. e. 1882-től 1835-ig (SK szerint 46 vagy 48 évig uralkodott)

3. Amar-Szín = Kr. e. 1834-től 1826-ig (SK szerint 9 évig uralkodott)

4. Su-Szín = Kr. e. 1825-től 1817-ig (SK szerint 9 évig uralkodott)

5. Ibbí-Szín = Kr. e. 1816-től 1793-ig (SK szerint 24 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint a III. uri idnasztia 108 évet uralkodott.

Nézd, lakóhelyed messze lesz a termékeny földtől és messze az ég harmatától. Kardodból kell élned és testvérednek kell szolgálnod. De ha rugdalódsz, lerázod igáját magadról.

(Teremtés könyve 27:39–40)

DAVID ROHL
AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

Hetedik fejezet

A SZOLGASÁGHOZ VEZETŐ ÚT

(Teremtés könyve 25:19-től 37:36-ig)

*Ézsau és Jákob – Jákob Mezopotámiában – Visszatérés Kánaánba
– József és testvérei*

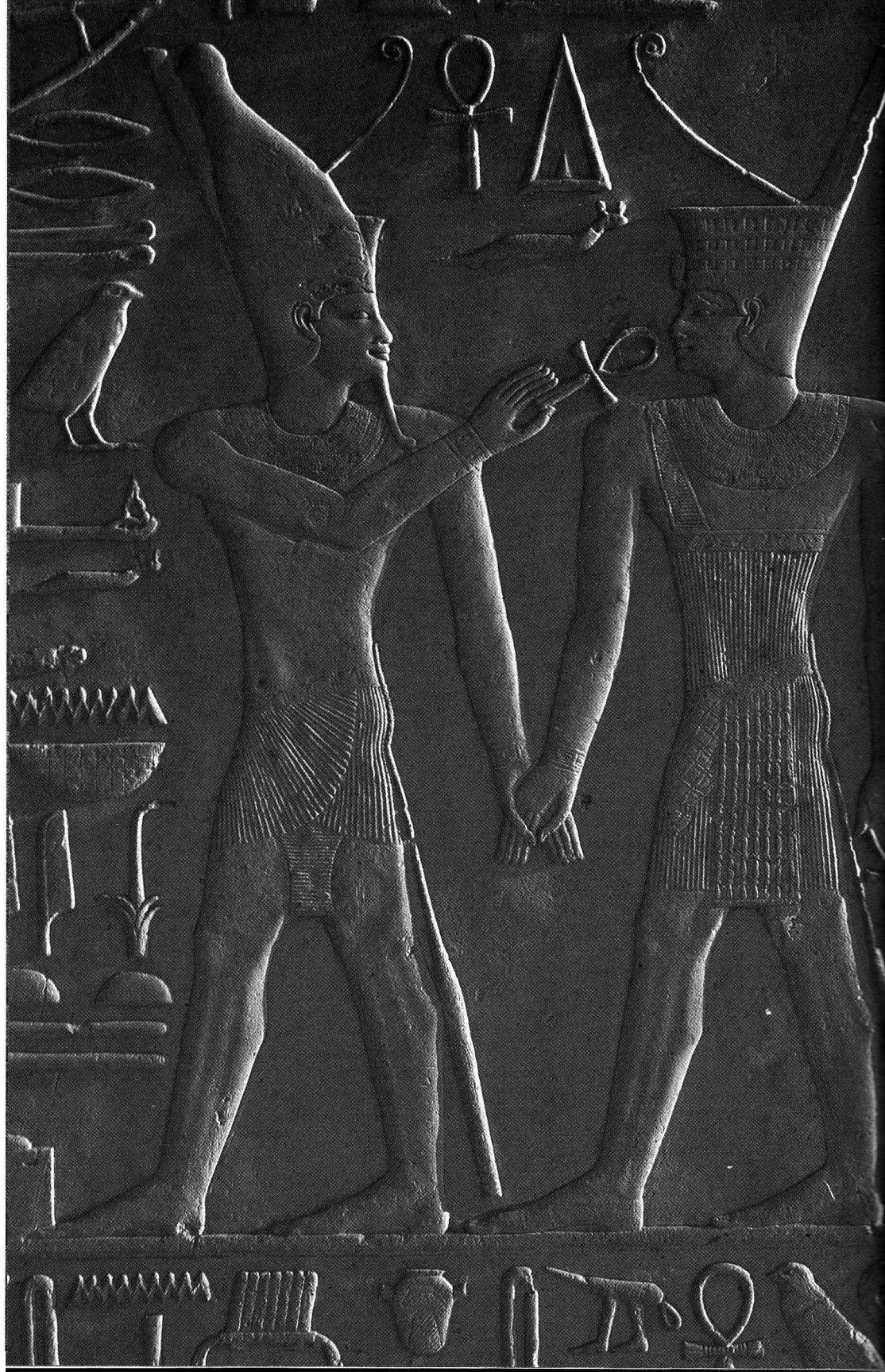
A történet

Abrahám halálával ismét bizonytalanság köszöntött Jahve gyermekeire, melyet az éhínség és a törzsi örökségért vívott küzdelmek csak súlyosbítottak.

A Két Folyó Földjét előbb összeomlás, majd a lassú újjáépülés jellemezte. Ábrahám korának birodalma, a III. uri dinasztia országa lassan szét-esett. Ur ötödik királya, a szerencsétlen csillagzat alatt született Ibbi-Szín uralkodása csúf véget ért, mikor a dinasztia utolsó tagját elvitték Elámba. A sumer királyok családját két, sémi nyelvből vett nevet viselő dinasztia váltotta fel, akik egy időben uralkodtak Iszin, illetve Larsza városaiból. Az észak-mezopotámiai amoriták egyre erősebbek és hatalmasabbak lettek. Kánaántól délre, a Nílus völgyében új dinasztia, a XII. kezdte meg 163 évig tartó uralmát.*

* A XII. dinasztia alapítója, Szehotepibré Amenemhat – aki Manethónnál I. Ammanemész néven szerepelt – nem állt közvetlen vérségi kapcsolatban az előző fáraócsaláddal, akik közül legtöbbet születésekor Mentuhotepnek neveztek el. Az új dinasztia első tagja korábban IV. Mentuhotep Nehtauriré vezírje volt – uralkodójáról talán azzal mondjuk a legjobbat, ha „névleges uralkodó”-nak nevezzük, aki alatt hét évig tartó anarchia és politikai zűrzavar jellemezte az országot. A XI. dinasztia utolsó Mentuhotepja utódok nélkül halt meg Kr. e. 1804-ben. Amenemhat fontos szerepet töltött be az udvarban, így érte el, hogy ő kerüljön a trónra. Személyében a Fekete Földet új, erős fáraó irányította, a friss vérvonal pedig az Óbirodalom összeomlását követő szegényes évtizedek után az egyiptomi civilizáció lenyűgöző felvirágzását hozta magával.

47. kép (szemben): A pátriárkák földje – a központi dombságtól a Jordán-folyóhoz vezető mély vádik egyike Jerihó közelében.

Egyiptom határaitól északra az amorita héber családok versenyeztek egymással a különféle jogokért és örökségükért. A vita elsősorban Ábrahám legközelebbi leszármazottai között zajlott.

Elsőszülöttség

Izsák, a család új vezetője ikerpárt – Ézsaut és Jákobot – nemzett első feleségével, Rebekkával, a harráni Lábán húgával. Ézsau volt az idősebbik: erős, izmos fiú, aki imádott vadászni és bekalandozni a vidéket. Ugyanakkor Jákob nagyon közel állt anyjához, s jobb szeretett a törzs táborhelyén maradni. A két fivér között jól érezhető volt az ellentét, és a szülők egyre inkább a nekik tetsző személyiség felé húztak: Izsák a pásztorkodó Ézsaut, Rebekka pedig a tartózkodó Jákobot kedvelte jobban. Idős korára Izsák aztán megvakult. Noha mindkét fiát szerette, a hagyomány azt diktálta, hogy a harmincas éveikben járó testvérek közül az idősebbet, Ézsaut válassza örökösének. Azonban Rebekka ettől meglehetősen eltérő elképzeléseket dédelgetett – kitervelte, miként lehetne kedvenc fia a következő törzsfőnök, és így miként vehetné át a törzsi örökséget. Úgy gondolta, becsapja a vak Izsákot, hogy nyilvánítsa Jákobot örökösévé. Az ókori világban az ígéretet többé nem másították és nem szegték meg. Ha Izsák Jákobot választja utódjának, bármilyen körülmények között is történt ez, olyan, mintha kőbe vésték volna, Ézsau pedig elveszíti elsőszülöttségi jogát.

Mikor Izsák érezte, hogy halála már nem várat soká magára, megkérte Ézsaut, mint korábban annyiszor tette, hozzon neki egy gazellát. Ez volt Izsák kedvenc étele, és azt tervezte, ez alkalommal megáldja Ézsaut – az atyai áldás volt szükséges ahhoz, hogy legidősebb fia hivatalosan örökösének számítsa. A fiú gondtalanul vágott neki a domboknak, hogy teljesítse atyja kérését. Eközben Rebekka ráadta Jákobra Ézsau ruháját, és arra utasította fiát, menjen be apja sátrába azzal a kecskegidából készült étellel, amelyet terve első lépéseként főzött. A fiatalabb fiú felszolgált a vacsorát vak apjának, aki – gondolván, Ézsau van előtte – rábízta a törzs örökségét.

Mikor Ézsau visszatért, kiderült a turpisság, ám addigra már késő volt. Másodszor fordult elő, hogy a héber anya csellel rávette nagy hatalmú férjét, a neki kedves fia számára biztosítsa a helyet a törzs élén. Izsák anyja, Sára ügyeskedése révén került a törzs élére, most pedig Rebekka intézte úgy, hogy Jákob, fiatalabb fia nyerje el az idősebbik fiúnak, a jogos örökösnek járó örökséget. A héber pátriárka legidősebb fiának nem számított szerencsés dolognak, mivel egyik sem lett törzsi vezető. Izmael jogát Izsák

48. kép (szemben): Az I. Szeszósztisz, a XII. dinasztia alapítója, I. Amenemhat fia karnaki pavilonjában látható finoman kidolgozott, mesteri domborművek egyike. A XII. dinasztia korai szakaszának – Izsák kortársainak – művészetét az egyiptomi művészettörténet egyik kiemelkedő pillanatának tartják.

születése hatálytalanította, Ézsauét Jákob elbitorolta, és – amint kiderül nemsokára – Ruben átadta a héber törzs vezetőjének jogait jóval fiatalabb féltestvérének, Józsefnek.

Feleségkeresőben

Mint az sejthető volt, Ézsau nem hagyta annyiban öccse trükkjét, amivel elcsalta tőle az örökséget. Talán mondani sem kell, hogy Izsák is nagyot csalódott kisebbik fiában. A törzsfőnök elzavarta Jákobot a táborhelyéről és arra utasította, menjen északra, Paddan-Aramba (a Harrán körüli térség). A száműzetés nemcsak büntetésül szolgált a csalásáért, egyúttal arra is jó volt, hogy Jákob feleséget hozzon magának anyja családjából.

Mikor megérkezett Lábán – Nachor fia, Rebekka bátyja – házához, Jákobban azonnal vonzalom ébredt Lábán legfiatalabb lánya, Ráchel iránt. Ám a szokás úgy diktálta, először a legidősebb lánynak kell férjet találni, a többiek csak azután jöhetnek. Így Jákob néhány évig ott dolgozott a harráni törzsnél, majd feleségül vette Leát („*tehén*”), nem sokkal később pedig – második feleségnek – Ráchelt („*bárány*”).

Jákob összesen tizennégy évet töltött Paddan-Aramban – az évek során Lea hat fiút szült neki: Rubent, Simeont, Lévit, Júdát, Isszachárt és Zebulunt. Akkori szokás szerint a törzsfőnök feleségei, a házimunka vezetői szolgálólányokkal, rabszolganőkkel rendelkeztek, akik segítették őket feladataik elvégzésében. Lea szolgálólányát apja, Lábán adta neki: Szilpának hívták. Jákob ingósága és ágyasa is volt és két fiút szült neki: Gádot és Ásert. Ugyanakkor Ráchel csak két fiút szült: Józsefet és Benjámint. A rabszolganője, Bilha is két fiút adott Jákobnak: Dánt és Naftalit. Lea oldalán tehát nyolc fiú volt a törzsben, Ráchel oldalán pedig négy. Tizenkét fiú, akinek neve örökre fennmarad, mert ők voltak Izrael törzseinek névadói.

Mikor a száműzetés évei leteltek, Jákob feleségeivel és fiaival elhagyta Lábán törzsét és visszaindult délre, Kánaánba, Izsák táborhelyére.

Erőszak és bosszú

A karaván elhaladt SZICHEM területén is, ahogy sok évvel korábban Ábrahám is tette. A város lakói barátsággal fogadták a vendégeket, ezért Jákob vásárolt egy darab földet a városfalon kívül, ahol aztán sátrat vert. A héberrek egy hónapig maradtak Szichemben, Jákob pedig kőoltárt emelt EL-SADDÁI-nak, köréje fedetlen udvart alakított ki. A telek közepén ott állt az öreg tölgyfa, amely alatt egykor Ábrahám pihent. Évszázadokkal később óriási fehér követ állítanak majd ide, amely Józse és a diadalmas izraelita

SZICHEM: A nevét Szichemről, Hámor fiáról kapta. **EL-SADDÁI:** „Hegylakó El”.

törzsek Jahvével fennálló szövetségét hivatott jelezni az Ígéret Földjének meghódítását követően. A közelben temetik majd el utódai József pátriárkát is, akit elhoztak egyiptomi sírkamrájából.

Jákovnak született egy lánya is Leától: Dina – csinos fruska, aki sok fiatal férfi fejét elcsavarta. Szichem, a helyi törzsfőnök, Hámor fia, amikor meglátta a héber lányt, az első pillanatban beleszeretett és titokban udvarolni kezdett neki. Szenvedélye hamarosan szexuális kapcsolathoz vezetett, ami aztán Dina apja, Jákov tudomására jutott. A pátriárka fiai a nyájjal voltak valahol a dombok között, így a korosodó Jákov semmit nem tudott tenni, hogy ott helyben bosszút álljon a családját ért szégyenért. Eközben Szichem Hámor elé állt és könyörgött neki, kérje meg neki Dina kezét. Miután a héber férfiak visszatértek a városba, apa és fia elmentek Jákov sátrához és tárgyalni kezdtek. Ám Jákov fiai csupán a megfelelő pillanatra vártak. Mikor megtudták, mit tett Szichem szűz húgukkal, nem tudtak másra gondolni, csakis arra, hogy véres bosszút állnak ezért.

Azt mondták Hámornak, akkor egyeznek bele a házasságba, ha a város összes kánaánita férfiája körülméltedik, így rituálisan megtisztul és alkalmas lesz héber nőket feleségnek venni maga mellé. A két törzs így egyesülhet, és közösen gyarapodhat tovább.

Nem engedhetjük meg magunknak – mondták –, hogy hűgunkat körülméltetlen férfinak adjuk. Ez nálunk szégyennek számít. Csak akkor járhatunk kedvetekben, ha olyanok lesztek mint mi, vagyis ha mindenki körülméltedik, aki a férfimen van köztetek. Akkor nektek adjuk lányainkat és elveszünk a ti lányaitokat. Nálatok fogunk lakni és egy néppé válunk veletek. (Ter 34:14–16)

Hámor elhitte mindezt, és ahogy az szokás volt, a város kapujánál, ahol tanácsot szoktak tartani, előadta Jákov törzsének javaslatát a város véneinek. A kánaániták elfogadták a feltételeket és az összes fiatalember – köztük Szichem – átesett a fájdalmas műtéten. Három nappal később, amikor Szichem lakói még gyengék voltak és csak feküdtek, hogy mihamarabb felépüljenek a seblázból, Jákov fiai behatoltak a városba és lemészárolták őket. Hámort és fiát kardélre hányták, Dinát pedig elhozták meggyilkolt férje házából. A várost kifosztották, az állatokat elhajtották és hozzácsapták a törzs állataihoz. Házról házra jártak, a nőket és gyerekeket elhajtották rabszolgának. Az északi dombvidék lakossága egyik pillanatról a másikra meggyűlölte és megtanulta félni a hébereket, ez az ellentét pedig évszázadokon át kitartott, még ma is megtalálható a mai Nablusz lakói, az egykori szichemielek utódai szívében és fejében.

Mielőtt a törzs tovább indult volna dél felé, Lusz városához, a mészárlásra emlékeztető véres ruhákat elégették. Az út végén Jákov követ állított El-Saddáinak, ezért a hely neve is megváltozott: Bételnek, „Isten háza”-nak nevezték innentől fogva. Maga Jákov is új nevet vett fel – innentől kezdve

Izra-Elnek – „Izra-El legyen erős” – ismerték, és népe mind a mai napig így nevezi önmagát.

Jákob legkisebb fia ekkor még anyja méhében várakozott. Nem sokkal azután, hogy elhagyták Bételt, vajúdni kezdett és belehalt a szülésbe, ám sikerült életet adnia Benjaminszónak. Az Efrátához vezető út mellett temették el, a hely pedig új nevet kapott: BETLEHEM. Tizenhét évszázaddal később itt született Józsué, József és Mária fia, akit ma Jézus néven ismerünk.

Jákobnak sikerült megbékélnie testvérével, Ézsauval is, aki Edom földjén telepedett le és itt kezdett új életet, úgy érkezett haza, Karját-Arbába (Hebron), ahol apja, Izsák visszafogadta, majd nem sokkal később elhunyt. Két fia a machpelai barlangban temette el apja, Ábrahám csontjai mellé.

A színes kabát

József volt a tizenegyedik Jákob tizenkét fia közül, öntelt és szemtelen kamasz. Ő volt apja kedvenc fia, mert ő volt az idősebbik Ráchel két fia közül, s miután anyja meghalt, József emlékeztette legjobban a pátriárkát szeretett feleségére. Bátyjai minden alkalommal szembesültek ezzel, amikor fivérük felvette híres, színes ujjasát, amelyet Jákob adott neki, mikor betöltötte a tizenhatodik évét.

A színes kabát legendás ruhadarab: azonnal felismerhető és egy szempillantás alatt mindenki Józseffel azonosította. Nem volt még egy ilyen ruhadarab – nem értéke miatt, mivel nem díszítette rengeteg ékkő és nem fontak bele aranyszálát. Egyszerű gyapjúkabát volt, melyet vörösre, feketére és barnára festett szálakból szőttek, nagy gonddal. Kápráztató látvány lehetett, ám az értékes holmi egyúttal az Ábrahám-tól számított harmadik „nemzedékben” dülő féltékenység és viszály kézzelfogható jelképe is lett.

József tizenhét éves volt, mikor egy napon apja Hebronnál lévő táborhelyéről a Szichem körüli vidékre küldték, mert bátyjai ide mentek vissza és itt legeltették a nyáját. Mikor a fivérek meghallották, hogy Józsefet elküldték hozzájuk, elhatározták, egyszer s mindenkorra megszabadulnak tőle. Hosszú ideig tanakodtak, mit tegyenek utálatos testvérükkel. Volt, aki szerint Józsefnek sajnálatos balesetet kellene szenvednie, ám Ruben nem tudta elfogadni ezt, ezért rávette a többieket, adják el az arrafelé járó midiánita kereskedőknek, akik visszafelé tartottak Egyiptomba. József élete végéig tartó rabszolgaság felé tartott a fáraók földjén, Jákob fiai pedig visszatértek apjukhoz azzal a rettenetes hírral, hogy kedvenc fia eltűnt és odaadták Jákobnak József cafatokra tépett, vérfoltos színes kabátját.

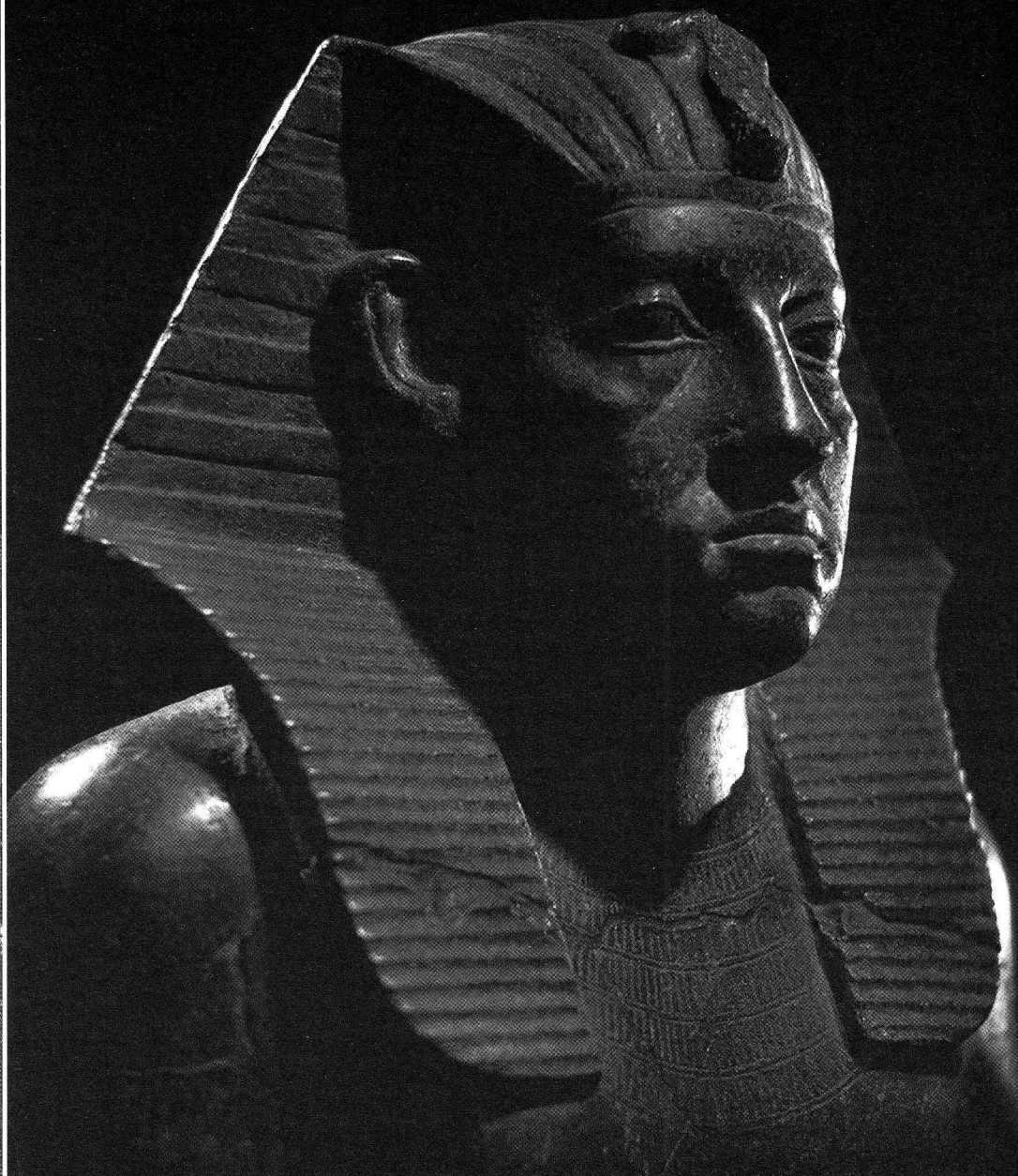
Az apa heteken át siratta gyermekét, vigasztalhatatlan volt, amiért nem tudta eltemetni szeretett fiát. A törzs továbbra is a Hebron környéki száraz dombok között igyekezett élni, ám vezetőjük többé nem volt ugyanaz – ide-

BETLEHEM: „Láhem háza”.

je nagy részét sátrában töltötte, és nem szívesen vett részt a törzs életében, nem kereste fiai társaságát.

Megszaggatta ruháját, zsákot kötött csípője köré és hosszú ideig gyászolta fiát. Minden fia és minden lánya sietett vigasztalni, de nem akart vigasztalódni, hanem így szólt: „Gyászolva költözöm le fiamhoz az alvilágba.” Így siratta őt az apja. (Ter 37:34–35)

Azután a fáraó így szólt Józsefhez: „Mivel Isten mindezt tud-
todra adta, azért nincs senki, aki olyan okos és bölcs volna,
mint te. Te állsz majd házam élén. Egész népem köteles enge-
delmeskedni parancsodnak, és én csak a trónommal foglak
megelőzni.”

(Teremtés könyve 41:39–40)

Nyolcadik fejezet

JÓZSEF, EGYIPTOM KORMÁNYZÓJA

(Teremtés könyve 39:1-től 50:26-ig)

*Rabszolgaság Egyiptomban – József fáraója – Az egyiptomi éhínség – Héberék
Gósenben – József palotája – József egyiptomi sírja*

A történet

Az Ótestamentum talán legbővebb, legrészletesebb életrajzához érkezünk, József, Jákob fia életének történetéhez, aki rabszolgaságból emelkedett az egyiptomi fáraó, a XII. dinasztia legnagyobb uralkodója, III. Amenemhat vezírévé.

József, a rabszolga

Kánaánban Jákob nem foglalkozott a világgal, sátrába húzódott és legfiatalabb gyermekével, Benjaminsal foglalkozott, míg idősebb fiai bejárták a barátságtalan vidéket, hogy legelőt találjanak a nyájaknak. Eközben a midiániták átkeltek a Sínai-félsziget északi részén, így érkeztek a Nílus-delta keleti részére, ahol eladták Józsefet. Podiparé (a bibliai Potifár), az

49. kép (szemben): III. Amenemhat Nimaatré szobra. Ő volt a fáraó, aki Józsefet kinevezte Egyiptom vezírévé, hogy megakadályozza a XII. dinasztia végén bekövetkező nagy áradásokból és éhínségből fakadó károkat (Luxori Múzeum).

IUNÁ-ban állomásozó Ré hadsereg parancsnokának vidéki palotájába került. Gazdája volt a Ben Ben kő templomának papja, ami ugyanebben a városban állt, valamint a memphiszi állami börtön irányítója is. József Podiparé nyári lakhelyébe került, ahol bölcsességével és hűségével elnyerte gazdája bizalmát és csodálatát, és hamar intézővé emelte.

Nofreti, Podiparé házának úrnője sokkal fiatalabb volt férjénél, és – ahogy az gyakorta megesik a fiatal asszonyokkal, akik gazdag, idős férfihoz mennek feleségül – unatkozott és egy idő után csakis saját magával foglalkozott. A következő három év során Nofreti lassanként beleszeretett a jóképű héber rabszolgába, és nekilátott, hogy megszerezze magának. József azonban hűséges maradt urához és elutasította a nő közeledését, így a nő szegyenletes vágya hamarosan számító gyűlöletbe fordult át. Nofreti elment urához és megvádolta Józsefet, hogy az erőszakot akart tenni rajta. Podiparé jól ismerte feleségét, és nem hitt szolgája bűnösségében, ám folt esett egy egyiptomi asszony becsületén, így igazságot kellett szolgáltatni.

Aki ilyen bűnt követ el, azt büntetésképpen általában kivégzik, azonban Podiparé gondoskodott arról, hogy József életben maradjon – a fiatalember még így is börtönbe került, a memphiszi nagy börtön falai között találta magát. Kilenc évet töltött itt, ahol elnyerte az örök bizalmát, így őt bízták meg a munka felügyeletével. Büntetésének hetedik évében összebarátkozott két udvaronccal, akik kiestek a fáraó kegyéből, ezért elküldte őket, hogy „elgondolkodjanak”. Akárcsak korábban Potiparé, a főszűtmester – Anhtifi – és a főpohárnok – Meketré – is azonnal felismerte a fiatal héber férfi bölcsességét és tehetségét. Ezért aztán álmaikkal megkeresték Józsefet és megkérték, magyarázza meg nekik az álmok jelentését. Az ókori világban természetes és mindennapos dolog volt az álmok értelmezése és az álmok alapján mondott jóslatok, mert úgy hitték, az emberek sorsa benne van a csillagokban és az álmok homályos világában. A két udvaronc ráébredt, hogy József mesterien ért ehhez.

A héber álomfejtő megjósolta, hogy a főpohárnokot kieresztik a börtönből és visszahelyezik előző rangjába, ahol a fáraó bizalmas szolgája volt, míg ugyanez a fáraó megparancsolja, hogy végezzék ki a főszűtmestert. Mikor pedig eljött az ideje, minden úgy történt, ahogy József mondta. Sajnos, Meketré hamarosan megfeledkezett barátjáról, aki ilyen kedvező módon értelmezte álmát, József pedig még két évig sorvadozott a börtönben.

A fáraó álma

Meketré ura III. AMENEMHAT Nimaatré volt. Ám ebben az időben nem egyedül ült a trónon. Tizenkét éven át uralkodott apja, III. Szeszósztisris

IUNA: Egyiptomi *Junu*, bibliai On, mezopotámiai E-anna („az ég háza”), görög Heliupolisz. Talán az Urukban található szent kerület után kapta nevét.

III. AMENEMHAT: Kr. e. 1678–1635.

Hakauré mellett, aki Kr. e. 1698-ban kezdte meg harmincegy évig tartó országglását. A XII. dinasztia alatt – a dinasztia alapítója, I. AMENEMHAT meggyilkolása óta – az lett a fáraók szokása, hogy az idősebb uralkodó társává emelte fiát. Az alapítót saját udvarának tagjai ölték meg, mialatt a koronaherceg – a későbbi I. Szeszósztisz – Líbiába vezetett hadjáratot. A herceg még épp időben ért vissza Memphiszbe, hogy megakadályozza a puccsot és biztosítsa trónját, ám ahhoz, hogy sikerüljön ezt megtennie, nagy adag szerencsére is szükség volt.

Attól a naptól fogva a Középbirodalom fáraói a kettős királyság intézményét használva biztosították az utódlás zökkenőmentességét. Miután az uralkodó már jó néhány éve a trónon ült és bizonyította rátermettségét, maga mellé vette legidősebb fiát és rövid átmeneti időszak után átadta neki a hadsereg irányítását és az államügyek intézését. Az idősebb király ezek után félig-meddig visszavonult a hatalomgyakorlástól, hogy élvezze új státusát a nemzet atyjaként, míg férfias fia az ő nevében harcolta végig a csatákat és irányította az országot.

A királyság új, biztonságosabb formájához két udvart kellett fenntartani. A régi királyi lakhelyet Memphiszben fenntartották az idősebbik királynak, míg az új király ITJ-TAUI-ban, Egyiptom középső részén lakott. Az új királyi főváros mellett – amely ma egy LIST nevű falu alatt található – a XII. dinasztia első két uralkodója megépítette saját piramisát. A dinasztia utánuk jövő tagjai északra Itj-Taui közelében, Dahsur óbirodalmi temetőjében készítették sírjaikat, illetve délen, a Fajjúm-medence sivatagos peremén temetkeztek.

Az Óbirodalom „monumentális” napjai és az ezt követő anarchia óta a Nílus völgye mind politikai, mind földrajzi szempontból jelentős változáson esett át. A változás szele végigsöpört a Fekete Földön – a királyok többé nem voltak mindenhatók: még mindig félig-meddig isteninek tekintették őket, de valahogy közelebb álltak a földi, világi dolgokhoz, mint korábban. Építményeiken jól látható az Első Átmeneti Korszak tapasztalatai nyomán megindult felvilágosodás. Egyiptom idősebb lett és ezzel együtt bölcsőbb is. Megtanulta, miként használhatja fel földje áldásait anélkül, hogy hatalmas királyi építkezésekkel elpazarolná és kimerítené azokat. Többé nem építenek nagy piramisokat.

Nem a méret számított, hanem a tökéletesség. A Középbirodalom a remekbe szabott művészeti alkotások, a kiváló irodalmi művek és költemények időszaka volt. A DIDAKTIKUS TUDÓSOK kora volt ez, amikor le-
szűrték a korábbi tapasztalatok tanulságait. Az ókori Egyiptom leghíresebb irodalmi műveinek jó része a XII. dinasztia idején készült – az Ábrahám fáraójától, IV. HETI-től származó *Intelmek Merikaréhoz* című művet ekkor írták le, és olyan új művek születtek, mint a *Szinuhe*, a *Paraszt panasza* és a

I. AMENEMHAT: Kr. e. 1803–1774. **ITJ-TAUI:** „Két Ország Meghódítója”.

LIST: Az el-Itjet romlott alakja. **DIDAKTIKUS TUDÓS:** Olyan bölcs, aki példázatokkal tanít. **IV. HETI:** Kr. e. 1876–1847.

Hajótörött története; egytől egyig a tanírodalom mesterművei. Nincs is ennél jobb időszak, ahová a Biblia legszebb története illene a dölyfös fiatal fiúról, akit saját testvérei adnak el rabszolgának és sok hányattatás során érett, nagy bölcsességu férfi válik belőle, aki csupán képességeinek köszönhetően emelkedik a lehető legmagasabbra.

III. Amenemhat Nimaatré egy napon magához hívatta tanácsadóit és elmesélte nekik, milyen kellemetlen álma volt az éjjel. Elmondta, álmában hét kövér tehén jött elő a Nílus vizéből, kimásztak a partra, ahol legelni kezdték a hosszú szárú füvet. Ám aztán hét másik tehén jött elő a vízből – ezek vékonyak voltak és soványak – és nekilátott, hogy felfalja a parton legelésző hét kövér tehenet. Mit jelent ez? – kérdezte a fáraó. Udvaroncai zavarodottan, értetlenül álltak előtte, közöttük a főpohárnok, Meketré, akinek csak most jutott eszébe a börtönben sínylődő fiatal héber rabszolga. Ő az, aki képes megfejteni a fáraó álmát.

Józsefet Memphisből az Itj-Tauiban álló királyi palotába szállították, ahol a király színe elé kellett állnia. Felkészítették erre. Leborotvtáák szakállát – bár rokonai közül sokan szakállt viseltek, ő élete nagy részében csupaszra borotválta arcát –, majd felvett egy újonnan szőtt színes kabátot a törzsére jellemző fajtából. Így vezették Amenemhat elébe, hogy magyarázza meg a fáraó álmát.

A héber rabszolga figyelmesen végighallgatta a király álmát a hét kövér tehénről és az őket felfaló hét sovány tehénről, mielőtt magabiztosan előállt volna az álom megfejtésével. A hét kövér tehén hétévnyi bőséget jelent, amelyet a Nílus magas vízállása hoz magával. Ezért emelkedett ki a hét tehén a Nílus vizéből, mert az áradás során is a víz emelkedik ki a folyóból, hogy elöntse a partokat. A tehenek Hápi istenre, az áradás termékenyítő erejére utaltak, aki zsíros iszapot hozott Kelet-Afrika hegyeiből, hogy végigterítse vele a Nílus völgyében lévő földeket. A hétesztendőnyi magas vízállás már megkezdődött és – ahogy azt mindenki láthatta – ennek következtében Egyiptom rekordmennyiségű termésre tett szert. Ám ez nem marad mindig így: a hét kövér tehén nyomában a Nílusból kiemelkedő hét sovány tehén még nagyobb áradást jelent, mely tönkreteszi a földeket. Az áradások a megszokott vízmennyiség sokszorosát hozzák délről és egész Egyiptom víz alá kerül, az állatok elpusztulnak, a vályogból emelt házakat pedig elmosza az áradat. A legrosszabb azonban az lesz, hogy az áradás hosszabb idő alatt vonul le, így nem lehet időben elvetni a következő évi gabonát. Októberben, novemberben még mindig víz alatt lesznek a földek. Ahol pedig nem lehet vetni, ott nem lehet aratni sem, így Egyiptom magtárai üresen állnak majd és éhínség köszönt az országra.

Hét bő esztendő

A fáraó arca elborult. Érezte, hogy a héber álomfejtő igazat szolt, és kikérte a fiatal férfi véleményét, miként lehetne őszerinte elkerülni a tragédiát. Jó-

zsef azt javasolta Amenemhatnak, adóztassa meg az embereket a bő években és állítson fel új hivatal, hogy beszédhesse a magánföldeken termett gabona egyötödét. Az így szerzett gabonát új magtárakba kell zárni, amelyeket a sivatagban, magaslatokon emelnek, az árterület felett. Emellett a fáraó azonnal fogjon neki egy csatorna építésének, amelyen elvezetheti az áradatot a Fajjúm-oázisba, még mielőtt az Alsó-Egyiptomba érne. Így megvédheti mind a két királyi fővárost, Memphiszt és Itj-Tautil is, továbbá megóvhatja a deltában lévő földeket, amelyek Egyiptom legértékesebb legelői lesznek.

A királyt lenyűgözték József szavai és a belőlük áradó határozottság, ezért őt nevezte ki a megvalósítás élére. A héber férfiből lett az új gabonaadót beszédő hivatal, a *Nép Adományának Hivatala* (egyiptomi: *kha-ened-sed-remeti*) vezetője, egyúttal vezír lett és a fajjúmi csatornaépítés felügyelője, melyet innentől fogva „József csatornája”-nak neveztek (arabul: *Bahr Juszuf*).

József ismét találkozhatott régi gazdájával, Podiparéval, aki rögvest felajánlotta neki lánya, JASZENÁT kezét. Az egyiptomi lány két fiút szült Józsefnek, Manasszét és Efraimot. Otthonuk a delta keleti részén volt, PA-KESZ tartományban. József új élete gyökeresen eltért gyerekkorától, amikor Kánaán dombjait járta a birkákkal és a kecskékkal, vagy az egyiptomi börtönben töltött fiatalkori évektől.

A következő néhány évben nagy volt a sürgés-forgás a Nílus mentén. Az építkezések mellett politikai változások is történtek. A térség törzsfőnökeket arra kényszerítették, adják fel a tartomány feletti hatalmukat, sokuk palotáját államosította a fáraó. Semmi sem állhatott útjába annak, hogy a lehető legtöbb gabonát sikerüljön Egyiptomban felhalmozni.

Hét szűk esztendő

Épp időben készültek el mindennel. Először a Nílus második kataraktájánál, Wawat (Núbia) földjén álló szemnai erőd katonái látták az Amenemhat uralkodásának huszadik évében induló nagy áradatot. A katonák megjelölték az áradat legmagasabb vízállását, ami negyvenkönyöknivel (20,8 méter) volt a megszokott vízszint felett. Ez nyolckönyöknivel (4,2 méter) volt magasabb a bőség éveiben mért vízállásnál és tizenhatalccal (9,3 méter) az áradás átlagos szintjénél. Az iszaptól barnálló víz észak felé hömpölygött, és mindent elsöpört, ami útjába került, pontosan úgy, ahogy József megjósolta. Azok az állatok, amelyeket nem tereltek át a sivatagi fennsíkra, megfulladtak a mezőkön. Az alacsonyan fekvő dombokra épített vályogtégla falú házakat elmosta a víz és sok ember odaveszett... Am a kincset érő gabona biztonságban, szárazon maradt József sivatagi gabonatarlóiban.

JASZENÁT: „A lány hozzád tartozik”. **PA-KESZ:** A mai Fákusz városa körüli terület.

Avarisz •

Alsó-Egyiptom

Memphisz •

• List

Fajjúm •

• Havara

*Sinai-
félsziget*

*Nyugati-
sivatag*

*Keleti-
sivatag*

• Théba

Felső-Egyiptom

• Asszuán

Wawat

Szemna •

Szüéné (Asszuán) és Uaszet (Théba) víz alá került és komoly károkat szenvedett, azonban Itj-Taui és a királyság többi része megmenekült, mivel az áradat fele József csatornáján keresztül a FAJJÚM-TÓ-ba került. A fölös vizet zsüipek segítségével a következő hat hónapban fokozatosan engedték vissza a folyóba, így megakadályozták, hogy az északi területek teljesen víz alá kerüljenek – a következő hét évben Alsó-Egyiptomot nem fenyegették a valaha látott legnagyobb áradások. Azonban az éhínséget még így sem lehetett elkerülni, és az egyiptomiak sokat szenvedtek.

A magas vízszint második évében, mikor az éhínség a lehető legrosszabb volt, országlásának harminckilencedik évében (Kr. e. 1660) meghalt az idősebb társuralkodó, III. Szeszószttrisz. Amenemhat rendíthetetlenül dolgozott tovább, és innentől fogva még az eddiginél is jobban támaszkodott héber vezírre. A fáraó aggódott népéért és óriási megkönnyebbülést jelentett számára, mikor véget ért az éhínség. A Nílus áradása még jó néhány évig magasan tetőzött, ám az emberek – József biztos kezű irányítása segítségével – hozzászoktak a megváltozott körülményekhez, és ismét nekiláttak földet művelni.

A bőség évei alatt, mielőtt kezdetét vette volna az éhínség, Amenemhat vidéki házat adományozott Józsefnek a delta keleti részén. Nem messze a helytől állt Rurti városa, így a héber vezír IV. Heti régi folyóparti nyári lakhelyét Egyiptom egyik új hivatali központjává alakította át. Mind a kettőt a „Hivatal Háza”-nak nevezték – egyiptomi nyelven *hat-varet*; kiejtve: Havare –, és az volt a feladatuk, hogy az ország gabonaadójának összegyűjtését, tárolását felügyeljék. Ezek a helyiségek lettek a Népek Adományának Hivatala központjai.

A „Völgybeli Havare” (ti. felső-egyiptomi Havare) is felépült József csatornája és Amenemhat fajjúmi piramisa mellett. A hely később az egész ókori világban híressé vált: ez volt az egyiptomi Labürinthosz, amely a mai Havara városának helyén állt – a terület jól láthatóan mind a mai napig megőrizte a nevét. Alsó-Egyiptomban a Rurti nevű város új nevet kapott: „Deltabeli Havare” lett belőle, amelyet nevének görög formájában, Avariszként ismerünk. Ez volt az a Gósen tartományában – egyiptomi nevén: *Keszen* – álló hírhedt város, ahol az izraelitákat a következő két évszázadban rabszolgává teszik, mielőtt Mózes és népe kivonulna Egyiptomból.

Testvérek találkozása

Az éhínség második évében, nem sokkal III. Szeszószttrisz halála után történt, hogy József fivérei a Nílus deltájához vándoroltak. Az éhínség nem-

FAJJÚM-TÓ: Az egyiptomiak *pa-jam*nak („tenger”) nevezték ezt a hatalmas víztömeget. Ebből ered a mai *Fajjúm* név.

50. kép (szemben): A Nílus völgyéről készült műholdfelvétel, rajta a fejezetben szereplő fontosabb helyiségekkel.

csak a Nílus völgyét sújtotta. Az Egyiptomban tapasztalt magas vízszint jelezte a Közel-Keleten és Kelet-Afrikában lezajló éghajlati változást. A trópusi éghajlati öv észak felé tolódott, így Etiópiában rengeteg eső esett, a szaharai Afrika forró, száraz levegője pedig elérte Levantét. Egyiptomban katasztrofálisan nagy áradások zajlottak le, mialatt Kánaán a perzselő napfénytől szenvedett. Két éve egyetlen csepp eső sem esett a dombok között – mint a térség minden pásztorkodó népe, Jákob hívei is elkeseredtek. Nem volt más lehetőségük, mint délre indulni és a Sínai-félszigeten keresztül a Nílus deltavidékére vándorolni, ahol a víz elegendő táplálékot biztosít a birkáknak, kecskéknak és marháknak.

Ám Jákob héber törzse nem hajthatta csak úgy, egyszerűen állatait Egyiptom határára – előbb megállapodásra kellett jutniuk az ország északi vezírével Avariszban. Jákob fiai nem sejtették, hogy sorsuk fiatal fivérük kezébe kerül, akit egy nemzedékkel ezelőtt eladtak rabszolgának.

A testvérek megérkeztek József udvarába – amely ma az Ezbet Rusdi nevű falu földjei alatt található – és a vezír elé vezették őket. Húsz hosszú év telt el azóta, hogy utoljára látták tizenéves öccsüket, így nem ismerték fel Józsefet az egyiptomi cicomába öltözött férfiban – ám ő felismerte családtagjait, és úgy határozott, megbünteti őket azért, amit vele tettek. Azzal vádolta Jákob fiait, kémeik, akiket azért küldtek északról az ázsiaiak, hogy kiderítsék, elfoglalható-e Egyiptom. Börtönbe vetette, ám három nap múlva kiengedte őket onnan. Ezek után visszaküldte testvéreit Kánaánba és adott nekik annyi gabonát, amennyivel kihúzzák a következő néhány hónapot, de tisztában volt vele, hogy készleteik elfogytával kénytelenek visszatérni Egyiptomba.

Mint kiderült, helyesen ítélte meg a körülményeket, mivel Jákob fiai a következő évben visszatértek Gósenba. Ez alkalommal József lakhelyére kísérték őket, amely a Középbirodalom városában, Avariszban állt, egy kilométerre délre a hivatali központtól. A fivéreket az enyhe szellőben hűlő gabonamezők közepén lévő házba vezették, amely minden bizonynyal nagyon ismerős lehetett nekik: az ázsiai vezír lakhelyét az észak-szíriai otthonok mintájára építették, ugyanolyan volt, mint az a lakás, amelyben Jákob töltötte harráni éveit, ahol fiai születtek és felnőttek. József háza egy nagy központi lakrészből állt, amelyet három oldalról hálószobák és raktárak vettek körül. A nagyméretű épületet alacsony fal vette körül, a körülkerített térségben a háziállatok legelésztek, az asszonyok pedig itt sütötték a kenyeret agyagkemencékben.

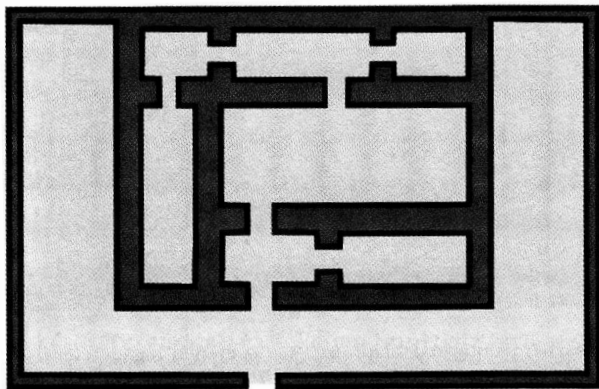
József most nem tudta elrejtetni érzéseit és végül elárulta, kicsoda ő valójában. Noha fivérei csúful elárulták, nem tudta elviselni, hogy rokonai tovább szenvedjenek a rájuk váró éhínség miatt. Amenemhat vezírje megparancsolta testvéreinek, térjenek vissza ismét Kánaánba és hozzák el idős atyjukat, Jákobot, valamint a törzs többi tagját és a nyájukat Egyiptomba. József fivérei nevében a fáraóhoz fordult, aki engedélyezte, hogy letelepedjenek Gósen tartományában, ahol József földjei és birtoka volt.

Így történt, hogy Jákob és a héberek – hetven férfi nővéreikkel, feleségeikkel és lányaikkal – Gósenbe érkeztek és letelepedtek ott. A Nílus péluszioni ágától keletre, József palotájától nem messze állt egy alacsony homokdomb, erre építették aprócska településüket vályogtéglából – a helyet ma Tell ed-Dabaának, „a hiéna dombjára”-nak nevezik. József régi házát Jákob kapta, mivel abban a szíriai stílusban épült, amelyet az idős férfi megszokott. Itt töltötte hátramaradt éveit boldogan, hogy halottnak hitt fia mégis életben van – ám többi leszármazottjának továbbra sem bocsátotta meg, hogy szántszándékkal és hosszú ideig becsapták, amivel rengeteg fájdalmat okoztak apjuknak.

Mikor Jákob elmesélte Amenemhatnak, hogy sokáig azt hitte, fiát valamilyen vadállat ölte meg, miközben József Egyiptomban élt és itt szerzett nevet magának, a fáraó új egyiptomi nevet adott vezírének. Ettől a naptól fogva a vezírt Pa-anhnak – „Az, aki él!” – nevezték. A Teremtés könyvének szerzője ezt héberül Cofenát-Paneach alakban írta át – az egyiptomi *dzsedu-en-ef pa-anh* kifejezésből, ami annyit tesz: „akit 'az, aki él!'-nek hívnak” (kiejtve: Zsatenaf-Paaneah). Egyiptom népe hamarosan becézni kezdte a nevet, így jött létre az ismerős Anhu név.

Élete utolsó óráiban Jákob magához hívatta fiait, hogy rendelkezzen temetéséről. Megkérte Józsefet, ígérje meg, a machpelai barlangba temeti, ahol Ábrám és Izsák is nyugszik. Ezek után Jákob kilehelte lelkét, József pedig lecsukta apja szemét. A házat, amelyben a héberek törzsfőnöke utolsó tizenhét évét töltötte, lerombolták, mivel ez volt a szokás, ha elhunyt a ház ura.

A vezír néhány katonát kért a fáraótól, akikkel visszakísérheti apja mumifikált testét Kánaánba. Az egész héber törzs – kivéve azokat, akik túlságosan öregek vagy törődöttek voltak ahhoz, hogy megtegyék az utat – elkísérte Jákob testét a hebroni temetkezési helyig. A József vezérlete alatt álló egyiptomi hivatalnokok is megtették az utat, mert így szerették volna kifejezni uruk, a vezír iránti tiszteletüket. A hosszú temetési menet

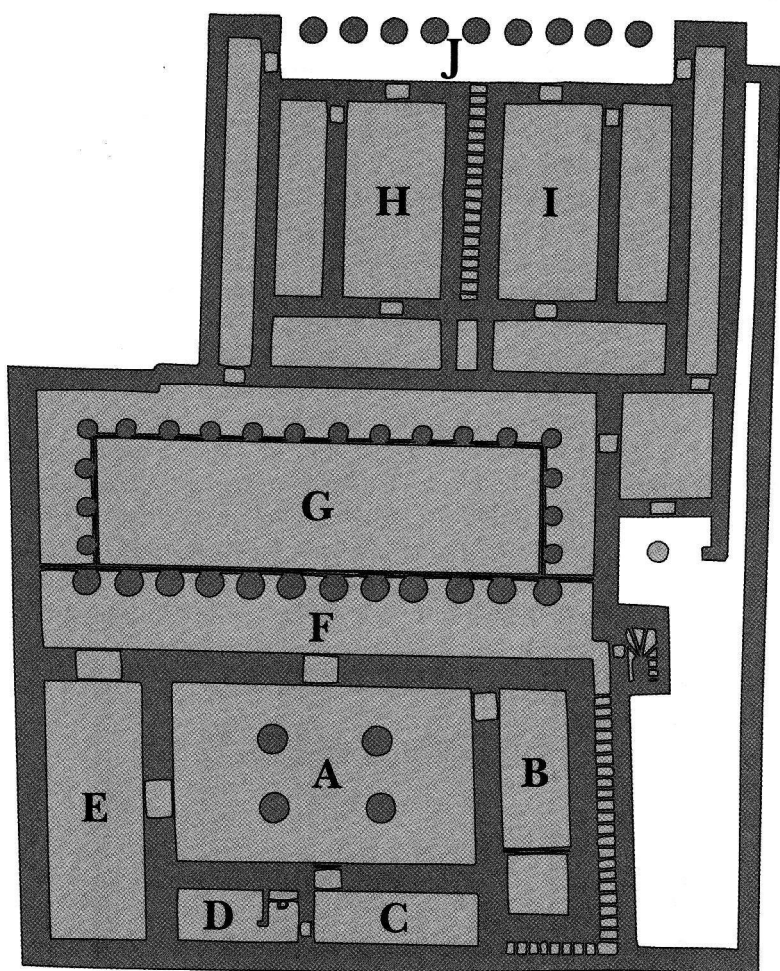

51. kép: József első házának alaprajza. Itt lakott apja, Jákob élete utolsó éveiben.

három hét alatt érte el Machpelát, Kr. e. 1642-ben, ahol József és Benjamin nyugovóra helyezték apjukat őseik között.

Góseni évek

Kr. e. 1634-ben meghalt III. Amenemhat, József pedig visszavonult állami hivatalából, azonban tizennyolc évvel később bekövetkezett haláláig megőrizte a vezíri címet. Az elmúlt húsz évet javarészt Itj-Taubiban és

52. kép: József avariszi palotájának alaprajza. A – az eredeti fogadóterem, az építkezés első szakaszából; B – József hálószobája; C – József öltöztetőszobája; D – fürdőszoba; E – raktár; F – előcsarnok tizenkét oszloppal; G – belső udvar; H – Manassze lakhelye; I – Efraim lakhelye; J – előcsarnok az új bejáratnál.

Memphisben töltötte, ám az új király, SZOBEKNOFERU, III. Amenemhat lánya most megparancsolta, építsenek neki kisebb palotát Jákob szíriai elrendezésű házának romjaira. Szobeknoferu halálával a XII. dinasztia is véget ért, nyomában UGAF király, a XIII. dinasztia alapítója következett. Ám a dinasztiaaváltás ellenére József remekbe szabott új lakhelye tovább épült és szépült, ahogy közvetlen családjának létszáma is növekedett.

A palota először egyetlen négyszögletes épületből állt, előtte oszlopsoros előcsarnokkal – Jákob minden egyes fiát egy oszlop jelképezte, összesen tizenkettő. Az előcsarnok nagy, magas plafonú terembe nyílt, melynek tetejét négy vékony, fából készült oszlop tartotta, amelyek lótuszt utánoztak és kőalapon álltak. Itt fogadta József a látogatóit és ez volt a család életének színtere is. A terem egyik oldalán a vezír hálószobája nyílt, a másikon nagy raktárhelyiség bejárata volt. A terem hátsó részében két szoba volt: a fürdőszoba és az öltöztetőhelyiség, ahol József színes szálakból szőtt kabátjait tárolták.

Mikor két fia, Manassze és Efraim elég idős volt már ahhoz, hogy megházasodjon és saját családot alapítson, József két ugyanolyan lakást építtetett saját lakhelye elé, az épületek közötti területből pedig zárt udvart alakított ki. A gyerekek biztonságban játszhattak, a megnövekedett háztartásban dolgozó nők szőtték, festették a ruhákat, esetleg mosták őket a központi medencében, amelynek vizét égetett agyagcsöveken vezették be a házba. Végül a régi ház keleti oldalán új ház építésébe kezdtek, ám nem fejezték be, mert a palota ura meghalt.

József halála

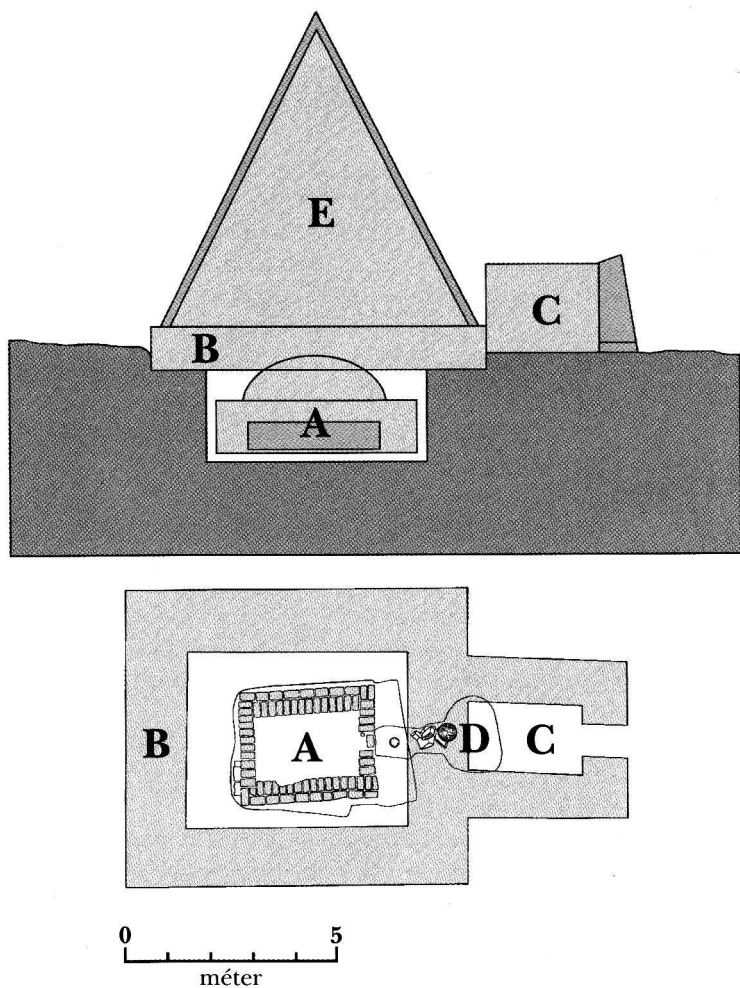
József tiszteletre méltó kort élt meg és láthatta családjá harmadik nemzedékét is. Öregkorára kedvenc időtöltése az volt, hogy a palotája mögötti nagy kertben öreg tamariszkuszfája árnyékában üldögélt. Könnyen elképzelhetjük, amint sok békés délutánt tölt ott, figyelni, hogyan játszanak unokái és dédunokái és fogadja az ide látogató hébereket és egyiptomiakat. Mind a két nép atyjaként tekintett rá.

Mikor élete vége felé közeledett, a pátriárka maga köré gyűjtötte egész családját. Jól tudta, hogy apja, Izrael (Jákob) leszármazottai egy napon elhagyják majd Egyiptomot és visszatérnek Kánaánba. Ünnepeyes fogadalmat vett tőlük, hogy amikor eljön a kivonulás ideje, magukkal viszik bebalzsamozott testét. Bár tisztelte és csodálta Egyiptom népét, József törzsi gyökerei visszahúzták Kánaánba, itt kell csontjainak pihenniük – ám addig egyiptomi sírt kell készíteni neki abban a kertben, amelyet annyira kedvelt, ahol múmiája ideiglenesen nyugodhat.

Egy héttel később csendben és békében hunyta le örökre szemét az öreg tamariszkuszfá alatt. Testét elküldték, hogy bebalzsamozzák, majd hetven

nappal később visszahozták Avariszba. A mumifikálás idején egyiptomi munkások megépítették József sírját a palota kertjének hátsó részében. Először nagy és mély gödröt ástak, melyben apró kamrát alakítottak ki vályogtéglából. A kamra tetejét nyitva hagyták, hogy legyen hol belehelyezni a holttestet. Ezek után a sírkamra körül visszatemették a gödörbe a kiásott földet. A föld alatti boltozat köré négyszögletes emelvényt készítettek, amely fölé téglából piramist emelnek azután, hogy a holttestet elhelyezték a sírban.

Eközben Avarisz legjobb asztalosa azzal foglalatoskodott, hogy libanoni cédrusból elkészítse a koporsót, miközben néhány szobrász nekilátott,

53. kép: József piramissírjának átnézeti képe és alaprajza. A – vályogtéglából készült kupolás sírkamra a föld alatt; B – a piramis négyszögletes alapzata; C – halotti templom, benne József szobra; D – „sírablóalagút”, amely összeköti a halotti kápolnát a sírkamrával; E – piramis alakú felépítmény.

hogy kifaragja a pompás temetkezési szobrot a legjobb mészkőből, ami csak a Memphisz melletti Tura kőfejtőjében található. Mindez az új fáraó, Szehemkaré adománya volt, aki ezzel szeretne volna kifejezni háláját mindazért, amit József országáért tett Egyiptom északi vezíreként.

A pátriárka testét legszebb színes kabátjába öltöztették, így vitték a sírhoz és helyezték el a koporsóba. A kamrát kupolával fedték be és földet szórtak rá, hogy egyenletes legyen a terasz, majd a következő két hétben vályogtéglából piramist emeltek József teste fölé. Végezetül az egészet finom fehér mésszel festették le, ami csillogott a ragyogó napsütésben. A piramis elé kis szentélyt építettek, hogy itt helyezték el Egyiptom megmentőjének ülőszobrát – ezt is kifestették, így jelezték az ázsiai vezír nevezetes sokszínű kabátját. Nem egyszerű szoborról volt szó: három méter magas volt és élete virágában ábrázolta Józsefet, lángvörös hajjal, sárgásfehér bőrrel – ez jelezte északi származását –, jobb vállához emelt dobó bottal, ami a magas hivatal jele, ám egyúttal azt is jelentette, hogy a fáraó szolgálja ázsiai – és nem egyiptomi – volt. A szobrot úgy festették ki, mintha a vezír teljes testet takaró köpenybe burkolózna, azonban egyetlen vezír sem hordott még ilyen köpenyt – kék, vörös, fekete és fehér színek bonyolult mintázatával díszítették, ez jelképezte a középső bronzkori ázsiai törzsfőnök „színes ujjas kabát”-ját.

Különleges temetés volt ez egy közrendű számára, amilyenhez hasonlóra még nem volt példa Egyiptomban – senkinek sem járt ilyen temetés,

54. kép: A Gósen tartományban lévő terület – az ösvény jobb oldalán –, ahol egykor József palotája és sírja állt. Az „F terület”-ként jelzett régészeti feltárás – amelyet mára ismét föld borít, és újból beültették – a mai Diadamun-csatorna (a távolban látható fák vonala) és a Tell ed-Dabaánál (Avarisz) álló osztrák régésszállás között helyezkedik el.

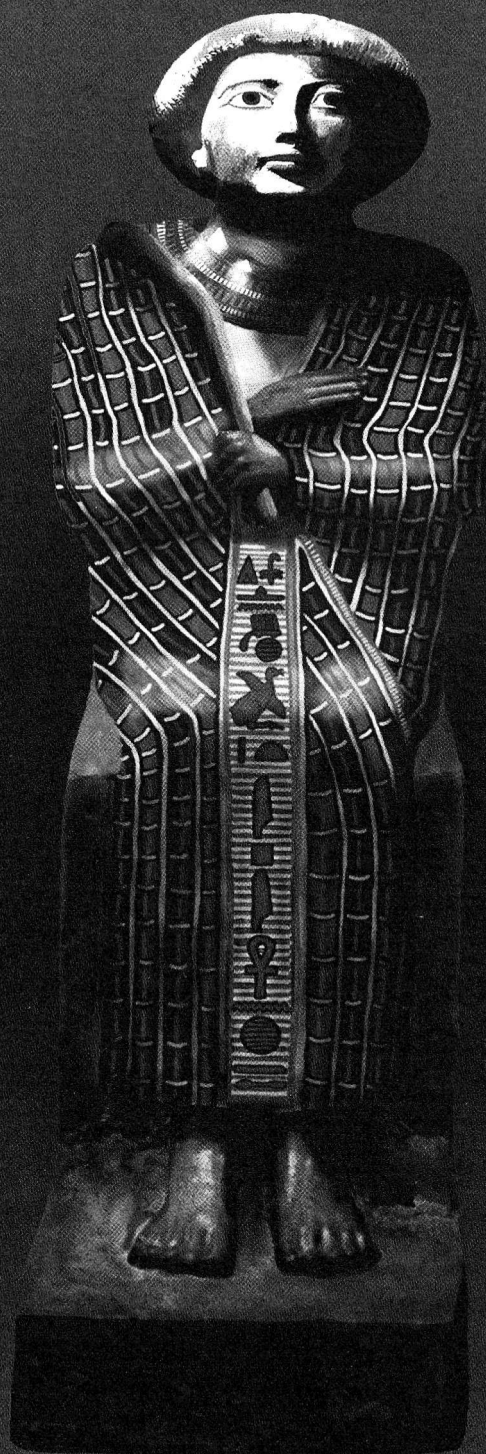
hacsak nem állt közvetlen kapcsolatban a királyi családdal. Korábban kizárólag a fáraó és a nemesség temetkezett piramisokba. Csakis Egyiptom nagyjainak legnagyobbjai kaptak óriási szobrokat a királytól. Mindez jól látható bizonyítéka annak a nagy megbecsülésnek és szeretetnek, amelyet Amenemhat fáraó jobbkeze kapott annak az országnak a lakóitól, amelyet annyi éven át szolgált.

József fiai és azok a fivérei, akik még életben voltak, téglákat vittek a pátriárka palotájához, így zárták le a bejáratí ajtókat és az ablakokat. Miután az úr házáról gondoskodtak, mindenki hazament saját otthonába.

A pátriárkák kora ezzel a pillanattal zárul, mikor a héberek megmen-tőjét, aki az éhínség idején gondoskodott róluk, sírjába helyezik. Itt ér véget a Teremtés könyve is, amelyből megismerhettük Jahve gyermekei történetének korai szakaszát és bejárhattuk velük az utat Éden hegyeitől a mezopotámiai síkságon át Kánaánba és Egyiptomba. Háromezer-hétszáz-harminché évnyi vándorlás, amely most rabszolgasággal zárul – a meg-próbáltatások új nemzetet hoznak létre.

55. kép (szemben): A Tell ed-Dabaában (Avarisz) lévő F/1-p/19:1. számú sírkamrában talált József-szobor. Számítógép segítségével helyreállították, így látható, miként nézhetett ki eredetileg.

Történeti és régészeti háttér

A XII. dinasztia az Új Kronológia szerint

1.	I. Amenemhat	Kr. e. 1803–1774	(meggyilkolták)
2.	I. Szeszósztisz/Szenuszert	Kr. e. 1774–1730	(29 éven át egyedüli uralkodó)
3.	II. Amenemhat	Kr. e. 1745–1712	(16 évig apja társuralkodója)
4.	II. Szeszósztisz/Szenuszert	Kr. e. 1716–1698	(5 évig apja társuralkodója)
5.	III. Szeszósztisz/Szenuszert	Kr. e. 1698–1660	(20 éven át egyedüli uralkodó)
6.	III. Amenemhat	Kr. e. 1678–1634	(19 évig apja társuralkodója)
7.	IV. Amenemhat	Kr. e. 1649–1641	(9 évig apja társuralkodója)
8.	Szobeknoferu	Kr. e. 1635–1632	(1 évig apja társuralkodója)

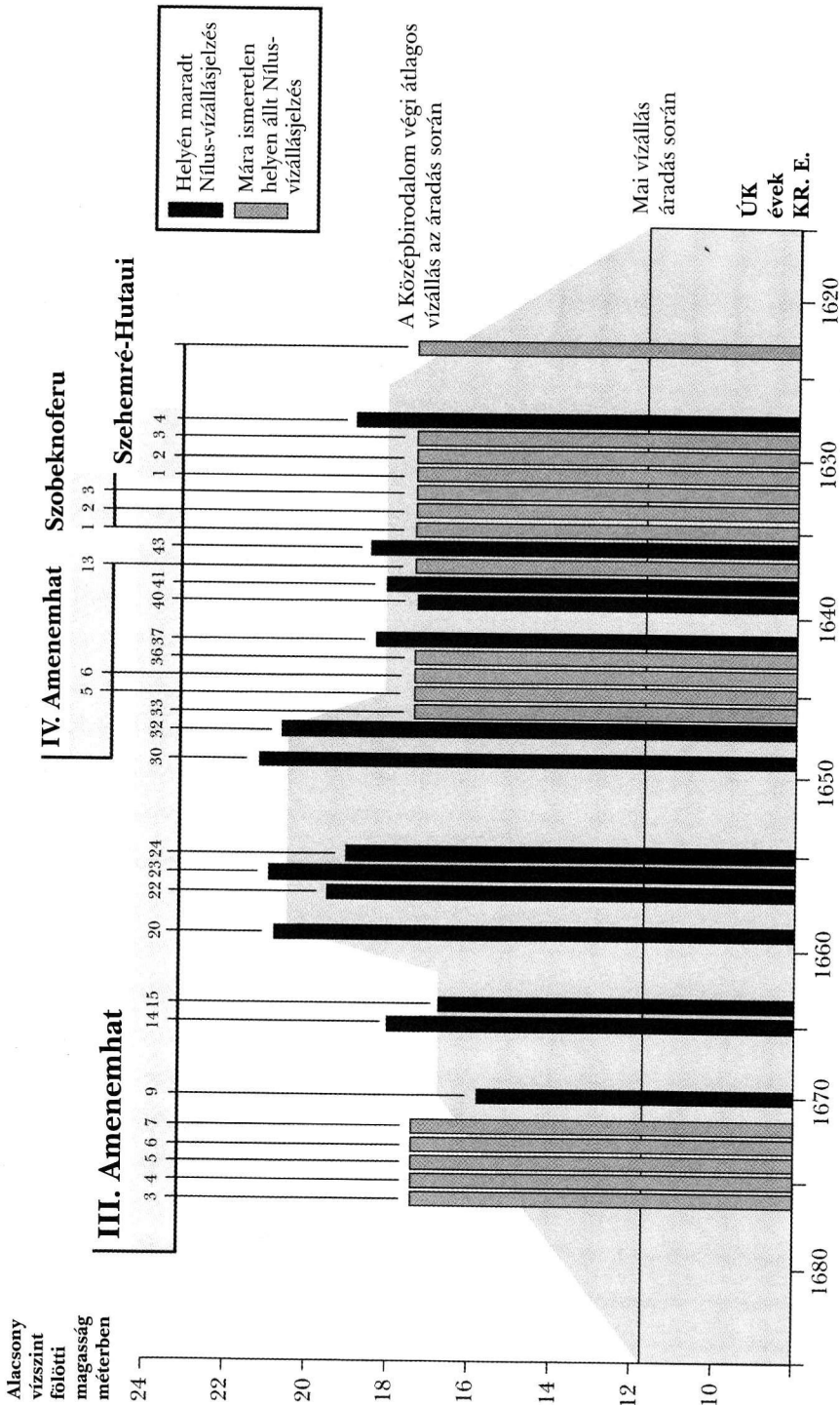
Bizonyítékok a Nílus szokatlanul magas vízszintjére

A Nílus második kataraktjától délre, a – Középbiradalomban itt állt erőd után – Szemnaiszorosnak nevezett áttörésnél 1844-ben egy német egyiptológus, Karl Richard Lepsius felfedezett egy sor jelzést, amely a XII. dinasztia vége, a XIII. eleje idejéből származott és a Nílus áradásának tetőpontját mutatta. Tizennégyet találtak a szoros sziklafalán – még az ókori egyiptomiak jelölték be, meddig ért a víz a nagy áradás során. Találtak még tizenhét jelzést, ám ezek leestek a szikláról és ott heverték a tövében. Mivel ma már azonosíthatatlan megállapítani, pontosan honnan váltak le a szikladarabok, a levált jelzések alapján lehetetlen megállapítani, hogy a feljegyzés évében hol tetőzött a Nílus. A ránk maradt harmincegy feljegyzésből az is világos, hogy – a sorban lévő foghíjakat kitöltő – további feljegyzések is készültek, ám ezek is leestek és végleg elvesztek: a felirat a föld felé néz, esetleg beleesett a vízbe.

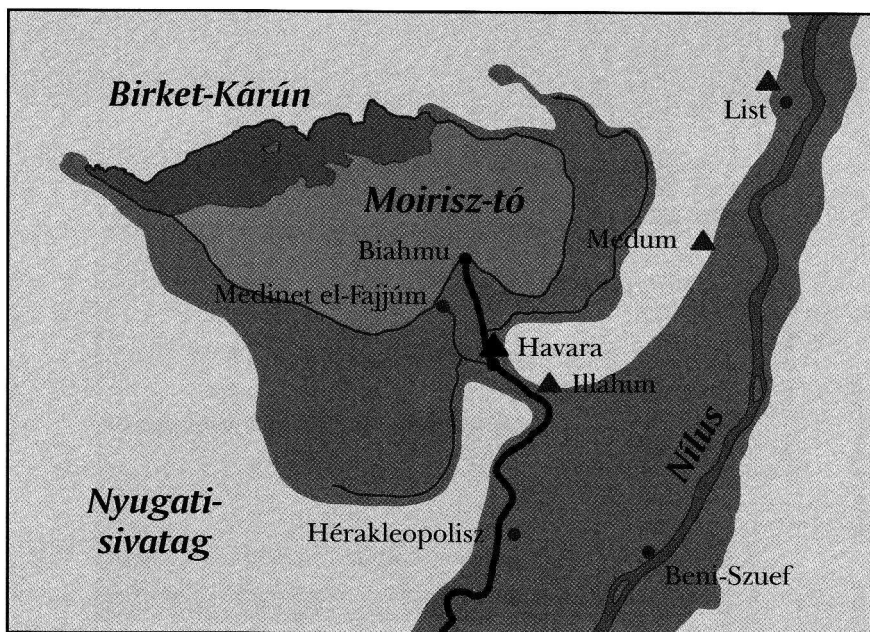
Amint az a következő táblázatból kiderül, viszonylag rövid ideig – III. Amenemhat uralkodásának harmadik évétől egészen Szehemré-Hutauiré (ré Uga) király, a XIII. dinasztia alapítója uralmáig – a Szemnaiszorosban a szokásosnál jóval magasabban tetőzött a folyó. Az áradások először átlagosan öt méterrel tetőztek magasabban, mint a XII. dinasztia korai időszakában – ez kiderül I. Szeszósztisz karnaki pavilonja, illetve az utolsó néhány évszázadban a kairói nilométernél feljegyzett modern áradási szintek és a szorosban talált feljegyzések összevetésével, ahol ez utóbbiak azt mutatják, a Nílus 16–18 méterrel tetőzött átlagos vízszintje felett. Aztán Amenemhat uralkodásának 20. évében a tetőzést 21 méterrel a folyó átlagos vízszintje felett jelölték, ami szokatlanul nagy volt: kilenc méterrel haladta meg a Középbiradalom idején megszokott áradási szintet. A különösen magas áradások egészen a 32. évig folytatódnak, ezután visszatér a korábbi, tizenkilenc méteres jelzés szintjére. Arról nem áll rendelkezésünkre jelzés, mikor süllyedt vissza a vízszint a történelmi átlagra, a tizenkét méterre, így lehetett akár gyorsan, akár jó idővel azután, hogy a feljegyzések Szehemré Hutauiré uralkodásának negyedik évében véget érnek.

Mit jelent mindez? Barbara Bell amerikai hidrológus kiszámította, hogy a különösen magas áradások tizenkét évében Egyiptomba érkező vízmennyiség négyszer több volt annál, amekkora a megszokott áradások éveiben haladt végig a folyón. A következmények pusztítóak és tragikusak lehettek. Az áradat még decemberben sem vonult le a földekről, így nem lehetett elvetni a következő évi termést. Ahol nem vetettek, ott nem is arathattak, ennek eredményeként az állatok és az emberek éheztek.

Merő véletlen, hogy éppen III. Amenemhat uralkodása alatt óriási csatornamunkálatokat végeztek a Fajjúm-oázis környékén? Hérodotosz (I. 52) beszámol arról, hogy a mai

56. kép: A szemmai magas Nílus-vízállás ábrája, melyen jól látszik a III. Amenemhat uralkodásának 20. és 32. éve közötti különösen magas vízállás.

57. kép: A Fajjúm-medence térképe, rajta a Bahr Juszuf csatornarendszer (fekete csatorna)

nevéen *Bahr Juszuf*nak – József tava – nevezett csatornát azért ásták, hogy elvezesse a Nílus feles vizét a Moirisz-tóba, vagyis a fajjúmi medencében lévő *Birket Kárún*ba. A vizet aztán zsilepekhez hasonló eszközök segítségével fokozatosan visszaengedhették a folyómederbe. Amenemhat annyira büszke volt erre a remekbe szabott létesítményre, hogy építtetett magának egy második piramist, ami a csatornára nézett, és ráadásul két óriási szobrot is emeltetett azon a – ma Biahmúnak nevezett – helyen, ahol a csatorna a tóba torkolt. A szobrok őt ábrázolták és később ezt a piramist használták fel sírjának. Amenemhat csatornáját innentől fogva mindenki összekapcsolta a tóval, amelyet a király koronázási nevééről Ni-maat-rének neveztek el (kiejtése: Nimuaria). A Moirisz név csupán a [Ni]-Muaria görögös alakja. A hely mai neve – Fajjúm – az egyiptomi *pajam* (tenger) szóból ered.

A Tell ed-Dabaa-i XII. dinasztia korából való településen végzett ásatások

1966-ban Manfred Bietak és elkötelezett osztrák régészekből álló csapata nekifogott a Nílus-delta keleti részén lévő Tell ed-Dabaa feltárásának. Már jó néhány éve tudták, hogy a – Fákúsz városa közelében lévő – Kantír falu körüli területen rengeteg egyiptomi épületmaradvány található. Bietak a bronzkor középső szakaszából való, vályogtéglából épült házakat talált, amelyeket a XII. dinasztia utolsó éveitől a XIII. dinasztia végéig, az Új Kronológia szerint valamivel több mint két évszázadig (Kr. e. 1658–1447) laktak. A házak lakói származásukat tekintve szinte kizárólag ázsiaiak voltak, vagyis Szíria-Palesztinából, azaz Kánaánból való emberek. A vizsgált időszak vége felé aprócska kunyhókkal toldották meg a nagy házakat, ami arra utal, hogy a várost egyre többen lakták. Utoljára nem túl mély gödröket találtak a feltárás egész területén, ahová százával temették az

58. kép (szemben): A Középbirodalom Avarisza és az Újbirodalomban épült Piramszesz helyrajza.

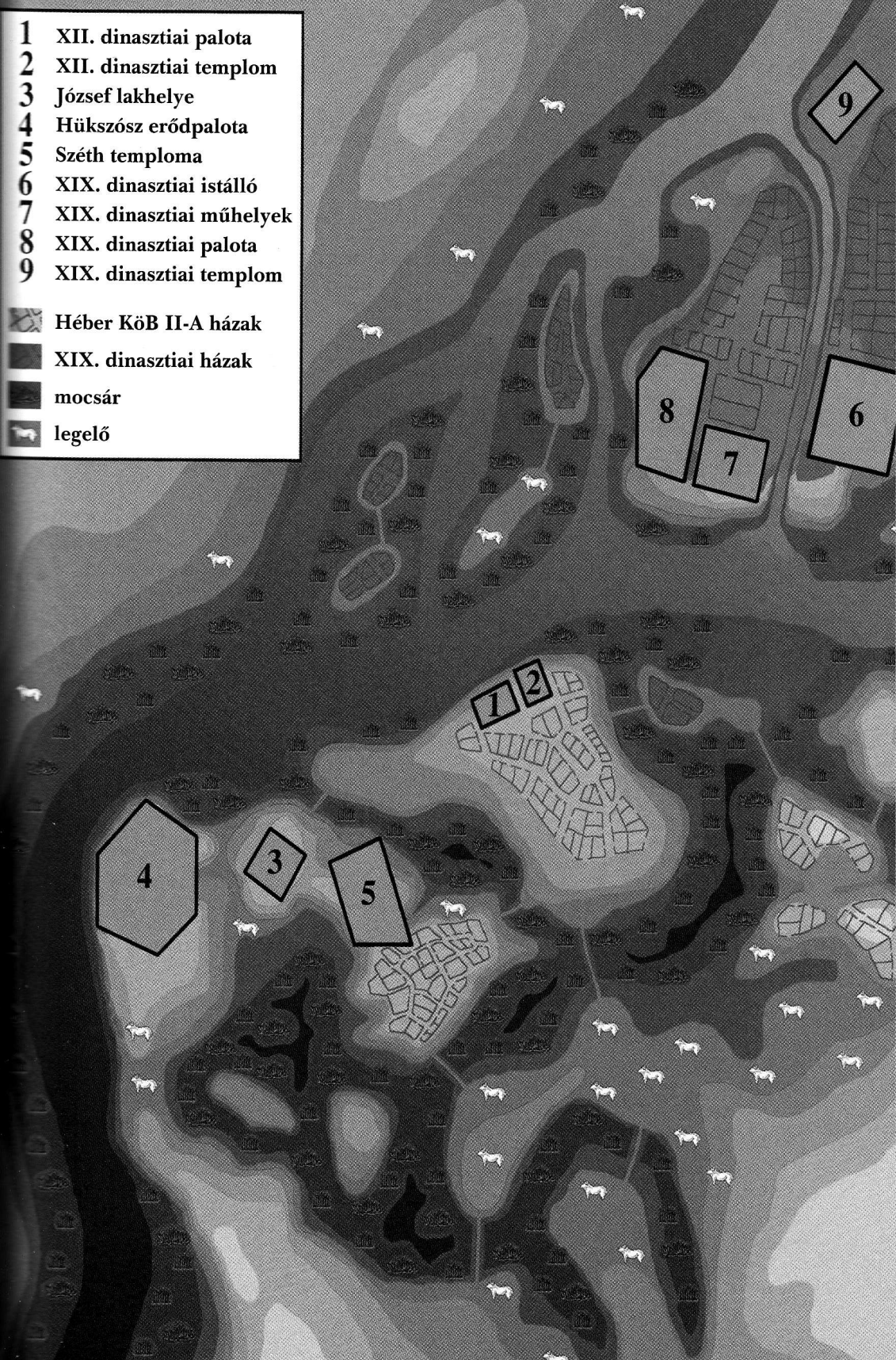
- 1 XII. dinasztiai palota
- 2 XII. dinasztiai templom
- 3 József lakhelye
- 4 Hükszószerőd palota
- 5 Széth temploma
- 6 XIX. dinasztiai istálló
- 7 XIX. dinasztiai műhelyek
- 8 XIX. dinasztiai palota
- 9 XIX. dinasztiai templom

 Héber KöB II-A házak

 XIX. dinasztiai házak

 mocsár

 legelő

embereket, láthatóan sietősen – pusztító járvány dúlhatott itt, amiért kénytelenek voltak a megfelelő szertartásos temetés nélkül, gyorsan eltemetni az áldozatokat. Közvetlenül ezután az egész, ázsiaiak lakta város elnéptelenedik, és jó ideig lakatlan marad. Hová mentek a lakók? Mi készítette őket arra, hogy elmenjenek? A válaszok a *Kivonulás* könyvében találhatók.

A XII. dinasztia idejének csillagászati meghatározása

A könyv későbbi részeiben a szövegben szereplő Új Kronológia dátumait számos kutató nemrégiben elvégzett munkája igazolja a csillagászati datálás területén. Számítógép segítségével visszafelé kiszámolják az ókori forrásokban szereplő csillagászati események időpontját – ezek az időpontok vagy időpontosorozatok gyakorta egyedülálló jelenségekhez kapcsolódnak, így abszolút érvényű módszert nyújtanak arra, hogy a Krisztus születését megelőző időszakban bizonyos éveket pontosan meghatározzunk. A szakemberek saját kutatásaiktól teljesen függetlenül meghatározták az egyiptomi és mezopotámiai királyok uralkodási évszámait, amihez a napfogyatkozásokról és holdfogyatkozásokról szóló feljegyzéseket, illetve a holdhónapokra vonatkozó adatokat használták fel. Amint haladunk előre az időben, elérkeztünk az első kutatási programhoz, amelyik az egyiptomi XII. dinasztia alatti feljegyzések holdhónaphosszát vette vizsgálat alá.

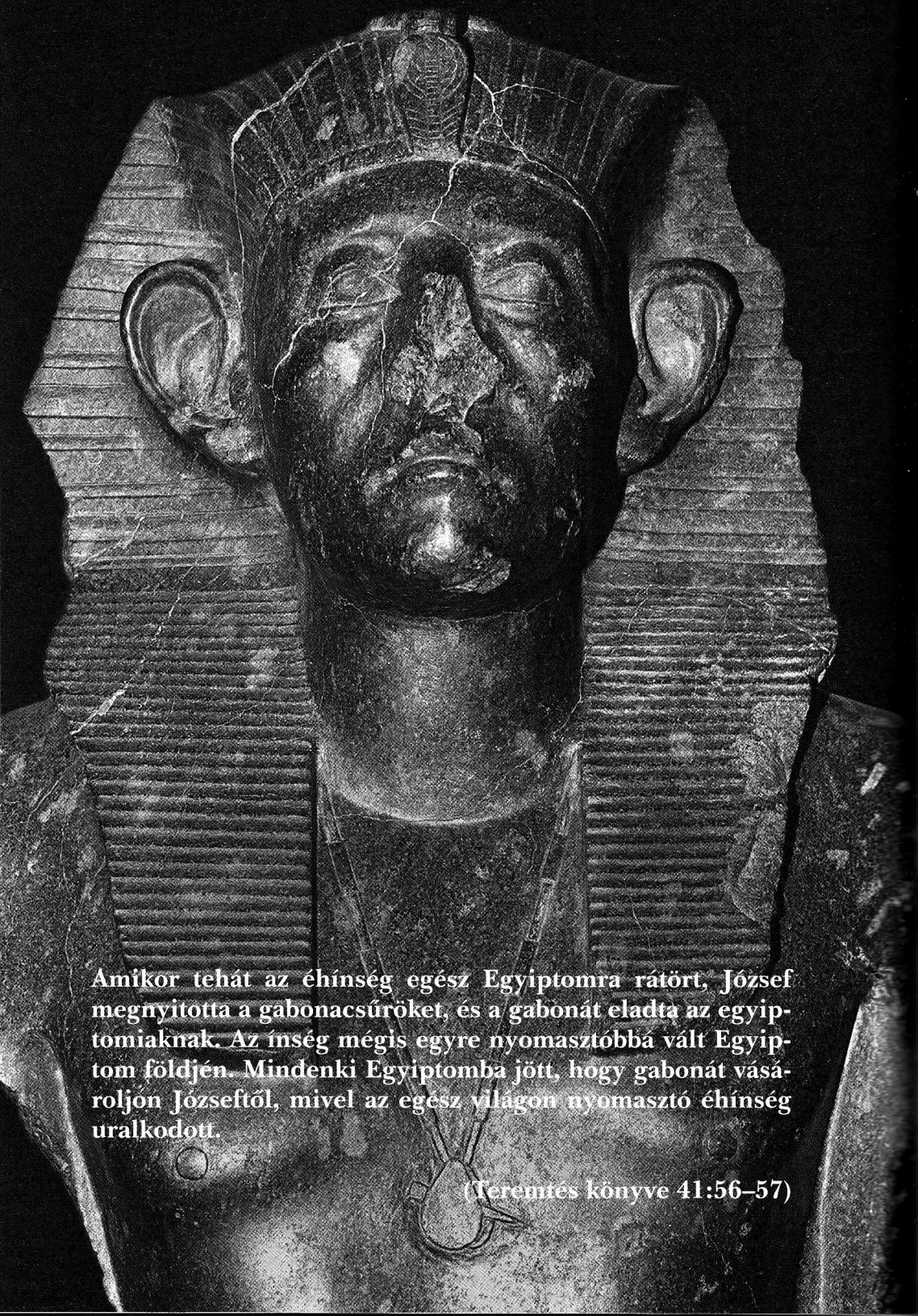
Dr. David Lappin a Glasgow-i Egyetemről 6000 csillagászati számítást végzett – ehhez Schoch táblázatait és a *Red Shift* nevű csillagászati programot használta fel –, így határozta meg, mely dátumok felelnek meg III. Szeszósztisz és III. Amenemhat uralkodásánál meghatározott holdhónaphosszoknak, amelyek a Fajjúm környékén lévő Illahunból előkerült papiruszokon olvashatók. Első megállapítása az volt, hogy a XII. dinasztia fáraóinak hagyományos uralkodási évszámai nagyon gyenge eredményt hoztak, mikor összehasonlította őket a holdhónapokkal. A XIX. és XVIII. században egyetlen olyan dátum sincsen III. Amenemhat uralkodására, amely a 39 holdhónapból 21 esetén többször megfelelne, ezért meglehetősen valószínűtlen, hogy a hagyományos korszakolás helyes. Ugyanakkor, ha III. Amenemhat uralkodását a XVII. századba helyezi – ahogy azt az Új Kronológia javasolja –, kivételesen sok egyezést talál, 39 esetből 37 darabot. A maradék két esetet lehetséges azzal magyarázni, hogy nem figyelték meg az újholdat azon az estén, mivel nem lehetett teljesen jól látni. A feltűnően pontos adat miatt szinte bizonyos, hogy a papiruszokon szereplő feljegyzések Szeszósztisz és Amenemhat uralkodását Kr. e. 1694 és 1644 közé teszik. A hagyományos időszámítás szerint ez a dátum Kr. e. 1832–1781.

III. Amenemhat uralkodásának új, csillagászati adatokon alapuló meghatározása alapján a koronázási év Kr. e. 1678 volt, ami négy évvel kevesebb a *Fáraók és királyok*ban megjelent évszámhoz képest. Számításaim a Wayne Mitchell csillagásznál szereplő uralkodási dátumokon és holdfogyatkozási évszámokon alapultak, és – ahogy azt akkoriban jeleztem – némi bizonytalanság volt bennük. Az új tudományos kutatások alapján jelen kötetben kiigazítottam az évszámokat, hogy megfeleljenek a David Lappin számításaiban szereplő csillagászati adatoknak. Ahogy azt dr. Lappin is megállapítja a JACF 9. számában (2002) megjelent cikkében:

A csillagászati adatok nagy része, és különösen a XII. dinasztia holdhónapon alapuló dátumai nem illenek bele a Hagományos Kronológiába, míg igencsak elgondolkodtató, hogy mennyire alátámasztják David Rohl Új Kronológiáját.

59. kép: (a következő lapon): III. Szeszósztisz fáraó, III. Amenemhat társuralkodója és József kortársa (British Múzeum).

Holdhónapokon alapuló évszámok a XII. dinasztia végéről							
Papirusz kat. száma	Uralkodási év	Egyiptomi évszám		Időköz napokban	Julianus- naptár szerint	Újhold felbukkanása	Kr. e.
III. Szeszósztisz uralkodása		Hónap	Nap	Illeszkedés			
10092	5	II	26		Szept. 17.	Szept. 17	✓ 1694
10009	5	VI	23	118	Jan. 12.	Jan. 13.	x 1693
10282	6	I	15	207	Aug. 6.	Aug. 6.	✓ 1693
10282	6	II	15	29	Szept. 5	Szept. 5.	✓ 1693
10282	6	III	15	30	Okt. 5.	Okt. 5.	✓ 1693
10130	8	II	23	708	Szept. 13.	Szept. 13.	✓ 1691
10130	8	III	22	30	Okt. 12.	Okt. 12.	✓ 1691
10003 (E)	9	VII	10	473	Jan. 28.	Jan. 28.	✓ 1689
10112	10	IV	30	295	Nov. 18.	Nov. 18.	✓ 1689
10412	11	I	21	266	Aug. 11.	Aug. 11.	✓ 1688
10165	12	X	6	620	Ápr. 23.	Ápr. 23.	✓ 1686
10248 (F)	14	II	18	502	Szept. 6.	Szept. 6.	✓ 1685
10011	16	VI	24	857	Jan. 11.	Jan. 11.	✓ 1682
10016 (G)	18	X	2	827	Ápr. 17.	Ápr. 17.	✓ 1680
				1505			
III. Amenemhat uralkodása							
10090 (A)	3	XI	17		Máj. 31.	Máj. 31.	✓ 1676
10056 (1)	8	IV	26	1624	Nov. 10.	Nov. 10.	✓ 1672
10166 (2)	9	II	17	296	Szept. 2.	Szept. 2.	✓ 1671
c58065 (H)	9	X	118	13	Ápr. 26.	Ápr. 26.	✓ 1670
10018 (3)	10	II	7	236	Aug. 23.	Aug. 23.	✓ 1670
10079 (4)	10	III	6	30	Szept. 21.	Szept. 21.	✓ 1670
10344 (5)	11	III	25	384	Okt. 9.	Okt. 9.	✓ 1669
10052 (6)	24	I	6	4665	Júl. 18.	Júl. 18.	✓ 1656
10104 (70)	24	VII	3	178	Jan. 12.	Jan. 12.	✓ 1655
10062 (B)	29	IX	7	1889	Márc. 16.	Márc. 16.	✓ 1650
10056 (D)	30	X	26	414	Máj. 3.	Máj. 3	✓ 1649
10056 (D)	30	XI	25	29	Jún. 1.	Jún. 1.	✓ 1649
10056 (D)	30	XII	25	30	Júl. 1.	Júl. 1.	✓ 1649
10056 (D)	31	I	19	29	Júl. 30.	Júl. 30.	✓ 1649
10056 (D)	31	II	19	31	Aug. 29.	Aug. 29.	✓ 1649
10056 (D)	31	III	19	29	Szept. 28.	Szept. 28.	✓ 1649
10056 (D)	31	IV	19	30	Okt. 28.	Okt. 28.	✓ 1649
10056 (D)	31	V	18	29	Nov. 26.	Nov. 26.	✓ 1649
10056 (D)	31	VI	18	30	Dec. 26.	Dec. 26.	✓ 1649
10056 (D)	31	VII	17	29	Jan. 24.	Jan. 24.	✓ 1648
10056 (D)	31	VIII	17	30	Febr. 23.	Febr. 23.	✓ 1648
10056 (D)	31	IX	16	29	Márc. 24.	Márc. 24.	✓ 1648
10006 (C)	32	II	9	148	Aug. 19.	Aug. 19.	x 1648
10006 (C)	32	III	8	29	Szept. 17.	Szept. 17.	✓ 1648
10206	36	II	25	1447	Szept. 3.	Szept. 3	✓ 1644

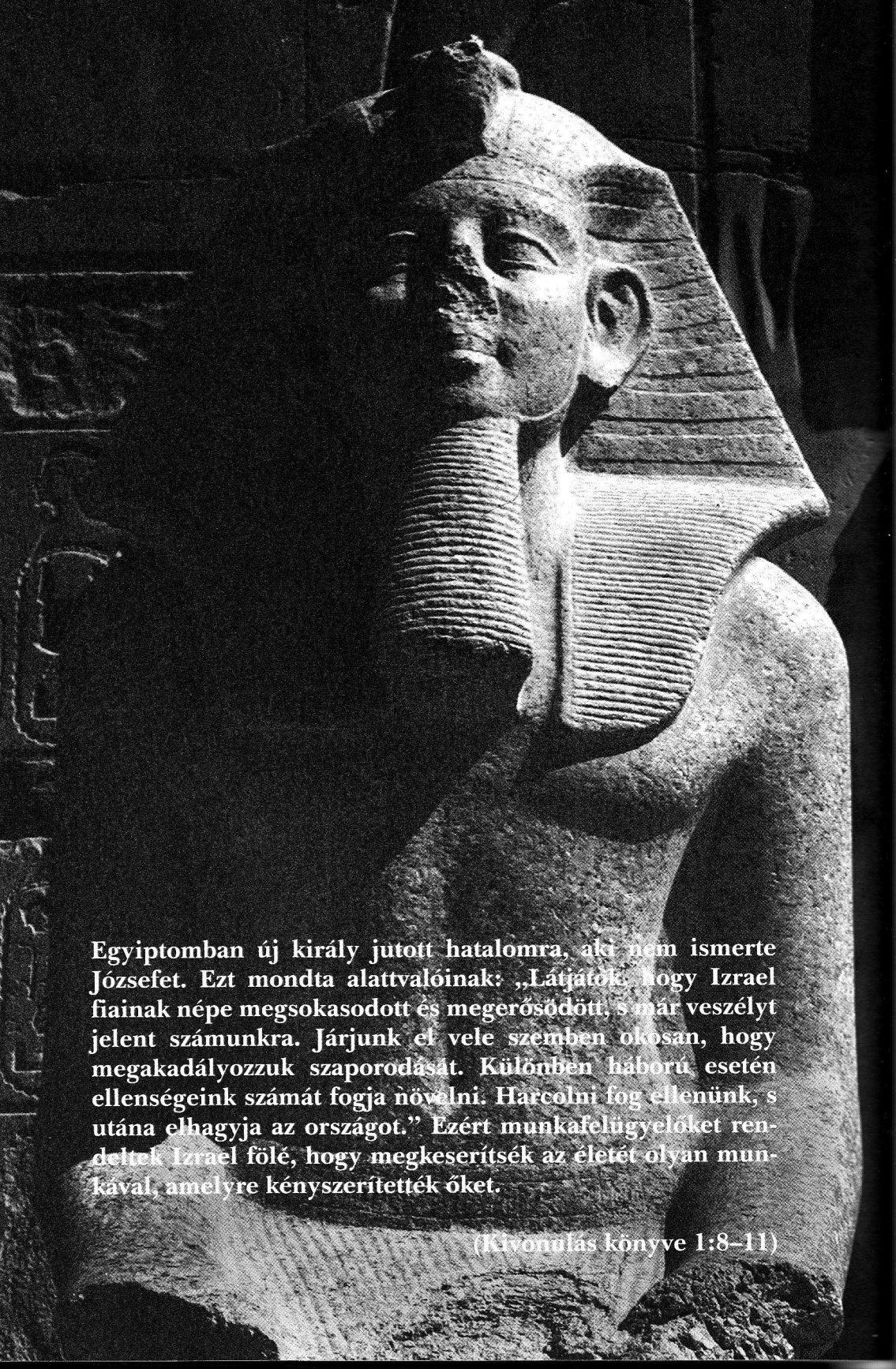

Amikor tehát az éhínség egész Egyiptomra rátört, József megnyitotta a gabonacsűröket, és a gabonát eladta az egyiptomiaknak. Az inség mégis egyre nyomasztóbbá vált Egyiptom földjén. Mindenki Egyiptomba jött, hogy gabonát vásároljon Józseftől, mivel az egész világon nyomasztó éhínség uralkodott.

(Teremtés könyve 41:56–57)

Harmadik rész

Út az Ígéret Földjére

Egyiptomban új király jutott hatalomra, aki nem ismerte Józsefet. Ezt mondta alattvalóinak: „Látjátok, hogy Izrael fiainak népe megsokasodott és megerősödött, s már veszélyt jelent számunkra. Járjunk el vele szemben okosan, hogy megakadályozzuk szaporodását. Különben háború esetén ellenségeink számát fogja növelni. Harcolni fog ellenünk, s utána elhagyja az országot.” Ezért munkafelügyelőket rendelttek Izrael fölé, hogy megkeserítsék az életét olyan munkával, amelyre kényszerítették őket.

(Kivonulás könyve 1:8–11)

Kilencedik fejezet

MÓZES, EGYIPTOM HERCEGE

(Kivonulás könyve 1:1-től 4:18-ig)

A rabságban töltött évek – Ártatlanok lemészárlása – Egyiptom hercege – A kusita háború – Menekülés a Sínai-félszigetre – A midianiták között – Isten titkos neve

A történet

Nem sokkal József Kr. e. 1617-ben bekövetkezett halála után Egyiptom politikai stabilitása, amelyet javarészt az izraelita vezír teremtet meg az éhínség évei alatt, szertefoszlott. József SZEHEMKARÉ AMENEMHAT-SZENBEF király uralkodásának tizenkettedik évében hunyt el. A királyt még ugyanebben az évben meggyilkolták és az ország anarchiába süllyedt. Hat évig tartott a politikai csatározás, így nem lehetett új királyt választani. A Fekete Föld apró birtokokra esett szét, és a karnaki papság egyetlen uralkodót sem választott ki fáraónak. Végül az elhúzódó polgárháború végén a delta keleti részének birtokosa Kr. e. 1611-ben magához ragadta a hatalmat és Thébában V. Amenemhat Szehemkaré néven fáraó lett belőle.

A zavaros időszakban, sőt – egészen a XIII. dinasztia végéig – a királyi lakhely Itj-Tauiban maradt. Azonban Amenemhat megkoronázása után a királyi udvar nyári lakhelye Avariszba (egyiptomiul: *Havare*) került. Akárcsak réges-rég, Ábrahám egyiptomi látogatása idején, a fáraó az év egy részében a Delta keleti részéből, a „Két Út Szájá”-ból (ezt jelenti egyiptomi nyelven a *Rurti*) uralkodott, ahol a József idején ide költözött ázsiaiak

SZEHEMKARÉ AMENEMHAT-SZENBEF: A XIII. dinasztia második uralkodója. Kr. e. 1629–1617.

60. kép (szemben): A Mózeszt felnevelő fáraó – IV. Szobekhotep Hanoferré – gránitszobra (Karnak).

vették körül. Ennek eredményeképpen a fáraó udvarában egyre több sémi anyanyelvű hivatalnok és tanácsadó jelent meg. József vezírré nevezése példaként szolgált, ám ez idővel csak még nagyobb bizonytalansághoz és belső küzdelmekhez vezetett a Nílus völgyében.

V. Amenemhat király nem volt a XII. dinasztia egyenes ági leszármazottja, mivel az kihalt Szechemkaré Amenemhat-Szenbeffel. Bár az új király születésekor rendes egyiptomi nevet kapott, származására nézve nem volt teljesen egyiptomi: anyja József ekkorra már tekintélyes mennyiségű taggal rendelkező családjához tartozott. Egyiptomban szokás volt, hogy az újszülött fiúkat az uralkodó után nevezik el, a félig egyiptomi, félig izraelita gyerek pedig III. Amenemhat uralkodásának végén jött világra.

Koronázása idején V. Amenemhat huszonéves volt, ám kormányzása – újabb politikai cselszövésnek köszönhetően – nem tarthatott sokáig. Alig három évvel trónralépte után a fiatal királyt éppen azok a hivatalnokok taszították le a hatalomból, akik korábban támogatták, hogy ő kapja Alsó- és Felső-Egyiptom kettős koronáját. A királyi fejék ezután jó néhány kérészeletű király kezén átment – néhány közülük uralkodóhoz egyáltalán nem méltó nevet viselt, mint például Jufni („az enyém”), Renszeneb („egészséges név”), Hendzser („menj végig”) és Imiramesa („tábornok”). Sokan közülük ázsiai nevet viseltek.

Mialatt a vezető réteg tagjai a trónért küzdöttek és viszálykodtak egymással, Jákob és József leszármazottai csendben meghúzódtak és gyarapodtak Gósen tágas, művelésre kiválóan alkalmas síkján. Sok család délre vándorolt, hogy művelésre fogja a Nílus völgyének földjét is. A folyam visszatért megszokott ciklusához, a nagy éhínség véget ért.

Azonban hiába ért véget a természeti csapás, ha nyomában maradt a súlyos politikai válság. Az egyiptomi lakosság lelkében fokról fokra nőtt a bizalmatlanság a kormányzatot vezető idegen népességgel szemben. A nemzedék, amelyik szívébe zárta Józsefet, amiért megmentette a népet az éhínségtől, szinte teljesen kihalt, és az egyiptomiak új nemzedéke csak annyit látott, hogy a sémi nyelvet beszélő északiak és bábkirályaik miatt helyzetük egyre rosszabbá válik. A felszín alatt egyre nőtt az elégedetlenség és elkerülhetetlenül jött a visszavágás.

Elnyomás

A vihar akkor tört ki, amikor váratlanul olyan aldinasztia szerezte meg a fáraó trónját, amelynek tagjai „nem ismerték Józsefet”. Az új királyi család Felső-Egyiptomból származott, központja a Középbirodalom fővárosa, Itj-Taui volt. Mikor Asszuántól Memphiszig megszerezték a hatalmat, a déli uralkodók ismét arra készítették az országot, hogy kétfelé szakadjon. Az Egyiptom politikai színterét az elmúlt hatvanhat évben uraló ázsiai fáraók visszaszorultak nyári lakhelyükre, Avariszba. Itt rövid ideig tartó, valamelyes befolyással rendelkező független királyságot hoztak létre, amely

kereskedelmi kapcsolatot épített ki Kánaánnal, valamint a Mezopotámia és Anatólia területén lévő birodalmakkal. A Nílust a Földközi-tengerrel a pélusziói ág kötötte össze, és ez országuk területén haladt keresztül, így az avariszi fáraók ellenőrzésük alatt tarthatták az itj-taui központú déli birodalom helyi, egyiptomi fáraóinak ügyeit.

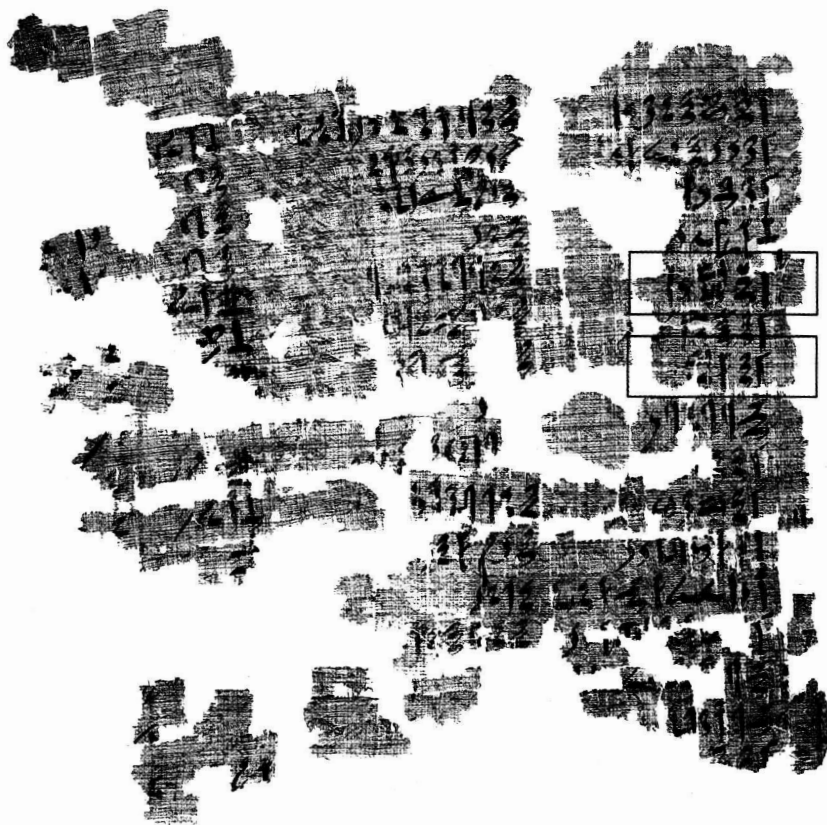
Az új egyiptomi dinasztia alapítója III. SZOBEKHOTEP Szehemré-Szuadzstau volt. Rövid, három évig tartó uralkodása volt az első időszak, amikor az izraelitákat és ázsiai származású rokonaikat nagy számban rabszolgának hajtották. Az egyiptomiak végre megelégtették a dolgot. A vagyont királyi rendeletre lefoglalták, az állatokat elhajtották. Az Itj-Tauiiban lévő királyi udvar ázsiai hivatalnokai, akik feltétlen hűséget esküdtek a felső-egyiptomi állam fáraójának, megtarthatták hivatalukat – ám csakis egyiptomi uraik fürkész tekintete előtt.

Egyiptom egyszerre, lehengerlő erejű fordulattal kezébe vette sorsának alakítását és azon kapta magát, hogy elárasztják a rabszolgák, akikkel mindent elvégeztethet. A *Brooklyni Pápirusz*hoz hasonló ránc maradt források szerint ebben az időben a Nílus völgyében található háziszolgák ötven százaléka sémi nyelvű nevet viselt, közöttük izraelita elnevezéseket, mint Menachem, Isszachár, Áser, Sifra. Kettő ezek közül törzsnév, amely Jákob fiainak nevéből ered, míg az utolsó is szerepel a Bibliában: a Mózes-történet egyik izraelita bábáját hívták így (Kiv 1:15–21).

Szobekhotep uralkodásának komor napjai után még keményebb időkkel kellett a Felső-Egyiptom földjén élő izraelitáknak szembenézniük. A héberek első zsarnokát az a testvérpár követi, akit az egyiptológusok a XIII. dinasztia legerősebb uralkodóiként tartanak számon: Noferhotep Haszehemré és IV. Szobekhotep Hanoferré. Szüleik, egy Haanhof nevű pap és a felesége, Kemi nem királyi családból származtak, ám tisztán egyiptomiak voltak.

Először az idősebb fivér, NOFERHOTEP került trónra. A Levántéból előkerült régészeti bizonyítékok szerint a búbloszi Jantinnammu, Mária király, Zimrilim és a babiloni Hammurapi kortársa volt, aki Kr. e. 1565-ben kezdte meg uralkodását – ez a csillagászati adatokon alapuló visszaszámolással állapítható meg. A számolás alapját az Ammiszadúqa-táblák jelentik (Vénusz napközeli nyugta Kr. e. 1419).

Noferhotep tizenegy évig tartó uralkodása alatt ismét kereskedni kezdett az északkelet-afrikai törzsekkel – elsősorban Kus királyságával –, hogy ezzel csökkentse a delta uralkodóinak befolyását. Az első kataraktánál lévő Szehel-szigeten sziklavészeteket találtak, amelyek szerint Noferhotep legalább egy küldöttséget indított Asszuánból a kusita területre, amivel III. Amenemhat óta senki sem próbálkozott. A küldöttek minden bizonnyal elefántcsontot, különleges faanyagokat – *hebni*t (ében) és *antiut* (tömjén) –, állatbőröket és mindenekelőtt aranyat hoztak magukkal a déli országból. A kezdeményezést követően bizonyos mértékig Avarisz királyja is hajlandó

61. kép: A *Brooklyn-i Papyrus* töredéke, amelyen egy thébai magánbirtokok háziszolgáit sorolják fel, és a felsorolásban izraelita nevek is olvashatók. A Sifra név – amelyet a Kiv 1:15-ben az egyik izraelita bába visel – a felső keretben látható, míg az Áser név az alsóban. A papyrusz ma a New York-i Brooklyn Múzeumban található.

volt együttműködni vele, mivel ő legalább annyira szeretett volna Afrikából való árukhoz jutni, mint amennyire Noferhotep az ázsiai árukhoz.

A következő évtizedben a delta fáraójának politikai befolyása mind-egyre csökkent, miközben a felső-egyiptomi királyé egyre növekedett. Noferhotep uralkodásának végére Avarisz királya alig volt több felső-egyiptomi szomszédjának szolgájánál. A Földközi-tenger keleti részének kikötőit uraló főníciaiak közvetlenül a felső-egyiptomi állammal kötöttek üzletet – egy Bübloszban talált nagy sztélé megerősíti, hogy Jantín, a kulcsfontosságú kereskedelmi kikötő királya Noferhotepet ismeri el urának és királyának. Noferhotep Haszehenré alatt az egyiptomi állam magához tért a III. Amenemhat hosszú uralmát követő évtizedes gyengeségéből.

Noferhotepet fia, Sziathor követte a trónon, ám uralma csak három hónapig tartott. Az udvaroncok arról suttogtak, hogy a király életét követelő „szerencsétlen baleset” egyáltalán nem volt baleset. A hatalmat Sziathor

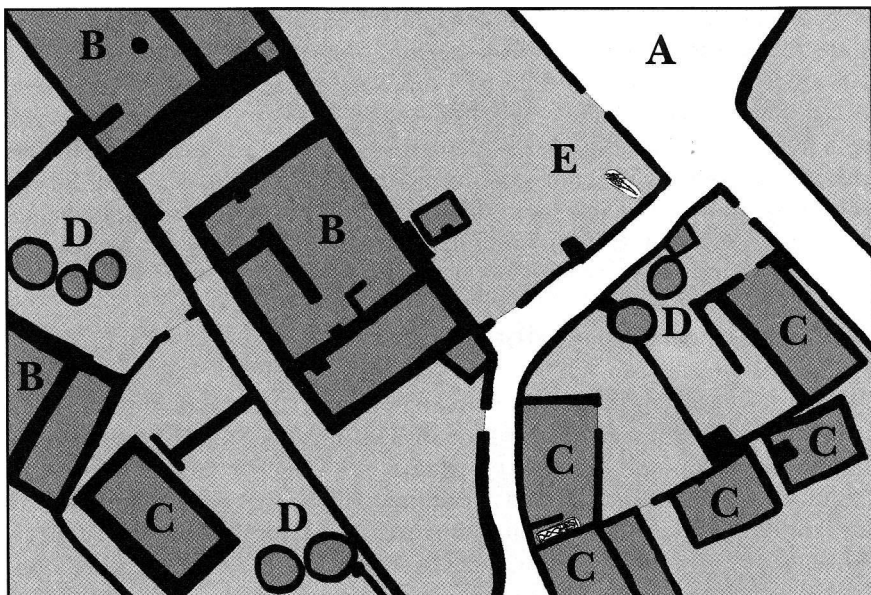
nagybátyja, Szobekhotep ragadta magához, és koronázásakor a Hanoferré („Ré tökéletessége a látóhatáron ragyog”) nevet vette fel. Artapanosz, a Kr. e. III. században élt alexandriai tudós megírta a zsidó nép történetét és azt állította, Hanoferré – akit szövegében Khenephrénnek nevez – volt az a fáraó, aki felnevelte Mózeszt. Noferhotep öccse volt a dinasztia negyedik SZOBEKHOTEPJE, ám – bár neve azt sugallja, Egyiptom szent folyója több megpróbáltatást már nem okoz az ország népének – ugyanolyan kemény kézzel irányított, mint korábban testvére.

Rabszolgaság Gósenban

Mielőtt III. Szobekhotep került volna hatalomra, az ázsiaiak uralma idején a fehér és vörös koronát egy Amu-sza-Harnedzszeritef Hotepibré nevű király birtokolta, akinek nomenje, vagyis születésekor kapott neve – „az ázsiai, Harnedzszeritef fia” („atyját tisztelő Hórusz”) – egyértelműen arról árulkodik, hogy nem egyiptomi származású. Mikor Itj-Tauiban IV. SZOBEKHOTEP Hanoferré trónra lépett (Kr. e. kb. 1532), Hotepibré unokája, Paentjenu Szehemré-Hutai volt a deltai királyság ura (Artapanosz „Palmonothész” néven említi). Mivel Hanoferré úgy látta, alkalma nyílik kiterjeszteni hatalmát, lépéseket tett észak korosodó királya irányába, míg végül a két királyi ház szövetségre lépett, amelyet Paentjenu legidősebb lánya, Merit (az Artapanosznál szereplő Merrisz) és Hanoferré közötti házassággal pecsételt meg. Az egyesülés volt a lezárása annak a folyamatnak, amellyel a felső-egyiptomi állam bekebelezte Avariszt. Hanoferrének sikerült békés úton egyesítenie a Fekete Földet, és ő uralta a delta keleti részét is, ahol számos ázsiai lakott, köztük Gósen, az izraeliták szülőföldjének népe.

Nem kellett sokat várni, hogy a Felső-Egyiptomban élő ázsiaiak államilag történő elnyomása kiterjedjen az újonnan megszerzett területeken élő idegenekre is. Az ázsiai fáraó huszonöt évig tartó uralkodása alatt Jákob leszármazottait egyre több joguktól és kiváltságuktól fosztották meg, ám Gósen lakói csak most kerültek igazán súlyos helyzetbe: házi rabszolgaként kellett szolgálniuk egyiptomi szomszédaikat, és a fiatal férfiak közül sokakat elvittek, hogy Hanoferré építkezéseinek dolgozzanak.

Avariszban a legnagyobb lakhelyet (Tell ed-Dabaa, F-terület) – ahol egykor az izraeliták törzsének vezetői éltek – átadták az egyiptomi felügyelőknek. Az eredeti, héber lakókat kisebb kunyhókban helyezték el, amelyeket a kerítés fala mellett építettek és háziszolgálóként kellett dolgozniuk új uraiknál. A növekvő ázsiai lakosság maradékát a palotától keletre, túlszűfolt nyomornegyedekbe kényszerítették (Tell ed-Dabaában a nagyobbik halom A-területe). Az egyiptomi alaprajzú vályogtégla házak szorosan egymáshoz bújó csoportjait szűk sikátorok választották el egymástól. A népesség annyi-

62. kép: A Tell ed-Dabaánál lévő „A-Tell” egy részlete, amelyen jól láthatók a KÖB II-A (XIII. dinasztia eleje) jellegzetes lakóházai. (A) főtér; (B) nagyobb lakóházak több szobával és némi kerttel; (C) kisebb, egyszobás lakhelyek; (D) gabonaraktárak; (E) sír a városfaln belül.

ra összezsúfolódott a nekik adott helyre, hogy itt is temetkeztek, és elődeik néha a házak padlója alatt nyugodtak.

Az Avariszból előkerült csontvázmaradványok antropológiai vizsgálata kimutatta, hogy a szegénység és az alultápláltság miatt az ázsiai népesség súlyos egészségügyi gondokkal küzdött. A lakosság legalább egyharmada élősdiék okozta betegségekben szenvedett és a hosszabb csontokon lévő Harris-vonalak alapján sokan visszamaradtak a fejlődésben. A várható élettartam harminckét év körül volt (a nőknél 29,7 év, a férfiaknál 34,4 év). A régészeti leletek jól igazolják, hogy a XIII. dinasztia idején Egyiptom ázsiai lakossága sokat szenvedett.

Hanoferré azzal erősítette meg hatalmát, hogy nagy létszámú, trónhoz hű katonai egységeket hozott létre. Hosszú ideig tartó uralkodása alatt létesítettek az egyiptomi hadsereg vezetői harci szekeres alakulatot, amely Avariszban állomásozott. A ló húzta szekereket már a Középbirodalom vége óta használták Egyiptomban, ám csakis a király és a legfontosabb hivatalok betöltői utaztak vele. Azonban az északon lakó hurrita népek bebizonyították, milyen hasznos tud lenni a harci szekér a csatában. A szekér megjelenése átalakította a hadviselést, mivel egy jól képzett harciszekeres egység villámgyorsan ott termett a csata legfontosabb pontján és megtizedelte a gyalogságot. Az egyiptomiak nem haboztak átvenni az új harcászati eszközt, majd javítottak rajta, hogy megfeleljen a helyi körülményeknek – jóval könnyebb, gyorsabb, kétszemélyes szekereket építettek négyküllős

kerekkel. A következő évszázadokban az egyiptomi gyorsreagálású hadtest több ezer egységet számlál magában: az egység a járműből, négy lóból, a hajtóból és az íjász/dárdavetőből áll.

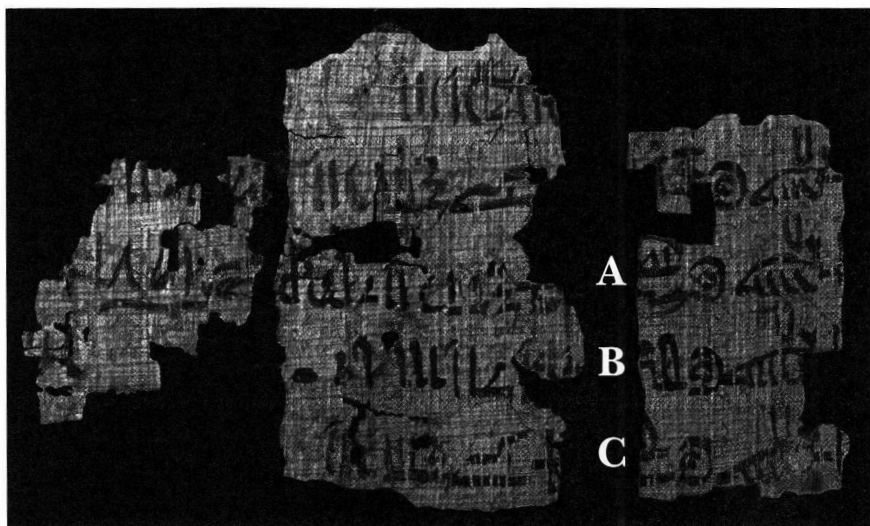
Az egyiptomi harci szekerek központja egészen az Újbírodalom végéig Avarisz marad. A '90-es évek elején német régészek Edgar Pusch vezetésével megtalálták az istállók maradványait – Per-Ramszesz városa java-részt ezekből állt. II. Ramszesz királyi palotája az itt leírt események után négy évszázaddal ugyanarra a helyre épült, ahol az ázsiaiak Avarisza állt. A ramesszida gyorsreagálású katonai erők azért állomásoztak itt, hogy választolni tudjanak a régóta az Újbírodalom Hórusz-királyainak szárnya alatt lévő északi területeken jelentkező problémákra. Azonban a XIII. dinasztia korában újdonságnak számító mobil hadsereg eredetileg azzal a céllal jött létre, hogy ellenőrzés alatt tartsa a delta keleti részében élő ázsiai népességet, miközben megvédi Egyiptom északi határát az elnyomottakkal részvétet érző rokonaikkal szemben, akik segíteni szerettek volna rabszolgasorba taszított családtagjaikon. A harci szekér eszményi jármű a Sínai-félsziget északi részének sík felszínén.

Mózes születése

IV. Szobekhotep Hanoferré uralkodásának kezdetén született meg az a hírhedt rendelet, amely szerint végezni kell az egyre növekvő ázsiai közösségben minden fiú újszülötten. A király tanácsadói arra jutottak, hogy az újonnan rabszolgasorba kényszerített népesség veszélyt jelent az ország biztonságára – amennyiben a már így is nagy számban lévő ázsiai lakosság létszámát engedik tovább növekedni, lázadás törhet ki – a héberek harcos múltját és törzsi rendszerét figyelembe véve, nagyon is körültekintő dolog volt annyira csökkenteni a felnőtt férfilakosság számát, amennyi a fáraó építkezési terveihez még elegendő, miközben a nők magas létszáma fenntartja a házimunka minőségét a nagy kiterjedésű egyiptomi mezőgazdasági birtokokon. Az izraelita Gósen központjában, Avariszban, valamint az ország egész területén az újszülött fiúkat elszakították anyjuktól és megfojtották vagy belefojtották a Nílusba.

Az osztrák régészek Avariszban megtalálták a mészárlás áldozatainak kicsinyke sírjait. Az ókori településeknél a sírok huszonöt százaléka szokott gyermeksír lenni, ám Avariszban ez az arány elképesztő: hatvanöt százaléka. A tragédia másik régészeti bizonyítéka a feltárt izraelita sírok felnőtt lakosságának aránya – a régészek minden öt, felnőtt nő maradványait tartalmazó sír mellett csak három felnőtt férfi maradványait tartalmazó sírra leltek. A kép világos – kevesebb férfi élte meg a felnőttkort. A régészeti bizonyítékok itt is alátámasztják a bibliai hagyományt.

Az évekig tartó ázsiai uralmat követő egyiptomi megtorlás idején született egy fiúcska Amram és Jokebed, Avarisz két izraelita lakójának frigyéből. Mózes genealógiája (Kiv. 6:16–20) szerint Jákob harmadik fiá-

63. kép: A *Torinói Királypapirusz* töredéke, rajta (A) Noferhotep, (B) Szihathor és (C) Szobekhotep nevével.

tól, Lévitől származik. Lévi családjának háza, amelyben most egyiptomiak éltek, az eredeti falu közepén állt, amelyet Jákob fiai építettek József üresen álló palotája és piramis alakú sírja köré. Amram kis családja egykori házuk kerítésén belül élt nyomorban s szegénységben. Továbbra is a földet művelték és a nyáját legeltették, azonban mindez már egyiptomi uraik birtokában volt. A megtermelt gabonából kevés jutott arra, hogy az izraelita szájakat táplálja.

Az újszülött tízéves nővére, a koraérett Mirjam sokat játszott a vezír egykor virágzó palotájának gazzal benőtt kertjében. Mint minden izraelita gyermeknek, neki is elmesélték üknagybácsija, József történetét, és azt vette észre, hogy gyakorta jár az egyiptomi sír előtt álló kápolnába, hogy lássa a szobrot. Mirjam büszke volt családjá történetére – noha ő még nem élt akkor, így nem láthatta a tizenkét törzsfőnököt életük virágjában, képzeletét lángra gyújtotta a József óriási szobrát borító sokszínű kabát. Talán az egyik ilyen, őse sírjába tett látogatás során határozta el, nem engedi, hogy öccse az egyiptomi katonák kezében végezze.

Északról gyakorta érkeztek utazó kereskedők Avariszba, akik királyok és hősök tetteiről meséltek a város lakóinak. Akkoriban a babiloniak uralták Mezopotámiát, híres uralkodójuk, a törvényalkotó HAMMURAPI ekkor volt hatalma tetőpontján. Miután a környező városállamok közül sokat meghódított és nagy kiterjedésű birodalmat hozott létre, Hammurapi azzal igyekezett megemlékezni saját eredményeiről, hogy tetteit a múlt „nagyjainak” tevékenységéhez hasonlította. Ezért elrendelte, hogy írják le sumer és

HAMMURAPI: Kr. e. 1565–1523.

agadei elődeinek szájhagyomány útján terjedő eposzait, és helyezték el a királyi könyvtárban, hogy a majdani királyok okulására szolgáljon. Így történt, hogy Gilgames hőstetteit óbabiloni ékírással rögzítették, majd széles körben elterjesztették az akkád nyelvet beszélők között. Azonban nem a Gilgames-eposz volt az egyetlen, amelyet ebben az időben foglaltak írásba – Etana, Enmerkár, Lugalbanda, Dumuzi és Nagy Sarrukín történetét is leírták, majd elterjesztették északon; nyugaton a hettita Anatóliától keleten Sumer mocsaraiig, délen pedig az Egyiptom határán található Kánaánig.

A történetek a vándorkereskedők révén terjedtek el, a széles közönség elsősorban szájhagyomány útján ismerte meg őket. A kereskedők vásárlóikat azzal szórakoztatták, hogy a nagy eposzokból idéztek nekik, amikor a falvak lakói a hosszú, sötét estéken összegyűltek a lobogó tűz köré. Nyilvánvaló, hogy a gyerekek nagyon szerették ezeket a történeteket. Ilyen vándor énekmondók sokszor látogattak el Avariszba is, színes történeteiket tágra nyílt szemmel hallgatták a fiatalok.

Mirjamnak leginkább NAGY SARRUKÍN története tetszett – az agadei dinasztia alapítója több mint ötszáz évvel ezelőtt uralkodott, a lány Nachor nevű ősnének korában, aki Ábrahám nagyapja volt. Sarrukínt még ekkor is úgy tartották számon, mint a valaha élt leghatalmasabb uralkodót. Mirjamtól leginkább a király egyszerű származása ragadta meg – hogy csecsemőként anyja egy nádból font kosárban az Eufrátesz vizére bízta, és a királyi kertész, Akki talált rá. Sarrukín a Kis-i UR-ZABABA udvarában nőtt fel és bejárta az udvari ranglétrát, míg végül megszerezte Agade trónját is.

Sarrukín vagyok, az erős király, Agade királya...

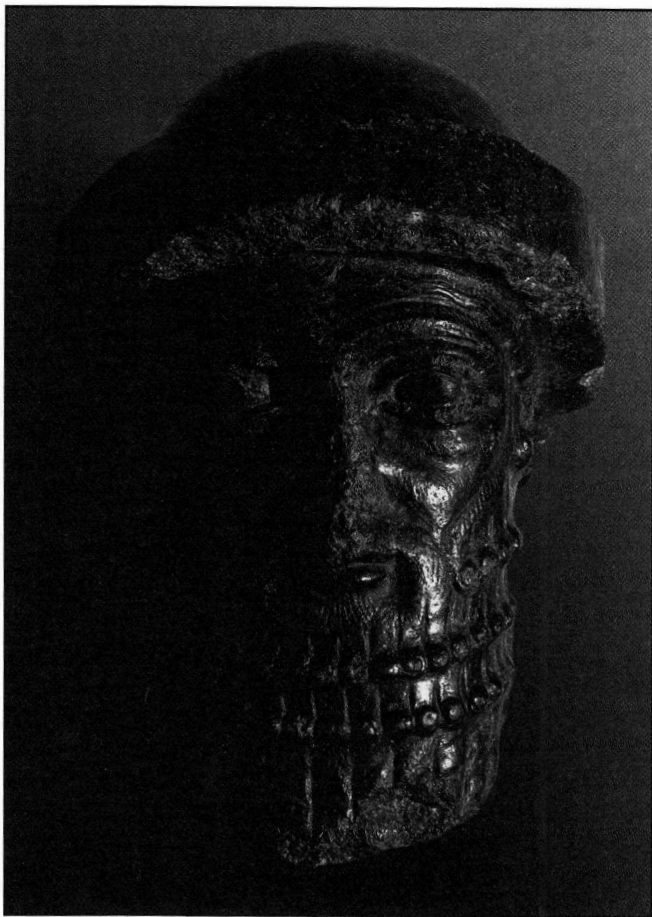
Enítum, anyám, fogant engem, megszült engem titokban,
Sásból való kosárba helyezett, szurokkal zárta le (kosaram)
fedelét,

a folyóba vetett engem, mely nem lepett el,
elsodort engem a folyó, Akkihoz, a vízmerítőhöz vitt,
Akki, a vízmerítő, kiemelt, mikor vedrét alámerítette,
Akki, a vízmerítő, fiává fogadott, felnevelt engem,
Akki, a vízmerítő, bizony kertészévé tett engem.

Kertész-voltom alatt Istar bizony belém szeretett,
[ötven]négy éven át töltöttem be a királyságot.

(Az agadei Sarrukín legendája. Ford. Komoróczy G.)

Elképzelhető, hogy ez a történet sarkallta Jokebed lányát arra, hogy ki-
eszéljen egy tervet, amelyet aztán elmondott anyjának, hogy megmentse
vele újszülött öccsének életét. Anya és lánya közösen készített egy csó-
nakszerű kosarat (héberül *teba*, egyiptomi nyelven *tjeba*), mielőtt a fiú
megszületett volna. Papirusznádból fonták és szurokkal vonták be, hogy

64. kép: Szobrocska feje. A szobor a nagy törvénykezőt, a babiloni Hammurapit – Mózes idős kortársát – ábrázolja, akinek uralkodása alatt sok régi eposzt írásba foglaltak és terjesztettek (Louvre Múzeum).

vízhatlan legyen. Miután megszületett a fiú, végrehajtották Mirjam tervét – az újszülöttet a kosárba helyezték és elvitték a folyó partjának homokos szakaszára, a településtől délre, majd a fáraó nyári lakhelyétől valamelyest feljebb a Nílus péluszioni ágának vizére bocsátották. Akárcsak Noé a bárkájában (héber *teba*), úgy úszott a csecsemő észak felé a kosárkában, míg Mirjam izgatottan figyelte útját. Megkönnyebbülten látta, hogy a kosár a királyi fürdőhely nyugodt vizére sodródik, ahol Merit, Hanoferré király első felesége, Paentjenu király legidősebb lánya pihent éppen udvarhölgyei társaságában. A kosarat és értékes tartalmát kivették a vízből és az elragadtatott királynő elé vitték.

Bár a királynő pontosan tudta, hogy a fiúcska héber származású, ám mivel maga is félig-meddig ázsiai volt, úgy határozott, örökbe fogadja és

a Hapimoszesz („az áradás gyermeke”) nevet adta neki. Ebből alakult ki a *Moszesz* becézett alak – Egyiptom héber hercegét élete végéig így nevezték. A bibliai szerző/szerkesztő úgy határozott, a tisztán egyiptomi nevet *Móse*ként írja át héberre, ami annyit tesz: „[vízből] kihúzott”.

A fiú a XIII. dinasztia két nagy királyi palotájában nőtt fel, ahol megtanították írni és olvasni. Nemcsak a hieroglifákat és hieratikus (írott) megfelelőket ismerte meg, folyékonyan beszélt az ókori nyelv *lingua francájának* számító akkád nyelven is, amelyet ékírással jegyeztek le.

Mózes szorgalmas fiú volt és bármihez fogott, kiemelkedő teljesítményt nyújtott benne. Nem kellett hozzá sok idő, és már a Középbirodalomban született szépséges nevelőirodalom munkáit olvasta: a *Hajótörött történetét*, a *Paraszt panaszait* és a *Szinuhét*, amelyek mind nagy benyomást tettek rá. A nemrégiben az udvarba került ékírásos táblák is nagyon érdekelték, amelyeket a babiloni Hammurapi király ajándékképpen küldött el Egyiptomba. Az eposzok mellett az ifjú hercegnek még arra is maradt ideje, hogy tanulmányozza Hammurapi törvénykönyvét, mely az elkövetkező évszázadokban a törvénykezés alapja lett. Ez a szöveg jelentős befolyást gyakorolt a „törvényhozó Mózesra”, amikor a pusztaságban töltött évek során nekifogott, hogy kialakítsa Jahve népének törvényeit és erkölceit.

A herceg életének másik részét a hadviseléssel és a vadászattal kapcsolatos jártasságok elsajátítása jelentette. Mózes herceg ezen a téren is kivételesen tehetséges volt: nemcsak a fegyverekkel bánt ügyesen, természetadta módon értett hozzá, miként kell irányítani az embereket. Gyermekkori barátai, akikkel együtt járta ki a katonai iskolát, úgy tekintettek Mózesra, mint a parancsnokukra. A fiatal herceg életének második évtizedében a Fekete Föld hosszú és véres háborúba keveredett, ahol társainak hűsége komoly próbán ment át.

Háború Kussal

Néhány éve már gyülekeztek a felhők Egyiptom déli határán. A második kataraktánál lévő határt őrző erődökön, Szemnán és Kumrán túl feküdt Kus, a hatalmas afrikai birodalom. „Hám fiainak” ideje már egy évezrede elmúlt, és csakis Noé legidősebb unokájának neve maradt, ami figyelmeztethette az egyiptomi előkelőket a közös származásra. Kus törzsfőnökei kegyetlen, militarista társadalom fölött uralkodtak. A harcos-királyukat halálukkor hatalmas, homokból és földből emelt, kör alakú halmokba temették Kermában, a Nílus nagy Dongolai-kanyarjától északra. Ám a királyok nem mentek egyedül a halálba – a halmokat részekre osztó hosszú gödrökbe több száz szolgát tereltek be, akiket aztán élve eltemettek.

Valamikor a predinasztikus Egyiptomban, de még a korai dinasztiák idején is gyakorolták ezt a barbár szertartást, amit az abüdoszi korai királyi temető mutat, ahol számos olyan sírt tártak fel a régészek, ahová a szertartásokon feláldozott embereket temették. A Mezopotámiával való

kapcsolat itt is jól érzékelhető. A ránk maradt epikus irodalomból kiderül, hogy Gilgames feleségei, hivatalnokai és szolgálói kíséretében ment a túlvilágra. Sir Leonard Woolley Ur városában komor bizonyítékot is talált ezekre a tömegmészárlásokra, amikor rábukkant a nagy hatalmú sumer város korai uralkodóinak nyughelyére. Tell el-Mukajjar alatt Woolley és csapata megtalálta a sumer királyok és királynők maradványait – alvilági lakhelyük televolt katonákkal, ökrös szekerekkel, zenészekkel és szolgálólányokkal. Úgy tűnt, egytől egyig saját akaratukból ereszkedtek a gödörbe, hogy csatlakozzanak urukhoz a túlvilágon. A hátborzongató mezopotámiai szokás „Hám fiai”-val együtt átkerült Afrikába, ám a rituális mészárlás csakis Kus földjén maradt fenn egészen a második évezredig.

Noferhotep uralkodásának első szakaszában az egyiptomiak kénytelenek voltak dél felé fordulni, mivel a deltai királyság monopóliummal bírt a Levantéból származó áruk felett – így történt, hogy a kusiták ismét megismerkedtek erős északi szomszédjukkal. Míg a Fekete Föld lakói elől elzárták az északi területeket, a déli kapcsolat egyre erősödött és fejlődött, ám amint megfordult a politikai széljárás és a levantei kereskedelem ellenőrzése IV. Szobekhotep Hanoferré kezébe került, a déli kereskedelmi hálózat jelentősége lecsökkent. A fáraó uralkodásának tizennyolcadik évére Kus és Egyiptom viszonya minden eddiginél rosszabb lett. Kus királya elhatározta, ha Egyiptom uralkodója többé nem kívánta a fáraók országának áruit az ő afrikai kincstárába juttatni, úgy erővel veszi el a Fekete Föld kincseit.

A Nílus áradásával egy időben, a nyár közepén kusi hajók indultak meg a folyás irányába és átléptek a határon Wawatba (Núbia). Nem okozott nehézséget elfoglalniuk Szemnát és Kumnát, majd nekiláttak a nagy egyiptomi katonai bázis, Buhen ostromának. A körbekerített város három hónap után esett el. A lakók jó részét kardélre hányták, a védműveket pedig – ahol tudták – felgyújtották. Akik túléltek az ostromot, vagy rabszolgaként végeztek, vagy – miután hűséget esküdtek a kusitáknak – megtartották korábbi helyüket. Találtak olyan sziklafeliratot, amelyik arról árulkodik, hogy Buhen parancsnoka átállt a másik oldalra.

Amint a támadó hadsereg megállíthatatlanul nyomult előre Szüéné (Asszuán) irányába, egész sor núbiai erőd jutott ugyanerre a sorsra. Hanoferré nagy erőket küldött Thébából, amelyek az első kataraktától délre ütköztek meg a kusitákkal. Egyiptom számára sajnálatos módon a fáraó seregének gyenge volt a parancsnoka és a katonák nem értek fel a harc-edzett ellenfélhez. Az egyiptomiakat megfutamították, és a Fekete Föld déli kapuja tárva-nyitva állt a fosztogatók előtt.

Hat hónap múlva bevették Théba szent városát is – a csodálatos karnaki templomot kirabolták, a papokat délre küldték rabszolgának. Ám a kusiták nem álltak meg, nyomultak tovább észak felé. Egyiptom középső részén szinte semmiféle ellenállással sem találkoztak, ám aztán Itj-Tautilól délre egy időre sikerült feltartóztatni őket. IV. Szobekhotep Hanoferré és udvara Avariszba vonult vissza, itt keresett menedéket. Mint kiderült, bölcsen cselekedtek, mert a kusiták ragyogó hadmozdulattal még az év vége előtt

oldalról támadtak a városra, így megszakadt a kapcsolat a fáraók régi székhelye és az északi utánpótlási vonal között. Jelentős mennyiségű kusita gyalogos hatolt be a nyugati oázisokba és ezek mentén haladt észak felé, majd innen támadt Memphisz városára. A rajtaütés tökéletesen sikerült és a Nílus egész völgye a kusiták kezébe került.

A támadás során eddig jutottak. A Nílus völgye, ez a hosszú, keskeny, termékeny földsáv viszonylag mindig is egyszerű célpontot jelentett – egy hadsereg egyik települést a másik után meghódítva mehet előre, nem kell törődnie a front szélességével. Azonban a deltában minden más. A harcmező aprócska szigetekből áll a Nílus ágai között. Nyugatról keletre jutni és fordítva – valóságos rémálom, hiszen mindenhol mocsár és csatornák állták a sereg útját. A kusita törzsfőnök és parancsnokai úgy határoztak, elérték hódításuk határát, és miután jelentős számú katonát hagytak a delta és a folyóvölgy találkozásánál, összehangolt erőfeszítéssel kifosztották, kirabolták Felső-Egyiptom városait és templomait.

Eközben Szobekhotep fáraó és tábornokai Avariszban lapultak, mivel nem mertek szembenézni a Memphiszben tartózkodó kusitákkal. Úgy tűnt, senki sem maradt, aki visszaállíthatja az egyiptomi csapatok morálját.

A fáraók állama válságban volt és nagyon nagy szüksége lett volna egy megmentőre, aki elűzi az országból az elnyomókat. Mózes életében ez volt az első nagy feladat. A második még sokat várat magára, ám Egyiptom ifjú hercege bátran, meggyőződéssel nézett szembe ezzel az első kihívással. A herceg nekilátott egy új egyiptomi hadsereg létrehozásának, melynek élére azokat a hűséges barátait nevezte ki, akikkel együtt végezte el katonai iskolát. A régi vezetés leszerepelt, hiszen mást sem tettek, csak visszavonultak a kusiták elől. Most, hogy új vezető került a katonák élére, a háború szerencsés fordulatot vett. Először Memphiszt foglalták vissza, aztán a szent Thébát. A kusita erőket Szüénénél sikerült végleg visszafordítani – hajóikon menekültek vissza szülőföldjükre. Ám Mózes herceg nem elégedett meg azzal, hogy visszaállította Egyiptom hagyományos déli határát. Magasra emelte az arany UREUSZKÍGYÓ-t a sereg elején – ez volt Egyiptom világbi hatalmának jelképe – és tovább üldözte ellenfelét a folyón felfelé. Mielőtt a kusiták összeszedhették volna magukat, az egyiptomi erők körülvették a fővárost Kermánál.

Az ostrom jó néhány hétig tartott, mivel a kusita uralkodó nem volt hajlandó kimerült hadseregével csatát vállalni a nyílt mezőn. Végül küldöttséget menesztett az egyiptomi táborba, és felajánlotta, Kus megadja magát, illetve odaígérte Mózesnek a királylány kezét, ha megkíméli a királyi család életét. Mózes elfogadta a békeajánlatot, és feleségül vette Tjarbit hercegnőt (Artapanosznál: Tharbisz), mielőtt visszaért Egyiptomba, az egyiptomi hadihajókon az elrabolt kincsekkel.

UREUSZKÍGYÓ: A kobraistennő, Uadzset képmását illesztették a királyi koronák és fejdíszek elejére, amelynek az volt a feladata, hogy megvédje a királyt, ezért tüzet okádott azokra, akik kárt próbáltak tenni a fáraó személyében.

A második kataraktánál álló egyiptomi erődöket ismét katonák lakták, Kermában pedig kisebb katonai erő állomásozott, hogy védje az új egyiptomi követséget, amelyet Mózes hagyott itt. A lenyűgöző vályogtéglá emelvényt, amelyen egykor a nagykövet háza állt, még ma is lehet látni, mivel meghatározó eleme a tájnak – a helyiek csak nyugati Deffufának hívják. Nagy sztelét állítottak – ennek egy töredéke ma a British Múzeumban található –, amely elmondja, hogy IV. Szobekhotep nevében nagy győzelmet arattak, továbbá a király életnagyságú szobrát állították fel Argosz szigetén, a Nílus közepén, Kerma fölött. Ez volt a hagyományos módja annak, hogy megjelöljék a fáraó birodalmának határát – az egyiptomi erőknél úgy kellett védelmeznie királyi uruk képmását, mintha az maga Egyiptom uralkodója lenne.

Mózes és hadvezéreinek bátorsága, elszántsága révén nemcsak hogy sikerült kiűzni Egyiptomból a vad kusita fosztogatókat, még ki is tolták a XIII. dinasztia államának határát a másodiktól a harmadik kataraktához, jó kétszáz kilométerrel délebbre, mint ahol eddig húzódott.

Mikor visszatért Egyiptomba, Mózes óriási népszerűsége tett szert az egyszerű egyiptomiak körében. Minden városban, ahol a diadalmas hadvezér új feleségével együtt elvonult a Níluson Wawatból visszatérően, örömmel és lelkendezve fogadták. Ám Hanoferré fáraó palotájában már korántsem örültek Mózesnek ennyire – az udvar úgy érezte, a herceg népszerűsége veszélyt jelent a trónra. Az örökbefogadott ázsiai herceg nem tartozott a királyi családhoz, nem is ő volt az örökös.

IV. Szobekhotep távollétével tüntetett a véres harc alatt, amely során megtisztították Egyiptomot a kusitáktól. Míg Mózes herceg a támadó hadsereg országában folytatta a küzdelmet, a fáraó, a koronaherceg, Szobekhotep és a királyi család maradéka úgy döntött, inkább a biztonságot jelentő Avariszban, a palotában maradnak. Mózes legyőzte a kusitákat, és diadalát nevelőapja, Hanoferré nevében jegyezték le, ahogy az illik, azonban a király továbbra is gyanakvóan szemlélte örökbefogadott fiát, nem tudta, mik a szándékai. Talán azért vonult végig diadalmenetben Egyiptomon, hogy felmagasztalja saját magát és rávegye követőit, a jogos öröklési rendet megkerülve válasszák őt, Mózes királlyá? Hanoferré és tanácsadói csak a megfelelő pillanatot várták, hogy visszaszerezzék a politikai kezdeményezést.

Menekülés Egyiptomból

Egy nap Mózes látogatóba indult anyjához, bátyjához, Áronhoz és nővéréhez, Mirjamhoz. Szekerével az Avariszt alkotó szigetek közötti utak egyikén hajtott éppen, amikor látta, hogy egy egyiptomi munkafelügyelő veri az egyik héber rabszolgát, mialatt az megpróbálja rendbe hozni az egyik tönkrement védőgátat. A fiatal ázsiai herceg haragra gerjedt – leugrott szekeréről és a hivatalát jelző buzogánnyal fejbe vágta a felügyelőt. Az egyiptomi élettelenül esett össze.

Hamarosan híre ment a királyi „bűnnek”: egy ázsiai rabszolga védelmében megöltek egy született egyiptomit. Mózes felismerte, mi következik ebből: tudta, hogy a palotában egyre kevésbé látják szívesen, és most itt van a remek alkalom, amire a király várt, hogy letartóztathassa és kivégeztethesse. Egyetlen lehetősége maradt – Mózes ázsiai kereskedőnek álcázta magát és elindult kelet felé, a Sínai-félsziget pusztaságába, ahol a fáraó nem érheti el.

Több hónapon át vándorolt oázisról oázisra, kereste azt a helyet, ahol meghúzódhat. Mikor Szerabit el-Hadim bányáihoz érkezett, egy csapat ázsiai rabszolgát talált ott, akik Hathor istennő, a „Türkiz úrhölgye” szent kék köve után kutattak a hegyek között. Egy ideig itt dolgozott – az egyiptomi felügyelő hosszú haja és szakállja miatt nem ismerte fel. A száműzött herceg ezek után végigment a Vádi Magharán a Sínai-félsziget déli hegyei felé.

Bár a hadjáratok és a pusztában töltött hónapok már megedzették, a fáraó haragja elől menekülő húszéves fiatalember így is a végkimerültség szélén állt, amikor elérte a midiániták földjét. A magas gránitsúcsok között, egy szűk szurdokban artézi kútra lelt, és nagy örömmel oltotta a szomját vizével, majd megpihent egy fonnyadt, öreg tamariszkuszfa alatt. A sivatag ösereg lakójának kellemes árnyékában a fiatal herceg elbóbiskolt, miközben szépséges kusita feleségére és egyiptomi barátaira gondolt, és azon töprengett, látni fogja-e még őket valaha.

Jetró, a midiánita

Mózes kiáltozásra ébredt. Látta, amint egy csapat színes ruhákba öltözött fiatal lányt pásztorok zaklatnak. A hölgyeket nem engedték oda a forráshoz, hogy vizet gyűjtsenek kecskéiknek és birkáiknak. Mózes összeszedte minden erejét és rávetette magát a meglepett férfiakra – vadul lengette karját és úgy ordított, ahogy csak a torkán kifért. A pásztorok rémülten visszavonultak.

Mózeset Jetró, a midiánita törzsfőnök, a hét hálás lány apjának táborába kísérték. Az er-ráhai síkságon ellátták sebeit, ételt adtak neki és felöltöztették. Egyiptom száműzött hercege biztonságos menedékre lelt a midiánita nomádok között. Mózes több mint ötven évig maradt Jetró sátránál, elvette feleségül a törzsfőnök legidősebb lányát, Cipporát, aki két fiút szült neki, akiket GERSOM-nak és ELIEZER-nek nevezett el.

A midiániták vándorló nomád törzs voltak, csoportjaik a Sínai-félsziget keleti részén és az Arab-félsziget északkeleti területén éltek. Hagyományuk szerint Ábrahám Midián nevű fiától származnak, akit második felesége, Ketura szült a pátriárkának. Midián leszármazottai kelet felé vándoroltak, ahol – izraelita rokonaikkal ellentétben – nem kényszerítették szolgaságba

GERSOM: „Idegen földön jövevény”. **ELIEZER:** „El az én segítségem”.

őket az egyiptomiak. A törzs önmaga választotta elszigeteltsége segített abban, hogy megőrizze szokásait és hiedelmeiket – erre az erős egyiptomi befolyás alatt álló izraelita rabszolgák sohasem lettek volna képesek. Ebből a szempontból Jetró és népe sokkal közelebb volt Ábrahám életmódjához, mint Jákob rabszolgasorban élő utódai.

Míg Mózes Jetrónál időzött, felismerte népe valódi kultúráját és megértette, milyen fontos ez. Számos este telt el azzal, hogy hallgatta apósát, amint Ábrahámról és a vízőzön előtti tíz nagy ősről szóló történeteket meséli. Mózes magát a vízőzöntörténetet és a katasztrófa előtt élt hősök – a vízőzön előtti pátriárkák – történeteit is mohón itta magába, hiszen az ábrahámi ősök hagyományán keresztül felfedezte, kicsoda is ő valójában.

Isten megnyilatkozik

Jetró családjának szokása volt, hogy a tavasz elején nyájaival együtt a Sínai-félsziget déli részére vándorol, ahol az újonnan kihajtott növényzet rövid időre táplálékot nyújtott az állatoknak, mielőtt a nyári nap kiegészítette a földet. Mózes ekkor már hetven év fölött járt, de szinte semmit sem veszített szívósságából és a Hóreb-hegy lábánál kiváló legelőt talált állatainak – ez a hely nem volt messze attól a kúttól, ahol először találkozott a midianitákkal. Ha télen elég csapadék esett, mindig eljött ide – tudta, a Hóreb körüli sivatag ilyenkor kizöldül és a februári esőket követően bőven buzog a víz a forrásokból.

Az egykori herceg élvezte, hogy egy ideig a hegy lábánál, a sivatagban időzhet, és csak felesége meg két fia van mellette, akikkel közösen terelgetik a nyáját és üldögélnek magányos sátruk előtt. A sivatagi élet megváltoztatta, bölcsébbé tette. Aztán egy alkalommal (Kr. e. 1452-ben) olyasmi történt itt, a forrás közelében, ami megváltoztatta Mózes életét és új irányt adott a térség történelmének.

Mózes otthagya Cipporát, Gersomot és Eliezert a nyájjal, hogy megkeresse az elkóborolt állatokat. Hallotta, hogy egy fiatal kecske mekeg az egyik göröngyös szirt mögött, ami a Hóreb-hegy lejtőjére vezető keskeny völgy közepén magasodott. Felnézett, és azt látta, hogy az egyik barlangszerű sziklapárkány alól különös fény tör elő. Felmászott az üreghez, amely az apró bokrot (*Rubus sanctus*, arab nyelven: *al-lajj*) védelmezte a nap sugaraitól. Ami ezek után történt az aprócska barlangban, annak története nemzedékről nemzedékre szállt – ahogy az izraeliták istene először árulta el nevét annak az embernek, akiből Izrael megmentője lesz.

Mózesnek látomása volt: a bokor fénylett, noha levelei nem égtek. Majd egy hang szólt hozzá a bokorból. A hang elmondta, hogy Mózesnek feladata van: neki kell kiszabadítani népét Egyiptom fogságából és elvezetni arra a tejjel-mézrel folyó országba, ahol egykor Ábrahám, Izsák és Jákob élt. Mózes azt kérdezte: „Ha megérkezem Izrael fiaihoz és így szólok hozzájuk: 'Atyáitok Istene küldött, akkor majd megkérdezik: Mi a neve? – mit feleljek

erre?”, amire az égő csipkebokorból szóló hang így felelt: „Az vagyok, akit *Éának* hívnak.” (héberül: *Éja aser Éja*). Majd folytatta: „Így beszélj Izrael fiaihoz: Éa küldött engem hozzátok. Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak El-Saddáiként jelentem meg, nem mondtam meg nekik a nevem: Jahve”.

Mózes riadtan hagyta el a barlangot és visszasietett családjához. Együtt tértek vissza Jetró táborába, ahol Mózes elmesélte apósának látomását. Az öregember figyelmesen hallgatta, majd elmagyarázta Mózesnek, hogy látomása az ősi istentől származik, aki megteremtette Ádámot és megmentette Noét a vízözöntől. Az isten, aki álmában megszólította, minden élő dolgok istene, az életadó vizek ura, a mélység istene, a föld ura. A sumerok Enki néven tisztelték, a babiloniaknál Éa volt, a sivatag lakói Jának hívták, ám a midianiták teljes nevén, Jahveként imádkoztak hozzá. Ábrahám idején az amorita törzsfőnökök El-Saddáinak – Hegylakó Úrnak – hívták istenüket, mert Éa eredeti otthona a nagy hegyeken túl, Babilónia két nagy folyójától északra található, ugyanott, ahonnan Ábrahám jött. Úgy látszott, Jahve, a midianiták istene elhatározta, megújítja szövetségét Ábrahám leszármazottainak másik ágával is, és az izraeliták végre megszabadulnak a szolgaságból.

Jetró, midian papja, a törzs vezetője elővett egy ládikát, amiben táblák voltak: a sumer és babiloni eposzok másolatai, amelyeket Hammurapi babiloni udvarából terjesztettek el a világon mindenfelé. Mózes azonnal felismerte a gyerekkorában olvasott történeteket. Egyiptom hercegeként szerzett neveltetésének most jó hasznát vette, ahogy több száz órát töltött azzal, hogy ismét elolvasta a legendás történeteket, ám most összekapcsolta azokkal a szájhagyomány útján továbbörökített történetekkel, amelyeket apósától hallott. Miközben felfedezte saját gyökereit, egyúttal megismerte Egyiptomban sínylődő népe eredetét – görögül: *genezis*. A Jetró sátrában összegyűjtött ismeretek jelentették a Biblia legnagyobb eposza, a Teremtés könyve alapját, amelyet eredetileg Mózes írt a pusztában töltött negyven év alatt, miután az izraeliták kivonultak a fáraók földjéről.

Végigolvasta Jetró ékirásos tábláit, hogy megtanuljon mindent, amit csak tud Enki/Éáról, és megismerje a Jahve-hithez kapcsolódó szertartásokat. Hónapok teltek el, és a népe megmentésére rendelt Mózes lelkiismeretével birkózott. Végül elfogadta a rábízott feladatot és elindult nyugat felé, vissza Egyiptom földjére, mely először táplálta, később – idegen származása miatt – kivetette magából az izraelitát.

Történeti és régészeti háttér

A Vénusz-megoldás Kr. e. 1419-ben

A mezopotámiai tudomány talán legfontosabb kronológiai tájékoztatósi pontja az úgynevezett „Vénusz-megoldás”, amely az I. babiloni dinasztia utolsó előtti királya, Ammiszadúqa uralkodása idején történt, vagyis ismét a csillagászati időmeghatározás bonyolult kérdéseivel kell szembenéznünk. Mielőtt megismerkedünk azzal a vizsgálattal, amelyik igazolja, hogy az Új Kronológia annyira pontos, amennyire csak a Kr. e. második évezred vizsgálata lehet, előbb szeretném felidézni, hogyan működik ez az eljárás.

A számítógépes visszaszámlálással lehetőségünk van arra, hogy megállapítsuk, egy adott csillagászati esemény pontosan mikor történt. Számos ókori szövegben találhatunk feljegyzéseket hold- és napfogyatkozásokról, valamint holdhónapok hosszáról és a Vénusz vagy a Szóthisz (a Kutya-csillag) napközeli felkeltéről. Feltéve, hogy az ókori szövegeket pontosan fordították és értelmezték, a megfigyelések és az utólagos utánaszámlálások között elméletben lehetséges a megegyezés. Mivel az égi megfigyelések során, illetve a jelenségek leírásakor, a szövegek másolásánál tévedhettek, továbbá előfordulhatott, hogy a felhők miatt nem látták az újholdat, a pontos vagy közel pontos megegyezés hosszú időn keresztül a csillagászati eseményekben meggyőző bizonyíték arra, hogy az adott kronológia többé-kevésbé pontos. Úgy vélem, az Új Kronológia éppen ilyen.

Wayne Mitchell csillagász, az Új Kronológia egyik kutatója döbbenetes illeszkedést mutatott ki a Vénusz megfigyelése (8. év), és az I. babiloni dinasztia tizedik királya, Ammiszadúqa uralkodásának idejéből (lásd feljebb a táblázatot) ránk maradt holdhónaphosszok között. A hagyományos kronológia három „Vénusz-megoldást” (VM) ad Ammiszadúqa uralkodásának első évére: Kr. e. 1702 (magas), Kr. e. 1646 (közepes) és Kr. e. 1582 (alacsony). Az Új Kronológia évszáma Kr. e. 1419. Mind a négy évszám után – Ammiszadúqa uralkodásának nyolcadik évében – a Vénusz napközben kelt fel, azonban a holdhónaphosszok vizsgálata során, amelyek az uralkodás különféle kezdőpontjai alapján illeszkednének a forrásokban olvasható hónaphosszokhoz, igencsak eltérő képet kapunk. A huszonöt feljegyzett 30 napos hónapból a magas VM alapján 5 eltérés van, a közepes VM alapján 11 eltérés van, az alacsony VM alapján pedig 7 eltérés van. A különösen alacsony, Új Kronológia szerinti VM (Kr. e. 1419) alapján Wayne Mitchell csak két eltérést talált, ami messze a legjobb eredmény ezek közül. A két eltérés magyarázható azzal, hogy az ókori megfigyelő felhők miatt nem tudhatta időben észlelni és feljegyezni az újholdat, így egy napot csúszott vele, minek következtében a – 30 napos – holdhónap egy nappal rövidebb lett.

A Kr. e. II. évezred csillagászati korszakolása

Miután megvonta a viszonyítási pontja, Mitchell azzal folytatta, hogy azonosította a kivételesen ritka kettős fogyatkozást, amely Kr. e. 1362. február 25-én és március 12-én történt, és az ókori szövegek szerint ez jelezte az I. babiloni dinasztia bukását. A csillagász-papok ugyanis feljegyezték minden csillagászati jelenséget – előjelet –, és ezek alapján értelmezték a történelmet. Ha tehát nem sokkal egy napfogyatkozás után a király meghalt, a dinasztia elbukott vagy ehhez hasonló esemény történt, a jóslat szerint amennyiben a jövőben ez a jelenség a naptár ugyanarra a napjára esik, hasonló sors vár az uralkodóra vagy a dinasztiára, mint elődeikre. Az I. babiloni dinasztia kettős fogyatkozása esetében a jóslat szövege a következő:

Első rész (holdfogyatkozás)

Ha Sabatu (XI. hónap) 14. napján holdfogyatkozás történik és az isten fentről, délről lesz sötét és nyugatra lesz világos; északi szél [fúj és] **az utolsó órség idején** kezdődik és őt [a Holdat] a **Nappal együtt látni**. Szarvai [el]hajolnak az égről egész surinnúja nem elhomályosodik, hanem **eltűnik**.

Vagyis Sabatu (a mi naptárunk szerint február/március) holdhónapjának közepén holdfogyatkozás történt, amely az utolsó órség (hajnal 3-tól 7-ig) idején kezdődött és még látható volt nyugaton, amikor a Nap felkelt. A teljes holdfogyatkozás ekkor ért véget, nyomában fényarlóval, amely mintha elgörbülne. A Hold végül úgy tűnt el a látóhatár alatt, hogy egy része még mindig takarásban volt.

A számítógép segítségével végzett utólagos elemzés szerint pontosan így zajlott le Kr. e. 1362. február 25-én: a holdfogyatkozás 04.05-kor kezdődött és teljesen 06.27-kor tűnt el a Hold. A teljes holdfogyatkozás 06.52-kor ért véget, a Nap pedig 07.07-kor kelt fel. Mikor a Nap feljött, a Hold még éppen a látóhatár felett volt, sarlójának „szarvai” lefele – vagyis az éggel ellenkező irányba – mutattak. A Hold végül úgy bukott a látóhatár alá, hogy egy része továbbra sem volt látható.

Második rész (a napfogyatkozás)

28-án a napfogyatkozás **közeli**. Elkezdődik és teljessé tesz (?). [A **surinnúja**] mutatja a napfogyatkozást. Látható a fogyatkozásban a Napisten, aki **látható volt és eltűnt**.

Ugyanannak a hónapnak a 28. napján napfogyatkozás is volt. A megfigyelő azt írja róla, „közeli”. Mit jelent ez? Amennyiben a napfogyatkozás nem teljes – vagyis a napkorong kevesebb mint 96%-a kerül fedésbe –, a Közel-Kelet tiszta kék egén nem látható, hogy bármi is történt volna, mivel a Nap egyszerűen túlságosan fényes. Az 1999. augusztusi napfogyatkozás során nekem is volt alkalmam ezt megtapasztalni, mivel akkor éppen Iránban tartózkodtam. Pusztá szemmel csakis a csúcspont előtti néhány másodperccel lehetett látni, hogy történt valami. A napfény csak ekkor (98%-os fedettségénél) kezdett változni. A helyzet csak akkor más, ha az eget felhők borítják, amikor jól látható, ahogy a Hold elhalad a Nap előtt. Felhőtlen égen egyedül akkor lehet majdnem teljes napfogyatkozást – vagy más szóval „közeli” napfogyatkozást – látni, amikor a Nap már lenyugodni készül és a légkör a látóhatáron elhomályosítja a napfényt – ezért látjuk ilyenkor vörös korongnak a Napot. Ha a Hold ilyenkor halad át előtte, észlelhető, ahogy korongja kitakarja a Nap vörös fényét.

A számítógépes modell szerint Kr. e. 1362. március 12-én lezajlott részleges (94%) napfogyatkozás nappal történt, de egészen napnyugtáig (18.45) nem lehetett látni. Ám a Hold ekkorra már elmozdult a napkorong elől és a babiloni megfigyelők azt láhták, hogy a Hold a Naphoz „közeli” áll, amelynek vörös fénye (udvara) hátulról rávetült – ezt nevezték a babiloniak a Nap surinnújának. A jól látható majdnem napfogyatkozás pontosan tizenöt nappal a február 25-i holdfogyatkozás után zajlott le, így ugyanabban a holdhónapban, pontosan úgy, ahogy az a szövegben szerepel (Sabatu 14. és 28. napja = 15 nap). Az ókori babiloni megfigyelés és az utólagos számítógépes számítások alapján kapott esemény pontosan megfelelnek egymásnak.

Harmadik rész (a történelmi esemény)

Babilon előjelet kapott. Babilon pusztulása nincs messze.

Az Új Kronológia szerint az I. babiloni dinasztia Kr. e. 1362-ben – Szamszuditana uralkodásának 37. évében – bukott el. Ez arra alapul, hogy Szamszuditana elődje, Ammiszadúqa a Kr. e. 1419-es Vénusz-megoldás alapján mikor lépett trónra. Ebből következik, hogy az I. babiloni dinasztia uralkodása pontosan Kr. e. 1667-ben vette kezdetét.

Miután megállapítottuk az I. babiloni dinasztia kronológiájának két időpontját, a sumer királylista és a Babilóniában fennmaradt egyéb csillagászati feljegyzések alapján kiszámíthatjuk a többi II. évezredbeli mezopotámiai dinasztia kronológiáját. Ezek alapján a következő viszonyítási pontok állnak rendelkezésünkre:

- a) Az iszini dinasztia bukása, amelyet az I. babiloni dinasztiahoz tartozó Szín-muballit idézett elő azzal, hogy elfoglalta városukat, a feljegyzések szerint a babiloni király uralkodásának 16. évében történt – ez megfelel az iszini Dámiq-ilíšu 23. évének – Kr. e. 1570.
- b) A III. uri dinasztia Ibbi-Szín királyságának 24. évében bukott el, ahogy azt a Kr. e. 1793. április 19-i holdfogyatkozás előre jelezte.

Ha holdfogyatkozás történik Addaru (XII. hónap = március/április) 14. napján, amely délen kezdődik és észak felé vonul el, az esti őrég idején kezdődik és a reggeli őrég idejére vonul el. Látható a holdisten fogyatkozása és a jóslatot a déli irány alapján kell mondani. A világ királya előjelet kapott. Ur elpusztul. [var.: A város falai leomlanak] Árpa felhalmozása (?). Pusztulás vár a városra és az országra.

- c) A Kr. e. 1835. július 31-én bekövetkezett holdfogyatkozás előre jelezte, hogy Sulgit (III. uri dinasztia) saját fia gyilkolja meg, akit kivégeznek és egy másik herceg, Amar-Szín kerül hatalomra.

Ha holdfogyatkozás történik Szimánu (III. hónap = május/június) 14. napján, és a holdisten fogyatkozása során keleten, fenn sötétedik el és nyugati oldalon, lenn világosodik ki, az északi szél [fúj és] elmúlt az első őrég ideje, és „érinti” a középső őrészet... Látható, hogy a holdisten fogyatkozásában fenn, keletről sötétedett el és lenn, nyugati oldalán világosodott ki és nem szabad megfélemlkezni a nyugati szélről sem. Ur és királya előjelet kapott. Ur királyára éhínség vár. Sokan meghalnak. Ur királya ellen saját fia fog vétkezni. Samas, a napisten ragadja meg őt. Ő [a herceg] meghal [kivégzik] apja siratásának helyén. A királynak az a fia szerzi meg a trónt, akit nem neveztek ki a királyságra. Figyeld meg a [Hold] alig látható Szimánu 14. és 28. napján és megjósolható a holdfogyatkozás! A legutolsó nap, amikor látható, megadja neked a jelet.

- A b) pontban szereplő dátumot megerősíti a Kr. e. 1835. július 31-én történt holdfogyatkozás – Sulgi (a III. uri dinasztia második uralkodója) ebben az évben halt meg, utóda pedig fia, Amar-Szín volt. A holdfogyatkozás időpontja nem Szimánu, inkább Duuzu lehetett – talán az írónak írta le rosszul –, mivel ebben a korszakban nem fordul elő holdfogyatkozás május/június hónapban. A szöveg szerint Sulgit egy ismeretlen herceg ölte meg, aki aztán maga is meghalt, mielőtt Amar-Szín a trónra ült volna. Sulgi negyvennyolcadik, utolsó éve a sumer királylista szerint negyvenhárom évvel a dinasztia vége előtt volt. Mint feljebb láttuk, az Új Kronológia szerint a III. uri dinasztia Kr. e. 1793-ban bukott el, a Kr. e. 1835-ben bekövetkezett holdfogyatkozás pedig negyvenhárom évvel korábban volt – minden egyezik.
- d) A guti Tirigan király bukását, akit az V. uruki dinasztia királya, Utuhegal győzött le, előre jelezte a Kr. e. 1908. június. 28-án, a csata előtt bekövetkezett holdfogyatkozás.

Ha holdfogyatkozás történik Duuzu (IV. hónap) 14. napján, amely nyugaton (?) kezdődik és dél [var.: észak] felé világosodik, és az esti őrég idején veszi kezdetét, a középső őrég idején világosodik. Mikor ezt a holdfogyatkozást látod, a jóslatot a nyugati szélre alapozd! A gutik királya előjelet kapott. A gutik elbuknak a harcban. Az ország romba dől.

Utuhegal – az V. uruki dinasztia egyedüli királya – uralkodása idején Ur-Nammu volt Ur kormányzója. Utuhegal a holdfogyatkozás előtti éjszaka harcban győzte le Tirigant, a gutik utolsó királyát. A Kr. e. 1908. június 28-án bekövetkezett holdfogyatkozás nyolc évvel azelőtt történt, hogy Ur-Nammu trónra került, vagyis Utuhegal hét (+ X) éves uralkodásának harmadik évében.

e) Az agadei Sar-kali-sarri halálát és az ezt követő hároméves anarchiát ugyancsak egy holdfogyatkozás jelezte Kr. e. 1977. március 15-én.

Ha Niszannu (I. hónap) 14. napján holdfogyatkozás történik, és [a holdisten] délről [fenn] sötétedik el és lenn északon világosodik ki, a holdfogyatkozás alatt nyugati szél fúj és [a holdfogyatkozás az utolsó órség idején ér véget]. Ha surinnújában a Vénusz [áll a Hold felett], a király fia ül majd apja trónjára [var.: apja házába]. Mikor ezt a fogyatkozást látod, [ahogy az isten surinnújában Vénusz] megjelenik felette, figyeld a nyugati szelet! Agade jelet kapott. Agade királya meghal, ám népe tovább virul. Agade uralmát zűrzavar váltja fel, ám jövője biztató.

A Kr. e. 1976. március 15-én bekövetkezett holdfogyatkozás során a Vénusz (babiloni *Dilbat*) jelent meg először az esti égen, közvetlenül a megfogyatkozott Hold sarlója fölé, mintha csónakban ülne. A d) pontban olvasottak értelmében a guti dinasztia Kr. e. 1908-ban bukott el. A sumer királylista szerint kilencvenegy évvel korábban ült a trónra a dinasztia első királya, aki a SK szerint Kr. e. 1978-ban került a trónra és Kr. e. 1973-ig uralkodott. A Kr. e. 1976. március 4-én történt holdfogyatkozás jelzi az agadei Sar-kali-sarri uralkodásának végét, amelyet – megint csak az SK szerint – hároméves (Kr. e. 1975–1973) anarchia követett, mikor négy király vetélkedett egymással az agadei birodalom irányításáért. Egyiküket Elulunak hívták, és az Új Kronológia szerint a guti király, Elulu-mes pontosan ebben az időben (Kr. e. 1978–1973) uralkodott.

A fenti történelmi és csillagászati viszonyítási pontok alapján kirajzolódik a második évezred kronológiája – jelen könyvben mindenhol ezt használjuk.

Az agadei dinasztia az Új Kronológia szerint

1. I. Sarrukín = Kr. e. 2117-től 2062-ig (SK szerint 56 évig uralkodott)
2. Rímus = Kr. e. 2061-től 2053-ig (SK szerint 9 évig uralkodott)
3. Manistusu = Kr. e. 2052-től 2038-ig (SK szerint 15 évig uralkodott)
4. Narám-Szín = Kr. e. 2037-től 2001-ig (SK szerint 37 (?) évig uralkodott)
5. Sar-kali-sarri = Kr. e. 2000-től 1976-ig (SK szerint 25 évig uralkodott)
6. Elulu, Nanum, Imi, Igigi = Kr. e. 1975-től 1973-ig (SK szerint 3 évig uralkodtak)
7. Dudu = Kr. e. 1972-től 1952-ig (SK szerint 21 évig uralkodott)
8. Su-Turul = Kr. e. 1951-től 1937-ig (SK szerint 15 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint az agadei dinasztia 181 évig uralkodott.

A gutik dinasztia az Új Kronológia szerint

1. [Erriduzipir] = Kr. e. ????-tól 2000-ig
2. Imta = Kr. e. 1999-től 1997-ig
3. Inkisus = Kr. e. 1996-től 1991-ig
4. Szarlagab = Kr. e. 1990-től 1985-ig
5. Sulme = Kr. e. 1984-től 1979-ig
6. Elulumes = Kr. e. 1978-től 1973-ig
7. Inimabakes = Kr. e. 1972-től 1968-ig
8. Igesaus = Kr. e. 1967-től 1962-ig
9. Iarlagab = Kr. e. 1961-től 1947-ig

10. Ibate = Kr. e. 1946-től 1944-ig
11. Iarla[ngab] = Kr. e. 1943-től 1941-ig
12. Kurum = Kr. e. 1940-től 1940-ig
13. Habilkin = Kr. e. 1939-től 1937-ig
14. Learabum = Kr. e. 1936-től 1935-ig
15. Irarum = Kr. e. 1934-től 1933-ig
16. Ibranum = Kr. e. 1932-től 1932-ig
17. Hablum = Kr. e. 1931-től 1930-ig
18. Puzur-Szín = Kr. e. 1929-től 1923-ig
19. Iarlaganda = Kr. e. 1922-től 1916-ig
20. Sziu = Kr. e. 1915-től 1909-ig
21. Tirigan = Kr. e. 1908-től 1908-ig

A sumer királylista szerint a gutik összesen 91 évig és 40 napig uralkodtak.

A IV. uruki dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Ur-nigin = Kr. e. 1940-től 1934-ig (SK szerint 7 évig uralkodott)
2. Ur-gigir = Kr. e. 1933-től 1928-ig (SK szerint 6 évig uralkodott)
3. Kudda = Kr. e. 1927-től 1922-ig (SK szerint 6 évig uralkodott)
4. Puzur-ili = Kr. e. 1921-től 1917-ig (SK szerint 5 évig uralkodott)
5. Ur-utu = Kr. e. 1916-től 1911-ig (SK szerint 6 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint a IV. uruki dinasztia 30 évig uralkodott.

Az V. uruki dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Utuhegal = Kr. e. 1910-től 1901-ig (SK szerint 8 évig uralkodott)

A III. uri dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Ur-Nammu = Kr. e. 1900-től 1883-ig (SK szerint 18 évig uralkodott)
2. Sulgi = Kr. e. 1882-től 1835-ig (SK szerint 46 vagy 48 évig uralkodott)
3. Amar-Szín = Kr. e. 1834-től 1826-ig (SK szerint 9 évig uralkodott)
4. Su-Szín = Kr. e. 1825-től 1817-ig (SK szerint 9 évig uralkodott)
5. Ibbi-Szín = Kr. e. 1816-től 1793-ig (SK szerint 24 évig uralkodott)

A sumer királylista szerint a III. uri dinasztia 108 évet uralkodott.

Az iszini dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Isbi-Erra = Kr. e. 1805-től 1773-ig (SK szerint 33 évig uralkodott)
2. Sù-ilíšu = Kr. e. 1772-től 1753-ig (SK szerint 10 vagy 20 évig uralkodott)
3. Iddin-Dagan = Kr. e. 1752-től 1732-ig (SK szerint 21 évig uralkodott)
4. Ismé-Dagan = Kr. e. 1731-től 1712-ig (SK szerint 20 évig uralkodott)
5. Lipit-Istar = Kr. e. 1711-től 1701-ig (SK szerint 11 évig uralkodott)
6. Ur-Ninurta = Kr. e. 1700-től 1672-ig (SK szerint 28 évig uralkodott)
7. Búr-Szín = Kr. e. 1672-től 1652-ig (SK szerint 21 évig uralkodott)
8. Lipit-Enlil = Kr. e. 1651-től 1647-ig (SK szerint 5 évig uralkodott)
9. Erra-imitti = Kr. e. 1646-től 1639-ig (SK szerint 7 vagy 8 évig uralkodott)
10. Enlil-báni = Kr. e. 1638-től 1615-ig (SK szerint 24 évig uralkodott)
11. Zambija = Kr. e. 1614-től 1612-ig (SK szerint 3 évig uralkodott)
12. Iter-písa = Kr. e. 1611-től 1608-ig (SK szerint 4 évig uralkodott)
13. Ur-dukuga = Kr. e. 1607-től 1604-ig (SK szerint 4 évig uralkodott)
14. Szín-múgir = Kr. e. 1603-től 1593-ig (SK szerint 11 évig uralkodott)
15. Dámíq-ilíšu = Kr. e. 1592-től 1570-ig (SK szerint 23 évig uralkodott)

A larszai dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Naplánum = Kr. e. 1798-tól 1778-ig
2. Emiszum = Kr. e. 1777-től 1750-ig
3. Szamium = Kr. e. 1749-től 1715-ig
4. Zabaja = Kr. e. 1714-től 1706-ig
5. Gungunum = Kr. e. 1705-től 1679-ig
6. Abiszaré = Kr. e. 1678-től 1668-ig
7. Szumuél = Kr. e. 1667-től 1639-ig
8. Núr-Adad = Kr. e. 1638-től 1623-ig
9. Szín-iddinam = Kr. e. 1622-től 1617-ig
10. Szín-eribam = Kr. e. 1616-től 1615-ig
11. Szín-iqísam = Kr. e. 1614-től 1610-ig
12. Szilli-Adad = Kr. e. 1609-től 1609-ig
13. Warad-Szín = Kr. e. 1608-től 1597-ig
14. Rím-Szín = Kr. e. 1596-től 1536-ig

Az I. babiloni dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Szumuabum = Kr. e. 1667-től 1654-ig
2. Szumulaél = Kr. e. 1653-től 1618-ig
3. Szabium = Kr. e. 1617-től 1604-ig
4. Apil-Szín = Kr. e. 1603-től 1586-ig
5. Szín-muballit = Kr. e. 1585-től 1566-ig
6. Hammurapi = Kr. e. 1565-től 1523-ig
7. Szamszuilúna = Kr. e. 1522-től 1485-ig
8. Abí-esuh = Kr. e. 1484-től 1457-ig
9. Ammiditana = Kr. e. 1456-től 1420-ig
10. Ammiszadúqa = Kr. e. 1419-től 1399-ig
11. Szamszuditana = Kr. e. 1398-től 1362-ig

Bibliai kronológia Józseftől Mózesig

A Kivonulás könyve szerint az izraeliták 430 évig – Jákob megérkezésétől a Kivonulásig – maradtak Egyiptomban. A szövegben ez áll:

Az idő, amelyet Izrael fiai Egyiptomban töltöttek, 430 esztendő telt ki. Éppen azon a napon vonult ki Egyiptomból az Úr egész serege, amikor letelt a 430 esztendő. (Maszoréta Kiv 12:40–41)

Azonban úgy tűnik, a kronológiával kapcsolatos kulcsfontosságú részlet kimaradt az Ószövetség héber (maszoréta) változatából. A görög szövegben (Szeptuaginta) – és a samáriai szövegekben is – ez a részlet igencsak eltér az előző idézettől.

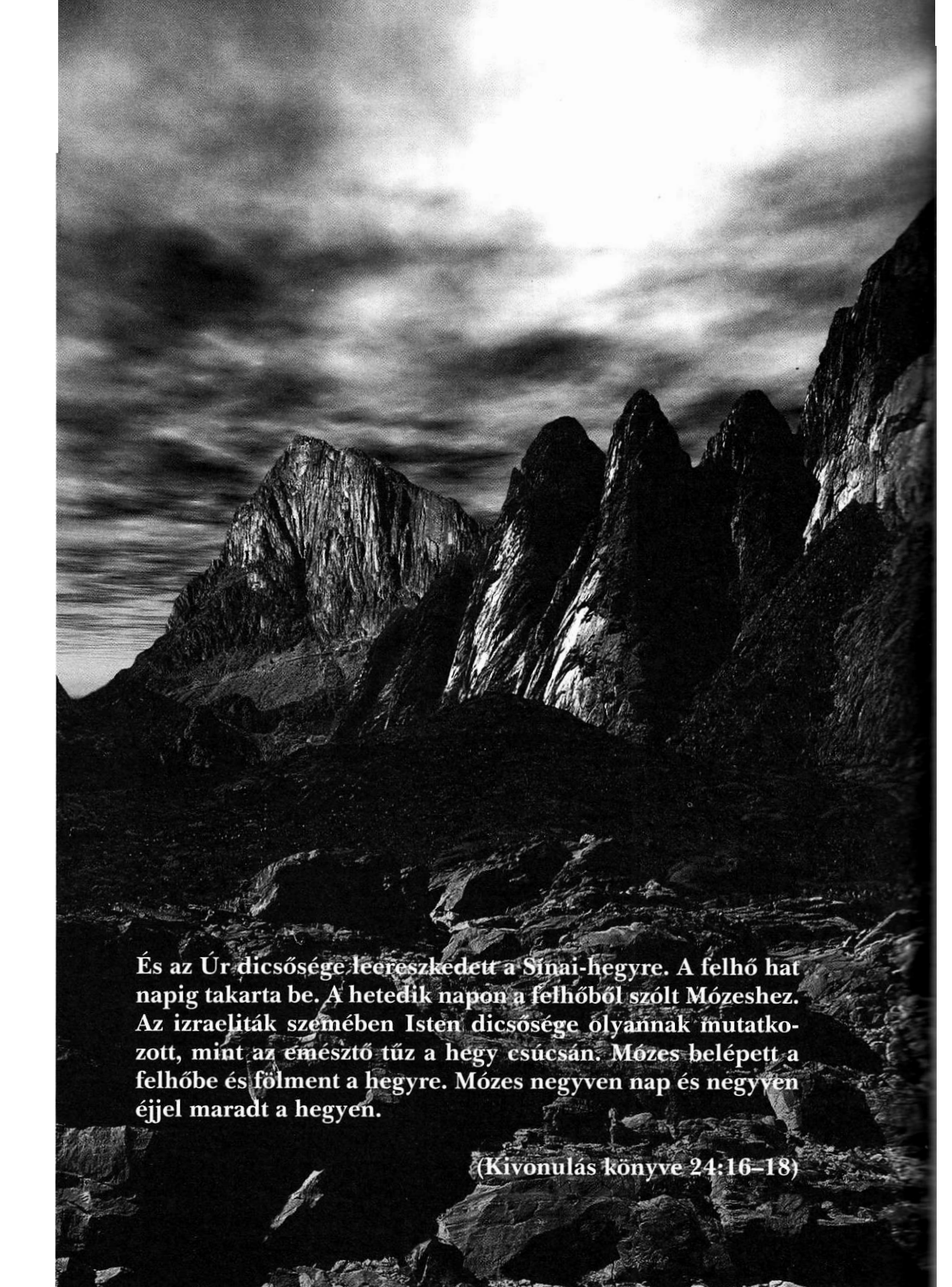
Az idő, amelyet Izrael fiai Egyiptomban és Kánaán földjén töltöttek, 430 esztendő. Úgy történt, hogy 430 esztendő után az Úr egész serege kivonult éjszaka Egyiptomból. (Szeptuaginta Kiv 12:40–41)

Vagyis a 430 évbe beleszámított minden, onnantól fogva, hogy Ábrahám Mezopotámia északi részéről délre vándorolt Kánaánban és Egyiptomba, egészen a Kivonulásig. A Teremtés könyvében olvasható utalások alapján kiszámítható, hogy Ábrahám Kánaánba vonulásától Jákob Egyiptomba költözéséig 215 év telt el, vagyis Egyiptomban 215 évig tartózkodott Izrael népe. Nyilvánvaló, hogy ezek a számok túlságosan szabályosak és nem

egyezhetnek meg a valósággal, ám ez nem jelenti azt, hogy teljesen pontatlanok lennének. Tekinthetjük őket „kerekített” értékeknek.

Ha az izraeliták nagyjából 215 évet töltöttek Egyiptomban, akkor a Kiv 6:16–20-ban szereplő Mózes-leszármazás, ahol csak négy nemzedék szerepel Jákob születése és Mózes születése között, nem lehet pontos. Amram, Mózes apja Kehát fia volt, aki pedig Lévitől, Jákob Leától származó harmadik fiától való, aki Harránban született Kr. e. 1710 körül. A genealógia szerint egy nemzedék majdnem ötven évet jelent, márpedig éles ellentétben áll az ókori világban általános nemzedéknyi idővel, ami nagyjából húsz év volt. Emellett a korból való más leszármazási felsorolások alapján arra következtethetünk, hogy kilenc nemzedék született és halt meg ennyi idő alatt. Ezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy Mózes genealógiájából valamelyik ponton hiányzik néhány nemzedék – legvalószínűbb, hogy ezt Lévi és „fia” (vagyis utóda), Kehát közé kell beiktatni.

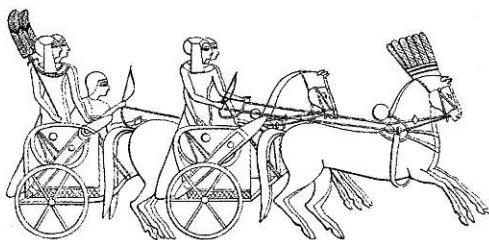
Mózes leszármazása (Kiv 6:16–20)	Becaleel leszármazása (1Krn 2:18–19)	Józsue leszármazása (1Krn 7:23–27)
Lea = Jákob (szül. Kr. e. kb. 1735)	Jákob	Jákob
Lévi (szül. Kr. e. kb. 1710)	Júda (szül. Kr. e. kb. 1715)	József (szül. Kr. e. kb. 1696)
[elveszett?] (szül. Kr. e. kb. 1685)	[elveszett?]	Efraim
[elveszett?] (szül. Kr. e. kb. 1665)	[elveszett?]	Beria
[elveszett?] (szül. Kr. e. kb. 1645)	Perec	Refach
[elveszett?] (szül. Kr. e. kb. 1620)	Hecron	Resef
[elveszett?] (szül. Kr. e. kb. 1600)	Káleb	Théla
Kehát (szül. Kr. e. kb. 1580)	Hur	Táchán
Jokebed = Amram (szül. Kr. e. kb. 1560)	Uri	Ládán
Mózes (szül. Kr. e. kb. 1530) kortársa	Becabeel	Ammihud
Gersom		Elisama
		Nun
A kivonulás idején fegyverforgató korban		Józsue

És az Úr dicsősége leereszkedett a Sinai-hegyre. A felhő hat napig takarta be. A hetedik napon a felhőből szólt Mózeshez. Az izraeliták szemében Isten dicsősége olyannak mutatkozott, mint az emésztő tűz a hegy csúcsán. Mózes belépett a felhőbe és fölment a hegyre. Mózes negyven nap és negyven éjjel maradt a hegyen.

(Kivonulás könyve 24:16–18)

DAVID ROHL
AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

Tizedik fejezet

MÓZES ÉS A KIVONULÁS

(Kivonulás könyve 4:18-tól Második törvénykönyv 34:12-ig)

*A kivonulás fáraója – Tíz csapás – Kivonulás Egyiptomból – A Táblák
hegyéhez vezető út – Pusztaságban töltött évek – A Jordán-folyón túli
területek megszállása – Mózes halála*

A történet

Mózes elindult, visszatért apósához, s ezt mondta neki: „Szeretnék elmenni Egyiptomba, rokonaimhoz, hogy lássam, élnek-e még.” „Menj békével” – mondta Jetró. (Kiv 4:18)

E közben Egyiptomban egyre növekedett az ázsiai rabszolgák terhe. IV. Szobekhotep Hanoferré nem sokkal azután, hogy Mózes a Sínai-félszigetre menekült, meghalt. Két rövid ideig uralkodó király után a trónt V. Szobekhotep Hahotepre szerezte meg (Kr. e. 1504–1500), akit Iaib követett (Kr. e. 1500–1490). Utánuk huszonnégy éven át Aj Mernoferré uralkodott (Kr. e. 1490–1467). Mikor a fáraót Avariszban épített vályogtégla piramisában nyugalomra helyezték, Mózes már negyven éve élt Jetró és a midiániták táborában. Két fia, Gersom és Eliezer férfitá érettségig, mire apjuk betöltötte a hatvan évet, és hosszú szakállja teljesen megőszült – ám Egyiptom hercegének még hátravolt néhány éve az önként vállalt száműzetésből. Gyors egymásutánban a XIII. dinasztia kilenc fáraója követte egymást, mielőtt a Kivonulás könyvének hírhedt fáraója került volna Egyiptom trónjára. Kr. e. 1450-ben Dudimosze Dzsednoferrét koronázták meg Amon karnaki templomában.

65. kép (szemben): a Hóreb-hegy – a „Törvény hegye” – a Sínai-félsziget déli részének közepén.

Dudimosze uralkodásának első évében Mózes és családja elindult a Sínai-félsziget déli részén lévő Hóreb-hegy tövéből észak felé. A Vádi Fejránban lévő Refidim oázisán át a félsziget keleti partján mentek végig, úti céljuk az egyiptomi határ volt Migdolnál („erőd” vagy „torony”). Elim oázisában találkoztak Áronnal, aki a midiánita kereskedőktől üzenetet kapott, hogy testvére végre visszatér Egyiptomba.

A fáraók földje többé már nem az a hely volt, ahol Mózes királyi hercegként élt. Noferhotep és IV. Szobekhotep ideje óta a király hatalma meggyengült. Egyiptom lakosságát ebben az időben hárommillió főre becsülik, mellette körülbelül hatszázezer rabszolgával, akik nagyrészt ázsiai származású mezőgazdasági munkások és azok, akik az állam állandó építkezésein dolgoztak – a munkaerő több mint ötven százalékát ők adták. A legtöbb a delta keleti részében élt azon a területen, amelyet a Biblia Gósennek nevez, ahol a kánaánita és amorita középső bronzkori kulturális hagyományoknak jutott a legnagyobb szerep. Az élet itt inkább ázsiai módra folyt és nem egyiptomi szokások szerint. A Fekete Föld lakossága teljes mértékben rabszolgáitól függött, akik gondozták a földeket és építették a fáraók államának középületeit. A fáraó nemességének gabonátárolóit, palotáit és villáit alkotó vályogtéglát is elszegényedett héberek vetették, míg maguk az egyiptomiak elfelejtették, mi a becsületes munka. Tudniuk kell, életük milyen nagy mértékben függ szolgáik munkájától. Mózes átlátta, hogy nehéz feladat vár rá, ha szeretné kiszabadítani népét az egyiptomi szolgaság kötelékéből.

A tíz csapás

Dudimosze Avarisban, a régi palotában töltötte a nyár hónapjait, ami az áradás idején szigeten állt, ott, ahol ma az Ezbet Rusdi nevű falu található. Nyugati és északi oldalán a Nílus péluszioni ága folyt, keletre és délre pedig csillogó tavak feküdtek, partjukon sással és papirusznáddal. A királyi lakosztály a sziget északi részén állt, a fogadóterem elé egyenesen a Nílus tárult. Itt nézett szembe először Dudimosze végzetével: egy Mózes nevű izraelita törzsfőnökkkel.

Akárcsak Ábrahám és Heti fáraó idejében, az egyiptomi király minden évben fogadta az északi törzsfőnököket, mikor elmondhatták neki kérelmeiket és átadhatták ajándékaikat. A nyár első fogadásán Mózeset és Áront a fáraó elé vezették, és a két vezető között megkezdődött a küzdelem. Mózes arra kérte a királyt, hogy engedje el népét – az izraelitákat – néhány napra a Sínai-félszigetre, ahol imádhadják istenüket, Jahvét pusztai otthonában. Ilyen kérést egyetlen fáraó sem teljesített volna – ha az egyiptomiak rabszolgák nélkül maradnak, megállt volna az élet a Nílus völgyében. Ráadásul semmi sem garantálta, hogy az ázsiai rabszolgák engedelmesen visszatérnek, miután egyszer már sikerült levetniük a szolgaság bilincseit.

Dudimosze úgy döntött, örült vezérük arcátlanságának jutalmaképpen az izraelitákat az eddiginél is keményebben kell dolgoztatni, a hosszú szakállú eszelőst pedig elzavarták az udvarból. Mialatt a katonák kivezették, Mózes súlyos figyelmeztetést kiáltott a fáraónak: Jahve haragja lesújt rá és az egyiptomiakra, ha nem engedelmeskednek Isten küldötte szavának.

A fáraó még aznap ezt a parancsot adta a nép felügyelőinek és az írnokoknak: „Ne adjatok szalmát annak a népnek a téglavetéshez, mint eddig tettétek. Menjenek csak maguk, és gyűjtsenek szalmát. De továbbra is követeljétek meg tőlük a megállapított mennyiségű téglát. Semmit sem szabad belőle engedni ... (Kiv 5:6–8)

Eltelt egy hónap és július végén az áradás elérte a deltát. Ám ebben az évben az áradás nem a megszokott módon jött – a dús, barna színű folyóvíz helyett a Nílus vérvörös hullámokat vetett. A mikroszkopikus élőlényekkel – *Euglena sanguineá*hoz és *Haematoccus pluvialis*hoz hasonló ostorosokkal – teli víz befolyt a csatornába és az öntözőárkokba. A víz felszínén hamarosan döglött halak úsztak, amelyek szó szerint megfulladtak az algák miatt, mivel azok minden oxigént elhasználtak a vízben. Egy héttel később a rothadó halak között megmaradni nem tudó békák elindultak a szárazföld, a falvak irányába. Nappal moszkítók (Bibliában: *kinnim*) és legyek (Bibliában: *arob*) lakmároztak a döglött halakból, éjjel pedig állatot, embert egyaránt nem kíméltek. Először engedték, hogy az állatok igyanak a szennyezett vízből, azonban ezrével hullottak, így nekik is – akárcsak maguknak az egyiptomiaknak – a völgy fölötti sivatagos fennsíkon található artézi kutakból kellett inniuk. A deltába számar karavánon kellett hozni az ivóvizet délről. A döglött állatok legyek raját vonzották, amelyek kedvükre lakmározhattak a tetemekből, és gyorsan szaporodtak a nyári melegben. A legyek (*Stomoxys calcitrans*) halálos lépfenevírust terjesztettek, ami kelések formájában jelentkezett, mielőtt lebírta volna áldozatait. Ezrek haltak meg, mivel a „dögvész” ereje a téli hónapokban sem hagyott alább.

Az egyiptomiak nagy gonddal létrehozott és fenntartott világában teljes volt a felfordulás. A rend (egyiptomi *maat*) az ország egész területén megszűnt. Úgy tűnt, Egyiptom istenei elfordultak a néptől. A fáraónak és udvaroncainak eszébe jutott Mózes átka, amelyet a nyár elején mondott Dudimoszéra. Talán mindez az izraelita istenek különös, idegen istenének műve? Mózes az udvarba hívták kihallgatásra. Az izraelita vezér ismét azt kérte, engedjék el népét, hogy tiszteletét tehesse a sivatagban Jahve előtt... a fáraó pedig most is elutasította kérését. Mózes figyelmeztette, az eddigieknél is nagyobb katasztrófa jön és nemsokára súlyos bajokkal kell Egyiptom népének szembenéznie.

Napokon belül óriási vihar söpört végig a deltán. Hatalmas, golflabda nagyságú jégdarabok zuhogtak a házakra és a földekre, végeztek azokkal az állatokkal, amelyek túléltek a lépfenét. Tavasszal óriási sáskahad söpört

végig a Nílus völgyén dél felől és mindent felfalt, ami az útjába került. A Thébában és a Fajjúmi-medencében éppen csak serkenő termést napok alatt elpusztították. Ám a levegőben volt valami – az állatok izgatottak voltak és az emberek is érezték, hogy hamarosan valami még ennél is borzasztóbb következik be.

Február végén váratlanul sötét felhők jelentek meg a keleti horizonton. A homokvihar hajnalban vonult végig a Nílus völgyén, és a levegőt fullasztó, apró homokszemcsékkel töltötte meg. Másnap nem kelt fel a nap és az egész ország sötétben maradt. Az emberek alig találtak el egyik háztól a másikig, egyik falutól a másikig. A sötétség hosszú ideig tartott, és mind az egyiptomiak, mind az izraeliták összehúzódtak házaikban, nem mertek kimenni a sötét, hideg külvilágba. Aztán a szél elhalt és Ré isten átsütött a felhők között. Az állatok és az emberek óvatosan előbújtak rejtekhelyükről. A világ ismét nyugodtnak látszott, de vajon meddig marad ez így? Mit tartogat még Jahve, a héber isten Egyiptomnak és lakóinak?

A fáraó nem bírta nézni a földjét érő csapásokat és ismét magához rendelte Mózeszt. Dudimosze nagy vagyont és magas hivatalt ígért Mózesnek, ha kiengeszteli istenét. Ígéretet tett arra, csökkenti a héber rabszolgák terheit – ám Mózes nem hallgatta meg. Érezte, Egyiptom pusztulása már nem vár soká magára, istene utolsó, minden eddiginél borzasztóbb csapásra készülődik a héberetek elnyomói ellen. Az ázsiai törzsfőnökök visszatértek népéhez, akik Avarisz keleti nyomornegyedében zsúfolódtak össze – sokan közülük elszöktek uraiktól, hogy Mózesrel lehessenek, és az egyiptomiak többé nem voltak olyan helyzetben, hogy szolgaságban tarthassák őket. A legjobb férfiakat elküldték a környező héber falvakba azzal az üzenettel, hogy készüljenek fel az országra nemsokára lesújtó irgalmatlan büntetésre. A nép fogjon össze, fogadják be a közösségek a többi rabszolgát, akik menedéket kérnek náluk, ám az egyiptomiaknak ne nyújtsanak segítséget. Mikor Jahve haragja elvonult, Mózes összehívja őket, hogy kivonuljanak Egyiptomból. Nemsokára eljön az oly régóta várt pillanat, mikor megkezdhetik utazásukat az Ígéret Földjére, és saját országuk lehet.

Aznap éjjel megremegett a föld. Hatalmas szökőár söpört végig a Földközi-tengeren és elöntötte a delta partját. A hullám egészen Avarisz faláig ért – százak veszték oda, a város északi peremén lévő vályogtégla házak pedig romba dőltek. Az Avarisz keleti részén élő izraeliták túléltek a csapást.

Pirkadatkor az egyiptomiak nekiláttak eltemetni a halottakat. Alig ásonymnyi mély gödröket ástak a városban, ezekbe tették a testeket, egyiket a másik után. Nem volt sem ideje, sem kedve senkinek ahhoz, hogy illő módon eltemesse a szerencsétleneket, hiszen sokkal több volt a halott, mint aki életben maradt. A rabszolgatartók összerogytak a sorscsapások alatt, amelyeket rabszolgáik istene mért rájuk.

66. kép (szemben): „Olyan sírás tör ki egész Egyiptomban, amilyen még nem volt és nem is lesz.” (Kiv 11:6)

67. kép: A Nílus deltájáról készült műholdfelvétel, rajta Avarisz és keleten a bibliai Gósen földje.

Az izraeliták és héber rokonaik óvatosan bújtak elő házaikból, hogy szemügyre vegyék a pusztítást. Ahogy végigsétáltak Avarisz utcáin, minden sarkon újabb rettenetes látvány fogadta őket – az egyiptomiak barbár szokásokhoz nyúltak vissza abban a hiú reményben, hogy ez megmenti őket annak az istennek a haragjától, akit nem is ismertek. Az utcákon ott heverték az elsőszülött fiúk holtteste: torkukat átvágták. Az ázsiaiak között évszázados szokás, hogy súlyos válság idején elsőszülött fiukat mutatják be áldozatként, ezzel próbálják kiengesztelni az isteneket. Az egyiptomiak régebben nem gyakorolták ezt a szokást, ám a XIII. dinasztia idején a Nílus völgyének helyi lakosai közül sokan keveredtek a területre érkező ázsiaiakkal, így elkerülhetetlenül jó néhány szokásukat is átvették. A kánaánita és mezopotámiai eszmék átvétele még a társadalom legfelső rétegét is áthatotta: egészen a királyi családig eljutott. Mint láttuk, a kor-szakban számos olyan fáraó ült a trónon, aki ázsiai nevet viselt, tehát második generációs kánaánita volt. Dudimosze is ilyen volt – rémületében és babonás meggyőződéstől hajtva a fáraó állt a barbár szokás élére, és Széth – a kánaánita Baál – templomában feláldozta saját elsőszülött fiát, amikor a föld először megremegett. Ám a fáraó elsőszülöttje már nem volt kisfiú – felnőtt férfi volt, aki húszas éveiben járt, ő örökölte volna a trónt. A herceg küzdött, megpróbált elmenekülni, mikor a palota katonasága engedelmeskedett uruk parancsának. A borzasztó tettel a kánaánita fáraók uralma alatt álló Egyiptom elérte a kétségbeesés és az erkölcsi rom-

lás legalját. A Nílus-völgyi civilizáció összeomlását nagyon jól, életszerűen mutatják be egy született egyiptomi szemtanú, bizonyos Ipuwer siralmi, aki nyomorúságát papiruszra vetette. A szöveget ma *Egy egyiptomi bölcs intelmei* címen ismerik.

Az idegenek emberek [és nem rabszolgák] lettek mindenhol... A szolga elveszi, amit talál... A szegényekből vagyonosak lettek. Aki még egy szandált sem tudott venni magának, most gazdag. Az emberek rabszolgáinak irigység van a szívében... erőszak van a szívében. Vihar söpör végig az országon. Vér van mindenütt és nincs hiány holtakból. A fátyol már messziről hív mindenkit és a folyóban sok hulla úszik.

A folyó maga a vér. Aki iszik belőle, elhúzódik az emberek elől és vízre szomjazik.

A vidámságnak vége és többé nincs már. Az egész ország hangosan nyögdécsel, mindenhol siránkozás szól. Az összes „nincstelen” most olyasvalaki, akinek van... A nemesek gyermekeit a falhoz vágják.

Íme, akinek nem volt szállása, most szállással rendelkezik, míg akinek volt lakhelye, most a vihar sötétjében van... Nem lehet látni az egész deltát, mivel Alsó-Egyiptom a kitaposott utakban bízik. Mit tehetünk?

Íme, néhány törvényt nem ismerő ember azon van, hogy megfossza az országot a királyságtól. Íme, azon vannak, hogy fellázadjanak az ureuszkígyó, Ré (védője) ellen, aki elégedetté tette a két országot... A székhely összeomlott egy óra alatt.

...mert tűz van az ő [az ázsiaiak] szívében! Ó, bár [az istenség] felismerte volna jellemüket az első nemzedékben, hogy lesújtotta volna a gonoszságot, kinyújtotta volna a karját, és megsemmisítette volna a magjukat és az örökségüket! (*Ipuwer-papirusz, Leiden I. 344. – az utolsó két bekezdés Kákonyi László fordítása*)

A természeti erők több ezer egyiptomival végeztek, és fiatal férfiak százai veszték oda saját apjuk kezétől – hiába. Mózes úgy hitte, istenének egy küldötte (angyala) – ahogy a Biblia említi, a Pusztító – végezte a pusztítást és Jahve ezzel minden képzeletet felülmúló módon megmutatta hatalmát. Az egyiptomiak szóhoz sem jutottak a döbbenettől. Kérték az izraelieket, irtóztató istenükkel együtt menjenek olyan messze Egyiptomtól, amennyi-

re csak tudnak. Avarisz lakosai minden értéküket, aranytárgyukat odaadták egykori szolgálóiknak, így bocsátották őket útjukra arra a helyre, ahol Mózes összegyűjtötte népét.

Arany, lazúrkő, türkiz, kalcedon, ametiszt, *ibebet*-kő lóg most a rabszolganők nyakában... Íme, az ország szegényei gazdaggá lettek, a vagyonok [tulajdonosa] nincstelenné... Ami a palotához tartozik, elvitték. (*Ipuwer papirusz, Kákosy László fordítása alapján*)

Kivonulás

Az izraeliták vezetője tudta, az idő most kulcsfontosságú tényező. Nem kell hozzá sok, és Egyiptom rémülete haraggá, bosszúszomjja változik. Mivel emlékezett József utolsó szavaira, utasítást adott embereinek, hozzák el a pátriárka bebalzsamozott testét sírjából, amely a régi, romos palota gazzal benőtt kertjében áll.

József meghagyta testvéreinek: „Én meghalok. Isten majd meglátogat benneteket és visszavezet ebből az országból arra a földre, amelyet Ábrahámnak, Izsáknak és Jákobnak esküvel megígért.” Azután megeskette Izrael fiait: „Ha majd Isten meglátogat benneteket, vigyék el csontjaimat magatokkal!” (Ter 50:24–25)

Néhány izraelita férfi nekilátott alagutat ásni az óriási szobor mögött, míg végül sikerült bejutniuk a sírkamrába, ahová két évszázad után most először tette ember a lábát. Óvatosan eltávolították onnan József koporsóját és az összes tárgyat, amelyet mellé temettek, hogy elvigyék a pátriárka új nyughelyére, az Ígéret Földjére. A kamrában nem maradt semmi, azonban a nagy mészkő szobor túlságosan nehéz volt ahhoz, hogy elvigyék, ezért kénytelenek voltak otthagyni és tovább vigyázta a sírt. Utolsó kívánságnak eleget téve József – az izraelitákat Egyiptomba hozó vezér – csatlakozott Mózeshez, Izrael új messiásához (héberül *mosijá*) az ősök földjére visszavezető hosszú úton.

Kr. e. 1447 ABIB hónap tizenötödik napján ötszázkilencvennyolc családfő (héber *alpufim*, am. fegyveres harcos), akiket ötezer-ötszázötven férfi követett családjával, gyermekeivel és a héber szolgák „összeverődött nép-ség”-ével – összességében talán harmincezer lelket jelenthetett ez – nekivá-gott Mózes vezetésével a pusztaságnak délkeleti irányban a *pa-tjufi* (kiejtése: pa-zsufi – *sás*) vidékén. Céljuk *Tjeku* (kiejtése: Zsuko – bibliai Szukkot, a mai Tell el-Maszhuta Vádi Tumulátban) volt.

ABIB: A később Niszán néven ismert holdhónap = március/április.

Ramszesztől [Avarisztól] keltek útra az első hónapban, az első hónap tizenötödik napján. A húsvét utáni napon vonultak ki Izrael fiai az egyiptomiak szeme láttára szilárd elhatározással, míg az egyiptomiak elsőszülötteiket temették, akikre az Úr lesújtott közülük – az Úr ítéletet tartott isteneik fölött. (Szám 33:3–4)

Zsukóban találkoztak rokonaikkal, akik Pi-Tumból (bibliai Pitom, a mai Tell er-Retaba néhány kilométerre, nyugatra a Vádi Tumuláttól) jöttek el, valamint azokkal a héber rabszolgákkal, akiknek sikerült átutazniuk a deltán a csapást megelőző napokban. A most már majd' negyvenezer főből álló sokaság kelet felé haladt, és a kivonulás második éjjelén táborot vertek *si-enta-meszánál* („krokodilusok vize”, bibliai Etam, mai Timszáh-tó), a Pa-Zsufi-pusztaság keleti szélén.

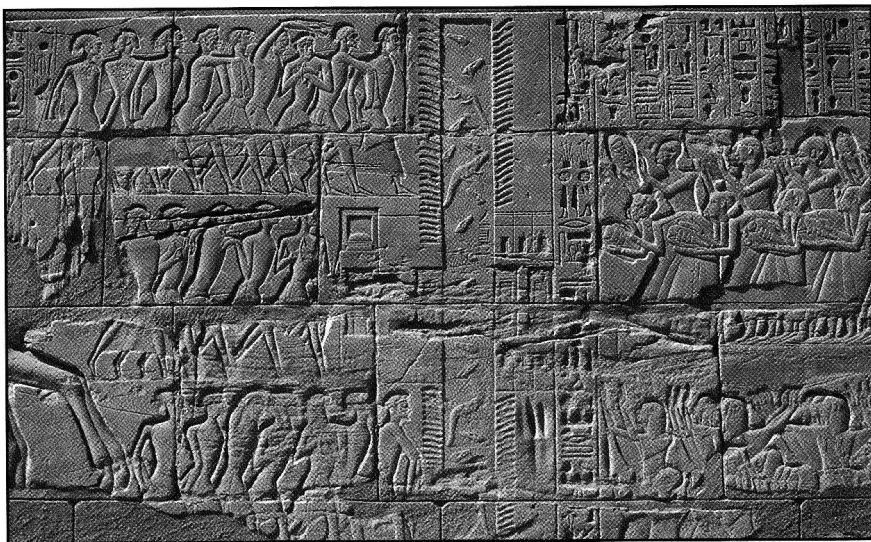
Hajnalban az emberek azt láthatták, hogy a tó északnyugati partján vannak, ahol ma Iszmáilijja városa áll. Közvetlenül tőlük keletre emberkéz vájta csatorna húzódott Etamtól észak felé. A krokodiloktól hemzseggő csatorna számos mocsaras, sást növelő tavat kötött össze a Szuezi-öböltől egészen a Földközi-tengerig. A medencék, tavak és csatornák hálózata a fáraók országának részben természetes, részben mesterséges keleti határaként szolgált.

A *ta-denit* („választó[víz]”) néven ismert csatornát még Merikaré kezdte építeni apja, a X. dinasztiahoz tartozó IV. HETI Nebkauré tanácsai alapján, hogy ezzel vegye elejét a további ázsiai beszivárgásnak, miután a héber törzsfőnök, Ábrám miatt Egyiptom vendégszereteten csorba esett.

Áss csatornát! Áraszd el egészen a *kem-werig* („Nagy Fekete”, vagyis a Keserű-tavak)! Íme, ez az idegenek köldökzsínörja. Falai erősek, serege számos. Az itt dolgozó földműveseket megtanították arra, hogyan kell bánni a fegyverekkel a [falak között] lakókkal együtt... Íme, ez a deltába vezető út. (*Heti intelmei Merikaréhoz*)

A XII. dinasztia tagja, I. Amenemhat és I. Szeszósztisz ezt a csatornát javította és bővítette ki, minek következtében komoly akadályt jelentett bárki számára, aki Egyiptomba szeretett volna bejutni, vagy – az izraeliták esetében – kijutni onnan. A csatornából és erődök sorából álló keleti határt Uralkodói Fal néven ismerték és egészen az Újbirodalomig használták.

Míg az előző napon az izraeliták Zsukónál gyülekeztek, Mózes felderítőket küldött ki, hogy kutassák fel, miként lehet átjutni dél felé a csatornán. Aznap este tértek vissza az Etamban emelt táborba, és elmondták, ha az izraeliták dél felé szeretnének menni, nem vezet Egyiptomból egyenes út abba az irányba. Ennyi ember egyetlen helyen tud biztonságosan átkelni

68. kép: A határt jelző csatorna (egyiptomiul: *ta-denit*), amely Migdol két erődje között a Hórusz Útja nevű mocsári ösvényen helyezkedik el és Si Hórt választja el Pa-Zsufitól (Sásos). Az I. Széthi karnaki domborműjéből való jeleneten saszu foglyokat hoznak át a határon Egyiptomba.

a Sínai-félszigetre, és ez a Zsile (egyiptomi *Dzsilu*, bibliai Szila) erődjénél (egyiptomi *mktl*; kiejtése: *miktul* – bibliai Migdol) lévő határátkelőhely. Így aztán Mózes „visszafordította” népét, hogy a csatorna nyugati oldalán észak felé, a migdoli határátkelőhöz vezesse őket.

Éjszakára elérték a „csatorna száját” (bibliai Pi-Hachiroth), ahol Merikaré csatornája Ré vize – a Balláh-tó – északi partjához ér. Néhány kilométerre nyugati irányban állt Zsafane(t) (görög *Daphnai*, mai Tell el-Dafana) települése, ahol „Északi Baál” temploma (bibliai Baál-Cefon) található. Pontosan előttük volt a keskeny homokdomb, amely Migdol Zsilához – Tell el-Hebua kettős erődjéhez – vezetett: itt kezdődött a Kánaánba vezető út, Hórusz Útja. A Migdolhoz vezető homokösvényt északról a Hórusz Vize (egyiptomi *Si-Hór*), délről sekély mocsár határolta, amelyet Sásosnak (egyiptomi *Pa-Zsufi*, bibliai *jam szúf* = Sás-tenger) neveztek.

A homokos ösvény, amelyet az egyiptomiak készítettek, hogy átkelhesenek a mocsáron, igen keskeny volt, alig néhány ember fért el egymás mellett rajta. Mózes ezen az úton jött vissza Egyiptomba a Sínai-félszigetről, azonban a rengeteg ember, aki most követte, csigalassúsággal tud csak átkelni a mocsáron. S ha ez nem lenne elég, Zsila erődei is ott álltak, bennük az egyiptomi határvédő katonákkal. Úgy tűnt, semmi remény ar-

69. kép (szemben) Múholdfelvétel a kivonulás történetének színteréről. Az izraeliták kénytelenek voltak a határt jelző csatorna mentén haladni, amely a Szezi-csatornától nyugatra – és azzal többé-kevésbé párhuzamosan – húzódott.

A DELTA KELETI RÉSZÉ

Gósen

Pi-Hahnot

Sur
pusztája

Szuf
pusztája

SZUEZI-
CSATORNA

Szukkot
Tell er-Maszhuta
(Tjeku)

SINAI-
FELSZICET

Pitom
Tell er-Retaba
(Pi-Tum)

Etam

TIMSZAH-TÓ

NAGY KESERŰ-TÓ

ra, hogy átjussanak a határon – Mózes halálos csapdába vezette követőit, amelyből nincs menekvés.

A szabadságba vezető utazás harmadik napján az izraeliták a Sás-tenger mellett, egy homokdombon verték fel sátraikat. Mindenki tudta, hogy a bosszúszomjas egyiptomi erők bármelyik pillanatban feltűnhetnek a nyugati látóhatáron. Nyilvánvaló volt, hogy az izraeliták sebezhetők, hiszen minden oldalról a mocsár vette körül őket, északkeletre, a Sínai-félsziget viszonylagos biztonságába pedig csak szűk úton tudtak eljutni. Azonban a biztonságba vezető híd másik oldalán Migdol falai álltak. Nem kellett sokat várniuk, hogy félelmük valóra váljon – aznap éjjel, nem sokkal hajnal előtt a nyugaton, Zsafane irányából ezer fáklya fénye bukkant fel a láthatáron: itt volt az egyiptomi hadsereg.

A tenger csodája

Avarisban Dudimosze fáraó ismét magára talált és megmakacsolta magát. Befogatott szekérébe és kihajtatott a városba, hogy saját szemével lássa a pusztulást. A csöcselék az utcákat járta, és azt kereste, miképpen vezethetné le az egykori rabszolgák iránt érzett haragját. József testvéreinek – a tizenkét törzs névadójának – sírját felnyitották és kifosztották. József piramisa sem volt messze, azonban többé nem volt benne semmiféle test. Helyette a festett színes kabátot viselő nagyszerű szobornak estek neki az egyiptomiak rézbaltáikkal. A szobor fejét leverték a testről, mire begurult a sírkamrába vezető alagútba, amelyet az izraeliták alig huszonnégy órával korábban ástak. Itt hevert háromezer évig, itt talált rá a Manfred Bietak vezette osztrák régészcsapat 1987-ben.

Az egyiptomiak bosszúra szomjaztak és fáraóként Dudimosze volt bosszújuk végrehajtója. Összehívták a hadsereget és hatszáz szekér indult el Zsafane felé.

A delta keleti része felett még mindig sötét volt az ég a sűrű viharfellegek és a por miatt. Ré napistennek erőlködni kellett, hogy megtörje a hosszú éjszaka uralmát a Sás-tenger felett. A hajnal szürkés fényében az egyiptomi sereg kegyelemdöfést készült adni a mocsárba szorult izraelita sokaságnak. Óriási mézszárlás készülődött.

Abban a pillanatban erős szél támadt északkelet felől és áthatolhatatlan homokfüggönyt vont a területre. Az egyiptomiak eltűntek. Az izraeliek a Sás-tenger felé fordultak, ahol hihetetlen jelenetnek lehettek szemtanúi: a mocsár sekély vize visszaszorult és előtűnt az ösvénytől délre lévő homokos meder. Száz méter széles átjáró nyílt meg a sokaság előtt, út a Sínai-félszigetre. Az emberek átsiettek a két kilométer hosszú földíven a biztonságba, maguk előtt terelgették nyájaikat.

70 kép (szemben): A mára kiszáradt Sás-tengert (egyiptomi *Pa-Zsufi*) mutató műholdfelvétel, rajta a kivonulás feltételezett átkelési pontjával.

Tell el-Farama •
(Péluszion)

Tell el-Hejr •

Tell el-Lulli •

PA-SI-HÓR

Migdol
Tell el-Hebua •
(Zsila?)

PA-ZSUF1
Sás-tenger

• Tell Abú Szefa

Pi-Hahiot

Az átkelés helye
a Sás-tengeren

Baál-Cefon
• Tell el-Dafana
(Daphnai)

71. kép: Dudimosze fáraó fiáról, Honszuemuaszetről csak egy dombormű maradt ránk. Felesége társaságában ül, a kettős szék alatt pedig életükhöz kapcsolódó tárgyak láthatók. A nő alatt egy tükör és egy ékszersdoboz, a férfi alatt egy pár bőrkesztyű. Ilyen kesztyűket használtak a szekérhajtók, nehogy kikezdje a gyepő a kezüket. Meglehet, Honszuemuaszet volt Dudimosze fáraó szekérseregének balvégzetű parancsnoka, aki állataival és lovaival együtt odaveszett a Sás-tengerben.

Délre a szél alábbhagyott és a homokvihar elült. A fáraó látta, hogy ellenfeleit alig választja el valami a szabadságtól, ezért parancsot adott az üldözésükre. Második – most már legidősebb – fia, Honszuemuaszet vezette a szekérsereget, ő állt a Pa-Zsufi medrébe irányuló roham elején. Az egyiptomiak az utolsó néhány szerencsétlen felé igyekeztek, akik megpróbáltak minél hamarabb átérni a túlpartra... azonban a harci szekerek kerekei megcsúsztak a lágy, nedves mederben. Mivel a szél vesztett erejéből, a mocsár vize gyorsan visszaszívárgott medrébe, a meder pedig fogva tartotta az egyiptomiakat. A lovak a sárban botladoztak, és egyre mélyebbre merültek, a katonák kétségbeesetten igyekeztek menekülni a komor végzet elől – aztán lecsapott rájuk a maradék víz, amelyet eddig a szél tartott vissza a mederből. Honszuemuaszet és emberei másodpercek alatt mellkasig a mocsárban találták magukat. A nehéz hadifelszerelést viselő lovak és emberek a hullámok alá kerültek. Dudimosze fáraó a partról nézte végig, ahogy Egyiptom katonai erejének legkiválóbb csapatai odavesznek a Sás-tengerben. Mózes a másik partról figyelte, mi történik, és tudta, hogy a fáraó többé nem üldözi őket.

Az izraelita nők Mózes nővére, Mirjam vezetésével örvendeztek annak, hogy a természetfeletti erő megmentette őket.

Akkor Mózes Izrael fiaival együtt ezt az éneket énekelte az

Úrnak:

Magasztalom az Urat, mert dicsőség övezi,

a lovat és a lovast a tengerbe vetette.

Az Úr az erősségem és menedékem,

ő lett a szabadítóm.

Ő az én Istenem, őt dicsőítem.

Ő az atyáim Istene, őt magasztalom. (Kiv. 15:1–2)

Út Hóreb hegyéhez

Az izraelita törzsek és a rabszolgatársaikból összeverődött népség elindult dél felé: A Vörös-tenger északi csücskénél lévő tavak és mocsarak jobb

kéz felé, Sur pusztájának széles síksága bal kéz felé. Ennyi ember a hozzá tartozó állatokkal együtt csak nagyon lassan tudott haladni, átlagosan tizenöt kilométert tehettek meg naponta. Három napon át haladtak Mara – a mai Keserű-tó, Szeztől északra – mellett, azonban a víz sós volt és keserű. Mózes jól tudta, hogy híveit Elimbe – a mai Ajn Músába („Mózes forrása”) – kell vinnie, mielőtt kifogynának a magukkal hozott vízkészletből. Még két nap erőltetett menet után értek a menekültek Elimbe, ahol hetven pálmafa árnyékában tizenkét artézi kút várta őket. Az izraeliták egy hétig táboroztak itt, hogy összegyűjtsék erejüket és gondoskodjanak az előttük álló hosszú úthoz szükséges ellátmányról.

Mózesnek megvolt az elképzelése, hova szeretne eljutni: a jól ismert midiánita terület biztonságába, a Sínai-félsziget déli részére. Azonban eszébe sem jutott, hogy a barátságtalan vidéken ennyi emberrel kell megtennie az utat, akik mind arra számítanak, ő majd gondoskodik róluk. Mikor újból elindultak, hogy a Vörös-tenger partja mentén haladjanak tovább, Mózes előreküldte Hóseát (aki később a Józue nevet kapta), Nun fiát száz törzsi harccal Mofka(t)ba – az egyiptomi „türkiz” jelentésű szó torzulása a Számok könyve 33:12-ben szereplő Dofka, ami a fáraó türkizbányáinak megnevezésére szolgált, amelyek Szerabit el-Hadimban működtek. Az volt a feladatuk, hogy kiszabadítsák az itt dolgozó izraelita és héber munkásokat, akikkel együtt csatlakozhattak a Vádi Magharán keresztül dél felé, Szin

72. kép: Műholdfelvétel Egyiptom keleti határáról, rajta berajzolva a kivonulás útvonala Pi-Hachirotból Elimig.

73. kép: Ajn Músza/Elim egyik kútja a pálmafák között.

pusztaságának nyugati határához igyekvő tizenkét törzshöz. Pontosan egy hónappal azután, hogy elhagyták Egyiptomot, Mózes tábornok vert egy viszonylag termékeny, tamariszkuszfákkal és bokrokkal pettyezett völgyben, melyet ALUS-nak neveztek.

Eddigre az Egyiptomból hozott élelmiszerkészlet nagyon megfogyatkozott. Kevés volt az élelem és az emberek zúgolódni kezdtek: „Miért hozott ki minket Mózes Egyiptomból, ahol rengeteg az élelem, hogy aztán az éhségtől és a szomszédoktól itt vesszünk, ebben a sivár pusztaságban?” Ám egy újabb csodaszámba menő időzítés és az, hogy Mózes pontosan ismerte a Sínai-félszigetet, megmentette a kétségbeesett tömeget. Az este közeledtével az Alus feletti ég megtelt apró, csivitelő fürjekkel, akik egész nap repültek, hogy Afrikából átérjenek a félszigetre. A madárraj tavaszi vándorlásának útvonalát követte, amely minden évben visszament Közép-Európába. A Sínai-félszigeten élő midianiták tisztában voltak ezzel az évről évre megismétlődő csodával, és alaposan kihasználták a rendszeresen közelükben megjelenő terített asztalt. A jelenséget ma is láthatják az itt élő beduinok és az erre járó nyugati turisták.

Közöld velük: ma este húst fogtok enni, és holnap reggel jólakhattok kenyérrel. Erről fogjátok megismerni, hogy én, az Úr vagyok a ti Istenetek. (Kiv 16:12)

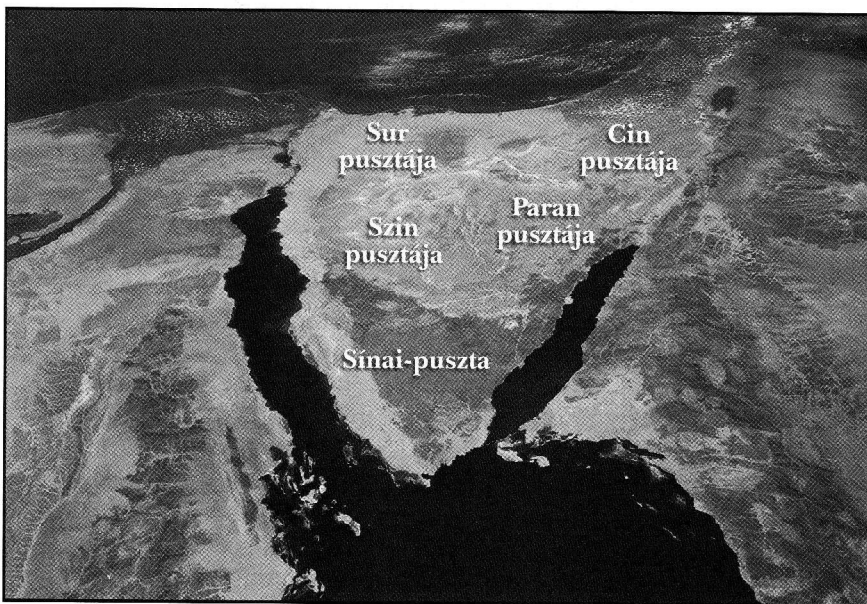
Mózes mindig is úgy gondolta, hogy a Sínai-félszigeten található természetes táplálékforrásokból ad majd enni híveinek, ezért elrendelte, hogy

ALUS: A mai Vádi Mukattab – „frott völgy”.

gyűjtsenek be minél több friss húst. Hajtófákkal több ezer kimerült madarat ütöttek agyon, amelyek túlságosan elgyengültek az utazástól, és nem tudtak elmenekülni. Ráadásul Mózesnek volt még egy meglepetése nyája számára – a Vádi Mukattabban (a bibliai Alusban) több száz tamariszkuszfa nő, amely a homokköves sivatag hajnali harmatában fehér, nyúlós levet ereszt magából. A csodálatos anyagot valójában aprócska rovarok (*Trabutina mannipara* és *Najacoccus serpentinus*) készítik, amelyek a fában laknak és a nedvével táplálkoznak, majd a maradékot „csillogó gyöngyök” formájában az ágakon hagyják – ezek egy része lepotyog a földre, ahol ehető kristályokból álló szőnyeget képez. A reggeli napfényben a hangyák elviszik a „man-nát”, ám ha hajnalban – amikor a Nap még nem ébresztette fel a hangyákat – begyűjtik, remek reggeli lesz belőle. A pusztában töltött éveik során az izraeliták nagy hasznát látták az „égből jövő manna” csodájának.

A fürjek és a manna csodájának helye, Vádi Mukattab (írott völgy) Midián sivatagi törzseinek történeteibe is bekerült. A következő kétezer évben a térségen keresztülutazó nomádok megálltak itt, hogy bevessék nevüket a sivatag különös, sínai/nabateus írásával, és így emlékezzenek meg arról a helyről, ahol prófétája, Mózes bölcsességének segítségével Jahve csodát tett az emberekkel.

A fürjek egy egész héten át jöttek és mindig akadt manna is a völgyben. Mindenki annyit ehetett, amennyit csak akart, ám eljött az idő, hogy továbbmenjenek. Az emberek lebontották sátraikat, összeszedték holmijukat és ismét délnek indultak. A nagy tömeg lassan, de biztosan haladt a következő megállóhely felé, ami a meredek falú Vádi Fejrán szurdokában

74. kép: Műholdfelvétel a Sínai-félszigetről, rajta az öt pusztá területe.

lévő dúsan zöldellő, vízben bő Refidim-óázis volt. Ám alig érte el a menetszlop eleje a Refidim előtti síkságot, ahonnan már látni lehetett Vádi Fejrán száját, a felderítők aggasztó hírekkel siettek vissza Mózeshez. Nem voltak egyedül a hatalmas sziklasivatagban – Refidim oázisát már másvalakik lakták.

Az izraeliták semmit sem tudtak arról, mi történik körülöttük a világban, mialatt ők a sivatagok és hegyek között keresték az utat. Egy hónapja tartó elszigeteltségük szomorú körülmények között ért véget. A Negev-sivatag déli részéből való amalekiták vonultak végig a Sínai-félszigeten több ezer fővel, és útjuk éppen az izraelitákkal ellentétes irányba vezetett. A nomád horda a Nílus völgye felé tartott és maga is az éhínség és a katasztrófák elől menekült, azonban nem az volt a törzsnek a célja, hogy menedéket keressen. Azért indultak, hogy meghódítsák Egyiptomot, mivel jól tudták, hogy a fáraók földjét a katasztrofális csapások térdre kényszerítették. A Sás-tengernél történt katonai kudarc híre messzire eljutott – az északeleti határ tárva-nyitva állt, senki sem védte. Ami a megtizedelt egyiptomi hadseregből megmaradt, képtelen volt arra, hogy megvédje hazáját. Északról és keletről ázsiaiak nyomultak be a Sínai-félszigeten keresztül a termékeny deltába, mint a dögevők, akik lakmározni akarnak a temetetlen hullákból. A csapást Egyiptom lakói sohasem felejtették el, és Manethón, az egyiptomi pap fájdalmas hangon emlékezik meg róla a zsidó történetíró, Josephus Flavius idézetében.

Tutimaioosz [azaz Dudimosze fáraó]. Uralkodása alatt, nem tudom, mi módon, ránk [egyiptomiakra] viharzott az isten [vagyis a csapások]. és váratlanul kelet felől [Arábiából és a Negevből] ismeretlen fajtájú emberek [a Bibliában szereplő amalekiták] nagy bátorságra kapván, országunk ellen hadba indultak, és harc nélkül [mivel a hadsereg a Sás-tengernél korábban odaveszett] egyetlen rohammal könnyedén elfoglalták, az ország uralkodóit [a XIII. és az ezzel párhuzamos XIV. dinasztia fáraóit] leverték, majd városait vadul felégették, az istenek szentélyeit lerombolták, s az ország lakóival a legellenségesebb módon viselkedtek, egyeseket lemészároltak, másoknak gyermekeit és asszonyait rabszolgaságba hurcolták.

Végül maguk közül egy királyt választottak, akinek neve Szalitisz [vagyis Selek, a nagy hükszós dinasztia alapítója] volt. Ez Memphiszben uralkodott, az ország felső és alsó részét adókkal sújtotta, s a legalkalmasabb helyeken őrségeket hagyott...

A szaiszi nomoszban [a bibliai Gósenban] igen alkalmas városra bukkant, amely a Nílus bubasztiszi [vagyis péluszioni] torkolatától keletre fekszik, s egy ősi vallásos tan értelmében [ti. József vezír Hutvaret/Havare/Avarisz nevű helye – „A Hi-

vatal Helye”] Auarisznak nevezik. (Josephus Flavius: *Contra apionem*. Ford.: Hahn István]

Szögletes zárójelben hozzáfűztem a szöveghez Jahve gyermekeiről szóló történetünk részleteit, hogy új szempontból láthassuk a Manethón beszámolójának híres idézetében szereplő eseményeket és embereket. Később, amikor az izraelita bírakkal és a filiszteus elnyomás elleni küzdelmükkel foglalkozom, visszatérünk még az ekkor lezajlott egyiptomi tragédiára, ám most inkább egy másik komor eseménysort figyeljünk, amely Szin pusztájában játszódott le.

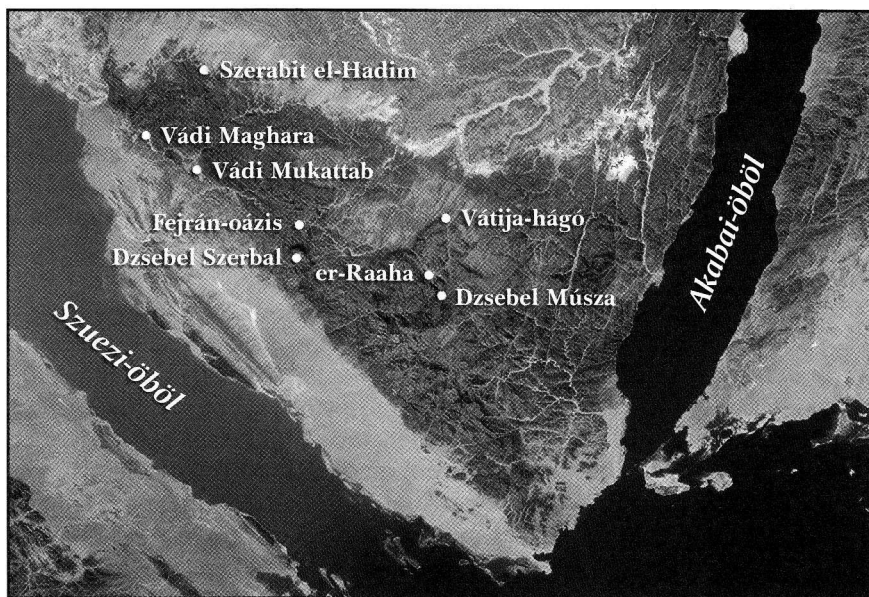
A Sínai-félsziget déli részén Izrael tizenkét törzse belekerült az Egyiptom elleni ázsiai invázió sodrába. Amalekita harcosok csapatával kellett szembenézniük, akik a delta keleti része felé tartottak, hogy csatlakozzanak a fosztogatókhoz. Visszafordulni nem lehetett – Mózesnek a Refidimben lévő vízforráshoz kellett vezetnie híveit, az ott táborozó amalekitákat pedig kénytelen volt eltávolítani az oázisból. A nomád seregek összecsaptak Refidim homok borította síkságán és szinte egész nap harcoltak. Napnyugtára az izraelita harcosok, akiket most is Hósea vezetett, győztek és az amalekiták kiszorultak az oázisból. Másnap, miután gondoskodtak a kellő mennyiségű vízről, a tizenkét törzs és követőik a Vádi Fejránban táboroztak le, megpihentek a számtalan pálma enyhet adó árnyéka alatt.

Tízparancsolat

Az izraeliták ismét megpihentek egy időre, hogy megitathassák állataikat, és erőt gyűjthessenek a következő szakaszhoz. Délre a Dzsebel Szerbal csipkés csúcsai emelkedtek, szinte már az eget érték. Izrael népe végre eljutott istene hegyvidéki otthonába és nemsokára Jahve színe elé járulhat. Néhány nap múlva Mózes és Áron előrementek a Hóreb-hegyhez vezető rövid, de meredek és keskeny ösvényen, amelyet a Szél Folyosójának (arab: *Nagib al-Havá*) neveznek, míg Hósea és a törzsek vezetői a hosszabb, de könnyebb útvonalon vezették a sokaságot – amely megkerülte a központi hegységet – át a Vátija-hágón.

Egyiptomi küldetése után Mózes visszatért arra a helyre, ahol az égő csipkebokrot látta. Jetró már várta vejét és nagy ünnepséget rendezett, amikor Mózes épségben visszatért. Jahve midiánita főpapja kecskegidát áldozott a Sínai istenének hálából, amiért Mózes épségben és sikerrel végezte el a rábízott feladatot. Ezek után megtették a szükséges előkészületeket, hogy fogadják az egyiptomi szolgaságból elmenekült tömeget, és törvényt adjanak neki, amely az összeverődött népségből Jahve választottaitá teszi Mózes nyáját.

Egy héttel később megérkeztek a vándorok és er-Ráha („pihenőhely”) síkságán verték fel sátraikat, a Sínai sötétvörös hegyeivel szemben. Előtük hosszú, keskeny völgy húzódott, melyet óriási gránitcsúcsok (Rász

75. kép: Műholdfelvétel a Sínai-félsziget déli részéről és a Hóreb-hegy körüli gránithegység-ről. A nyugati partvidékről a Hóreb-hegyhez vezető út a vádik hálózatát követve áthalad a Maghara- és a Mukattab-völgyön, majd Fejrán oázisán, onnan er-Ráha síkságára kanyarodik a Vátija-hágón át.

Szafszafá) védtek, szél koptatta felszínük csillogott a sivatagi napfényben. A táborból nem volt látható a völgy mögött emelkedő Hóreb-hegy (Dzsebel Músza – „Mózes hegye”), amely északra Dzsebel Szerbalra, Refidimre és azon is túl, az egész Sínai-pusztára nézett.

Kevés olyan hely van a világon, ahol a látogató ugyanilyen méltóságot, csodálatot érezne, mint a Tízparancsolat hegyének lábánál.

A szent hegyhez érkezésük utáni héten a törzsek nekiláttak állandó táborhelyet kialakítani Sínai forrásai közelében. Mózes vezetőket nevezett ki, akiknek az volt a feladata, hogy tanácsokkal lássák el a tömeget és elsimítsák a vitákat, mialatt ő félrevonult, hogy felkészüljön a Jahvéval való találkozásra. Jó néhány napot töltött a csipkés hegy tetején, amely az égő csipkebokor völgye mögött magasodott, mielőtt visszatért volna a táborhelyre. Akkor összehívta Izrael népét egy nagy, kupola alakú szikla köré, amely a völgy bejáratánál állt, hogy itt várják a Sínai istenének parancsait. A kötemelvényen álló Mózes tájékoztatta híveit arról, hogy még egyszer felmegy a háta mögött lévő Hóreb hegyére, ez alkalommal azért, mert ott találkozik Jahvéval, a megváltójukkal. A többieknek er-Ráhán kell várniuk visszatértét, mert itt biztonságos távolságból láthatják Isten hatalmát, ő – Mózes – pedig lehozza Jahve üzenetét a hegyről.

Az aranyborjú

Mózes hűséges segítője, Hósea társaságában nekilátott, hogy megmássa a hegyet. Néhány száz méterre voltak már a csúcstól, mikor természetes üregre bukkantak a hegy oldalában, amely körül néhány akáciacserje nőtt. Mózes megkérte Hóseát, várja meg őt ezen a helyen és egyedül ment fel a hegy tetejére. Aznap este sötét fellegek érkeztek északról és beborították a Sínai hegyeit. A cakkos szélű csúcsok körül villámok cikáztak, mennydörgésük visszhangzott a völgyek falai között, szinte folyamatos volt a lárma – azonban egyetlen csepp eső sem esett. A Hóreb csúcsán erős szél fújt a sziklák repedései között, Hósea pedig menedéket keresve az üreg biztonságába húzódott. Odalenn, a völgyben a gyülekezet nyugtalanul figyelte, ahogy fények táncoltak a csúcsok körül.

Reggelre minden nyugodt volt. A sötét felhők tovább vonultak dél felé, az Arab-félsziget irányába. A levegő hideg volt, de szellő sem rezdült – a Sínai-félsziget völgyeit nedves köd ülte meg, a fekete csúcsok kiemelkedtek a szürke tengerből. Aztán a Nap előbukkant a látóhatár mögül, aranyos fénybe vonta a ködfelhőket. A szürke tenger lassan elszivárgott, ahogy a hegyek árnyékai visszabújtak a föld alá. A Ráhában, a hegy lábánál táborozó emberek előbújtak sátraikból és várták vezérük visszatértét... Azonban Mózes nem jött vissza Isten hegyéről. A vének napokon át várták őt annál a sziklánál, ahol Mózes felszólította őket, várjanak rá... Azonban Isten küldötte nem tért vissza hozzájuk. Hósea az üregben várakozott, hogy segítsen mesterének lejutni a hegyről... Azonban nyoma sem volt Mózesnek.

Az egész Sínai-hegyet beborította a füst, mivel az Úr tűzben szállt le rá. A füst úgy szállt fel, mint az olvasztókemence füstje, s az egész hegy hevesen megrendült. (Kiv 19:18)

Napok teltek, a napokból pedig hetek lettek, ám Mózes továbbra sem tért vissza. Az emberek egyre jobban féltek – talán a vezető, aki kihozta őket Egyiptomból és mutatta nekik az utat a pusztában, meghalt? Esetleg Jahvét legyőzték az egyiptomi istenek a Sínai-hegy felett vívott óriási kozmikus csatában?

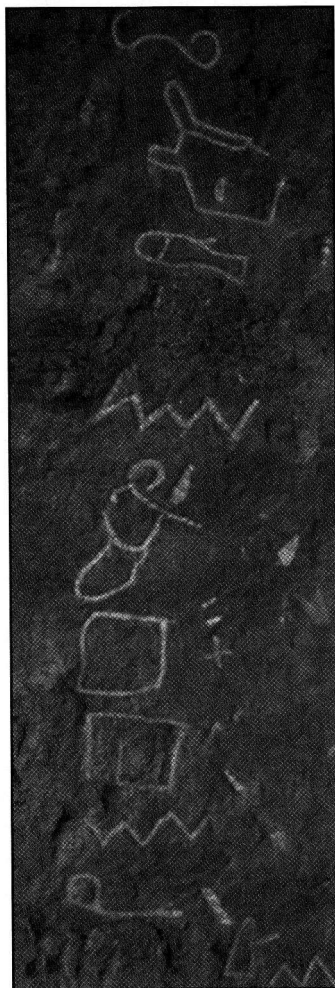
A Mofkatból kiszabadított bányászok Hathor, a Sínai-félsziget istenének követői voltak. A türkizbányák akörül a fennsík körül helyezkedtek el, amelyre Hathor, a „türkiz-úrno” templomát építették őseik még III. Amenemhat vezíre, József idejében. Ezek az emberek nem látták Jahve Gósenban vagy a Sás-tengernél bemutatott csodáit, és hamarosan egyre többen hangoztatták véleményüket, miszerint engesztelő áldozatot kell bemutatniuk Hathornak, amiért Izrael a megfelelő tisztasági szertartások nélkül hatolt be földjére. Nem kellett sok hozzá, hogy izgatott tömeg verődjön össze Áron sátra előtt, és azt követelje tőle, készítse el Hathor szobrát, mert italáldozatot kívánnak bemutatni a termékenység és anyaság istennőjének dicséretére. Áron erős akaratú testvére nélkül nem tudott el-

lenállni a tömeg követelésének. Elrendelte, gyűjtsék össze a kivonuláskor az egyiptomiaktól kapott aranyat, majd odaadta ezt a bányászoknak, hogy megolvasszák.

Tíz nappal később nagy aranyborjú – a tehénistennő, Hathor jelképe – állt azon a sziklán, ahonnan öt héttel korábban Mózes elindult a Hóreb-hegyre. A szobrot nagy gonddal készítették a mofkati fémművesek. Szarva között nagy napkorong csillogott, rajta két hosszú tollal. Nyakában aranylánc függött, rajta az élet egyiptomi jelképe. A héber rabszolgák jól ismerték – amit láttak, az isteni megfogható, érzékelhető, megnyugtató megnyilvánulása volt, nem olyan, mint Mózes ködös, láthatatlan, haragvó istene, akitől leginkább tartottak. Az emberek örvendeztek, hogy visszatértek a szerelem és termékenység jóindulatú egyiptomi istennőjének tiszteletéhez, és egész éjszaka folyt az ünneplés.

Mózes ugyanezen az estén tért vissza a Hóreb csúcsán töltött magányából és az éjszakát Hósea társaságában töltötte az üregben. Hajnalban indultak neki a lefelé vezető útnak, az idős férfit a fiatal támogatta, mivel kezében két nagy kőtábla volt, rajta a „tíz szóval”, amelyet Jahve parancsolt neki.

Ezeket a szavakat, amelyeket mi Tízparancsolatként ismerünk, a világ legrégebbi ábécéjével jegyezték le. A tudósok protosínainak nevezik ezt az írást, mivel először Szerabit el-Hadimban, Mofkat bányáinak falaira vésve és a Vádi Magharában egykor létezett rézbányákban találtak ilyen feliratokat. Az ábécé jeleihez egyiptomi hieroglifákat használtak, azonban a feliratokat egyiptomi nyelven nem lehet elolvasni, mivel sémi nyelvűek. Az ökörfej jelenti az *alefet*, a szem az *ajint*, a ház a *betet* és így tovább. Az új találmány, melyből idővel kialakul a görög írás, majd – ezt követően – a mai ábécék, a héber rabszolgák műve volt. Az egyiptomi jelképeket arra használták, hogy saját nyelvükön nevüket írják le velük, esetleg egy-két egyszerű mondatot vészenek a kő felszínébe. Ám Egyiptom tanult, több nyelvet ismerő héber hercegére volt szükség ahhoz, hogy a korábbi próbálkozásokat egységesítse és működő írást hozzon létre belőlük, amellyel bonyolult elképzelé-

76. kép: Protosínai írásjelek Szerabit el-Hadimból.

seket is közölhet másokkal. A Tízparancsolatot és Mózes törvényeit protosínai írással jegyezték le. Jahve prófétája, aki ismerte mind az egyiptomi, mind a mezopotámiai epikus irodalmat, nemcsak a judaizmus, a kereszténység és – a hagyományokon keresztül – az iszlám alapítója, hanem egyúttal a héber, a kánaánita, a föníciai, a görög, és így az összes modern nyugati írás kútforrása.

Mikor Mózes és Hósea elérték az égő csipkebokor völgyét, látták, hogy a szikla tetején aranybálvány trónol. Senkit sem lehetett látni: a kimerült emberek mind visszahúzódtak sátraikba. Hósea felébresztette a lévi törzsből valókat és megparancsolta rokonainak, hogy hozzák elő fegyvereiket – csapataival végigsöpört a táboron, akik a szunyókáló emberek közül háromezret kardéle hánytak. A fegyvercsörgésre sokan felébredtek, és ki merre látott, menekült, miközben a leviták elvégezték a rájuk bízott véres feladatot. Összegyűjtötték a túlélőket és odatelerítették őket a szikla elé – Mózes a szikla peremén állt az aranybálvány mellett. Kényszerítették őket, hogy végignézzék, amint Mózes összetöri a Tíz Szó tábláit: a kőlapok tucatnyi darabra estek szét. A próféta ezek után megparancsolta Hóseának, döntse le az aranyborjút és pusztítsa el, hogy nyoma se maradjon. Világos volt, mi a szándéka: Jahve útján céltévesztetten senki sem bolyonghat. Nem lesz másik isten, csak Jahve.

A szövetség ládája

Mózes ismét felment Isten hegyére és jó néhány nap múlva új táblákat hozott. Az emberek ez alkalommal kitartottak Jahve mellett, és prófétájuk elmondta nekik a parancsolatokat.

Jó néhány hónapot töltöttek azzal, hogy Jahve törvénytábláinak hordozható oltárt készítsenek. Becaleel, Uri fia aranyozott ládát készített, ebbe helyezhették a táblákat. Olyan volt, akár egy egyiptomi ruhásláda, mivel ács lévén Becaleel számtalan ilyen készített rabszolga korában az Avariszban lévő királyi műhelyekben. Egyedül az különböztette meg a ruhásládáktól, hogy a táblák oltára hordozható volt, két rúd tartotta, így Jahve serege élén mehetett az Ígéret Földje felé. Pihenéskor a szövetség ládját sátorpavilonban vigyázták, amely maga is nyílt udvaron állt, melyet akácfából készült rudak közé feszített szövetszövetből alakítottak ki. Ugyanez lesz Salamon templomának alaprajza is, amelyet száznyolcvan évvel később azért építenek, hogy ott helyezték el a szövetség ládját.

A tél kemény volt, az izraeliták pedig er-Ráha síkján táboroztak, míg a mesteremberek a hordozható szentélyen dolgoztak. Mózes a Lévi törzsből valókat nevezte ki Jahve papjainak és megtanította őket a szertartásokra. Az első főpap a testvére, Áron lett, aki a tiszttségéhez méltó köpenyt is kapott. Mikor Jahve oltára végül elkészült, a szent épületet a ráhai tábor mellett állították fel, Mózes pedig belépett a „találkozás sátrá”-ba, hogy a táblák ládája előtt istene újabb utasításokat adjon neki. Most, hogy Jahve

hatalmának jelképe elkészült, az izraeliták szembenézhetnek bármivel és bárkivel. A szövetség ládája lesz titkos fegyverük, ami előtt minden ellenség meghátrál – az egyetlen jelkép, melyen keresztül az eljövendő nemzedékek ismerni fogják Sínai istenét, aki kimentette az izraelita rabszolgákat egyiptomi fogságukból.

Pusztában töltött évek

Mivel a sátor elkészült, eljött az idő, hogy távozzanak Isten hegyétől. Ezért „Egyiptom földjéről való kivonulásuk után a második év második hónapjának első napján” (Szám 1:1) az izraeliták elindultak északi irányba, az Ígéret Földje felé. Jetró nem sokkal azután, hogy találkozott vejével, elbúcsúzott Mózes feleségétől és gyermekeitől, hogy meglátogassa törzse földjét a Negev déli részén. Előrement, hogy előkészítse az izraelita törzsek érkezését, és biztosítsa a kutakat, amelyek létfontosságúak egy ekkora tömeg ellátásához. Azonban Hobáb, Jetró fia Mózessel maradt, hogy kalauzolja őt a Sínai-félsziget keleti részének oázisai között. A tömeg három nap alatt érte el Kibrot-Hattavát, onnan pedig még jó néhány napba telt, mire eljutott Hacerotba (arabul *Ajn Hudejra*), ahol megpihent.

Nagyon lassan jutottak előre – Mózes vezetésével végighaladtak a félsziget keleti partján, majd Vádi Naszbnál észak felé fordultak, az Akabai-öböllel párhuzamos irányba, majd a Sínai-félsziget északkeleti részében található Paran pusztájába értek. A Számok könyve 33:15–37 felsorolja a táborhelyeket. Miután tábort bontottak a Sínai-hegynél, az izraeliták először Kibrot-Hattavában álltak meg, aztán jött Hacerot (*Ajn Hudejra*), Ritma, Rimmon-Perec, Libn, Rissza, Kehelata, Sefer-hegy, Harada (Dzsebel Arada), Makhelot, Tachat, Terach, Mitka, Hasmona, Moszerot, Bene Jaakán, Hor-Gidgad, Jotbata (Tába) és Abrona, mielőtt elérték Ecjon-Gebert, ami a mai Ejlat közelében volt, az Akabai-öböl északi csücskénél. Itt érkeztek meg Cin köves pusztájára (a Negev-sivatag délkeleti részére), ahol egyenesen Jetró szülőföldjére tartottak, arra a helyre, ahová Ábrahám egyiptomi ágyasa, Hágár vitte fiát, Izmaelt, és ahol a midiániták – Ábrahám másik ágyasától, Keturától való leszármazottai – is éltek.

Paran és Cin sivataga között szent hegy állt, ahol Ábrahám nomád törzsei El-Saddáinak hódoltak, annak az istennek, akit most Jahve néven emlegettek. A széles, lapos tetejű csúcson és a körötte lévő homokos lapályon itt is, ott is kőoltárok, kormos kövek álltak, Ábrahám szolgálólányai gyermekeinek letűnt korából való emlékek (KB/KÖB–Középső bronzkor I). A beduin hagyományban Dzsebel Udejdnak hívják ezt a helyet, ami arab tudósok szerint annyit tesz: „A Sokaság Előkészületének hegye” vagy „Megemlékezés hegye”. A mai izraeliek Har-Karkomnak (Sáfrány-hegy) nevezik.

Emmanuel Anati volt az a régész, aki a területen folytatott régészeti vizsgálatokat vezette, és úgy véli, ez volt a Tízparancsolat hegye, vagyis

a Hóreb-hegy. Ugyan feltételezése elhibázott, azonban a hely valóban nagyon fontos szerepet játszik a kivonulás történetében, mert ez Kádes-Barnea helye: a szent gyülekezőhely, ahol Izrael népe felkészült arra, hogy az Ígéret Földjére lépjen, és ahol első alkalommal emlékeztek meg a Jahvéval kötött szövetségről.

Az izraelita törzsek tizenkét hónapon át vándoroltak a sivatagban, ennyi időt töltöttek Paran és Cin barátságtalan földjén, túlélésüket a Kádes környékén lévő néhány midiánita kútnak és forrásnak köszönhatték. Mózes Bir-Udejdnál (ivrit: *Beer Karkom*) táborozott, nem messze a szent hegy északkeleti részétől, ahová a sátrat állították, és ahol éjjel-nappal leviták őrködtek. Bir-Udejd azonos a Bibliában szereplő Beer Lachai-Roival, amely Kádes és Báred között található, ahol Hágár és fia, Izmael menedékre lelt, mikor négyszáz évvel korábban elkergették őket Ábrahám beer-sebai táborából (Ter 16:7–14).

A Paran-hegy (Kádes) körül Anati rajzokkal díszített sziklákra lelt. A rajzokon állatok (vadkecskék, antilopok, szamarak stb.) és – íjakkal, botokkal, buzogányokkal, lasszókkal felszerelkezett – vadászok láthatók, ami jellegzetes téma a térség (a Sínai-félsziget és Egyiptom Keleti-sivataga) sivatagaiban található sziklarajzokon. Vannak itt azonban vallásos témájú képek is, amelyek születésének kora ismeretlen, és olyan dolgok láthatók, mint egy kígyó előtt álló bot – talán Mózes botja –, valamint egy szarvas oltár vagy egy kőtábla, melyet tíz részre osztottak (a Tízparancsolat?). Számos emberi alakot véstek a szikla felszínébe felemelt karral, mintha imádkoznának. A sivatagban itt is, ott is apró kőköröket, oltárokat és oszlopokat (bibliai *masszebot*) emeltek. A csoportokban álló kövek között jó néhányszor tizenkét *masszebot* (a tizenkét törzs?) áll egymás mellett. Számos, emberkéz emelte építmény korábbi időkből való, azonban jó néhányat az izraelita törzsek állítottak ide, hogy ezzel emlékezzenek meg Jahvéről a megváltáshoz vezető út második nagy állomásán.

Mialatt az izraeliták Kádesban pihentek, Mózes kémeket küldött a Negev-től északra lévő területre, hogy felderítsék a vidéket és beszámoljanak arról, milyen az ország és milyenek a lakói. A kémek egy hónap múlva tértek vissza és magukkal hozták a vidék gyümölcseit, ugyanakkor azt is elmondták, hogy a „tejjel-mézzel folyó” területet erős királyok uralják, akik vastag falú városokban laknak. A felderítők meggyőzték a törzsek véneit arról, ha erővel akarják elfoglalni az Ígéret Földjét, az csak összeomláshoz és pusztuláshoz vezetne. Az is állításukat támasztotta alá, hogy kisebb izraelita erő indult el fosztogatni az Arad körüli dombvidékre, azonban hamar megfutamították őket, és mikor megpróbáltak visszatérni a Negevbe, Hormánál levágták mindet. Mózes úgy döntött, az izraeliták nem állnak még készen a feladatra, amelyet Jahve adott neki. Sok évre van szükség ahhoz, hogy fiatal, bátor harcosokból álló sereget állítsanak fel, akik bevehetik Kánaán fallal védett városait. A támadásnak egy nemzedéket várnia kell, hogy a nép megerősödjön a sivatagi élettől és szomjazza a horizonton túl rájuk váró tejet és mézet.

Út Hór hegyéhez

A Parán pusztájában töltött tizenegyedik hónapban Mózes nővére, Mirjam meghalt. Testét az Udejd-hegy tetején temették el. A harmincnapos gyászra összegyűlt törzsek ezután elindultak a vándorévek harmadik szent helye felé. Kelet felé mentek, Ada, Asalim és Menuffa kútját érintették útközben és ott léptek be az Araba-medencébe, ahol a Vádi Parán vízgyűjtője a Nagy Hasadék völgyébe torkollik. Innen már csak egy nap járóföld volt Arabán keresztül Szeir hegyeihez, a Hór hegye körüli gyönyörű szurdokig az út.

A midiániták között töltött évei során Mózes hallott egy nagyszerű völgyről, amely a hasadék másik oldalán, a homokkőből lévő hegyek között rejtőzik. Itt telepedett le Ézsau, Jákob ikertestvére, utódai pedig a Bibliában szereplő edomiták (északon), illetve a midiániták (délen és nyugaton). A nomád törzsek az izraeliták rokonai voltak, ezért nem volt túlságosan valószínű, hogy harcba szállnának az Egyiptomból menekült hontalanokkal.

Ézsau régi lakhelye természetes erődként működött, ahol bőségesen akadt víz és jól védhető a támadók ellen. Edom déli határánál feküdt, a Jordán-fennsík peremén, a Király útja közelében, amely észak felé ment tovább, keresztül Edomon, majd Moáb, Ammon földjén. Mozerátnak nevezték (MTörv 10:6), ám mi görög nevén, Petraként ismerjük – a nabateusok vörös városa, amelyet ezer évvel az izraeliták érkezése után faragtak ki a Szeir-hegyből. A midiániták helyi leszármazottai mind a mai napig Vádi Múszának – Mózes völgyének – nevezik ezt a helyet a próféta ittlétének

77. kép: Mozerát zárt völgye. Az izraeliták éveken át itt táboroztak és itt halt meg Áron. Később ezen a helyen épült fel Petra, a nabateus város.

78. kép: Két kőből faragott oltár (a nabateus vagy az edomita korból) Petrában, a „magas hely” tetején. Az oltárokat úgy tájolták, hogy Hór hegyére és Áron sírjára (X jelöli) nézzenek.

emlékére. Nem messze innen egy másik Ajn Músza – Mózes-forrás – található, amelyet a hagyomány szerint Jahve küldött fakasztott – manapság is ez táplálja Mózes völgyét.

A tizenkét törzs harminchét hosszú nyarat és telet töltött Mozerát/Petra sokszínű szurdokaiban. Nem sokkal megérkeztük után a tábor feletti sziklás magaslaton oltárt raktak kőből, amely az Ígéret Földje felé nézett. A törzsek vezetői ezen a „magas helyen” tartották tanácskozásaikat, és itt áldoztak Jahvének. Itt töltötte Mózes is hátralévő éveit, hogy összeállítsa Jahve gyermekeinek szent történelmét – írásai a Teremtés és Kivonulás könyve formájában maradtak ránk. Mialatt a Teremtés könyvét írta, bőségesen merített az egyiptomi Középbirodalom gazdag irodalmából, akárcsak a rengeteg, szájhagyomány útján fennmaradt legendából, amelyet apósától, Jetrótól hallott, valamint a midiánita kereskedők révén megszerzett ékírástól, amelyek Hammurapi Babilonjából származtak. Tanult egyiptomi herceggént tudta, hogyan kell olvasni az ékírást, így az ókori világ epikus irodalmának nagy részét ismerte, mivel ebben az időben az I. BABILONI amorita dinasztiaának köszönhetően szélteben-hosszában bárki hozzáfuthatott ezekhez.

Így került bele Izrael történetébe Éden, Hénoch, a nagy vízözön, Nimród és Babel tornya. Az Egyiptomból történő kivonulás megrázó jelenetei természetesen Mózes saját élményei alapján készültek, hiszen ő volt a történet középpontjában. Mózes öt könyvéből a többi hármat – a Leviták, a

Számok könyvét és a Második Törvénykönyvet – későbbi szerkesztők készítették, ám ezek is a Mózes és Áron lefektette szabályok, szertartások alapján íródtak. Az ősi történetek és a vallási törvények alkotják az új nemzet alapját, a szövetséget, melyet Jahvével kötöttek Sínai, Parán és Szeir csúcsain. Mózes nagyívű munkáját hosszú időn keresztül szájról szájra adták tovább, és a későbbi időkben sokat hozzátettek, elvettek, illetve kijavítottak, ám a lenyűgöző művet nagyjából Jahve legnagyobb prófétája szerkesztette és fogalmazta meg Petrában, a Szeir vörös hegyei között (mint ahogy arról a Bevezetésben beszéltünk, ez a szöveg „J” – mint jahvista – eleme).

A majd' nemzedéknyi ideig tartó út végén, Vádi Múzában Mózes fivére, Áron, Jahve első izraelita főpapja élete utolsó órájához érkezett. Eljött az idő, hogy még egyszer útra keljen: felmenjen Petra legmagasabb csúcsára, ahol Izrael istene már várta papi szolgálját. Mózes és Eleazár, Áron legidősebb fia segítettek az idős férfinak megmászni az 1396 méter magas Hór-hegyet, míg a nép Vádi Tugrából nézte, ahogy egyre feljebb jutnak.

Végül eljött a pillanat, hogy Áron elhagyja ezt a világot. Alsóruhára vetkőzött, köpenyét és a Jahve főpapjaként hordott papi jelképeket átadta fiának, majd letérdelt egy kődarabra, amely Araba felé nézett, illetve a látóhatáron túl Kádes irányába. Jahve parancsára Mózes testvére és szószólója „megtért övéihez”.

Testét apró barlangba temették a Hór-hegy tetején, Petra fölött, ahol ma is áll egy kicsike fehér muszlim szentély „Hárún próféta” tiszteletére. Valamikor Áron halála és a jelenlegi időpont között kőszarkofágot helyeztek a szentély alatti barlangba, ebben nyugszanak a próféta csontjai.

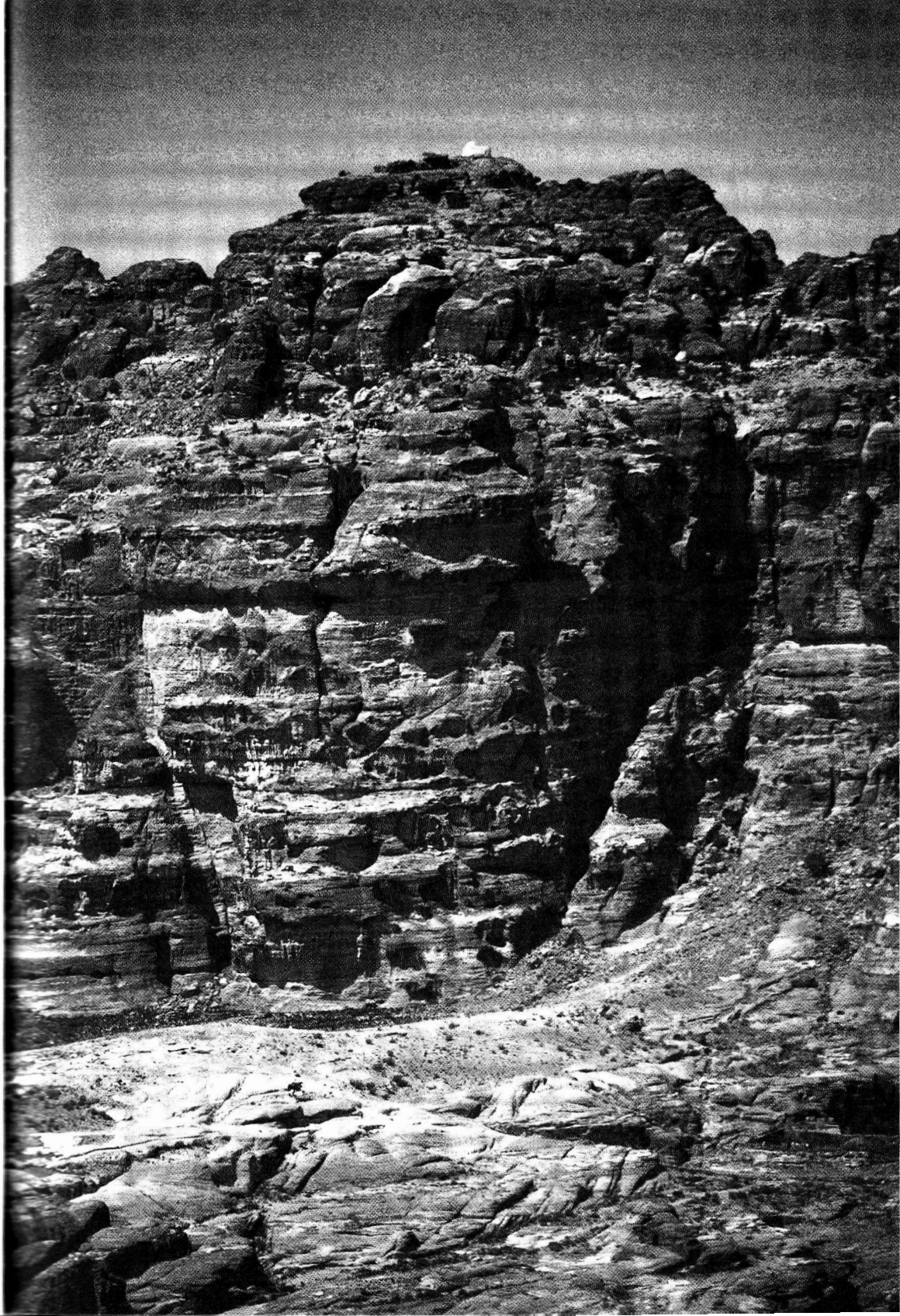
Támadás Moáb és Ammon ellen

Mikor letelt a főpap halála miatti harmincnapos gyász, a tizenkét törzs ismét felkerekedett. Kellő mennyiségű év telt el, és eljött végre az idő, hogy átkeljenek a Jordán-folyón. Áron halála jelezte, hogy eltűnt az a nemzedék, amelyik kijött Egyiptom földjéről. A tizenkét törzset alkotó emberek java-részt már nem rabszolgának születtek. Szabad emberek voltak, akik a vadonban nőttek fel és nem nyomorította meg őket a fogság. Fiatalok voltak, rátermettek és készen álltak a harcra.

Mózes alig négy évvel volt fiatalabb Áronnál és a körötte lévők számára egyértelmű volt, hogy vezérüknek sincs már sok hátra. Izrael megmentője tisztában volt vele, műve befejezésekképpen még gondoskodnia kell arról, hogy a nép eljut az Ígéret Földjének határához, mielőtt kilehelje lelkét.

Kr. e. 1407 tavaszán az immár kiképzett, szervezett harci erőt jelentő tizenkét törzs ismét leereszkedett az Arabába, majd észak felé, Calmona

79. kép (szemben): A Hór-hegy tetején álló aprócska fehér mecset/szentély, amely azon a helyen található, ahol Áron meghalt és eltemették. A szentély alatti barlang egy kőszarkofágot rejt magában.

(latin *Calmona*) irányába, onnan pedig a punoni (arab: *Fejnan*) rézbányákhoz mentek. Arad királya – aki harmincnyolc évvel korábban visszaverte az izraelitákat, amikor azok Kádes felől, délről szerettek volna bejutni az Ígéret Földjére – ismét arra készült, hogy szembeszálljon a területe felé közeledő sereggel. Hormánál, az első csata színhelyén Arad seregét az utolsó emberig kardélre hányták. Jahve új serege, élén a szövetség ládájával átesett a tűzkeresztségen, és készen állt szembenézni azzal, ami az Ígéret Földjén várja.

Punon kohóiban Mózes rézkígyót készíttetett, hogy ezzel védje meg népét a kígyómarások ellen. A láda mellett a kígyót is a sereg előtt vitték, pontosan úgy, ahogy a fáraó ureuszkígyóját az egyiptomiak serege előtt Mózesnek a kusiták ellen vezetett diadalmas hadjáratában. Az agg nomád törzsfőnök, aki egykor Egyiptom ifjú hercege volt, nem felejtette el, micso-da hatása van a jelképeknek.

A jordániai amorita királyságok pusztulása

Mózes Edomon, a Király Útja mellett szerette volna keresztülvezetni az izraelitákat, azonban az edomi Rekem király, Ézsau leszármazottja megtiltotta távoli rokonainak, hogy Moáb és Ammon felé átkeljenek a területén, mivel tartott északi szomszédai haragjától. Emellett az izraeliták bizonyították harci rátermettségüket, ezért veszélyesnek tekintették őket, akik bármikor vendéglátóik ellen fordulhatnak. Rekem a törzsi rokoni eskükre támaszkodott, ezek segítségével kívánta megvédeni Edomot az izraeliták támadásától. Mint kiderült, jól mérte fel a helyzetet – Mózes kellenlenül bár, de a kevésbé kényelmes utat választotta, és Edomot nyugat felől megkerülve észak felé tartott az Araba-medencén keresztül.

Az izraelita hadsereg elhaladt Obot mellett, majd átkelt a Zered-patakon (Vádi el-Hesza), így jutottak a moábiták földjére. A Holt-tenger keleti partja mentén haladtak Coár romjai felé: ez volt az a település, ahová Lót menekült Szodoma pusztulását követően. Elérték a Kerak-folyó szurdokát, amelyen felmászva megérkeztek az ammon törzs területére. Ekkor, az Egyiptomból való kivonulás negyvenedik évében megkezdődött az Ígéret Földjének izraelita meghódítását jellemző mészárlás.

Az edomi Rekem király joggal tartott Jahve gyermekeitől. A következő évtizedben Hósea, az izraelita hadúr, akinek Mózes új nevet – JÓZSUE – adott, véres hadjáratot vezetett a Jordán-folyón túli királyságok területén, amely senkit sem kímélt. Szichont, Ammon királyát és Ogot, Básán királyát levágták, Józ sue serege „betöltötte az átkot” amorita rokonain, „az egész városon... férfiakon, nőkön és gyerekeken egyaránt. A jószágot ellenben, meg a városokból összeharácsolt javakat zsákmányul” (MTörv 3:6–7) megtartották. Idővel még a midiánitákat sem kímélték, akik pedig szállást

JÓZSUE: „Ja megmentett”.

adtak nekik. Akár barát, akár ellenség, senki sem menekült meg Jahve seregének haragjától.

Mikor közelgett a tél, a horda megállt és letáborozott Moáb pusztáján. A sátorváros Abel-Sittimnél, a Jordán-folyótól keletre terült el, a Holt-tenger északi csücskénél.

A folyó túlpartján élők már értesültek a mészárlásról és rettegetek az izraelitáktól. A térségben évszázadok óta viszonylagos béke és nyugalom honolt, ám most keletről nagy veszedelem fenyegette Kánaán dombjait és völgyeit. Józsue könyvéből megismerhetjük, miként ért véget a béke és a biztonság ezen a nagyszerű tájon, amikor az izraeliták átkeltek a Jordán-folyón. A rettenetes idők öröksége mind a mai napig ott van abban a mély és szívós bizalmatlanságban, amellyel „Ábrahám fiai” viseltetnek egymás iránt.

Halál a Nebo-hegyen

Mikor az izraeliták már készen álltak arra, hogy belépjenek a földre, amelyet Jahve prófétája ígért nekik, Mózes utolsó alkalommal állt népe elé. Élete itt, a folyó keleti partján ér véget, mert Jahve megtagadta tőle, hogy beléphessen az Ígéret Földjére. A Kr. e. 1407/1406. évi tél a végéhez közeledett és negyven évvel a kivonulás után a tavasszal együtt új korszak veszi kezdetét Izrael népének történetében. Az összesereglett törzsek előtt Mózes átadta Izrael vezetését a seregek parancsnokának, Józsuénak, majd a két férfi felment a Nebo-hegy tetejére és Mózes „nem tört szemmel” végignézett a földön, amelyet Jahve gyermekeinek adott, majd csendben megtért őseihez „az Úr ígérete szerint”.

A prófétát egy Bet-Peor közeli barlangban temették el, csontjai mind a mai napig érintetlenül nyugszanak ott. A következő évszázadokban csak egyetlenegyszer zavarták meg a titkos sír nyugalma – a Jeruzsálem bukása előtti napokban Jeremiás próféta elhozta a szövetség ládáját Salamon templomából és ide, Mózes sírjához rejtette el. Míg Jeruzsálemből és szent templomából üszkös romok maradtak és Jahve népét elhajtották Babilonba, hogy ismét rabszolga legyen belőlük, a Hóreb hegyéről való táblák biztonságban voltak az aranyozott ládában, amely annak a férfinak a csontjai mellett heverték, aki kiszabadította Izrael népét első fogságából és nemzetet kovácsolt belőle.

Történeti és régészeti háttér

A XIII. dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Ugaf	Kr. e. 1632–1629 (TK-ban hibásan 2 év 3 hónap)
2. Szehemkaré	Kr. e. 1629–1617 (TK-ban [elveszett])
3. Interregnum	Kr. e. 1616–1611 (TK-ban 6 év)
4. V. Amenemhat	Kr. e. 1611–1608 (TK-ban 3 év + x hónap)
5. Szehotepibré	Kr. e. 1608–1605 (TK-ban [elveszett])
6. Jufni	Kr. e. 1605–1602 (TK-ban [elveszett])
7. Szanhibré	Kr. e. 1602–1597 (TK-ban [elveszett])
8. Szemenkaré	Kr. e. 1597–1594 (TK-ban [elveszett])
9. Szehotepibré	Kr. e. 1594–1590 (TK-ban [elveszett])
10. Suadzskaré	Kr. e. 1590–1586 (TK-ban [elveszett])
11. Nedzsem[...jibré	Kr. e. 1586–1582 (TK-ban [elveszett])
12. Szobekhotepré	Kr. e. 1582–1580 (TK-ban 2 év + x hónap)
13. Renszeneb	Kr. e. 1580–1579 (TK-ban 4 hónap)
14. Hór	Kr. e. 1579–1574 (TK-ban [elveszett])
15. Szedzseff[...jkaré	Kr. e. 1574–1572 (TK-ban [elveszett])
16. II. Szobekhotep	Kr. e. 1572–1568 (TK-ban [elveszett])
17. Hendzser	Kr. e. 1568–1558 (TK-ban [elveszett])
18. Imiramesa	Kr. e. 1558–1550 (TK-ban [elveszett])
19. Antef	Kr. e. 1550–1548 (TK-ban [elveszett])
20. [...]Széth	Kr. e. 1548–1545 (TK-ban [elveszett])
21. III. Szobekhotep	Kr. e. 1545–1543 (TK-ban 3 év 2 hónap)
22. Noferhotep	Kr. e. 1543–1533 (TK-ban 11 év 1 hónap)
23. Szihathor	Kr. e. 1533–1532 (TK-ban 3 hónap)
24. IV. Szobekhotep	Kr. e. 1532–1508 (TK-ban [elveszett])
25. [elveszett]	Kr. e. 1508–1506 (TK-ban [elveszett])
26. [elveszett]	Kr. e. 1506–1504 (TK-ban [elveszett])
27. V. Szobekhotep	Kr. e. 1504–1500 (TK-ban 4 év 8 hónap)
28. Iaib	Kr. e. 1500–1490 (TK-ban 10 év 8 hónap)
29. Az	Kr. e. 1490–1467 (TK-ban 23 év 8 hónap)
30. VI. Szobekhotep	Kr. e. 1467–1466 (TK-ban 2 év 2 hónap)
31. Szanhenré Szuadzstu	Kr. e. 1466–1464 (TK-ban 3 év 2 hónap)
32. Ined	Kr. e. 1464–1462 (TK-ban 3 év 1 hónap)
33. Hori	Kr. e. 1462–1457 (TK-ban 5 év 8 hónap)
34. VII. Szobekhotep	Kr. e. 1457–1456 (TK-ban 2 év 4 hónap)
35. [elveszett]	Kr. e. 1456–1454 (TK-ban [elveszett])
36. [elveszett]	Kr. e. 1454–1453 (TK-ban [elveszett])
37. [elveszett]	Kr. e. 1453–1451 (TK-ban [elveszett])
38. [elveszett]	Kr. e. 1451–1450 (TK-ban [elveszett])
39. Dudimosze	Kr. e. 1450–1446 (TK-ban [elveszett])
40. Ibi	Kr. e. 1446–1443 (TK-ban [elveszett])
41. [...]jubenré	Kr. e. 1443–1439 (TK-ban [elveszett])

A Kivonulás könyvében szereplő számok

A Kivonulás könyve 12:37 szerint az Egyiptomból kivonuló izraelita férfiak „mintegy hatszázezer” voltak. Ha ehhez hozzászámoljuk családjukat, a Mózesrel kivonuló nép – az izraeliták és a héberek „összeverődött népség”-e – létszáma több mint kétmillió fő. Kevés olyan tudós létezik, aki ezt valós számnak fogadja el, egyszerűen azért, mert a Sínai-félsziget pusztasága képtelen ennyi embert ellátni, ráadásul Egyiptom ókori lakosságának létszáma nagy valószínűséggel nem haladta meg a hárommilliót. A hatszázezer felnőtt izraelita férfi kérdését háromféle módon lehet megközelíteni:

1. Elfogadjuk, hogy ez a valós szám (erre nagyon kevesen hajlandóak).
2. Úgy tekintjük, hogy a hatszázezer létszám későbbi betoldás a szövegbe, olyan szám, amely talán a Salamon korában végzett adóösszeírásokon alapul, mivel egyes kutatók szerint a Kivonulás könyve abban az időben készült vagy akkor szerkesztették.
3. Az *alef* kifejezést a héber *törzsfőnök* szó – *aluf* – félreértelmezésének tekintjük, ami később az ezredek parancsnokainak megnevezése lett.

A harmadik lehetőséget érdemes jobban körüljárni. Az *aluf* szó annyit tesz, „vezér” – eredetileg talán a „család” vezére, és csak később használták katonai egység parancsnokának megnevezésére. A Kiv 12:37-ben szereplő „mintegy hatszázezer” feltehetően az eredeti hatszáz családfőt, harcost jelentette, akit kiegészített a családjából, törzséből való többi harcos. Valószínű, hogy a Kivonulás könyvében szereplő szám a Számok könyve 1:20–47-ben szereplő tételes felsorolásból származik, ahol minden egyes törzsnél a következő formula áll: „akiket [] törzséből vettek számba, X *alefim* Y száz főt tettek ki.”

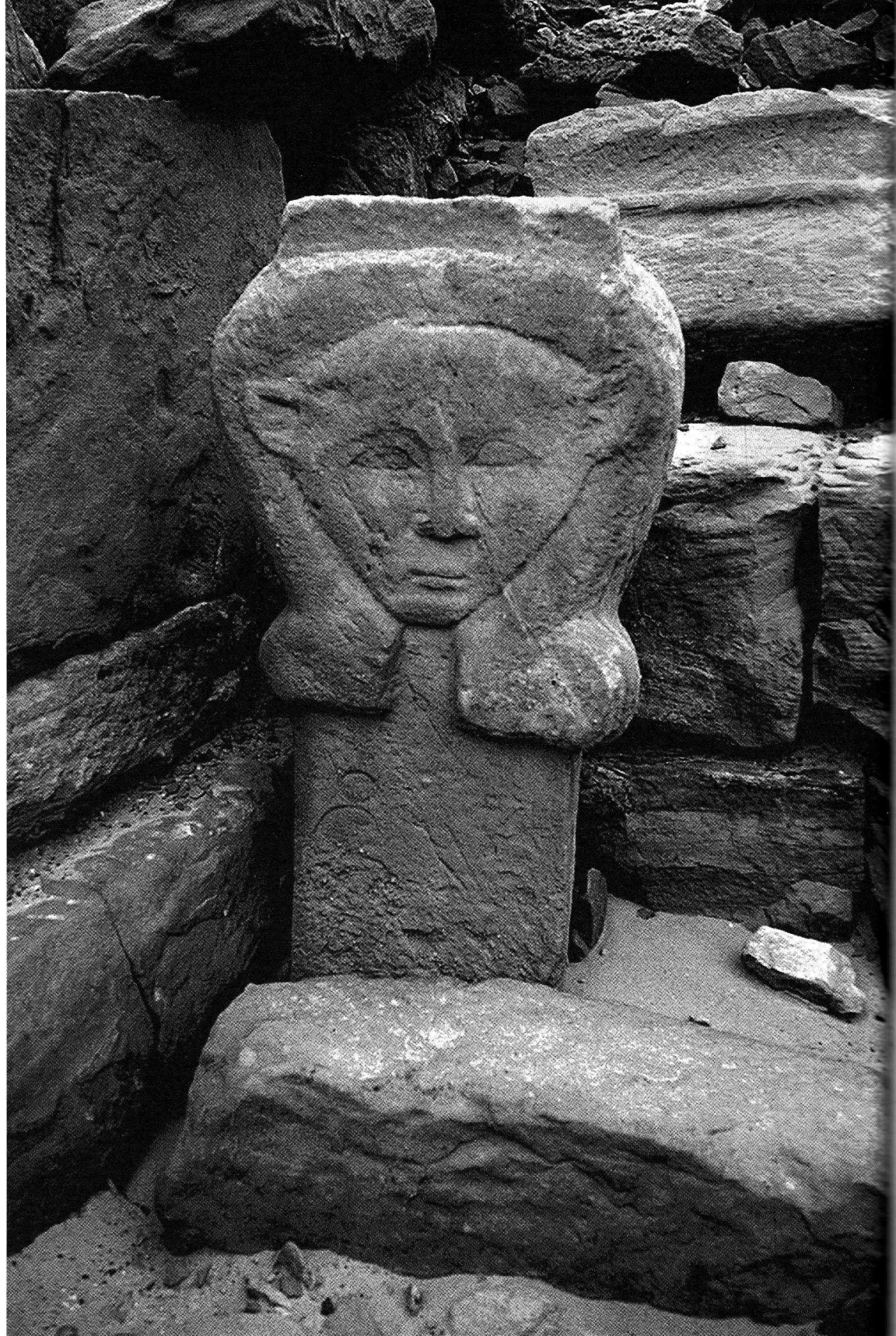
Tételezzük fel, hogy az *alefim* itt eredetileg a családok vezéreit jelentette és nem ezreket, a százas szám az egyes családokban található férfiak száma volt! Ennek alapján az alábbi táblázatból kiolvasható, hány felnőtt férfi hagyta el Mózesrel Egyiptomot:

Ruben törzse	– 46 család = 500 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 11)
Simeon törzse	– 59 család = 300 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 5)
Gád törzse	– 45 család = 650 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 14)
Júda törzse	– 74 család = 600 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 8)
Isszachár törzse	– 54 család = 400 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 7)
Zebulun törzse	– 57 család = 400 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 7)
Efraim törzse	– 40 család = 500 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 12)
Manasse törzse	– 32 család = 200 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 6)
Benjamin törzse	– 35 család = 400 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 11)
Dán törzse	– 62 család = 700 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 11)
Áser törzse	– 41 család = 500 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 12)
Naftali törzse	– 53 család = 400 húsz év feletti férfi (átlagosan családonként 6)

Összesen – 558 család = 5550 harcra fogható férfi (átlagosan családonként 9)

Az adatok alapján mintegy negyvenezer fő tartott Mózesrel, mikor kivonult Egyiptomból – ez a szám igencsak eltér a Kivonulás könyve 12:37-ben szereplő hatszázezertől. Bár negyvenezer ember is nagy tömeget jelent, ennyi nomád életmódot folytató ember már megélhet a Sínai-félsziget pusztáiban, ezért ahelyett, hogy önkényesen megállapítanék egy számot, úgy tekintem, hogy ennyi ember vett részt a Kivonulásban. Ugyanakkor egyáltalán nem biztos, hogy ez a szövegben szereplő hatszázezer szám valódi magyarázata: némileg talán rációfól, hogy amennyiben így értelmezzük a szöveget, túlságosan nagy a szórás az egyes családok felnőtt férfinekességénél.

A kivonulásnál jelenlévő emberek létszámát egy másik módszerrel is megbecsülhetjük: az egy családban lévő férfiak feltételezett számát megszorozzuk a Jákob érkezése (Kr. e. 1658) és a kivonulás (Kr. e. 1447) között élt nemzedékek számával. Mint az előző fejezetben láttuk, József leszármazása tizenegy nemzedéket említ közte és József között.

Józsefnek két fia volt – ha feltételezzük, hogy nemzedékenként legfeljebb négy fiú érte el a felnőttkort, akkor Efraim (József második fia) négy fiút nemzett, akik egyenként ugyan-csak négy dédunokát adtak Józsefnek. Így Efraim törzsének harmadik nemzedéke tizen-hat főt jelent. A negyedik nemzedék hatvannégyet, és így tovább, egészen a tizenegyedik nemzedékig, amikor az Efraim törzsébe tartozó férfiak száma családaikkal együtt jócskán túlvan már a millión is.

Azonban nem számoltunk két nagy negatív tényezővel: *a)* a héber rabszolgák rossz táplálkozásával és gyenge egészségügyi helyzetével, ami jelentősen növeli a csecsemőhalandóságot, valamint *b)* az egyiptomi „születésszabályozási módszerrel”, miszerint Mózes nemzedékétől fogva – egészen a kivonulásig, vagyis négy nemzedéken át – megölték az összes fiúcsesemőt. A csecsemőhalandóság talán felére csökkentette egy család fiúgyermekeinek számát (kettőre) – ez a negyedik nemzedéktől fogva érvényes, mivel akkor kezdődött a rabszolgaság. Mint feljebb kiszámoltuk, Efraim törzsének negyedik nemzedékében nagyjából 64 fiú lehetett, amikor a férfiak száma felére csökken. Így az ötödik nemzedék 128 fő, a hatodik 256, a hetedik pedig 512. Ezen a ponton a szorzószám egy lesz – vagy talán nincs szükség többé szorzásra –, mert ekkor vezették be a csecsemők meggyilkolását. Ennek hatására a felnőtt férfiak száma csökkenni kezd, hiszen a törzs életben lévő férfitagjai fiúutód nélkül halnak meg. A tizenegyedik nemzedékre az izraelita férfiak száma közelítőleg 500 lehetett a negyven családban, pontosan úgy, ahogy az a Számok könyve 1:32–33-ban szerepel.

A Sínai-félsziget csodáinak természeti és régészeti bizonyítékai

C. S. Jarvis őrnagy, aki a '30-as években a Sínai-félsziget angol parancsnoka volt, beszámol arról, hogy egyik sivatagi őrzőjratuk során különös csoda történt.

A sínai tevés csapatok jó néhány katonája megállt egy kiszáradt vádiban és éppen azzal foglalatoskodtak, hogy kiássanak valamit a sziklák lábánál felgyűlt durva szemű homokban. Megpróbálták hozzáférni a mészkősziklából lassan előszivárgó vízhez. Az emberek egymást váltogatva dolgoztak, míg Bes Sávís, a színes bőrű őrmester így szólt: „Na, majd én!” – és elvette az egyik embertől az ásót, azzal eszelős iramban ásni kezdett, pontosan úgy, ahogy a világ minden tisztese teszi, amikor szeretné megmutatni embereinek, hogyan kell csinálni a dolgokat, de nem tervezi, hogy néhány percnél tovább folytatja a munkát. Egyik nagy erejű mozdulatával véletlenül a sziklát találta el – a homok marta mészkő kemény, sima felszíne kettérepedt és leesett a földre. Alatta ott volt a lágy kő, amelynek nyílásai-ból egyszerre vízsugár lövellt elő. A szudániak, akik jól ismerik a próféták tetteit, de nem tisztelik őket különösebben, szinte egyszerre kiáltottak fel: „Nézzétek! Mózes próféta!”

A Sínai-félszigeten lezajlott vándorlás egyik legnagyobb csodája, hogy szinte semmilyen régészeti emlékünknél nem maradt az izraelitákról. A sivatagban folytatott vizsgálatok során sehol sem találtak egyértelmű nyomokat, amelyek nagy táborhelyeket jeleztek volna, amit a szövegmagyarázók úgy értelmeztek, hogy az izraelita törzsek sohasem haladtak el erre-felé. Való igaz, hogy az előkerült cserépanyag nagyon gyenge, ám nem is várhatunk mást egy nomád vándorlás során. Az agyagedényekhez víz kell, föld vagy agyag és égetőkemence. A nomádoknak egészen egyszerűen nem állnak ezek a rendelkezésükre. Mivel állandóan úton vannak, ezért olyan anyagokra van szükségük, amelyek kibírják a hosszú utazást:

80. kép (szemben): Hathor, a tehénistennő arca a Sínai-félszigeten, a Szerabit el-Hadimban lévő templomból.

márpedig a törekeny agyagedények nem ilyenek. Pontosan a vándorlás az oka annak, hogy az izraeliták vándorlással töltött éveiről nincsenek régészeti emlékek. Az Ókori Kelet Oxfordi Régészeti Enciklopédiájában világosan kifejtik, hogy az elhagyott nomád lakhe-lyeket ma sem könnyű észrevenni.

A sátrak régészeti szempontból vakfoltok, mivel a maradványaik gyakorlatilag nem léteznek (például a sátorrudak fából vannak). Manapság a sátorcölöpök meghajlított fémdarabok, amelyeket a helyi kovács készít, ám az ókorban ezek általában fából készültek, bár az ásatásokon néha előke-rül egy vasból készült sátorcölöp. A cölöpöket egy kéznél lévő kődarabbal verték a földbe. Kecseszörből font lapjai és birkagyapjúból készült kötelei miatt a sátorból alig marad valami (OEA V. 181. o.)

Ennek ellenére a Sínai-félszigeten folytatott régészeti felmérések során több mint 300 lelő-helyet találtak a középső bronzkorból, ami azt jelenti, hogy abban az időszakban, amikorra az Új Kronológia teszi a kivonulást, komoly élet zajlott ezen a területen.

A „bizonyítékok hiánya” a Jordán-folyón túli területért vívott háborúval kapcsolatban is gyakorta elhangzik. Valóban, az ókori Moáb és Ammon területén végzett első felméré-sek és ásatások alapján úgy tűnt, közel ezeréves lyuk tátong a régészeti leletek sorában, a korai bronzkori kultúra összeomlásától egészen a vaskorig. Ám ahogy múlik az idő, úgy válik egyre árnyaltabbá ez a kép – KÖB II-B erődítések nyomai kerültek elő és végre KÖB kerámiák is előkerültek.

A fennsíkon, Ammán erődjében és Umejriban a nyugatihoz hasonló sán-cok nyomaira bukkantak – Umejri sáncának aljában száraz árok is volt. A tény, hogy jelentős mennyiségű középső bronzkori kerámiát találtak máshol – Abú Szeneszle, Abila, Dzseras, Dejr Ajn Abata, a Baka-völgy, Mehajját – valamint a Jordán-folyón túli területek északi részén – többek között a keleti sivatagos részen – végzett felmérések azt jelzik, hogy hama-rosan jóval pontosabban ismerjük majd ezt a korszakot. (OEA V. 232. o.)

Meglehet, az izraeliták nem foglaltak el nagyvárosokat, azonban a KÖB II-B időszakban léteztek kis erődök, köröttük sátorvárosokkal a Jordán keleti partján élő amorita – és ezért alapvetően pásztorkodó életmódot folytató – közösség földjén. Éppen azért nem találunk túl sok régészeti leletet a Negev déli részén és a Jordán-folyón túli fennsíkon a KÖB II-B és KÉB idején élt félnomád népességtől, mert magába olvasztotta őket egy ugyancsak nomád életmódot folytató népcsoport, amelyik ekkor jött ide: az izraeliták. Izrael népe továbbhaladt Kánaán irányába, ahol lerombolták a középső bronzkori városokat, míg ők maguk továbbra is jó néhány évtizedig sátortáborokban éltek, és csak lassan építettek fálvakat, költöztek be az elhagyatott városokba. A negyvenévnyi pusztai életmód után a letelepedett életmódot nem ismerő félnomád izraelita törzsek támadása az Ígéret Földje ellen pontosan megmagyarázza, miért maradt olyan kevés városias lelet Kánaánban a késő bronzkor I korából.

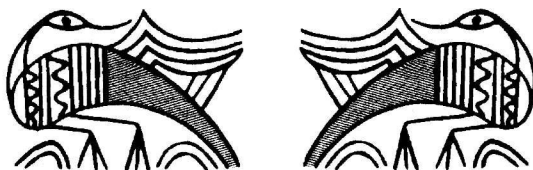
Ez egyúttal megmagyarázza a Har-Karkomnál lévő település időszakos elhagyatottsá-gát, ahonnan KB és KÖB I. kerámialeletek kerültek elő, azonban a KÖB II-B időszakból semmit sem találtak. Miként maradhatott volna ránk izraelita kerámiaanyag, ha nem készítették agyagedényeket?

A második esztendő második hónapjában, a hónap huszadik napján fölemelkedett a felhő a tanúság hajléka felől. Izrael fiai tehát tábort bontottak és pihenőket tartva (odébb vonultak) a Sínai pusztáról. A felhő Paran pusztájában ereszkedett le.

(Számok könyve 10:11–12)

DAVID ROHL
AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

Tizenegyedik fejezet

JÓZSUE ÉS A HÓDÍTÁS

(Józsue könyve 1:1-től 24–33-ig)

*Jerihó – Ai – Gibeon – Az első déli hadjárat – Hácór és az északi hadjárat
– A második déli hadjárat – Szichemi szövetség – Sesi és az amalekiták*

A történet

Kr. e. 1406-ot írunk. Az izraelita hadsereg Sittimben, Moáb pusztáján táborozik, Jerihóval szemközt. Már csak néhány nap van a tavasz végéig és a város földjeinek termése biztonságban, a falak között áll a raktárakban. A Jordán völgyében élő parasztok elmenekültek falvaikból, a „Pálmák városa” sáncai mögött kerestek menedéket. Jerihó királya biztos benne, hogy erődje falai megállítják az izraelita hordát, elvégre elődeinek utolsó két nemzedéke építette és erősítette a lenyűgöző középső bronzkori erődváros védműveit. Jerihó, a támadók elleni harc védőbástyája bevehetetlen.

Védműveit gondosan megtervezték. A támadók seregének először a nyílt terepen – halálzónán – kell átjutnia, hogy a falak alá érjen. A várost négy méter magas bélésfal veszi körül, ami a meredeken emelkedő vármező alapját támogatja. A harmincöt fokban lejtő falat fehér mész és gipsz fedi, csúszós felszínén szinte lehetetlen felmászni. A hatalmas földsánc tetején pedig hét méter magas vályogtéglá fal áll, alapja három méter széles. A Jerihót körülvevő sánc teljes magassága huszonnégy méter, teljes vastagsága pedig több mint huszonnégy méter.

Akik szemből nekirontanak a falnak, azok mind egy szálig odavesznek a nyilak és parittyakövek záporában és a forró szurokban, amit a csúszós lejtőn felmászni próbáló ostromlók nyakába öntenének. A támadó egységek lándzsái alig érnék el az erőd falának tetejét, és faltörő kossal sem mennének semmire, hiszen nem tudnák átütni a vastag falakat. Jerihó uralkodója magabiztosan nézte az izraelitákat – nyílt támadásban nem tudják bevenni

81. kép (szemben): Beduinok a Sínai-hegy alatt elterülő pusztában.

városát, ha pedig ostromra kerül sor, a behordott gabona és a városon belüli forrás segítségével az emberek szinte a végtelenségig képesek tartani magukat. Azonban bármennyire is biztos volt dolgában a király, a város lakói aggódtak. Hallották, mit műveltek az izraeliták a Jordánon túl élő nomádokkal és azt is, hogyan semmisítette meg Jahve az egyiptomi hadsereget a Sás-tengernél. Jahve gyermekei a fejekben zajló háborúból már győztesen kerültek ki – Izrael legnagyobb fegyvere a rémület volt.

A két kém, akiket Józsue Jerihóba küldött, elmondta mindezt neki. Rácháb, a prostituált házában laktak, a város északi részén. Itt, a felsőváros fala és a lejtő alján, a külső bélésfal között alacsony terasz feküdt, rajta a város alacsony rangú lakóinak házaival. Ez volt a város vöröslámpás negyede. Akárcsak Jerihó többi részén – különösen a domb keleti oldalán – a házakat az utcaszinten lévő boltok és raktárak fölé építették. Amint az Józsue könyvében olvasható, Rácháb háza közvetlenül a külső falnál állt – a kémek úgy menekültek ki a városból, hogy leeresztette őket a külső fal északi részén nyíló ablakon.

Rácháb egy kötéllel leengedte őket az ablakból, háza ugyanis a város falánál állt, a város fala mellett lakott. (Józs 2:15)

A falak leomlottak

Az izraelita törzsek a Jordán keleti partjánál álltak, készen arra, hogy átkeljenek az Ígéret Földjére. Jahve ismét „csodát” művelt és újból kettéválasztotta a vizeket. Feljebb, Adama közelében kisebb földrengés volt, ami egyáltalán nem meglepő a Jordán völgyében. A folyó nyugati partján magasodó földfal összeomlott és elállta a víz útját, így Izrael népe száraz lábbal kelhetett át a túlsó partra. Az egyiptomi kivonulást jelző csoda a Sás-tengernél most, Jahve gyermekei történetének új fejezete elején megismétlődött, ha valamivel szerényebb méretben is.

A folyómederben Józsue elrendelte, állítsanak tizenkét követ, tizenkét követ pedig hozzanak el a Jordán medréből, hogy felállítsák az izraeliták Gilgal nevű táborhelyén (a név jelentése: „kőrakás”). Néhány órával azután, hogy átkeltek a folyón, az Adamánál létrejött ideiglenes gátat elmosta a víz és a Jordán újból megszokott medrében sietett a Holt-tenger felé.

Az izraeliták Abib hónap – a kánaánita naptár első hónapja – tizedik napján léptek az Ígéret Földjére. Húsvétot tartottak Gilgalban és az összes férfit, aki a pusztában született, a szent háború előkészületeként kőkessel körülmetélték. A szertartáshoz használt kőszilánkokat a Jerihótól néhány kilométerre északkeletre lévő kovaköves dombról szedték, ahol Gilgal feküdt.

A hadsereg néhány napig pihent, amíg a katonák sebláza elmúlt, majd megindult Jerihó felé. Józsue és a vének úgy érezték, nagy dolgok vannak készülőben – akárcsak a kivonulás idején és a Hóreb-hegynél töltött idő-

szakban, különös jelekre lettek figyelmesek. A föld az első adamai rengés óta nem nyugodhatott – a Nagy Hasadék völgye ébredezett hosszan tartó álmából, a Szodoma és Gomorra elnyelését követő évszázados pihenésből.

A hadsereg hat napon át masírozott néma csendben Jerihó falai körül, amit csak a papok *sofárai*, kosszarvból készült túlkei törtek meg. A város lakói figyelték őket a magashól és szívüket megtöltötte a félelem, amikor megpillantották a hatalmas, néma sereg elején haladó aranyládát, Jahve szövetségének jelképét. A hetedik napon a föld megrázkódott és felnyögött, Jerihó óriási falai pedig megrepedtek és leomlottak – a sánc és a bélésfalak lebucskáztak a falak tövében lévő árokba. Fojtogató porfelhő szállt fel, ami még a Napot is elhomályosította.

Úgy tűnt, a rázkódás sohasem marad abba, míg végül ugyanolyan gyorsan, ahogy jött, elmúlt. Az izraeliták leporolták magukat és a város felé pillantottak, amely lassanként kibontakozott a szállongó por függönyéből. A napsugár ismét megmutatta Jerihót, Józsue harcosai pedig néma áhítattal bámulták fogadott istenük művét. Jahve lerombolta ellenségeik védműveit és a város tárva-nyitva állt a támadók előtt.

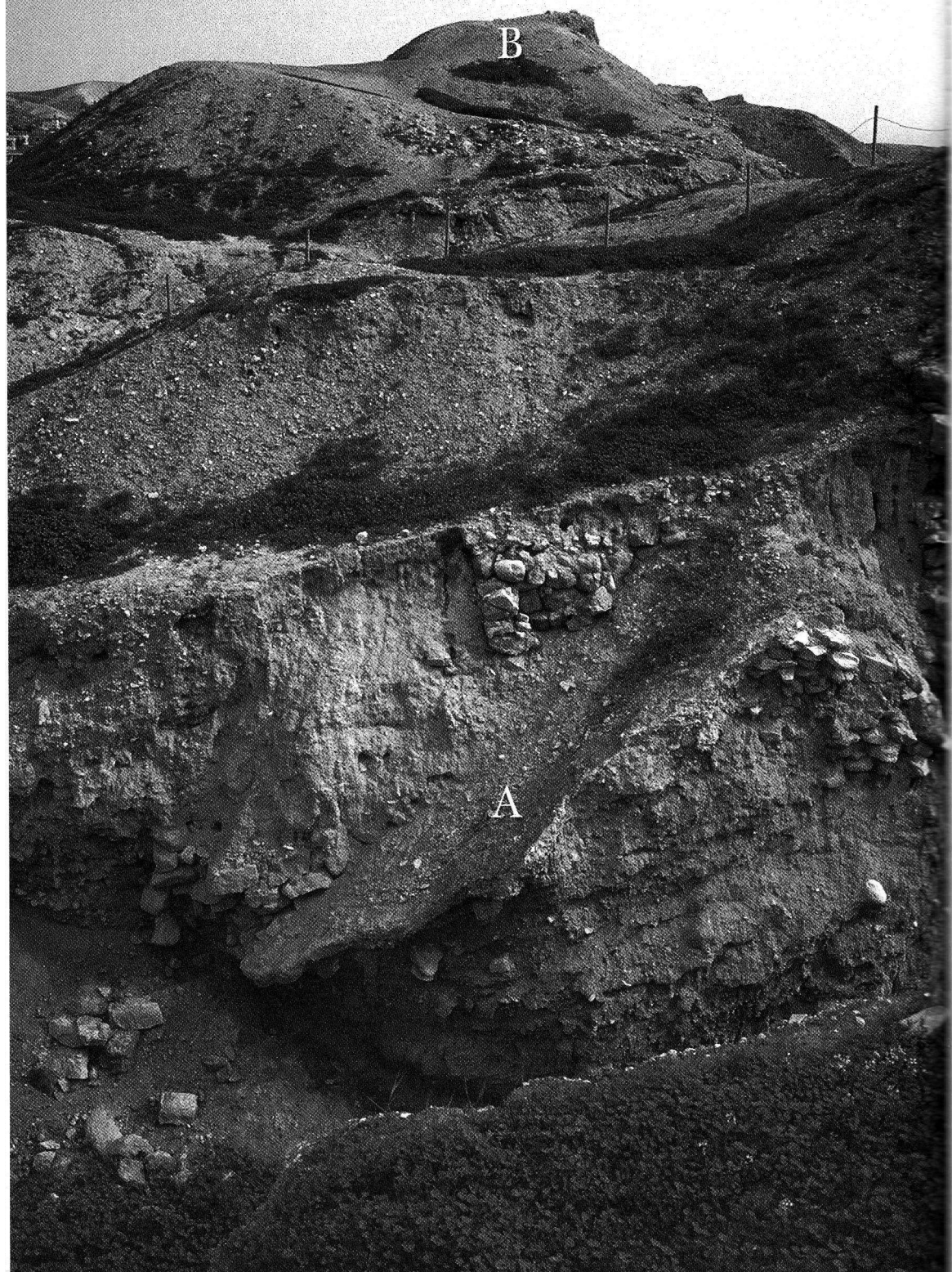
A nyolcezer harcos fülsiketítő csatakiáltással rohant fel a téglákkal borított lejtőn a réseken át a városba. Akik a falak összeomlását követően még életben maradtak, azokat az utcákon vágták le. Kétezer férfi, nő és gyerek vére folyt le a város csatornáin, miközben Jerihó égett. A gabonával teli korsók feketére pörkölődtek, a magok elszenesedtek. Semmi sem maradt épen, kivéve Rácháb házát, aki megvédte az izraelita kémeket. A szajhát és családját kikísérték a pusztításból, hogy csatlakozzon a hódítókhoz. Egy Júda törzséből való izraelitához ment feleségül, fia, Boáz pedig Dávid király és így a názáreti Jézus őse lett (Máté 1:5).

Jerihóból füstölő romok maradtak csupán, az átkozott földet negyvenöt évig senki sem lakta és utána is csak ideiglenes lakhelynek használták. Ez volt a köszöntője mindazoknak, akik szembeszegülnek Jahvének és választott népének.

Átkozott, aki belefog, hogy újjáépítse e várost! Rakja az alapot elsőszülöttjére, kapuit állítsa legkisebb gyermekére!
(Józsue 6:26)

Jerihó régészeti feltárása

A Józsue vezette ostrom Jerihó ellen a Biblia egyik legnagyobb erejű története, azonban a Tell esz-Szultánnál – így hívják a Jerihóból maradt halmot – végzett régészeti feltárások semmiféle bizonyítékot nem szolgáltatottak arra, hogy a késő bronzkorban város állt ezen a helyen. A Hagyományos Kronológia szerint az izraeliták a vaskor kezdetén érkeztek Kánaánba, ami azon a feltételezésen alapul, hogy a kivonulás történetében szereplő fáraó azonos II. Ramszesszal. Mindenki abban reménykedett, megtalálják

az izraelita hódítás nyomában maradt pusztulást, ha a Jerihóhoz hasonló lelőhelyeket feltárják. Sajnos, ahogy a különböző ásatások haladtak előre, egyre világosabb lett, hogy azok közül a városok közül, amelyeket a Biblia szerint Józsue elfoglalt és felégetett, egyetlenegy sem ebben az időben romboltak le: vagy már a késő bronzkorban is elhagyatott romok voltak, vagy folyamatosan zajlott bennük az élet. Ha pedig mégis pusztítás nyomait találták, az a rétegvizsgálatok alapján vagy az izraelita hódítás ideje előtt vagy azt követően következett be. Ennek köszönhetően Józsue hódítása is bekerült a bibliai legendák közé. Feltehetően az egész történetet csak kitálgatták, és az izraeliták sohasem foglalták el hadjáratok során ezt a térséget. Talán a helyi lakosság része volt a tizenkét törzs és fejlődése során idővel létrehozta Izraelt? A jelenleg uralkodó fejlődési modellnek ellentmondó bibliai történetet egyszerűen figyelmen kívül hagyják.

Ugyanakkor az Új Kronológiában a hódítás a középső bronzkor utolsó szakaszában (KöB II-B Kr. e. kb. 1440–1353)* zajlott le. Régészeti leletek azt mutatják, hogy a Józsue hadjáratában érintett városok igenis elpusztultak ebben a korszakban. Józsue támadása nem a késői bronzkorban történt, ahogy azt a tudósok évtizedeken keresztül hitték – a régészeti bizonyítékok egyértelműek. A nagy jelentőségű pillanat, amikor Izrael népe meghódítja Kánaánt, a középső bronzkor utolsó szakaszában következett be.

A dombok közé

Immár nyitva állt az út a központi dombság irányába. Jerihótól északnyugatra a Vádi Mukkuk bejárata nyílt, ami a magasan lévő központi vonulatra vezetett, arra az útra, amelyiket Ábrahám tapodta, amikor Kr. e. 1854-ben Mezopotámiából Egyiptomba vándorolt át. A vádi elején, Ábrahám útjának közelében állt Ai városa – HIRBET EL-MUKKATIR –, Józsue seregének következő áldozata. Lakói előbújtak az egyetlen kamrából álló kapuórbódnén, a kis, erődtített város északi falánál, hogy szembenézzenek az izraeliták előőrsével. A Jerihó felett aratott győzelem miatt a tizenkét törzs önteltségében csak jelképes, háromezer főből álló egységet küldött Ai elfoglalására. A város katonái visszaverték az izraeliták támadását és egészen Vádi el-Gajéig üldözték őket, a *sebarimig* („sziklák”), ami fehér mészkőből álló csipkézett szikla Hirbet el-Mukkatirtól keletre. Harminckettőt megöltek Józsue legjobb harcosai közül, mielőtt visszavonultak volna három méter vastag fallal körülvett városuk biztonságába, amelynek bizonyos részeit óriási kö-

* A Középső bronzkor utolsó szakasza – másként KöB II-C vagy KöB III – beleér a KéB I-A szakaszba, amely Egyiptomban a nagy hükszós dinasztiával veszi kezdetét.

HIRBET EL-MUKKATIR: „áldozati ajándék”, ami talán arra utal, hogy a tűz pusztítása Jahvének szánt ajándékká tette a várost.

82. kép (szemben): Kenyon 1. árka Jerihóban, benne a vármező (A) és a felső vár (B) maradványaival.

vekből, mintegy ciklopi módon építették. A sikertelen támadás meglepte Józsuét, aki másodszor csellel igyekezett kicsalogatni a védőket a városból, hogy serege másik része bevehesse közben Ait hátulról.

Az éjszaka folyamán az izraelita hadsereg nagyobbik részét a mély Vádi Sebanba rendelték, amely a várostól nyugatra található. Hajnalban egy másik, kisebb egység jelent meg Aitól északkeletre, Vádi el-Gajében, ahol Ai védői tökéletesen rájuk láttak. Maga Józsue vezéreivel együtt a Dzsebel Amú Ammár hegy tetején állt, amely a várostól északra helyezkedik el.

Ai bátor védői ismét kisorjáztak az északi kapun és összecsaptak a Vádi el-Gajében álló támadókkal. Ismét viaszorították az izraelitákat és a Jordán völgye felé űzték őket. Ám amikor visszaneztek, azt látták, hogy Ai felett óriási fekete füstfelhő tornyosul – a város égett. Ai lakói felhagytak a harccal és igyekeztek visszaérni, hogy megmentseik családjaikat, ám ezzel csak annyit értek el, hogy csapdába estek a két izraelita hadsereg között. A Vádi Sebanban megbújó nagyobbik sereg nyugatról rárontott a védetlen Aira, és az izraeliták éppen azzal foglalatostkodtak, hogy kifosszák a várost. Ai bátor védői nem menekülhettek – a Moábban és Ammonban már megismert és Jerihóban is megismételt kegyetlen végkimenetel végigvándorol majd az Ígéret Földjén, ahogy Józsue egymás után vezeti a hadjáratokat Kánaánban. Ait földig rombolták és senkit sem hagytak életben. A város sohasem épült újjá, Jahve átka még mindig ott lebeg a lerontott falak felett.

Bryant Wood és önként jelentkező amerikaiakból álló csapata a '90-es évek második felében részben feltárta Hirbet el-Mukátiirt.* Erődített város leégett maradványait találták itt, amely egészen a Hasmoneusok idejéig lakatlan maradt, amikor is erődöt építettek a régóta elhagyatottan álló romokra. A romok között jó néhány parittyakőre bukkantak, amely a megégett törmelék szintjén hevert, és talán az izraelita támadók hagyták ott. R. Wood talált néhány forrást is, amelyekben Hirbet el-Mukáti más néven szerepel. A XIX. század végén, amikor a Szentföld régészeti kutatása még gyerekcipőben járt, a helyiek Hirbet Ainak – „Ai romjai”-nak – hívták a Vádi el-Gaje végében található dombot.

Józsue napfogyatkozása

Jerihó és Ai bukásának hírére Kánaán minden lakója rémülten nézett a másokra – mi lesz most? Ki a következő? Gibeon városának vénei összegyűltek tanácskozni és arra jutottak, városukat veszély fenyegeti, hacsak nem tudnak békésen megegyezni az új fegyveres hatalommal és megadni magukat neki. Küldöttséget menesztettek Józsuéhoz, hogy kímélje meg a várost és fogadja el a felkínált szövetséget. Az izraeliták vezetője elfogadta

* Az Ai-hadjárat helyrajzi részletei Bryant Wood vizsgálatain alapulnak, amelyet Hirbet el-Mukáti környékén végzett – teljesen megfelelnek a Biblia szövegében szereplő leírásnak.

ajánlatukat és megígérte, hogy Gibeonnak nem esik bántódása. Azonban Jeruzsálem, Hebron, Jarmut, Lachis és Eglon uralkodója szövetséget hozott létre és ostrom alá vették a várost. Kr. e. 1406. július 13-án Józsue, akit kötött az esküje, hogy megvédi újdonsült gibeoni szövetségeseit, elindult seregével a Gilgalban lévő táborból, hogy szembenézzen a déliek egyesített erejével. A csata másnap egész délelőtt tartott és jócskán átnyúlt a délutánba is. 15:15-kor az ég elsötétült, ahogy a Hold áthaladt a Nap előtt. A fegyvercsörgés egy pillanatra elhallgatott, ahogy a harcoló felek felnéztek az égi jelre. A kánaániták úgy értelmezték ezt, hogy isteneik megharagudtak rájuk, az izraeliták pedig Jahve csodás hatalmának újabb bizonyítékát látták benne. A sötétség két perce alatt a csata erőviszonyai átalakultak. Az izraeliták támadásba lendültek és lesújtottak a dermedten álló ellenfélre, elszántságukat megerősítette Jahve jelenléte a fejük felett. Estére a tizenkét törzs Gibeon falai előtt legyőzte a déliek egyesített hadseregét.

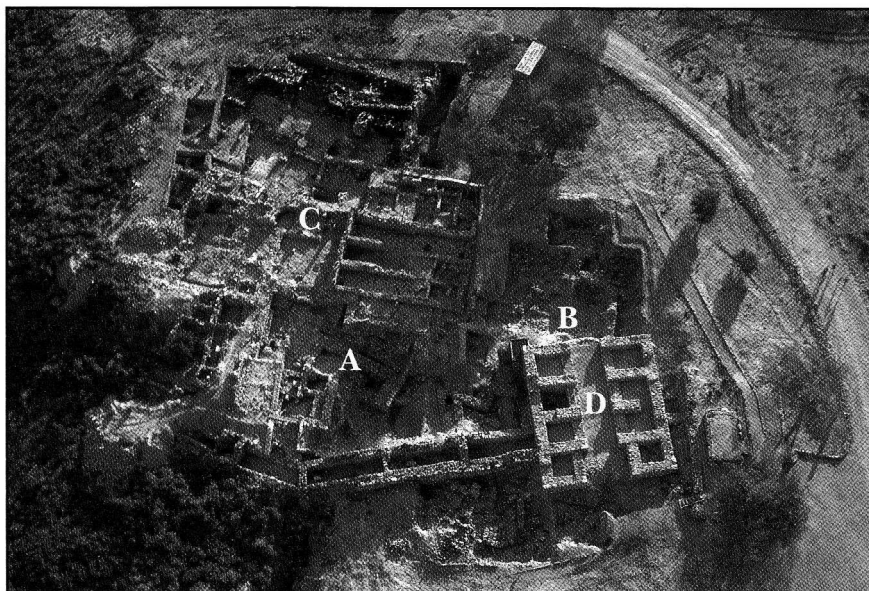
Másnap Józsue üldözőbe vette a túlélőket és a Bet-Horon lejtője néven ismert hágón túl, egészen Makkedáig kergette őket. Itt sikerült elfognia az öt királyt, és Izrael seregének parancsnokai előtt saját kardjával végzett velük. Az uralkodók holttestét a fák ágaira lógatták fel, hogy teljes legyen a szegényük, majd napnyugtakor levették onnan őket és bedobták egy közeli barlangba.

Elfoglalták Makkeda városát is, lakóit pedig kardélre hányták. Ezt követően továbbmentek Libna és Lachis felé, amelyeket ugyancsak felégettek, lakóikat megölték. Horam, Gézer királya idejött, hogy csatára keljen az izraelitákkal, ám őt is legyőzték, városát pedig elfoglalták. Józsue továbbhaladt Eglon irányába, dél felé, ami ugyancsak Jahve „átkának” esett áldozatul. Innen Izrael serege északkelet felé fordult, hogy visszatérjen a dombságra és bevegye Hebront, valamint Debirt – porig rombolták mindkettőt, lakóit pedig egytől egyig kivégezték. Mivel közeledett a tél, Józsue visszavezette seregét Gilgalba, Jerihó oázisához. Nyomában csak üszkös romok maradtak.

A királyságok fő székhelye

A következő év (Kr. e. 1405) tavaszán a tizenkét törzs harcosai ismét összegyűltek Jerihó romjai előtt. Józsue újból végighaladt velük a Vádi el-Gajén, Ai romjai mellett, míg kiért arra az útra, amely a központi dombság gerince mentén fut végig. Ez alkalommal észak felé fordult: ez volt a hódító hadjárat iránya ebben az évben.

A szichemi királyság városait, amelyeket ősi kapcsolat fűzött Ábrahámhoz, hamar elfoglalták, magát Szichemet is kézre kerítették. Ezután átkeltek a Jiszreel völgyén, hogy rátámadjanak a Galileában lévő településeken. Józsue és serege lassan, fokozatosan egyre közelebb ért a térség legnagyobb városához, amely annyi zsákmányt ígért, mint Izrael minden hódítása összesen.

83. kép: Hácór felső városa a KőB II-ből való palota sarkával (A) és a KőB II. templommal (B), amelyeket részben még mindig fednek a késő bronzkorból való maradványok (C) és a vaskori kapu (D).

JABIN, HÁCÓR királya uralkodott az összes északi város felett. A József könyve 11:10 szerint ez a város volt „a királyságok fő székhelye”, a régészeti feltárás pedig alátámasztotta, hogy nagyon fontos szerepet játszott a középső bronzkorban. Az óriási területen, hétszáz hektáron elterülő alsó várost vastag földsánc vette körül. Déli oldalán állt a királyi negyed (100 hektár) és Jabin palotája – amely javarészt még mindig a késő bronzkori palota alatt található –, valamint a főtemplom, benne nagyméretű, négyszögletes teremmel.

A két várost – alsó és felső – vastag kőlépcső kötötte össze. A lakók némán figyelték a királyt, aki közölte velük a délről érkező komor híreket. Az újfajta hadviselés létüket fenyegette. Az egész lakosságnak az a feladata, hogy védje a királyságot: minden épkézláb férfi köszönjön el családjától, fogja fegyverét és csatlakozzon a főkapu előtt gyülekező sereghez! Hácór szövetségesei a kánaánitákból, amoritákból és indoeurópai nyelvet beszélő uraikból álló északi egyesült seregben közelednek a város felé, hogy csatlakozzanak a Hácórt védő erőkhöz.

A „megszámlálhatatlan sereg, akár a tenger fővénye” negyvenezer főből állt és Merom vizeinél ütött tábor, ott várta az izraelita támadókat. József serege háromszoros túlerővel nézett szembe, ám mostanra harcedzett, kegyetlen katonák lettek Izrael népéből, míg Jabin seregét javarészt a város

JABIN: kánaánita *Ibni [-Addu]*. **HÁCÓR:** a mai Tell el-Keda.

lakói alkották. Az izraeliták áttörték az északi szövetség haderejének merev hadrendjét és az aranyozott kocsikon álló, királyi díszbe öltözött uralkodókat vették célba. A heves támadás és a roham összpontosított ereje váratlanul érte a védőket – Jabin és a többi uralkodó nemsokára azt vette észre, hogy Józsue seregének élcsapatai már dárdájukat dobják rájuk. A hatalmas kánaánita uralkodó megrettent: megfordította szekerét és visszamenekült Hácórba.

Mikor a katonák látták, hogy vezetőik visszavonulnak, a sereg minden harci szellemét elvesztette. Aki tudott, visszamenekült városába, a többiek halálukat lelték a Merom forrása mellett. Teljes volt a vereség: az izraeliták egészen otthonukig üldözték a legyőzött katonákat. A városok sorra megadták magukat: nyugaton Fönícia határától keleten egészen Micpa völgyéig minden az izraeliták kezére került. A városokat nem rombolták le – ezek lettek azoknak a törzseknek központjai, akiknek az volt rendelve, hogy elfoglalják az Ígéret Földjének északi részét. Mivel észak felől nem kellett támadástól tartania, Józsue visszafordult és diadalmas seregével felvonult Hácór falai alá.

A meromi csata után a helyi lakosság többé semmiféle szervezett ellenállást nem fejtett ki. Úgy tűnt, semmi sem állhat Józsue serege útjában.

Rövid ostrom után bevették a várost. Az alsó részét (3. réteg) felégették, a lakosságot kardélre hányták. A felsőváros tartotta magát egy darabig, ám végül ez is elesett. Mikor Józsue parancsnokai beléptek a palotába, Hácór királyát elefántcsont trónusán találták, körülötte gyermekeivel. A király nagynevű családja méltóságteljes nyugalommal várta sorsa beteljesülését. A király feleségeit, fiait és lányait Jabin szeme láttára ölték meg és maga Józsue mártotta pengéjét az öreg király mellkasába, így vetett véget a középső bronzkori Kánaán legnagyobb dinasztiájának. A királyi palotát felgyújtották, a romokat „sóval hintették be”.

A szövetség köve

A Jordánon túli háborúkat és a középső dombvidék kézrekerítését követő harmadik hadjárat nyolc hónapig tartott. Mikor közeledett a tél, Józsue minden népét Szichemhez hívta. A szent terület udvarán, ahol egykor Ábrahám pihent a tölgyfa alatt, és ahol Izsák szentélyt épített El-Saddáinak, nagygyűlést tartottak. Józsue nagy fehér sziklát állíttatott itt, eköré gyűltek a törzsek vezetői, míg a nép a környező dombokról figyelte őket. Izrael egész gyűlekezete esküvel fogadta, hogy engedelmeskednek Jahve minden „rendelkezésének és utasításának”, amelyeket Józsue Isten Törvénykönyvébe lejegyzett. A szövetség szertartásának végén Józsue elrendelte, hogy temessék el újra József Egyiptomból elhozott maradványait abba a földbe, amelyet Kr. e. 1691-ben Jákob vett meg Hámortól. A pátriárka sírja ma is ott áll, Nablusz városának közepén – sajnos, az *intifáda* során megsérült, mivel hagyományos zsidó zarándokhely.

A szichemi szertartás után Józsue hazaküldte az izraelitákat a dombvidéken elszórtan felállított sáttáboraikba. Az északi területekre települt törzsek – Isszachár, Áser, Naftali – visszamentek, hogy berendezkedjenek az újonnan birtokba vett vidéken. Ruben, Gád és Manassze törzse átkelt a Jordánon, hogy tábort verjenek Gileád és Básán földjén, amelyet a Jordánon túli területekért vívott csatában vettek el Szichon és Og királytól. Akik a déli vidéken szerettek volna területet maguknak – Júda és Simeon – felkészültek, hogy a következő tavasszal megindítsák a negyedik hadjáratot.

Józsue egy kis földterületet választott magának: Timnat-Szerachot Efraim hegyén – itt telepedett le családjával és néhány hívével. Az Ígéret Földjének maradékát azokra a törzsi vezetőkre bízta, akik mellette harcoltak Jerihó, Ai ostrománál, Meromnál és Hácórnál.

A tél hideg volt és hosszú abban az évben. Mikor beköszöntött a tavasz és a hó alól előbukkantak a hegyvidék virágai, Józsue, Nun fia eltávozott az élők sorából – egy sziklába vájt sírba temették, melléttették azokat a kovakő késeket, amelyekkel körülmetélte Izrael férfiai Jerihó bukása előtt, Gilgalnál.

Sesi fáraó

Az átkelés utáni harmadik évben a még terület nélküli törzsek készen álltak, hogy megkezdjék az évi (Kr. e. 1404) hadjáratukat. A Júda törzs vezetője, Káleb megkérte Simeon törzsét, segítsen neki és népének a rájuk osztott földterületet elfoglalni, és így, közösen indultak meg dél felé. Eljött a pillanat, hogy ismét felvegyék a harcot régi ellenfeikkel, akikkel először Refidimnél, majd a kádesi táborozás közben is megütköztek már – a Kánaán déli részén élő amalekitákat indoeurópai urak irányították, anakiták. Anatóliából érkeztek, és a *Háború királya* szöveg – amelyet a Tell el-Amarna-i táblák között találtak – Anaku (Őrország) népeként említi őket. I. SARRUKÍN idején Anatólia déli partvidékén éltek.

A korai bronzkor összeomlását követő időszakban az indoeurópai nyelvet beszélő anatóliai népcsoportok Levante vidékére vándoroltak, ahol a helyi pásztorkodó népesség vezetői lettek. A Bibliában anakiták, avviták, jebuziták vagy hettiták néven szerepelnek. Mikor az izraeliták Kánaánba érkeztek, Jeruzsálemtől délre, a Kirjat-Arba – későbbi nevén: Hebron – körüli területet, ahol négyszázötven évvel korábban Ábrahám élt, három anakita úr tartotta kézben. Az anakiták nagy őse egy Arba nevű törzsfőnök volt, ő alapította azt a várost, amelyet Józsue az előző évi hadjárat során lerombolt. Azonban Arba három leszármazottja továbbra is megőrizte erejét, és a Kánaán déli részén álló erődített városokban várta az izraeliták érkezését.

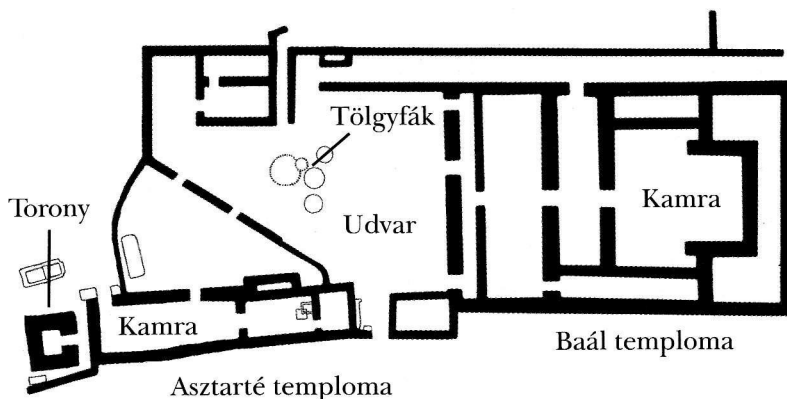
I. SARUKKÍN: Kr. e. 2117–2062.

84. kép (szemben): A szövetség köve, melyet Józsue állított és még mindig ott áll Szichemben, KöB II/KéB I kori templom előtt

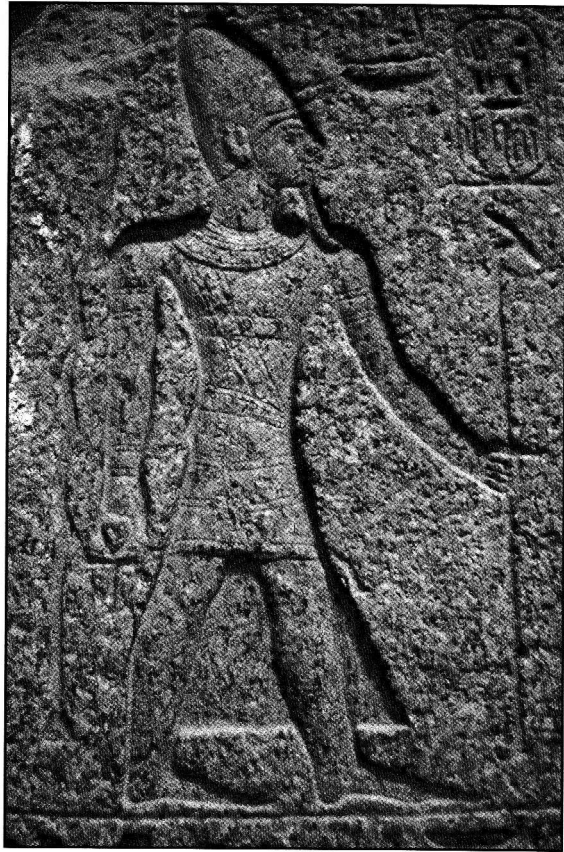
Mialatt Izrael népe negyven évet töltött a pusztában, az amalekita törzsek anakita uraik segítségével kihasználták Egyiptom politikai és katonai összeomlását, amelyet a Sás-tengernél bekövetkezett katasztrófa idézett elő, és lecsaptak az egyiptomiakra. Hadd emlékeztessék arra, mit írt Manethón, az egyiptomi pap a Josephus Flaviusnál ránk maradt idézetben az egyiptomi történelemnek erről a szomorú időszakáról:

...nem tudom, mi módon, ránk viharzott az isten, és váratlanul kelet felől ismeretlen fajtájú emberek [ti. az amalekiták és az anakiták] nagy bátorságra kapván, országunk ellen hadba indultak, és harc nélkül [mivel a hadsereg a Sás-tengernél korábban odaveszett] egyetlen rohammal könnyedén elfoglalták, az ország uralkodóit [ti. a XIII. dinasztia maradékát] levertek, majd városait vadul felégették, az istenek szentélyeit lerombolták, s az ország lakóival a legellenségesebb módon viselkedtek, egyeseket lemészároltak, másoknak gyermekeit és asszonyait rabszolgaságba hurcolták.

Mindez Dudimosze, a kivonulás történetében szereplő fáraó uralkodásának idején vette kezdetét – a fáraó visszaszorult Memphiszbe, a Negevből, a Jordán-folyón túli területekről érkező amalekiták így békésen megtelepedhettek a Nílus deltájában, elsősorban Gósen termékeny területén, amelyet nemrég hagytak el az izraeliták. A megszállók először az Avariszban maradt lerombolt házakat (G réteg) használták lakhelynek: tábornok a kivonulás idején lezajlott földrengés után még álló házfalak között. Később újjáépítették a várost (F réteg) és nagy kiterjedésű szent kerületet alakítottak ki az izraelita negyed közepén, amelyben több templom és szentély állt.

85. kép: A KöB II-B kori szent kerület Avariszban, amelyet a kis hükszósás dinasztia, az amalekiták építettek. Széth/Baal temploma, melynek alapításáról II. Ramszesz Négyszáz éves sztléjén emlékeznek meg. A megemlékezés szertartása Hóremheb uralmának idejére esik, amikor I. Széthi volt a vezír.

86. kép: II. Ramszesz Négy száz éves sztléljén Széth isten látható a kánaánita Baál isten alakjában, akivel szoros kapcsolatban állt, talán azonos is volt vele.

A két templomból álló központi épületcsoportban Baált, a viharistent, a harcosok urát tisztelték. A nagyobbik templom – „a Középső bronzkor ismert világának talán legnagyobb épülete” – volt Baál háza, míg a kisebbet feleségének, Aserat/Asztarténak szentelték, aki szent fa alakjában volt jelen itt. A templom építésének kezdetén ültetett tölgyfák árnyékában kőoltárt emeltek, amit bizonyít, hogy a területet a '60-as években feltáró osztrák régészecsoporthoz mákkokat talált itt. A szertartási területen amalekita törzsfőnököket temettek el, mellettük egyiptomi rabszolganőket, akiket uruk temetési szertartásának keretében áldoztak fel. Az ázsiai harcosok sírmellékletéből rengeteg arany került elő, amelyet az egyiptomi sírokból és palotákból raboltak. Négy száz évvel később (Kr. e. 968), Hóremheb fáraó uralkodása idején Széthi vezír – a későbbi I. Széthi – megemlékezett a Széthnek – Baál egyiptomi alakjának – szentelt templom alapításáról: a szertartásról II. Ramszesz *Négy száz éves sztlélje* számol be (ma a Kairói Múzeumban látható).

Míg az – egyiptomi szövegekben *aamuként* szereplő – amalekiták betelepültek a deltába, hogy onnan fosztogassák az egyiptomi területeket, indoeurópai uralkodók továbbra is Kánaán déli részén maradtak, az eredeti törzsi földeken. Számos erődöt építettek itt Egyiptom és a dombvidék között, amelyek közül a legfontosabb SARUHEN. Az anakiták innen irányították a Nílus-delta megszállását és kirablását. Kr. e. 1405 tavaszán az erődbe menekültek az északi vidék lakói az izraeliták elől.

Az amalekiták területe három részből állt, amelyet három anakita király – Sesi, Ahiman és Talmi – tartott kezében. Sesi – a Bibliában: Sesai (Szám 13:22) – volt közöttük a legerősebb. A Nílus-delta ázsiai hódítóinak vezetőjeként (vagyis Alsó-Egyiptom vörös koronájának bitorlójaként) még fáraói címet is kapott, többek között uralkodói nevet is: Maibré. Számos vegyes – ázsiai és indoeurópai származású – király követi Sesit, egytől egyig egyiptomi uralkodói névvel, mielőtt a messzi északról idegen uralkodók érkeznek a területre. Az anakita fáraói dinasztiát a helyiek *hekau-haszut*nak („a puszták fejedelmei”) hívták, mivel Kánaán déli dombvidékéről származtak. Manethónnál hükszószzokként szerepelnek, mert a pásztorok (egyiptomi: *saszu*) – azaz a Negevben élő amalekiták – fejedelmei (egyiptomi: *hekau* vagy *hikau*). Az egy évszázaddal később felbukkanó, messzi északról érkezett dinasztiát utóbb *semai* („vándorok” vagy „idegenek”) néven emlegették, de nevükhöz hozzátették a *hekau-haszut* címet is. Ennek következtében az egyiptológusok egy kalap alá vették a déli (*aamu*) és az északi (*semau*) uralkodókat és egy néven, hükszószzokként vizsgálták őket, az időszakot pedig félrevezető módon hükszószz kornak nevezték el. Ám a következő fejezetben kiderül, hogy az északi „nagy hükszószz” dinasztia nem ugyanabból a népességből került ki, mint az őt megelőző, dél-kánaáni „kis hükszószz” dinasztia.

Az első a kis hükszószzok sorában az anakita törzsfő, Sesi. Kánaán izraelita meghódítása előtt befolyása nagy területre terjedt ki – szkarabeuszok, rajtuk Maibré Sesi nevével előkerültek Palesztina egész déli részéből, még a jerihói középső bronzkori temető utolsó sírjaiban is találtak belőlük. A fontos leletek azt sugallják, Jerihó néhány évvel azután esett el, hogy Sesi és az amalekiták elfoglalták Egyiptomot. Tell el-Addzsulnál Sesi-szkarabeuszok kerültek elő a II. város legkorábbi rétegeiből, míg az utolsó rétegekben Apóphisz király szkarabeuszaira bukkantak, aki az utolsó előtti hükszószz fáraó volt, mielőtt Ahmesz Kr. e. 1192-ben kiűzte volna az idegeneket a Fekete Földről. Sesi tehát az egyik első hükszószz király volt, aki a nagy hükszószz dinasztia előtt ült a trónon, Jerihót pedig azelőtt kellett elpusztítsák, hogy Kr. e. 1298-ban a nagy hükszószzok kezébe került volna a hatalom.

Félelmetes hírnevük ellenére Káleb serege élén kiszorította az amalekitákat a Kirjat-Arba (Hebron) és Kirjat-Szefer környékén felépített erődökből és beszorították a Saruhen és Gáza körül elterülő tengerparti síkságra (arra a területre, amelyet később a filiszteusok földjének, Palesz-

SARUHEN: A mai Tell el-Addzsul vagy Tell el-Farah déli része.

tinának neveztek). Az izraeliták uralták a Negevét délre egészen Kádes-Barneáig, Ézsau edomi földjéig. Sesi és az amalekiták kevés ellenállást tanúsítottak, hiszen még mindig övék volt az anakita birtokok leggazdagabb, legtermékenyebb része, továbbá egész Alsó-Egyiptom tőlük függött.

Júda és Simeon törzsének déli hódítása idejéből nem csak Sesi/Sesai szkarabeuszai kerültek elő, hogy fájdítsák a régészek fejét: egy cserépdarabot találtak Gézer városa KÖB II-B rétegében (az izraeliták bevették ezt a várost is), amelyre három protosínai írásjelet karcoltak. A k-l-b jelek kiadják a káleb („kutya”) szót, ami nem más, mint a déli városok ellen hadjáratot indító izraelita törzsfőnök neve.

Törzsi területek

Így történt, hogy a héberek, akik immár egységes törzsszövetséget alkottak, és Izraelnek nevezték magukat, visszatértek arra a földre, amelyet egykor dicső elődeik, Ábrahám, Ízsák és Jákob lakott. Júda és Simeon törzse délen és a Szefera dombjai között lakott, a kánaánita parti síksággal szemben. Benjamin és Efraim a központi dombvidéket kapta Jeruzsálemtől északra. Isszachár, Zebulun, Naftali és Áser törzse a Jiszreel völgyétől északra telepedett le, míg Ruben, Gád és Manassze törzse a Jordán túlsópartján. Manasszénak a Jordán-folyó nyugati partján, a Jiszreel völgyétől délre is voltak területei. Csak Dán és Lévi törzse maradt föld nélkül. Dán népe sohasem tudta elfoglalni a neki szánt tengerparti részt, mivel az ottani városok túlságosan erősek voltak és a hükszósok fáraók védelmét élvezték. A Kánaán legfontosabb kereskedelmi útja a *Via Maris* (Tengeri Út) a part mentén haladt észak felé, és Egyiptom számára stratégiai fontossággal bírt. Dán törzse csak úgy foglalhata el ezt a vidéket, hogy ezzel magára idézi a hükszósok vagy utódaik – az Újbírodalom helyi származású királyai – haragját. Azonban a törzs nemsokára új otthont talál magának a messzi északon, ahol elfoglalják Lais városát, amelyet névadó ősről Dánnak hívnak innentől fogva.

Izrael törzsei gyökeret vertek a dombok között, szomszédaik pedig minden lehetőséget kihasználtak arra, hogy megtámadják és zaklassák Jahve gyermekeit, így álljanak bosszút rokonaik pusztulásáért. Négyszáz év alatt az izraelitákat sorra-rendre támadja egyik helyi hatalom a másik után. A Biblia a Bírak könyvében őrizte meg ennek a szomorú korszaknak a történetét: ez lesz a következő fejezet témája.

Dán

Áser

Naftali

Zebulun

Isszachár

(Manassze)

Manassze

Efraim

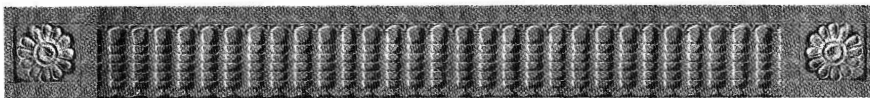
Gád

Benjamin

Ruben

Júda

Simeon

Történeti és régészeti háttér

Az Egyiptomban töltött hosszú évek után visszatértünk a Szentföldre, ahol ismét szembenézünk Palesztina régészeti „némaságával”. Egyetlen felirat, dombormű sincs, ami segítségünkre lehetne a kulturális maradványok értelmezésében. Egyiptom templomainak, sírjainak gazdagon díszített falaival ellentétben a Kánaán városait és építményeit alkotó kövek semmit sem árulnak el senkiről. Ezért aztán a rétegvizsgálatokat kell közelebről szemügyre venni, hol jelennek meg pusztítás nyomai, amelyek időpontját az ilyen rétegekben talált agyagserepek alapján lehet meghatározni. A Biblia szerint ebben az időben az izraeliták lerombolták az Ígéret Földjén lévő települések nagy részét, vagyis az ókori kelet régészeti vizsgálatának egyik fordulópontjához érkezünk.

Amennyiben az Ótestamentumban leírt események legalább részben megfelelnek a valóságnak, a valós történelemnek, úgy Józsué hódítása jelentős pusztulásként kell megjelenjen a térség rétegvizsgálati eredményeiben. A kérdés, két nagy pusztulási időszakból melyik felel meg az izraeliták véres belépőjének Kánaán területére: a késő bronzkor végén lezajlott – ez a hagyományos nézet –, vagy a középső bronzkor vége táján lezajlott, ahogy azt mostanság jó néhány tudós állítja?

A hódítás kronológiája

Az elmúlt évszázadban sokan és sokat vitatkoztak azon, mikor foglalták el az izraeliták az Ígéret Földjét, ha egyáltalán elfoglalták valamikor is. Nagyívű elméletek és részletes belső kronológiák állnak rendelkezésünkre, hogy megállapíthassuk, pontosan melyik évben léptek át Izrael népe a Jordán-folyót és támadta meg Jerihót.

Először is a hódítás időpontját meghatározza a Kivonulás ideje, mivel Józsué könyve 5:6 szerint az izraeliták 40 évet töltöttek a pusztában azután, hogy elhagyták Egyiptomot. A kivonulás időpontja attól függ, elfogadjuk-e, hogy II. Ramszesz volt a zsarnoki fáraó – ez azon a Kiv 1:11-ben olvasható kijelentésen alapul, hogy az izraelita rabszolgáknak egy Ramesszesz nevű várost kellett építeniük –, vagy elhisszük, ami az 1Kiv 6:1-ben olvasható, miszerint a Kivonulás és Salamon templomának felépítése között 480 év telt el. A bibliaszakértők nagy része – akik elfogadják Salamon történeti létét – a templom alapkövetételét Kr. e. 968-ra teszik (az 1Kiv 6:1 szerint ez Salamon uralkodásának negyedik éve), ami azt jelenti, hogy a kivonulás Kr. e. 1447-ben zajlott le. Ha ebből kivonjuk a pusztában töltött 40 évet, akkor a hódítás Kr. e. 1407-ben vette kezdetét. A Hagyományos Kronológia (HK) szerint a Kánaán meghódítása II. Amenhotep fáraó korában történt (a Kivonulás így III. Tuthmózsisz idején zajlott volna le).

Az Új Kronológiában (ÜK) a Kr. e. 1407. év a Második Átmeneti Korszakra esik, pontosabban a „korai hükszós” (vagy kis hükszós) időszakra: a XIII. dinasztia bukása és a „nagy hükszósok”, a XVII. dinasztia (Africanus XV. dinasztiája*) felemelkedése közti időre. Ha visszatérünk a hagyományos állásponthoz és a Kivonulást II. Ramszesz uralkodásának idejére tesszük, úgy a hódítás a XIX. dinasztia végét jellemző rövid ideig uralkodó királyok valamelyike alatt történt. Mindezek alapján három elmélet áll rendelkezésünkre arról, hol keressünk régészeti és történeti bizonyítékokat az Ígéret Földjének meghódítására:

* Az alábbiakban Manethón Euszébiosznál olvasható változatát veszem alapul, mivel véleményem szerint ez a helyes sorrend, ahol a nagy hükszósok XVII. dinasztiája áll a XVIII. dinasztia előtt és némi átfedés is van a két dinasztia között.

1. XIX. dinasztia vége (késő bronzkor–vaskor átmeneti időszak), Kr. e. kb. 1200 a HK szerint.
2. XVIII. dinasztia közepe (késő bronzkor I), Kr. e. kb. 1400 a HK szerint.
3. Második Átmeneti Korszak (középső bronzkor II-B), Kr. e. kb. 1400 az ÚK szerint.

Amennyiben megvizsgáljuk a Palesztinából előkerült régészeti anyagot az egyes korszakokra vonatkozóan, érdekes helyzet alakul ki. Dr. John Bimson bibliakutató meggyőzően bizonyította, hogy a József könyvében szereplő városok, amelyeket az izraeliták elpusztítottak, nem felelnek meg a KéB/VK átmeneti kor régészeti leleteinek (1. elmélet). Azokon a lelőhelyeken, amelyeket sikerült azonosítani valamelyik József könyvében szereplő várossal, alig egy-kettőnél találni arra utaló jeleket, hogy ebben a korban lerombolták volna, amelyeket pedig mégis, azokat nem lehet egyetlen időponthoz kötni. A pusztulás jóval a feltételezett XIX. dinasztia alatti hódítás előtt vette kezdetét. A 2. elméletnek megfelelő KéB I időszakban lezajlott pusztítást semmiféle bizonyíték nem támasztja alá. Ugyanakkor a József könyvében olvasható városok mindegyikét lerombolták a KéB II-B időszakban (3. elmélet). Ha most összehasonlítjuk a hagyományos KéB/VK (1. elmélet) régészeti anyagot a KéB II-B (3. elmélet) régészeti anyaggal, a kapott kép mindent elmond.

A KéB/VK átmeneti időszakának oszlopában található csillagok azt jelzik, hogy a pusztulás 50 évvel, vagy még többel a hódítás általánosan elfogadott évszáma – Kr. e.

A hódításnak áldozatul esett városok			
Azonosítás	József	Késő KéB	KéB/VK átmenet
Jerihó (Tell esz-Szultán)	elpusztult	elpusztult	lakatlan
Ai (Hirbet et-Tell?) vagy	elpusztult	nincs adat	lakatlan
Ai (Hirbet el-Mukádir)	elpusztult	elpusztult	nincs adat
Makkeda	elpusztult	azonosítatlan	azonosítatlan
Libna (Tell Burna) vagy	elpusztult	ismeretlen	ismeretlen
Libna (Tell el-Száfi?)	elpusztult	nincs adat	lakott
Lachis	elpusztult	VII. réteg elpusztult	VI. réteg elpusztult +
Eglon (Tell el-Heszi)	elpusztult	néhány maradvány	KéB cserépanyag
Gibeon (Tell el-Dzsib)	lakott	lakott	lakott
Hebron (Tell el-Hebron)	elpusztult	erődített és elhagyott	lakatlan
Debír (Tell Rabúd?) vagy	elpusztult	nincs adat	nem pusztult el
Debír (Tell Bejt Merszim)	elpusztult	D réteg elpusztult	C2 réteg elpusztult
Arad (Tell Malhata)	elpusztult	KéB erődítések	lakatlan
Horma	elfoglalták	KéB erődítések	lakatlan
Molada (Tell Malhata)	elfoglalták	2C réteg elpusztult	lakatlan
Hácór (Tell el-Keda)	elpusztult	elpusztult	XIII. réteg elpusztult*
Jeruzsálem	elpusztult	ismeretlen	ismeretlen
Gáza	nem pusztult el	ismeretlen	ismeretlen
Askelon (Tell el-Háder)	nem pusztult el	KéB erődítések	lakott
Gát (Tell esz-Száfi)	nem pusztult el	lakott	lakott
Ekrón (Tell Mikna)	nem pusztult el	lakott	lakott
Bét-Seán (Tell el-Huszn)	nem pusztult el	lakatlan	VII. réteg elpusztult*
Taanach (Tell Tiinik)	nem pusztult el	lakott	részben elpusztult*
Dor	nem pusztult el	lakott	elpusztult +
Jibleam	nem pusztult el	ismeretlen	ismeretlen
Megiddo	nem pusztult el	nem pusztult el	VII.B réteg elpusztult*
Gézer	nem pusztult el	nem pusztult el	XV. réteg elpusztult*
Rehob	nem pusztult el	ismeretlen	12. réteg elpusztult

1200 – előtt történt, míg a pluszjelek azt jelzik, ha a pusztulás 50 évvel vagy még többel a hódítás évszáma után következett be. Az eredmény az, hogy a késő bronzkori városok közül csak néhány pusztult el abban az időben, amikor a feltételezés szerint az izraeliták az Ígéret Földjére érkeztek. Úgy tűnik, az Új Kronológia hódítási dátuma sokkal jobban illeszkedik a régészeti leletanyaghoz, mint a Hagyományos Kronológiáé.

Ám a Kr. e. 1407. évi időpont nem feltétlenül pontos. A kivonulástól a templom építésének kezdetéig eltelt 480 év természetesen körülbelüli szám, mint oly sok másik évszám is a megosztott királyság korszaka előtti bibliai történelemben. Elég csak végignézni a dátumokat egyetlen táblázatban, és rögtön látszik, milyen sokszor ismétlődik a húsz és a negyven, illetve ezek többszörösei.

Valaki – feltehetően a Biblia szerkesztői – felépítette Izrael Bibliában olvasható korai történelmének vázlatos időrendjét, és közben kikerekített néhány évszámot. Ám ez nem jelenti azt, hogy a kivonulás és Salamon templomának felépítése közötti 480 évet úgy kellene kezelnünk, mintha teljesen hibás lenne. Noha 480 osztható negyvennel (12×40), ez nem jelenti azt, hogy létezett egy tizenkétszer negyvenéves mesterséges felosztás és azt használták fel a Bibliában, ahogy ezt számos szakértő állítja. Az egységes királyság uralkodóinak évszamai és néhány bíra esetében is kerekített számokról beszélhetünk, azonban a kerekítéseket feltehetően egy időpontban végezték el, hogy így beleférjen a történelem

Ábrahám kánaáni letelepedésétől a Kivonulásig	– 430 év (kerekített)
A Kivonulástól Salamon templomáig	– 480 év (kerekített)
Mózes életkora a kivonulás idején	– 80 év (kerekített)
Vándorlás a pusztában	– 40 év (kerekített)
Józsue	– ismeretlen
Edomita uralom	– 8 év
Otniel	– 40 év (kerekített)
Moábita uralom	– 18 év
Ehud	– 80 év (kerekített)
Samgar	– 1 év
Kánaánita uralom	– 40 év (kerekített)
Debora és Bárák	– 40 év (kerekített)
Midiánita uralom	– 7 év
Gedeon	– 40 év (kerekített)
Abimelek	– 3 év
Tola	– 23 év
Jair	– 22 év
Ammonita uralom	– 18 év
Jiftach	– 6 év
Jiftach meghódítja Ammont	– 300 év (kerekített)
Ibszán	– 7 év
Elon	– 10 év (kerekített?)
Abdon	– 8 év
Sámson	– 20 év (kerekített)
Filiszteus uralom	– 40 év (kerekített)
Éli	– 40 év (kerekített)
Sámuel	– 12 év
Saul	– 2 év
Dávid	– 40 év (kerekített)
Salamon	– 40 év kerekített)

egy nagyobb, 440 éves időszakába a hódítás ideje (1447 mínusz 40 év = Kr. e. 1407) és Salamon temploma (Kr. e. 968) között. Emellett a Bírák könyve 11:26-ban feljegyzett 300 éves időszak a Jordánon túli háborúk és Jiftach kora (Kr. e. 1108) között azt jelzi, a hódítás idejeként meghatározott Kr. e. 1407 nagyjából helyes.

88. kép: Egy KöB II-B korból származó ékirásos tábla töredéke Hácórból. A táblát eredeti helyétől távol, az ásátás munkálatainak törmeléke között találták, amelyet azok hagytak ott, akik feltárták a középső bronzkori palota sarkát a felsővárosban. A szöveg Ibni-Addu királynak küldött levél – ő uralkodott Hácórbán a város KöB II-B pusztulása idején. A tudósok – köztük a hácóri ásátások jelenlegi vezetője, Amnon ben-Tor – a kánaánita Ibni nevet megfeleltették a bibliai Jabinnak (héber: *Ja-bin*): így hívták azt a hácóri királyt, akit az izraeliták támadásakor Józ sue kivégzett. Mindez alátámasztja azt az elképzelést, hogy a hódítást a középső bronzkor második felére kell helyeznünk, nem pedig a késő bronzkorba, ahogy korábban gondolták.

Azon a napon Jósue megkötötte a néppel a szövetséget, törvényt és alkotmányt adott neki Szichemben. Jósue ezeket a szavakat leírta az Úr törvénykönyvébe. Aztán fogott egy nagy követ, és felállította ott az Úr szentélyében álló tölgyfa alatt. Majd így szólt Jósue az egész néphez: „Nézzétek, ez a kő lesz a tanú ellenünk, mert minden szót hallott, amit az Úr mondott nekünk; tanú lesz ellenetek, hogy megakadályozzon benneteket abban, hogy Isteneteket megtagadjátok.” Ezzel Jósue elbocsátotta a népet, mindenkit a maga örök-részébe.

(Jósue könyve 24:25–28)

DAVID ROHL
AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

Tizenkettedik fejezet

BÍRÁK – A KÉSZÜLŐDŐ KIRÁLYSÁG

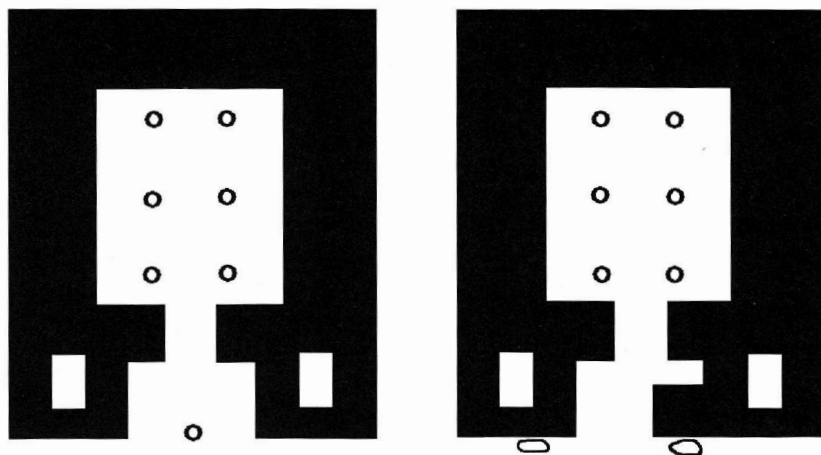
(Bírák könyve 3:7-től Sámuel első könyve 7:17-ig)

*Szichem és Siló – A korai bírák – Lais elfoglalása – A benjaminiták
lemészárlása – A filiszteusok érkezése – Debora és Bárak Hácór ellen
– Gedeon Midián ellen – A filiszteusok azonosítása – Abimelek
és Migdol-Szichem – Sámson – Sámuel és a filiszteus háború*

A történet

Józsue halála és a hódító hadjáratok lezárulta után a tizenkét törzset húsz nemzedéken át olyan nagy hírű férfiak – és egy nő – tartották össze, akik lelki, katonai hatalmat gyakoroltak a törzsszövetség felett. Régészeti szempontból ez az időszak – amelyet a bibliakutatók a bírák korának neveznek – a KöB II-B időszak második felét és az egész késői bronzkor I idejét (Kr. e. kb. 1400–1000) öleli fel. A vezetők a *sópet* – (akkád: *sapitum*) körülbelül annyit tesz: bíra – címet viselték, és az volt a feladatuk, hogy alkalmazzák Jahve törvényét, illetve vezessék az Izrael kánaánita, amorita elnyomóival szemben működő ellenállási mozgalmat. A bírák korában az izraeliták alapvetően pásztorkodó életmódot folytattak, félig-meddig állandó lakhellyel rendelkeztek. A törzsszövetség politikai berendezkedése meglehetősen rendszertelen volt, a Jahvével kötött szövetségen és azon alapult, hogy minden egyes törzs területét megvédi az idegen behatolók ellenében. A bírák voltak azok, akik összetartották a törzseket és „országukat”, szerepük a helyzetnek megfelelően változott. Egyesek a közösség megbecsült tagjai voltak, akiknek kikérdezték a véleményét politikai és vallási kérdésekben, mások hadurakként működtek, akik azért álltak a nép élére, hogy megmentsék Izraelt a támadó hadsereg-

89. kép (szemben): Józsue szövetségi köve Szichemben (ma Nablusz).

90. kép: A szichemi KőB/KéB templom fejlődési szakaszai (balra az eredeti KőB, jobbra a KéB időszakban állt épület). A második templomot Abimelek rombolta le Kr. e. 1169-ben.

gel szemben. Egytől egyig hősök voltak: talán ez a *sópetim* (a *sópet* többes száma) legjobb fordítása.

Izraelita szent helyek

A törzsek négyszáz éven át sátoroztak a számukra kiszabott területen – a térség tagolt felszíne miatt nem volt túl sok kapcsolatuk egymással, csak az egész népre kiterjedő válság idején gyűltek össze. Ám az izraelita törzsi közösségen belüli jelentős eltérések ellenére Szichemben minden évben megismételték a szövetségkötés szertartását a fehér kő felállításának évfordulóján. A Tell Balata közepén lévő hely évszázadokig szent volt a hébereknél, mivel korábban itt állt Jákob oltára és szentélye (héber: *makom*), amelyet El-Saddáinak szentelt (KőB II-A, 1. szent kerület), és ahol Ábrahám is megpihent Móré tölgyfája alatt.

A bírák korának első éveiben a törzsek vénei legjobb fegyvereseik kíséretében eljöttek ide az Ígért Földjének minden tájáról, hogy KÖZMUNKAKént nagy templomot építsenek vályogtéglából a vastag kőalapra. A Jahvének szentelt első templomot Baál-Berit (a „Szövetség Ura”) templomának, vagy – kevésbé hivatalosan – Migdol-Szichemnek („Szichem Tornya”) hívták, mivel a bejáratnál két magas torony állt (hét méter széles és öt méter mély alappal). Volt a helynek egy harmadik neve is: Milló („töltés”) Háza – az épület alapjait törmelékből épült teraszon készítették el, amely elfedte Jákob eredeti szentélyét. A nagy – ötvenszer negyven könyök területű, ami huszonhatszszor huszonegy métert jelent – templom előtt a szövetség-

KÖZMUNKA: Itt önkéntes munkára kell gondolni, amelyet a törzsek egymást váltva végeztek.

91. kép: Szichem erődtített szentélye (a mai Nablusz területén): A = ciklopi körfal; B = északi kapu; C = A Baál-Merit néven ismert migdol templom kőalapja; D = József fehér kőve, amelyet a szövetség jelképeként a templom előtt állítottak fel; E = Jákob eredeti szentélye mélyebb szinten – a régészek eltávolították a milló töltést, amellyel a bírák korának elején az izraeliták elfedték.

92. kép: A szichemi szentélyt körülvevő ciklopi fal, amelyet az izraeliták a bírák korának (KöB II-B/KéB I) kezdeti szakaszában építettek.

ség követ felállították az udvaron: három méterrel feljebb hozták eredeti helyéhez képest, eléje pedig oltárt emeltek a szertartásokon bemutatandó áldozatokhoz.

Az épület és a város köré az izraeliták ciklopi védőfalat emeltek, több mint tíz méter magasat, és alapjánál négy méter széleset, melyen két kapun keresztül lehetett áthaladni. Az épület húsz év alatt készült el. Izrael férfiai minden évben eljöttek Szichembe megemlékezni a szövetségről és egy holdhónapig együtt dolgoztak, hogy elkészüljön a templom és az ezt védő fal. Mikor az égen ismét megjelent az újjhold, abbahagyták a munkát és összegyűltek, hogy megújítsák szövetségüket Jahvéval a szövetség köve előtt, majd visszatértek családjaikhoz, akik a törzsek földjein várták őket. Szichem védett középső bronzkori vára (KöB II-B 6. szent terület) lett az izraelita törzsszövetség ünnepi fővárosa és az éves zarándokhely, míg Dávid Kr. e. 1005-ben elfoglalta Jeruzsálemet.

Azonban a szövetség ládáját nem itt, Szichemben őrizték. Áron és Lévi törzsének leszármazottai, a papok megépítették a maguk védett szentélyét Silóban (mai Szejlun) a Szichemtől délre fekvő központi dombságon. Az erdővel borított dombok között egy mély völgyet választottak és itt egy kicsi köves dombot vastag, kőből épült fallal vettek körül, amelyet kívül a Jerihóban és más középső bronzkori városokban látott meszelt, meredek padkával védtek. A kazamatás fal, amely külső és belső falból állt, melyet egymástól szabályos távolságra keresztartókkal kötöttek össze, olyan rak-

93. kép: Siló dombja. A kutatóárokban jól látható a vármезőtt tartó fal (A) és a belső gyűűrfal (B), amely körbevette az izraeliták szentélyét, melyet a bírák korában (KöB II-B) építettek.

tárhelyiséget jelentett, amelyet csakis belülről lehetett elérni. A papok itt tartották a szertartásokhoz szükséges kellékeket, valamint a domb tetején lévő szentélyhez szükséges dolgokat. Az aprócska szentek szentje szintén kőből épült és egy kamrából állt – itt őrizték a ládát. A fallal védett területtől északra, négyszögletes síkságon felállították a találkozás sátrát, amelyet a Hóreb-hegy lábánál készítettek. Időnként itt tartották a törzsi tanácsot, amellettt itt szállhattak meg a láda szentélyéhez zárandokló izraeliták, bár természetesen a főpapon kívül senki sem léphetett a Jahve parancsolatait tartalmazó láda elé.

Az izraelita területnek így két középpontja is volt: Szichem és Siló. A Jiszeel völgyétől északra, a Jordántól keletre és a Hebrontól délre lévő külső területeket könnyedén megtámadhatták a szomszéd népek, akik bosszút szerettek volna állni az izraelitákon, amiért azok kiszorították őket innen. József halála után Izrael népe rögtön kénytelen volt szembenézni az első ilyen támadással, és kezdetét vette a törzsek feletti idegen „uralmak” időszaka.

Otniel és Ehud

Kr. e. 1404-ben az edomiták – akiket izraelita testvéreik a Jordánon túli hadjáratban támadtak meg – fosztogatni kezdték a negevi edomita területtel határos izraelita törzsek földjeit. Kusán-Risataim, az edomita király vezetésével Ézsau leszármazottai nyolc hosszú éven át nem hagytak nyugtot Júda és Simeon törzsének. Ekkor OTNIEL, Káleb öccse „felkelt”, hogy vezesse népét az edomita urak ellen. Egy sor összecsapás és kisebb csata után 1397 tavaszán és nyarán az izraeliták végleg kiszorították Kusán-Risataimot és csapatait területükről, és biztosították Júda törzsének határait.

Harminchét évig béke honolt a törzsek területén, ám akkor Eglon király, a moábiták ura háborút indított a Jordánon túli vidéken élő törzsek ellen. Tizennyolc év után (Kr. e. 1361–1344) a benjaminita Gera fia, EHUD úgy határozott, kezébe veszi az irányítást. Eljutott a királyi palotába és csellel elérte, hogy kettesben maradjon a királlyal, mivel azt mondta, titkos üzenetet hozott neki. Ekkor előhúzza köpenyéből törét és végzett az elhízott Eglonnal – mélyen hasába döfte a fegyvert, majd visszamenekült az izraeliták közé, ahol fellázította a törzseket azzal a hírrel, hogy elnyomójuk halott. A moábita hadsereg megtámadta az izraelitákat, hogy adják ki nekik a gyilkost, ám nagy létszámú izraelita sereg állta útjukat. A tapasztalt harcosok legyőzték ellenfelüket és Izrael népe ismét szabad volt, ezúttal közel nyolc évtizedig (Kr. e. 1344–1268)

Öldöklés és felfordulás

Ám az izraelita törzsek még ilyenkor sem nyughattak: folyton perlekedtek egymással. Történetük az Ígéret Földjén tele volt erőszakkal, amelyet jól mutat a Bírák könyvének végén szereplő két történet, amelyek valójában viszonylag korán játszódtak le: a Lais elfoglalása és Benjamin leszármazottai közötti öldöklés.

A danitáknak nem sikerült megszerezni a nekik kiszabott földterületet, a part menti síkságot, mivel az ottani városok túlságosan nagyok és védettek voltak. Ennek eredményeképpen könnyebb célpontok után néztek messze, az északi galileai dombokon túl. A magukat kereskedőnek kiadó danita kémek találtak itt egy Laisnak nevezett várost, amelyet Szidónba való főníciaiak laktak – békés népek, akik örömmel látták vendégül az idegeneket. Nem voltak óvatosak és nem erősítették meg településüket. A danita kémekkel mit sem sejtő vendéglátóik nagylelkűen bántak, s mikor visszatértek törzsükbe, hatszáz férfiból álló sereget gyűjtöttek, hogy megtámadják Laist. Könnyűszerrel bevették a várost, mindenkit kardélre hánytak, a házakat pedig felgyújtották. Ezek után új épületeket emeltek és a várost saját maguk után elnevezték Dánnak.

Tudjuk, hogy ez az esemény a Kánaán bevételéért indított hadjáratok utáni ötven évben zajlott le, mivel a Bírák könyve 18:30 szerint Dán első papja Jonatán volt, Gerson fia, aki nem sokkal a kivonulás után született Mózes sátrában – Jonatán leszármazottai ugyancsak papként szolgálták Dán törzsét egészen a VIII. századig, amikor az asszírok fogságába került egész Izrael.

A Benjamin sorsának története ugyancsak ebből az időből való és még az előzőnél is véresebb. Az egyik levita ágyasát egy csapat Gibeába való benjaminita megerőszakolta, hogy belehalt.

Megismerték és erőszakot követtek el rajta egész éjszaka, egészen reggelig, hajnalban aztán elengedték. Reggel felé az asszony összeesett annak az embernek a háza kapujánál, ahol a férje volt, és ott maradt, amíg ki nem világosodott. Férje reggel fölkel, kinyitotta a ház kapuját s kiment, hogy folytassa útját. Akkor meglátta az asszonyt, a mellékefeleségét, amint ott feküdt a ház kapujában, keze a küszöbre téve. „Kelj föl – mondta neki –, és induljunk!” De nem kapott választ. Akkor föltette szamarára, útra kelt és hazatért. (Bír 19:25–28)

A balsorsú asszonyt ezek után férje tizenkét részre vágta és elküldte egy-egy darabját minden törzsnek, ezzel szólította őket a bosszúra. A többiek büntető hadjáratot indítottak a benjaminiták ellen, hogy néhányuk bűneiért az egész törzs lakoljon. A küzdelemben ezek haltak meg, Gibeát felégették, lakóit megölték. Gyakorlatilag Benjamin egész törzsét kiirtották, kivéve hatszáz embert, akik Vádi Szuveniten keresztül a Rimmon-sziklához me-

nekültek, és ott töltöttek négy hónapot. Mikor már majdnem kipusztította Jákob egyik törzsét, Izrael többi része – némileg későn – felismerte, hogy a büntetés túlságosan nagy volt az elkövetett bűnhöz képest. Jóvátételükkel csak tetézték az eddig elkövetett igazságtalanságokat.

A nép ekkor Jahvéhoz fordult és megkérte a Bételben székelő főpapot, Pinchászt, aki Eleazár fia volt, aki Áron fia volt, hogy segítsen. Úgy döntöttek, sereget küldenek a Jordánon túl fekvő Jábes-Gileádba, mert a gileádiak nem küldtek senkit sem a benjaminiták elleni harchoz. Kardélre hányták a városban élő összes férfit, nőt és gyereket: egyedül a szűzekkel tettek kivételt, akiket elvittek a központi felvidékre és odaadták feleségül a Rimmonban összegyűlt maradék benjaminitának. Az „engesztelés” azonban nem sikerült tökéletesen, mert nem volt elég gileádi szűz minden férfinak, ezért Benjamin törzsének maradéka többet követelt vérdíjként. A törzsek vénei a helyzet megoldására úgy határoztak, elengedik az életben maradt benjaminitákat Jahve éves ünnepségére, Silóba – a férfiak erőszakkal elragadhatták a helyi lányokat, akik táncolni gyűltek össze az ünnepség során. A benjaminiták visszatértek a nekik rendelt területre, újjáépítették falvaikat és ismét felállították a törzsi központot Gibeában, ahol az öldöklés után évszázadokkal Izrael első királya születik majd Kis családjából.

A filiszteusok érkezése

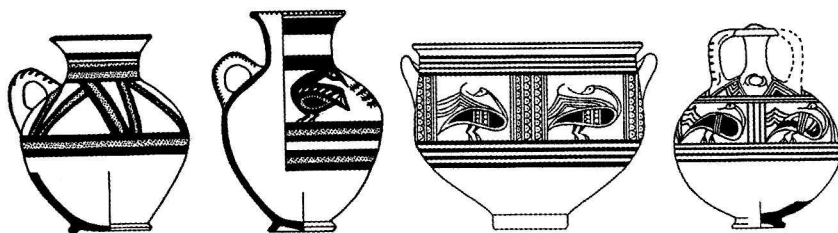
EHUD bírasága idején kisebb *külső* konfliktus történt a törzsek elhúzódó belső viszályai között. Samgar, Ánát fia megállította a filiszteusok (héber: *pelistim*) rablóbandáját a part menti síkságot határoló Szefera dombjainál. Amint az edomiták és a moábiták esetében történt, az izraeliták új ellenfelüket is visszaszorították saját területére. Ám a látszólag jelentéktelen – a Bírak könyvében csak egyetlen sort szentelnek neki (Bír 3:31) – bibliai történet mögött az ókori Kelet történetének egyik nagy fontosságú pillanata bújkol meg. A filiszteusok első említése jelzi, hogy új, indoeurópai nyelvet beszélő politikai tényező jelent meg a térségben.

Samgar Kr. e. 1300-ban találta szemben magát a különös idegenekkel. Egyiptom történetében a filiszteusok pontosan a hükszósok korának közepén „lépnek” a Biblia színpadára, alig egy évszázaddal azután, hogy Sesi király megtámadta a delta keleti részét (Kr. e. kb. 1409-ben), és ezzel véget vetett a XIII. dinasztia uralmának. Kik voltak a filiszteusok és honnan származnak?

A hagyományos kronológia szerint a filiszteusok nem a középső bronzkorban jelennek meg Filiszteában, hanem a vaskor (HK Kr. e. kb. 1200) kezdetén. Egy peleszet nevű népcsoporttal szokás azonosítani őket, akik III. Ramszesz uralkodásának nyolcadik évében (HK Kr. e. 1177, ÚK Kr. e. 856) tengeren és szárazföldön támadtak Egyiptomra. A vaskori támadók valóban

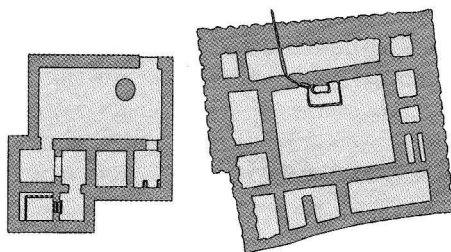
a filiszteusok, csakhogy nem ők voltak az első „tengeri népek”, akik betették lábukat a térségbe. Az Új Kronológia szerint az indoeurópai népek először a középső bronzkor végén (ÚK Kr. e. kb. 1350) hatoltak be ide az Égei-tenger felől. A III. Ramszesz idejében feltűnő peleszet nép a vándorlás második hullámával érkezett Levantéba – hogy régi filiszteus rokonai mellett telepedjen le – a bronzkori görög műkénéi városállamok összeomlása után. Az összeomlást a hosszú és mindent leromboló trójai háború (ÚK Kr. e. kb. 872–863) idézte elő, majd az ezt követő dór betörés (ÚK Kr. e. kb. 820), ami a műkénéi előkelőket a Földközi-tenger szigeteire és Levantéba szorította. Azonban mindez még évszázadokat várat magára, mivel az első filiszteusok a hükszósok korában érkeztek Kánaán partjára.

A középső bronzkor II-B szakaszának végén újfajta cserépanyag jelenik meg Levantéban, elsősorban a tengerparti síkságon és az egyiptomi Tell ed-Dabaában (ókori Avarisz). Ez a „kétszínű kerámia” gazdagon díszített edényeket jelent, amelyekre vörös és fekete színnel festették a mintákat a bézs színű nyersanyagra (háttérre). A minták között vannak metopék (derékszögű négyszögek), amelyek végigfutnak az edény nyaka körül, és stilizált madarakat és geometrikus mintákat rajzoltak beléjük. Azonos alapelveken nyugvó díszítést alkalmaznak háromszáz évvel később is, amikor az úgynevezett „filiszteus kerámia” a vaskor kezdetén (III. Ramszesz uralkodása idején) megjelenik a régészeti anyagban. Ez utóbbi származását tekintve égei eredetű és úgy tartják, a műkénéi bronzkori agyagedényekből lépett tovább az egyszerűség és a gyengébb minőség irányába. Mivel a KöB II-B/KéB I kétszínű cserépanyaga nagyon hasonló díszítésében a vaskori „filiszteus kerámiához”, nem okozhat meglepetést, hogy a legkorábbi kétszínű agyagedények alapanyaga Ciprusról való, ami igazolja az új típusú edényeket Levantéba és Egyiptomba magával hozó kultúra földközi-tengeri kapcsolatait. Úgy tűnik, a kétszínű agyagedények első nemzedéke Ciprusban készült, onnan hozták az új lakók Levante déli részébe, majd új hazájukban saját maguk is nekiláttak ilyen jellegzetes edényeket készíteni.

94. kép: A kétszínű kerámia néven ismert késő bronzkor I szakaszából (ÚK Kr. e. kb. 1250), Levantéból való edények és a filiszteus kerámia néven ismert korai vaskor I szakaszából (ÚK Kr. e. kb. 880) való edények összehasonlítása. Az Új Kronológia szerint a két bal oldali edény a Kánaán déli részére betelepülő filiszteusok első hullámának terméke, a jobb oldali kettő a tengeri népek – köztük a filiszteusok – második hullámának készítményei, akik a trójai háború után indultak útjukra. A visszafelé néző madár motívuma mindkét kerámatípuson megtalálható, holott háromszáz év választja el őket egymástól.

95. kép: Két példa a Levantében található, a KőB II végére KÉB I elejére tehető „patrícius házak”-ra. Az Új Kronológia szerint ezek a házak vagy az indoeurópai nyelvet beszélő – egyiptomi megnevezésük szerint – semaukhoz, vagy szövetségeseikhez, a hurritákhoz tartoztak. Egyúttal ezek a házak az első bizonyítékai annak, hogy a bibliai filiszteusok Kánaán part menti síkságára érkeztek.

A kétszínű kerámia megjelenésével nagyjából egy időben a lakások új, nagyszerű változata bukkan fel a part menti városok régészeti leletei között. A régészek „patrícius házak”-nak nevezték el ezeket az épületeket, mivel úgy tűnik, a kalmár-uralkodók vezető rétege élt bennük. Nevezhetjük őket villáknak, kisebb palotáknak és egyértelmű, hogy a kétszínű kerámiát használó jövevényekhez kapcsolódnak. Az Új Kronológia történeti modelljében ezek a nagy hükszósok korában élt első filiszteus urak lakhelyei – akiket a bibliai szerző *kaftorim* néven említ –, Kaftor földjéről (az egyiptomi Újbírodalomból származó feljegyzésekben *Keftiu*).

Micrajim [ti. Egyiptom alapítója] fiai a luditák, anamiták, lehabiták, naftukiták, patraziták, kaszlukiták és **a kaftoriták, akikről a filiszteusok származnak.** (Ter 10:13–14)

Dr. John Bimson kifejti, hogy azok a filiszteusok, akik Samgarral harcoltak, Krétát, Anatólia déli partvidékét és az Égei-tenger szigeteit lakták.*

A betelepültek indoeurópai nyelvet beszéltek. Északról érkeztek, s Ugarit városa közelében értek partot, innen indultak dél felé, Egyiptom irányába, flottájuk pedig a part mentén kísérte a hadsereget. A katonai hadműveletek első lépésében a kaftoriták legnagyobb törzse, a pelasztok – később a görögöknél pelaszgokként szerepelnek – szövetkeztek a Zagrosz-hegységből érkezett hurritákkal.

A későbbiekben az egyiptomiak Szíriát Hurriföldnek – vagy Harunak – nevezték a térség új lakói után, míg a Bibliában horitáknak hívják a filiszteusok szövetségeseit. A klasszikus korban a görögök károk (*kárasz*) néven ismerték őket. A két északról jött szövetséges gyakorlatilag elfoglalta azokat a területeket, amelyeket a dombságon élő izraeliták képtelenek megszerezni. A Bibliában avvitákként szereplő helyi lakosságot lemészárolták, még az egyiptomi deltavidéken élő aamu/amalekiták is az ő hatalmuk alá kerültek. Ez az indoeurópai nyelvet beszélő uralkodói réteg alapította a nagy hükszós dinasztiát Avariszban, valamint Mitanni királyságát az Eufráteszen túl. Ez utóbbi erős politikai és katonai tényező volt a

* J. J. Bimson: „The Philistines: Their Origins and Chronology Reassessed” in *Journal of the Ancient Chronology Forum* IV (1990), 58–76. o.

késői bronzkor I szakaszában, amikor előbb (a K9B II-A idején) az Egyiptomban uralkodó XVIII. dinasztia legnagyobb ellenfele, majd elsődleges politikai szövetségese lett.

Debora és Bárák

Míg Egyiptom egykori dicsőségét és fényét az avariszi kalmárurak aprópénzre váltották, az izraelita törzsek tovább harcoltak bosszúszomjas szomszédaikkal. Ehud bír halálával újabb összecsapás bontakozott ki, ezúttal a Jiszreel völgyétől északra élő törzsek és Hácór új kánaánita királya, Jabin között, aki ugyanabból a dinasztiból származott, amelyből a Hácór bevételekor a város felett uralkodó király.*

Debora izraelita prófétanő volt, aki Bétel közelében, az efraimita területen élt, itt bíráskodott egy öreg pálmafa alatt. Hácór húsz éven át uralkodott az izraeliták felett, fosztogatta északi telepeiket és a Jiszreel völgyén átcsapva megtámadta a központi dombvidéket. A törzsi településeket és a pásztorok táborait összekapcsoló kereskedők annyira féltek a hácóri őrzáratoktól, hogy nem mertek megszokott útvonalaikon közlekedni. Éjjel utaztak, nehezen járható ösvényeket használtak.

Jabin hadseregének parancsnokát Sziszerának hívták – óriási erőt, kilencszáz harci szekérből álló sereget vezetett. Az izraelitáknak nem volt semmilyen eszközük, amivel szembeszállhattak volna a viszonylag új katonai találmánynak, amelyet az északról jött *marianu* hurrita lótenyésztők tökéletesítettek. Sziszer maga is marianu volt, akit Hácór királya fogadott fel, hogy szereljen fel és képezzen ki harci szekeres egységeket. A katonák közül sokan szintén hurriták voltak, akiket azért béreltek fel, mert tudták, hogyan kell bánni a lovakkal. A harci szekér már bebizonyította, micsoda rombolást tud véghezvinni a gyalogság soraiban – a gyalogosok pedig egytől egyig izraeliták voltak. A törzseknek azonban volt egy nagy előnyük: a szekerek hasznavehetetlenek voltak a Kánaán középső részén lévő sziklás, hegyes talajon. Meglehet, a viszonylag sík, tengerparti térségen és a Jiszreel völgyében halálosnak számítanak, ám Izrael hegyekkel borított központjában semmire sem jók.

Debora megelégedte nézni, ahogy északi rokonai Hácór igája alatt nyögnek – magához hívatta az északi törzsek egyik köztisztelőben álló vénét, a

* Ez a Jabin – kánaánita: *Ibni* – az újjáépített város (felsőváros XV. réteg; alsóváros 2. réteg) uralkodója volt, amely ismét a térség kánaánita erőinek központja lett, bár korábbi hatalmát már nem érte el. Izrael északi törzsei némileg elkülönültek a Manassze és Efraim törzsének földjén lévő erős központi területektől, a Szichem és Siló jelentette gócpontoktól. Az északi középső bronzkori városok közül jó néhány nem pusztult el a hódító hadjárat idején (Kr. e. 1405), így a Galileai-dombságon és még északabbra jelentős kánaánita lakosság élt. Isszachár, Áser és Naftali törzse nem rendelkezett elég erővel, hogy megakadályozza a késő bronzkori Hácór felépítését. Kr. e. 1628-ban, százharminchét évvel azután, hogy József elpusztította a várost, Hácór ismét Izrael biztonságát fenyegette.

naftaliak közül való Abinoám fiát, Bárákot, és felkérte, vezesse a kánaánita elnyomás elleni felkelést. Bárák elfogadta a ráosztott feladatot, azonban ragaszkodott hozzá, hogy Debora is tartson a sereggel és lelki támaszt nyújtson a katonáknak. Debora jelenléte egyúttal azt jelentette, hogy a központi területeken élő törzsek – Efraim, Benjamin és Manassze törzse (ez utóbbi Machir családjának képviselőjében) – ugyancsak részt vesznek a hadjáratban.*

Bárák összesen tízezer katonát gyűjtött össze Naftali és Zebulun népéből, és még Isszachártól valók is csatlakoztak hozzá néhányan. A sereg másik része körülbelül húszezer fő lehetett, akik a központi dombvidékről érkeztek.

Debora és Bárák stratégiája az volt, hogy erőforrásaikat a lehető legnagyobb mértékben kihasználva semlegesítik a kánaánita harci szekereket. Bárák tízezer embere a Galilea déli dombjai között lévő Tábor hegyéhez vonult és letáborozott a kupola alakú magaslat csúcsán – itt várták Sziszerá felbukkanását. A sereg maradéka Gilboa hegyén, Szichemtől északra vert tábort, ahonnan ráláttak a Jiszreel völgyére. Ezek után Debora rávette a kenita Hébert – aki a midiánita törzs, Mózes apósának népe tagja volt –, hogy menjen Hácórba, mintha értesüléseket adna át a kánaánitáknak. Azt kell mondania nekik, hogy a galileai izraeliták sereget gyűjtöttek, amelyet Bárák vezet.

Héber elmondta ezt Jabin királynak, aki magához hívatta Sziszerát. Hácór serege órákon belül készen állt, hogy elinduljon délre, Tábor felé, és nemsokára oda is ért a gondosan megtervezett csata színhelyére: a szekerek felsorakoztak a gyalogság előtt. Ám az izraeliták nem rontottak rá azonnal ellenfelükre, helyette továbbra is a hegy tetején táboroztak, ahol a szekerek nem érthették el őket. Debora gondosan megválasztotta a csata idejét: úgy tervezte, a kánaánitákkal Tebet (december/január) hónapjában csapnak össze, amikor gyakori volt a váratlan esőzés errefelé. Ahogy az izraelita hadsereg felmászott Tábor hegyére, az ég besötétedett, lógott az eső lába. Aznap, amikor Sziszerá és serege megérkezett a csatatérre, még nem történt semmi, ám este kitört a vihar és a völgy talaja teljesen felázott. Debora tudta, most kell lecsapni: futárokat küldött a Jiszreel másik oldalára azzal az üzenettel, induljanak el a déli csapatok a völgyben lévő Tanach városa ellen. A központi dombvidék törzseinek harcosai „Megiddó vizei mellett” csaptak össze a védőkkel és – ahogy várható volt – a város kánaánita királya üzenetet küldött Sziszerának és segítségét kérte. A hácóri sereg ráharapott a csalira és sietett a Jiszreel völgyébe, hogy mihamarabb szembeszállhasson a támadó izraelitákkal. Sziszerá taktikai baklövéséért emberi drága árat fizettek.

A Bárák parancsnoksága alatt álló tízezer gyalogos lerohant Tábor lejtőjén és hátba támadta az ellenfelet. A sereg élén haladó szekereket saját

* Azonban a déli törzse – Júda és Simeon –, valamint a nyugatiak – Dán és Áser –, továbbá Gád (Gileád) és Ruben népe, akik a Jordánon túl éltek, nem küldtek harcosokat a közelgő háborúba.

gyalogságuk akadályozta abban, hogy megforduljanak és rátámadjanak az izraelitákra. Ám a dolgok még ennél is rosszabbra fordultak Hácór serege szempontjából – ahogy a marianu zsoldosegységek elérték a Kisont a völgy aljában, beleragadtak az előző esti esőzés nyomán keletkezett sártengerbe. A szekerek itt is megsüllyedtek, akárcsak a Sás-tenger mocsaras vizében – a lovak rúgkapáltak, ahogy a szekerek kerekei egyre mélyebbre merültek a sárba. Bárak harcosai áttörtek Hácór gyalogságán és a csapdába esett szekerek felé tartottak. Lerángatták az idegen harcosokat a járművekről és kardélre hánytak mindenkit, akit a szekereken találtak. Mikor a kánaánita hadsereg másik része látta a vérfürdőt, megfordultak és elrohantak. Maga Sziszer leugrott szekeréről és kelet felé szaladt, hogy a hegyek túloldalán, Hácór területén keressen magának menedéket.

Ekkor Izrael hadseregének másik része, amely eddig Tanach védőivel csatározott, elszakadt a kánaánitáktól és csatlakozott az üldözőkhöz, akik a völgyben zajló valódi csatából menekülőket hajtották, és ezrével öldösték őket. Sziszérának egészen a Galileai-tó nyugati partjáig sikerült menekülnie, ahol állítólagos szövetségese, a kenita Héber táborában próbált megbújni. Míg Jabin legyőzött seregének vezére a fáradtságtól elaludt, Héber felesége, Jáel belopakodott sátrába és egy fa sátorcöveket vert a koponyájába, amittől Sziszer rögtön szörnyethalt.

Így menekült meg Izrael a kánaánita uralomtól, hogy újabb harminchétfélig (Kr. e. 1250–1214) békében éljen. Jabin és utódai tovább uralkodtak Hácórban, ám az északi törzseknek soha többé nem kellett az északi kánaánita uralkodók igája alatt nyögnie.

Gedeon és a midiániták

A következő bosszúszomjas nép a midiániták voltak, akiket szomszédaik, az amalekiták is támogattak. Hét éven át (Kr. e. 1214–1208) fosztogatták Júda és Simeon népe területének déli részét, néha egészen a part menti síkságig is eljutottak, Gáza közelében. Noha az izraeliták immár két évszázada éltek az Ígéret Földjén, továbbra is félnomád életmódot folytattak: sátrakban laktak, a kopár dombok között próbáltak némi gabonát termelni és nyájukat legeltették. A midiániták stratégiája az volt, hogy aratás előtt támadnak, felgyűjtják a termést és elhajtják az éves szaporulatot. Ennek következtében a déli törzsek között nagy éhínség volt, és nagyon nagy szükségük volt egy megmentőre.

A bírák korának ebben a részében egy Manassze népéből való alig ismert harcos, az Abiezer családjából való Joás fia, GEDEON volt Izrael hőse. Miután letelepedtek az Ígéret Földjén, sok izraelita fokozatosan átvette a helyi kánaánita istenek tiszteletét – elsősorban BAÁL-t, a viharistent imádták. A jámbor Gedeon úgy vélte, Izrael nehéz sorsát elsősorban a

GEDEON: „Favágó”. BAÁL: „Úr”.

hamis istenek tiszteletének köszönheti, és elhatározta, hogy kivágja a pogányság rákos daganatát népéből. Ennek első lépéseként lerombolta Baál oltárát és kivágta az Asztarté/Istárt jelképező szent berket otthonában, Ofra falujában, ezzel elutasítva a hamis isteneket, hogy visszaállítsa Jahvét, mint az igazi istent.

A midiániták úgy határoztak, gazdagabb préda után néznek és megtámadták azt az északi területet, ahol Gedeon élt. Kr. e. 1208-ban nagy sereg vonult végig felfelé a Jordán völgye mentén Jiszreel síkjára. Gedeon fegyverbe hívta a törzseket – Manassze, Áser, Zebulun és Naftali népe több ezer harcost adott neki, akikkel szembeállhatott az amalekiták és midiániták egyesített seregével. Az izraeliták Hárod forrásánál táboroztak, a Gilboa-hegy csúcsa alatt, míg a midiániták a Jiszreel völgye másik oldalán, Móre dombjának lankáin álltak meg.

Gedeon az eddigre már jól begyakorlott és többször is bizonyított héber stratégiát alkalmazta: a törzseknek esélyük sem volt arra, hogy szabályos csatában nyerjenek. Ehelyett gerillaharcot folytattak, és akkor rontottak rá az ellenfélre, amikor az még csak készülődött a csatára. Gedeon haderejének nagyját Gilboán tartotta – ezt tette korában Debora is –, míg legjobb harcosai élén éjjel megtámadta az ellenséges tábort. Felgyújtották a sátrakat és kosszarv kürtjeiket fújták, így óriási kavargást okoztak a midiániták és szövetségeseik soraiban, akik – mivel azt gondolták, sokkal nagyobb hadsereg támadta meg őket – visszamenekültek a Jordán-folyóhoz. Pirkadatkor a kipihent gilboai csapatok lerohantak a síkságra, hogy teljesen megfutamítsák az ellenséget – a kimerült midiániták egészen Cartanig futottak, bár sokan meghaltak közülük, mielőtt elérték volna saját területüket.

96. kép: Gedeon diadalának helyszíne, Gilboa tetejéről. A Jiszreelbe nyíló bejárat balra látható, a Jordán völgye jobbra, mögötte a jordán dombvidék.

Ám Gedeont még Midián határa sem állította meg. A sereg maradékát – tizenötezer embert – egészen a Jordán-folyón túli királyság közepéig üldözte, ott fogta el királyait, Zebachot és Szalmunnát.

A visszafelé úton Gedeon bíra bosszút állt a Jordántól keletre élő izraelita törzseken, akik nem csatlakoztak a Midián elleni harchoz, vagy nem adtak élelmet és vizet seregének, miközben a midiánitákat üldözték. Mivel nem törődtek eléggé Izrael ügyével, ezért Gedeon kivégeztette Szukkot véneit, Penuel városának lakóit pedig kardélre hányta, a város tornyát leromboltatta. Miután példát mutatott azokon, akik nem voltak hajlandók feltétel nélkül támogatni a törzsszövetséget, Izrael új bírása azzal pecsételte meg diadalát, hogy Midián két királyát saját kezével végezte ki – pontosan úgy, ahogy egykor Józsué tette a hácóri Jabinnal –, hogy világos és kíméletet nem ismerő üzenetet adjon ezzel azoknak, akik szembeszállnak Jahve gyermekeivel.

Üzenetét sokan hallották, így Izrael újabb harminckilenc éven át (Kr. e. 1208–1170) biztonságban maradt, amíg Gedeon otthonából, Ofrából bíraskodott a törzsek felett.

A hükszósok kiűzése

Az elmúlt évtizedekben sok minden történt a törzsek földjén kívüli világban. Egyiptomban elbukott a nagy hükszós dinasztia, aminek részben óriási természeti katasztrófa is lehetett az oka. Az ókori világ számára megdöbbentő és messze ható következményekkel járt mindez. Semu (tavasz) második hónapjában a fiatal thébai fáraó, Ahmesz, uralkodásának tizenegyedik évében (Kr. e. 1192) óriási egyiptomi sereg élén behatolt Héliupoliszba – egyiptomi: Iuna/Junu, bibliai On, ma Kairó része –, készen arra, hogy szembenézzen az Avariszba, erős falú citadellájába visszahúzódó hükszós uralkodóval, Aaszehré Hamudival.

Semu második hónapja, 11. év: Őfelsége belépett Héliupoliszba (*Rhind Matematikai Papirusz*, első oldal, első sor)

Ahmesz innen északra vonult, hogy ostrom alá vegye Avariszt és elzárja a Nílus péluszioni ágát, mivel így a hajók nem szállíthatnak utánpótlást a városba. Három hónappal később, Ahet évszak első hónapjában (áradás, augusztus) a fáraó seregéről azt jegyezték fel, hogy a hükszós hódítókat a Sás-tenger mellett álló Zsila városa felé „szorítja”.

Ahet első hónapja, 23. nap: A király Zsila felé szorítja a semauk [idegenek] vezetőjét. (*Rhind Matematikai Papirusz*, első oldal)

Nem kellett sokat várni és a semauk békét kértek – sikerült elérniük, hogy bántatlanul elvonulhattak Egyiptomból. Josephus Flavius Manethont

idézi, mikor a jelentős eseményről beszámol, bár a nevekkal és helyekkel láthatóan nincs tisztában.

Misphragmutosis [Kamosze] fia [valójában testvére], Thummósis [Ahmesz] ostrommal tett kísérletet erővel való kiűzésükre [a hükszósokéra], és 480 ezer főnyi seregével a falak [Avarisz falai] elé vonult. De mivel az ostromról le kellett mondania, megegyezést kötöttek, amely szerint elhagyják Egyiptomot, és bántatlanul elmehetnek mind, amerre csak akarnak. E feltételek alapján [az amalekiták] egész népükkel és minden vagyontárgyukkal összesen 240 000-en Egyiptom felől Szíria sivatagába [vagyis Levantéba] vonultak. (*Hahn István fordítása*)

Sokakban felmerül a kérdés, miért kellett ilyen váratlanul megadniuk magukat és dicstelenül elvonulniuk. A választ az égei-tengeri Théra – ma Szantorini – szigetén működő vulkán kitörése és ennek következményei adják meg.* Hans Goedicke professzor szerint a papiruszon szereplő három sor – amelyet szinte csak odafirkantottak – valami szokatlanról számol be abból az időből:

11. év, Ahet első hónapja. Széth születésnapján az isten nagysága hallatta hangját, [majd] Ízisz születésnapján esett az égből (*Rhind Matematikai Papirusz*, első oldal, harmadik sor)

Nem közönséges viharról van itt szó és nem közönséges esőről, mivel mindez a száraz egyiptomi nyár közepén történt, különböző napokon – huszonnégy óra, vagy kicsivel több választotta el a két eseményt egymástól. Ez kizárja a hagyományos esővihar lehetőségét. Amennyiben ez a rövidke beszámoló a thérai kitörésre utal, akkor nagyon is érthető, miért vonultak ki a hükszósok a deltából.

Az égei-tengeri szigetekről és Krétáról származó régészeti leletek alapján a történészek teljes joggal feltételezik, hogy a thérai kitörés hatalmas felfordulást idézett elő a Földközi-tenger keleti medencéjében, mindennek előtt Hamudi elsődleges kereskedelmi partnerei, a krétaiai körében. A vulkán magmakamrája beomlott, ami szökőárt indított útjára, és ez ripityára

* Az Új Kronológia jelenlegi állása szerint Avarisz Kr. e. 1192-ben bukott el, azonban az ír tözeglápban talált tölgyfák évgyűrűiben található fagyás Kr. e. 1159-re teszi az eseményt. Ha ez az időjárási változásokra utaló jel a thérai kitörésnek köszönhetőn jött létre – amelyet így nem az általánosan a thérai kitörés jelének tartott Kr. e. 1628-as fagyás jelez –, úgy 33 éves kronológiai eltéréstől van szó. Az ÚK szerint a kitörés nem Ahmesz, hanem I. Amenhotep uralkodása idején következett volna be. Ám ha figyelembe vesszük a késő bronzkori évgyűrűszámítás alapfeltevéseit és azt a tényt, hogy ez a fagyás kizárólag az ír fák évgyűrűiben jelentkezik, úgy feltételezhetjük, a problémát későbbi kutatások megoldják, esetleg a kitörés nem hagyott nyomot a bronzkori évgyűrűkön.

törte a sziget északi partvonalán lévő kikötőkben horgonyzó flottát, vagyis a hükszósok cserehálózatának működését biztosító tengeri szállítójárművek nagy része odaveszett.

Az ugyancsak ebből a korból való *Hearst Pápirusz* alapján arra következtethetünk, hogy a szökőár még a deltát is elérte, végigsöpört a Manzila-tó mocsarain és egészen Avarisz falaiig jutott, mielőtt a parttól negyven kilométerre elült volna. Goedicke szerint az egyiptomiak úgy hitték, Széth, a viharisten akadályozta meg ezzel a hükszósok városának lerombolását. Goedicke értelmezésében ez a sor arra utal, hogy Széth „előzte” az Avariszt megközelítő vizeket.

Az istenek Egyiptom tengerjáró megszállói ellen fordultak és a fáraó kezére adták őket. Azonban az egyiptomi hadsereg egyszerűen nem volt elég erős ahhoz, hogy bevegye Avariszt. Ahmesz tudta, az idegenek még tartják magukat és biztonságban vannak hatalmas falaik között, amelyet még dinasztájuk alapítója, Selek (a Manethónnál szereplő Szalitisz) emelt és Hamudi elődje, Aauszerré Apopi (a Manethónnál szereplő Apóphisz) erősített meg. A további vérontás elkerülése végett megállapodtak a feltételekben, így a semauk és amalekita követők bántatlanul elhagyhatták Egyiptomot. Ahmesz csapatai Zsilánál „átkergették” a menekülő semaukat és ázsiai hordájukat a határon a „Filiszteusok útjára”, amely a Sínai-félsziget északi részén át a kánaánita tengerparti síkságra vezetett. Így – a hükszósok kiűzésével – vette kezdetét Egyiptomban a virágzó Újbírodalom.

Néhány hükszós a szökőár után épen maradt keskeny hajókon távozott a deltából és az égei-tengeri szigeteken, illetve a Peloponnészosz argoliszi síkságán telepedtek le, ahol új dinasztia alapítottak, amelynek tettei lángba borították a hőskor bronzkori Görögországát. A dánok – Danaósz leszármazottai, a későbbi egyiptomi szövegekben szereplő *danúna* – tetteit minden korban magasztalni fogják. Csúcspontját a „homéroszi” költemények gyűjteményében éri ez el, amelyek Trója felett aratott győzelmeikről és a dór támadók kezei között lelt dicstelen halálukat regélik el. Ám mindez már egy másik történet.

A semau/pelaszt nemesség többi tagja – közöttük Hamudi király is – csatlakozott az aamúkhhoz és velük együtt átvágtak a Sínai-félsziget északi részén. A part menti síkság déli táján, a régi hükszós városokban kerestek menedéket: elsősorban Saruhen városában, ahol több mint egy évszázaddal korábban Maibré Sesi uralkodott.

Ahmesz fáraó behatolt Avarisz városába és nekilátott leverni a hükszós palota falairól a bikaugratókat, vörösre festett ajkú, fodros szoknyájú nőket ábrázoló dekadens freskókat. A maradványok dicstelen véget értek, amikor ledobták őket a palota teraszáról – itt talált rájuk Manfred Bietak osztrák régészcsoportha. Azonban Ahmesz nem rombolta le sem az épületet, sem Avarisz falait, mivel a gyakorlatias szemléletű egyiptomiak jól tudták, elkel a kész helyőrség a tervezett katonai hadjáratnál.

A thébai királyok évtizedeken át nyelték az elnyomás keserű kenyerét, és aprócska királyságuk határai közül figyelték, ahogy Egyiptom többi

része az idegenek markában sínylődik. A komor évek okozta megrázkód-tatás mély nyomokat hagyott maga után, és az Újbirodalom első királyai elhatározták, a Fekete Föld soha többé nem kerül idegen hódítók kezébe. Annak ellenére, hogy Ahmesz esküvel fogadta, az ázsiaiak biztonságban el-hagyhatják Egyiptomot, jól tudta, nem engedheti, hogy ellenfelei továbbra is ott állomásozzanak országa északi határán. Amint az aamúk és semau vezetőik átlépték Egyiptom patakját – a fáraó királyságának hagyományos határát jelző vádi medrét – Ahmesz parancsot adott az üldözésükre és megsemmisítésükre. Az egyiptomi sereg körbevette Saruhent, és három hosszú éven át ostromolta a várost. Ez alkalommal nem kötöttek békét – a hükszósok erődje elesett és Egyiptom kifosztóit kardélre hányták.

A fáraók részéről nem számított szokásos eljárásnak az öldöklés... Azonban az egyiptomi nép annyi szenvedésen és megaláztatáson ment keresztül, hogy az északiaknak egy életre meg kellett tanítani, Egyiptom többé nem számít könnyű prédának, kifosztásra váró szabad területnek. Saruhen pusztulása (feltehetően KÖB II-B Tell el-Addzsúl, II. város) jelezte az egyiptomi birodalmi korszak kezdetét, amikor a fáraó érdekeltségeit, legyenek azok a központi területtől északra avagy délre, katonai erővel biztosították. Megkezdődött az Újbirodalom harcos fáraóinak kora.

A hükszósok előkelők maradéka part menti síkságon álló városaiból várta az elkerülhetetlen egyiptomi megtorlást... ám az nem jött. A bosszúszomjat csillapította a saruheni vérfürdő, és a fáraó érdekeltsége a hükszósok kalmár-hercegek nyomában maradt kereskedelmi hálózat biztosítására összponto-sult. Nem volt idejük arra, hogy egyik évet a másik után ostrommal töltsék csak azért, hogy néhány filiszteus várost szerezzenek a tengerpart déli ré-szén. Északabbra ennél nagyobb halak vártak az egyiptomiakra.

Amint Avarisz elfoglalásával az egyiptomiak ismét kijuthattak a Földközi-tengerre, hamarosan felújították kapcsolatukat a föníciai Bűblosszal, hogy gondoskodjanak a nagy értékű libanoni cédrusszállítmányok érkezéséről. A palesztin tengerpartot gyakorlatilag megkerülték a tengeren. Az egyipto-mi hadsereg is a messzi északon vállalt csatát – először az indoeurópai csatlós államokat támadta meg Szíria területén, majd behatolt a Mitanni királyság területére, az Eufráteszen túlra, ahonnan a hükszósok hurrita szövetségesei érkeztek. Mindezt úgy érték el, hogy a part mentén elvitorláztak Bűbloszba és Szimürába, ahonnan az egyiptomi hadsereg elindult északi hadjáratára.

Nem kellett évtizedeket várni arra, hogy a Palesztinában maradt hükszósok/pelasztok békeküldöttséget menesszenek Egyiptomba és felaján-lották hűségüket a térség újonnan megerősödött hatalmának. Ezzel a VIA MARIS biztonságos lett, és nem kellett katonai módszerekhez folyamodni, megtette egy politikai megállapodás is. A part menti síkságon álló városok és a Jiszreel völgye a XVIII. dinasztia fáraóinak hatalmába került, míg a keletre lévő fennsíkot – ami az egyiptomiak szemében politikai állóvíznek számított, olyan területnek, ahonnan kevés nyersanyagot szerezhetek – két

évszázadon át érintetlenül hagyták. Ez volt a bírák korának második fele – Gedeon korától a királyságig – ahol a továbbra is sátrakban élő izraelita törzsek igyekeztek szembeszállni nyugati szomszédaik (a filiszteusok) egyre növekvő erejével, hogy megtarthassák azt a földet, amelyet istenük, Jahve nekik „ígért”.

Történelmi szempontból minden attól függ, melyik nézőpontot – a fáraókéét vagy a Bibliáét – vesszük fel. Az izraeliták szemében a kopár dombvidék, ahol ősiük, Ábrahám is élt, tejjel-mézszel folyó földnek számított. Ez volt világuk középpontja. Az egyiptomiak semmi érdekeset sem láttak azon a területen, ahol egykori rabszolgáik éltek. A fáraó érdekeltségei az északra fekvő mezopotámiai területekre vezető, jól jövedelmező kereskedelmi útvonalakban voltak. Stratégiai szempontból semmi haszna sem volt annak, ha elfoglalják az izraelita területet, amennyiben a nomád törzsek a helyükön maradtak és nem próbálták megzavarni a késő bronzkori kereskedelmi hálózatot. Hogy biztosítsák, az izraeliták nem tartják rettegésben a létfontosságú kereskedelmi útvonalakat és az ezek mentén elhelyezkedő alárendelt városokat, az egyiptomiak annyira megerősítették az Izraellel szomszédos népeket, hogy azok folyamatosan fenyegezzék a törzsszövetséget. Tulajdonképpen a Via Maris mentén élő filiszteusok és a Jordánon túl, a Király Útja mentén élő amalekiták voltak Egyiptom rendfenntartói északon. Így látnunk kell, hogy bibliai szempontból az egyiptomi XVIII. dinasztia a bírák korának sanyarú időszaka háttérében húzódó, névtelen hatalom. Egy időben kellett egy gyenge fáraónak trónra kerülnie és Benjamin törzsének erős akaratú törzsi vezetőt adnia, hogy Levante déli része kicsússzon Egyiptom kezéből és megszülessen Izrael egységes királysága... Ám ez a nap még sokat várat magára: jelenleg Izrael egyik királyjelöltje megkísérelt hatalomra kerülni Efraim törzsének területén.

Abimelek és Migdol-Szichem

Gedeonnak számos felesége és ágyasa volt, akik sok gyermekkel ajándékozták meg; közülük az egyiket Abilemeknek nevezték – nagyra hivatott ember, aki mindent félresöpört útjából.

Kr. e. 1170-ben Gedeon meghalt, és a nép azonnal visszatért Baál képmásának imádatához. Kánaánita ünnepeket tartott a Szichemben álló Migdol-templomban. Abimelek, Gedeonnak Szichemben élő ágyasától született fia arra buzdította anyja törzsének véneit, hogy állítsanak HABIRU zsoldosokból álló sereget, amelynek élén betört apja területére. Rárontott Ofra falujára, elfogta Gedeon összes többi fiát és összes féltestvérét leölte azon a nagy kőoltáron, amelyet apja állított Jahve tiszteletére. Csak Jotam, Gedeon legkisebb fia menekült meg a mészárlásból és elmenekült a dombok közé. Mikor visszatért Szichembe, Abimelek a Józsue állította kő előtt,

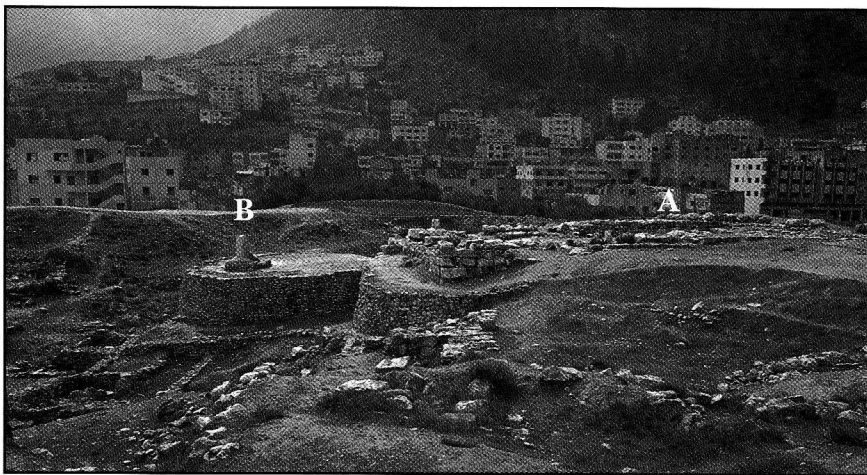
HABIRU: feltehetően az akkád *habaru* igéből ered. Jelentése: „vándorolni”.

amely a szövetséget jelképezte, királlyá választották. Ezzel kezdetét vette Izrael első választott uralkodójának három évig tartó kíméletlen zsarnoksága (Kr. e. 1170–1168).

Szichem vénei hamarosan felismerték, hibát követtek el, hogy egy nagyzási hóbotban szenvedő személyt emeltek a törzsek fölé. Abimelek uralmának harmadik évében összeesküvést szőttek arra, hogy útközben meggyilkolják, amihez felbérelték Gaalt, Obed fiát, vezesse ő a kivégzőosztagot. Azonban Zebul, Abimelek szichemi kormányzója hírt vette az ármánynak és futárokat küldött urához, aki Tircában (Tell e-Farah északi része) tartózkodott. A király magához hívatta habiru zsoldosait és saját maga is lest állított Szichem kapuja előtt. Mikor Gaal és emberei kijöttek a városból, hogy végrehajtsák feladatukat, a királyi testőrséggel találták szemben magukat. A lázadók nagy része odaveszett, azonban Gaalnak sikerült visszamenekülnie a város falai közé, Abimelek pedig visszavonult a közeli Arumába.

Zebul aznap este rávette Szichem véneit, őrizzék ki Gaalt és testvéreit a városból, hogy ezzel megmeneküljenek a király haragja elől. Azonban Abimelek nem bocsátott meg ilyen könnyen – másnap, amikor a város lakói elindultak megművelni földjeiket, a király katonái megölték őket, majd benyomultak a városba, ahol levágtak mindenkit és felgyújtottak mindent. A megmaradt lakosok a Migdol-templomba menekültek és elbarikádozták magukat a nagy cédrusajtók mögött, azonban ez sem segített – Abimelek elrendelte, vágják ki a Szalmon hegyén növő fákat és halmozzák fel azokat a templom körül. Ezek után meggyújtották a máglyát és az egész épület elégett, ezer férfi, nő és gyermek veszett oda.

1926-ban Ernst Sellin német régész feltárta az óriási méretű Baál-Berit-templomot Szichemben (Erődtemplom 1-b, 7. templomkerület) és égett romok rétegeire talált, amelyek a középső bronzkor II-B szakaszától a késő

97. kép: Baál-Berit temploma (A), ahol ezer ember veszett oda, amikor Abimelek felgyújtotta. A szövetség köve, amelyet Józsué állított, még ma is ott áll az 1-b templom romjai előtt.

bronzkor I szakaszáig álló szentély pusztulását jelezték. A város is leégett, a védfal egy része pedig beomlott. A parti síkságon és a Jiszreel völgyében álló városokkal ellentétben Szichemben egyetlen égei stílusú, kétszínű kerámia sem került elő, vagyis az elképzelésekkel ellentétben az indoeurópai nyelvet beszélő idegenek – akiket a Bibliában szereplő filiszteusokkal azonosítottunk – nem rendelkeztek befolyással az izraelita városok nagy részében. A feltárás során egyértelműen kiderült, hogy a KőB II-B/KéB I réteg felégetése után közel száz évig senki sem lakott itt, majd – a KéB II-A, vagy amarnai kor idején – egy jóval kisebb épületet emeltek a régi épület alapjain, igaz, a tengelye öt fokkal elfordult a korábbihoz képest.*

Miután Abimelek bosszút állt a szichemieken, maga mögött hagyta a város üszkös romjait és Tebec – a Szichemtől 16 kilométerre északra fekvő Tubasz városa – ellen vonult. Akárcsak Szichem esetében, a lakók visszahúzódtak a város közepén álló erődtített toronyba és eltorlaszolták az ajtót. Abimelek először arra buzdította embereit, fosszák ki a város házait, majd megszervezte a torony felgyújtását. A taktika jól bevált Szichemben, és minden oka megvolt azt hinni, itt is sikert arat vele... Csakhogy a sors mást tartogatott számára. Mikor az eltorlaszolt ajtóhoz lépett, egy asszony az épület tetejéről nehéz malomkövet dobott le, ami egyenesen Abimelek fejére esett. Mivel a seb halálos volt, a király felszólította fegyverhordozóját, ölje meg, hogy véget vessen a szenvedéseinek és elkerülje azt a szégyent, hogy egy nő kezétől haljon meg.

A Tircába való emberek és a habiru zsoldosok, akik eddig szolgálták a dühöngő királyt, hamar felismerték, hogy a játszmának vége és visszamenekültek otthonaikba. Izrael első, balszerencsés kísérlete a királysággal véget ért. Újabb százötvenhét évnek kell eltelnie, hogy az izraeliták újabb királyt akarjanak maguk fölé.

Az Abimelek halálát követő fél évszázadban két bíra uralkodott. Először Tola, Pua fia, Isszachár törzséből. Huszonhárom évig bíraskodott Izrael népe felett (Kr. e. 1168–1146) Samirból, az Efraim törzs földjén álló szülővárosából. Utána következett a Gád törzséből való Jair, aki huszonkét évig volt Izrael bírása (Kr. e. 1146–1125) Kámonból és Gileádból.

Jiftach

Izrael fiai újra azt tették, ami gonosznak számít az Úr szemében. Baaloknak, Asztartéknak, valamint Arám, Szidon és Moáb isteneinek, az ammoniták és filiszteusok isteneinek

* Mindez pontosan illeszkedik Baál-Merit nagy Migdol-templomának Bibliában olvasható történetéhez. Az épületet először a hódítás utolsó szakaszában említik meg (KőB II-B, Kr. e. 1405), majd az egyiptomi I. Amenhotep (Kr. e. 1178–1158) kortársaként uralkodó Abimelek a késő bronzkor első szakaszában elpusztítja (KéB I., Kr. e. 1168), végül az egységes királyság korában kisebb méretekben ugyan, de újjáépítik (KéB II-A, Kr. e. kb. 1011).

szolgáltak. Elhagyták az Urat, és nem szolgáltak neki. Az Úr haragja ezért föllángolt Izrael ellen, s a filiszteusoknak és Ammon fiainak kezébe adta őket. Ezek sanyargatták és elnyomták Izrael fiait ettől az évtől kezdve tizennyolc esztendőn át, Izrael minden fiát, aki az amoriták földjén, Gileádban lakott. Ammon fiai a Jordánon is átkeltek, hogy megtámadják Júdát, Benjaming és Efraim házát, és Izrael végső nyomorúságra jutott. (Bír 10:6–9)

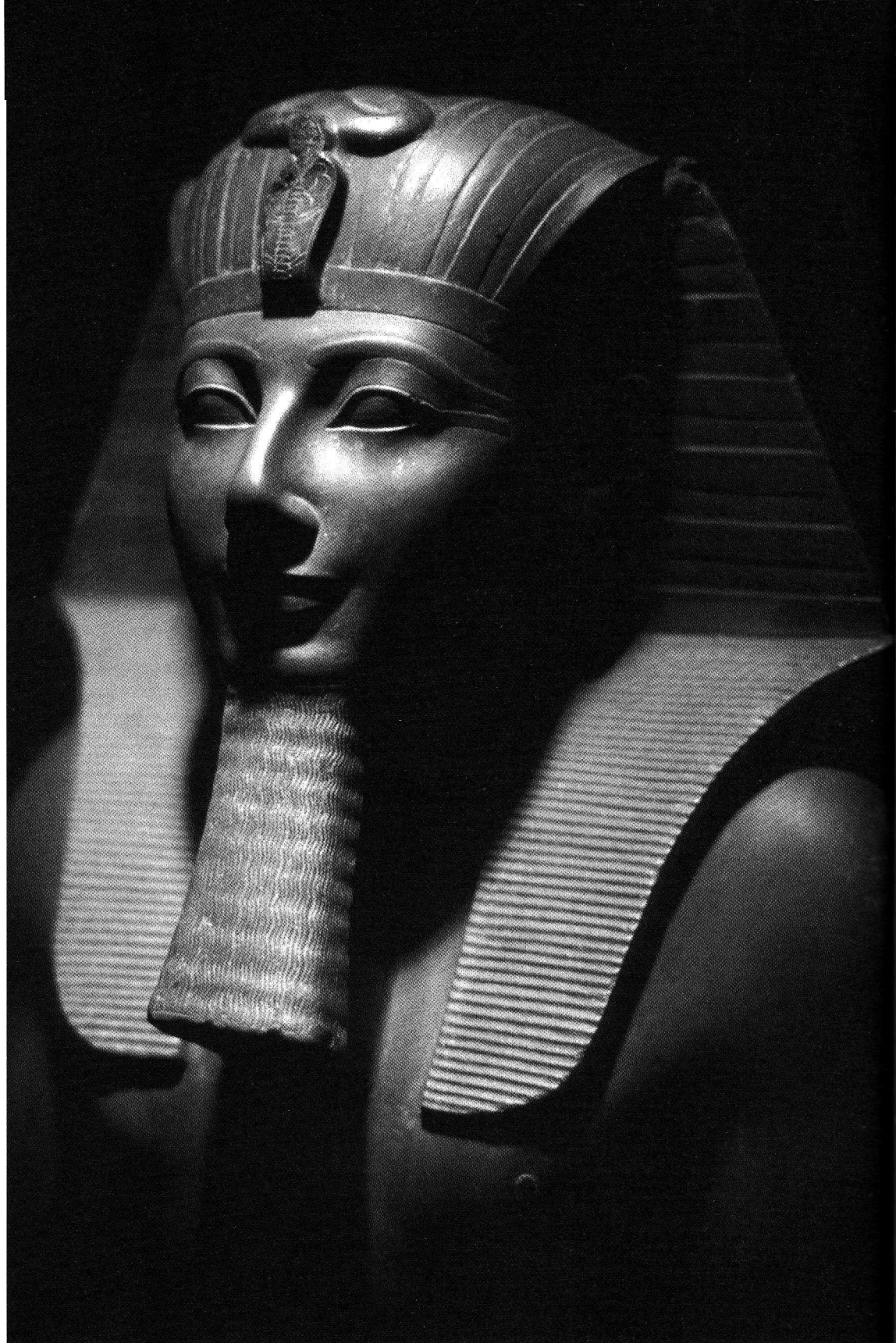
Az izraelita törzsek tehát ismét háborúban álltak szomszédaikkal, mely tizennyolc éven át tartott. Végül Kr. e. 1108-ban az AMORITÁK nagy sereggel lépték át a Jabbok-folyót és Gileádba, Gád törzsének földjére vonultak. A Jordánon túli területeken élő izraeliták Micpában gyűltek össze, ahol tanácsot tartottak, hogy eldöntsék, ki vezesse Izrael seregét. A vének egy Jiftach nevű hadurat választottak, mivel hosszú ideje fosztogatta már az amorita területeket kis csapatával.

Jiftach futárokat küldött Ammon királyához, hogy elkerülje az összecsapást és emlékeztette az ammonitákat, milyen rossz vége lett számukra annak, mikor Mózes idején (Kr. e. 1408) szembeszálltak Jahve seregével. Ez háromszáz évvel ezelőtt volt (Bír 11:26), ám Jahve nem veszített erejéből és megvédi gyermekeit azok ellen, akik megkérdőjelezzik jogukat a földre, ahol élnek. Azonban az ammonita uralkodó nem törődött a fenyegetéssel és kezdetét vette a csata. Jiftach harcosai visszaszorították az ellenfelet a Jabbok másik oldalára, egészen Minnit és Abal-Keramim városáig, megszégyenítő vereséget mértek Ammonra. Jiftach saját lányát mutatta be áldozatul Jahvének, amiért győzelemre vezette: az élettelen testet az áldozati lángok közé vetette.

Izrael törzsei között ritkán fordult elő egyetértés, általában viszálykodtak egymással. A Jordánon túli törzsek és a folyó nyugati partján élő efraimiták már régóta ellenségeskedtek egymással – erre utalt a Jabes-Gileádnál történt vérontás is Otniel bíra idejében. Miután diadalt arattak az ammoniták felett, Jiftach Gád törzséből való katonái Efraim törzsének területére vonultak. A Jordán-folyó nyugati partján a két törzs egymásnak rontott és az efraimitákat legyőzték. Ettől a naptól fogva egészen addig, amíg Saul király alatt nem egyesül a törzsszövetség, Gád törzse ellenőrizte a folyó gázlóit és megakadályozta, hogy az Efraim törzsébe való kereskedők bejussanak a folyótól keletre eső területre.

Jiftach hat évig uralkodott a Jordánon túli törzsek felett, mielőtt meghalt. A következő három *sofet* (bíra) a Betlehembe való Ibszán (hét évig), a Zebulun törzséből való Elon (tíz évig) és az Efraim törzséből való Abdon (nyolc évig) voltak. Kr. e. 1081-ben harmincévnyi békesség után nyugaton megjelentek Izrael utolsó és legnagyobb ellenfelei: a filiszteusok.

AMORITÁK: A KB/KöB átmeneti időszakban – Ábrahám idején – a Zagrosz-hegységből levonuló és Szíria, Kánaán területén letelepedő pásztorkodó népek gyűjtőneve.

Filiszteus uralom

A filiszteusok Kr. e. 1192-ben, nagyjából egy évszázaddal ezelőtt hagyták el Avariszt, és mostanra gazdagságra, hatalomra tettek szert part menti városaikban. Megadták magukat a XVII. dinasztia fáraóinak, és mivel hűségesküti tettek Egyiptomnak, élvezhették újbirodalmi uraik pártfogását és védelmét.*

A XVIII. dinasztia északi katonai hódításai nyomán óriási kereskedelmi hálózat jött létre, amelynek köszönhetően elképzelhetetlen vagyon áramlott át a Via Marison – vagyis Filisztea területén – a Nílus völgye felé. A filiszteus nemesek (*szeanim*) alaposan meggazdagodtak, mivel ők közvetítették a Nílus völgyébe irányuló kánaánita árukat és a Mezopotámia, Anatólia felé tartó egyiptomi cikkeket. Gát, Asdód, Askelon, Ekrón és Gáza öt szeranimja felismerte, hogy megütötte a főnyereményt, így gondoskodtak róla, hogy a terület egészen biztonságosan haladhassanak a karavánok. Szövetségre léptek és – a fáraó áldásával – magukra vállalták a nemzetközi rendfenntartó szerepet, különös tekintettel a felvidéken élő zabolátlan törzsek ellenőrzés alatt tartását.

Éveken át fosztogatták az izraeliták földjeit, fenyegették és zaklatták a törzseket, még helyőrségeket is telepítettek a dombvidék stratégiai fontosságú pontjaira és a partvidéki síkság határán álló Szufala-dombságra. Ezzel kezdetét vette a hetven évig tartó filiszteus uralom Kr. e. 1081-től 1012-ig. A filiszteus befolyás első húsz évében egy Dán törzséből való harcos, aki óriási erejéről és bátorságáról volt híres, sokat tett azért, hogy megakadályozza Izrael hatalmas szomszédjának terjeszkedését, amiért népének súlyos megtorlásokban lesz része a következő évtizedekben.

Sámson

Sámson Mánoah, a Szorea falujában élő törzsfőnök fia volt, aki fiát *nazírnak* – Jahve választottjának – nevelte. A nazír istenes embernek számított, aki nem vágja le haját és sohasem leli örömét borban, nótában és nőkben. Sámson csupán az első jellemzőnek tudott megfelelni: nem vágta le a haját. Ami a többit illeti, vad, szoknyabolond korhely volt. Beházasodott egy Timnában élő filiszteus családba, így aztán mind az izraelita, mind a filiszteus társadalmi struktúra részének számított.

* Kr. e. 1112 és 1095 között III. Tuthmószisz – az ókori Egyiptom Napóleonja – tizennégy hadjáratot vezetett, s óriási északi birodalmat hozott létre. Kr. e. 1112-ben a Megiddónál vívott csatában legyőzte a szíriai királyok szövetségét és ezzel az összes kánaánita államot, egészen az Orontész melletti Kádesig alattvalójává tette. Magát Kádest a király harmincadik uralkodási évében (Kr. e. 1105) foglalta el az egyiptomi sereg.

98. kép (szemben): a XVIII. dinasztiába való III. Tuthmószisz fáraó (Kr. e. 1134–1082), Jiftach bírá kortársa.

Sámson forrófejű, erőszakos férfi volt. Gyakran összeverekedett filiszteus szomszédaival és jó néhányat megölt közülük egy Askelonban történt balesetben. Egy másik alkalommal felgyújtotta Timna búzamezőit, amiért bosszúból a város lakói megölték feleségét és annak családját. Sámson az izraelita területre menekült, azonban saját népe kiszolgáltatta a filiszteusoknak. Nem kellett sok hozzá, és sikerült megszöknie, foglyul ejtői közül pedig sokat megölt egy számár állkapcsával. Tettei nyomán a helyi népi hőssé vált és a fiatal férfiak odasereglettek köré az Izrael elnyomói elleni gerillaharcra.

Évekkel később a mit sem változó Sámson egy másik filiszteus lányba habarodott bele, akit Delilának hívtak – a lány csapdát állított a férfinak, amelybe úgy sikerült belecsalogatnia, hogy tudta, a nők Sámson gyengéje. Mikor sikerült elérnie, amit akart, hamarosan elárulta szeretőjét, akit elfogtak és elvittek Gázába. Sámson ismét filiszteus kezekbe került, azonban most gondoskodtak róla, hogy ne tudjon egykönnyen megszökni – az izraelita vadember hosszú fűrtjeit levágták, megvakították, megláncolták és arra készítették, hogy búzát őröljön, akár az ökrök. Azonban egyszemélyes lázadása a filiszteusok ellen még nem ért véget. Mivel a Dágon templomának bejáratát tartó oszlopokhoz láncolták, hogy egy vallási ünnepségre érkező emberek „szórakozása” legyen, Sámson összeszedte minden erejét és kibillentette az oszlopokat – a templom homlokzata összeomlott, egyenesen rabtartóira. Bármilyen legendás hős volt is, Sámson, Mánóah fia mégsem tudta megtörni a filiszteusok uralmát az izraelita törzsek felett. Filiszteia urai továbbra is hatalmukban tartották az utakat helyőrségi erődeikből és megadóztatták a központi dombvidék szegény földműveseit és pásztorait.

Sámuel

Élt azon a dombvidéken Elon bíráságának idején (Kr. e. 1097–1088) Jahve egy jámbor követője Cuf családjából, amely Lévi papi törzsének része volt. Ezt a férfit Elkanának hívták, Jerochám fiának – Rámában élt (a mai Rámában, Ramalláh közelében), bár családja központja Efratában – Betlehem ókori megnevezése – volt. Minden évben kisebb utazásra vállalkozott észak felé, végig a szichemi országúton, hogy áldozatot mutasson be istenének Silóban, Jahve templomában (1Sám 1:24): abban a kőszentélyben, amelyet a szövetség ládájának emeltek. Elkanának két felesége volt, Hanna és Pennina, azonban úgy látszott, az előbbi meddő. Aztán Kr. e. 1095-ben elkísérte férjét Silóba és imádkozott Jahvéhez, áldja meg őt egy gyermekkel. Nem sokkal ezt követően Hanna megfogant és egészséges fiúgyermeknek adott életet, akit SÁMUEL-nek nevezett el. Elkana és Hanna annyira büszke volt a kis „csodára”, hogy gyermeküket Jahve szolgálatára adták, Silóba.

SÁMUEL: „[Isten] neve Él”.

Amint Sámuel elválasztották anyjától, átadták Élinek, a főpapnak, aki a szentély falain belül nevelte fel a fiút. Az évek során Éli egyre öregebb lett, megvakult és elgyengült, ahogy Sámuel „Jahve jelenlétében” nőtt fel és Izrael összes törzse „prófétának” (héber: *nabi*) tartotta.

A filiszteusok Kr. e. 1062-ben, Sámson halála után – Sámuel harminckét éves korában – mutatták ki foguk fehérjét. A csúcspontot a Kr. e. 1024-ben lezajlott eben-ha-ezeri csata jelentette, amelyben a filiszteusok megszerezték a szövetség ládáját. Izrael prófétája ekkor hetvenes éveiben járt.

A szövetség ládája mint zsákmány

Sámuel első könyvének negyediktől hatodik fejezetéig terjedő része mondja el, hogyan vesztette el Izrael a Tízparancsolat tábláit tartalmazó ládát. A filiszteus *szeranok* összegyűjtötték csapataikat, hogy háborút indítsanak az izraeliták ellen. A szövetség törzsi harcosai végigvonultak a dombok között, hogy Afektől keletre, egy EBEN-HA-EZER nevű helyen szembeszálljanak velük. Az első összecsapás döntetlenül végződött, mind a két oldalon nagy volt a veszteség. Aznap éjjel a törzsfőnökök visszalopakodtak Silóba, míg az izraeliták kintartottak az éjszaka során. A vének hajnalban tértek vissza, magukkal hozták a szövetség ládáját, amelyet a tábor hangos üdvörléssel üdvözölt. Az izraeliták magabiztosan tekingettek körbe, hogy talizmánjuk ott állt a sereg élén. Így vonultak ki, hogy ismét szembeszálljanak az ellenséggel.

A második csata még vadabb, hosszabb és véresebb volt, mint az első. Sok ezren veszték oda aznap, amikor Izrael történetében először szenvedett vereséget valamelyik szomszédos állam kezétől. A láda ereje most nem védte meg Jahve gyermekeit, nem vezette őket diadalra. A filiszteusok túlságosan erősek voltak óriási szekereikkel és lovasságukkal, míg Izraelnek a nagy, nyílt térségen vívott csaták nem tartoztak erősségei közé. Elfelejtették, hogyan használták ki a korábbi bírák a terepet, és a meglepetés jelentette előnyt, hogy gerillataktikával legyőzzék Izrael ellenfeleit. A törvény táblái és az aranydoboz, amely otthont adott nekik, filiszteus kézbe került és elvitték Asdód városába.

Egy Benjamin törzsébe való futárnak sikerült elmenekülnie a csatamezőről, és elmondta Élinek a Silónál bekövetkezett katasztrófát. A főpap és bíra az erődített szentély kapujában üldögélt, amikor a kimerült futár megérkezett. Az idős, vak ember annyira megdöbben a láda elvesztésének halatán, hogy szívrohamot kapott, hátraesett a kőpadon, amelyen ült, beverte fejét a szentély kapujába és kitörte a nyakát. Éli halálával pedig Sámuel lett Izrael bírája ebben a nagy válságban.

Eközben a filiszteusok az összes síkvidéki városban győzelmüket ünnepelték. A szövetség ládáját több hónapra kiállították Dágon templomában,

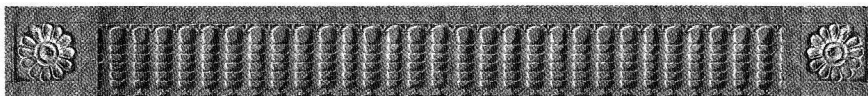
EBEN-HA-EZER: „a védelmező köve”, amely talán Izbet-Szartánál, Afek közelében található.

mielőtt körbejárt volna a többi filiszteus városban, Gátban és Ekrónban is. Azonban az ünnepségek nem tarthattak túl sokáig – a Közel-Kelet északi birodalmaiban futótűzként terjedt az „ázsiai vész” – amelyet ma bubópestisnek ismerünk –, és már megtizedelte Dél-Anatólia és Észak-Szíria lakosságát, s most felütötte fejét Egyiptom északi kereskedelmi hálózatának sűrűn lakott városaiban is. III. AMENHOTEP, aki Egyiptomból némi aggodalommal nézte az eseményeket, elrendelte, hogy készítsenek hétszázharminc szobrot a betegségek istennőjéről, Szahmetről – kettőt az év minden egyes napja után –, hogy kiengeszteljék haragját és megakadályozzák a betegség bejutását a Nílus völgyébe.

A vész hamarosan a filiszteusok városait sem kímélte, hiszen az északról érkező kereskedőhajók patkányai magukkal hozták ide. Asdód, Gát és Ekrón babonás lakosai a dögvészben Jahve haragját látták, ami azért sújtja őket, mivel elhozták az izraelita istent népétől, ezért azonnal elhatározták, hogy visszaviszik a ládát Izraelnek.

Igy Kr. e. 1024 telén, miután hét hónapig a filiszteusok birtokában volt, a ládát ökrös szekérre tették és az izraelita területektől látótávolságban, Bet-Semes falujának határában magára hagyták. A helyi törzsbéliek elvitték Izrael legszentebb jelképét a dombok közé, Baalába – amelyet később Kirjat-Jearimnak neveztek –, itt maradt húsz évig Eleazár, Abinadab fiának védelmében.

Történeti és régészeti háttér

A '70-es és '80-as években egy sor részletes felmérést végeztek az izraeli régészek a központi dombvidéken és Negev északi részén, hogy meghatározzák az ókori települési hálózatot. Az eredményekből világosan kiderült, mikor éltek itt városlakók és mikor volt jellemző a pásztorkodó életmód. Nagyjából megállapítható, hogy a KB II-tól KB III-ig (a korai bronzkor második szakasza) a területet sűrűn lakták. A KB/KöB átmenete során az itt élők pásztorkodó életmódot folytattak; míg a KöB II-A és KöB II-B (a Középső Bronzkor nagyobbik része) megint csak több a város. A KéB I. (a kései bronzkor első része) idején ismét a pásztorkodó életmód a meghatározó, majd a KéB II megindul a betelepülés és a városiasodás. A VK I (korai vaskor) új telepésekkel köszönt be, akik elsősorban a központi dombvidéket foglalják el és kis, védett falvakban élnek, a VK II idején pedig több helyen is új városokat emeltek a régi KéB helyeken. A felmérések jórészt arra összpontosítottak, hogy statisztikai elemzéseket adjanak közre a lelőhelyek felszínén talált cserépmaradványokról.

A letelepedés a KöB II idején különösen gyors és nagymértékű volt, ám váratlanul véget ért. Adam Zertal, a Manassze törzsének dombvidékén – Jeruzsálemtől északra – végzett felmérések vezetője azt tapasztalta, a középső bronzkor végén óriási zuhanás következik be a lakott területek számában.

A középső bronzkor II-es cserépanyagot 135 helyen találtunk, ami több, mint a vaskor I-es lelőhelyek száma. Úgy tűnik, az i. e. XVIII. században (HK szerint, ÚK szerint XVI. század) új csoportok telepedtek meg a térségben, amely így Kánaán talán legsűrűbben lakott része lett... Csak 31 késő bronzkori lelőhely szerepel a feljegyzésekben (szemben a 135 középső bronzkori lelőhellyel), ami 77%-os csökkenés. (A. Zertal, 1994, 50.)*

Ebből világosan látszik, hogy valami tragikus történt, amely lecsökkentette a KöB II városi lakosság számát a KéB I szintre. A felmérés Júdeai-dombságot érintő részének vezetője, Israel Finkelstein ugyanilyen régészeti nyomokra bukkant délebbre.

A késő bronzkorba történő átmenet során súlyos csökkenés ment végbe a júdeai dombvidéken zajló emberi tevékenységben. Hebron és Bét-Zur városközpontját elhagyták, nyomában csupán apró települések maradtak, amelyek a pásztorkodó csoportokkal tartottak kapcsolatot. (I. Finkelstein, 1994, 118.)

Finkelstein azzal folytatja, hogy a kései bronzkor idején „pásztorkodó csoportok jelentős létszámban tevékenykedtek a dombságon” (164. o.). A politikai berendezkedésről azt írja: „a megmaradt letelepedett lakosságon és a jelentős pásztorkodó csoportok felett uralkodó helyi főnökök” voltak. Azonban érdekes módon a változás időpontját nem a KéB kezdetére, hanem a KöB II-B – amely nála a KöB II – és a KöB II-C – amely nála a KöB III – közé helyezi, vagyis a KöB II második szakaszára, amely az Új Kronológiában Jerihó bukásának és József hódításának kora. Finkelstein megfigyelése szerint a városi lakosság drasztikus csökkenése és számos erődített KöB település elhagyása a következővel magyarázható:

* I. Finkelstein és N. Na'aman (szerk.): *From Nomadism to Monarchy* (1994, Jeruzsálem).

Úgy tűnik, hogy a korai bronzkorhoz hasonló módon a középső bronzkor II/III átmenetében is csökken a lelőhelyek száma, a beépített területek pedig elhanyagolható mennyiségben növekedtek – gyökeres változás következett be a nagyobb lelőhelyek természetében. (171. o.)

Finkelstein semmilyen történeti magyarázatot nem tud adni a dombvidék váratlan elhagyására és arra, miért térnek vissza a korai bronzkor/középső bronzkor átmeneti időszakban gyakorolt pásztorkodó életmódhoz. Ezt annak köszönheti, hogy izraeli kollégáinak túlnyomó többségéhez hasonlóan ő is úgy véli, az izraeliták a vaskor I-ben érkeztek erre a területre.

Nyilvánvaló, hogy problémát jelent, a vaskor régészetét jelentős történeti forrásanyag támogatja, míg a középső bronzkor esetében ez már alig, a korai bronzkor esetében pedig egyáltalán nem mondható el. (I. Finkelstein, 1994, 171. o.)

Amennyiben a tehetséges izraeli régészek egy pillanatra fontolóra vennék a lehetőséget, hogy az izraeliták jóval korábban megjelennek a régészeti leletanyagban – Ábrahám a KB/KöB átmeneti korában, József a KöB II-B idején –, akkor a lakott és lakatlan területek váltakozásában olyan törvényszerűségeket fedezhetnének fel, amelyek tökéletesen megfelelnek az egyik elhanyagolt történelmi forrásban leírtaknak, és ez a Biblia szövege.

A könyvben elmondott történet szerint a páttriárkák korának nomád pásztora a KB/KöB átmeneti korának pásztorkodó szakaszában éltek Kánaán dombjai között – a kánaániták és az amoriták a KöB II-A idején nagy városokat hoztak létre, mialatt az izraeliták Egyiptomban tartózkodtak. József és Káleb vezetésével betörték erre a területre és elpusztították a KöB II-ben létrejött városokat: ez volt az új pásztorkodó szakasz eleje a KöB II-B/KéB I idején, amikor a bírák korának izraelitái „sátrakban éltek”. A központi dombvidék, a Jordán völgye és Jiszreel újbóli városiasodása az egységes királyság idején veszi kezdetét. Ez a szakasz (KéB II) az arámi támadásokkal ért véget, amelyek hatására az izraelita határterületeken élő törzsek menedéket kerestek a központi dombvidéken, s itt nagy számban telepedtek le a vaskor I alatt. A vaskor II-ben az olyan lelőhelyek, mint Megiddó II, Jeroboám tevékenységének bizonyítékait mutatják. A későbbiekben bővebben is foglalkozunk ezzel, azt azonban már itt is érdemes hangsúlyozni, mennyire hibátlan szintézisbe áll össze a bibliai történet régészeti újradatálása.

Miután beszámol a pásztorkodó életmód térnyeréséről a KöB II-C – nála KöB III – korszakban, Finkelstein felhívja a figyelmet arra, egyes lelőhelyeket városközpontokként, szent helyekként tartottak fenn a középső bronzkor utolsó szakaszában.

99. kép: Egy tell (halom) leegyszerűsített keresztmetszete, amelyen jól látható az ÚK és a HK szerint elhelyezett jellegzetes ótestamentumi személyiségek közötti különbség.

A középső bronzkor II-ből középső bronzkor III-ba történő átmenetet kétoldali folyamat jellemzi – csökken a lelőhelyek száma, egyúttal a fennsíkon erődök jönnek létre: ilyen Szichem, Siló és Hebron. Ezek a lelőhelyek a társadalmi elit számára kormányzati központokként szolgáltak, ahonnan a vegyesen letelepedett és pásztorkodó életmódot folytató népesség felett uralkodtak. (173. o.)

Pontosan ugyanez a kép tárul elénk a bírák könyvéből, ahol Szichem Izrael évenkénti (?) ünnepségének színhelye, amelyet a szövetség köve előtt tartanak, a törzsek vallási központja, középen Baál-Berit templomával. Emellett Silót választották szertartási központnak, ahol a szövetség ládáját tartották, Hebron pedig stratégiai fontosságú erődítmény, Káleb déli törzsének, a Júdának pedig fővárosa lett, egyúttal ez volt a Dávid-féle királyság régi székhelye. Három politikai, szertartási központ a klán véneinek elit tanácsával, akik a kis falvakban élő, sátrakban lakó pásztorkodó népességet irányítják: tökéletesen ráillik ez a leírás a királyság előtti politikai berendezkedésre, amely a Bírák könyvének eseményei mögött rejtezik.

A bírák kora az Új Kronológia szerint

A bírák dátumai és a közéjük ékelődő idegenek uralma általában sematikusak, így csak becslésként érdemes foglalkozni velük. Korábban már kifejtettem, hogy az időszak mintegy 400 évet ölel fel, amelyet az Ótestamentum szövegében szereplő kronológiai adatok alapján számíthatunk ki. Mivel az egyes évszámokat semmilyen módszerrel sem lehet pontosan megállapítani, a kisebb bíráknál szereplő időszakok hosszát – amelyek nem tűnnek kerekítettnek – történelmileg hitelesként kezeltem. A 400 éves időszak nagyobbik részét kitevő kerekített dátumokat „egész számra kerekített” értékeknek tekintettem, és néhányat ezek közül megrövidítettem pár évvel. Mindezt úgy, hogy a dátumpontok kijelölte rendszeren belül maradjak: elsősorban a Kr. e. 1407-es hódítás és a Jordánon túli területekért vívott harc (Kr. e. 1407) és Jiftach első éve (Kr. e. 1108) között eltelt 300 évet tekintettem meghatározónak, így a bírák korának első szakasza a Jiftach előtti, a második a Jiftach utáni korszak. Bár az alább szereplő évszámok nem lehetnek teljesen pontosak, használható kronológiai keretet adnak a bírák korához. Ennek következtében a fejezetben szereplő évszámoknál jelentős hibaszázalék lehetséges Kr. e. 1406 (hódítás) és Kr. e. 1011 (Saul király halála) között.

Az izraelita bírák

1. József (4 év)	Kr. e. 1407–1404
2. Edomita uralom (8 év)	Kr. e. 1404–1397
3. Otniel (37 év)	Kr. e. 1397–1361 (kerekítve 40 évre)
4. Moábita uralom (18 év)	Kr. e. 1361–1344
5. Ehud (77 év)	Kr. e. 1344–1268 (kerekítve 80 évre)
6. Samgar (filiszteusok ellen)	Kr. e. 1300–1300
7. Kánaánita uralom (19 év)	Kr. e. 1268–1250 (kerekítve 20 évre)
8. Debora és Barák (37 év)	Kr. e. 1250–1214 (kerekítve 40 évre)
9. Midiánita uralom (7 év)	Kr. e. 1214–1208
10. Gedeon (39 év)	Kr. e. 1208–1170 (kerekítve 40 évre)
11. Abimelek (3 év)	Kr. e. 1170–1168
12. Tola (23 év)	Kr. e. 1168–1146
13. Jait (22 év)	Kr. e. 1146–1125
14. Ammonita uralom (18 év)	Kr. e. 1125–1109
15. Jiftach (6 év)	Kr. e. 1108–1104
16. Ibszán (7 év)	Kr. e. 1103–1098
17. Elon (10 év)	Kr. e. 1097–1089

18. Abdon (8 év)	Kr. e. 1088–1082
19. Sámson (20 év)	Kr. e. 1081–1063
20. Filiszteus uralom (39 év)	Kr. e. 1062–1024 (kerekítve 40 évre)
21. Éli (39 év)	Kr. e. 1062–1024 (kerekítve 40 évre)
22. Sámuel (12 év)	Kr. e. 1024–1012

A nagy hükszósok kora az Új Kronológia szerint

A Második Átmeneti Korszakként ismert időszakban az Egyiptom feletti hatalmat az ázsiai hordák gyakorolták, akik a kivonulás alatt történt csapások nyomán érkeztek ide. A kor pelaszt (filiszteus) urai elhatározták, amennyire csak lehet, kihasználják az egykori egyiptomi civilizáció vagyonát. Akárcsak a mitannik, akik a helyi, hurrita nyelvet beszélő népesség felett uralkodtak, a semauk („vándorok” vagy „idegenek”, ahogy az egyiptomiak később emlegették őket) átvették az uralmat a deltában élő ázsiai népesség felett. A női fáraó, Hatsepszut felidézti azt az öncélú rombolást, amellyel Avarisz urai kifosztották a fáraók földjét hatalmuk egyetlen hosszú és fájdalmakkal teli évszázada alatt.

Figyelen minden ember és nép, amennyi csak van belőle! Szívem tanácsára hallgatva tettem meg mindezt. Nem aludtam figyelmetlenül, hanem helyreállítottam azt, ami romba dőlt. Felemeltem azt, ami korábban szétcsett, mivel **az ázsiaiak az északi Avariszban voltak, és a semauk közöttük voltak, ledöntötték mindazt, ami elkészült.** Ré beleegyezése nélkül uralkodtak, és nem a mennyei parancsot teljesítették, egészen felségem uralkodásáig. (Szeosz Artemidoszi felirat)

A semauk hajói a Földközi-tenger vizeit járták és Egyiptom termékeit szállították indoeurópai nyelvet beszélő rokonaikhoz, akik az égei-tengeri szigeteken, Krétán, Cipruson és a Szíria partján fekvő Ugaritban éltek. Avarisz nyüzsgő kikötője tele volt keskeny, csillogó vitorlásokkal, amelyek a várost uraló kalmárhercegekhez tartoztak. Az égei-tengeri harcos/tengerészekből és hurrita lovasságból álló hükszós hadsereg visszaszorította a helyiek közül való fáraókat? Először a XII. dinasztia régi fővárosáig, Itj-Tauiig, aztán egészen Felső-Egyiptomig. A XV. dinasztia thébai királyai – akiket hagyományosan XVII. dinasztíának szokás nevezni – itt vetették meg lábukat. Azonban északon a XVII. dinasztia nagy hükszós semauai – akiket hagyományosan XV. dinasztíának szokás nevezni –, délen pedig a kusiták szorongatták, akik elűzték egyiptomi kormányzójukat, és kezükbe kaparintották a Középbirodalom idején készült, stratégiai fontosságú erődöket, amelyek Wawatnál (Núbia) álltak a Nílus partján.

Valamivel több mint egy évszázadon át (Kr. e. 1298–1192) a helyi fáraók csapdába szorultak két nagy hatalmú erő között, és nem tudtak kitörni a szorításukból. Eközben a semauk szisztematikusan kifosztották az Ó- és Középbirodalom alatt épült királyi piramisokat, Felső- és Közép-Egyiptomból minden aranyat összegyűjtöttek, amelyet öntecsekbe olvasztottak, hogy óriási földközi-tengeri kereskedelmi birodalmukba szállítsák.

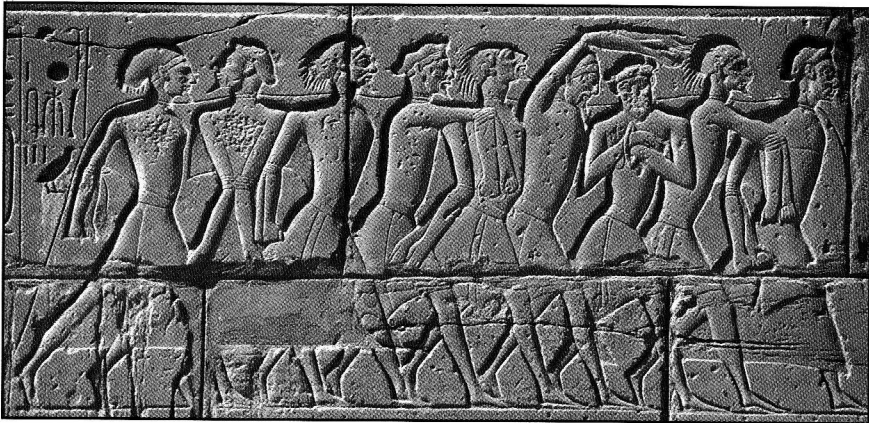
Az első nagy hükszós – az eredeti „semau-vándor” – Selek volt (Manethónnál Szalitisz). Ez a filiszteus úr volt az, aki jelentősen megerősítette Avariszt, hat méter vastag tornyokkal kiegészített falat épített a nagy kiterjedésű katonai épületegyüttes köré. Később leszámazottja, Aauszerré Apopi erődített tornyot épített hozzá palota gyanánt, amely a Selek körfalának északi részén állt, és a Nílus péluszioni ágára nézett. Aauszerré nyolcméteresre növelte a fal vastagságát.

A Tell el-Dabaa közelében lévő Ezbet Helmi kis falujának házai között az Avariszt feltáró osztrák régészek vastag, vályogtéglából épült emelvényt tártak fel, amelyen a hükszós palota állt, körötte szőlőskertekkel és tavakkal. A királyi lakosztály falait minőszi stílusú freskókkal díszítették, amelyek színes ruhát viselő udvarhölgyeket, egzotikus virágokat és természetből vett jeleneteket ábrázoltak, labirintusszerű minták és több bikaugrató jelenet is díszítette a falakat. A színes falfestmények maradványait a palotát körülvevő szemét-

ben találták meg, ahová akkor kerültek, amikor Ahmesz – a XVIII. dinasztia első fáraója, Egyiptom zsarnokainak legyőzője – elfoglalta Avariszt. A meglepő lelet fényt vet Egyiptom egyik legsötétebb időszakára és segítségével bepillantást nyerhetünk az avariszi hükszós világ különleges udvari életébe.

A nagy hükszós XVII. dinasztia*

Hieroglifákkal leírt név	Manethónnál	ÚK dátum
1. Sele	Szalitisz/Szaitész (19? év)	Kr. e. 1298–1279
2. Bebnem?	Bnón (25? év)	Kr. e. 1279–1255
3. Hian	Apakhnan (30? év)	Kr. e. 1255–1226
4. Janasszi	Jannasz/Sztaan (18? év)	Kr. e. 1226–1209
5. Aauszerré Apopi	Apóphisz (14? év)	Kr. e. 1209–1195
6. Aaszehré Hamudi	Asszisz/Arkhész (4? év)	Kr. e. 1195–1192

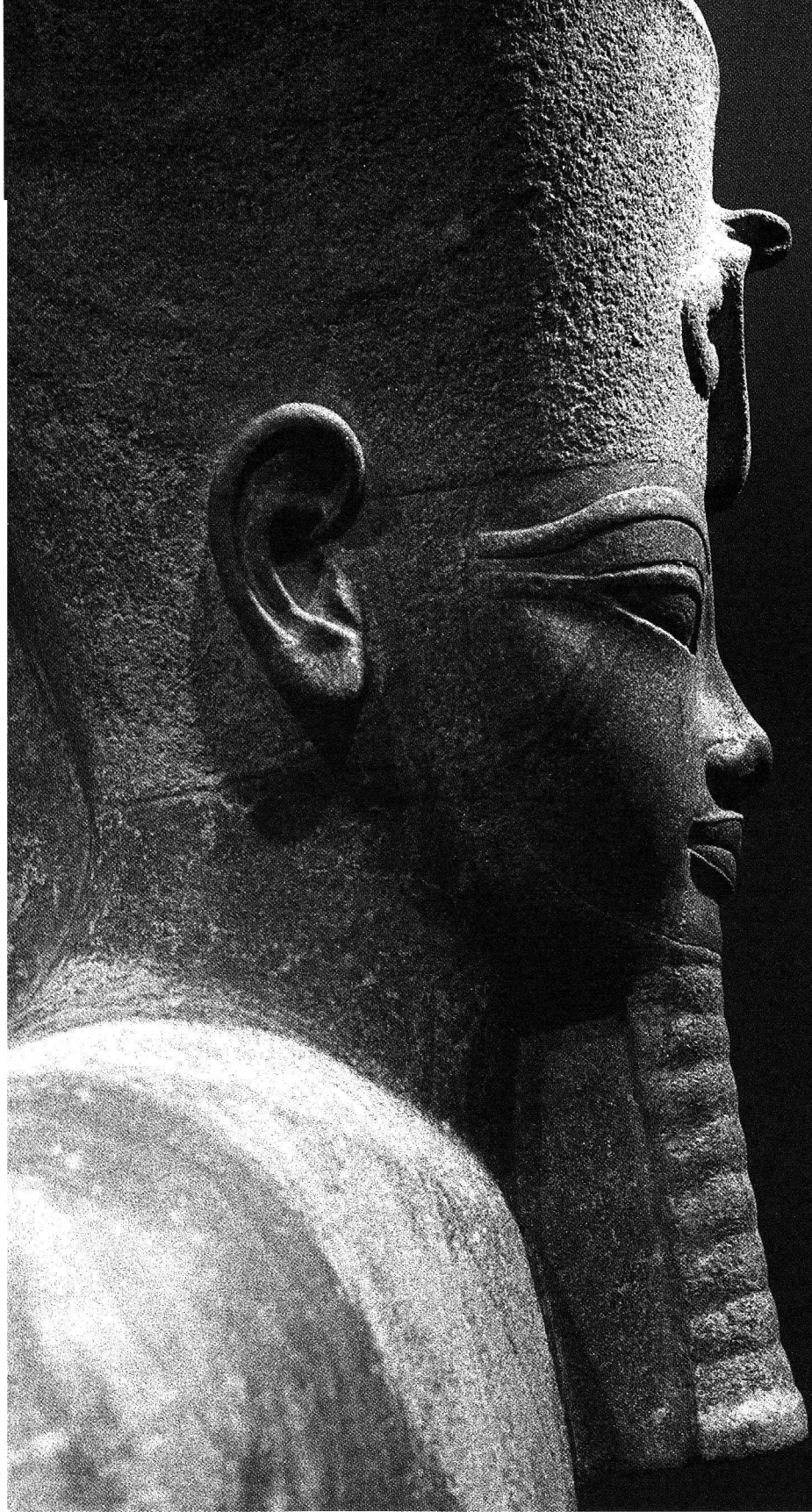
100. kép: Soszu rabok Negevből (Széthi domborműve Karnakban). A soszok először a XVIII. dinasztia idején jelennek meg az egyiptomi forrásokban. Az ÚK-ban ők a pásztorok (görög: szós a Manethónnál szereplő *hük-szós* szóban), akiket Ahmesz kiűzött Egyiptomból az indo-európai nyelvet beszélő hükszós uralkodókkal együtt.

* Itt az Euszébiosznál szereplő számokat követem. Africanusnál a nagy hükszós dinasztia a XV., thébai kortársaik pedig a XVII. dinasztiaként szerepelnek.

Következő lapon: Kronológiai táblázat, amely a bibliai korszakok és a kulcsfontosságú egyiptomi, kánaáni lelőhelyek rétegvizsgálati eredményei közötti összefüggést mutatja be a bronzkor középső szakaszában (az ÚK szerint).

101. kép (a következő lapon): III. Amenhotep, Ehnaton apjának rózsaszín gránitból faragott szobra (Luxori Múzeum).

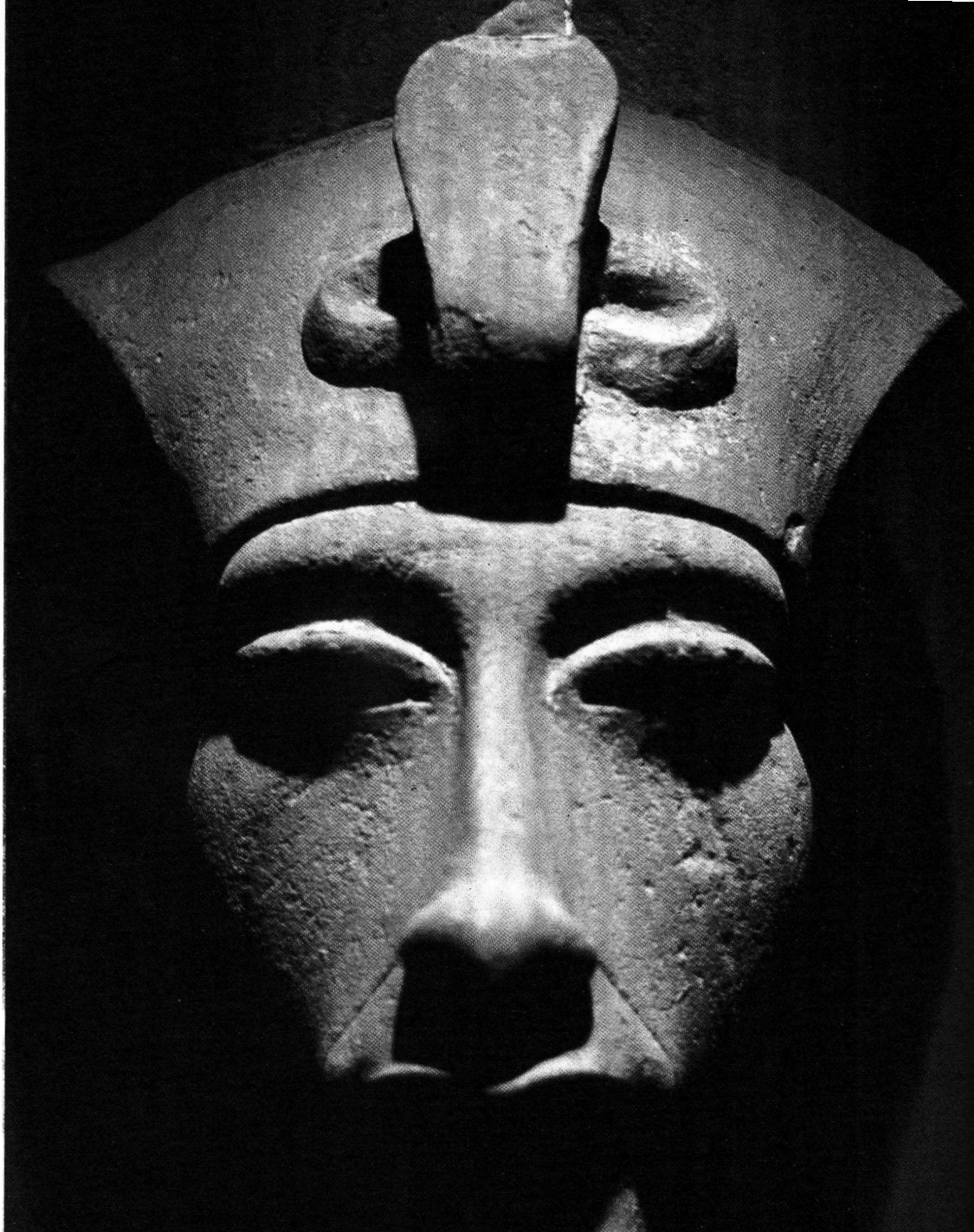
DÁTUM	BIBLIA	Tell el-Dabaa AVARISZ	Tell el-Addzsul SARUHEN	Tell Bejt Merszim DEBIR	Tell esz-Szultán JERIHO	Tell el-Keda HACOR	SZAKASZ	
Kr. e. 1170	Abimelek	Ahmesz 11. éve	elpusztult	C/1	hiányzik	XV. réteg (2. réteg)	KéB I.	
Kr. e. 1192	BÍRÁK	D/2	Apopi szkarabeuszok			Kétszínű kerámia		Kétszínű kerámia
Kr. e. 1250	Debora (Jabin)	Kétszínű kerámia	Kétszínű kerámia	hiányzik	hiányzik	hiányzik	KöB II-B	
Kr. e. 1300	Samgar (filiszteusok)	D/3	II. VÁROS			elpusztult		elpusztult
Kr. e. 1407	HÓDÍTÁS	E/1	Sesi szkarabeuszok	elpusztult	elpusztult	elpusztult		
Kr. e. 1447	KIVONULÁS	E/2	III. VÁROS	D	Sesi szkarabeuszok	XVI. réteg (3. réteg)		
Kr. e. 1530	Mózes születése	E/3		E	részben leégett	IV. város	XVII. réteg (4. réteg)	
Kr. e. 1666	EGYIPTOMI TARTÓZKODÁS	F						H
	József vezír	G						

DAVID ROHL
AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

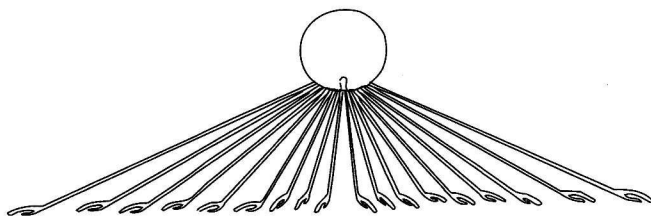
Negyedik rész

Legendás királyok

„Hogy estek el a hősök?”

(Sámuel II. könyve 1:19)

Tizenharmadik fejezet

SAUL ÉS A ZSIDÓ LÁZADÁS

(Sámuel I. könyve 8:1-től Sámuel II. könyve 1:27-ig)

Királyválasztás – Labaju Benjamin törzséből – A héberek – Felkelés a filiszteusok ellen – Ehnaton és az amarnai levelek – A habiru felkelés – Elhanan és Góliát – A héber menekült – Elhanan és a gáti Achis – A gilboai csata

A történet

Négy százharmincöt év telt el a kivonulás óta, mire a törzsek laza szövetsége végre készen állt arra, hogy valódi nemzetté, országgá – Izrael egyesült királyságává – váljon. A törzsek vezetői továbbra is MICPÁ-ban gyűltek össze, ahol nagy tanácskozást tartottak. A filiszteusok sanyargatták az izraelitákat, a nép elszegényedett az elnyomók igájában. Ezzel szemben a part menti síkságon és a Jiszreel-völgyben élő kánaánita népesség virágzott, mivel a lehető legteljesebb mértékben kihasználta az ókori kelet egyre sűrűbb kereskedelmi útvonalhálózatát. A dombvidék politikai szempontból továbbra is hátsó udvarnak számított.

Sokak számára nyilvánvaló volt, miért nem tud Izrael részt venni a késő bronzkori kereskedelmi forradalomban – sem Egyiptom, sem szomszédai nem tartották a törzseket egységes államnak, királyságnak, hozzávaló uralkodóval. Más szóval az izraelitáknak nem volt királyuk. Hogyan csatlakozhatnak a köröttük lévő városállamokhoz és részesülhetnének az egyiptomi újbíróadalommal való kapcsolat nyereségéből, amikor politikai szempontból láthatatlanok? A fáraó és alattvalói csakis akkor ismernék el Izraelt, ha önálló állammá válna saját uralkodóval.

MICPA: „őrtorony” – mai Tell-en-Naszbe.

102. kép (szemben): Ehnaton szobra a karnaki templomból (Luxori Múzeum).

Ezért aztán a törzsek vezetői egyöntetűen úgy határoztak, felkérik prófétájukat, adjon nekik királyt. A nyolcvannégy éves Sámuel otthonában, Rámában fogadta a kérvényezőket.

Ezért Izrael vénei összegyűltek, elmentek Sámuelhez Rámába, és azt mondták neki: „Nézd, megöregedted, fiaid meg nem a te útjaidon járnak. Adj nekünk királyt, hogy kormányozzon minket, amint ez minden népnél szokásban van.” (1Sám 8:4–5)

A látnok először húzódozott a kérés teljesítésétől, mivel emlékezett rá, milyen katasztrofálisan végződött Abimelek rövid királysága nyolc nemzedékkel korábban, amikor Szichemet lerombolták és elhagyták. Azonban a törzsek vezetői ragaszkodtak a királyhoz, ezért prófétájuk nekilátott, hogy olyan természetből fogva alkalmas vezetőt találjon, aki alkalmas arra, hogy egész Izrael uralkodója legyen.

Benjamin törzsében akadt egy magas rangú törzsfőnök: Kis, Abiel fia, Matri családjából. Volt egy Labaju („[Ja] nagy oroszlánja”) nevű fia, aki negyvenegy évesen magas volt, jóképű és erős: olyan erős, akár egy oroszlán.

Kr. e. 1012 tavaszán Labaju és szolgálói otthonukból, Gibeából – „domb”, mai Geba, Ramalától keletre – Ráma felé tartottak, hogy megkeressék a Labaju apja földjéről elkóborolt szamarakat. A Gibeából való emberek szembetalálkoztak Sámuellel Ráma kapujában – a próféta a magaslatához tartott, hogy áldozatot mutasson be. Sámuel azonnal felismerte Labajuban Jahve választottját, aki Izrael első királya lesz és megszabadítja a népet a filiszteusoktól. A benjaminita harcos meghökkent a látnok kijelentése hallatán, s azzal ellenkezett, hogy minden ember közül őt kellene legutoljára felkenni a trónra, hiszen túlságosan alacsony származású.

„Hát nem Benjamin fiai közül való vagyok, Izrael legkisebb törzséből? És nemzetségem nem a legkisebb-e Benjamin törzsében? Miért mondasz hát ilyeneket nekem?” (1Sám 9:21)

Labaju Sámuel vendégeként részt vett az áldozati lakomán, s éjszakára a próféta házában maradt. Másnap titkos szertartás keretében felszentelt olajat öntöttek Kis legidősebb fiára, ezzel Jahve felkentjévé, trónörökössé tették. Ezek után Sámuel visszaküldte Gibeába, apja házába, nem sokkal később pedig futárokat menesztett a törzsekhez, és újra Micpába hívta a törzsek vezetőit. A második gyűlésen Izrael prófétájának javaslatára királyné és hadúrrá választották Labajut, Kis fiát.

Meglehet, sokaknak eszébe jutott, ki az a Labaju, hiszen neve nem szerepel a Bibliában. Labaju, a dombvidék királya fontos szereplő Izrael egyesült királyságának időszakában, azonban hagyományos nevén, Saulként ismerjük, amely annyit tesz, „akit kértek”, mivel a nép azt kérte:

„adj nekünk királyt, hogy kormányozzon minket, amint ez minden nép-nél szokásban van.” (1Sám 8:5). Az Ótestamentum egyik későbbi írója/szerkesztője – feltehetően az a személy, akit a tudósok deuteronomistának hívnak – Izrael első királyait csupán hagyományos nevükön ismerte, amely elsősorban arra szolgált, hogy jellemezze az egyesült királyság korának uralkodóit. Így Saul az volt, „akit kértek” az emberek; Dávid (héber *Dúd/Dwd*) Jahve „kedveltje”, Salamon (héber *Sölomó*) pedig viszonylagos „béké”-ben uralkodott. Mikor elérjük őket, megismerjük Dávid és Salamon valódi nevét is, ám most Jahve „nagy oroszlánja”, a dombvidék királya, Labaju történetét követjük figyelemmel, akinek neve hallatán megrémültek a filiszteusok.

Labaju, a katonakirály

Sok, távoli vidékről származó izraelita nyíltan kételkedett Sámuel választásában, amiért egy alacsony rangú benjaminitát ültetett az ország élére. Azonban Labaju hamarosan bebizonyította, rátermett katonai vezető, s ezzel egyesítette a törzseket a felszabadító háborúban. Egy hónappal azután, hogy királlyá választották, Labaju éppen Gíbea határából jött vissza, amikor hírért vette, Nachas, az ammoniták királya betört Reuben és Gád törzsének területére. Izrael törzseinek Jordánon túli tagjait körbezárták és megtizedelték. Nachas elrendelte, tolassák ki mindegyiknek jobb szemét bosszúból, amiért Mózes Kr. e. 1407-ben megölte az ammonita király őseit. A borzasztó eset nyomán keletkezett sebek még mindig nem hegedtek be.

Izrael első királya jól tudta, gyorsan kell cselekednie, ha szeretné egyesíteni a törzseket. Levágta az ökröket, amelyekkel eddig szántott, feldarabolta a tetemeiket és a darabokat elküldte királysága minden szegletébe. Akárcsak annál a levitánál, aki levágta asszonyát, és darabjait szétküldte, hogy ezzel szólítsa fegyverbe társait (Bír 19:29–30), Labaju üzenete is hatásos volt, bár más okból. Az üzenet egyúttal fenyegetést is jelentett: ha a családok harcosai nem jelennek meg a szólításra, a király ugyanúgy levágja ökreiket, ahogy levágta saját állatait.

A király maga köré gyűjtötte a benjaminita harcosokat és elindult északra, Bezek felé, ahol az izraelita hadsereg gyülekezett. Háromszázharminc törzsi harcos és gyalogosaik – összesen közel háromezer ember – kelt át a Jordánon egyetlen éjszaka leforgása alatt, s rajtaütöttek az ammoniták táborán Jábés-Gileád mellett. A diadalmas izraelita hadsereg ezután visszatért a Jordán innenső oldalára és összegyűlt Gilgalban, ahol még Józsué idején tizenkét követ állítottak. Az összegyűlt tömeg előtt Labajut közfelkiáltással megerősítették királyságában, Sámuel pedig hivatalosan megszüntette a bírásgot Izrael felett. Jahve gyermekeinek történetében új fejezet kezdődött: az egységes királyság kora.

Az izraelita felkelés

Mialatt a hadsereg tagjainak túlnyomó része visszatért otthonába, Labaju magánál tartotta a háromszáz fegyverest; állandó hadsereget hozott létre belőlük, amely a központi dombvidéken állomásozott. A hadsereg javarészt zsoldosokból, szerencsevadászokból állt, akiket a király a helyi nomádok közül válogatott össze. Ezt a népességet habiruknak nevezték: ők az egyiptomi szövegekben szereplő apirúk, a bibliai héberek. Az izraeliták másnak tartották magukat, mert ők Jahve választottai. Igaz, egykor ők is habiruk voltak (héber *ibrim*, Ábrahám őse, Héber leszármazottai), ám Mózes idején Jahve gyermekeiként egyetlen nemzetet hoztak létre, most pedig Labaju/Saul izraeli zászlaja alatt egységes államot hoznak létre, s emiatt – legalábbis saját szemükben – különböznek a Levante többi részén élő habiruaktól. Ugyanakkor a filiszteusok és az egyiptomiak továbbra is habiruknak tartották az izraelita törzseket, noha azok királyt választottak maguknak és arra törekedtek, hogy országot hozzanak létre. A habiru kifejezés pejoratívvá vált: sértés, amellyel azokat a gazfickókat, semmirekellőket illették, akik szembeszálltak a hatalommal vagy kívül álltak Egyiptom jóindulatú uralmán. A habiru/héberek voltak az ókori világ cigányai és útonállóí.

Labaju idejében tehát két népcsoport élt egymás mellett a kánaáni dombságon: az izraeliták és a héberek. Ez utóbbiak szívesen beálltak bárkinak a szolgálatába, aki fizetett nekik, hogy harcoljanak az oldalán. Habiru zsoldoscsapatokat találhatunk a térség számos városállamának hadseregében. A felbérelt katonák remekül harcoltak, azonban – Afganisztán törzsi rendszerének mudzsahedinjeihez hasonlóan – arra az oldalra álltak, amelyiknek az adott pillanatban kedvezőbben állt a politikai szerencséje.

Labaju, Izrael új királya pontosan úgy viselkedett, ahogy korábban szomszédai. Nem habozott összetoborozni a maga habiru erejét, akik testőreiként és az újszülött izraeli királyság állandó hadseregeként működtek. Kétszázat Michmasba (mai Mukkmasz) szállásoltak el, a Vádi Szuvenit északi oldalán és a Bet-El körüli dombokon. Nekik a király parancsolt, míg a maradék száz Gibeában (mai Geba) maradt, a vádi déli oldalán, Labaju legidősebb fia, JONATÁN parancsnoksága alatt. Az ammoniták feletti győzelme és hivatásos hadseregének elhelyezése után eljött az idő, hogy Labaju szembenézzen a térséget ellenőrző filiszteusokkal, s elindítsa Izraelt a szabadság felé vezető úton.

Jonatán felment a Gibeat-Elohimnál („az istenek hegye”) lévő magaslat-hoz, ahol az izraelita kövek között a filiszteusok – a térség feletti hatalmuk megtestesüléseként – nagy oszlopot (héber *necib*) emeltek a szabadban. A modern Biblia-fordítások a *necib* szót „kormányzó”-ként fordítják, ám ezt a jelentést a szó csak később nyerte el, éppen azért, mert a választott emberek a „közösség oszlopai”. Azonban a *necib* eredetileg „oszlop”-ot jelentett, s ahol Sámuel könyvében ez a szó szerepel, ott ebben az értelemben

JONATÁN: „Jah adta”.

szükséges lefordítani. Jonatán, a király fia nem kergette el – nem ölte meg – a filiszteus kormányzót Gibeat-Elohimban: csupán ledöntötte a filiszteus építményt, amely összetört a földön. Kosszarvból készült kürtöket fújtak meg a dombvidéken, hogy az emberek értesüljenek róla: megkezdődött a filiszteusok elleni felkelés.

A part menti síkság szeranjai hamarosan tudomást szereztek a necib ledöntéséről, s nagy katonai erőt küldtek a dombvidékre, hogy elfojtsák a felkelést. A filiszteus hadsereg hamarosan ismét ellenőrzése alatt tartotta a térséget – Labaju, Jonatán és habiruik visszaszorultak a Jordán völgyébe. Számos zsoldos a Jordán másik partjára menekült, azonban a király leghűségesebb emberei a gilgali köveknél gyülekeztek. A dombok között élő izraelita földművesek a katonáktól való félelmükben elhagyták falvaikat, sátraikat és barlangokba húzódtak. Az elbizakodott filiszteusok azt gondolták, a felkelésnek vége, s visszatértek a part menti síkságra – csupán egyetlen hadtestet állomásoztattak Michmasban, amelynek az volt a feladata, hogy figyelemmel kísérje, miként alakul a helyzet a könnyű győzelem után.

Labaju hét napon át várakozott Gilgalnál, majd embereit visszaküldte a Vádi Kiltlen keresztül Vádi Szuvenitbe, mielőtt visszafoglalta volna Gibeát (Geba). Bátor fia, Jonatán, innen kis csapattal megtámadta a Michmasnál lévő filiszteus helyőrséget, s visszafoglalta a várost: az izraelitákat ez alkalommal is egy – igaz kicsi – földrengés segítette. A filiszteusok alkalmazásában lévő habiruk – s ez a helyőrség felét jelentette – látták, hogy megfordult a széljárás, és most az izraelita király van kedvezőbb helyzetben, így aztán lelkiismeret-furdalás nélkül átálltak hozzá, miközben az izraelita földművesek visszatértek rejtekhelyükről, hogy fegyvert fogjanak a megfutamított ellenséggel szemben. Számos filiszteus katonát és parancsnokot sikerült elfogni, míg a maradék zűrzavar közepette visszamenekült a part menti síkságon álló városokba.

De azok a héberek (habiru zsoldosok, s nem izraeliták), akik már régóta a filiszteusokkal tartottak és velük együtt kivonultak harcolni (Michmasba), azok elpártoltak, és Izrael azon fiaihoz csatlakoztak, akik Saullal és Jonatánnal tartottak. Amikor Izraelnek azok a fiai (nem a héberek), akik Efraim hegyén rejtőzködtek, meghallották, hogy a filiszteusok megfutamodtak, utánuk eredtek és harcoltak ellenük. (1Sám 14:21–22)

A geopolitikai helyzet tehát visszaállt a kezdeti állapotra – egyetlen különbség az volt, hogy a filiszteusok dombvidék feletti névleges ellenőrzése meggyengült. A szeranok egyértelműen győztek az első csatában: azonban a hadjáratot Labaju nyerte stratégiai visszavonulásával, majd a kezdetben feladott területeket az ellenfél távozása után visszafoglalta. Tudta, a filiszteusok nem engedhetik meg maguknak, hogy nagy létszámú hadsereget állomásoztassanak állandó jelleggel a dombvidéken. Az izraelita királynak nem volt más dolga, mint engedni a bevonuló filiszteusoknak,

mikor pedig visszahúzódtak a partra, visszafoglalni mindent. A macska-egér játékra hamarosan az egyiptomiak is felfigyeltek, akik ötvenévnyi békeesség és stabilitás után egyáltalán nem lelkesedtek azért, ami a hátsó udvarukban zajlott.

Az amarnai kor

III. Tuthmószisz lenyűgöző katonai hadjáratai óta Egyiptom kiemelkedően gazdag országgá vált. Tuthmószisz fia és utóda, II. AMENHOTEP megkísérelte folytatni apja északi hadjáratait, azonban – noha mind a vadászásban, mind a testedzésben tehetséges volt – az új királynak nem mentek olyan könnyen a dolgok. Bár az egyiptomi feljegyzések nem beszélnek róla, Amenhotep nagy valószínűséggel vereséget szenvedett az uralkodása hetedik évében (Kr. e. 1081) Szíriába indított hadjáraton. Vereségét azzal próbálta meg palástolni, hogy hadjáratát Niy országába indított elefánt-vadászatnak állította be. Mindazonáltal valami nagyon balul ütött ki, s ennek hatására Egyiptom hamarosan felhagyott a háborúskodással. Szinte már a katonai vereség közvetlen következményének tekinthető a XVIII. dinasztia következő nemzedékének új típusú külpolitikája.

IV. TUTHMÓSZISZ megkoronázásával kezdetét veszi a politikai házasságok révén megkötött szövetségek kora. Ironikus, de a régi ellenfél – a mitanni birodalom, amely III. Tuthmószisz számos hadjáratának volt célpontja – a fáraók és NAHARINA királylányai közötti házasságsorozatnak köszönhetően Egyiptom legjobb szövetségesévé vált. Először IV. Tuthmószisz, majd fia, III. Amenhotep is külföldi hercegnőt vett feleségül, s ezzel az egyiptomi királyi palota valódi kozmopolita helyévé változott. Politikájuk annyira sikeres volt, hogy számos ország uralkodója igyekezett lányát Egyiptomba házasíttatni, hogy cserébe békét és hatalmat – na és hozományul tekintélyes mennyiségű egyiptomi aranyat – kapjon.

Néhány évtized kellett hozzá, és a világ leghatalmasabb királyságai – Mitanni, Babilónia, a hettiták és Azava – ilyen módon pecsételte meg a fáraók országával a békét és a kereskedelmi megállapodást. Minden egyes mennyasszonyt jelentős számú szolga és hivatalnok kísért Egyiptomba, ezzel a fáraók lakhelye háremekből és nagykövetségekből álló nemzetközi épületegyüttesekké váltak. Az egész ókori keleten kitört a béke: kivéve azokat a kellemetlenkedő hébereket, akik bevették magukat dél-palesztinai váraikba. Honnan tudhatták volna az egyiptomiak, hogy ezek a jelentéktelen törzsek örök időkre megváltoztatják a térség politikai arculatát?

III. AMENHOTEP, IV. Tuthmószisz hosszú ideig tartó uralkodása alatt ment a legjobban Egyiptom sora. Trónon töltött ideje alatt a leggazdagabbnak tartott egyiptomi fáraó nem érezte egyszer sem szükségét, hogy

II. AMENHOTEP: Kr. e. 1087–1057. IV. TUTHMÓSZISZ: Kr. e. 1057–1048.

NAHARINA: „folyó-föld”, Mitanni egyiptomi neve. III. AMENHOTEP: Kr. e. 1048–1012.

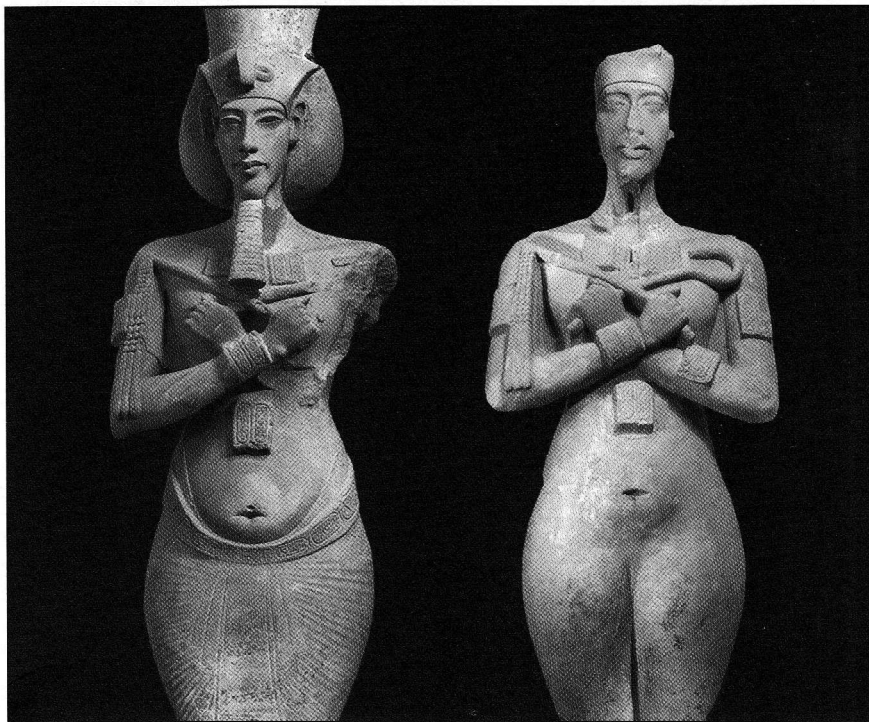

103. kép: Egyiptomi írnokok jegyzik fel a Kánaánból jövő diplomáciai küldeményt (Horemheb sírja, Szakkara)

katonáival beavatkozzon a térség politikájába. A birodalmat egyetlen nagy ellenfél sem fenyegette, a dombok között élő törzsi rablókat pedig kordában tartották azok az egyiptomi katonai egységek, amelyek a Kánaán partján lévő városállamokban állomásoztak. A „béke és rendfenntartás” politikáját több mint ötven éven át sikerrel alkalmazták, azonban a boldog kor véget ért, mikor három gyökeresen eltérő személyiség jelent meg a történelem színpadán. Egyiptomban elértük az Amarna-kort, a megveszekedett eretnek fáraó, EHNATON uralmának idejét. A dombvidéken az izraelitáknak új királyuk, hadvezérük volt Labaju/Saul személyében, míg egy Elhanan nevű fiatalember Júda törzséből hamarosan megkísérli kezébe ragadni a hatalmat.

Új lehetőségek nyíltak, s ennek hatására óriási politikai zűrzavar keletkezett Levante déli részén. Egyiptom elpuhult, messianisztikus képzetekkel rendelkező fáraójának köszönhetően hamarosan veszített térségbeli érdekleteiből, míg Izrael megragadta az alkalmat, hogy Kánaán meghatározó politikai és katonai erejévé nője ki magát. A Nílus völgye befelé fordult, s hagyta széthullani birodalmát.

Ehnaton fáraó monoteisztikus hitet vezetett be a Két Földön, mely a fény és meleg imádatán alapult. Az életadó erők a napkorongtól származtak, amelyet az egyiptomiak Atonnak neveztek. Azonban az egyszerű és hatásos jelkép mögött bonyolult teológia és mitológia állt, ahol a teremő

104. kép: Kettő a Karnakban talált óriási szobrokból. Az egyik Ehnaton (balra), a másik Nofertitit (jobbra) ábrázolja a király uralmának korai időszakát jellemző „groteszk” stílusban (Kairó Múzeum).

isten, Atum, az eredeti napistenség Ré-harahtiban, a hajnali Napban nyilvánult meg. Az amonizmus helyett részben azért vezették be az atonizmust, hogy kicsavarják a karnaki papság kezéből a politikai ellenőrzést, mivel a XVIII. dinasztia középső szakaszában a papok befolyása nagyot nőtt. Azonban az atonista forradalom több volt egyszerű politikai játéknál: az ősi hiedelemrendszerek alapvető újjáéledésével állunk szemben. Ehnaton („a napkorong diadalmas”) gyakorlatilag kísérletet tett a reformra: visszatérni a régi típusú hiedelmekhez, ahol a napimádat purista formáján van a hangsúly. Nehéz megállapítani, mekkora hatást gyakoroltak a fiatal fáraóra az apja udvarát átható idegen eszmék.

A két fáraó tizenkét éven át uralkodott egymás mellett (Kr. e. 1023–1012): rendkívüli változások mentek végbe ez alatt az idő alatt Egyiptomban – III. Amenhotepet isteni státusba emelték (ő volt Aton emberi megtestesülése), s Ehnaton nyaktörő sebességgel vezette a vallásos, filozófiai forradalmat. Ez utóbbi királynéja, NOFERTITI maga is a hettita király lánya volt, míg második felsége, Kia Mitanni királya, Tusratta húga volt.

NOFERTITI: „Eljött a szépség”.

Talán az idegen hercegnők valamelyike felelős az új hitért, aki hozzáadta saját vallási szokásait a nemzetközi szinkretizmus olvasztótégelyébe? Más szóval vajon Ehnaton volt-e az egész mögött, vagy csupán egyszerű megtért – igaz, fontos megtért – volt, aki átadta magát a kor királyi dinasztián átsöprő személyes monoteizmus hullámának? Ehnaton a kor híres bölcsei oktatták, ideértve Hapu fiát, Amenhotepet, aki írnok, építész és filozófus volt egy személyben, illetve ABD-EL⁴, aki a vezír, a királyi nevelő volt. Az előbbi született egyiptomi, ám – ahogy neve is jelzi – Abd-El (a mai egyiptológiai irodalomban Apir-El) külföldi volt: olyasvalaki, aki az izraelita istent imádta, s a kor jellegzetes szokása szerint az ősatyák neve szerint.* Mindez teljesen megváltoztatja az Amarna-eretnességgel kapcsolatos elképzeléseket, amint felismerjük, hogy az ifjú Amenhotep herceg – a későbbi Ehnaton – közeli tanácsadóinak egyike El követője volt.

Az Új Kronológia szerint Ehnaton többé nem számít a történelem első nagy monoteistájának. A cím visszakérül jogos tulajdonosához, Egyiptom egy korábbi hercegéhez, aki a Sínai-félsziget pusztaságában találkozott istenével egy hegycsúcson.

Levelek a fáraónak

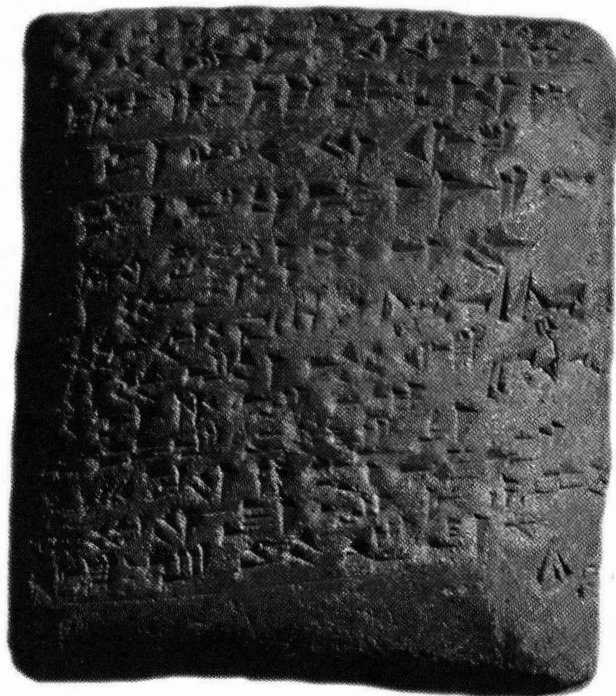
Labaju felkelését Addaju, Egyiptom Gázában székelő képviselője adta tudtára a fáraónak, s egyúttal beszámolt a filiszteusok és izraeliták között lezajlott csatározásokról is. A fáraó levelet küldött Labajunak, amelyben figyelmeztette, nem tűri az ilyesmit. Ránk maradt a király válasza, a „Fáraó levelezésének házá”-ban talált levéltárban, s igen érdekes olvasmány.

Az Egyiptom alattvalóira jellemző megalázkodó válaszok helyett Labaju ugyanolyan hangnemben ír, amilyen a fáraó levele volt. Bármit is állítsanak a síkvidék városállamainak urai, Labaju nem tett mást, mint visszafoglalta városait (Gibeát és Michmászt) a megszállóktól. Emellett amikor elfoglalták otthonát, a filiszteusok elragadták a családi magas helyet (Gibeat Elohim), ahol a kövek és Jahve/El oltára állt. Labaju nem tett mást, mint a dombvidéki törzsek uraként az őt megillető jogot gyakorolta. Védekezése közepette az izraeliták királya egyszer csak nem is túl leplezett fenyegetést intéz a fáraóhoz megszokott, bibliai stílusú példázatban, amelyben arra hívja fel Ehnaton figyelmét, bármilyen kicsi és jelentéktelen is legyen egy nép, ha ingerlik, komoly gondot okozhat Egyiptomnak és szövetségeseinek.

Háborúban foglalták el a várost (Gibeát). Miután letettem az esküt, hogy megőrzöm a békét – s mikor ezt tettem, az (egyip-

ABD-EL: „El szolgája”.

* Samu-El: „El leszármazottja”; El-kanah: „El teremttette”; El-hanan: „El kegyes”; Abi-El: „El az atyám”; El-eazar: „El segített” stb.

105. kép: A 252. Amarnai levél, amelyet Labaju küldött Ehnatonnak (British Múzeum).

tomi tartományi) képviselő velem együtt esküdött! –, a várost istenemmel együtt elfoglalták. Most pedig bevádolnak a király, az én uram előtt! Ha lecsapnak egy hangyát, talán nem harapja meg a kezét, nem harcol az ember ellen, aki lecsapta őt? Miként fogtam volna vissza magamat mind ez idáig, amikor két városomat (Gibeát és Michmászt) elfoglalták?... Börtönben tartom azokat, akik elfoglalták az én istenem (és a) várost. Kirabolták atyámat, ezért fogságban tartom őket. (AL 252.)

Nem tudjuk, mi volt Ehnaton válasza erre a levélre, ám annyi bizonyos, hogy elmarasztalását nem követte katonai akció, így Labaju folytathatta terjeszkedését, hogy az összes törzsi területet hozzácsatolja királyságához. Izrael új királya ügyesen játszott a politikában: hűséget esküdött a fáraónak, s fizette az adót Egyiptom Gázában található képviselőjének, hogy megőrizze Egyiptommal a jó viszonyt, miközben Szichem városát a környező területekkel együtt azoknak a habiru zsoldosoknak kezébe adta, akik mellette harcoltak, mikor elűzték a filiszteusokat. Ez a lépés sok fejfájást okozott a filiszteus szeranoknak, akik úgy érezték, a Szichem északi szomszédságában lévő Jiszreel-völgy, s a benne lévő városok most katonai fe-

nyezetés alatt állnak. Néhány évvel később Abdi-Hepa, Jeruzsálem királya levelet írt Ehnatonnak, amelyben jelezte, a habiruk egyre nagyobb veszélyt jelentenek királyságára. A 289. AL-ben Jeruzsálem jebuzita uralkodója arra az időre hivatkozik, amikor Labaju átadta területe egy részét habiru zsoldosainak: ez volt a fáraó problémáinak kezdete.

Talán azt kellene tennünk, amit Labajunak, aki Szichem földjét a habiruknak adta? (AL 289.)

Egyiptom ellenőrzése helyettese, a filiszteusok térvesztése miatt meggyengült, s mivel Ehnaton nem tett határozott lépéseket, a birodalom északi része hamarosan maga volt a megtestesült zűrzavar.

Labaju megragadta a kínálkozó lehetőséget és megtámadta a Kármel-hegységen, illetve Szichemtől nyugatra, Szamaria dombjai között élő amalekitákat. Az északi amalekita közösség elleni hadjárat különösen véresre sikeredett. Sámuel kérésére az izraelita király lerombolta Izrael régi ellenfelének sátrakból álló falvait, hadserege kardélre hányt mindenkit, kivéve az uralkodót, Agagot, akit értékes állatállományával együtt fogságba ejtett. Mikor ezt megtudta, Jahve prófétája felháborodott, és hajlott kora ellenére saját kezűleg vágta darabokra Agagot Labaju kardjával. „Bűnéért” – hogy életben hagyta az amalekitát – Sámuel megátkozta Labajut, és kijelentette, a király leszármazottai sohasem ülhetnek trónra Izrael királyaként – azzal otthagya Labajut. A király többé nem látta a prófétát.

A trónkövetelő

Labaju uralma első évének végén (Kr. e. 1012) egy Efratából (Betlehem) való fiatalember Jisuja (bibliai Izáj, héber *Jisáj*) családjából megjelent a király gibeai udvarában. Jisuja legkisebb fiát ELHANAN-nak hívták, s bár egyszerű pásztor volt, nagyon ügyesen játszott a lanton. Elhanan lágy zenéje sokat segített Labajunak, aki hajlamos volt a depresszióra. A fiatal zenész hamarosan a király egyik kedvenc udvaroncá lett. Elhanant mi bibliai nevén, Dávidként ismerjük: ezt a címet Achis, Gát filiszteus uralkodója adományozta neki, s mikor a fiatal izraelita harcos Saul halálát követően Hebron uralkodója lett, hurrita testőrei ezt használták.

A filiszteusok úgy határoztak, tenni kell valamit, hogy a fáraó nevében megálljt parancsoljanak az izraeliták hatalmi törekvéseinek. Egyesült seregük Szochó mellett, Júda törzsének területén gyűlt össze, majd innen Aszekába, a Terebint-völgybe mentek. Labaju összehívta seregét, s elindult, hogy szembenézzen velük. Mindkét sereg gazdasági ponton állt meg, köztük a völgygel, s mindkét oldal bajnokai kihívást intéztek ellenfeleikhez, hogy párharcban tegyék próbára erejüket. Ez megfelelt a bronzkori indo-

európai népek hadviselési normáinak – a filiszteusok ahhoz a világhoz tartoztak, amelynek az Iliászt köszönhetjük, ahol a hősök halálos párbajokat vívnak egymással.

A filiszteusok soraiban volt egy óriási, mérhetetlenül magabiztos, bronzba öltözött harcos. A városállamok urainak bajnokát Gulatunak (bibliai Gólját) nevezték, s már számos alkalommal bizonyított Suvarata, Gát szeranja szolgálatában.

A fejét bronzsisak fedte, és pikkelyes páncélt viselt; a páncél 5000 sékel bronzot nyomott. A lábán bronz lábszárvédő volt, a két váll között meg bronz hajítódárda. Lándzsája nyele olyan volt, mint egy zubolyfa, a lándzsája hegye meg 600 sékel vasat nyomott. Előtte haladt a fegyverhordozója. (1Sám 17:5–7)

Homéroszi hőshöz van szerencsénk, aki az arany Mükéné, a tágterű Trója késő bronzkori világából jött. A filiszteus bajnok fel-alá járkált az izraeliták sorai előtt, s azt harsogta, bárkivel hajlandó kiállni, aki van olyan bátor, hogy megküzdjön vele. A győztes megnyeri a háborút, s a vesztes népe annak a királynak fog szolgálni, akinek bajnoka megnyeri a háborút.

Egyetlen izraelita harcos sem akadt, aki képesnek érezte volna magát kiállni ekkora ellenféllel szemben, s a csatatéren napokon át semmiféle változás sem történt. Gulatu minden reggel elkiáltotta kihívását, de választ egyszer sem kapott. Végül egy Júda törzséből való vékonydongájú suhanc, Elhanan* állt ki ellene: egyetlen fegyvere parittyája és a közeli patak partjáról szedett gömbölyű kavicsok voltak. Gulatu megvetően nevetett rajta, s előrelépett, hogy kardja egyetlen suhintásával agyoncsapja a fiút. Ám még arra sem volt ideje, hogy előhúzza fegyverét, s az óriás a földre esett, akár egy darab fa – a halálosan pontos parittyakő éppen homloka közepén találta el. Elhanan odaszaladt a földön fekvő és kábult filiszteushoz, előhúzta Gulatu kardját és levágta a fejét. A filiszteus katonák rémülten, döbbenten nézték, mennyire könnyedén végzett az izraelita fiú Gát leghatalmasabb harcosával. Megfordultak és elmenekültek, az izraelita sereg eddig nyomukba eredt, s egészen Gát, Ekron kapujáig üldözte őket. Az elhagyatott filiszteus tábort felprédáltak, s Labaju Izrael legnagyobb ellensége feletti győzelméről éjszakába nyúló ünnepséggel emlékeztek meg. A király hadserege egyik parancsnokává tette, s Jisuja legkisebb fia hamarosan nagyon összeharátkozott Labaju fiával, a koronaherceggel, Jonatánnal. Emellett a király Dávidhoz adta második lányát, Michalt, így Labaju veje lett. A jegyajándék kétszáz filiszteus előbőre volt, amelyet Elhanan úgy szerzett meg, hogy csapata élén betört a parti síkságra.

A következő hónapokban Elhanan győzelemre vitte Izrael ügyét, és többször is betört a filiszteusok területére, habiru zsoldosaival zaklatta a síkságon lévő városok lakosságát. Ennek következtében az emberek

* Lásd 2Sám 21:19.

bajnokuknak tartották, s Labaju hamarosan féltékeny lett védencére. Az elkerülhetetlen összetűzés végül oda vezetett, hogy Elhanan csapatával elmenekült a király haragja elől, s Júda törzsének elhagyatott dombságán húzta meg magát. Izraelben gyakorlatilag polgárháborús helyzet alakult ki egy évvel azután, hogy első királya egyesítette a törzseket.

A király és zsoldosparancsnoka közötti ellentét nem akadályozta meg Jonatánt abban, hogy megőrizze jó kapcsolatát Elhanannal, igaz, titokban. Sok szóbeszéd keringett arról, hogy kapcsolatuk egyáltalán nem plátói. A trónörökös veszélyes játékot játszott, amikor olyasvalakivel barátkozott, aki veszélyt jelenthetett a trónra, és apja, a király ellenségének számított. Labaju végül kiderítette, hogy legidősebb fia kapcsolatban áll a lázadókkal – a gázai egyiptomi kormányzó levele segítségével. Szégyene egyértelműen kiderül a válasszlevélből, amelyet a fáraónak küldött: állítása szerint semmit sem tudott arról, hogy fia összeszűrte a levét Elhanan habiru lázadóival.

Továbbá a király írt fiamról. Nem tudtam, hogy fiam a habirukkal barátkozik. Ezennel átadom őt Addajának (Egyiptom képviselőjének). (AL 254.)

Amint Jonatán visszatért titkos találkozójáról, a király magához hívatta.

„Te elvetemült fiú! Azt hiszed, nem tudom, mennyire ragaszkodol – szégyenedre és anyád méhének szégyenére – Izáj fiához (ti. Elhanan/Dávidhoz)? Ameddig Izáj fia a földön él, addig sem te, sem királyságod nincs biztonságban. Küldj hát érte és hozasd nekem ide, mert halál fia!” (1Sám 20:30–31)

Ezzel Jonatánt Addajához küldte, hogy megkapja elmarasztalását Egyiptom dél-kánaáni képviselőjétől.

Az izraelita király figyelme most Gézer felé fordult, mivel ez a város védte a hegyi királyságból a síkvidékre vezető nyugati hágót. Gézer amorita uralkodói az izraelita törzsek szövetségei voltak Éli és Sámuel ideje óta, azonban Labaju biztosítani szerette volna, hogy részt vállalnak Izrael nyugati határvonalának biztosításában a filiszteus betörések ellenében, miközben szűkös lehetőségeihez mérten Elhanant és habiru lázadóit is üldözőbe vette. Ezért aztán Gézer alá vonult és elfoglalta a várost, elűzte addigi uralkodóját, az amorita Milkilu királyt. A városban hagyott egy helyőrségnyt saját habiru katonáiból, hogy biztosítsák a dombvidékre vezető utat: ezzel Milkilu Izrael alattvalójává lett, amit a filiszteusok természetesen nem néztek jó szemmel. Labajut immár Egyiptom első számú ellenségének tartották, s Izrael királya megrögzött „habiru lázadó” lett – a legnagyobb mind közül. Hiába bizonygatta ártatlanságát és hirdette a fáraó iránti hűségét, politikai téren a kocka el volt vetve, s – noha erről Labaju nem tudott – Izrael első királyának megszámláltattak a napjai.

A királyhoz, az én uramhoz: Én, Labaju, a te szolgád, a por, amelyet tapodsz, hétszer és még hétszer borulok a király, az én uram lába elé. Engedelmeskedtem a király, az én uram parancsának, amelyet táblára írva küldött nekem. A király szolgája vagyok, akárcsak atyám, és atyám atyja (aki régóta szolgált a királyt). Nem vagyok lázadó, nem maradok el feladatommal. Íme, lázadásom, íme elmaradásom: mikor beléptem Gézerbe, így szóltam: „A király kegyesen bánik velünk”. Nincs más célom, csak a királyt szolgálni, s bármit parancsol a király, én engedelmeskedem. (AL 253.)

A fáraó nem hitt Labaju meséjének, s utasítást adott arra, hogy fogják el az izraelita királyt. Az öt nagy filiszteus város szeranja az egész térséget szövetségbe fogta, hogy véget vessenek a hegyek között élő rablók tevékenységének. Teltek-múltak a hónapok, s a filiszteusok készültek a háborúra. Eközben Labaju azzal foglalatostkodott, hogy kézre kerítse saját belső rendbontóit: az Elhanan vezette habiru erőket, akik Júda barlangjaiban és vízmosásaiban éltek.

Labajim

Labaju uralma első évének telén a király személyesen vezette a judaita bajkeverők kifüstölésére küldött erőket. Labajut saját maga válogatta testőrei, a *labajim* („nagy oroszlánok”) néven ismert egység kísérte, amely ura és parancsolója után kapta nevét.

Az Elhanan utáni hajsza leghíresebb eseménye En-gedinél esett meg, ahol a szurdok a hebroni domboktól leszakad a Holt-tenger nyugati partjához, Szodoma elsüllyedt városa közelében. Elhanan és emberei egy mély barlangba szorultak, mikor Labaju akaratlanul a barlang szájánál állt meg, hogy katonáitól távol „betakarja a lábát” (ti. székeljen). Elhanan odakúszott a guggoló királyhoz és levágott egy bojtot köntöséről. Az üldözött később találkozott Labajual, és messziről megmutatta az így megszégyenült királynak, hogy könnyedén végezhetett volna vele.

Hasonló eset történt Hachilában, Szif pusztájában. Ez alkalommal Labaju táborában aludt labajim testőrei között. Elhanan, aki imádta a látványosságot – átlopakodott a testőrök sorai között, és ellopta a király mellől Labaju lándzsáját meg az ivókorsóját. Izrael első királyát ismét megszégyenítette arcátlan vetélytársa. Egy későbbi énekben, amelyet ma ötvenhedik zsoltárként ismerünk, Dávid király mintha felidézné a két esetet.

Könyörülj rajtam, Istenem, könyörülj rajtam, lelkem hozzád menekül! Szárnyad oltalmában keresek védelmet, amíg a veszedelem el nem vonul. Istenhez kiáltok, a Fölségeshez, Istenhez, aki jól tett velem. Küldjön segítséget az égből és

mentsen meg, sújtsa szégyennel üldözőimet. Árassza ki Isten kegyelmét és hűségét. Oroszlánok közt kell laknom, amelyek mohón felfalják az emberek fiait. Foguk lándzsa és nyíl, nyelvük élesre köszörült kard. (Zsolt 57:2–5)

A dávidi propaganda jeles példája jól mutatja Dávid vakmerőségét, és célja, hogy előnytelen módon tüntesse fel Labaju/Saul rövid ideig tartó királyságát, valamint legitimizálja Dávid judaita dinasztiáját. A legendák fiatal Dávidját, aki azzal, hogy nem emel kardot ellenségeire, egyúttal megszégyeníti Labajut, afféle Robin Hoodként állítják be, akit a nottinghami seriff szerepét játszó örült király értelmetlen okból üldöz. Dávid királlyá válásának későbbi, hivatalos változata szerint a majdani uralkodó saját sikereinek és népszerűségének esett áldozatul. Ám még ez a jócskán átszínezett történet sem tudja teljesen elleplezni Saul messianisztikus utódának jellemhibáit.

Elhanan és Achis

Labaju második – és utolsó – királyként töltött évéből az utolsó kilenc hónap tele volt feszültséggel. Mindenki felismerte, hogy Kánaán és Izrael a háború felé tart. A síksági városállamok királyai egymás után küldözgették leveleiket Egyiptomba és a habiruk jelentette fenyegetésről írtak – azonban Ehnaton nem volt hajlandó egyiptomi csapatokat küldeni, akik rendet tettek volna birodalma északi részén. Labaju elfoglalta a Kármel-dombság környékén lévő amalekita területet, s most Gézer városa is a habiru törzsfőnök kezére került. Habiru zsoldosait Szichemben táboroztatja: egyértelmű volt, Labaju célja a gazdag Jiszreel-völgy megszerzése. Tenni kellett valamit, hogy megállítsák.

Egyiptomot csak egy hajszál választotta el attól, hogy megfékezze a bajkeverőt. Labaju éppen a galileai törzsekkel való találkozóra tartott, mikor elfogták és Megiddóba vitték. Azonban amikor Izrael királyát a parthoz vítették, hogy onnan hajón Egyiptomba szállítsák, fogva tartója, Akko ura tettekes pénzüsszeget kapott és szabadon engedte Labajut. Biridija, Megiddo királya haragosan jelentette Ehnatonnak az árulást.

Szurata (Akko királya) volt az, aki elvitte Labajut Magiddából (Megiddo), mondván: „Elviszem a királyhoz, hajóval.” Azzal elvitte, de helyette Hinnatunából (Hannaton) hazaküldte, merthogy váltságdíjat kapott tőle. (AL 245)

Az Amarna kori Kánaán politikai történései elképesztően összetettek voltak, erősen hasonlítottak a mai afganisztáni eseményekhez. Senki sem bízott szomszédjában, az izraelita király habiru zsoldosaival pedig kihasználta a káoszt, és a lehető legnagyobb területre tette rá a kezét.

A filiszteusoknak azt mondta a gázai egyiptomi kormányzó, hogy a zűr-zavart fel kell számolni.

A szervezői feladatok Gát filiszteus királyára jutottak, aki a dombvidéki erők ellen összeállt sereg vezetője volt – egyszer s mindenkorra végezni szeretett volna az izraelita királysággal. Ez pedig azt jelentette, hogy el kellett fogni Labajut és fiait: egy csapásra leszámolni Izrael királyi családjával. Ennek érdekében Suvardata futárokat szalajtott a lázadók vezéréhez, Elhananhoz és felajánlotta neki, hogy zsoldosaival csatlakozzon a gáti hadsereghez. A filiszteusok ezzel nemcsak hogy borsot törnének Labaju orra alá, mikor legfőbb politikai ellenlábasát védelmükbe veszik; egyúttal olvasvalakitől tudhatnak meg dolgokat Izrael királyáról, aki az udvarában élt, személyi zenésze volt. Suvardata egyúttal lehetőséget látott ebben, hogy megossza a törzseket, amikor Júda törzséből való népszerű trónkövetelőt állít eléjük.

Sámuel első könyvében Gát uralkodóját Achisnak nevezik, ami a filiszteus király hurrita nevéből ered: Aki-Simige. Itt szükséges hangsúlyoznunk, hogy a hurriták és indoeurópai vezető rétegük a késő bronzkorban még mindig meghatározó rétege volt a kánaánita társadalomnak. Mint láthattuk, mikor a hükszósok elmenekültek Egyiptomból, sokan Kánaán déli részén telepedtek le, a parti síkságon álló városokban. A kevert népességű, hurrita–indoeurópai közösségek jelentették a Bibliában szereplő „filiszteus” városok lakosságát. Gát uralkodójának tehát két neve volt – indoeurópai neve, Suvardata – „a napisten adta” – és hurrita neve, amelyet széles körben használtak, „Akis”: becenév, az Aki-Simige („a napisten adta”) rövidített alakja. A népesség nagy része ezen a néven ismerte, amely aztán a bibliai hagyományba Achis alakban került be.

Mikor Elhanan habiruit felbérelte Achis/Suvardata, hurrita harcosokat rendelt a hatszáz zsoldos mellé katonai tanácsadónak. A hurrita parancsnokok hűek maradtak izraelita vezérükhöz a következő években, még eredeti filiszteus vezérük ellenében is. Tulajdonképpen átváltak a másik oldalra. Ahogy Peter van der Veen rámutatott, ezért találunk hurrita katonákat Dávid bizalmasai között Sámuel második könyvében: a gáti Ittai kapitány (2Sám 15:22, szeptuagintabéli Ethei, hurrita *Eteja* – ugyanaz a név, mint az Amarna-levelekben szereplő askelóni Jidijáé); Dávid királyi írnoka, Savsa (1Krón 18:16, hurrita *Savska*); és a harcos, Nacharai (2Sám 23:37, hurrita *Nihria*).

Hogyan lett Elhananból Dávid? A választ a hurriták befolyásában leljük, amellyel a korai izraelita katonai vezetésben rendelkeztek. Az Elhanan parancsnoksága alatt álló katonai vezetők a bibliai „Dávid” név hurrita megfelelőjén: Taduának nevezték a habiru törzsfőnököt. Ez a név feltűnik az Amarna-levelekben is Izrael második királyának megnevezésére.*

* A név az Amarna kori Egyiptomból is ismerősen csenghet, ahol a mitanni hercegnő, Tadu-Hepa („Hepa istennő kegyeltje”) viselte. A hercegnőt kislánnyként küldték a Nílus völgyébe, hogy III. Amenhotep felesége legyen, ám végül Kia néven Ehnaton második felesége lett.

Tehát a Dávid név (héber *Dúd/Dvd*) valójában hurrita cím vagy koronázási név („[N isten] kegyeltje”), melyet Elhanan akkor kapott, amikor Kr. e. 1011-ben király lett Hebronban. Később Dadua alakban hebraizálódott, még később pedig Dúd/Dvd („[Jah] kegyeltje”) lett belőle. Salamon is viselte ezt a koronázási nevet, bár valamivel hosszabb változatban: JEDIDJA.

Innentől fogva a könnyebb érthetőség kedvéért a Júda törzséből való Elhananra, Izáj fiára bibliai nevéen, Dávidként hivatkozunk. A lázadó törzsfejedelmek arra voltak hivatottak, hogy Izrael legnagyobb királya legyen belőle.

A gilboai csata

A filiszteus szövetségi erők hetek óta a Sáron síkján lévő Afeknél gyülekeztek: tízezer fős sereg, Gátból (Suwardata/Achis parancsnoksága alatt), Askelónból (Jidija parancsnoksága alatt), Asdódból (Subanda parancsnoksága alatt), Ekronból (uralkodója ismeretlen) és Gázából (Jathiru parancsnoksága alatt). Kr. e. 1011 őszén a nagy létszámú hadsereg északra vonult, át az Aruna-hágón átkeltek a Kármel-hegységen, és Megiddo mellett bukkantak fel Jiszreel síkján. Itt csatlakoztak hozzájuk az előbb említett város csapatai (Biridija parancsnoksága alatt), valamint a szomszédos Taanach egységei (Jasdata vezetésével). A következő nap estéjére a filiszteus hadsereg a Jiszreel északi oldalán, Sunem mellett ütött tábor, a Gilboa-heggyel szemben.

Dávidnak hatszáz zsoldosával lehetősége nyílt arra, hogy Achios oldalán harcoljon, azonban a többi filiszteus szerint nagyon nyugtalanította, hogy korábbi ellenfelek ilyen nagy számban vegyenek részt az ő oldalukon a harcban. Elvégre Dávid izraelita, s egykor Labaju alattvalója volt. Mi a helyzet, ha a csata hevében a bérenc egyszerre átáll a másik oldalra? Mi a helyzet, ha belső ellenség, akit korábbi ura küldött ide, hogy a hadjárat kulcsfontosságú pillanatában új urai ellen forduljon, és egy csapásra végezzen az összes filiszteus vezetővel? Achis, aki biztos volt Dávid hűsége felől, kénytelen-kelletlen délre küldte zsoldosait a Júdea déli részén lévő Ciklag erődtített településére. Dávidnak így Izrael ellenségeinek félelme miatt nem nyílt alkalma arra, hogy fegyverrel támadjon saját népére.

Eközben Labaju kémei felderítették az Afeknél végrehajtott filiszteus csapatmozgást és siettek a dombvidékre, hogy tájékoztassák királyukat. Labaju nem habozott kiadni a fegyverbe szólító parancsot, s mire a filiszteusok Megiddónál jártak, az izraeliták – a király habiru hadseregével együtt – már összegyűltek Szichemnél, és készen álltak, hogy északon, a Jiszreel völgyében szembenézzenek az ellenséggel. A filiszteusok első, Sunemnál töltött napja végére Labaju négyezer gyalogosból álló serege átkelt Gina völgyén és megérkezett a Gilboa-hegy lábánál található Jiszreel „kútjához” – a mai

JEDIDJA: „Ja kegyeltje”, feltehetően egy korábbi Dud-Ja alakból (2Sám 12:24-25).

En-Harodhoz. Felderítőket küldtek a hegyre, akik aggasztó hírekkel tértek vissza: a szövetséges erők több mint tízenötezer főt számláltak több száz harci szekérrel – gyakorlatilag megtöltötték a völgyet. Az izraeliták négy az egyhez arányban álltak, s természetesen szekereik sem voltak.

Labaju úgy határozott, nincs más lehetőség, mint felvinni gyalogságát Gilboa hegyére, ahová a filiszteus harci szekerek nem tudnak feljutni, s a gyalogságnak is fel kell másznia a meredek északi lejtőn, mielőtt rátámadhatnának az izraelitákra. Ez az izraelita hadviselés egyik bevett taktikája volt, amelyet már Bárák is sikerrel alkalmazott Sziszera ellen. Az izraeliták hadálláspontja valamelyest kiegyenlítette a két hadsereg számbeli különbsége miatti aránytalanságot. Az izraeliták tehát letáboroztak Gilboán, ahonnan beláthatták az egész, bronzfegyverektől és -páncéloktól csillogó Jiszreel-völgyet.

Labaju amalekita alattvalói (akiket a gát-kármeli Tāgu vezetett), a Kármel-dombságon és Gina völgyében éltek, s most Gina – mai Dzsennin – falujától északra helyezték el őket, hogy védelmezzék az izraeliták hátát nyugatról, az átkaroló támadások ellen. Az északi amalekitákat Labaju alig hat hónappal korábban győzte le, s most kénytelen-kelletlen Izrael parancsainak engedelmeskedtek. Kialakultak a csatasorok, s minden készen állt a filiszteus–izraelita háború döntő ütközetéhez.

A filiszteus gyalogság észak felől közelítette meg a Gilboa-hegyet, s nekilátott, hogy a fenyőerdővel borított hegyoldalon feljusson a csúcsra. Az izraeliták felkészültek az összecsapásra, s bíztak benne, ellenfelük elfárad, mire feljut a hegy tetejére. Azonban a leleményes Suvardata/Achis, Gát királya, a szövetség vezetője még nem játszotta ki minden kártyáját – volt még egy húzása, s bízott benne, ezzel elsöpri Izrael stratégiai előnyét, és gyors győzelmet arathat. Titokban felvette a kapcsolatot a gát-kármeli Taguval, s megállapodott vele, hogy álljon át a filiszteusok oldalára.

A csata reggele előtt Gát, Tanaach és Megiddo harci szekerei hajnalban kisurrantak a filiszteus táborból és elindultak nyugat felé, a Gina völgye felé vezető úton. Az amalekiták itt állomásoztak, hogy nyugatról védjék Labaju seregének hátát, ám az éjszaka során csendben odébbálltak. Senki sem volt ott, hogy megállítsa a filiszteus szekereket, hogy megkerüljék a Gilboa-hegyet és hátulról támadjanak az izraelita seregére.

A szekereken ott voltak Gát legjobb íjásza is. Gyorsan felvitték őket a hegy enyhén lejtő déli oldalán egészen egy kilométerre az izraelita seregtől, amely a csúcson állt és északra nézett. Labajut, Jonatánt és az izraelita parancsnokokat teljesen váratlanul érte a támadás. Nyílzápor borította el az izraelita parancsnoki központot, és számos kulcsfontosságú személy odaveszett, maga Labaju is halálos sebet kapott. A filiszteus íjászok egymás után küldték útjára nyilaikat az izraelita hadsereg irányába, s Jonatán, valamint fivérei is odavesztek, mialatt a filiszteus gyalogság elérte a csúcsot észak felől. Az izraeliták rémületükben egyenesen beléjük futottak, mikor megpróbáltak elmenekülni a halálos nyílzápor elől. A csata kétórás véres küzdelem után véget ért.

106. kép: Gilboa mezeje, ahol meghalt Labaju, és „ahol szégyen érte a hős pajzsát”. A filiszteusok árulással győzték le Izrael első királyát. (2Sám 1:19–21)

Labaju nem élte meg, hogy lássa Izrael dicstelen bukását. A nyílvesző hatására, amely épp háta közepén találta el, sok vért vesztett. Mivel nem akarta, hogy élve elfogják, és a fáraó elé vigyék, Izrael első király a harcához méltó halált választott és kardjába dőlt.

Ehnaton utasításokat adott filiszteus alattvalóinak, mit kell tenniük a lázadó habiruval, ha sikerül élve elfogniuk: Egyiptomba kell szállítaniuk, ahol szertartásos keretek között kivégzik. Labaju öngyilkossága megakadályozta ezt, s Megiddo király a szabadkozó levelet írt a fáraónak, amelyben kifejti, miért nem tudta teljesíteni ura kérését.

Továbbá én (a megiddói Biridija) sürgettem fivéreimet (a filiszteus urakat): „Ha a király, az én uram istene megadja, hogy legyőzzük Labajut, akkor élve kell a király, a mi urunk elé vinnünk őt.” Ám a lovam felbukott, és Jasdatával (Tanaach király) lovagoltam együtt, mögé kerültem (ti. Labaju serege mögé). Ám ők (a filiszteus íjászok) még érkezésem előtt megölték (Labajut). (AL 245.)

Az izraelita király és fiai, Jonatán, Melkisua és Abinadab testét a diadalmas filiszteusok megkeresték, és Gilboa hegyéről lehozták Bet-Seán erődjébe, a Jiszreel-völgy keleti végébe. Itt lefejezték az izraelita királyi család tagjainak holttestét, hogy kopjákra szúrva hordozzák Gát hadserege előtt, ahogy a katonák diadalmasan visszatértek Filiszteiába. A fejetlen holttesteket kilógatták Bet-Seán falára, hogy figyelmeztetésként szolgáljanak mindazoknak, akik arra vetemednek, hogy szembeszegüljenek Egyiptom fáraójával.

Háromezer évvel később Bet-Seán feltárója, Amihai Mazar professzor aprócska pecséthengert talált, rajta ékírásos üzenettel:

Labajunak, az én uramnak szólj: üzenet Tagutól: „A királynak,
az én uramnak. Figyelmesen végighallgattam nekem küldött
üzeneted... [sértült]”

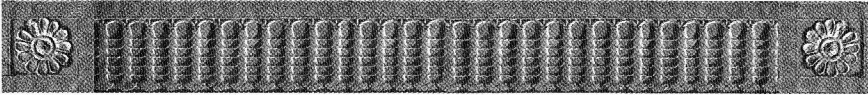
A szerencsés régészeti lelet kivételesen személyes tanúságtétel Izrael első királyának szomorú sorsáról. Labaju király attól a szövetségéstől kapta ezt az üzenetet, aki a csata napján elárulta őt, miközben úgy tett, mintha hűen követné az izraelita király rendelkezéseit. A rövid üzeneteket rendszeresen pecséthengeren küldték el egymásnak az emberek, amelyet zsinóron a futár nyakába akasztottak. Labaju, aki már Gilboában állomásozott, saját nyakába akasztotta Tagu üzenetét, hogy megőrizze. Az apró pecséthengert Bet-Seánba vitték a király holttestén, mielőtt Labaju kifüggesztett maradványairól a földre esett volna, hogy aztán csodálatos módon rátaláljanak 1993. október 14-én.

„Hogy estek el a hősök?”

Labaju veresége és halála Ciklagban érte Dávidot – egy amalekita hozta a hírt abból a ginai törzsből, amelyik elárulta az izraelita királyt. Dávid, a habiru törzsfőnök egyáltalán nem volt apósa, a király hűséges barátja és követője, mégis őszintén lesújtotta a hír, hogy Izrael ekkora vereséget szenvedett a filiszteusoktól. Elvégre ő maga is izraelita volt Júda törzséből, aki Labaju lányát vette feleségül. Dávidot súlyosan érintette Jonatán halálhíre is: megszaggatta ruháját, így gyászolta Jahve felkentjét, Izrael legbátrabb fiainak elvesztését. Az amalekitát rövid úton kivégezték, amiért balszerencséjére ilyen rossz híreket hozott.

A következő napokban a törzsek mélységes gyászba estek, és halottaikat siratták, Dávid pedig egyre többet tudott meg a csata részleteiről. A habiru törzsfőnök hírét vette a ginai népesség és Achis közötti megállapodásnak, amely lehetővé tette a filiszteusoknak, hogy délről támadjanak az izraelitákra; hogy a király saját állítólagos szövetségesei árulása miatt veszett oda. A fiatalember, aki egykor lantját pengette és énekelt, hogy elkergesse Izrael első királyának komor gondolatait, most ismét lantot ragadott, ám ezúttal siratóéneket komponált Labaju dicstelen végéről.

Izrael, dicsőséged ott hever holtan a dombjaidon. Hogy estek el a hősök? Ne adjatok hírt róla Gátban, ne híreszteljétek Aszkolon utcáin. A filiszteusok lányai ne örüljenek, a körülméletlenek lányai ne ujjongjanak. Gilboa hegyei, se harmat, se eső ne öntözzön benneteket, hitszegő földeteket, ahol szégyen érte a hős pajzsát. (2Sám 1:19–21)

Történeti és régészeti háttér

Az ugariti napfogyatkozás

Az Új Kronológia egyik kulcsfontosságú csillagászati viszonyítási pontjához érkezünk: a napnyugtakor észlelt napfogyatkozáshoz, amelyet Ugaritban jegyeztek le Kr. e. 1012. május 9-én.

Wayne Mitchell aprólékos vizsgálatnak vetette alá ezt az eseményt, miután a régészeti adatok alapján elkészült az amarnai kor időrendje az ÚK szerint, s eredményei bizonyították, hogy az Új Kronológia megállja helyét ebben a történeti időszakban. Értelése a következő:

1. A Szíria északi partvidékén található ugariti királyi palota levéltárában kis agyagtáblára bukkantak. A könyvtárban tűzvész pusztított (a KTU-1.78. számú tábla kiégett és megfeketedett a tűzben).
2. A pusztulást általános megegyezés szerint a KÉB II-A időszakára teszik, azonban Türosz királya, Abimilku amarnai levelében pontosabb kormeghatározás olvasható. Abimilku tábláját a ráfestett hieratikus jegyzék (Ehnaton) 12. uralkodási évére keltezi. A levélben a király jelentést tesz a fáraónak arról, hogy az ugariti Nikmaddu király palotájának egy része leégett. A kortárs beszámoló nagy valószínűséggel a KÉB II-A időszakára datált tűzvész régészeti leleteinek történelmi bizonyítéka, s ha így van, a KTU-1.78. számú táblán olvasható események időpontja pontosan meghatározható, Ehnaton uralkodásának 11/12. évére esett (ÚK = Kr. E. 1012).
3. A KTU-1.78 első oldalán a következő ékirásos szöveg áll: „Az újhold napján Hjaru (hónapjában). (A nap) szégyenben maradt, mikor a Nap(istennő) lenyugodott, s Rasap volt kapujának öre.” A hátsó oldalon pedig: „Két májat megvizsgáltak – veszély!”
4. A szöveg értelmezése szerint április/május holdhónapjának újholdja első napján a Nap fogyatkozásnak indult, mikor – Ugaritból nézve – lenyugodott a tenger irányában. A napfogyatkozáshoz a Rasapként – kánaánita Resef – ismert csillagjegy/égitest volt a legközelebb. A csillagászati jelenséget baljós előjelként értelmezték, miután megvizsgáltak néhány birkamáját, hogy ezzel ellenőrizték a jelet.
5. Az egyetlen napnyugta idején bekövetkezett teljes napfogyatkozás az április/májusi holdhónapban – a kánaánita Ajaru hónapban – Kr. e. 1400 és 1000 között az, amelyik Kr. e. 1012. május 9-én történt 18:17-kor (a napnyugta 18:40-kor volt). Mialatt a Nap félig-meddig árnyékban lenyugodott, az Orion-csillagkép közvetlenül mellette volt látható az égen. Orion, a harcos-vadász isten jelképezheti Rasapot (aki feltehetően megfelelt a babiloni hadistennek, Nergalnak).
6. Ehnaton uralkodásának tizenkettedik évét az ÚK szerint úgy kaptuk meg, hogy visszafelé számoltuk a dinasztiaikat Kr. e. 664-től (ehhez a *Fáraók és királyok*ban leírt kiigazított Harmadik Átmeneti Kort használtuk, ahol I. Sesonk uralkodásának ideje Kr. e. 822–802). Ehnaton 12. éve csillagászati adatok alapján pontosan megegyezik azzal, amelyiket korábban a régészeti adatok alapján határoztunk meg, vagyis igazolja az Új Kronológia helyességét.
7. Az ÚK korábbi időpontjait ugyancsak megerősítették a csillagászati adatok (hold- és napfogyatkozások), ahogy azt Wayne Mitchell (és David Lappin) vizsgálatai bebizonyították.

Bővebben lásd: *Fáraók és királyok*, 235–238.; Wayne Mitchell: „Ancient Astronomical Observations and Near Eastern Chronology” *JACF* 3 (1989/1990), 7–26; David Lappin: „The Decline and Fall of Sothic Dating”, *JACF* 9 (2002), 73–87.

A XVIII. dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Ahmesz (25 év)	=	Kr. e. 1202-től 1178-ig
2. I. Amenhotep (21 év)	=	Kr. e. 1178-től 1158-ig
3. I. Tuthmószisz (13 év)	=	Kr. e. 1158-től 1146-ig
4. II. Tuthmószisz (13 év)	=	Kr. e. 1146-től 1134-ig
5. Hatsepszut (21 év)	=	Kr. e. 1134-től 1113-ig
6. III. Tuthmószisz (54 év)	=	Kr. e. 1134-től 1082-ig
7. II. Amenhotep (31 év)	=	Kr. e. 1087-től 1057-ig
8. IV. Tuthmószisz (10 év)	=	Kr. e. 1057-től 1048-ig
9. III. Amenhotep (37 év)	=	Kr. e. 1048-től 1012-ig
10. Ehnaton (17 év)	=	Kr. e. 1023-től 1007-ig
11. Noferoferuaten (9 év)	=	Kr. e. 1011-től 1000-ig
12. Tutanhamon (9 év)	=	Kr. e. 1007-től 998-ig
13. Ai (12 év)	=	Kr. e. 998-től 987-ig
14. Horemheb (29 év)	=	Kr. e. 990-től 962-ig

Labaju amalekita alattvalói

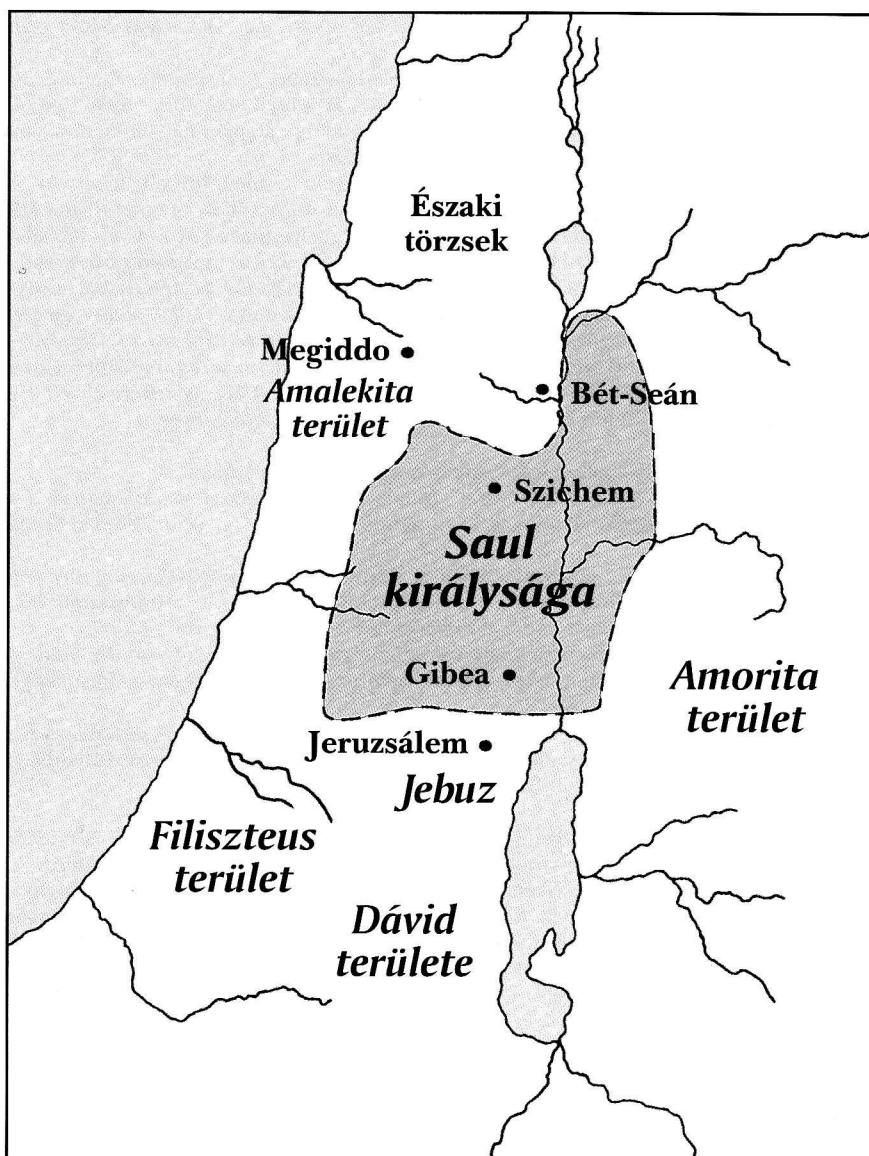
Amikor 1Sám 15-ben beszámolnak arról, hogy Saul hadjáratot indít az amalekiták ellen, ezt általában úgy tekintik, hogy háborút viselt a Negevben. Azonban jó okunk van azt feltételezni, hogy nem erről van szó, s itt valójában teljesen másik amalekita csoporttal van dolgunk, amelyik a Karmel-hegységben és annak környékén élt, amely elválasztja a Sárón-síkságot a Jiszreel völgyétől.

Diana Edelman vizsgálatai nyomán Peter van der Veen meggyőző érveket sorakoztatott fel emellett, hogy Labaju/Saul katonai tevékenysége alapvetően északra összpontosult, ahol az volt a célja, hogy egyesítse a Jiszreel mögötti törzsi területeket egészen a Benjamin, Manassze és Efraim törzseinek területe jelentette központi térségig. Ehhez a területeket elválasztó alacsonyabb síkságokat igyekezett megszerezni. Ha sikerült volna a terve, az izraelita király ellenőrzése alatt tartotta volna a Jiszreel völgyén áthaladó Via Maris kereskedelmét. Ez a stratégiai elképzelés vezetett végül a katasztrófával végződő gilboai csatához, ahol Labaju meghalt.

A Bírák 12:15-ből egyértelműen kiderül, hogy noha az amalekiták elsősorban Júda területétől délre éltek, Szichemtől nyugatra, Efraim törzsének dombságánál is találhatók közösségeik. A Bírák 12:15 szerint Abdon izraelita bírát „Piratonban temették el, Efraim földjén, az amalekiták hegységén” (így szerepel az Ótestamentum maszoréta, szíriai, targumi és vulgata változatában). Har-Amaleknek tehát Szamaria nyugati dombjain kellett lennie, a Sárón-síkság mellett. Piraton talán azonos a modern Faratével (Szichemtől 10 kilométerre délnyugatra), esetleg a Dotan közelében lévő Firaszinnal.

Edelman felvetése szerint az amalekiták, akik 1Sám 14:48-ban és az 1Sám 15-ben hosszabban szerepelnek, Efraim és Manassze törzsének területén éltek, ahol az amalekiakat mint Izrael „fosztogatóit” említik (héber: *sóse*). Edelman szerint Saul királysága, vagyis az általa ellenőrzött területek közé nem tartozott a Jeruzsálemtől délre elterülő Júda felföldje, így sokkal valószínűbb, hogy azokkal az amalekitákkal foglalkozott, akik Saul területének határán éltek, nem pedig azokkal, akik Júda területén túl, a messzi délen táboroztak.

Miután legyőzte az amalekitákat, Saul oszlopot emeltetett – itt a héber *jad* szót használják, ami „kez”-et jelent – Kármelban (1Sám 15:12). Ahelyett, hogy Júda déli területén keresné ezt a helyet, Edelman hajlamos ezt a jól ismert Kármel-nyereggel azonosítani, amely „híres volt arról, hogy az emberek itt emelnek emlékeket”. Nagyon is valószínű,

107. kép: Saul királysága, ahogy a Bibliából kiolvasható, nagyjából megfelel annak a területnek, ahol Labaju uralkodott az Amarna-levelek tanúsága szerint, beleértve a Jordánon túli területeket is.

hogy az I. Sesonk izraeli hadjáratában szereplő Jad-Hamelek („a király keze”) nem más, mint az a hely, ahol Saul/Labaju, Izrael királya „kezet” emelt magának.

Az Amalek ellen viselt háborúban Saul azt tanácsolja a kenitáknak – akik egykor Mózeszt segítették –, hogy hagyják el a területet, mert így elkerülhetik a vérengzést. A kenitákról úgy tartják, délen laktak, azonban jelen esetben rendelkezünk olyan hivatkozással, amelyben északon említik ezt a törzset, amikor Jael, a kenita menedéket ad

Sziszzerának, Hacor katonai parancsnokának azt követően, hogy Debora és Bárák csatát vállalt vele a Jiszreelnél (Bírák 4:17 és 5:24).

Az amalekita futár, aki meghozza Dávidnak Saul halálhírét, azt mondja magáról, „egy amalekitának, egy betelepült jövevénynek” a fia, ami arra utal, hogy törzse azon a területen élt, ahol a gilboai csata lezajlott (2Sám 1:13). Mindezek alapján úgy tűnik, amalekita és kenita közösségek éltek Saul területe szomszédságában.

Peter van der Veen azt az érdekes feltételezést említette meg, hogy a héber *sóse* szó (fosztogató), amelyet az amalekitákra használnak, kapcsolatban áll az egyiptomi *soszu* kifejezéssel, amelyet a Negev területén élő nomád népességre használtak – továbbá a Bibliában szereplő amalekiták elsősorban ugyanazon a helyen éltek, ahol az egyiptomi szövegekben élő soszúk. Éppen ezért különösképpen érdekes vizsgálódásunk szempontjából, hogy a XIX. dinasztia végén élt Hori írnok megemlíti, hogy soszúk élnek Vádi Arában – amelyet azonosítottak az Aruna-hágóval – a Kármel-hegységben (Anastasi Papirusz I.). Ugyanilyen érdekes az AL 246. számú amarnai levél, amelyben a gilboai csata utáni időkben Labaju fiaival szövetségben lévő szutútról esik szó. A szutú kifejezés akkád nyelvű megfelelője az egyiptomi soszúnak. Mindezek alapján a következőket állapíthatjuk meg:

- a) A bibliai amalekiták azonosak az egyiptomi aamúkkal és soszúkkal.
- b) Manethón hükszósza a „soszúk urai” voltak, és – mint ahogy azt kifejtettem – az anakiták/indoeurópai uralkodók az Egyiptomot megtámadó amalekita nomád hordák felett.
- c) A soszúk az egységes királyság idején a Kármel-hegységben és Efraim törzsének területén, a nyugati felföldeken éltek. Egyiptomi feljegyzések is alátámasztják ezt a kijelentést (I. Széthi hadjáratának domborművei és Anastasi Papirusz I.).
- d) Tagu, Gát-Kármel uralkodója nagy valószínűséggel amalekita törzsfőnök volt, aki Labaju/Saul alattvalója lett, miután Izrael legyőzte a Kármel térségében élő amalekita közösséget.
- e) Tagu egységei elárulták új urukat Saul uralmának kulcsfontosságú csatájában azzal, hogy átengedték a filiszteusokat, akik így az amalekita területen keresztül hátba támadták délről az izraelitákat Gilboa hegyénél.

Bővebben lásd: D. Edelman: „Saul’s Battle Against Amaleq (1Sám 15)”, JSOT 35 (1986), 71–84. Az izraelita királyság Amarna kori felemelkedése és a habiruk problémájának részletes vizsgálatát lásd: P. van der Veen: „The el-Amarna Habiru and the Early Monarchy in Israel”, JACF 3 (1989), 72–78; B. Newgrosh et al.: „The el-Amarna Letters and Israelite History”, JACF 6 (1992), 33–64. Elhanan hurrita nevééről bővebben lásd az M. Heide és P. van der Veen között lezajlott vitát: „A Test of Time and Comparative Semitism”, JACF 8 (1999), 31–42.

„Izrael vénei tehát mind elmentek a királyhoz Hebronba,
és Dávid király szövetséget kötött velük Hebronban, az Ur
előtt. Aztán fölkenték Dávidot Izrael királyává.”

(2 Sámuel 5:3)

DAVID ROHL
AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

Tizennegyedik fejezet

DÁVID, A KATONAKIRÁLY

(Sámuel második könyve 2:1-től Királyok első könyve 2:11-ig)

Mutbaál és Dávid – Abner halála – Mutbaál meggyilkolása – Jeruzsálem elfoglalása – Diadal a filiszteusok felett – Dávid építőtevékenysége – A dávidi háborúk – Hadad-ezer – Egyiptom birodalma szétesik – Batseba – Absalom felkelése – A vész – Adonija és az öröklés

A történet

Tudja meg a király, az én uram, hogy a habiru [egyres számban], aki felkelt az ország ellen: a király, az én uram istene kezembe adta és én lesújtottam rá. (AL 366.)

Ezt a rövid üzenetet küldte Gát szeranja Ehnatonnak, hogy jelentse Labaju/Saul halálát. Ehnaton tizenhárom éve ül ekkor a trónon (Kr. e. 1011). Apja és társuralkodója, III. Amenhotep kevesebb mint egy éve halt meg, s Egyiptom szépséges királynője, Noferoferuaten Nofertiti foglalta el az öreg király palotáját a fáraó társuralkodójaként. Nofertiti neve eltűnik a történelemből, ahogy az idegen uralkodó lánya megkapja a vörös és fehér koronát és új fáraói személyiséget kap: Anhheperuré Noferoferuaten. Ezzel egy időben Elhanan – a bibliai Dávid – megragadja a kínálkozó lehetőséget, mialatt Izrael még keresi egyensúlyát Labaju király és a trónörökös, Jonatán halálát követően. Dávid elfoglalja apósa trónját és felkenik Júda királyává, így uralkodik az ősi pátiriárkai központból, Hebronból. Ám nem ő az egyetlen, aki szeretné megszerezni az ellenőrzést Izrael földje felett.

108. kép (szemben): Horemheb hadvezér fogadja Tutanhamon elismerését a Palesztina déli részébe vezetett hadjáratot követően (Horemheb memphiszi sírja).

Labaju fiai közül nem vezett oda mindegyik Gilboa hegyén. Mielőtt elfoghatták volna, MUTBAÁL-t elvitte a harcmezőről Labaju hadvezére, ABNER, s a Jordán másik oldalára küldte, Gileádba. A király második legidősebb fiát itt királlyá kiáltották ki, és MAHANAIM-ban, valamint a Bét-Seánnal szemben, a Jordán másik partján található Pellában létrehozták a száműzetésben lévő király udvarát (AL 256.).

Jábes-Gileád népe vakmerő tette szánta magát és éjjel átkelt a Jordánon Bét-Seánba, s levetették Labaju, Jonatán, Melkisua és Abinadab testét a város faláról, majd visszasiettek Mahanaimba, hogy megfelelő módon elhamvasszák és eltemessék a halottaikat. Sajnos rendes temetésre nem volt lehetőség, mivel Labaju fejét körbehordozták a filiszteus városokban, hogy ezzel szertartásosan megalázzák.

Mivel a Jiszreel völgye Izrael ellenségeinek kezébe került, s Bét-Seánban filiszteus egységek állomásoztak (AL 289.), Mutbaál nem tudott túl sokat tenni annak érdekében, hogy az északon élő törzseket egyesítse a központi területeken és a Jordánon túl élő társaikkal. Ezzel egy időben az új király apjának, régi ellenfelének, Dávidnak sikerült éket vernie a benjaminita uralkodóház és Jisuja (Izáj) vezető judaita családja közé. Azaz, hogy felajánlotta katonáit Gát filiszteus királyának Labaju ellenében, Dávid gyakorlatilag leválasztotta törzsét a szövetségről. Izrael királysága kettészakadt, Mutbaál uralkodott a törzsek nagyobbik része felett északon és keleten, Dávid pedig Júda nagy létszámú törzsének parancsolt a Jeruzsálemtől délre lévő dombságon.

Úgy tűnik, mindkét fél hallgatólagosan elfogadta ezt a helyzetet, mivel az adott pillanatban az volt a legfontosabb, hogy visszaszorítsák a filiszteusok terjeszkedését, s biztosítsa mindazt, ami Gilboát követően megmaradt a királyságból. Dávid, aki továbbra is két szerepet alakított, egyrészt izraelita törzsi vezető volt, másrészt habiru zsoldos Gát királyának szolgálatában, a Negevben lévő Ciklagból Hebron anakita városába tette át székhelyét, ahol a héber pátriárkák nyugodtak a machpelai barlangban. Labaju halálát követően néhány héten belül Jisuja legfiatalabb fiát, aki születéskor az Elhanan nevet kapta, hurrita és judaita követői Tadia/Dadua néven királlyá koronázták. Ezzel kezdetét vette Dávid hét és fél éves hebroni uralkodása.

Dávid természetesen azért követelhetette magának a trónt, mert elvette felségül Labaju lányát, Michalt. Így a király veje lett belőle, s hiába esett ki a király kegyéből, Labaju továbbra is fiának ismerte el őt (lásd például 1Sám 24:17). Még a gáti Achis is felismerte, előnye származik abból, ha szövetségesét királynak ismeri el a déli dombvidék felett. A filiszteus szerannak is megvoltak a maga elképzelései arról, hogy visszaszerzi az ellenőrzést Kiltu (bibliai Keila) városa felett, amely nemrég Abdi-Hepa, a jeruzsálemi jebuzita közösség vezetőjének védelmét kérte. Most, hogy Dávid

MUTBAÁL: héber Isbaal, „Baal embere”. **ABNER:** „Atyja a fény”. **MAHANAIM:** Hírbet Mahna Vádi Dzsábesban.

Hebronban, Abdi-Hepa déli határán állomásozott, Achis pedig nyugatról nyomást gyakorolt rá, a jebuzitáknak komoly erőfeszítésükbe került Kiltut megtartani. A város hamarosan visszatért Gáthoz. A fáraónak írt levelében Szuwardata/Achis – régi ellenfeléhez, Labajuhoz hasonlóan – azt állítja, csak olyan várost szerzett vissza, amely pénzügyi okokból került át Jeruzsálem uralkodójához.

Mondd el a királynak, az én uramnak, az én istenemnek, Napomnak. Szuwardata, szolgád, lábad porának üzenete: A király, az én uram engedélyt adott nekem, hogy hadat viseljek Kiltu (Keila) ellen, s én háborút viseltem ellene. A város most békében van velem. A városom visszakerült hozzám. Miért írta Abdi-Hepa Kiltu népének, hogy „itt az ezüst, kövessetek”?... Emellett Labaju, aki korábban elvette városaikat, most halott, ám Abdi-Hepa most új Labaju és elveszi városunkat! (AL 280.)

Így aztán – legalábbis egy időre – Dávid továbbra is Gát alattvalója maradt, mivel filiszteus szomszédjára szövetségként volt szüksége, mialatt titokban felkészült arra, hogy elűzze a jebuzitákat és elfoglalja Jeruzsálemet. Azzal, hogy Achissal összefogva fellépett Abdi-Hepa ellen, elrejthette saját elképzeléseit, miszerint az egész dombvidéket saját ellenőrzése alá vonja, s ezután filiszteus urai ellen forduljon a nyugati síkságon. Míg a megfelelő pillanatra várt, Dávidnak más eseményekkel kellett szembenéznie.

Bosszúszomj

A gilboai csatát követően mind Mutbaál, mind Dávid a bosszúra gondolt: bosszúra a gilboai amalekitákon, akik elárulták Izrael első királyát. A két izraelita király nyomást gyakorolt a Sáron-síkság városainak vezetőire, hogy söpörjék el Labaju árulóit, mivel ezt saját maguk az alföldön lévő filiszteus jelenlét miatt nem tudták végrehajtani. Nem volt más eszközük, csakis a politikai nyomásgyakorlás. Egy BALU-MEHIR-től való levél arról számol be Ehnatonnak, Labaju két életben maradt „fia” nyomást gyakorol rá, hogy büntesse meg Gina népét.

Mondd meg a királynak. Balu-Mehir, a szolgád üzenete. Tudja meg a király, az én uram, hogy a király, az én uram ellen fellázadt két fia, Labaju két fia elhatározta, hogy elveszi a királytól, az én uramtól a földeket azon kívül, amelyeket apjuk elvett. Tudja meg a király, az én uram, hogy Labaju két fia

BALU-MEHIR: „Baal harcos”, más írásmód szerint Balu-ország, melyben a második elem egy sumer logogram (szójel).

napokon keresztül üzeneteket küldött hozzám, s így szóltak: „Miért adtad át Gát-Padallát a királynak, a te uradnak, azt a várost, amelyet Labaju, a mi atyánk elfoglalt?” Labaju két fia folyton ilyen szöveget küldött hozzám, s azt mondják: „Viselj háborút Gina népe ellen, amiért megölték atyánkat. Ha pedig nem viselsz ellenük háborút, akkor ellenségeid leszünk”. Így válaszoltam kettőjüknek: „A király, az én uram istene megakadályozza, hogy háborút viseljek Gina népe ellen, mert ők a király, az én uram szolgái.” (AL 250.)

Vagyis egy időre Labaju két „fia” összefogott egymással, hogy lesújtssanak a közös ellenségre abban a pillanatban, amikor Izrael morálja a lehető legalacsonyabb volt. Azonban nemsokára előtérbe került a versengés, mikor Jeruzsálemtől északnyugatra, Gibeon tájánál a két oldal katonái szembetalálkoztak egymással. Egy *Brian életébe* illő jelenet során tizenkét katona állt fel egymással szemben a két táborból, előhúzták kardjukat, s ellenfelük oldalába döfték. Huszonnégy ember esett össze holtan a Mutbaál benjaminita katonái és Dávid – az Ajab/Joáb vezetése alatt álló – judaita erői közötti összecsapások bizarr előjátékában. Végül háromszázhatvan főnyi veszteség után Abner serege meghátrált, s magát a hadvezért Ajab legfiatalabb öccse, a fürge lábú Azahel vette üldözőbe. Abner üldözője ellen fordult és megölte, mielőtt átkelt volna a Jordánon Mahanaimba; tettéért Ajab hamarosan megfizetett neki.

Gyilkosság és további bosszúk

Hamarosan világossá vált, hogy Mutbaál nem ér fel Labajuvál. A király „ágyékából való fia” nem volt olyan erős akaratú, mint Labaju „családi úton érkezett fia”. Mutbaál Kánaán egyiptomi kormányzója – mára elvesztett – dorgáló levelére írott válaszában déli társuralkodóját hibáztatja a jelenlegi politikai zavarokért, s bevallja, fogalma sincs róla, Dávid katonai parancsnoka, Ajab (bibliai Joáb) – a nyugtalanság egyik fő oka – hol rejtőzködik. Ha a fáraó vizsgálója szeretné letartóztatni Dávid/Tadua hadseregének önféjű vezetőjét, Júda királyánál kérdezősködjön, s a parancsnok Hebronban lévő apjánál ahelyett, hogy Izrael ártatlan királyát vádolná, aki békében uralkodik a Jordán túlsó partján.

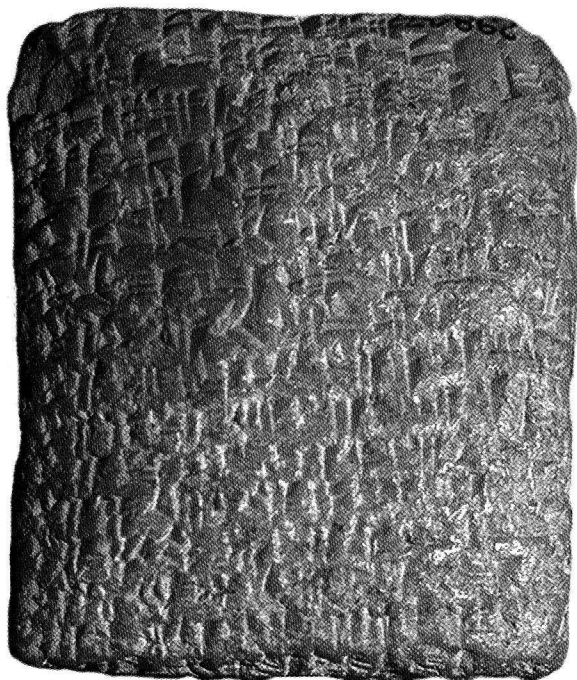
Mondd meg Janhamunak (az új egyiptomi kormányzónak), az én uramnak. Mutbaál (Isbaal), a te szolgád üzenete: Uram lába elé borulok. Hogyan lehetne azt mondani jelenlétedben, hogy „Mutbaál megfutamodott. Ő rejtgeti Ajabot (Joábot)?” Hogyan futamodhatna meg Pella királya a megbízott elől, a király, az ő ura képviselője elől? Úgy éljen a király, az én uram! Úgy éljen a király, az én uram! Esküszöm, Ajab nincs

Pellában. A valóság az, hogy két hónapja a [harc]mezőn (ti. hadjáratban) van. Kérdezd Benenimát! Kérdezd Daduát! Kérdezd Jisuját! (AL 256.)

Ebben a különleges forrásban, amelyet a fáraó amarnai levéltárának padlóján találtak, számos olyan nevet találunk, amely az izraelita királyság első korszakához köthető.

- a) Mutbaál (bibliai Isbaal, „Baál embere”) – Labaju/Saul fia és utóda.
- b) Tadua (bibliai Dúd/Dávid, „[Ja] kegyeltje”) – Júda királya.
- c) Ajab (bibliai Jaab/Joáb, „Ja az atyám”) – Dávid hadvezére.
- d) Jisuja (bibliai Izáj, „Ja embere”) – Dávid apja.
- e) Benenima – Baana/Ben-Ana („Ana fia) írásváltozata, a tiszteletet kifejező többes számú végződéssel – helyi izraelita hadúr, aki nemsokára kiveszi részét Mutbaál meggyilkolásából.

Mutbaál helyzete nem volt valami rózsás. Egyre kevésbé tudta kézben tartani Izrael törzseit, mivel Dávid, Júda királyának befolyása egyre növekedett. Nem kellett sok idő hozzá, és Mutbaál nagy hatalmú hadvezére, Abner is felismerte, hogy rossz oldalt választott a gilboai katasztrófa utáni szakadás-

109. kép: 256. Amarnai levél, amelyet Mutbaál küldött Ehnatonhoz, benne Sámuel ótestamentumi könyvének öt szereplőjét is megemlítik (British Múzeum).

ban. Az izraelita hadúr titokban találkozót szervezett, s Hebronban Dávid elé járult. Ebben az időben – ahogy arra Mutbaál is utal Janhamuhoz címzett levelében – Ajab hadjáraton volt. Dávid hadvezére aznap ért vissza Hebronba, amikor Abner elindult vissza, Mahanaimba. A hadvezért előntötte a harag, amiért Dávid titokban tárgyalni kezdett esküdt ellenségével, s futárokat küldött Mutbaál hadvezére után, akik Sziránál érték utol. Abner kelletlenül bár, de visszatért Hebronba, mivel azt mondták neki, Dávid folytatni szeretné a tárgyalásokat. Ám amint kíséretével a város falai alá ért, a hadvezért félrevonták, s kiderült, hogy Ajab vár rá, aki öccse, Azahel haláláért bosszút állt Mutbaál első emberén. Dávid természetesen nyilvánosan megsiratta a bátor izraelita harcost, megszaggatta ruháját, ahogy akkor tette, amikor elérkezett hozzá Labaju halálhíre. Azonban sokat elárul, hogy Ajabot nem fogták le büntetéért és továbbra is Dávid hadvezéréként szolgált. Ez volt az első a Dávid uralkodásának első éveit jellemző szerencsétlen gyilkosságok, halálesetek közül, miközben a király biztosítani igyekezett politikai és magánéleti elképzeléseinek megvalósulását.

A következő kiiktatásra váró személy maga Mutbaál volt. Labaju másodszülött fia a Jordán völgyében lévő Pellából nyári palotájába költözött, Mahanaimba, ahol uralkodása második évének kilencedik hónapjában egyik délután épp a kamrájában pihent, amikor két benjaminita törzsfőnök – Benenima (bibliai Baana) és Rechab – Mahanaimba érkezett, belépett a király termeibe és álmában megölte a királyt. A gyilkosok levágták Mutbaál fejét és elküldték Dávidhoz, mivel úgy vélték, a király bizonyára megjutalmazza őket hűségükért. Ám akárcsak annak a futárnak az esetében, aki Labaju halálhírét hozta, Dávid kivégeztette Mutbaál gyilkosait és megsiratta a Benjamin véreből való második király halálát. Sohasem derült ki, vajon tudott-e Dávid a vetélytársa megölésére kidolgozott tervről. Csak annyit állapíthatunk meg, Mutbaál eltávolításával elhárult az utolsó akadály is Dávid útjából, hogy egész Izrael királya legyen. Két év alatt minden probléma megoldódott: Saul király meghalt, s az összes fia – Jonatán, Mutbaál, Melkisia és Abinadab – ugyancsak halott volt, ráadásul a nagy hatalmú hadúr, Abner sem volt már az élők között.

Mutbaál fejét abba a sírba helyezték Hebronban, ahová Abnert temették, s ezzel Benjamin rövid életű királyi dinasztiája véget ért. Dávidot Izrael királyává választották, s színre lépett Júda királyi dinasztiája, az a dinasztia, amelynek ezer évvel később a názáreti Jézus is tagja lesz a betlehemi József révén.

Jeruzsálem elfoglalása

A Jeruzsálemben élő jebuziták egyre nagyobb veszedelemben éltek. A gilboai csata után váratlan fordulattal összefogtak a környező városállamok és a jebuzi Abdi-Hepa király világosan érezte a rá nehezedő nyomást. Ehnatonnak írott leveleiben nem szépítgette a tényeket: Egyiptom

északi birodalma a habiru támadások és a becsvágyó szövetségeseik közreműködése révén darabjaira hullott. A gézeri Miliku és a gáti Suvardata/Achis kulcsfontosságú szerepet játszottak a habiruk támogatásában, hogy ezzel saját területi követeléseiket is megvalósíthassák.

Íme, mit tett Miliku és Suvardata az ország ellen: a király, az én uram országa ellen rendeltek csapatokat Gézerből, Gátból és Keilából. Elfoglalták Rubutit. A király országa megadta magát a habiruknak! (AL 290.)

Azonban a nehézségek valójában Dávidnak és a vele egy időben uralkodó Mutbaálnak voltak köszönhetőek.

Íme ezt tette Miliku és **Labaju fiai, akik a király országát a habiruknak adták!** (AL 287.)

A politikai, katonai tevékenység, helyezkedés szinte már átláthatatlan volt. Mindenki azon ügyeskedett, hogy minél jobb helyzetbe kerüljön Kánaán zűrzavaros világában, amely elméletileg a messze délen székelő, s igazságon határozatlan fáraó kezében volt. Még a gázai egyiptomi kormányzó is szerepet kapott a térség destabilizálásában, mikor visszarendelte a fáraó katonai egységeit. Jeruzsálem védtelenül maradt. Abdi-Hepa beszámol Egyiptomnak a komor jövőről.

Gát-Kármel immár Tagu – az északi amalekita közösség uralkodója – kezében van, Gát (filiszteus) népe pedig Bét-Seánban van (a gilboai csata eredményeként). Talán úgy kellene tennünk, mint Labajunak (Saulnak), aki Szichem földjét a habiruknak adta (a Micmásznál lezajlott csatát követően)? Milkilu (Gézer amorita királya) levelet küldött Tagunak és Labaju fiainak (Mutbaálnak és Dávidnak), amelyben ezt mondja: „Mindketten legyetek óvatosak! Adjátok meg Kiltu (Keila) népének mindazt, amit kér, s zárjuk körül Jeruzsálemet”. Addaju (az egyiptomi megbízott) átvette a hatalmat a katonák között, akiket Haju (Amenhotep), Mijaré (Meriré) fia parancsnoksága alatt küldtél ide. Azonban Addaju saját otthonában, Hazzatában (Gáza) állomásoztatja őket és húsz embert visszaküldött Egyiptomba. Tudja meg a király, az én uram, hogy a királynak egyetlen katonája sincs mellettem (Jeruzsálemben)! A király egész országa átállt (a lázadók oldalára)! (AL 289.)

Részletgazdag képet kapunk arról, a filiszteusok Labaju feletti győzelmének közvetlen következményeként milyen nagy nyomás alatt állt nyugatról és délről az a város, amely hamarosan Izrael fővárosa lesz. Az Izrael első

királya halálával keletkezett vákuum teljesen kibillentette egyensúlyából a térséget. Gát erői a Jiszreel völgyében állomásoztak, mialatt Gézer és – ahogy az más levelekből kiderül – Gát összefogott Labaju fiaival Jeruzsálem ellenében. Még az egyiptomiak is megvonták katonai támogatásukat az ostromlott Abdi-Hebától. Jeruzsálem királyának levelei két éven belül készültek, amikor Mutbaál uralkodott Mahanaimból és Pellából, míg Dávid Hebronban trónolt Gát alattvalójaként. Miután Mutbaált meggyilkolták, Jeruzsálemre még nagyobb nyomás nehezedett, mivel Dávid végre nyíltan a város megszerzésére törhetett.

Gondoljon a király az ő országára! A király országa odaveszett! Minden ellenem támadt. Hadban állok egészen Steru (Szeir) földjéig, egészen Gát-Kármelig. Az összes király békében van (egymással), de én hadban állok. Úgy bánnak velem, mint egy habiruvál, s én nem látogathatom meg a királyt, az én uramat, mert hadban állok. Olyan (egyedül) vagyok, akár a hajó a tenger közepén. A király erős karja elvette a Naharim (Mitanni) és Kasi (Kus) földjét, ám a habiruk most a király összes városát elvették. Egyetlen király sem maradt hű a királyhoz, az én uramhoz – mind elveszett!... Turbazút levágták Szile (Zsile, Egyiptom határán) kapujánál. A király nem tett semmit! Íme, a habirukhoz kapcsolódó szolgák lesújtottak a lakisi Zimreddára, miközben Japti-Haddát (is) megölték Szile kapujánál. [A király (most sem) tett semmit!] Küldjön a király egy képviselőt, aki testvéreimmal együtt elvisz engem, s mi a király, a mi urunk közelében halunk meg. (AL 288.)

Abdi-Hepa elkeseredésében még arra is kész volt, hogy feladja Jeruzsálemet és – egyiptomi katonák védelmében – elmeneküljön a fáraó udvarába, ahol nincs közvetlen veszélyben az élete. A térség annyira bizonytalanná vált, hogy azokat a királyokat, akik kíséret nélkül próbáltak biztonságos helyre jutni, Egyiptom határvárosánál megölték.

Ekkor hallunk utoljára Abdi-Herbáról, Jeruzsálem jebuzita királyáról az amarnai levelekben. Védelemre, menekülésre vonatkozó kérlelő hangú leveleiből nem érkezett több. Sámuel második könyvének egyik rövid mondatából megtudhatjuk, miért nem.

Dávid azonban bevette Sion (=Jeruzsálem) várát – ez lett Dávid városa. (2Sám 5:7)

A Bibliában Jeruzsálem uralkodója, akit Dávid legyőzött, Arauna néven szerepel, azonban az *arwana* hurrita nyelven annyit tesz: „uralkodó”. Az amarnai levelekből megtudhatjuk, mi volt a valódi neve – úgynevezett *Mischname*, vagyis kevert név, a kánaánita *Abdi* („valakinek a szolgája”) és a hurrita *Hepa* (egyik istennő neve) szavakból.

Kevés részlet maradt ránk arról, miként vette be Dávid seregével Jeruzsálemet. Ezekből úgy tűnik, a jelentős erődítménnyel rendelkező városba kis kommandós egységek hatoltak be, akiknek sikerült belülről kinyitniuk a kapukat. Jeruzsálem esetében egy forrás volt a kerülőút, amelyen bejuthattak a városba – a forrás annak a hegynek a keleti lejtőjén található, amelyen Sion citadellája emelkedett.

A késő bronzkori Jeruzsálem – KőB II-B időszakban épült – vastag kőfala körülbelül a domb felénél húzódott. Az erődítések tövében, a falon kívül található a város vízellátását biztosító forrás, a Gichon, amelyet az Éden egyik folyója után neveztek el. Az erőd falának középső bronzkori építői nagy tornyot is építettek – ezt ma „Forrás-torony” nevezik – négy méter vastag falakkal, hogy védjék a forrást, nehogy a várost ostromló erők megfosszák tőle a bentlétőket. A forrástól mély, függőleges csatorna (héber: *cinnor*) indult déli irányba a domboldal mentén, hogy az alatt húzódó Kidron-völgy földjeit öntözhessék a Gichon vízzel. A csatornát kőlapokkal fedték le, amelyekre földet szórtak, hogy elrejtse. A forrástól körülbelül hét méterre egy másik föld alatti csatorna elvezette a víz felét nyugati irányba, egy nagy, sziklába vájt medencébe, amely a citadella víztárolójaként szolgált. Ezt két torony – mai nevükön „Medence-tornyok” – védte, így választották el a tárolót a külvilágtól. A városból lejtős alagúton keresztül lehetett a vízkészlethez jutni – a vízhordók így biztonságban megtölthették vödreiket, hiszen a tornyok védték őket, majd úgy térhettek vissza a városba, hogy ki sem kellett tenniük a lábukat Sion védelmező falai közül. Dávid felismerte, ez lehet a gyenge pont Jeruzsálem egyébként bevehetetlennek tűnő védelmén.

Ajab önként vállalkozott arra, hogy néhány emberrel bemászik a csatornába, miután leszállt a sötétség. Az öntözőcsatorna egy pontján kiástak egy kőlapot és felfeszítették, hogy hozzáférhessenek a csatornához. Észak felé indultak a járatban, míg elérték az elágazási pontot, ahol a másik csatorna nyugat felé indult, a tárolóhoz. Néhány méter után ott voltak a medencében, s már a sziklafalakon másztak, hogy a vízhordók alagútján keresztül bejussanak az erőd falai mögé. Míg Jeruzsálem aludt, Ajab elérte a főkaput, lefegyverezte az őröket, Dávid hadserege pedig közben némán gyülekezett a Kidronban. Az izraeliták, habiru zsoldosaik és hurrita katonai vezetőik berontottak Sionba, százakkal végeztek saját ágyukban, Abdi-Hebát és családját pedig elfogták. Jeruzsálem jebuzita királya többé egyetlen levelet sem küldött Egyiptomba.

Utolsó összecsapás a filiszteusokkal

Mikor a gáti Suvadata/Achis hírért vette, hogy Tadia/Dávid elfoglalta Jeruzsálemet, tudta, az izraelita hadvezér elárulta, s most a korábbiaknál is nagyobb nehézségekkel kell szembenéznie, ha szeretné megtartani a terület feletti uralmát. A filiszteus királynak nem volt más eszköze, mint

azelőtt megtámadni korábbi szövetségesét, mielőtt Dávidnak esélye lenne berendezkedni és kiterjeszteni befolyását. Gát serege elindult a dombokon és felvonult Refaim völgyében, Jeruzsálem mellett.

Amikor a filiszteusok meghallották, hogy Dávidot fölkenték Izrael királyává, a filiszteusok mind kivonultak, hogy hatalmukba ejtsék. Dávid hírért vette a dolognak, és a sziklavárba húzódott (ADULLAM). A filiszteusok előnyomultak, és felsorakoztak Refaim síkságán. (2Sám 5:17–18)

A két sereg Kr. e. 1004-ben ütközött meg egymással, s a filiszteusokat viszszaesetett a síkságra. A harcmezőt később Baál-Peracimnak („áttörések ura”) nevezték el, mert Dávid zsoldosserege könnyedén áttörte ellenfele arcvonalát.

Achis ismét felküldte katonáit a dombok közé, de újból vereséget szenvedtek, s egészen a gézeri hágóig üldözték őket. Dávid új fővárosa ezzel biztonságban volt, mivel a filiszteusok jelentette fenyegetés megszűnt. Suvardata/Achist megszégyenítette korábbi alattvalóját, veresége jelzésként hatott a filiszteusok szolgálatában álló habirukra, akik fellázadtak. A gézeri Milkilu azt írta Egyiptomba, hogy Gát királyával együtt mindkettejükre jelentős nyomás nehezedik a dombvidéki habiruk – ti. Dávid és serege – részéről, de még saját habiru szolgálk irányából is.

Tudja meg a király, az én uram, hogy az ellenem és Suvardata ellen irányuló harc súlyos. Mentse meg a király, az én uram országát a habiruktól! Vagy küldjön a király, az én uram szekeket, amelyek elvihetnek minket, különben szolgálk végeznének velünk! (AL 271.)

Akárcsak a jeruzsálemi Abdi-Hepa esetében, Milkilu levelei egyszerre megszakadnak, s Gézerből új uralkodó ír a fáraónak, akit ADDA-DANU-nak hívnak. Egyiptom támogatásával új hadmozdulatokba kezd, amelyek célja, hogy az izraelita terjeszkedést a dombvidékről a síkságra tereljék. Azonnal csapatokat küld Manhatuba (bibliai Manacha), amely Gézer területe és az izraeliták új királyságának határán állt.

Hallottam a parancsot, amelyet a király, az én uram szolgáljának írt: „Védd meg a te (egyiptomi) megbízottadat és védd meg a király, a te urad városait!” ... Tudja meg a király, az én uram szolgáljától, hogy a hegyek közül harcot viselnek ellenem. Építettem egy házat (ti. egy erődöt), a neve Manhatu, hogy megtegyem az előkészületeket a király, az én uram (egyiptomi) íjászainak érkezésére. (AL 292.)

ADULLAM: A mai Odullam Elah völgye felett. **ADDA-DANU:** „Haddad ítélkezett”.

Nyilvánvaló, hogy az egyiptomiak nyugtalanul figyelték a dombvidéken születő új hatalmat, s Adda-Danu válaszából az is kiviláglik, hogy a fáraó arra utasította Gézer királyát, bármi áron, de védje meg a part menti síkságon áthaladó kereskedelmi útvonalat.

Hallottam a parancsot, amelyet a király, az én uram írt az ő szolgájának: „Óvd a király helyét, ahol vagy (ti. Gézert)!” Éjjel-nappal úgy teszek, óvom azt. (AL 293.)

Úgy tűnik, ez az erőfitogtatás, amelyet egyiptomi egységekkel is megtámogattak, elegendő volt arra, hogy az izraeliek ne rohanják le a part menti síkságot. A régi filiszteus magterület és a Sárón-síkság nem került be Dávid elfoglalt területei közé, továbbra is szilárdan tartották Egyiptom szövetségesei. Magát Gézert Izrael sohasem támadta meg, békés úton került a birtokába... Horemheb fáraó jegyajándékként adta oda, mikor Salamon elvette második legidősebb lányát.

Izrael királysága fájdalommal teli születésének történetét Sámuel könyvében olvashatjuk: hogyan lázadt fel Saul a filiszteus elnyomás ellen, s milyen volt rövid, de kalandos uralkodása az egységes Izrael felett, amelynek végén a király fiaival együtt odaveszett Gilboa hegyén, majd az ezt követő politikai küzdelmek a két életben maradt „fiú” között, Mutbaál meggyilkolása, s végül Dávid felemelkedése, aki Jeruzsálem megszerzésével egész Izraelre kiterjesztette uralmát... csodálatos történet, amelyet sokan a Biblia legszebb történeti és irodalmi részeként tartanak számon. Ám mennyivel izgalmasabb és gazdagabb lett ez a korszak most, hogy rendelkezésünkre állnak a kortárs Amarna-levelek, amelyek segítségével megismerhetjük a hiányzó részleteket.

Az Új Kronológia szerint az amarnai korszak egybeesett Izrael királyságának első időszakával (Kr. e. kb. 1012–1000), s ez jelentős következményekkel járt a két területre nézve. Ehnaton új megvilágításba kerül, hiszen vallási újításai a Zsoltárok könyvének korában zajlottak le, amikor maga Jahve ábrázolásához is a Napot vették mintául. Az amarnai eretnesség korában, amikor Egyiptom javarészt önmagával foglalkozott, Jahve gyermekei számára új lehetőségek nyíltak meg, amelyek eredményeként a Kánaán déli részén egyre gyengülő egyiptomi befolyás nyomán maradt zűrzavarból kiemelkedett Izrael királysága. Végso soron Ehnaton atonista forradalma volt a közvetlen oka az Egyiptom birodalmának északi részében egymást követő zavaros politikai eseményeknek, amelyek végén Dávid és harcosai Jeruzsálem kapuja alá értek.

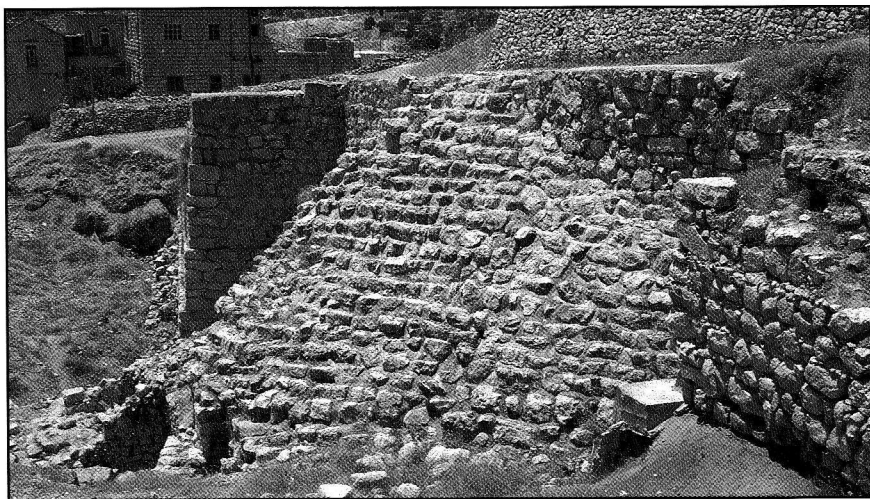
Királyi város készül

Kr. e. 1004-et írunk, Dávid uralkodásának nyolcadik évét, az első, amelyet Jeruzsálemben töltött. Ehnaton halott, s egy Tutanhamon nevű fiú ül a

fáraók trónján Memphisben. Amarnában továbbra is Szmenhkaré és a körötte lévő udvar él... Azonban Egyiptom monoteisztikus kísérlete véget ér, ahogy a fény halványulni kezd Ehnaton nagyszabású rögeszméjének helyén.

Miután Dávid elfoglalta a jebuziták erődjét, legelőször királyhoz méltó palotát kellett építtetnie az új izraelita fővárosban. Ajánlatot tett a föníciai Ahiramnak, Türosz királyának – a föníciaiak ügyes tengerészek voltak, s évszázadok óta kereskedtek már Egyiptommal. Ennek eredményeként kiváló mesterségbeli tudással rendelkeztek, hiszen ők látták el a fáraókat kézzel készített luxuscikkekkel. Kővel is dolgoztak, s a keskeny parti sáv mögött húzódó hegyeknek köszönhetően kifogyhatatlan mennyiségű, első osztályú épületfa is rendelkezésükre állt. Libanon a „cédrus földje” volt, s szinte már kötelező volt, hogy a királyi lakhelyet a térség legjobb mesteremberei készítsék – márpedig ezek a föníciaiak voltak.

Dávid és Ahiram (bibliai Hiram) megállapodást kötöttek, amelynek értelmében Izrael új királya kapott egy csapat föníciai kőművest, ácsot és elefántcsont-faragót, akik felépítik és feldíszítik az izraelita király jeruzsálemi palotáját. Az épületet a régi jebuzita város legmagasabb pontjára, egy nagy emelvényre építették. A dombot körülvevő fal és a vízrendszert védő tornyok mellett a jebuziták számos teraszt alakítottak ki a keleti lejtőn. A teraszokat a környéken talált kővekből emelt falakkal határolták le, majd feltöltötték törmelékkel, s így padok, nagy lépcsők jöttek létre, amelyekre házakat lehetett építeni. A sok építkezésnek köszönhetően a városfalakon belül a vártól több terület állt a helyiek rendelkezésére, s így a bővülő népességnek volt hol új házakat építenie. A teraszos szerkezetet *millónak* nevezték (a szó egyszerűen annyit jelent, „töltés”). Dávid később folytatta

110. kép: Dávid városa keleti részén található lépcsőzetes kőépítmény, amelyet az egységes királyság korában épült palota alátámasztására készítettek.

a millő építését, s helyrehozatta a régebbieket is, azonban először szerette volna kibővíteni azt a teraszt, amelyre a palotát tervezték, s megerősíteni a város meredek keleti lejtőjéhez legközelebbi részét. Föníciai kőművesei ezért kőből vastag bélésfalat építettek, amelyet ma „lépcsőzetes kőépítmény” néven ismernek – millő felső teraszait fedte, s meggátolta, hogy a palota súlyától leszakadjon az építmény.

„Dávid városát”, az új épületek összességét SION-nak nevezték, s éveken át zajos tevékenység folyt itt, ahogy a palota egyre magasabbra emelkedett.

Háromszintnyi követ cédrustörzsekkel fedtek, majd ezek tetejére még két szintet raktak kőből. A föníciaiak hagyományosan ezzel a módszerrel építkeztek, ahol a cédrusok rétege arra szolgált, hogy felfogja a Levante egészére jellemző rendszeres földrengéseket. Az ötödik kőszint tetején álltak a királyi lakhely fából készült falai és teteje – a trónterem a Kidron völgyére nézett.

A palota északi szomszédságában udvar volt, ahol új sátrat vertek fel, hogy ott helyezték el a Szövetség ládáját. A törvénytáblákat tartalmazó dobozt ide hozták ideiglenes helyéről, a baalai – későbbi Kirjat-Jearim – Abinadab házából, ahol húsz éven át őrizték: azóta, hogy Kr. e. 1024-ben, az ebenezéri csatában a filiszteusok kezébe került, ám nem sokkal később visszaadták. A szent dobozt húsz évvel azután hozták Jeruzsálembe, hogy Éli főpap idején elvitték Silóból. A menetet Dávid fogadta, aki királyi köpenyét ledobva Jahve hatalmának jelképe előtt táncolt, ahogy az aranyládát felvitték új helyére, a királyi negyedbe. Úgy tervezték, Mózes tábláinak új templomot építenek Moriya hegyén – a Dávid városát északról határoló sziklás csúcson –, annak a helynek a közelében, ahol Ábrahám az áldozati oltárra fektette fiát, Izákot. Azonban Dávid királynak nem volt lehetősége felépíteni Jahve templomát, mivel minden erejét arra összpontosította, hogy közel s távol legyőzze Izrael ellenfeleit. Jeruzsálem templomát végül Dávid híres fia és utódja, Salamon, a „kalmárherceg” építtette fel.

Dávid háborúi

Mivel – legalábbis egy időre – a parton élő filiszteusokat visszaszorította, Dávid most kelet felé fordult, hogy kiterjessze befolyását a Jordán túlsópartjára, Moáb területére. A moábitákat hamar alattvalóivá tette, s jelentős pénzüsszeg vándorolt tőlük Izrael királyi kincstárába. A királyság határai keleten és nyugaton egyaránt szilárdak voltak, azonban eközben északon új ellenfél jelentkezett: HADAD-AZIRU („Hada a segítőm”, a bibliai

SION: Talán a kánaánita *Tianna* neve alapján – ez a város a 284; 298. és 306. amarnai levél szerint háborúban állt a part menti síkság királyaiával. **HADAD-AZIRU:** „Hada a segítőm” vagy „Hada a védelmezőm”.

Hadad-ezer), a cobai arámiak királya. Folyamatosan növekvő királyságának központja a szíriai síkságon volt, a Libanoni-hegységtől keletre, Damaszkusztól északnyugatra, azon a területen, amelyet az egyiptomiak Amurrúnak („amoriták földje”) neveztek. Az amarnai levelekben Hadad-aziru rövidebb nevén, Aziruként szerepel.

Labaju idején (Kr. e. 1012–1011) Coba királya Abdi-Asirta volt, azonban mire Dávid elfoglalta Jeruzsálemet, Aziru volt az arámi terület birtokosa. Abdi-Asirta és Aziru – Labajuhoz és Dávidhoz hasonlóan – sok kellemetlenséget okozott az egyiptomiaknak. Mindkét friss királyság, Izrael és Coba is megragadta a lehetőséget, hogy fellázadjon az északi birodalom ellen, amely a XVIII. dinasztia végén uralkodó gyenge fáraóknak köszönhetően egyre többet veszített erejéből. Mind a kettő habiru zsoldosokat alkalmazott, akik felpredálták az Egyiptomhoz hű szomszédok földjét.

A két arámi hadúr tevékenysége hatására összeomlott az egyiptomiak hatalma Kánaán északi részén. Ez a búbloszi (kánaánita *Gubla*, arab *Dzsubejl*) Ribaddi király leveleiből derül ki, amelyeket marokszámra küldött a mind jobban bezárkózó, befelé figyelő Amarnába. Egyiptom hűséges főnóciái alattvalója katonai segítséget kért, hogy szembeszállhasson az amurrúk állandó támadásaival: azonban a fáraó egyszerűen ügyet sem vetett a közelgő katasztrófa előjeleire, ami igencsak meglepő, tekintve, mennyire fontos szerepet játszott Búblosz az egyiptomi tengeri kereskedelemben, hiszen innen hozták a jó minőségű fa építőanyagot. Még meglepőbb mindez, amikor Ribaddi elkeseredett hangú leveleiből arról értesülünk, hogy a Homsz-Tripoli kapu nyugati végén lévő Szumur (egyiptomi Szimüra) stratégiai fontosságú városa volt az arámi katonai támadások elsődleges célpontja. A helység egyiptomi erőd volt, amely korábban, III. Tuthmószisz idején a mitanni ellen irányuló hadjáratok egyik állomásként szolgált, s később, II. Ramszesz korában ismét fontos szerephez jut majd, amikor „Szűszai Szimüra” néven lesz ismeretes. Azonban most, az egyiptomi eretnenség sötét napjaiban Szumur állomását magára hagyta az egyiptomi fáraó, akit lefoglalt vallási újítása és hiúsága. Ribaddi saját – alaposan lerövidített – üzenetét idézem tanúságul arra, hogy Egyiptom minden felelősséget elhárított magától régóta hű északi szövetségeseivel szemben. A király beszámolóit először még magabiztosan csengenek, ám egyúttal a helyzet változása is egyértelműen kiolvasható belőlük.

Ribaddi mondja urának, az országok királyának, a nagy királynak. Gubla város Belitje („Búblosz úrnője” = Hathor) adjon erőt a királynak, az én uramnak. Uram, az én Napom lábához hétszer (és) hétszer leborultam. Tudja meg a király, az úr, hogy Gubla, a király igaz szolgálója, biztonságban van. Azonban a habiru erők igen nagy erővel támadnak ellenem, ezért a király, az én uram ne hagyja figyelmen kívül Szumurt, különben mindenki a habiru erők oldalára áll. (AL 68. Komoróczy G. fordítása alapján)

Ki ez az Abdiasirta (szolga és kutya!), aki magáénak nevezi a király földjét? Miért ilyen erősek a csapatai? A habiruknak (zsoldosoknak) köszönheti, hogy csapatai ennyire erősek! (AL 71.)

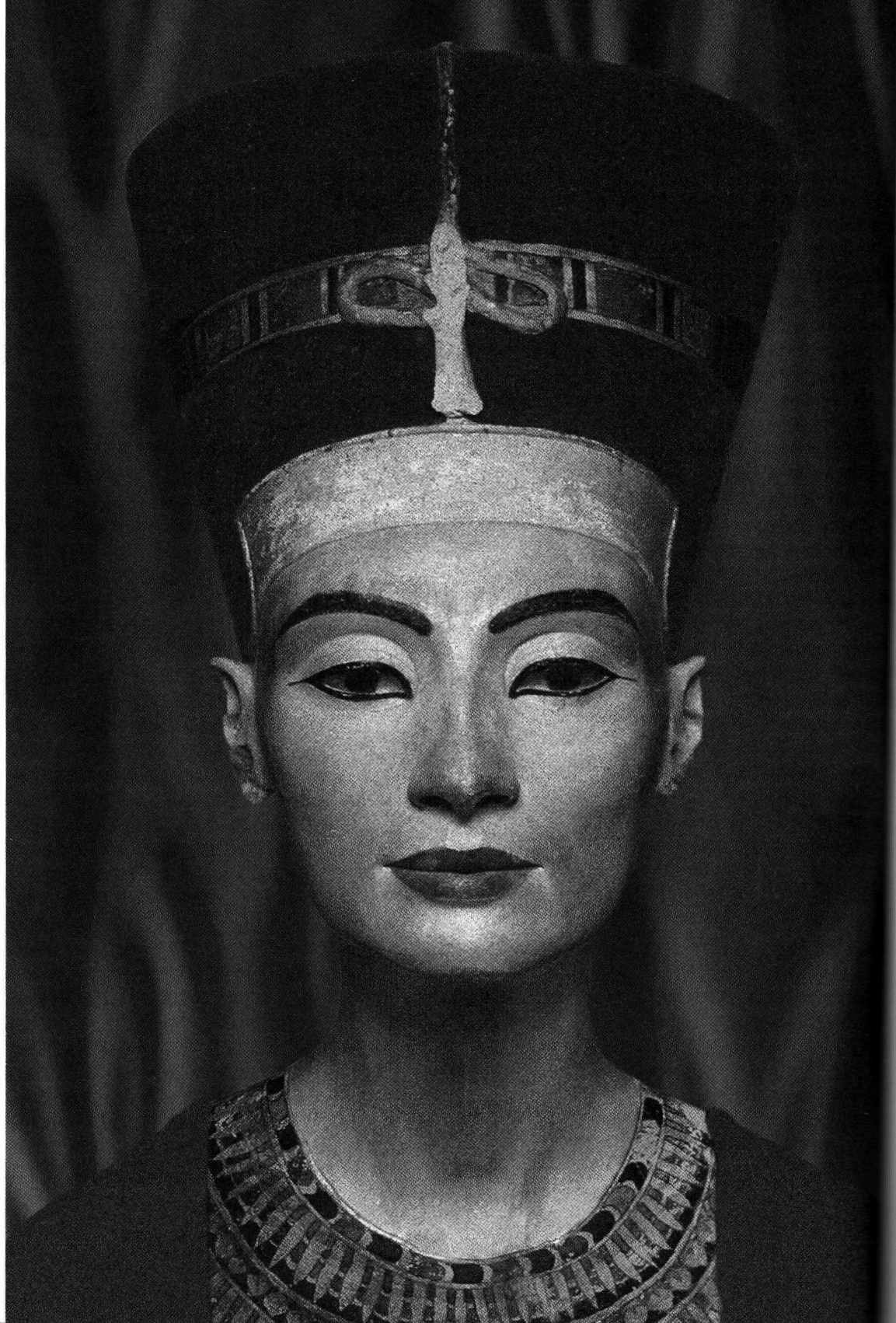
Ezek a levelek az amarnai udvar első korszakában (Ehnaton uralkodásának 6. és 11. éve között = Kr. e. 1018–1013) íródtak és Abdiasirta tevékenységével foglalkoznak. Ehnaton királyságának utolsó hat évében (Kr. e. 1012–1007) Aziru, Abdiasirta fia volt az, aki megadta a kegyelemdőfést a területnek, amelynek hatására Kánaán északi része elszakadt Egyiptomtól. Amurru új ura még Abdiasirtánál is veszélyesebb volt, s megölte saját apját, hogy trónra juthasson. Mialatt Dávid Hebronból uralkodott és arra készült, hogy megszerezze Jeruzsálemet, Aziru/Hadad-ezer a Levante északi részén fenyegette az egyiptomi érdekeltségeket, miután titokban új szövetségest talált magának az anatóliai hettiták mind erősebbé váló országában. Eközben Egyiptomban jelentős változások következtek be az amarnai királyi dinasztia berkeiben.

Nem sokkal az Ehnaton uralkodásának tizenkettedik évében megült DURBAR-ünnepség után (Kr. e. 1012, III. Amenhotep, Ehnaton apja és társuralkodója valamivel korábban bekövetkezett halála után) Noferoferuaton Nofertiti királynő férje társuralkodója lett. Koronázásakor az Anhheperuré nevet vette fel, így fáraóként Anhheperuré Noferoferuatonnak nevezték (Kr. e. 1011–1000). Ehnaton szerelmének legnagyobb bizonyítéka miatt Nofertiti neve eltűnik a történelemből.

Az egyiptológusok hosszú időn át úgy vélték, Ehnaton szeretett királynéja meghalt vagy valamiért kiesett a fáraó kegyeiből, ám ma már tudjuk, hogy egyszerűen új történelmi szereplő lett belőle. Miután Kr. e. 1007-ben Ehnaton elhunyt, Anhheperuré Noferoferuaton új nevet vett fel: Anhheperuré Szmenhkaré lett belőle (Kr. e. 1007–1000). Ezzel egy időben maga mellé emelte társuralkodónak a fiatal Nebheperuré Tutanhatont. Négy évvel később az akkor tizenkét éves fáraó új nevet kapott – Tutanhamon – és saját udvart hozott létre Memphiszben, miközben Szmenhkaré Ahet-Atonban maradt és tovább vezette az államot. A kettős királyság intézménye – ahol Tutanhamon kormányozta Alsó-Egyiptomot, s irányította a hadsereget, miközben Szmenhkaré elsősorban a vallási (ti. atonista) feladatokat látta el – egészen ez utóbbi Kr. e. 1000-ben bekövetkezett haláláig működött. Az ikerpaloták öt éve alatt – az egyik Menneferben (Memphisz), a másik Ahet-Atonban (Amarna) – a leveleket (vagy másolatukat) mindkét udvarba elküldték az északi városállamokból. Ebben az időben történt, hogy Azirut számon kérték: Egyiptomba rendelték, hogy magyarázatot adjon tetteire.

Coba királyát az egyiptomiak már azóta hűtlenséggel vádolták, hogy Kr. e. 1011-ben megölte apját és megszerezte a trónt. Abdiasirta nyomá-

DURBAR: A hindi *darbar* szóból, amely „udvar”-t jelent. Óriási fogadás, amelyen a király vagy a kormányzó fogadja a nagyköveteket és királyi alattvalóit.

ban tovább zaklatta Ribaddit – erről árulkodik a búbloszi király utolsó harminchat levele –, azonban Ehnaton fáraó semmit sem tett ellene. Az egyiptomiak csak akkor szedték ráncba rakoncátlankodó alattvalójukat, amikor Tutanhamon Kr. e. 1004-ben elhagyta Amarnát és Memphiszben állította fel hivatalait. Kr. e. 1003-ban Azirut Memphiszbe parancsolták „megbeszélések céljából”. Egyévnyi köntörfalazás után végül felbukkant az északi fővárosban, ahol tizenkét hónapon át házifogságban tartották. A 169. számú amarnai levél szerint Coba királya Egyiptomban „vendégeskedik” egy Tutu nevű hivatalnoknál (egyiptomi *Dudu*: „kedvelt”), aki az arámi hadúr kifaggatásával megbízott diplomata volt. Figyelemre méltó politikai tehetségről téve tanúbizonyságot Azirunak sikerül elhitetnie az egyiptomiakkal, hogy továbbra is hű alattvalójuk, s hűsége bemutatására önként jelentkezik, hogy a fáraó rendőreként lépjen fel Kánaán déli részén, ahol a gáti filiszteusoknak láthatóan nem sikerült megfékezniük a habiru felkelést. Aziru azért ajánlotta fel „szolgálatait”, hogy megszüntesse az Egyiptom Kánaán feletti uralmát leginkább fenyegető erőt: Dávid izraelitáit. Az arámi Izrael elleni katonai hadjáratáért cserébe azt kérte, a fáraó hunyjon szemet Coba területének bővülése felett Észak-Kánaánban. Az egyiptomiak számára akkoriban remek politikai egyezségnek tűnhetett mindez, mivel nem voltak olyan helyzetben, hogy saját maguk indítsanak katonákat oda, tekintve, mennyire elhanyagolta Ehnaton a hadsereget.

Mikor Kr. e. 1002 telén visszanyerte szabadságát, Aziru visszatért Amurrába és fegyverbe szólította népét. Azonban első útja nem Izrael ellen vezetett: kezében Egyiptom biankó csekkjével Coba királya jóval hasznosabb dolgokkal töltötte idejét, mint például Damaszkusz elfoglalása, és régi ellenfele, a búbloszi Ribaddi hatalmának meggyengítése. Aziru habirujai és hettita egységek segítségével lassan létrehozta saját kis birodalmát északon. Kr. e. 1001-ben elfoglalta Szumurt (Szimüra), ahol megölte az egyiptomi kormányzót, Paurút (egyiptomi *Pawara*, „nagyságos”). Ennek eredményeként Aziru kezébe került a föníciai parti út. Ribaddi továbbra is küldte leveleit Egyiptomba: hangvételük egyre elkeseredettebb, mivel maga Búblosz is felkelt ellene.

Tudja meg a király, az én uram, hogy súlyos háború folyik ellenünk. Talán biztosítottak arról, hogy „Szumur (továbbra is) a királyhoz tartozik”, azonban tudja meg a király, hogy megtámadták a helyőrségünket, és (Aziru) Abdiasirta fia elfoglalta... Ezen kívül összes városom a habiruk kezébe került, s mindegyik ellenséges velem szemben... Íme, Aziru és Japaaddi szövetségre lépett egymással ellenem... Ennek megfelelően nagyon súlyos a helyzetem... Kik ezek, Abdiasirta fiai, akik a király földjét magukénak nevezik? (AL 116.)

111. kép (szemben): A remekbe szabott „próbafej” Noferoferuaton Nofertititről, amelyet Amarnában, a szobrászok műhelyében találtak (Berlini Múzeum).

Miután a cobai arámiak hónapok óta egyik támadást vezették ellene a másik után, Ribaddi feladta Búbloszt és Bejrútba menekült. Innen írta utolsó leveleit az amarnai udvarba.

Korábban írtam a királynak, ám ő nem hallgatta meg szavaimat. Most Bejrútban élek, akár egy kutya, s szavaimra továbbra sem hallgatnak. Ha a király hallgatna az ő szolgáljára és (egyiptomi) csapatokat adna nekem, a város (Búblosz) [visszakerülne] a királyhoz... Mikor meghalok, fiaim, a király szolgálói továbbra is írnak a királynak, s azt kérik tőle: „Kérlek, helyezz minket vissza városunkba”. Miért hagyott el engem az én uram? (AL 138.)

Ezek voltak a kitartó Ribaddi utolsó szavai. Búblosz és Szumur Aziru és szövetségesei kezére került. Leghűségesebb királyi alattvalójának halálával Egyiptom befolyásának utolsó morzsái is eltűntek. Kinza (az Orontész partjánál lévő Kádes) stratégiai szempontból fontos városa Kr. e. 999-ben esett el – Szíria és Fönícia a hettita érdekszférába került, Coba arámi királya pedig veszélyes játékot űzött, mikor megkísérelte félretájékoztatni korábbi déli szövetségeseit a helyzetről, miközben új, valódi hatalommal rendelkező északi szövetségének hízelgett.

Miután nyugati irányba táplált elképzelései megvalósultak és a hettitákkal is szilárd szövetségben állt, Aziru végre dél felé fordította figyelmét. Az addigra már Jeruzsálemben élő Dávid növekvő aggodalommal figyelte a változásokat és sebtében igyekezett felkészülni a háborúra. Az összezsapás a következő év tavaszán történt, igen különös körülmények között. Az ammoni Nachas király elhunyt, s utódja fia, Hanun volt. Dávid küldötteket szalajtott a Jordánhoz, hogy tolmácsolják Izrael részvétét régi szövetségese halála miatt. Azonban mivel látták, mit tettek Dávid izraelitái moábi szomszédaikkal, az ammoniták azt hitték, a küldöttek valójában kémek, akiknek az a feladata, hogy felmérjék Ammon katonai erejét a támadás előtt. Dávid küldötteit megszegényítették: a gúnyolódó tömeg előtt hajukat lenyírták, szakállukat leborotválták, majd mindenféle szertartást megelőzve visszakísérték őket a Jordán innenső oldalára.

Amikor Dávidnak hírül vitték a dolgot, eléjük küldött, mert nagy gyalázat érte ezeket a férfiakat, s azt üzenete nekik a király: „Maradjatok Jerikóban, míg ki nem nő újra a szakállatok, s csak aztán térjete vissza!” (2Sám 10:5)

A követség „száműzetésben” maradt Jerihó régi, elhagyatott városában, míg szégyenük csökkent valamelyest és visszanozott a hajuk.

Ez volt a második alkalom, hogy a Józsue idején a város üszkös romjaira mondott átok óta valaki Jerihóban lakott. Ahogy azt a tizenegyedik fejezetben láthattuk, a középső bronzkori Jerihót súlyos földrengés és tűzvész

pusztította el Kr. e. 1406-ban. A pusztulás után a hely évtizedeken át lakatlan maradt egészen a késő bronzkor I-A időszakáig, amikor a KőB II-B város romjain egyetlen épületet emeltek. A „középső épületben” mind a KőB I-A, mind a II-A kor kerámiái megtalálhatók, így a két lakott időszak – az Új Kronológia szerint – összhangban van a moábi Eglon király (bírák korai időszaka, Kr. e. kb. 1360) és Dávid uralkodása (Kr. e. 1011–971) idejével. A KőB II-A szakaszt tehát a követekhez lehet kötni, akik nem léphettek be Jeruzsálembe, amíg nem nőtt vissza a szakálluk. Figyelemre méltó, hogy a régészeti leletek négyszáz éven át ennyire pontosan egyeznek a bibliai hagyománnyal... Ám ez természetesen az Új Kronológia történeti modellje esetében igaz.

2Sám 10:6–7 szerint Hanun, Ammon új királya ráébredt, hogy az izraelita diplomáciai követség megszegényítése nem marad büntetlenül, ezért elküldte néhány emberét Aziru/Hadad-ezerhez és fizetséget ajánlott a cobai arámiaknak, ha azok harcba szállnak mellette Izrael ellen. Bármi is volt az igazság a borotvált fejű küldöttek története mögött, világosnak látszik, hogy Ammon és Coba összefogott, s így kívánt szembeszállni a dávidi királysággal, amely immár második évtizedét élte, s évről évre erősebb lett. Nyilvánvaló, hogy ezt a lépést a háttérből Egyiptom is pártolta.

Dávid uralkodásának tizenharmadik évében (Kr. e. 999) nagy arámi hadsereg érkezett a Golan-fennsíkről, s dél felé, Ammon irányába haladt, ahol Manasse és Gád törzse élt. Dávid izraelita rokonai védelmében küldte hadseregét, hogy Ajab/Joáb parancsnoksága alatt szembenézzen a fenyegetéssel. Ajab tábornok, a fivére, Abisáj és a törzsi harcosok Gilgalnál átkeltek a Jordánon: összesen harmincezer katona – innen a Jordán-fennsíkra mentek, s Madeba városa előtt – a Nebo-hegytől keletre – táboroztak le. Az ammonita katonák kijöttek a városból, hogy szembeszálljanak az izraelita hadsereggel. Eközben néhány kilométerre északra a felbérelt arámiak gyülekeztek. Ajab felismerte, két fronton kell harcolnia. A gyalogságot Abisájra bízta – parancsot adott, hogy mindenáron tartsanak ki az ammoniták ellen –, ő maga pedig Izrael tizenkétezer legjobb katonájával a szíriai városokból, Bet-Rechobból, Cobából, Maachából és Tobból válogatott harmincezes sereggel nézett szembe.

A közelharc először vadult tombolt, ám a csata egy órán belül eldőlt. Hiába voltak többen az arámi seregben, a katonák nem voltak ellenfelei Ajab harcedzett harcosainak. A felbérelt egységek elmenekültek, miközben az ammonita katonák városuk kapuja előtt maradtak, mivel azt gondolták, az arámiak félresöprik az ellenállást és nekik már csak a „takarítás” marad. Ehelyett – legnagyobb rémületükre – végignézhatték, ahogy Hanun szövetségesei visszavonulnak, s ráébredtek, most ők következnek. Ajab döntő győzelme után Abisáj támadást rendelt el az ammonita vonalak ellen. Azonban az izraelita tartaléknak nem kellett harcba bocsátkoznia: Ammon egységei megfordultak és rémülten menekültek városuk vastag falai mögé. Ajab és a diadalmas izraeliták megtörték a hadjárat lendületét, s a Jordánon átkelve visszatértek Izraelbe.

Tizenegy hónap telt el, mire az arámi fenyegetés ismét megjelent. A zsoldosai Madebánál szenvedett veresége miatt haragos Aziru újból mozgósította Amurru hadseregét, amelyet ezúttal Damaszkuszból tizenötezer gyalogossal erősített meg. Azonban gyenge egészségi állapota miatt nem tudott serege élére állni.

Pakku embere

Az arámi sereget királya helyett Sobach vezette, Aziru sokat látott hattita hadvezére. Míg Aziru Egyiptomban tartózkodott, Sopach Kr. e. 999-ben a hattita szövetség oldalán elfoglalta Amuk (Amka) királyságát és bevonult Kinzába (Kádes). Ránk maradt egy levél, amelyet Azirúnak küldött Egyiptomba: ebben beszámol mindarról, amit ura fogsága idején tett.

A királynak, a mi urunknak: üzenet Baalujától és Bétilitől... Minden rendben van itt, urunk földjén... Amint tudsz, találkozunk velük (ti. a fáraó hivatalnokaival), hogy ne tartsanak fel többet ott (Egyiptomban). Továbbá a hattita sereg Lupakku alatt elfoglalta Amuk... városait, s hallottuk, hogy Citana kiencvenezer gyalogossal jött! (AL 170.)

A Bibliában Sobachnak nevezik az arámi hadvezért, ez annyit tesz „(aki) Pak(kú)ból való”. Az amarnai levelekben Lupakku néven szerepel, vagyis: „Pakku embere”. Az arámi hadvezér felbukkan I. SUPPILULIUMAS hattita uralkodó évkönyveiben is – Aziru neki esküdött titokban hűséget, mikor elárulta egyiptomi urát. Citana nevével is találkozunk a hattita feljegyzésekben, ahol Cita néven szerepel – Suppiluliumas öccse és az anatóliai erők parancsnoka. Kr. e. 998 tavaszán Sobachot megbízták azaz, hogy Aziru és urának ura, az egyiptomi fáraó utasítására söpörje el az izraelitákat.

Sobach hadseregével együtt megindul délre, az izraeliták pedig ismét elindulnak, hogy szembenézzenek velük... Ez alkalommal maga Dávid király vezeti őket. A csata HELAM-ban zajlott le, az izraeliták most is győzelmesen térnek vissza a harcmezőről. Dávid népe huszonkétezret ölt meg az ellenségből, elfogott ezerhétszáz szekeret, s még húsezer gyalogost ejtett foglyul, akik rabszolgaként dolgoztak innentől fogva Dávid kiterjedt építkezéseiben. Aziru tönkrevert seregének maradéka visszavonult Amurrúba: az izraelita Dávid és hadvezére, Ajab képében az arámi háborús uszító és hattita vezére méltó párjára akadt.

Az izraeliták csupán száz ellenséges szekeret tartottak meg lovaival együtt, a többi tönkretették, a lovakat megölték, mivel hegyvidéki király-

I. SUPPILULIUMAS: Kr. e. 1030–993. **HELAM:** A mai Alma, a Galileai-tótól 56 kilométerre keletre.

ságukban nem sok hasznát látták nekik, és nem is állt rendelkezésükre mindaz, ami a szekerek és a lovak fenntartásához kellett. Izrael csupán Dávid utóda, Salamon idejében épített először komoly szekeres haderőt, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a Jiszreel-völgy városai (Megiddo, Taanach) ekkoriban kerültek be a királyságba. Az arámiak elleni háború zsákmányát elvitték Jeruzsálembe, s elhelyezték a királyi kincstárba, beleértve Aziru elit harcosainak aranyozott pajzsait is, akik a híres hettita hadvezér védelmében vesztek oda.

Dávid ekkor küldöttséget fogadott Hamat (a mai Háma, Szíriában) városából, amelyet Hadorám, Tòu király fia vezetett. A koronaherceg ezüstöt, aranyat és bronzot hozott ajándékba, így kívánt gratulálni Dávidnak közös ellenfelük, Aziru és a cobai arámiak felett aratott győzelméért. A hamati Tòu királyról ugyancsak maradtak ránk bizonyítékok az amarnai levéltárban (58. számú levél). A levelet ő küldte Ehnatonnak, s Abdiasirta, illetve fiai korábban elkövetett rablásai miatt panaszkodik benne. A levélben Tehu-Tesubnak nevezi magát: ez a bizonytalan jelentéssel bíró név a hurrita viharistenhez, Tesubhoz kapcsolódik.*

Hadserege súlyos veresége után Aziru egészsége tovább romlott. Kr. e. 997-ben Coba és Damaszkusz királya meghalt, utódja fia, Du-Tesub lett. Neve rövidítés, a sumer *dumu* (jelentése: „fiú”) logogramból és a hurrita viharisten, Tesub nevéből, vagyis annyit tesz: „Tesub fia”. Ő a bibliai Bar-Hadad/Ben-Hadad („Hadad [szír viharisten] fia”), aki a könyvek könyvében Hadad-ezer fiaként szerepel.

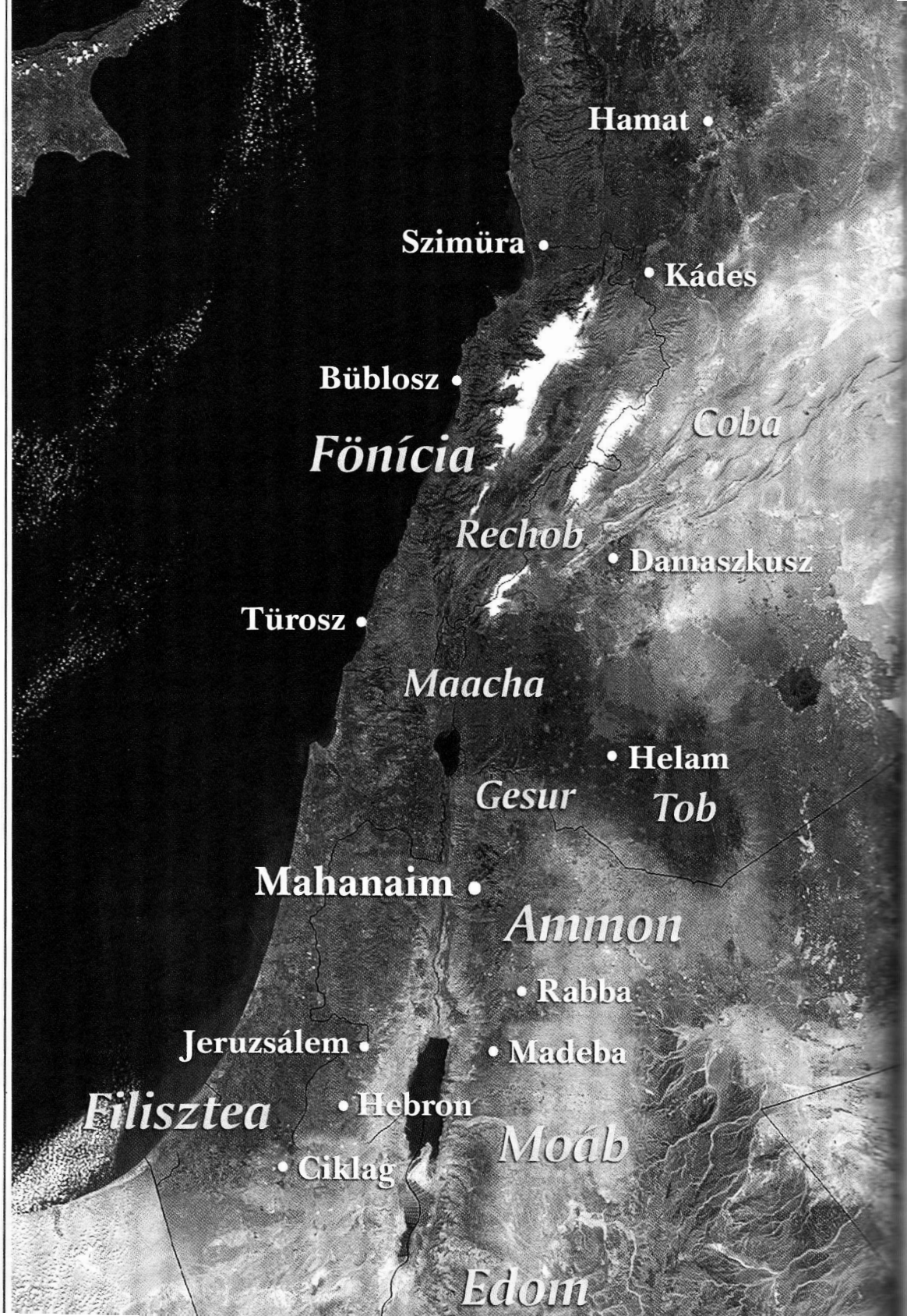
Mindezek alapján néhány új nevet adhatunk az amarnai levelekben szereplő bibliai személyek listájához, ez alkalommal Kánaán északi részéről.

- f) Aziru (bibliai [Hadad]-ezer, „Hadad a segítőm”) – Coba királya.
- g) Du-Tesub (bibliai Ben-Hadad, „Hadad fia”) – Aziru utóda.
- h) Lupakku (bibliai Sobach, „Pakku embere”) – Hadad-ezer hettita hadvezére.
- i) Tehu-Tesub (bibliai Tòu, „[ismeretlen]-Tesub”) – Hamat hurrita királya.

A birodalom „kiterjesztése”

Az arámiak feletti nagy diadal utáni évben Dávid visszaküldte Ajabot és a hadsereget Ammonba, hogy végezzék el a megkezdett munkát Hanunnal és népével. Mivel arámi védnökeik eltűntek, a rabbai (mai Amman) ammoniták kiszolgáltatottan álltak Izrael előtt... s nem kaptak kegyelmet. Kr. e. 997 hosszú, forró nyarán Ajab addig ostromolta a várost, míg az éhe-

* McCarter és Mercer egyaránt úgy vélték, a bibliai Tòu név a hurrita Tehu írásváltozata. Az amarnai levelek igazolják felvetésüket, mivel az 58. számú levélben szereplő Tehu-Tesub azonos a hamati Tòuval (2Sám 8:9). Újabb példa ez a hosszabb, istenhez kötődő hivatalos névből kialakított becenévnek, ahol az istent dicsőítő tagot elhagyják.

Hamat •

Szimüra •

• Kádes

Büblösz •

Fönícia

Coba

Rechob

• Damaszkusz

Türosz •

Maacha

• Helam

Gesur

Tob

Mahanaim •

Ammon

• Rabba

Jeruzsálem •

• Madeba

Filisztea

• Hebron

Moáb

• Ciklag

Edom

ző lakosok feladták. Az izraeliták ekkor bevonultak a kapukon és vérfürdőt rendeztek közöttük.

Mialatt a hadsereg Jeruzsálemtől messze járt, Dávid király viszonyt kezdett Batsebával, Izrael egyik jelentős zsoldos katonája feleségével. Titkos viszonyuk eredményeként a nő teherbe esett, mialatt férje királyáért harcolt. Bár a hettita Urija nem volt izraelita, Dávid egyik leghűségesebb hadnagyának számított. Ennek ellenére Izrael királya kitervelte, hogy Urija odavesszen „küldetés közben”, s Batsebából királyi ágyas legyen. Titokban megparancsolta Ajabnak, rabba ostrománál küldje az első vonalba Uriját, mivel ott nagy valószínűséggel belehal a városfalról érkező nyílzáporok valamelyikébe. Ezzel gyakorlatilag halálra ítélte a hettitát. Urija nem tért vissza Ammonból.

Ezek után Dávid magához vette Batsebát. A nő leányt szült, ám a csecsemő egy hét után meghalt. Batseba azonban másodszor is teherbe esett, s egészséges fiút szült a királynak, akit Nátán próféta Dadujának (bibliai Jedidja, „Ja kegyeltje”) nevezett el. A történelemben hagyományos nevén válik ismertté, amely negyvenévnyi békés és dicsőséges uralmat fémjelez. Salamon (héber *słomó*) egyszerűen annyit tesz: „békés” (héber *salom*, arab *szalám* szóból: „béke”).

Mivel az arámi hadsereg elpusztult, az izraelitákat semmi sem tartóztathatja fel, így több rabló hadjáratot is vezettek Szíriába, ahonnan gazdag zsákmánnyal tértek vissza, s a meghódított területek feletti diadaluknak kövek, oszlopok formájában állítottak emléket. A legtöbb bibliafordításban a 2Sám 8:6 a következőképpen olvasható: „Aztán helytartókat rendelt Dávid a damaszkuszi arámok fölé. Az arámok Dávid alattvalói lettek, és adót fizettek neki.” Azonban a „helytartók”-nak fordított szó (*necibim*) ugyanaz, amely Saul fia, Jonatán esetében már felbukkant, amikor Kr. e. 1012-ben, a filiszteus elnyomás elleni felkelés kezdeteként ledöntötte az „oszlopot” (*necib*). A tudósok nagy része csak nehezen fogadta el azt, hogy Dávid király nagy kiterjedésű birodalom felett uralkodott, amely északra egészen az Eufráteszig terjedt, s ehhez egyiptomi mintára kormányzókat nevezett ki az egyes területeken. Azonban ha a „helytartókat rendelt” kifejezést „oszlopokat (*necibim*) állított”-nak fordítjuk, igencsak eltérő és jóval hihetőbb kép bontakozik ki.

Dávid és izraelita harcosokból, külföldi zsoldosokból álló hadereje azért volt képes ezekre az északra irányuló támadásokra, mert a térség felett mind az egyiptomiak, mind a mitannik elvesztették az irányítást. A Bibliában leírt óriási elfoglalt területekből nem állt össze hivatalos királyság: Dávid „birodalma” inkább adófizető egyeduralkodó jelentett, amely gyors kirohanásokon alapult, melyek célja az adóztatás volt, illetve azok esetében, akik nem voltak hajlandók adót fizetni, rablást jelentett. Dávid hódításait tehát inkább a lehetőségek határozták meg, mint a távlati célok, s azért volt lehetősége ezeket végrehajtani, mert az amarnai korban és a

112. kép (szemben): Kánaán földjéről készült műholdfelvétel, rajta Dávid háborúinak fontosabb helyszíneivel.

közvetlenül azt követő időszakban (Tutanhamon és Aj uralkodása idején, Kr. e. 1007–987) politikai vákuum volt Levantében. Azonban a hettiták I. Suppiluliumas (Kr. e. 1030–993) és II. Mursilis (Kr. e. 991–967) alatt betöltötték ezt a vákuumot.

Változások politikai téren

Az északi birodalom összeomlott, s Egyiptom szövetségese, Mitanni eltűnt a színről. A korábban erős indoeurópai államot hurrita lakosságával együtt, amely az Eufrátesz és Kábur folyók közötti dús fűvű legelőkön élt, felosztották a hódítók. Asszíria mind erősebb állama nyelte el a keleti tartományokat, míg a hettiták terjeszkedő országa bekebelezte a Karkemis körüli nyugati területeket, s ők ellenőrizték a déli, szíriai függő államokat is. A Labaju/Saul indította héber/izraelita felkelést Tádua/Dávid vitte sikerre, s ez jelentős szerepet játszott az egyiptomi egyeduralkodó meggyötörésében Kánaán déli részén. Azonban Abdiasirta és Aziru/Hadad-ezer ugyanolyan fontos szerepet játszott az északi rész függetlenedésében. Mikor Dávid legyőzte ez utóbbit, a térség néhány évtizedre egészen Damaszkuszig izraelita ellenőrzés alá került, mialatt Egyiptom lassan magához tért atonista rémálmából. A szíriai Tunip lakosai Amarnába küldött leveléből kiderül, nem a bübloszi Ribaddi volt az egyetlen, akit Ehnaton és a többi amarnai fáraó magára hagyott.

Egyiptom királyának, az én uramnak. Üzenet Tunip lakosaitól, a te szolgálódtól... Mikor Aziru belépett Szumurba (Szimüra), azt tette velük, amit csak akart a király, a mi urunk házában. A mi urunk azonban nem tett semmit ezzel kapcsolatban. Most pedig Tunip, a te városod sír, folynak a könnyei, semmi sincs a kezünkben. Írtunk már Egyiptom királyának, a mi urunknak, húsz éven keresztül, s urunk egyetlen szava sem ért el hozzánk! (AL 59.)

A húszéves hallgatás, amely Ehnaton koronázásával vette kezdetét, akkor ért véget, amikor Tutanhamon Ahet-Atonból Memphiszbe tette át székhelyét Kr. e. 1004-ben, s elfoglalta elődje, I. Tuthmószisz régi palotáját. Az atonizmus mindent eltorzító fátyla felemelkedett Egyiptom szemérről, a fáraó végre látta, micsoda csapás érte Egyiptomot bátyja katasztrofális uralkodásának köszönhetően.

Amikor őfelsége trónra lépett mint király, az istenek és az istennők templomai Elefantinétől... a Deltáig... már-már feledésbe mentek (?). Kápolnáik pusztulóban voltak, s romhalmazokká lettek. Benőve növényekkel. Szentélyeik mintha (sohasem) léteztek volna. Építményeik sétatérre lettek. A föld

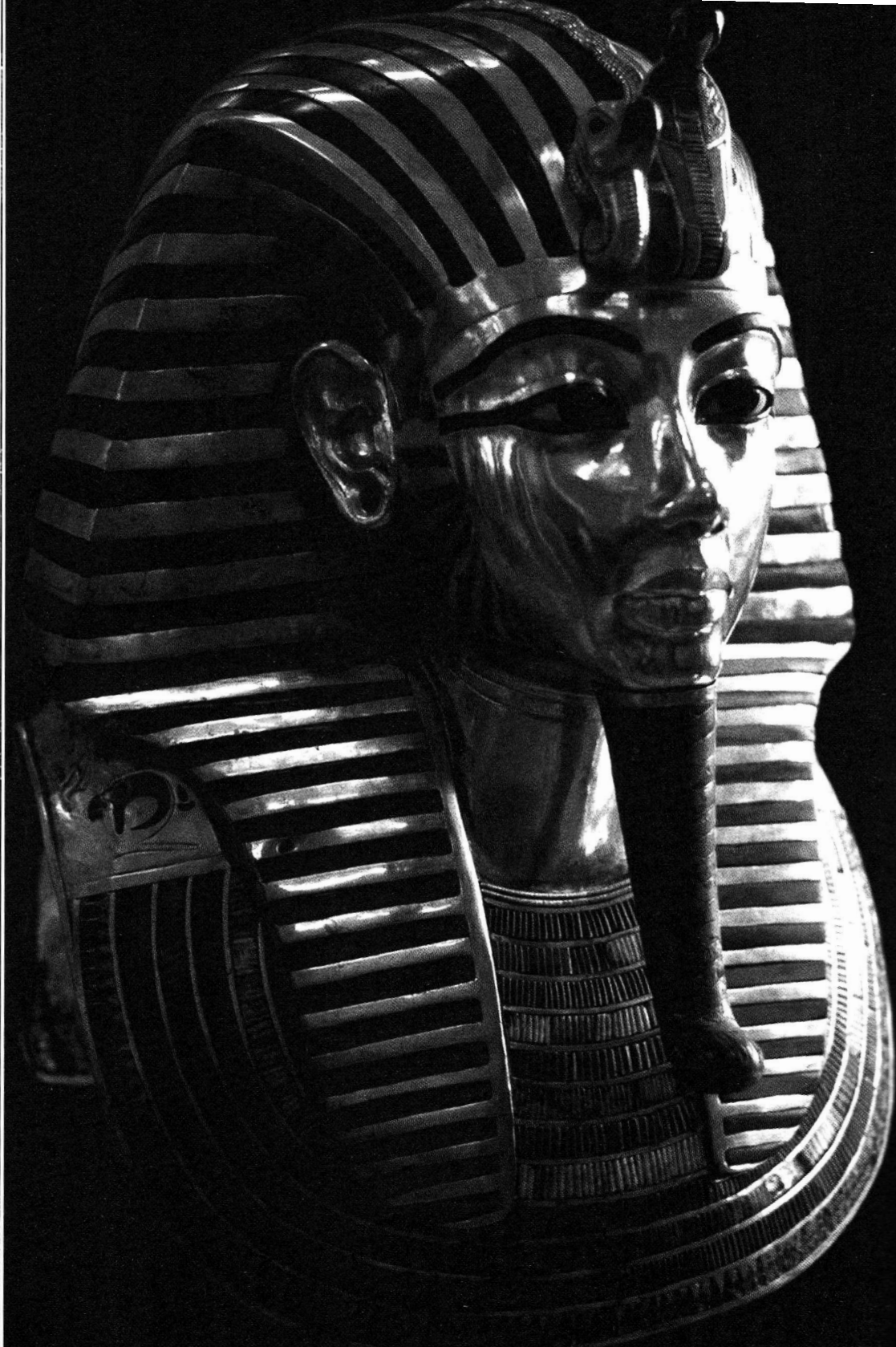
nyomorúságban volt. Az istenek hátat fordítottak ennek az országnak. Ha [hadsereg]eket küldtek ki Djahi ellen Egyiptom határainak kiterjesztésére, nem értek el semmi sikert... Mikor őfelsége „Aaheperkaré házában” lévő palotájában volt, mint a Nap az égen, őfelsége gondot viselt erre az országra és a két part napi szükségleteire... Örül a szíve azoknak az isteneknek és istennőknek, akik ebben az országban vannak. A kápolnák újra örvendenek, a partok ujjongásban és örömrivalgásban vannak, vidámság van az egész földön. Nagyszerűek lettek a viszonyok! (*Tutanhamon restaurációs stéléléje* Karnakból, Kákosy L. fordítása)

Azonban a birodalmat már ez sem tudta megmenteni. Az amarnai eretnokség idején a katonasággal nem törődött senki, akárcsak az állami templomokkal. Kilenc éven át (Kr. e. 1012–1004) a 12. év durbarja idején megjelent bubópestis tombolt az országban és megtizedelte a népességet. Egyiptom nem volt olyan állapotban, hogy nagyszabású hadjáratot indítson és visszaszerezze külföldi érdekeltségeit.

Tutanhamon azért próbálkozott és elküldte hadvezérét, Horemhebet, valamint azokat az egységeket, amelyek még rendelkezésre álltak, hogy rendet tegyenek az Ehnaton nyomában maradt rendetlenségben. Kr. e. 1001-re (Tutanhamon uralkodásának hetedik éve) az egyiptomi hadvezérnek – aki hamarosan maga is fáraó lett – sikerült részben visszaállítania országa ellenőrzését a parti síkság déli része felett, és elfoglalta Gézer városát. Azonban a vad földek – Kánaán dombvidéke, a Jordán partjainak fennsíkjai és a hullámozó Szíriai-síkság – legalább fél évszázadra kikerült Egyiptom fennhatósága alól. Az ország csak a XIX. dinasztiahoz tartozó I. Széthi és II. Ramszesz hosszú hadjáratai során kaparintotta meg ismét Levante déli részét, s még akkor is csupán elődjük, Horemheb egyes politikai manővereinek köszönhetően, hogy megfelelő alappal rendelkeztek ehhez. Ám erről a későbbiekben bővebben is szó esik még.

Most, az évezred fordulóján, miközben Tutanhamon, Aj és Horemheb arra használták Egyiptom erőforrásait, hogy újjáépítsék a Nílus völgyének politikai, igazságszolgáltatási és vallási szerkezetét, az izraeli Dávid királynak lehetősége nyílt korlátlanul kiterjeszteni befolyását a térségre. Miután feltartóztatta a filiszteusok nyugatról érkező támadását, megtörte az északi ammoniták hatalmát – miközben politikai szerződést kötött a türoszi Ahirammal és a hamati Tehu-Tesubbal –, valamint leigázta a keleten élő moábitákat és ammonitákat, az izraeliták királya délnek fordult. Hadserege a Sós-völgyben (ti. a Holt-tenger medencéjének déli részén) megütközött az edomitákkal és tizennyolcezer megölt közülük. Dávid itt is kőoszlopokat emeltetett, hogy így emlékezzen meg diadaláról, Edom pedig betagozódott Dávid „birodalmába”.

Izrael immár kifejezett állam volt, Kánaán politikai életének elismert résztvevője. Egyiptomnak új módszereket kellett keresnie, hogy kapcsolat-

ba léphessen a dombvidék habiru bajkeverőivel. Mostantól valódi állammal kellett szembenéznie, amelyet nagy hatalmú hadúr és király vezetett. Két évtizednyi politikai káosz után Izrael királysága lett Egyiptom leghatalmasabb szomszédja.

Absalom felkelése

Jeruzsálemben az izraelita uralomra annyira jellemző udvari intrikák aláásták az újszülött királyságot. Amnon herceg – Dávid legidősebb fia, akit a jiszreeli Achinoam szült neki – megerőszakolta a szépséges Támárt, Dávid Machától, a gesuri hercegnőtől született lányát. Támár fivére, Absalom – a király harmadik fia – bosszúból megölte Amnont, amiért megszégyenítette húgát, majd elmenekült a palotából. Absalom három éven át (Kr. e. 993–991) élt anyai nagyapjánál Gesurban.

Csak ekkor engedték meg neki, hogy visszatérjen Jeruzsálembe, azonban apjával, a királlyal még két évig nem találkozott. Végül Kr. e. 988-ban – Dávid uralkodásának huszonnegyedik évében – a király és a koronaherceg megbékélt egymással... Azonban Absalom már azt tervezte, miként buktathatná meg apját, hogy helyébe üljön a trónon. Dávid korábbi fővárosába, Hebronba ment, és ott szövetségeseket gyűjtött maga köré. Négy évvel később, miután számos törzsfőnököt tudott már az oldalán, Absalom készen állt, hogy lesújtson. Kr. e. 985-ben Hebron királyává kiáltotta ki magát és Jeruzsálem ellen vonult. Dávid felismerte, hogy a központi dombvidék törzsei felkeltek ellene, ezért elhagyta saját fővárosát és a Jordán túlsópartjára ment, Mutbaál régi, mahanaimi palotájába: csak leghűségesebb katonái kísérték el ide, akik jobbára a külföldiek – gettiták (Gátból jött hurriták), hettiták, kereták (krétaiak), még peleták (filiszteusok) is – voltak. Eközben Absalom és az izraelita lázadók ellenállás nélkül elfoglalták Jeruzsálemet.

A Jordán-folyó másik oldalán, biztonságban Dávid fegyverbe szólította Manassze és Gád törzsét, akik hűek maradtak a királyhoz, mivel megmenette őket az ammonita és az arámi támadástól. A polgárháború Kr. e. 984-ben érte el csúcspontját, amikor Absalom a többi izraelita törzzsel átkelt a Jordán túlsópartjára, hogy felszámolja az utolsó ellenálló csoportokat is, akik nem hódoltak meg Hebron királyának. A két oldal Efraim erdejében ütközött meg egymással, s rettentő mészárlás kezdődött. Ez alkalommal húszezer izraelita hevert holtan a fák alatt, s Dávid katonái újabb jelentős győzelmet könyvelhettek el. A Mahanaimban lévő királynak hírül vitték, hogy fiával, Absalommal menekülés közben végeztek. Dávid több hétig siratta fiát, mielőtt felkészült volna, hogy visszatér Jeruzsálembe. Tizenkét hónapba telt, mire az összes törzsi vezető ismét elfogadta Dávidot királynak, s a királyságra béke – még ha ingatag is – telepedjen.

113. kép (szemben): Tutanhamon híres aranyozott halotti maszkja (Kairó Múzeum).

Dögvész

A következő évben (Kr. e. 982) az alföldön tomboló bubópestis, amely töméntelen áldozatot szedett a hettiták és az egyiptomiak között, még a királyi családokat is megtizedelte, elérte a dombvidéket is. Három év alatt hetvenezer izraelita és habiru veszett oda, Dávid pedig Jahvéhoz fohász-kodott, szabadítsa meg a dögvésztől. Az Absalom lázadását követő megbékélés jeleként, s hogy ezzel is hangsúlyozza, mekkora szükség van a törzsi királyságban a stabilitásra, Dávid megtette az első gyakorlati lépést Izrael nemzeti istenének a fővárosban építendő állami temploma irányába. Ha a királyságban valóban béke honol, s a figyelem háború helyett Izrael megmentője felé fordul, a szörnyű átkot is elűzhetik az országról.

Vásárolt egy szérűskertet, amely Jeruzsálem régi jebuzita uralkodója, Abdi-Hepa birtokában volt egykor. Mivel a jebuziták arvanája (uralkodója) Kr. e. 1005-ben bölcsen elismerte Dávidot királynak, így életben maradt és a városon kívül lakott, földművelésből élt. Abdi-Hepa szérűskertje mészköves, lapos terület volt Morija hegyének tetején, Dávid városától északra – kiváló rálátással a városra. A szérűskert déli szomszédságában, a Morija-hegy csúcsán – ahol ma a Sziklamecset áll – volt az a dombocska, ahol Ábrahám felkészült arra, hogy feláldozza Jahvének fiát, Izsákot, ezért az izraeliták szemében szent helynek számított. Az arvana szérűskertje ötvensékelnyi ezüstért cserélt gazdát, s oltárt emeltek Jahvének azon a ponton, ahol később Salamon temploma állt. A dögvész fokozatosan vesztett erejéből és Jahve gyermekeinek szívébe lassan béke költözött.

Azonban ahogy Dávid öregedett és egyre égetőbbé vált az öröklés kérdése, a viszonylagos nyugalom egyre csökkent, még egy évtizedig sem tartott. A haladékul kapott időszakban az izraeliták jó néhányszor összecsaptak régi ellenfelükkel, a filiszteusokkal a síkságot határoló Szefera-dombságon, azonban Dávid ezeket tapasztalt hadvezéreire és „bajnokaira” bízta. A hetvenes éveiben járó király felkészült arra, hogy találkozzon istenével, s biztosítsa, hogy Izrael királysága jó kezekbe kerüljön.

Problémák az öröklés körül

Dávid uralmának negyvenedik évében (Kr. e. 972), ahogy közeledett az öreg király halála, mindenki az örökléssel foglalkozott. A király első-, második- és harmadszülött fiai – Amnon, Kileáb és Absalom – mind meghaltak, így ADONIJA, Absalom öccse lett a koronaherceg. Az örökös úgy hitte, alig egy lépés választja el a királlyá válástól, ezért támogatóit és a városi előjárókat áldozati lakomára hívta EN-ROGEL-hez a Kidron völgyébe. Akárcsak a mai választási hadjáratoknál, itt is az számított, ki támogatja a jelöltet: Adonija, a király legidősebb élő fia pedig néhány jelentős nevet is

ADONIJA: „Ja az én uram”. EN-ROGEL: „a kallózó forrása”, mai Bir Ajúb.

támogatói között tudhatott, mint például az idős hadvezért, Ajabot és az izraelita főpapot, EBJATÁR-t. En-Rogelben az összehívottak királlyá választották Adoniját, noha apja még nem szállt a sírba.

Eközben a palotában NÁTÁN próféta, CÁDOK, a jebuzita főpap és BENAJA, Dávid elit testőrségének parancsnoka lépéseket tett annak érdekében, hogy Adonija ne férhessen a trónhoz. Batseba fia, Daduja/Salamon pártját fogták, mivel úgy tudták, ő az öreg király kedvenc fia. Míg Dávid halálos ágyán feküdt, Batseba és Nátán is felkereste, és arra kérték, nevezze Salamont utódjának, illetve elárulták neki, hogy Adonija atya áldása előtt királlyá kiáltotta ki magát. Dávid király erre azonnal elrendelte, kenjék fel sorban a tizenegyedik fiát Izrael uralkodójának, hogy a nagyravágyó és önhitt Adoniját megállítsák.

Felszerszámozták a király öszvérét, hogy ünnepélyes felvonulás keretében levigye Salamont a Gichon-forrásig, ahol lefolytatják a felkenés szertartását. Akárcsak ezer évvel később Krisztus tette az izraelita utódlási szertartás mintájára, Salamon is végighaladt öszvérén a hosszú utcán, amely a Forrás-toronynál lévő kapuhoz vezetett, mellette Dávid krétaiakból és filiszteusokból álló testőrsége Benaja vezetésével. A felvonulás élén Nátán próféta és Cádok főpap mentek, így Jeruzsálem népe láthatta, hogy mind a király, mind Jahve áldását adta Salamon királyságára.

Mikor a felszentelt olajat Salamon fejére öntötték, Cádok elrendelte, fújják meg a SOFÁR-okat, hogy Adonija és követői a forrástól alig egy kilométerre tartott lakomájuk közepette meghallják a másik szertartás hangjait. Adonija támogatói hamarosan értesültek róla, mi történt, s hogy Salamon ül most Izrael trónján. Megrémültek és elpárologtak En-Rogelből, Dávid legidősebb fia pedig életéért rettegett, ami teljesen érthető, hiszen ebben az időben a királyok testvérei gyakorta csúf véget értek... Ám ebben az esetben – egyelőre – nem történt semmi vele. Salamon király esküt tett arra, idősebb testvérének nem esik bántódása, ha meghajol az új király előtt és hűséget fogad Dávid választottjának. Ezzel Adonija még néhány hónapot kapott a sorstól: legalábbis addig biztonságban volt, amíg Dávid életben maradt. A vérontás addig váratott magára, amíg az öreg király „megtért őseihez”, és eltemették városának falai között az előre elkészített sírkamrába.

Nyolc hónappal később Tadua/Dávid király – „Ja kegyeltje” – hosszan elhúzódó betegség után kilehelte lelkét. Izáj fia több mint negyven évig uralkodott, s ez idő alatt nemcsak megszilárdította Izrael határait, sikerült minden irányban kiterjesztenie az izraeliták ellenőrzését. Mialatt Egyiptom a megfontolás nélküli vallási reformer alatt tévelygett, Izrael felvirágozott a karizmatikus habiru vezető – a filiszteusok, moábiták, arámiak, ammoniták és edomiták korbácsa – határozott irányításával. Azonban a „harcos-király” kora lejárt, s kezdetét vette a „kalmárherceg” dúskáló időszaka.

EBJATÁR: „kiválóság atyja”. **NÁTÁN:** „Ő adta”. **CÁDOK:** „az igazságos”.
BENAJA: „Ja felépítette”. **SOFÁR:** Kosszarvból készült kürt.

Történeti és régészeti háttér

A hiányzó KéB cserépanyag

Az Új Kronológia ellen felhozott egyik érv a bizonyítékok hiánya volt a késő bronzkori letelepült népességről a dombvidéken – abban az időszakban, amikor az ÚK szerint az izraelita királyság létrejött. A benjaminiták – ahol Saul királysága létezett – és judaiták – ahol Dávid hatalomra jutott – helyén elvégzett terepfelmérések kevés KéB II-A kerámiaanyagot hoztak elő, ennek következtében sokan amellet érveltek, hogy a központi dombvidéket senki sem lakta ebben az időben. Úgy tűnik, komoly gonddal állunk szemben... olyan gonddal, amely nem csupán az Új Kronológia számára jelent problémát.

Az amarnai levelekből nemcsak hogy egyértelmű, Jeruzsálemben éltek ekkoriban, az is világos, a város fontos politikai központ volt Ehnaton idejében – régészeti szempontból ez a KéB II-A-t jelenti –, ugyanakkor a Dávid városának keleti lejtőjén végzett feltárásokban kevés késő bronzkori kerámia került elő. A cserépanyag hiánya általában arra utal, hogy az adott időszakban nem éltek a területen, azonban a történeti bizonyítékok egyértelműen ennek ellenkezőjére utalnak.

Hasonló helyzetben vagyunk Hebron esetében, amely szerepel II. Ramszesz városfel-sorolásában – régészeti szempontból a II-B korról beszélünk. Itt is kevés késő bronzkori kerámia került elő, holott a történeti források szerint soknak kellene lennie.

Mi lehet az oka ennek az anomáliának? Úgy vélem, több dolog is szerepet játszik ebben.

1. Egyértelmű különbséget kell tennünk az alföldi városállamok – Megiddo, Gézer, Askelon stb. – és a dombvidéki települések – Geba, Gibeon, Szichem és Hebron – között, mely utóbbiak nem tartoztak bele az Egyiptomot az ókori kelet többi részével összekötő kereskedelmi hálózatba. Az alföldi városok kiváló minőségű kerámiát állítottak elő vagy importáltak, amelyet korszakolási szempontból különösen nagy haszonnal lehetett használni. A gazdagon díszített, gondosan megformázott cserépedények az alföldi kereskedővárosok jellegzetességei, ahol az ilyen jellegű fazekasmunkák társadalmi rangot jelentettek, míg a dombvidék falvaiban ritkán akadt olyasvalaki, aki egyszerű, tárolásra, főzésre, étkezésre használt edényeken kívül bármi mással rendelkezett volna. Ez utóbbi kerámiaanyag díztelen volt és fejlődése lassan zajlott le, míg az alföldön található díszes kerámiák a nemzetközi kapcsolatoknak, a kozmopolita befolyásnak köszönhetően gyorsan változtak.

2. Jeruzsálem helyzete meglehetősen egyedi. Volt olyan felvetés, miszerint köszönhetően annak, hogy Dávid városa köves dombon állt – s nem a tellemekre jellemző több, egymásra épülő települési rétegből jött létre – Jeruzsálemben az volt a megszokott építési mód, hogy a régi épületeket egészen alapjukig lebontották, és az alapkőzettől építkeztek. Ennek következtében a KéB kerámiaanyagot nagy valószínűséggel félresöpörték a későbbi, vaskori építkezések, s a mindmáig feltáratlan feltöltéseken hevernek. A KéB Jeruzsálem létét igazolják a Kidron-völgyben felfedezett sírok, amelyekben KéB kerámiaanyag került elő.

3. A késő bronzkori durva kidolgozású házi kerámiák és a korai vaskor anyaga között szinte semmiféle különbség sem tapasztalható. A fazekasmunkák alakja és megmunkáltsága jelentős időn keresztül ugyanolyan maradt. Mikor az izraeli régészek elmúlt két évtizedben végzett munkájáról beszél, Matthew Sturgis megjegyzi:

Meglepődve tapasztalták, a különféle új alapítású (vaskori) lelőhelyek cserépanyaga nem túlságosan izgalmas. A kerámiaanyag nagyon hasonlított – ha nem volt egyenesen azonos – a hagyományos kánaánita anyaggal, amely az előző időszakban terjedt el a térség egész területén. (M. Sturgis, 2001. 73. o.)

Sturgis később világosan kifejti, hogy „látszólag pontosan megegyezik egymással a hagyományos kánaánita kerámiaanyag és az új, dombvidéki települések kerámiái”, amelyet a feltárásokat végzők vaskoriként azonosítottak. A kerámia-szakértők ezért igen nehéz feladat előtt állnak, amikor elválasztják a KÉB kerámiát a VK kerámiától, különösen a következő pont miatt.

4. Az ásásokon és felszíni terepbejárások során előkerült cserépanyag kilencven százaléka „nem megállapítható” töredék: olyan edényekből való maradványok, amelyek semmiféle meghatározó stílusjegyet – karimát, talpat, fogantyút – nem tartalmaznak. Ennek következtében a cserépanyag túlnyomó részét nem használják fel a korszakoláshoz. A dombvidéken talált kerámiaanyagnak csupán tíz százalékát használták tehát a nemrégiben elvégzett régészeti felmérésekben, hogy meghatározzák a területen lezajlott demográfiai változásokat.

5. A régészek korábban a „gyűrűs karimájú tárolóedényt” tartották számon, mint a vaskor I korszakának legjellegzetesebb kerámiáját. A nagy tárolóedényeknél gyűrű fut végig a hajlatnál, s számos töredéket találtak, rajta ezzel a gyűrűvel. Nemrégiben azonban olyan gyűrűs karimájú tárolóedényeket találtak, amelyek a késői bronzkorból származnak, egész pontosan Tel Afeknél. Sturgis ismét közli a régészet legújabb elméletét, mikor világosan kifejti, hogy akiket vaskori izraelita telepéseknek gondoltak, semmiképpen sem tekinthetők annak.

Hasonló (gyűrűs karimájú tároló)edényeket, (négyoszobás) házakat, gabonarakárokat és eszközöket találtak jól bizonyíthatóan kánaánita helyeken, amelyeket hosszú ideje laktak, vagy a Jordán túlpartján, Ammonban és Moábban (M. Sturgis, 2001. 93. o.)

Ennek eredményeként többé nem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy az edények vagy az „izraelita” négyoszobás házak alapját tartalmazó rétegek VK I korához tartoznak. Meglehet, ezek a rétegek visszanyúlnak egészen a KÉB II időszakának utolsó szakaszáig.

Mindeme tényezők együttese alapján úgy vélem, alappal állítom, hogy létezik késő bronzkori kerámiaanyag a dombvidéken: csupán a házi használatra készült edények természete/minősége és a töredékek nagy részének nehezen azonosítható volta miatt nem lehetett megkülönböztetni a vaskori anyagtól.

Továbbra is keresik azt a megfelelő és érvényes módszert, amellyel megkülönböztethetik egymástól a kánaánitákat és izraelitákat. Komoly kihívást jelent ez a terepen dolgozó régészek számára. (M. Sturgis, 2001. 95. o.)

Amarna kori becenevek

A késő bronzkorban – s más időszakokban is – általános szokás volt, hogy az embereket becenevükön, vagyis teljes nevük rövid változatán nevezték, ahogy ezt ma is tesszük. Szinte az összes mai névnek van becézett alakja: János/Jancsi, Erzsébet/Erzsi/Betti, Diána/Dia, József/Józi, Andrea/Andi, Tűt király Tűtanhamon helyett stb. Íme, néhány becenev az amarna/korai izraelita királyság korából.

Hurrija	= [Nap]-hurrija („Ré alakja szépséges”) – Noferheperuré (Ehnaton)
Haja	= Amenhotep („Amon békében van”) – egyiptomi vezír
Jamaja	= Jahmesz („Ja leszármazottja”) – egyiptomi hivatalnok
Maja	= [DN]-Mesz („[N istenség] leszármazottja”) – egyiptomi helytartó
Mesz	= ti. [Thot]-mesz vagy [Rá]-mesz vagy [Amon]-mesz – gyakori egyiptomi név
Kija	= Tadu-hepa („Hepa kegyeltje”) – mitanni hercegnő, Ehnaton második felesége
Tutu	= Dudu-[DN] („N istenség kegyeltje”) – egyiptomi hivatalnok
Jaja	= Juja („[N istenség ismeretlen]”) – Ehnaton anyja, Tije édesapja
Taja	= Tuja („[N istenség ismeretlen]”) – Tije királyné anyja
Teje	= Tije („[N istenség ismeretlen]”) – III. Amenhotep királynéja, Ehnaton anyja
Majati	= Meritaton („Aton kedveltje”) – Ehnaton lánya
Labaju	= Saul („[Ja] nagy oroszlánja”) – Saul király eredeti neve
Tadua	= Dadua/Dúd („[Ja] kegyeltje”) – Dávid király eredeti koronázási neve
Aziru	= Hadad-aziru/Hadad-ezer („Hadad a segítőm/védelmezőm”) – Coba arámi királya
Tou/Tehu	= Tehu-Tesub („[ismeretlen]-Jtesub”) – Hamat hurrita uralkodója
Akija	= Aki-Tesub („Tesub vezet”) – mittani küldött
Kelija	= Kilu-Hepa („Hepa elégedett”) – mitanni küldött
Dasa	= Biridasva („lovakra felügyelni”) – Astarót vagy Janoam indoárja uralkodója

Az amarnai kor az Új Kronológia szerint

Történelmi király	Manethón (különbéféle szerkesztések)	ÚK dátumok
1. III. Amenhotep (37 év)	Orusz (36 év 5 hónap)	= Kr. e. 1048-tól 1012-ig
2. Ehnaton (17 év)	Kenkherész (16 év)	= Kr. e. 1023-tól 1007-ig (apja uralkodásának 26. évétől társuralkodó)
3. Noferoferuaton (12 év)	Akhenkherész (12 év 1 hónap)	= Kr. e. 1011-től 1000-ig (Ehnaton uralkodásának 12. évétől, III. Amenhotep halálát követően társuralkodó)
4. Tutanhamon (9 év)	Rathotisz (9 év)	= Kr. e. 1007-től 998-ig (Noferoferuaton uralkodásának 5. évétől, Ehnaton halálát követően társuralkodó) (Noferoferuaton Ehnaton halálakor nevet változtat Szmenhkaréra)
5. Aj (8 év)	II. Akherész (12 év 3 hónap)	= Kr. e. 998-tól 987-ig (Tutanhamon halála után követi a trónon)
6. Horemheb (29 év)	Harmaisz ([2]4 év 1 hónap)	= Kr. e. 990-től 962-ig (Uralkodásának első négy évében társuralkodó Ajjal)

A hettita közép- és újbirodalom az Új Kronológiában

1. I. Tudhalijas (25? év)	=	Kr. e. kb. 1125-től 1101-ig
2. II. Tudhalijas (30? év)	=	Kr. e. kb. 1100-tól 1071-ig
3. I. Arnuvandas (25? év)	=	Kr. e. kb. 1070-től 1046-ig
4. III. Tudhalijas (10? év)	=	Kr. e. kb. 1045-től 1036-ig
5. II. Hattusilis (5? év)	=	Kr. e. kb. 1035-től 1031-ig
6. I. Suppiluliumas (38? év)	=	Kr. e. kb. 1030-tól 993-ig
7. II. Arnuvandas (1 év)	=	Kr. e. kb. 992-től 992-ig
8. II. Mursilis (25? év)	=	Kr. e. kb. 991-től 967-ig
9. II. Muvatallis (28? év)	=	Kr. e. kb. 966-től 939-ig
10. Urhi-Tesub/III. Mursilis (6? év)	=	Kr. e. kb. 938-tól 933-ig
11. III. Hattusilis (26? év)	=	Kr. e. kb. 932-től 907-ig
12. IV. Tudhalijas (20? év)	=	Kr. e. kb. 906-től 887-ig

13. III. Arnuvandas (3? év)	=	Kr. e. kb. 886-tól 884-ig
14. II. Suppiluliumas (10? év)	=	Kr. e. kb. 883-tól 874-ig

Közép-asszír korszak az Új Kronológia szerint

1. Enlil-nirári	=	Kr. e. 1179-től 1170-ig (AK szerint 10 évig uralkodott)
2. Arik-dén-ili	=	Kr. e. 1169-től 1158-ig (AK szerint 12 évig uralkodott)
3. I. Adad-nirári	=	Kr. e. 1157-től 1126-ig (AK szerint 32 évig uralkodott)
4. I. Sulmánu-asarídu	=	Kr. e. 1125-től 1096-ig (AK szerint 30 évig uralkodott)
5. I. Tukulti-Ninurta	=	Kr. e. 1095-től 1059-ig (AK szerint 37 évig uralkodott)
6. Assur-nádin-apli	=	Kr. e. 1058-től 1055-ig (AK szerint 4 évig uralkodott)
7. III. Assur-nirári	=	Kr. e. 1058-től 1053-ig (AK szerint 6 évig uralkodott)
8. Enlil-kudurri-uszur	=	Kr. e. 1054-től 1050-ig (AK szerint 5 évig uralkodott)
9. Ninurta-apil-Ékur	=	Kr. e. 1052-től 1040-ig (AK szerint 13 évig uralkodott)
10. I. Assur-dán	=	Kr. e. 1049-től 1004-ig (AK szerint 46 évig uralkodott)
11. II. Assur-rabi	=	Kr. e. 1039-től 999-ig (AK szerint 41 évig uralkodott)
12. Ninurta-tukulti-Assur	=	Kr. e. 1013-től 1013-ig (AK szerint 0 évig uralkodott)
13. Mutakkil-Nuszu	=	Kr. e. 1013-től 1013-ig (AK szerint 0 évig uralkodott)
14. II. Assur-uballit	=	Kr. e. 1012-től 1004-ig (nem kanonizált)
15. I. Assur-rés-isi	=	Kr. e. 1003-től 986-ig (AK szerint 18 évig uralkodott)
16. II. Assur-rés-isi	=	Kr. e. 998-től 994-ig (AK szerint 5 évig uralkodott)
17. II. Tukulti-apil-Ésarra	=	Kr. e. 993-től 961-ig (AK szerint 33 évig uralkodott)
18. I. Tukulti-apil-Ésarra	=	Kr. e. 985-től 957-ig (AK szerint 39 évig uralkodott)
19. Asarídu-apil-Ékur	=	Kr. e. 956-től 955-ig (AK szerint 2 évig uralkodott)
20. IV. Samsi-Adad	=	Kr. e. 956-től 953-ig (AK szerint 4 évig uralkodott)
21. Assur-bél-kala	=	Kr. e. 954-től 937-ig (AK szerint 18 évig uralkodott)
22. I. Assur-nászir-apli	=	Kr. e. 952-től 934-ig (AK szerint 19 évig uralkodott)
23. II. Eríba-Adad	=	Kr. e. 936-től 935-ig (AK szerint 2 évig uralkodott)
24. II. Assur-dán	=	Kr. e. 934-től 912-ig (AK szerint 23 évig uralkodott)
25. II. Sulmánu-asarídu	=	Kr. e. 933-től 922-ig (AK szerint 12 évig uralkodott)
26. II. Adad-nirári	=	Kr. e. 911-től 891-ig (AK szerint 21 évig uralkodott)
27. Tukulti-Ninurta	=	Kr. e. 890-től 884-ig (AK szerint 7 évig uralkodott)
28. II. Assur-nászir-apli	=	Kr. e. 883-től 859-ig (AK szerint 25 évig uralkodott)

A közép-asszír korszak Új Kronológia szerinti sorrendjéről lásd: B. Newsgrösh: „The Chronology of Ancient Assyria Re-assessed”, JACF 8 (1999), 78–106; és „Ashur-uballit, King of Assyria: A Question of Identity”, JACF 9 (2002), 91–109.

Közép-babiloni korszak az Új Kronológiában

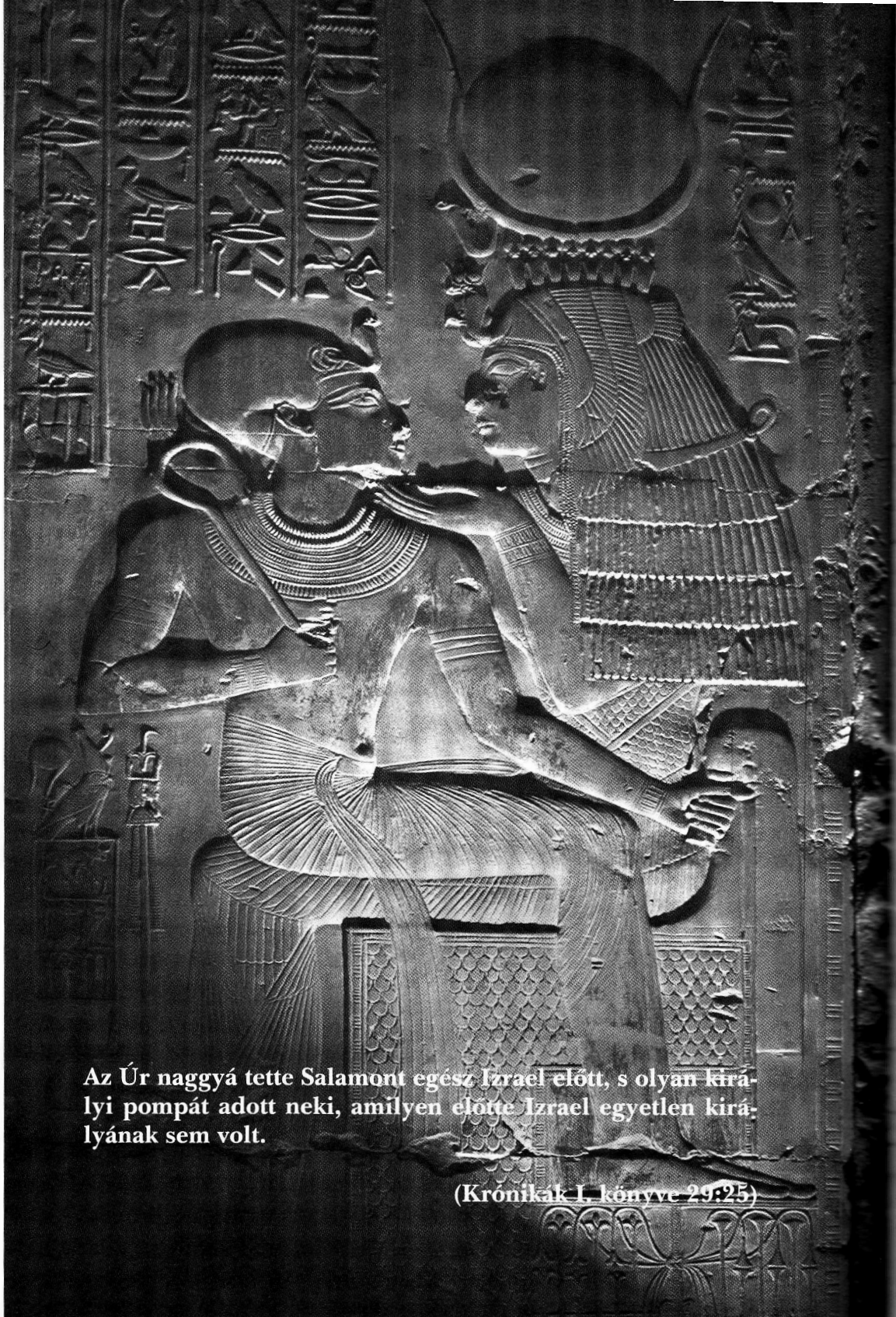
1. (II.) Kurigalzu (25 év)	=	Kr. e. 1179-től 1155-ig
2. Nazimaruttas (26 év)	=	Kr. e. 1154-től 1129-ig
3. Kadasman-Turgu (18 év)	=	Kr. e. 1128-től 1111-ig
4. II. Kadasman-Enlil (9 év)	=	Kr. e. 1110-től 1102-ig
5. Kudur-Enlil (8 év)	=	Kr. e. 1101-től 1094-ig
6. Sagarakti-Surias (13 év)	=	Kr. e. 1092-től 1080-ig
7. IV. Kastilias (8 év)	=	Kr. e. 1079-től 1072-ig
8. Enlil-nádun-sumi (1? év)	=	Kr. e. 1071-től 1071-ig
9. II. Kadasman-harbe (2? év)	=	Kr. e. 1071-től 1070-ig
10. Adad-suma iddina (6? év)	=	Kr. e. 1069-től 1064-ig
11. Adad-suma-uszur (14 év)	=	Kr. e. 1063-től 1050-ig
12. III. Kurigalzu (9 év)	=	Kr. e. 1049-től 1041-ig
13. Melisipak (13 év)	=	Kr. e. 1040-től 1029-ig

114. kép: Horemheb tábornok szolgálói imádata közepette megkapja a dicsőség aranyát Tutankhamontól, Kánaán déli részére vezetett hadjárata után, amikor elfoglalta Gézér városát (Horemheb memphiszi sírkamrája)

14. (Nabu-apla-iddina) (0 év)	=	Kr. e. 1028-tól 1028-ig
15. I. Marduk-apla-iddina (7 év)	=	Kr. e. 1028-tól 1023-ig
16. III. Kasaman-Enlil (7 év)	=	Kr. e. 1022-től 1016-ig
17. Zabab-suma-iddina (1 év)	=	Kr. e. 1019-től 1019-ig
18. Enlil-nádin-ahi (3 év)	=	Kr. e. 1019-től 1016-ig
19. Itti-Marduk-balátu (1 év)	=	Kr. e. 1015-től 1015-ig
20. III. Burna-Burias (11 év)	=	Kr. e. 1014-től 1004-ig
21. Ninurta-nádin-sumí (2 év)	=	Kr. e. 1003-tól 1002-ig
22. I. Nabú-kudurri-uszur (22 év)	=	Kr. e. 1001-től 980-ig
23. Enlil-nádin-apli (4 év)	=	Kr. e. 979-től 976-ig
24. Marduk-nádin-ahhé (18 év)	=	Kr. e. 975-től 958-ig
25. Marduk-sápik-zéri (13 év)	=	Kr. e. 957-től 945-ig

A babiloni kassú és posztakassú korszakról az Új Kronológia szerint lásd: B. Newgrosh: „The Middle Babylonian Period in the New Chronology: From Empire to City-state” in JACF 11 (2006, előkészítés alatt).

Az Úr nagyjá tette Salamont egész Izrael előtt, s olyan királyi pompát adott neki, amilyen előtt Izrael egyetlen királyának sem volt.

(Kronikák I. könyve 29:25)

DAVID ROHL
AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

Tizenötödik fejezet

SALAMON

(Királyok I. könyve 2:12-től Királyok I. könyve 11:43-ig)

*Adonija és Ajab halála – Salamon egyiptomi királynéja – Jeruzsálem
temploma – Salamon az építő király – Sába királynője – Izrael a kádesi
csatában – Jerobeám felkelése*

A történet

M iután apját végső nyughelyére kísérte, Salamon azonnal nekilátott, hogy eltávolítsa mindazokat, akik fontos szerepet játszottak az előző király idején és veszélyeztették hatalmát. Elrendelte, hogy a királyi testőrség ölje meg bátyját, Adonija herceget. Ebjatórt, a főpapot megfosztották hivatalától és száműzték vidéki lakhelyére, Anatotba. A pap élete csak azért maradhatott meg, mert Dávid uralkodása idején ő vitte a szövetség ládáját, s hűségesen szolgálta a királyt. Ajab, Izrael legnagyobb hadvezére tudta, eljött az ideje, ezért Jahve sátrának menedékébe húzódott, mivel itt állt a láda. Salamon elrendelte, végezzenek vele, amiért egy nemzedékkel korábban, az új király születése előtt megölte Abnert és Amaszát. Benaja, a testőrség kapitánya a sátoroltárban talált rá Ajabra, és a szövetség ládája előtt vágta le. Hűsége jutalmául Benaja lett az egész hadsereg parancsnoka, Cádok pedig átvette Ebjatór feladatát.

A fáraó lánya

Eközben Egyiptomban a hadvezér, Horemheb került a fáraók trónjára. Miután Kr. e. 998-ban Tutanhamon gyanús körülmények között elhunyt, nagybátyja, a vezír és a harci szekeres egységek parancsnoka, Aj uralkodott

115. kép (szemben): I. Széthi gyerekként, amint Hathor/Ízisz viseli gondját (az abüdoszi templomból). Széthi Salamon kortársa volt ez utóbbi uralkodásának második felében.

tizenkét éven át (Kr. e. 998–987).^{*} A nagybácsi már a hatvanas éveiben járt, senki sem számított arra, hogy hosszú ideig foglalja majd a trónt. Mivel gondoskodni szeretett volna arról, hogy Egyiptom egyszer s mindenkorra maga mögött hagyja az amarnai eretnokséget, a fáraó Kr. e. 990-ben társuralkodóvá fogadta régi munkatársát, Horemheb tábornokot.

Mikor tehát Kr. e. 971-ben Salamont felkenték, Horemheb már húsz éve uralkodott Egyiptom felett. Ezalatt a szorgos „közrendű” minden adminisztratív képességét – és ez nem volt kevés – arra fordította, hogy helyreállítsa a rendet a Nílus völgyében. Új törvényeket hoztak, befejezték a templomok helyreállítását – ezt még Tutanhamon kezdte meg –, és újra felszerelték a régóta elhanyagolt hadsereget is: a katonák moráljának igen jót tett, hogy olyan új, tehetséges parancsnokokat neveztek ki, mint amilyen Széthi, Horemheb régi barátja és kollégája, Piramszesz (a későbbi I. Ramszesz) fia. Mindenek ellenére Egyiptom továbbra sem volt abban az állapotban, hogy bármiféle összehangolt tevékenység keretében megkísérelje helyreállítani birodalmát... egyelőre. Ez azonban nem akadályozta meg az agyafúrt Horemhebet abban, hogy visszaállítsa az egyiptomi befolyást a térségben. Jól tudta, létfontosságú, hogy az északról érkező kereskedelem ne álljon le, mivel a fáraó országa csak így tudja kiheverni a károkat.

Horemheb felesége Mutnedzmet, Aj lánya volt, s rajta – illetve húgán, Teje királynén – keresztül a fivérek, Ehnaton és Tutanhamon rokona. Horemheb és Mutnedzmet harmincöt éven át éltek házasságban, azonban a királyné nem szült fiúörököszt a királynak. Horemhebet öt lánnyal áldották meg az istenek, akik egytől egyig házasulandó korban voltak már. A XVIII. dinasztia „kékvérű” fáraóival ellentétben, akik nem voltak hajlandók elfogadni, hogy egy egyiptomi hercegnő külföldre, idegen királyhoz menjen feleségül, Horemheb gyakorlatias ember volt és készen állt arra, hogy kihasználja „előnyét”. Egyik lányát, Sarellit az ugariti királyhoz, Nikmaddúhoz adta feleségül, hogy biztosítsa a levantei part leggazdagabb és legnagyobb befolyással rendelkező kikötőjének szövetségét. Egyiptom királya azonban ennél is nagyobb célokat dédelgetett: újbóli békét és stabilitást Kánaán déli részén.

Salamon újonnan létrejött udvarába nagyköveteket küldött, akik ajánlották az izraelita királynak Horemheb másodszületett lányának kezét. Emellett a fáraó jegyajándéku l Gézer városát ajánlotta fel, amelyet még harminc évvel ezelőtt szerzett meg, amikor Tutanhamon nevében hadjáratot vezetett a területre. A megállapodást megkötötték, Salamon elfogadta Horemheb lányát első királynéjának, cserébe pedig politikai együttműködést ígért Egyiptomnak – a fáraó ezzel kiváló helyettesre tett szert,

^{*} Aj az Új Kronológia szerint azonos a Manethónnál szereplő II. Akherrésszel (Africanusnál 12 év szerepel a neve mellett, Euszébiosznál 8).

116. kép (szemben): Horemheb tábornok memphiszi sírkamrájában, amelyet a hadvezért magas rangú hivatalnokként ábrázoló képek díszítenek még azelőttől, hogy Kr. e. 990-ben Aj fáraó társuralkodójává koronázták volna.

117. kép: I. Széthi bet-seáni sztéléje jelzi, a XIX. dinasztia első szakaszában az egyiptomiak ellenőrizték ezt a stratégiai fontosságú központot (Rockefeller Múzeum).

aki ellenőrizte és biztosította a kereskedelmi útvonalakat. A politikai célszerűség célt ért ott, ahol a hangos melldőngetés és nagy költséggel járó hadjáratok semmire sem jutottak. Egyiptom beházasodott a hatalomba anélkül, hogy kénytelen lett volna egyetlen dárdát elhajítani, egyetlen íjat megfeszíteni.

Salamon is nyert ezen a kapcsolaton. Az akkori idők házassági szerződésai a szövetség mindkét fele számára tartalmaztak biztosítékokat, például katonai támogatást, ha harmadik fél fenyegetné őket. Salamon apja, Dávid egyfolytában háborút viselt, hogy biztosítsa és kiterjessze királysága határait, ugyanakkor a Biblia szinte semmit sem mond Salamon hadjáratairól: úgy tűnik, nem követte apját, nem volt harcos-király. Miként védte akkor az örökölt nagy kiterjedésű országot negyven éven át a támadásoktól és betörésektől? Tudjuk, hogy Salamon harci szekerekből álló egységeket hozott létre és *nearim* („fiatal harcosok”) néven fiatalemberekből álló kommandós csapatokat állított fel. Ugyanakkor Horemheb házassági szerződésének köszönhetően maga mellett tudta Egyiptomot is.

Az izraelita király bölcsen átadta a Jiszreel-völgy keleti végében álló Bet-Seánt az egyiptomiaknak, akik helyőrséget hoztak létre a városban, hogy ellenőrizzék az izraelita királyság keleti bejáratát. Így egyiptomi erők védelmezték Salamon országát a fosztogató

habirúktól és arámiaktól, amíg Egyiptom és Izrael között fennállt az egyezmény... Márpedig hosszú ideig ez volt a helyzet.

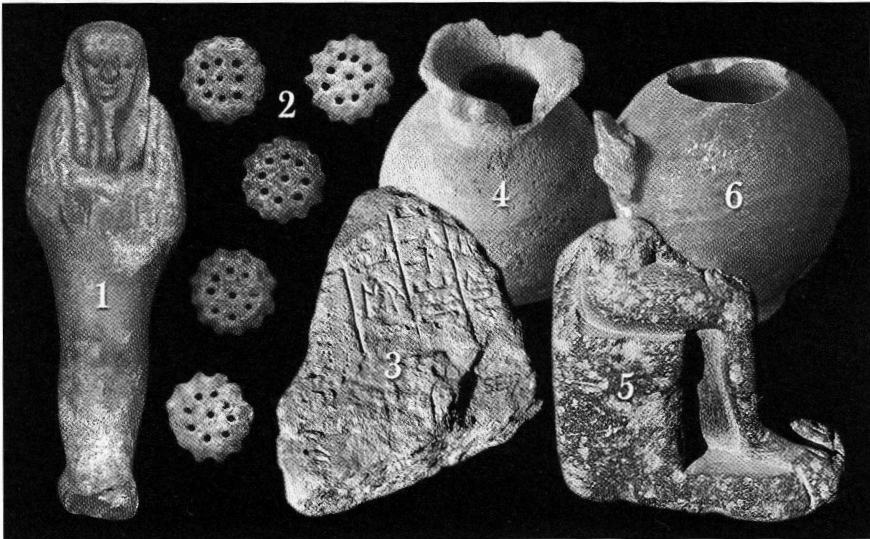
Salamon bölcsességének legismertebb bizonyítéka annak a csecsemőnek a története, akit két szajha is magának követelt (1Kir 3:16–28): a király úgy döntött, vágják félbe a gyermeket, s ezzel felébressze az igazi anyja fia iránti szeretetét. Azonban Salamon legjobb döntése az volt, hogy feleségül vette a fáraó lányát, s azzal, hogy egyik városában engedélyezte az egyiptomiak katonai jelenlétét, nem csupán azt érte el, hogy a keleti határvidék a fáraó védelme alá került, gyakorlatilag monopóliuma volt apósa gazdag birodalmába bemenő és onnan kimenő kereskedelmi forgalomra. A két szomszéd, Egyiptom és Izrael virágzott az új király uralkodásának első tíz évében, abban az évtizedben, amikor Salamon gazdag „kalmárherceg”-ként vált híressé, aki felépítette Jeruzsálemben Jahve nagytemplomát.

A fáraó lánya – akinek neve nem maradt ránk – nem élt férjével, mivel nyilvánvalóan politikai házasságról volt szó közöttük. Salamon palotát építtetett neki a Szichembe vezető út mellett – amelyet ma nabluszi útnak hívnak – Dávid városától és a templom helyéül szolgáló Morija hegyétől északra. A Krónikák II. könyve egyik verséből azt is megtudjuk, miért:

Salamon a fáraó leányát Dávid városából átköltöztette abba a palotába, amelyet a számára építtetett. Azt gondolta ugyanis: „Ne lakjék Dávidnak, Izrael királyának házában a feleségem, mert szent ott minden, ahova az Úr ládája bevonult!” (2Krón 8:11)

Az akkori, politikailag érzékeny időkben úgy tűnik, nem nézték jó szemmel, hogy egy idegen isteneket tisztelő idegen hercegnő éljen Izrael fanatikus jahvistái között. Labaju és Jonatán rettenetes sorsra jutott, amiért nem tisztelték Jahvét, és fiaikat Baál után nevezték el (Mutbaál/Isbaál és Meribaál). Ugyanakkor Dávid – nyilvánvaló hibái ellenére – hű maradt Jahvéhez, az egyetlen igaz istenhez, s ezért számos katonai győzelmet tudhatott magának hosszú uralma idején. Salamon is úgy látta jónak, ha apja útját követi és Jeruzsálem tiszta marad. Horemheb lányát minden kísérvével és udvaroncával jókora távolságban tartották Jahve szent területétől.

Az egyiptomi épületegyüttes maradványai a királyi lakhellyel és sírokkal együtt a Szt. Etienne-kolostor, az anglikánusok „kerti sír”-ja és a damaszkuszi kapu északi szomszédságában lévő német konventi iskola környékén

118. kép: Kisméretű tárgyak a damaszkuszi kaputól északra lévő egyiptomi sírkamrákból (nem méretarányos ábrázolás): 1 és 2 (usébiti és fajanszozották) a kerti sírből; 3–6 (temetkezési sztélé töredéke, alabástromvázák és egy szobrocska alsó része) a Szt. Etienne-kolostor területéről.

találhatók. Számos tárgyat találtak, többek között egy kígyószobrocskát, alabástromvázákat (XVIII. dinasztia vége), mészkőből faragott temetkezési sztélét (rajta az elhunyt látható, amint virágot ad át Széthnek), *hotep* stílusú áldozati asztalt, legalább két pálmát formázó oszlopfőt, egy szkarabeuszt (*hepri*bogár, amint a holdsarlóban felemeli a napkorongot), fajanszrozet-tákat (feltehetően a temetkezési edényeket díszítették), és egy fajanszból készült usébtí figurát. Mindez arra utal, hogy egy magas rangú egyiptomit temettek el a környéken: Gabriel Barkay a Tel-avivi Egyetemről pontosan ilyen sírt talált. A sziklába vájt kamrákat egyiptomi könyökökben mérték ki, a központi, legbelső sírkamrában pedig három sziklából kifaragott szarkofágot találtak – ellentétben a Jeruzsálemben máshol talált asztalszerű temetkezési építményekkel.

Mondani sem kell, a sír korát nehéz meghatározni, mivel sok sírt újrahazsnosítottak a későbbi évszázadokban. Azonban akad néhány nyom, amelyből megállapítható a Szt. Etienne sziklába vájt temetkezési építménye közelében talált egyiptomi tárgyak kora (a „kerti sír” ennek az épületegyüttesnek egyik része). Az alabástromvázák stílusukat tekintve a XVIII. dinasztia végére, XIX. dinasztia elejére utalnak, a temetkezési sztélén kivehető Széth alakja (ez a szokatlan ábrázolás a XIX. dinasztia elejéről ismeretes), a szkarabeusz (a holdsarlós-napkorongos *hepri*) Tutanhamon több ékszerén is látható. Azonban egy másik, eddig nem említett tárgy, a német iskolánál talált nagy szívskarabeusz egyértelműen rögzíti az időpontot. Sajnos ez az igen fontos tárgy eltűnt, ám izraeli régészek látták és megerősítették, hogy

119. kép: A Szt. Etienne területén lévő egyiptomi sír belső szarkofágkamrája.

120. kép: A Szt. Etienne-kolostorban talált két pálmát formázó oszlopfő egyike.

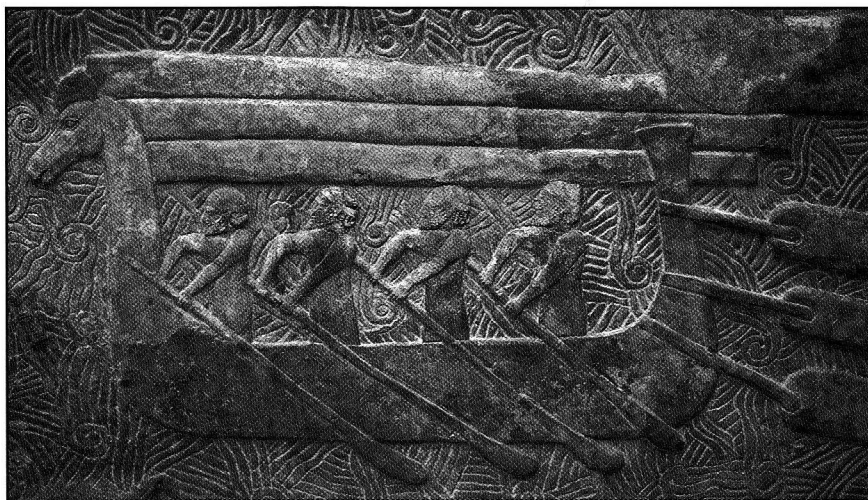
a szkarabeuszon lévő felirat „Széthi király kartusát tartalmazza”.^{*} Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy I. Széthi uralkodásának idején magas rangú egyiptomit temettek el Jeruzsálemben. Széthi Kr. e. 961-ben ült trónra – az Új Kronológia szerint tíz évvel azután, hogy Salamon feleségül vette Horemheb lányát – és Kr. e. 943-ban halt meg. Ennek alapján Salamon egyiptomi királynéját valamikor férje uralkodásának tizedik és huszonnyolcadik éve között temették el, feltehetően az említett időszak végén, Kr. e. 946 körül, amikor körülbelül ötvenéves lehetett.

Templomépítés

Jahve templomát Salamon uralmának negyedik évében (Kr. e. 968) kezdték építeni: négyszáznyolcvan évvel azután, hogy Kr. e. 1447-ben az izraeliták elhagyták Egyiptomot. Dávid oltárát, amely Abdi-Hepa régi szérűskertjén állt, megtisztították, a Morija-hegy északi részét elegyengették és felkészítették, hogy kiássák a templom alapjait.

A türoszi Ahiram király továbbra is támogatta az izraelita királyságot azaz, hogy szállította az építkezéshez szükséges épületfát és biztosította a kőfaragókat, valamint a többi mesterembert. Salamon ezer munkást küldött Föníciába azzal a feladattal, hozzanak cédrusfát a Libanon-hegységből.

^{*} Gabriel Barkay találta meg, s egyik egyiptológus kollégája látta, aki a kartust Széthi nevéként azonosította.

121. kép: Az épületfa szállítására föníciai hajókat használtak: a képen éppen Asszíriába tartanak (Louvre Múzeum).

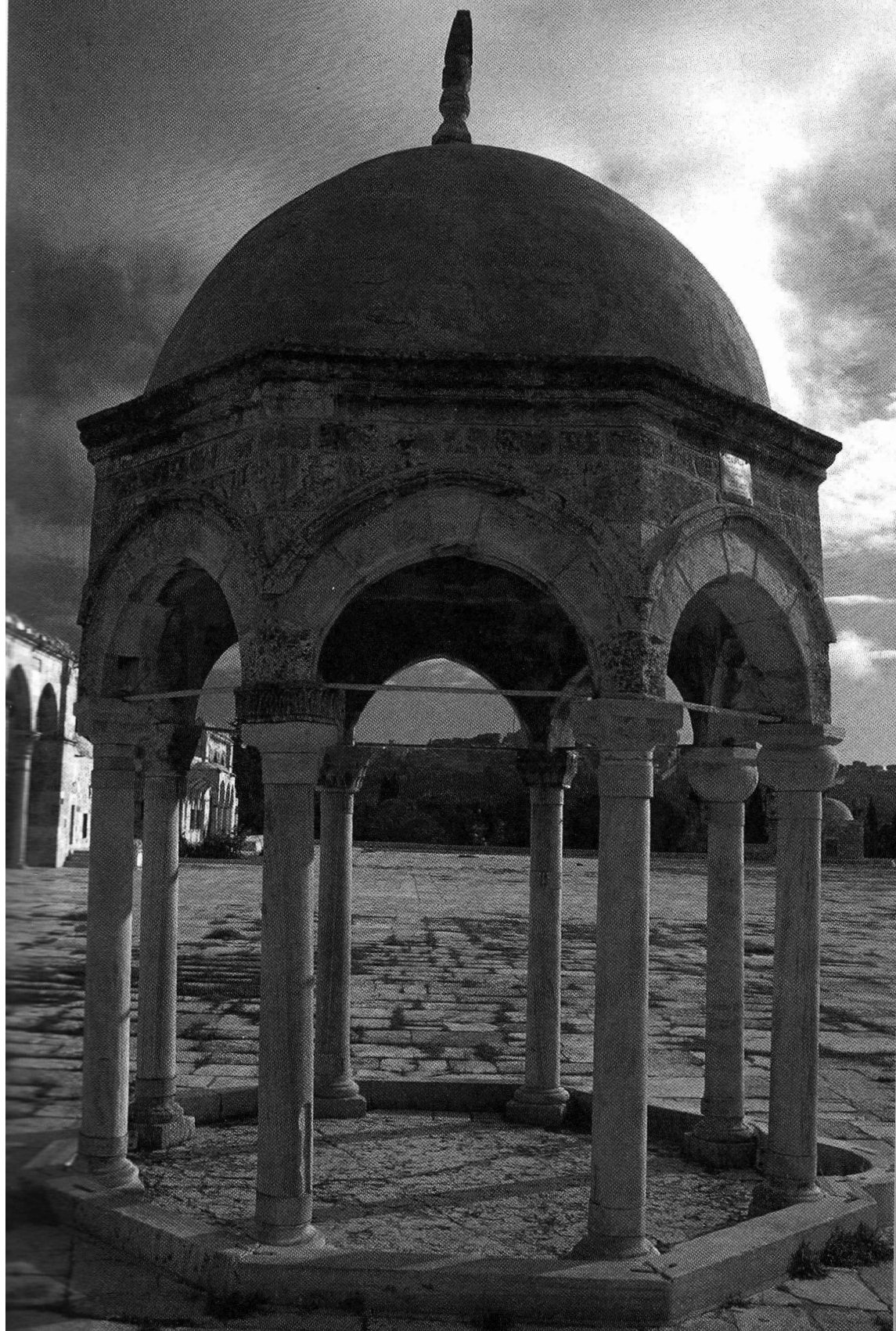
A munkásokat egy hónap után másik ezer váltotta fel, újabb hónap elteltével pedig újabb ezret küldtek az Adoram szervezte munkára kötelezett emberek közül. A cserélődés akkor lett teljes, mikor az első csoportot küldték vissza, amelyik két hónapot pihenhetett.

Büblosz kikötőjében a fát föníciai hajók után kötötték és egészen Joppáig – mai Jafa – úsztatták, ahol partra húzták és elszállították a dombok közé, Jeruzsálembe. Eközben másik tizenötezer embert állítottak be a kőfejtőbe, hogy a helyi mészkőből szabályos építőköveket faragjanak, s elszállítsák a Templom-hegyre. A köveket és a fát a büblосzi mesteremberek építették bele a templomba, akiket Ahiram küldött, hogy Jahve háza a legszebb templom legyen a bronzkori Kánaánban.

Az első kő, amelyet erre tettek, az alapkő – héber *even-setija* –, amelyre a szövetség ládája kerül majd. Ez a nagy, sima kődarab mind a mai napig megvan, ötven méterre északnyugatra a Sziklamecsettől – arab: *kubba al-szahrá* – apró kupola alatt, amelyet nyolc karcsú oszlop tart. Arab nyelven „Táblák kupolája” néven ismert (*kubba al-alván*). A háromosztatú templom a régi sátor alaprajzát követte, amelyet még Mózes állított a Hóreb-hegynél, csak kétszer nagyobb volt annál. Jahve szentélyét kelet/nyugati irányba tájolták: a *debir* (szentek szentje) nyugaton volt, míg a *hekal*-hoz (kamra vagy terem) vezető *ulam* (belépő) kelet felé, a reggeli Nap irányába nézett.

Az egységes királyság idején – és később is – a Jahve-kultusz számos szoláris elemet tartalmazott. Jahve volt „a fény”. A Szent helyek – ilyen volt például a Geba/Gibeá melletti magaslat és a jeruzsálemi templom

122. kép (szemben): A Táblák kupolája, amely Salamon alapkövét védi. Ezen állt a szövetség ládája. A kő egyenesen az aranykapu (kelet) irányába néz.

– a napkelte irányába néztek. A híres izraelita szertartási kelléken, amely Taanachból való, szárnyas napkorong látható egy bika felett, s ez sok tudós számára megfelelő bizonyíték Jahve szoláris jellegzetességeiről. Dávid és Salamon korának jahvizmusa sok szempontból rokonítható Ehnaton Amarna kori atonizmusával. Mivel – az Új Kronológia szerint – a két időszak egybeesik a tizedik század végére, talán nem véletlenül állunk szemben. A tudósok is felhívták a figyelmet az Ehnaton *Aton-himnusa* és Dávid 104. zsoltára közötti párhuzamokra, amelyre talán az a magyarázat, hogy a fiatal király idősebb kortársától, a vallási reformertől és Egyiptom egyetlen monoteistájától, Ehnaton fáraótól vett át egyes elemeket.

A Jahve-templom számos berendezési tárgyát bronzból készítették, s gyakorta felmerült a kérdés, honnan állt az izraeliták rendelkezésére ekkora mennyiségű rézérc. Először úgy vélték, az Arabai déli részén – az Akabai-öböl közelében – lévő Timna rézbányáiból, s ezért emlegették a helyet „Salamon király bányája” néven. Azonban Beno Rothenberg 1960-as, '70-es években folytatott ásatásai során kiderült, a bányában az egyiptomi Újbírodalom idején, elsősorban a XIX–XX. dinasztia korában zajlott kitermelés, nem pedig később. A hagyományos kronológia szerint Salamon több évszázaddal azután uralkodott, hogy a Timnában lévő bányákat elhagyták, éppen ezért a modern tudományos vélemény szerint „Salamon király bányája” csupán legenda. Ugyanakkor az Új Kronológiában Salamon I. Széthi és II. Ramszesz – a XIX. dinasztia első szakasza – kortársa, s a kitermelés ebben az időszakban érte el csúcspontját Timnában. Így „Salamon király bányája” valóban az izraelita király bányájaként működhetett, innen hozták a rézércet Jahve jeruzsálemi templomát díszíteni, s ebben a kitermelést felügyelő egyiptomi hivatalnokok is szerepet vállaltak.

Salamon palotája

Mikor a templom Salamon uralkodásának tizenegyedik évében elkészült, az építkezés a Dávid városában található királyi palota körül folytatódott. Ezt is gondosan faragott kövekből és libanoni cédrusból emelték. A templomudvarhoz és a kor (kései bronzkor II-A) összes nagy középületéhez hasonlóan az építkezés során figyelembe vették a Közel-Keleten gyakori földrengéseket is. A faragott köveket háromsornyi magasságban az alapnak ásott árkokba helyezték, majd cédrustörzseket helyeztek rájuk, amelyek egy síkban voltak a fal belső és külső oldalával. A vékony törzsek közötti üregeket apró kavicssal töltötték fel, mielőtt a tetejükbe rakták volna a negyedik sor követ. Ugyanez a bonyolult föníciai építkezési módszer található Megiddóban (VII. réteg) és Nikmaddu késő bronzkori palotájánál, Ugaritban, amely arra szolgál, hogy elnyelje az alaptól földrengés idején kiinduló rezgéseket és lökéshullámokat.

A király palotája és a fáraó lányának lakhelye tizenhárom év alatt készült el, s a királyi építkezések Kr. e. 948-ban fejeződtek be. A nagy tömegű

Aton-himnusz	104. zsoltár
<p>a) Megjelsz, szépség a mennyek látóhatárán, ó, élő napkorong, élet kezdete! Mikor felkelsz a keleti látóhatáron, szépséged betölti az egész országot</p>	<p>a) „Uram, Istenem, mindennél nagyobb vagy! Fönségbe és méltóságba öltözől, a fény, mint köntös, úgy fog körül.” (1–2. sor) Világos utalás Jahve szoláris tulajdonságaira.</p>
<p>b) Mikor lenyugszol a nyugati látóhatáron, az ország sötétségbe borul, akárcsak a halálban... Minden oroszlán előjön barlangjából...</p>	<p>b) Te hozod a sötétséget és ránk köszönt az éj, s az erdő vadjai körülhúznak. Az oroszláncoklykők zsákmányért ordítanak. (20–21. sor)</p>
<p>c) Megvirrad, hogyha kélsz a fényhatáron, és Nappali korongod felragyog... Hajnalünnepet ül a Két Föld, felébrednek az emberek, lábra állnak... Munkához lát szerte az ország.</p>	<p>c) De ha a nap fölkel, mind visszavonulnak, és elrejtőznek a barlangokban. Az ember elindul a munkája után, hogy dolgozzék az est beálltaig. (22–23. sor)</p>
<p>d) Hajók úsznak északnak, délnek... sugárzásod dereng a tengermélyben</p>	<p>d) Nézd, mily nagy és széles a tenger, benne az élőlények nyüzsgő sokasága... Rajta járnak a hajók... (25–26. sor)</p>
<p>e) Millió formát teremtettél magadból... Akaratod szerint teremtetted a világot... minden embert, marhát és vadat, mindazt, ami a földön van, lábán jár, s mindent, ami magasan jár, szárnyán repül.</p>	<p>e) Milyen sokrétű a te műved, Uram! Mindent bölcsességedben alkottál, s a föld teremtményeiddel van tele. (24. sor)</p>
<p>f) Minden ember neked köszönheti helyét a földön, te adod meg neki mindazt, amire rászorul. Mindenki rendelkezik a kellő étellel és idővel életére.</p>	<p>f) Rád vár minden élő, hogy ételt adj nekik a kellő időben. Megadod nekik, és ők összegyűjtik, kitarod kezed, s eltelnek javakkal. (27–28. sor)</p>
<p>g) Mert te alkottad a Nílust a mennyben, hogy leszálljon nekik és hullámot vessen a dombok között.</p>	<p>g) A földet biztos alapra helyezted, nem inog meg az idők folyamán. Vizek árjával vetted körül, a hegyeket is vizek borították. (5–6. sor)</p>

123. kép: Megiddo VII. rétegének részlete, amelyen jól látszik a négyszögletes faragott kövekből készült három réteg a bazaltalapzaton. A mészkő harmadik és negyedik rétege közötti területet az építők törmelékkel töltötték be, amelyet cédrusokkal erősítettek meg (ezek mára elkorhadtak).

munkaerőt ezután új feladattal bízták meg: egyik részüket Jeruzsálemben tartották, hogy javítsa és kibővítsa a millót, míg más csoportokat elküldtek Gézerbe, Megiddóba és Hacorba, ahol kapukat és királyi palotákat kellett készíteniük, hogy a király látogatásai során méltó helyen lakhasson.

Bár Jeruzsálem Salamon korában készült épületei még mindig a modern házak és a Templom-hegyet borító kőlapok alatt nyugszanak, Megiddóban, a VII. réteg KéB II-A időszakból származó kapuja kiváló példája a király lenyűgöző építkezéseinek – egyes helyeken három méter magasságig állnak a falak, és jól látható a három réteg plusz egy cédrusrönk módszer alkalmazása. Mi sem bizonyítja jobban, hogy az eljárást a föníciaiak honosították meg Izraelben, mint a híres ásatás a szíriai Rász Samrában. Claude Schaeffer francia régész az 1950-es években feltárta Nikmaddu király remekbe szabott ugariti – Tell Rász Samra ókori neve – palotáját, ahol pontosan ugyanezeket az eljárásokat alkalmazták. Az Amarna-levelek szerint Nikmaddu Ehnaton, s így Dávid kortársa volt. Mint korábban említettem, feltehetően Horemheb lánya volt a felesége. A nagyméretű királyi lakrész négyszögletes faragott köveivel és cédrusaival pontosan az, amelyik a Kr. e. 1012-ben történt napnyugta közeli napfogyatkozás baljós előjele után részben leégett.

Új hatalom Egyiptomban

Kr. e. 946-ban – Salamon uralkodásának huszonhatodik évében – a király egyiptomi felesége elhunyt, s eltemették a mai SZT. ETIENNE-kolostor területén található sírkamrába. Izrael és Egyiptom viszonya mit sem veszített szívélyességéből, bár Kr. e. 962-ben új fáraódinasztia ült a trónra Memphiszben.

Horemheb társuralkodóvá tette barátját, Piramszeszt. Az Avariszból való öreg hadvezér Horemheb nemzedékéhez tartozott, a XVII. DINASZTIA, a hükszósok távoli leszármazottja volt. Mindkét fáraó benne járt már a korban – az idősebb huszonkilenc éven át uralkodott Egyiptom felett, azonban nem született fiúörökös. Piramszeszt, aki I. Ramszesz Menpehtiré néven ült a fáraók trónján, éppen azért választották, mert életerős, harmincas évei közepén járó fia volt, aki örökölhette hatalmát, s így megerősíthette az egyiptomi trónt. Széthi, I. Ramszesz fia Avariszban nevelkedett, s katonaként szolgált a birodalmat. Keresni sem lehetett volna nála megfelelőbb embert, aki erővel visszaszerezhetette volna a birodalom területét, és visszaszoríthatta volna a hettita erők előrenyomulását Kánaánban.

Mikor harminc évvel korábban, Kr. e. 998-ban Tutanhamon meghalt, özvegye, Anheszenamon királyné megpróbált házassági szerződésre lépni az anatóliai hettita uralkodóval, I. Suppiluliumassal – mindenre hajlandó volt, csak ne kelljen kényszerből hozzámennie gyűlölt nagybátyjához, Ajhoz, aki akkor már ötvenes éveiben járt, s azt suttogták, köze volt a királyné férje kocsibalesetnek köszönhető hirtelen halálához. Ha nem talál megfelelő férjet Tutanhamon temetése előtt – ez a hetven napig tartó mumifikálás után esedékes –, akkor Aj végzi el a „száj megnyitása” szertartását az előző fáraón, s ezzel átveszi tőle a trónt. Anheszenamon leveleket küldött az uralkodása harminckettedik évében (Kr. e. 999) járó Suppiluliumasnak, mialatt a hettita uralkodó Karkemis városát ostromolta az Eufrátesz partján, aki némi bizonytalankodás után elfogadta Anheszenamon ajánlatát, s fiát, Zannanza herceget pedig délre, Egyiptomba küldte, hogy feleségül vegye a királynét és a Két Föld új fáraója legyen. Párját ritkító szövetség jött volna ezzel létre az ókori világ akkori két nagyhatalma között, azonban Aj nem volt hajlandó lemondani a trónról. Zannanzát meggyilkolták, mikor átkelt az egyiptomi határon Zsilénél.

Mikor Suppiluliumas tudomására jutott, mi történt fiával, majd’ felrobbant a haragtól. Egyiptom nem maradhatott büntetlenül árulásáért. Attól a pillanattól fogva Aj fáraó mellett kénytelen-kelletlen ült új felesége, a hettita birodalom pedig totális háborúban állt Egyiptommal: a háború hetvenöt évig tartott, s csak akkor ért véget, amikor egy másik – ez alkalommal sikeres – házasság jött létre az egyiptomi király és egy hettita herceg között.

SZT. ETIENNE: A híres École Biblique otthona. **XVII. DINASZTIA:** Euszebiosz szerint, míg Africanus szerint a XV. dinasztia.

124. kép: Ré-Harahte, a sólyomisten felajánlja I. Széthinek a hatalom és az élet jelképeit (Abüdosz).

I. Széthit nagy gonddal készítették fel arra, hogy szembenézzon az észak felől fenyegető hettita veszedelemmel. Kétezer szekérből és harmincezer gyalogosból álló hadseregnek parancsolt, s az volt a feladata, hogy szerezze vissza az Amarna-eretnekség idején elveszett területeket. Míg I. Széthi és Salamon ült a szomszédos országok trónjain, Izrael és Egyiptom között a Dávid korában létrejött szövetség töretlen maradt.

Uralkodásának első évében az új fáraó eleget tett a szövetségben foglalt kötelezettségeinek, amikor csapatokat küldött a Jiszreel keleti részére, Bet-Seán és a Jordán felső folyása környékére, hogy megfékezze a HAMAT városában – ez a Hamat nem azonos az Orontész partján lévő Hamattal – kezdődött zavargásokat. Az egyiptomi hadjárat részleteit két sztélén jegyezték fel, amelyeket Széthi uralkodásának első időszakára datálnak. A fáraó emberei rajtaütöttek a habiru lázadókon északon, a Kinneret-tó (Galileai-

HAMAT: Feltehetően Tell el-Hamme, Bet-Seántól 15 kilométerre délre, vagy Hamman Tábarija, Tiberiastól délre, a Galileai-tenger nyugati partján.

tenger) és a Jordán völgyében lévő Rehob környékén – ez utóbbi szemben van Pella városával, amely szintén belekeveredett a zavargásokba. Miután az egyiptomiak megérkeztek, rövid úton, „egyetlen nap alatt” átvették a hatalmat a lázadó városokban. A hadsereg Amon (Théba) és Széth (Avarisz) hadtestei elfoglalták Hamatot és JENOÁM-ot, míg a Ré hadtest (Héliupolisz) Bet-Seánt vette be. Az eset miatt Salamon beleegyezett, hogy Bet-Seánban egyiptomi helyőrséget állítsanak fel, amely ellenőrzi az északi határt és védelmezi a Jiszreel-völgyben futó fontos kereskedelmi útvonalat.

Széthi fáraósága második évében az egyiptomi hadsereg ismét a Via Marison menetelt, átkeltek Salamon jiszreeli területén a Bekaa-völgybe, míg egy másik egységet Szimurához küldtek a tengerparton, ahonnan kelet felé, a Homsz-Tripoli kapu irányába meneteltek, hogy csatlakozzanak a délről érkező főerőhöz. A fáraónak egyetlen hadjáratával sikerült kiszorítani a hettitákat Szíria déli részéből és elfoglalni az Orontész melletti Kádest (Kinza), ahol egy olyan sztélé darabja került elő, amelyen Széthi kartusa olvasható. Egyiptom – legalábbis ideiglenesen – visszaszerezte hatalmát Aziru birodalmában.

Salamon számára is haszonnal járt, hogy ismét Egyiptom kezében volt a hatalom a térségben, mivel ez biztosította a stabilitást a kereskedelem számára. Izrael királya szövetségben állt Türosz, Szidón és Búblosz főnóciái királyával; sikeresen közvetített Egyiptom számára északról lovakat, Arábiából pedig tömjént. Most ez utóbbi felé fordítjuk figyelmünket, ahogy hosszú tevékaraván érkezik Jeruzsálem kapujához, az állatok hátán fűszerek, mirha, tömjén... s a legértékesebb áru: Sába szépséges királynője.

Sába királynője

Mivel Salamon vagyona évről évre nőtt, jóval messzebből szerezhetette be királysága számára a különleges árucikkeket, kereshetett kereskedelmi kapcsolatokat, mint elődei. A főnóciái hajók szélteben-hosszában bejárták a Földközi-tenger keleti részét, évszázadok óta hajóztak az Égei-tengeren lévő szigetek, Kréta és otthonuk között, azonban a Vörös-tengeren alig történt valami, mióta hám fiai Mezopotámiából Afrikába vándoroltak. Ugyanakkor Dél-Arábiából és az afrikai földrészen található Poene (Punt) országából származott az ókori kelet tömjénjének, különleges, illatos fájának túlnyomó része. Egyiptomból néha elindultak délre a Vörös-tenger nyugati partján, hogy kereskedjenek Poenével, ám a nem túl gyakori utazások eredménye Egyiptomban maradt, nem adták el Levanténak. Salamon Izraelje rendelkezett kijáratral az Akabai-öbölhöz, s Kánaán egyetlen olyan állama volt, amely kihasználhatta a piacon lévő hiányt.

Jeruzsálem királyának küldöttei már régóta működtek Araba déli részén, ahol Egyiptommal karöltve felügyelték a Timnában zajló réz-

kitermelést. Innen már csak egyetlen lépés volt megnyitni az új, déli kereskedelmi utat. Salamon úgy határozott, kikötőt épített Timna közelében Ecion-Gebernél – a mai Eilat közelében –, az Akabai-öböl végében. A templom és a palota építéséből megmaradt faanyagot elszállították Arabába Jeruzsálemből, ahol három hajóból álló flotta készült belőle. Ahiram király – aki ekkor már harminckét éve ült Türosz trónján – ügyes kormányosokat adott a kereskedelmi expedícióhoz, amely Kr. e. 947-ben indult el Ofir földje felé.

Az első két hétben a Vörös-tenger nyugati partját követték, mivel Poene legnagyobb raktára felé tartottak, amely a mai Eritrea területén volt található. Miután bevásároltak és megtudták, milyen áramlatokra számíthatnak a Báb el-Mandeben túl, a hajók kifutottak az Arab-tengerre, s tovább követték a partot, mielőtt Afrika legkeletibb csücskénél déli irányba fordultak volna. Egy hónappal később elérték Ofir földjét – a mai Mozambikot – ahol a király képviselői és a kereskedők egy évet töltöttek, s kereskedelmi megállapodásokat kötöttek a helyi törzsekkel, illetve aranyat gyűjtöttek a helybéli bányákból. Néhány izraelita feleséget is talált magának a helyi törzsfőnökök lányai között – ők nem mentek tovább, hanem új törzseket alapítottak, akik Jahvét tisztelték. A Lembá-törzs – tagjai megtalálhatók Zimbabwében, Mozambikban és Dél-Afrika északi részén – nemrég elvégzett DNS-vizsgálata szerint a leviták leszármazottai: a törzs tagjai mindig is ezt állították, azonban senki sem hitt nekik, mivel sötét bőrű, jellegzetesen negroid rasszba tartozó emberek. Elképesztő látni, ahogy a lembák mind a mai napig betartják a judaizmus vallási előírásait saját törzsi szertartásaikban.

A flotta végül elindult hazafelé, a hajók fenekén négyszázhusz talentum arannyal, s ezernyi más áruval Dél-Afrikából, köztük több száz elefántcsontaggyárral. Miközben a Vörös-tenger keleti partja mentén hajóztak, rövid időre kikötöttek Sába partján (az ókori Szába Jemen területén). Sába országa meggazdagodott az arab tömjén- és mirhakereskedelemből, mivel a Vörös-tengerre néző hegyek párás, nyugati lejtőin emberkéz alkotta teraszokon termesztették a tömjénfát. Mikor Sába királynője meglátta Salamon Ofirba küldött kereskedőinek színültig rakott hajóit, felismerte, hogy mindkettejük számára hasznos kereskedelmi megállapodást tudna kötni ezzel a férfival. Királysága édes illatú termékét – amely annyira fontos volt a kánaáni templomi szertartásokban – tevéhaton Izraelbe küldhetné, Salamon pedig kiterjedt és egyre növekvő kereskedelmi hálózatán keresztül terjeszthetné Levante területén. Salamon flottája elindult, hogy megtegye a hátralévő utat Ecion-Géberig, Sába királynői dinasztiajának tagja, Nikulisz – Josephus Flaviusnál Nikaulisz, az arab hagyomány Bilkiszé, akit az etiópok Makkedaként ismernek – elhatározta, meglátogatja leendő kereskedelmi partnerét fényűző új fővárosában.

Kr. e. 945-ben – a fáraó lánya halálát követő évben – hosszú tevekaráván érkezett Jeruzsálem kapujához, rajta Arábia szépséges királynőjével, valamint fűszerekből, tömjénből, aranyból és drágakövekből álló ajándékkal. Nikuliszra nagy hatást gyakorolt vendéglátója udvara hivatalnokaival,

fényűzésével és vallásos szertartásaival. Lenyűgözte a csodálatos, gazdagon díszített templom rejtélyes, láthatatlan istenével. Salamon királyban tökéletes partnerre talált kereskedelmi téren és más szempontból is. A királynő három évet töltött Jeruzsálemben, mielőtt visszatért volna sivatagos hazájába. Barátját többé nem látta, azonban magával vitt valamit, ami halála napjáig emlékeztette Sába királynőjét Salamonra.

Nikulisz fiút szült, akit Meneliknek nevezett el. A fiú új királyi dinasztiát alapított, amely évezredekken át hirdette származását. Sok kapcsolatot őriz az ókori Izraellel mind a mai napig, többek között a falasa zsidókat és a hagyományt, miszerint Akszum réges-régi városában őrzik a szövetség ládáját. Menelik családjának utolsó tagja – legalábbis ezt állította magáról – Hajlé Szelasszié („a háromság nagysága”, 1892–1975) volt, Etiópia császára és a rasztafári hit (a császár koronázás előtti neve Rasz – „herceg” – Tafári) szentje.

Salamon vagyona

Negyvenéves uralkodásának első két évtizedében a jeruzsálemi Salamon király Levante egyik leggazdagabb uralkodója lett, akit együtt emlegettek Ugarit és Izrael szövetségese, Türosz királyával. A királyság peremterületén található városok – Megiddo, Gézer, Hacor – jelentős kereskedelmi központokká váltak, amelyek a fővárosban található királyi udvarba küldték az egzotikus javakat. Az izraelita területen áthaladó árukra vámot szabtak ki – a területi kormányzók az állami adóhivatalba küldték mindazt, amit begyűjtöttek. Salamon évente hatszáz talentumnyi aranyat kapott, legalábbis ezt írja az 1Kir 10:14. Ekkora vagyonból a király különleges adományokat engedhetett meg magának Jahve Morija hegyén álló templomának, és díszítette Dávid városának királyi palotáját. Kétszáz nagy pajzsot és háromszáz kisebb pajzsot készítettek vert aranyból, hogy a „libanoni erdei palota” (ti. a királyi lakhely) díszül szolgáljon. A fogadóterembe elefántcsontból faragtatott trónust, melyet szárnyas oroszlánokkal – szfinxekkel – díszítettett két oldalán. Pontosan ilyen trón látható a megiddói VII. rétegből előkerült híres elefántcsont-faragáson, amely az Új Kronológia szerint azonos Salamon korával. A faragáson király ül egy trónon, amelyek oldalán szárnyas szfinxek láthatók, s királynéja éppen kupát nyújt át neki.

125. kép: A megiddói elefántcsont-faragás, amely Salamont és egyiptomi királynéját ábrázolja (Rockefeller Múzeum, Jeruzsálem).

A királyné lapos tetejű koronát visel, hasonlót ahhoz, amelyent az amarnai udvar királyi hölgyei hordtak, kezében pedig egyiptomi lótuszvirágot tart. Mögötte szoltárénekes pengeti hárfáját. A királyt galambok – a béke jelképe – veszik körül.

Az ecion-géberi flotta minden harmadik évben megjárta az utat Ofirig, minden alkalommal másfél évet töltött távol a hazai partoktól. A kereskedelmi utaknak köszönhetően Salamon kincseskamrája rendszeresen megtelt Afrika áruival: arannyal, ezüsttel, elefántcsonttal, illatos fákkal, különleges állatbőrökkel, majmokkal.

A király vagyona lehetővé tette, hogy Izrael jelentős katonai erőt építsen fel, s a szedett-vedett seregből – amelyet habiru zsoldosok segédcsapatai támogattak – hivatásos hadsereget hozott létre, helyőrséggel Gézer, Megiddo és Hacor városában. A három várost újraerődítették, a szekerek és a lovak számára nagyméretű istállót, udvart hoztak létre. Az izraeliták történetében először fordult elő, hogy a harci szekér jelentős szerepet játszott a taktikai, stratégiai kérdésekben. A bírák korában hatásosan alkalmazott gerilla-hadviselés kora lejárt, Izrael szervezett katonai erőt vonultatott fel, akárcsak a térség többi nagy állama. Mint láttuk, Salamont Egyiptommal és Föníciával kötött megállapodások kötelezték, hogy képzett egységeket küldjön, ha a szövetség valamelyik tagja konfliktusba keveredett valakivel.

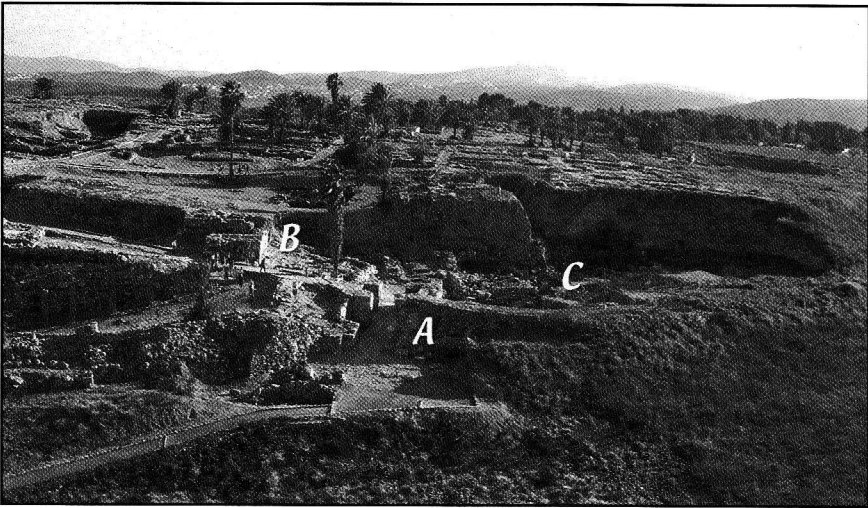
Izrael királya új katonai akadémiát hozott létre a fiatal izraelita harcosok kiképzésére. A közkatonákat elit erővé szervezték, amely némileg hasonlított a mai különleges erőkhöz tartozó egységekhez. A háromoldalú szövetség salomoni erőit nearim – „bátrak” – néven ismerték.

A kádesi csata

Salamon uralmának harmincharmadik évében (Kr. e. 939) Egyiptom új fáraója, II. Ramszesz Zsilénél elhagyta a határt, és az Amon (Théba), Rá (Héliupolisz), Ptah (Memphis), valamint Széth (Per-Ramszesz/Avarisz) hadtestekkel átkelt a Sínai-félszigeten. A négy egység – egyenként ötszáz harci szekér és ötezer fegyveres – északi irányba tartott a Via Marison: a sereg elejét a végétől félnapnyi menetelés választotta el, legelől a király és testőrsége haladt.

III. Tuthmószisz ideje óta nem láttak még ehhez hasonlót. Még II. Ramszesz apja, I. Széthi sem tudott ekkora haderőt megmozgatni, mikor Kr. e. 960-ban visszafoglalta a hettitáktól az Orontész melletti Kádest. A fiatalos Ramszesz – csupán tizenkilenc éves, s öt éve ül a fáraók trónján – elhatározta, egyszer s mindenkorra megszabadítja Egyiptomot a hettita fenyegetéstől. I. SUPPILULIUMAS, II. MURSILIS, most pedig II. MUVATALLIS túl régóta tartotta kezében azt az amurrúi területet, amely korábban egyiptomi

SUPPILULIUMAS: Kr. e. 1030–993. II. MURSILIS: Kr. e. 991–967.
II. MUVATALLIS: Kr. e. 966–939.

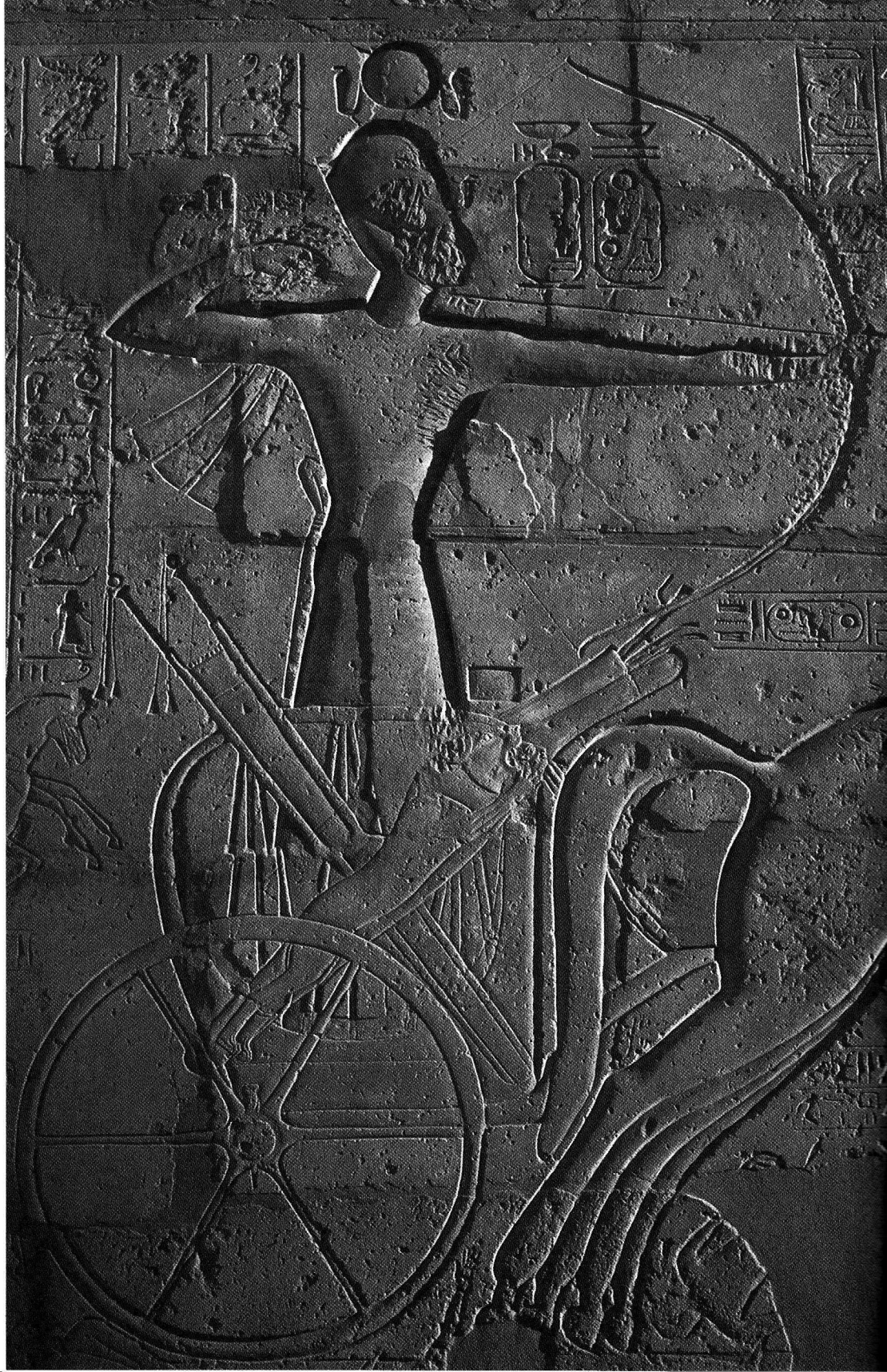

126. kép: A Megiddo VII. réteg salamoni kapuja (A) és palotája (C), amely az VA/IVB kapu (B) alatt feküdt. Korábban ez utóbbit tulajdonították Salomonnak, ám az Új Kronológia szerint II. Jerobeám építtette.

érdekeltséghez tartozott. Kádes visszakerült a hettiták és szövetségeseik kezébe, Ramszesz tehát elindult, hogy visszafoglalja a várost, ahogy apja is tette... Ám ezúttal kiszorítja a hettitákat Szíriából.

Miközben az egyiptomi sereg Megiddónál járt és átkelt a Jiszreel völgyén, Izrael nearim egységei Dórnál behajóztak a föníciaiak hajóira, hogy Szumurba – vagy korabeli nevén, a Ramszesz családnév után „szüszaei Szimüra” – menjenek, amely háromszáz kilométerrel feljebb állt a parton. A Horemheb idején megkötött szövetségi szerződés szerint csatlakozniuk kellett Ramszeszhez Kádesnél, hatvan kilométerre Szumurtól, miután átkeltek a Libanoni-hegységen a Homsz-Tripoli kapunál.

Két héttel később Ramszesz és az Amon sereg a Bekaa-völgy (ókori Amka) északi végében állomásozott, néhány napnyi távolságban Kádestől. A Rá hadsereg Baalbekben volt, míg a Ptah nemrég érte el Kamidit (Kamid el-Lóz), Széth pedig még mindig a Hermon-hegynél járt, a Bekaa déli végében. Mialatt Ramszesz Sabtunától délre átkelt az Orontész gázlóján, értesítették, hogy elfogtak két soszu (beduin) kémeket, akik elárulták, hogy a hettita sereg még mindig északon van, Aleppó környékén, mivel nem merészel csatát vállalni az egyiptomi sereggel. A fáraó örömmel hallotta a hírt, és sebesen elindult Kádes felé az Amon-hadsereg kíséretében. Estére az Orontész melletti Kádes dombjának nyugati oldalánál vert táborn, ahonnan látható volt a csúcsot körbevevő vályogtégla fal. A Rá hadsereg másnap kora reggel érkezik, s a Ptah egység sem várat sokat magára. Ekkora erőre volt szüksége Ramszesznek, hogy biztosítsa Kádest, ha nem védi a hettita sereg. Mikor aznap este visszatért sátrába, a fiatal fáraó nem sejtette, a dolgok nem alakulnak pontosan úgy, ahogy elképzelte.

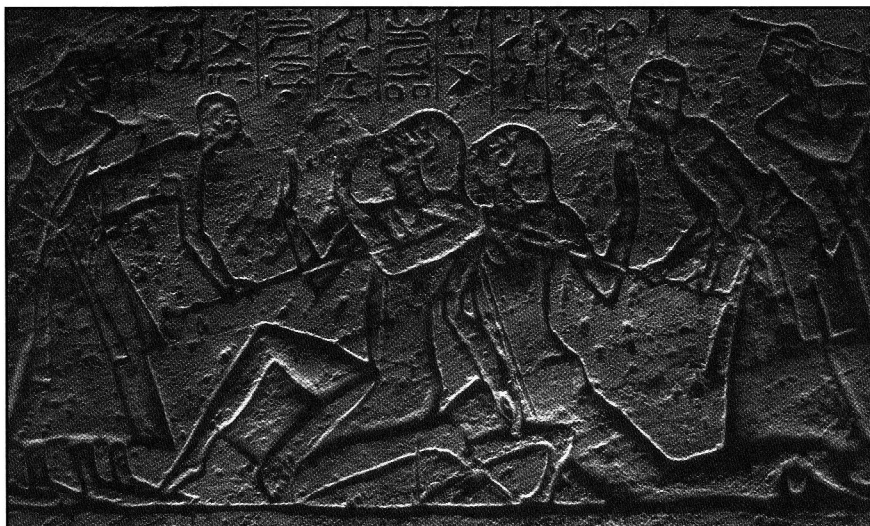
128. kép: Köd az Orontész felett Kádesnél (Tell Nebi Mend) Szíriában.

A zöldellő Orontész-völgyben gyakori jelenség a reggeli köd. A '90-es évek elején részt vettem Tell Nebi Mend – az ókori Kádes – ásatásán a Londoni Régészeti Intézet szervezésében, s néha-néha megálltam egy pillanatra a késő bronzkori sánc tetején kora reggel, hogy végignézzek a mezőket borító ködtengeren. A halom mintha sziget lett volna valamiféle gótikus regény lapjairól. Azonban háromezer évvel ezelőtt, az ötödik év (Kr. e. 939) Semu harmadik hónapjának 10. napján a meseregénybe illő táj az egyiptomi hadsereg pusztulásának színtere lett. Ramszeszt az éjszaka közepén felébresztették azzal a rettenetes hírrel, hogy a hettiták egyáltalán nem kétszáz kilométerre táboroztak, Aleppónál, hanem Kádes másik oldalán.

Az éjszaka első óráiban az ellenség felderítőit elfogták az egyiptomi őrszolgák, s gyorsan kifacsarták belőlük a keserű igazságot. Az egyiptomi királyt felültették a soszu kémek hamis jelentései. Muvatallis, a ravasz hettita császár három és fél ezer szekérrel, valamint harminchétezer gyalogossal az egyiptomi tábortól alig három kilométerre várakozott. Megszólaltak a trombiták, hogy fegyverbe hívják az embereket, s futárt szalajtottak lóháton délre, hogy a Rá hadsereg siessen a harcmezőre: de már késő volt.

Muvatallis szekerei igyekeztek minél kevesebb zajt kelteni, ahogy a sötétben átkeltek az Orontészen Kádestól délre. Hajnalra a ködben várakoztak, készen arra, hogy elvágják Ramszeszt hadseregétől. A reggeli fényben kelet felől érkeztek, s belecsaptak a Ré sereg elnyújtott menetvonalába, amely még hajnal előtt útra kelt, hogy elérje Ramszeszt. Az egyiptomi katonákat teljesen meglepte a rajtaütés, soraik azonnal szétestek. Az első

127. kép (szemben): II. Ramszesz hősiessége, amint szekeren csatába igyekszik (Ramseszeum).

129. kép: A foglyul ejtett hettita felderítőket kikérdezik II. Ramszesz hivatalnokai (Abu Szimbel).

roham túlélői szétszaladtak, ahogy a hettita szekerek észak felé fordultak, és megtámadták az alig egy kilométerre lévő egyiptomi tábornok, ahol az Amon sereg zavarodottan igyekezett hadrendbe állni. A katasztrófa bármikor bekövetkezhetett – ám Ramszesz ekkor csodálatra méltó bátorságról tett bizonyosságot. Ahelyett, hogy visszavonult volna, s magára hagyta volna embereit, hogy fedezzék a visszavonulását, Széthi bátor fia szekérére ugrott és egyenesen a hettita falanxba rohamozott. Aranyozott szekérével a közelharc közepébe vágatott, zavarodottságot, felfordulást okozott az ellenséges sorok között. Bármikor odaveszhetett volna, azonban bátorsága szerencsével párosult. Később azt állította, a karnaki nagy Amon isten védelmezte a csata közben.

A fáraó vakmerőséggel határos bátorsága azonban mit sem ért volna, ha nem érkeznek meg időben Salamon nearim csapatai. Szimürából egy nap alatt eljutottak Kádesig, s a hettita katonákat teljesen váratlanul érte a semmiből érkező izraelita szekerek támadása nyugati irányból.

Megfordult a szerencse: az izraelita gyalogság lerángatta a hettitákat és amorita szövetségeseiket a közelharcba bonyolódott szekerekről, ahogy Bárák is tette egykor, háromszáz évvel korábban Szisera szekereivel. A csata egyértelműen Ramszesz javára billent – mikor sikerült megfékezni a hettitákat, a Rá sereg hadrendbe állt, s késve, de igyekezett bátor királya védelmére.

A hettita roham megtorpant. Három órán belül a meglepetésszerű támadásból teljes megfutamodás lett, Aleppó királya, a hettita szekerek parancsnoka elrendelte a visszavonulást. A birodalom büszkeségét jelentő egységek maradékát az Orontész felé hajtották, ahol aztán még rosszabb

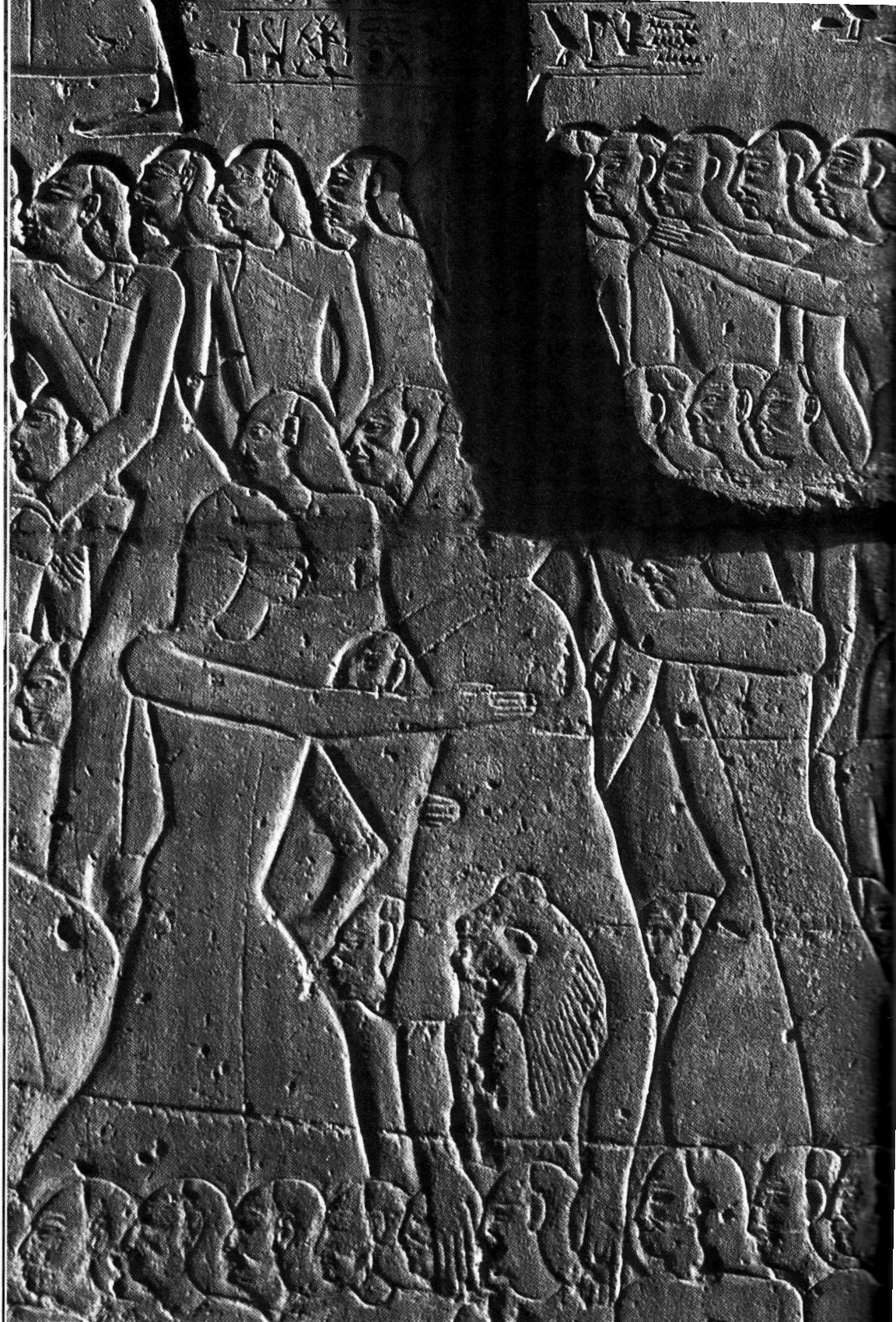

130. kép: Az Orontész vízébe ragadt szekerek, amelyeket tehetetlenül néz Muvatallis gyalogsága a folyó keleti (jobb) partján (Ramesszeum, Luxor).

lett a helyzetük. Muvatallis gyalogosait tartalékolta a folyó keleti partján. Ahelyett, hogy a csatába küldte volna őket a szekereket támogatni, a katonák a helyükön maradtak. Most, mikor a szekerek megpróbálták átkelni a folyón a biztonságot jelentő túlpartra, menekülésüket saját gyalogságuk akadályozta. A járművek és a rajtuk lévő emberek csapdába estek a kavargó vízben, miközben az egyiptomi íjászok sorra lelővöldözték őket. Aleppó királyát félig holtan halászták ki a vízből, számos amorita törzsfőnök sohasem jutott át a túlsó partra, s a legjobb hettita parancsnokok is odavesztek.

Eddigre a Ptah sereg is odaért a csata helyszínére: Egyiptom immár tizenháromezer gyalogossal rendelkezett, további ötezret tett ki a nearim száma. A két sereg megmaradt saját folyópartján, és a csata folytatódott a következő napon, míg végül világossá vált, hogy a hettiták és Egyiptom véres harcban nem tudta eldönteni a csata kimenetelét. Muvatallis tudta, jelentős veszteségeket szenvedett, és Ramszesz magáénak mondja a győzelmet. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, az egyiptomiak nem maradnak örökre Szíriában. Hamarosan kénytelenek visszatérni Kánaánba, a hettiták pedig megőrizhetik az amorita területeket. Ramszesz azért jött, hogy visszafoglalja Kádest és kiűzze Muvatallist Szíriából – egyértelmű, egyik célját sem érte el, s az egyiptomi kliensállamok hamarosan elégedetlenkedni kezdenek, ha megtudják, a fáraó üres kézzel tér vissza a hadjáratból.

A következő két évben nagyméretű felkelés bontakozott ki az egyiptomiak kánaáni uralma ellen. Ramszesz veresége miatt úgy tűnt, Egyiptom sebezhető az északi hettita, arámi erők irányából. Először az egyiptomi ellenőrzés peremén lévő városállamok szakadtak el, ám még a galileai,

jiszreeli városoknak sem kellett sok hozzá, hogy a damaszkuszi REZON király vezette arámiak hatására megtagadják az adófizetést. Egyiptom szövetségeseiként Salamon hatalma igencsak meggyengült.

Belső lázongás

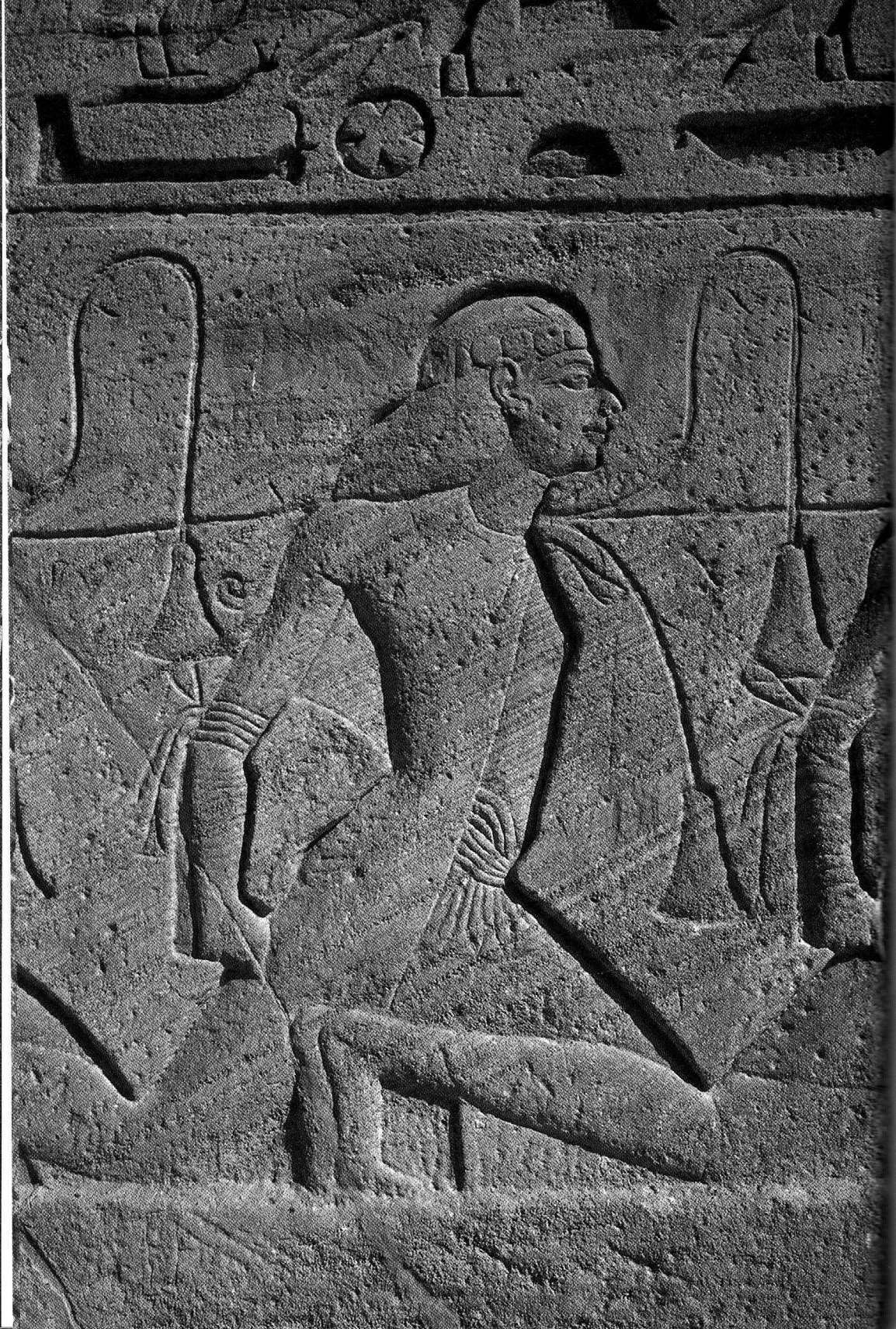
Két évtizedet töltött a jeruzsálemi templom és királyi palota felépítésével, azonban az izraelita király becsvágyának ez sem volt elég. Salamon továbbra sem csökkentette népe terheit – ha lehet, a kényszermunka nagysága még nagyobb lett, ahogy a királyság minden részén új építkezésekbe fogtak. Gézer, Megiddo és Hacor új kapuval, királyi palotával, kormányzói lakhellyel rendelkezett. A jeruzsálemi millót kibővítették, s tervbe vették, hogy széles teraszokkal összekapcsolják Dávid városát a Templom-heggyel. Az emberek elfáradtak és feldühödtek a nehéz teher miatt.

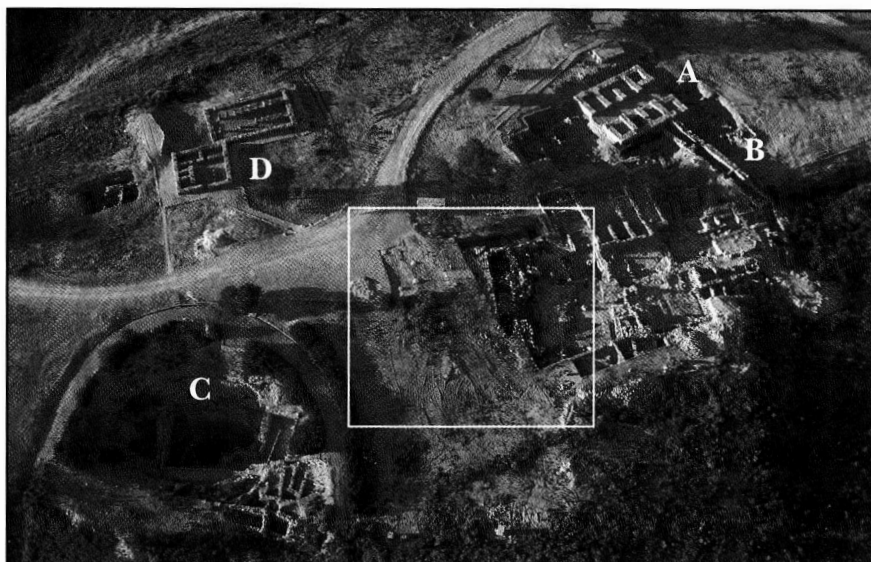
Jerobeám, Nebat fia, a millót építő munkások vezetője Efraim törzséből való erős, lendületes nemes, akit az emberek vezetőjüknek tekintettek. Öt éven belül jelentős politikai személyiség lett Izraelben, a Salamon autokratikus, mohó uralma elleni mozgalom központi figurája. A silói ACHIJA próféta ugyancsak fellázadt Salamon ellen, mert az számos idegen származású felesége kedvéért szentélyeket emeltetett Kamosnak (a moábiták istenének) és Milkomnak (az ammoniták istenének). A szentélyek építése jól felfogott politikai érdekből történt: Salamon ezzel biztosította, az idegen származású királynék otthonukba küldött leveleikben megerősítik a házassági szövetséget, azonban Jahve papjai feldühödtek azon, hogy az állam támogatja idegen istenségek imádatát izraelita földön. Achija vezetésével felbujtották a népet, s Jerobeámot használták fel a lázadás központi alakjának.

Salamon uralkodásának utolsó évtizedében a királyság széthullott. Két veszélyes ellenség jelent meg Izrael keleti és északi határán: az edomita Hadad arra buzdította a Jordánon túli területeken élőket, rázzák le magukról Izrael igáját. A Kr. e. 996-os edomita hadjáratban Dávid hadvezére, Ajab hat hónapot töltött Edom népességének megfélemlítésével, és vérfürdőt rendezett minden egyes településen. A királyi családnak sikerült délre, Egyiptomba menekülnie, ahol Aj fáraó menedéket adott a fiatal Hadadnak. Utódja, Horemheb idején az edomita száműzött király az udvar közkedvelt figurája lett és Mutnedzsmet királyné hűgát vette el feleségül. A Bibliában a fáraó feleségét Tachpenesznak nevezzük, azonban ez csupán az egyiptomi *ta-pa-niszu* („a király embere”) – más szóval Horemheb első felesége – kifejezés hebraizált változata. Mikor Dávid elhunyt és Ajabot megölték Salamon emberei, Hadad arra kérte a fáraót, engedélyezze hazatérését Edomba, hogy talpra állítsa nemzetét. Harminc évvel később Edom

REZON: Kr. e. 992–937. **ACHIJA:** „Jah az én fivérem”.

131. kép (szemben): Aleppó királyát kihalásszák az Orontészből a kádesi csatában.

133. kép: A Hacorban zajló ásatás légi felvétele, amelyen jól látható a nagyméretű KéB II-A palota, amelyet Amnon Ben-Tör fokozatosan tár fel. Az épület belépőcsarnoka a keret jobb oldalán található, míg a palota többi része – amelyet a fénykép elkészülte óta javarészt már kiástak – a föld alatt balra húzódik. Az egész épületen égésnyomok láthatók: (A) VK II-A kapu; (B) VK II-A kazamatafal; (C) vízrendszer; (D) négyszobás ház és istálló a VK II-A időszakból. Az épületet eltávolították a palotából, és itt állították fel, hogy hozzáférjenek az alatta lévő KéB palotához.

királysága ismét megerősödött annyira, hogy megpróbálja elvenni Izrael kezéből a térség irányítójának címét. A válsághelyzetben Hadad igyekezett destabilizálni Salamon államának keleti határát.

A szíriai észak felé Aziru utóda ugyancsak fellázadt. Kr. e. 992-ben Rezon, Eliada fia elfoglalta Damaszkuszt és végzett Aziru fiával, Du-Tesubbal (a bibliai I. Ben-Hadaddal).^{*} Arámiakból kikerült fosztogatói tizenhárom éven át raboltak, garázdálkodtak az északi határon, míg Dávid erői Kr. e. 980-ban elűzték őket. Azonban most, négy évtizeddel később Rezon folytatta a harcot, mivel érezte, Ramszesz kádesi kudarca miatt Salamon hatalma meggyengült. Kr. e. 938-ban megtámadta Hacort és földig égette a palotát, megcsonkította a királyi lakhelyet díszítő egyiptomi stílusú szobrokat, összetörte fejüket, végtagjaikat.

A nagyléptékű salamoni épület maradványait Amnon Ben-Tör, Hacor ásatásának jelenlegi felügyelője tárta fel. A vályogtéglából készült palota

^{*} Du-Tesub feltehetően Mischna – keveréknév –, amely a sumer *dumu* („fiú”) logogram és a hurrita viharisten, *Tesub* nevéből áll. Ben-Hadad a héber *ben* („fia valakinek”) és a szír viharisten, *Hadad* nevéből áll. Mindkét név azt jelenti, „a viharisten fia”.

132. kép (szemben): II. Ramszesz Muvatallis elleni háborújának egyik hettita foglya (Abu Szimbel).

nyílt udvaraival, oszlopos előtereivel és belső termeivel jól érzékelteti Izrael legnagyobb építő királyának valódi helyét. Ugyanakkor Ben-Tor ásatása feltárta a felső halom A területén, a XIII. rétegben lévő királyi palota szándékos lerombolásának nyomait is, Rezon művét. A régészeti leletek között mindent elborító tűzvész egyértelmű jeleire bukkantak, mely megégette a téglákat és megrepszttette az udvarhoz vezető bazaltlépcsőket.

Egykor úgy gondolták, a hacori XIII. réteg leégése Józsue műve volt, amikor Kr. e. kb. 1200-ban (hagyományos korszakolás) lemészárolta a népességet és felgyújtotta Jabin városát. Azonban a palota pusztulásánál talált cserépanyagból Ben-Tor felismerte, Hacor késő bronzkori bukása valamivel korábban, a XIX. dinasztia első korszakában – I. Széthi vagy II. Ramszesz első évei – történt, Kr. e. 1280 táján (hagyományos korszakolás szerint). A hagyományos felfogás szerint, amelyben a hódítás a tizenharmadik század végén zajlott le, vagyis a XIX. dinasztia végén, Hacort már egy évszázada lerombolták, amikor a feltételezés szerint Józsue és az izraeliták megérkeztek erre a területre. Akárcsak Jerihónál, Hacornál sem beszélhetünk virágzó városról, „minden királyságok fejé”-ről, amelyet Józsue elpusztíthatott a vaskor elején, az izraeliták érkezésekor.

Az Új Kronológia szerint Salamon utolsó éveiben járunk, amikor Rezon rátör Galileára (Kr. e. kb. 938). Hacor régészeti története felkavaró képet fest az északon zajló rombolásról, miközben az öreg király saját maga nagyságát hirdető építkezésekkel foglalkozott az ország fővárosában. Nyilvánvaló, hogy Salamon kezéből lassan kicsúszott az apja, Dávid által létrehozott királyság irányítása.

A problémák jelentős feszültséget keltettek az izraelita állam központi területein. A törzsi népességet arra kényszerítették, díszítse a birodalmat, miközben a királyság, amely még mindig csupán hetven éve létezett, bomlásnak indult. Hétköznapi szemlélődő számára semminek sem volt értelme Salamon izraelita Camelot-jában.

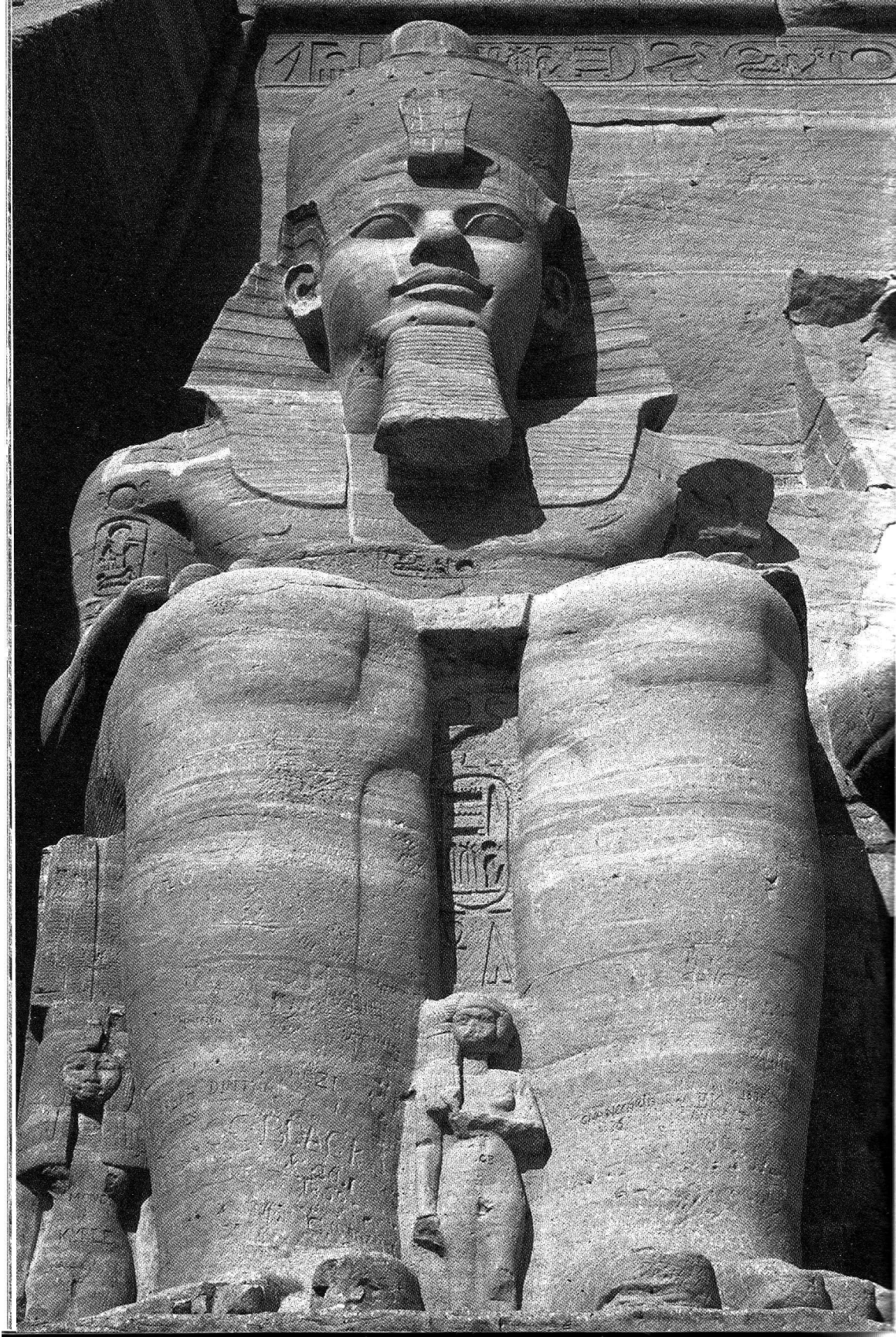
Achiја és a papok felszították a kényszermunkára vezényelt emberek ellenkezését és elégedetlenségét. Arra buzdították a karizmatikus Jerobeámot, álljon a Salamon hatalma elleni felkelés élére, és az ország egésze fellázadt. A király nearim csapatait küldte ellenük, akik hamar elfojtották a lázadást, azonban Jerobeámot nem sikerült elkapniuk. A felkelés vezetője a Földközi-tenger partjára menekült, onnan Egyiptomba hajózott, ahol – akárcsak az edomita Hadadot – politikai menekültként fogadták.

Jerobeám Kr. e. 937 tavaszán érkezett Per-Ramszeszba (Avarisz), II. Ramszesz udvarába, épp akkor, amikor a fáraó hadjáratot tervezett, amelyvel végleg pontot tesz a birodalom északi részén uralkodó általános zűrzavarra. A hetvenedik évét járó Ramszesz nem volt abban a hangulatban, hogy bizonytalan lábakon álló izraelita szövetségese kedvében járjon és kiszolgáltassa neki Jerobeámot, hogy a király kivégeztethesse. A térség stabilitása és az egyiptomi stratégiákat foglalkoztató lázongás mellett keveset számított, hogy három évvel korábban Salamon elit egységei mentették meg a fáraó becsületét Kádesban, sőt Ramszesz immár úgy tekintett

Jeruzsálemre és nagyra törő királyára, mint a probléma szerves részére. A gondok gyökere Dávid koráig vezetett vissza, mikor az izraeli király lemészároltatta, sanyargatta a szomszédos népeket, akik most igyekeztek kiegyenlíteni a számlát. A fáraó ezért a Salamonnal ellenségeskedő népszerű izraelita vezér érkezésében lehetőséget látott, hogy megossza az izraelita királyságot, és ezzel Jeruzsálem elszigetelődjön. Ám ennek várnia kellett addig, míg meghal a jelenlegi király és megkezdődik az öröklési harc.

134. kép (következő lapon): II. Ramszesz egyik monumentális szobra, amely a núbiai Abu Szimbel sziklába vájt templomának homlokzatát díszíti.

Ötödik rész

Két királyság

Tizenhatodik fejezet

A SZAKADÁS

(Királyok I. könyve 12:1-től Királyok II. könyve 16:34-ig, illetve
Krónikák II. könyve 10:1-től Krónikák II. könyve 16:14-ig)

*Jerobeám és Sisák – Salamon templomának kifosztása – A júdai Aza – Omri
és Ahab háza – A XIX. dinasztia összeomlása Egyiptomban – A bronzkor vége*

A történet

Salamon halálával az izraeliták történetének új időszakához érkezünk, amelyet a tudósok a megosztott királyság korának neveznek, amikor Izrael egységes állama egyszerre két királyságra vált szét a Kr. e. 931-ben bekövetkezett „szakadás” után. A következő két évszázadban az északi királyságot, Izraelt – amely a tizenkét törzsből tízet egyesített területén – Tírca és Szamaria városából vezették a királyok, míg ez utóbbit Kr. e. 722-ben elfoglalták az asszírok, s a királyság lakosságát elvitték Asszíriába. A déli királyság, Júda még százharmincöt évig fennállt, mielőtt II. Nabú-kudurri-uszur Kr. e. 587-ben kifosztotta volna Jeruzsálemet, lakosságát pedig áttelepítette volna Babilonba.

A korszak összetett politikáját a szakadással kezdjük, mikor először neveznek meg pontosan a Bibliában egy fáraót.

Rechabeám királyságának 5. évében történt, hogy Sisák, Egyiptom királya felvonult Jeruzsálem ellen. Elvitte a kincseket az Úr templomából, s ugyanígy a királyi palota kincseit is elvitte, s egyáltalán, mindent elvitt. Az aranypajzsokat is elvitte, amelyeket Salamon veretett. (1Kir 14:25–26)

Azonban az egyiptomi király bibliai neve messzevivő félreértésekhez vezetett az ókorral foglalkozó tudósok körében, amely – nézetem szerint – a bibliai elbeszélés történetiségéhez kapcsolódó összes probléma alapja. A levantei régészet és – számos könyvben és ismeretterjesztő műsorban vizsgált – az

135. kép (szemben): Kánaán dombvidékének egyik meg nem nevezett városa, amelyet II. Ramszesz és az egyiptomi sereg ostromol. Talán Rechabeám Jeruzsáleme (Abu Szimbel).

őtestamentumi történet közötti átfogó, kielégítő szintézis hiánya végső soron egyetlen történelmi szereplő, a Salamon jeruzsálemi templomának kincseskamráját kifosztó egyiptomi fáraó hibás azonosításának köszönhető.

Sisák fáraó

A fáraót, akit a Biblia Sisáknak nevez, az elmúlt százhetven évben a XXII. dinasztia alapítójával, I. Sesonk Hedzsheperrével azonosítottak. Elsődleges bizonyítéknak a névhasználatot tartották, valamint az a tényt, hogy Sesonk feljegyzett egy kánaáni hadjáratot a thébai Karnak-templom falára. Azonban dr. John Bimson sikerrel bizonyította, hogy Sesonk katonai tevékenysége nem egyezik Sisák hadjáratának bibliai leírásával az 1Kir 14: 25–26. és 2Krón 12:2–9. versekben. A karnaki bubaszi kapu feliratából világos, hogy Sesonk északon hadakozott Izraellel, míg a bibliai Sisák Izrael szövetségeseiként Júdat támadta meg délen. Sesonk észak felé menetelt, elhagyta Jeruzsálemet, míg Sisák megostromolta a várost és kifosztotta Salamon templomát.

Sesonk nem sorolja fel Jeruzsálem nevét azok között a városok között, amelyeket érintett hadjárata: holott a bibliai Sisák Kr. e. 927-ben kifosztotta a várost a bibliai kronológia szerint. Ezenfelül I. Sesonk fáraó Búbloszban talált szobormaradványán az egyiptomi királyi kartus mellett ott szerepel az egyik búbloszi uralkodó, Abibaál neve is. Az asszírjai III. Tukulti-apil-Ésarra (Kr. e. 744–727) feljegyzései szerint Abibaál harmadízigleni utóda – Sipitbaál (asszír: *Sibitibiili*) – Kr. e. 737-ben uralkodott Búbloszban. Az évszámtól visszafelé számított harmadik-negyedik nemzedékkel legkorábban Kr. e. 820-hoz jutunk Abibaál, s így I. Sesonk uralkodásának idejére. A Kr. e. IX. században uralkodó Sesonk fáraó tehát nem lehetett azonos a bibliai Sisákkal, aki a Kr. e. X. század utolsó negyedében prédálta fel a jeruzsálemi templomot... hacsak nem uralkodott száz évig!

I. Sesonkot lehetetlenség a Biblia egyiptomi „Sisák király”-ával, Salamon templomának kifosztójával azonosítani. Az Új Kronológia szerint a Sisák néven megjelenő történelmi figura nem más, mint II. Ramszesz, akinek becenevét – Szüsza (sémi nyelven Sisa) – szelvényben-hosszában használták Egyiptomban és Kánaánban, ahol az olyan föníciai városokat, mint Szumur (egyiptomi *Szimüra*) a leghíresebb katonakirály nevében – „Szüsza (X erőd/város)a” – emlegettek.

II. Ramszesz volt talán a legnagyobb egyiptomi fáraó: országok meghódítója, Egyiptom legnagyobb építészeti csodái közül jó néhány az ő nevéhez fűződik. A klasszikus korban őt tartották az ókori világ legünnepelebb királyának. A görögök és a rómaiak Szeszóóizisznak vagy Szeszósztrisznek

136. kép (szemben): I. Oszorkon, I. Sesonk fiának szobra, rajta föníciai írással Búblosz királyának neve: Elibaál, Abibaál fia. Ennek értelmében I. Oszorkon Kr. e. kb. 800-ban uralkodott (Louvre Múzeum).

hívták népszerű neve, Szüsza után. Az egyiptológusok gyakorta felfuvalkodtnak állítják be, olyan királynak, akinek nem volt más célja, mint saját nagyságát hirdetni. A bibliai történészek is előnytelenül állítják be a kivonulás főgonoszaként: ő a nyakas fáraó, aki nem engedi el a népet. Azonban „Szüsza” fáraót az ókori világ háttéré előtt szükséges szemlélni, ahol a nagy emberek becsvágyuk, akaratauk révén uralkodtak a birodalmak felett. Az ókorban az egyes ember valóban megváltoztathatta a világot, amiben élt. Nagy Ramszesz egyike volt ezeknek az embereknek, s úgy gondoskodott róla, a történelem megemlékezzen királyságáról, hogy az Egyiptomban emelt épületek összes felületére feljegyeztette tetteit. A csatajelenetekre felírta összes nevét és címét: Uszermaatré-szetpenré Ramszesz-Meriamon (kiejtése nagyjából: *Vasmuárja-satanpnárja Rjamasesa-Mijamana*), azonban a nép csak Szüszaként emlegette, s ez a név került át a legendákba Szeszoózis, Szeszosztrisz alakban.

Peter van der Veen felvetése szerint a Szüsza név sémi nyelven Süsának hangzott, mivel az egyiptomi „sz”-et megfeleltették a héber „s”-nek (*sín*). Az akkád esetében elterjedt gyakorlat volt ez – akkádul a Ramszesz nevet Rjamasesának írták át –, és a héberben is akad rá példa. Például az egyiptomi Mósze becenév (a kivonulás hőséneke hagyományos neve) héberül Móse. Ugyanígy a Filiszteiában lévő Askelón városa is a Bibliából veszi mai nevét: azonban az egyiptomiak Aszkelannak nevezték. Ezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy az egyiptomi Szüszát a sémi nyelvet beszélő kánaániták Süsának ejtették. Peter van der Veen a bibliai Sisák nevében szereplő ráadás „k”-ra (*qof*) is magyarázatot ad: idegen nevet hebraizáltak – a Bibliában gyakorta előfordul ilyesmi –, s a fáraó becenévét héber szóvá torzították, amely a *sakak* igéből („[földre] hullani”, akkád *sakaku*) ered. A bibliai író ezzel Ramszesz nevét (Süsa) „fosztogató” alakban (Süsák) használja, hogy jellemezze, mit tett a király Jeruzsálemmel. Mikor Jeremiás próféta megjósolja, hogy II. Kürosz perzsa király Kr. e. 539-ben elfoglalja Babilont, a várost „Sisák”-nak hívja, mert Babilon II. Nabú-kudurri-uszur idején, Kr. e. 587-ben kifosztotta és lerombolta Júda fővárosát.

Hogyan? Hát elfoglalták s meghódították az egész világ büszkeségét? Mi az? Hát Sisák (ti. Babilon) borzalommá lett az összes nép előtt? (Jer 51:41)

Jeruzsálemet kétszer fosztották ki. A két alkalom között háromszáznegyven év telt el, s mind a kettő vezetőjére Sisák/Sesákként hivatkoznak! Nevezhetjük-e ezt véletlennek?*

* Fontos megjegyezni, hogy a *sakak* igét (héber *sqq*: „fosztogatni”) két *qoffal* írják, míg a Jer 25:26. és 51:41. versben olvasható Sisák névben – amely az AT-BaS szójátékon alapul – *kaf* szerepel, s így – ahogy M. Garsiel rámutatott – talán a *sakak* igéből (héber *shk*: „méréskel”) ered. Ugyanakkor E. Clancy [*JOT* 89 (1999)] a Jeremiásnál szereplő Sisákot „pusztító”-nak olvassa. Jeruzsálem két kifosztója – az egyiptomi és a babiloni – nevét feltehetően egyszerű panomáziával, vagyis kiterjesztett alliterációval kötötték össze.

Ramszesz, Jeruzsálem kifosztója

II. Ramszesz tizenhét éve ül Egyiptom trónján. Kr. e. 927-et írunk, s tizenkét év telt el a kádesi csata óta. Egyiptom ázsiai birodalmára komoly nyomás nehezedik az északi hettita–arameus szövetség felől. A Kánaán déli részén található városállamok vezetői nyugtalanok voltak, mivel érzékelték a politikai változásokat. Ramszesz uralmának hetedik évében (Salamon 35. éve) nagyméretű felkelés tört ki az egyiptomi uralom ellen. A fáraó azonnal hadjáratra indult, hogy megfékezze a lázadást, és helyre tegye rakoncátlanodó alattvalóit – a harc a nyolcadik évre is áthúzódtott. Ezek után Ramszesz nekilátott a külpolitika átalakításának, hogy az egyiptomi jelenlét érezhetőbb legyen a térségben. Többé nem a királyi alattvalók voltak Egyiptom egyedüli szemei és fülei a birodalom északi részében. Ramszesz katonai helytartókat telepített az olyan stratégiai jelentőségű városállamokba, mint Gáza (a partvidék déli részén), Bet-Seán (a Jiszreel-völgyben), Zaretan (Tell esz-Szajdije a Jordán völgyében), Kamidi (Kamid el-Lóz a Bekaa-völgyben) és Szimüra (Tell Kazel a főníciai tengerparton), és helyőrségekkel védte őket. Azonban az alattvalók nyugtalansága továbbra sem szűnt meg. Az egyik legnagyobb probléma az izraeli helyzet volt, ahol a korábbi megbízható politikai partner, Salamon megöregedett, és – ami még ennél is fontosabb – kicsúszott kezéből azoknak az Izrael alá tartozó területeknek az irányítása, amelyeket még Dávid foglalt el fél évszázaddal korábban.

A damaszkuszi arámiak REZON király vezetésével éveken át fosztogatták Galileát, még Hacort is kirabolták. A Jordánon túli területek is elszakadtak Salamon országától, s többé nem voltak hajlandók adót fizetni. Salamon ennek ellenére tovább költötte az állami bevételeket a nagyszabású építkezésekre ahelyett, hogy katonáit egyiptomi szövetségesei érdekeinek megfelelően az északi és a keleti határ védelmére rendelte volna. Így amikor Kr. e. 937-ben a kellemes beszédű, karizmatikus Jerobeám menekültként megjelent a fáraó udvarában, hogy menedékre leljen Salamon zsarnoksága elől, Ramszesz benne látta az izraeli trón örökösét, olyan alattvalót, aki hűséges marad Egyiptomhoz, s talán sikerül stabilizálnia a helyzetet: legalább északon, ahol továbbra is nagy politikai befolyása volt a törzsek között. Jerobeámnak sikerült meggyőznie Izrael legerősebb szomszédját és szövetségését arról, ő a megfelelő ember, aki visszaszerezheti az emberek bizalmát, s ezzel megerősítheti a fáraó ellenőrzését a térség felett.

Mikor Kr. e. 931-ben Salamon meghalt, Ramszesz elküldte Jerobeámot, hogy egyiptomi támogatással szerezze meg magának a trónt. Szichemben nagy törzsi tanácskozást tartottak, ahol a negyvenegy éves Rechabeámnak, Salamon ammonita ágyasától, Naamától született fiának ajánlották fel Izrael királyának címét, s cserébe azt kérték, könnyítsen azokon a terheken, amelyeket apja rakott a nép vállára. Jeruzsálem új királya ezt elutasította, s bejelentette, nem lesz apja alattvalóinak szolgálja, s megemeli a munka-

mennyiséget. Amikor ezt meghallották, az izraeliták túlnyomó többsége elhagyta a gyűlést, és nem volt hajlandó hűséget fogadni Salamon fiának és örökösének. Így történt, hogy az öntelt új király ostobaságából szakadás következett be Izrael királyságában, mivel nem hallgatta meg az emberek jogos kifogásait.

Rechabeám visszatért délre, hogy Júda és Benjamin törzsének területe felett uralkodjon a fővárosból, Jeruzsálemből, míg I. Jerobeámot felkenték királynak, hogy uralkodjon a többi törzs felett az efraiták területén lévő új fővárosból, TIRCA-ból. Az izraeliták egységes királyságának időszaka – alig nyolcvanegy év után – véget ért, s két törzsi királyság osztozott az Ígéret Földjén.

Jerobeám felismerte, hogy mindaddig, amíg az izraeliták hitének központja a jeruzsálemi templom marad, az északi törzsek királyaként könnyen megdönthetik hatalmát. Ezért Izrael új királya két aranyborjút készíttetett, hasonlóakat ahhoz, amelyet Áron öntetett a Sínai-hegy lábánál. Ebben az esetben az ökrök a régi istent, Elt képviselték, akit az izraeliták még mindig tiszteltek.* Az aranybikákat Bételben („El háza”), és Dán északi városában állították fel, hogy a népesség tisztelettel járulhasson eléjük: nyilvánvalóan azzal a szándékkal készültek, hogy csökkenjen a régi fővárosban lévő Jahve-templom felé induló zarándokok száma.

Mivel északi ellenfelét Egyiptom támogatta, Rechabeám féltette jócskán összezsugorodott királyságát. Izrael északi határát feltehetően sikerül megvédenie: de mi történik akkor, ha a hatalmas Ramszesz vagy filiszteus szövetségesei megtámadják délről? Jeruzsálem királya azonnal nekilátott erősíteni a Júda nyugati és déli határán található városokat, hogy felkészülten várja a fáraó katonáit. Minden egyes várba egyik fiát küldte parancsnoknak, a honvédeket pedig fegyverrel és élelemmel is ellátta. Mint kiderült, Rechabeám jogosan aggodott.

Kr. e. 927-ben – Rechabeám uralkodásának ötödik évében – Ramszesz harmincezer egyiptomival, kusitával és líbiaival indult el a Sínai-félsziget irányába (a Bibliában szereplő hatvanezernél is több katona kétségkívül túlzás). Először Askelón városát foglalta el, majd elindult a szárazföld belseje felé, hogy visszafoglalja Gézer városát, amelyet még Horemheb adott jegyajándéknak Salamonnak, mikor az izraeli király elvette lányát feleségül. Júda megerősített városai egymás után estek el, míg két héttel később II. Ramszesz már Jeruzsálem kapuja előtt állt aranyozott szekeren.

Amikor Rechabeám uralma megszilárdult és megerősödött, elhagyta az Úr törvényét, és vele egész Izrael. Mivel elpártoltak az Úrtól, Rechabeám király ötödik esztendejében felvult Sisák, Egyiptom királya Jeruzsálem ellen ezerkétszáz har-

TIRCA: Tell al-Farah északi része.

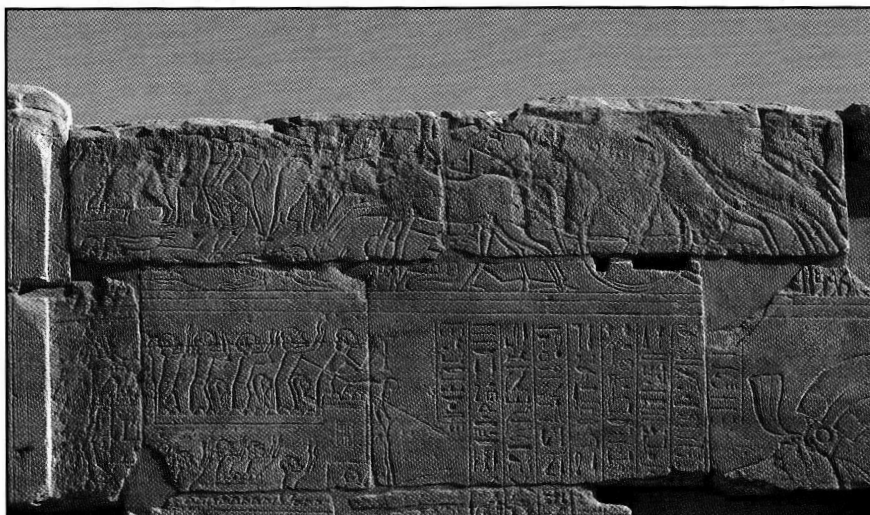
* A korszak számos neve igazolja ezt, mivel az *-el* végződést tartalmazzák, pl: Sámuel, Otni-El.

ci szekérrel és hatvanezer lovassal. Tömérdék népség jött vele Egyiptomból: líbiaiak, szukiak és kusiak. Elfoglalta a Júdában levő megerősített városokat, és egészen Jeruzsálemig eljutott. (2Krón 12:1–4)

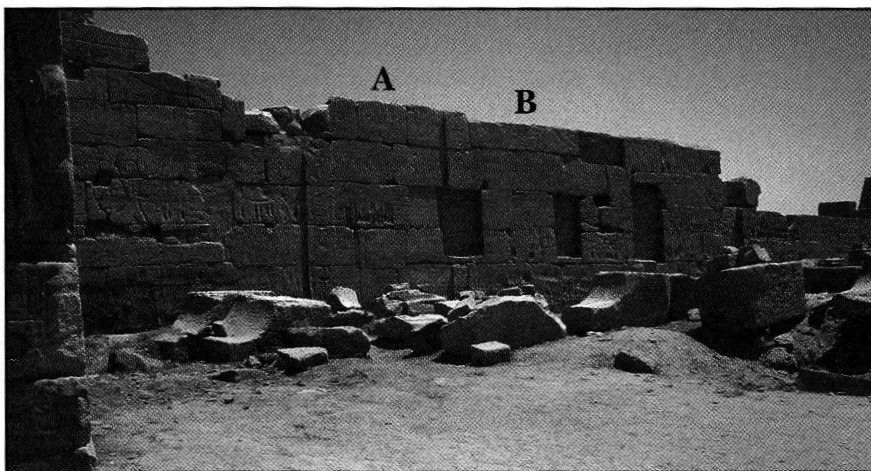
Rechabeám semmit sem tehetett. Megadta magát. Jeruzsálem királya irgalomért könyörögve kinyitatta a város kapuit, hogy fogadja a fosztogatni érkező egyiptomiakat. Ramszesz katonái elvitték a palotából Salamon aranyozott pajzsait, eltávolították a trónust borító finom elefántcsont-faragásokat, majd felmentek Jahve szentélyébe, a Templom-hegyre, és elvitték Izrael istenének kincseit. Szerencsére Dávid városának kifosztása elég időt hagyott Jahve papjainak, hogy elrejtsek a szövetség ládáját: ez volt az egyetlen kincs, amely nem indult útra Per-Ramszeszbe, a Nílus deltájának keleti részébe.

A fáraó elhagyta Jeruzsálemet és észak felé indult, hogy elfoglalja a lázadó Jenoám várost, közben hosszú, erősen védett karaván indult Egyiptomba: így vitték Salamon Jeruzsálemének gazdagságát Per-Ramszeszbe. Az aranyozott pajzsokat beolvasztották és vastag aranylemezeket készítettek belőlük: ezekkel fedték Ramszesz gazdagon díszített palotájában a trónterem padlóját. Izrael meghódítását feljegyezték a falra Karnakban, a Ramszesz uralmának huszonegyedik évében kötött hettita egyezség mellé.

A megcségyenült, életéért rettegő Rechabeámot arra kényszerítették, tegyen hűségesküt az egyiptomi fáraónak, ha Júda királya kíván maradni. A déli királyságot nemcsak aranyától, hatalmától is megfosztották, így az

137. kép: II. Ramszesz hettita egyezményét ábrázoló karnaki domborművének részlete, a két jobb felső kötőmb. Askelón ostroma felett aprócska – izraelita – szekeret láthatunk, amint II. Ramszesz szekere eltíporja. Az izraeliták egészen Salamon koráig nem rendelkeztek harci szekerekkel, ami azt bizonyítja, hogy II. Ramszesz nem lehetett a kivonulás fáraója.

138. kép: A hettita egyezség fala – más néven askeloni fal – Karnakban. Az egyezség (A) a két központi pilaszter között látható, míg az izraeli kötömbök (B) a jobb oldali pilaszter mellett vannak.

északi királyság, Izrael lett a kánaáni dombvidék meghatározó ereje. I. Jerobeám élvezte az egyiptomi XIX. dinasztia támogatását és szoros kapcsolatot tartott fenn a parton és a Jiszreel völgyében található kereskedelmi hálózatokkal, s több mint egy évtizedig virágzott országa, míg Rechabeám királysága, Júda politikai szempontból jelentéktelen állam lett.

Tizenhét évnyi uralkodás után Rechabeám Kr. e. 914-ben hunyt el, s a júdai trón fiára, ABIJÁ-ra szállt. Jeruzsálem új királya azonnal megindult északra, hogy harcba szálljon vetélytársával, s a két hadsereg Cemarájim hegyén ütközött meg egymással, Szichem közelében. Abija erői győztek, s visszaszorították Jerobeámot Tirca irányába. A júdai katonák elfoglalták Bételt, s ledöntötték Jerobeám aranyborjúját. Elfoglalták Jesana és Efron városát is, ezzel Benjamin törzsének területe megnövekedett északi irányban. Az izraeli I. Jerobeám hatalma megingott a váratlan katonai vereség hatására, ám további három évig uralkodott még, mielőtt fia, Nadab Kr. e. 911-ben átvette volna a trónt. Abija rövid, de sikeres uralma egy évvel korábban ért véget, helyébe fia, AZA lépett, aki hosszú ideig ült a déli trónon és Júda leghatalmasabb királyai között tartják számon.

Kr. e. 910-ben – Aza uralmának harmadik évében – az izraeli Nadabot meggyilkoltatta Bása (Achija, a silói próféta fia), és elfoglalta a trónt. Első tetteként lemészároltatta I. Jerobeám leszármazottait, így az északi királyság első királyának dinasztiája néhány nap alatt megsemmisült. BÁSA huszonnégy évig uralkodott Tircából.

ABIJA: „[mennyei] atyám Jah”, 2Kir 15-ben Abijam. **AZA:** Kr. e. 912–872.
BÁSA: Kr. e. 910–887.

Aza, Júda királya

Aza Jahve jámbor követője volt. Leromboltatta az összes szentélyt, amelyet más istennek szenteltek: ezekből Rechabeám uralkodásának idején jó néhányat építettek. Az Asera-rudakat – a szent fák jelképeit –, amelyek Baál feleségét képviselték, ledöntötték. Aserát később Jahvéhoz kapcsolták a júdai népi vallásosságban. Az egyszerű emberek – a papság felső rétegével szemben – természetesnek vélték, hogy istenüknek felesége legyen, mint ahogy az ókori világ összes többi férfiistenének. Ugyanakkor Asera azonos volt Asztarte/Astaróttal, s így a mezopotámiai Istárral: Jahve monoteisztikus hitének papi hierarchiája irtózott tőle.

Baál („Úr”) volt a Közel-Kelet legnépszerűbb istene. Vihar-isten volt és harcos, akit a múlt legendás hősi királyának tartottak. Baáltól pontosan azért irtóztak az izraelita papok, mert ember volt, akit isteni rangra emeltek. Véleményem szerint ez az egyetemes isten, akit „Úr” néven emlegettek, El fiaként nem volt más, mint a hatalmas vadász és harcos, Nimród, a Föld első uralkodója. Mint azt a negyedik fejezetben láthattuk, az uruki első dinasztia királya építtette Babel tornyát, ő alapította Assúr és Ninive városát. Az asszírok Ninurta néven ismerték; a babiloniaknak Marduk volt. Isteni felesége Inanna volt, más néven Istár, aki Kánaánban az Asztarte nevet viselte: ő volt a Bibliában szereplő Astarót, Asera.

Aza tíz éven át (Kr. e. 912–903) békében uralkodhatott összetűzés nélkül. Ennyi idő elég volt ahhoz, hogy újjáépítse azokat az erődített városokat, amelyeket Ramszesz/Süsa lerombolt, és a júdai hadsereg ismét visszanyerte régi erejét. Az ötvenes éveiben járó, uralkodásának negyvenkettedik évét töltő Ramszeszt figyelmeztették az új veszedelemre. Kusita és líbiai zsoldosokból álló haderőt állított össze az ugyancsak kusita Zerach parancsnoksága alatt, és elindította, hogy megtörje Júda katonai erejét. Azonban Júda ez alkalommal is megfutamította ellenfelét – most Maresánál –, és egészen a tengerparton található Gerár városáig üldözték a kusitákat, útközben kifosztva a környéket. A nagy és hatalmas Egyiptomot megalázták. A fáraó többé nem zaklatja Jeruzsálemet és királyait.

Aza ezzel minden szomszédjának megmutatta erejét, s ennek köszönhetően még tizenöt évnyi béke és biztonság lett a jutalma. Azonban Kr. e. 887-ben az izraeli Bása Júda ellen vonult, s Rámánál vert táborn. Nyilvánvaló volt, a készülődés Aza ellen irányul, aki ahelyett, hogy ellentámadást indított volna, megvesztegette a damaszkuszi I. BEN-HADAD-ot, hogy mondja fel szövetségét Izraellel, s fossza ki Dánt, Ijont, Abel Bet-Maachát: az egész galileai vidéket. A terv bevált: Bása odasietett, hogy szembenézzen az arámiakkal, s feladta a stratégiai fontosságú Rámát. Aza katonái kivonultak Jeruzsálemből és lerombolták az erődítéseket, a köveket pedig elvitték Gebába, Saul egykori otthonába, illetve Micpába.

A Ben-Hadad és a damaszkuszi arámiak elleni harcban Bása hamarosan odaveszett, s még ugyanabban az évben fia, ELA lett a király. Szamaria új királya alig két évig ült a trónon, mivel Zimri, a harci szekerek parancsnoka meggyilkolta. A király a „palota udvarmesterének”, egy Arsza nevű szírnek a házában lakomázott, aki minden bizonnyal benne volt az összeesküvésben, s mikor Ela már eleget ivott, Zimri belépett a szobába és agyonütötte. Hamar elterjedt a hír, hogy Ela meghalt és Zimri uralkodik most az északi királyság felett. A hadsereg éppen a filiszteusok kezében lévő Gibbeton városát ostromolta – az izraelita harcosok azonnal saját parancsnokukat, Omrit tették meg királyuknak, s Tircába vonultak, hogy kérdőre vonják a gyilkost. Mikor Zimri látta, nincs esélye ellenük, magára gyújtotta a királyi palotát – csak hét napig uralkodott.

Az északi királyságban politikai zavarok dúltak. Polgárháború tört ki, mivel a lakosság egyik fele Omrit, a másik fele egy másik nemest, Tibnit szerette volna a trónon látni. Három évbe telt, hogy eldőljön a kérdés: Tibnit megölték és Omri lett az északi királyság kizárólagos uralkodója. Néhány évvel később (Kr. e. 881) Izrael fővárosát Tircából áthelyezte SZAMARIÁ-ba – a város a központi dombvidék nyugati részén feküdt, a Földközi-tenger partja közelében.

Omri háza

Júda királyának, Azának 31. esztendejében Omri lett a király Izraelben, tizenkét évre. Hat esztendeig uralkodott Tircában. Aztán két ezüst talentumon megvett Szemertől egy dombot. Megerősítette a dombot, majd a várost, amelyet épített, Szemernek, a domb tulajdonosának nevére elnevezte Szamariának. Omri azt tette, ami gonosznak számít az Úr szemében; rosszabb volt, mint elődei. Egészen Nebat fia, Jerobeám nyomába lépett, a bűn útjára, ahova az Izrael vezetett, amikor is mihaszna bálványokkal ingerelték az Urat, Izrael Istenét. (1Kir 16:23–26)

Nagyjából ennyit tudunk a Bibliából arról az uralkodóról, aki az északi királyság új fővárosát megalapította. Omri neve azonban szerepel a híres Mesa-feliraton (lásd a következő fejezetet). Innen tudjuk, hogy visszaszerelte Moáb földjét Izraelnek, azonban uralkodása végén a moábiták újból függetlenedtek. A bibliai elbeszélésben Omri egyetlen katonai tetteréről sem hallunk, mivel a szöveg inkább azzal foglalkozik, hogy az izraelita királyokat szapulja, amiért nem tartották magukat Jahve tiszteletéhez. Ennek következtében Izrael leghatalmasabb uralkodói közül néhányra alig fordít figyelmet a Királyok és a Krónikák könyve.

ELA: Kr. e. 887–886. **SZAMARIA:** későbbi római Szebaszesz.

139. kép: A VK II-A-ból származó fal, az I. szamariai korszak maradványa. Az Új Kronológiában immár nem Omrihoz, hanem II. Jerobeám uralkodásához kapcsolódik.

A „Szemer dombján” (Szamaria) végzett ásások során kora bronzkori kerámiaanyag került elő, amelyet nagy szünet után kora vaskori cserepek követtek, ami arra utal, újból laktak a dombon. A vaskor I-A kerámiaanyagot a vaskor II-A időszakra datált épületegyüttes árkában találták, amely akkor készült, amikor a helyet megtisztították és elegyengették a királyi lakhely építéséhez. Az Új Kronológia szerint ez a palota II. JEROBEÁM műve, így a vaskor I-A kerámiaanyag a domb első lakóitól származik, OMRI korából. Nézetem szerint a régészek még nem tárták fel palotáját, amely a domb keleti részén, az olajfaültetvények alatt található.

Omrit fia, Acháb követte a trónon a júdai Aza királyságának harmincnyolcadik évében. Izrael új királya egy föníciai királylányt, Jezebult (bibliai Izebel), a szidóni Ittobaál (bibliai Etbaal) király lányát. Izebel az Ótestamentum egyik hírhedt női szereplője, akit szajhának, elvtelen csábítónak állítanak be: ellentéte mindannak, amilyennek egy izraelita nőnek kell lennie. Acháb föníciai királynőjét természetesen Jahve később élt júdai papjai festették le ilyen sötét színekkel, akik az északi királyság udvarát ért minden idegen befolyást hibásnak és rossznak értékelték. Izebel sorsát – saját szolgálói kidobták az ablakon – méltó büntetésnek tartották, amiért megrontotta Izrael királyságát. A föníciai királylány vezette be Baál tiszteletét a szamariai udvarba. A király még templomot is emeltetett Baálnak, s Asera-oszlopot is állíttatott Baál felesége tiszteletére. A szidóni Ittobaál nemrégiben megkaparintotta a szomszédos Türosz városát, így ő uralko-

dott Fönícia egész déli része felett: a házassággal Omri hatalmas szövetségesre tett szert Izrael északi határán.

Omri meggyőzte Júda következő királyát, Aza fiát, Jehosafátot, hogy fogadja el Izebeltől született lányát, Atalját a trón várományosa, Jorám feleségeként. Izrael és Júda békéjét így házassággal is megerősítették.

A házassági szerződések – Acháb és Izebel, illetve Atalja és Jorám között – megerősítették Acháb politikai helyzetét. A királyság biztonságos északnyugati és déli határa biztosította, hogy Izrael részesedik a földközi-tengeri kereskedelmi útvonal és az arábiai fűszerútvonal javaiból. Acháb hamarosan a térség leggazdagabb és leghatalmasabb uralkodója lett, s így nagy hadsereget állíthatott – kétezer harci szekér és tízezer gyalogos – északkeleti határa védelmében. Egy ideig úgy tűnt, működik ez az elképzelés, ám – ahogy nemsokára látjuk – a Közel-Keleten elemi erejű változások indultak meg, olyan változások, amelyek Acháb királyságának peremén megbontják a stabilitást, a damaszkuszi arámi királyok óriási pusztítása nyomán az izraelita menekültek megindulnak az ország első területei felé.

Beteljesült átok

ACHÁB huszonhárom éves uralma alatt történt, hogy Jerihó romjain a bételi Hiel törzsfőnök *végleges* települést hozott létre. A Levante évszázados szokásának megfelelően Hiel szertartásosan feláldozta legidősebb és legfiatalabb fiát, Abirámot és Segubot, hogy az alapozásba helyezett testekkel biztosítsa a királyi palota és a város kapuja szilárdságát. Jósue átka, amelyet öt évszázaddal korábban mondott Jerihó füstölgő romjaira, beteljesedett.

Átkozott, aki belefog, hogy újjáépítse e várost! Rakja az alapot elsőszülöttjére, kapuit állítsa legkisebb gyermekére!
(Józs 6:26)

Hiel új városa a régészeti anyagban megjelenő vaskori kerámiákhoz tartozik. A várost innentől kezdve egészen a bizánci időkig lakják. Most, hogy a Szentföld régéztani korszakolása összhangba került az Új Kronológia történeti idővonalával, s így a bibliai történettel, Tell esz-Szultán (Jerihó romjai) régészeti leletei pontosan megfelelnek a Bibliából kiolvasható eseményeknek.

Először a középső bronzkor II-B időszakában tűz pusztítja el az erődített várost, amelyet több évtizedes időtartamra elhagynak, fala ledől a földrengés nyomán: ez természetesen Jósue Jerihója, amelyet az Ígéret Földjének Kr. e. 1406-ban történt meghódítása során romboltak le. Ezt követően rövid ideig Eglon, Moáb uralkodója lakik itt, amelyet a „középső épület” és a KÉB I kerámiaanyag jelez. Majd néhány évszázaddal később

ACHÁB: Kr. e. 874–852.

Dávid nagykövetei rövid időre ismét itt húzzák meg magukat Kr. e. 1000-ben – a középső épületet másodszor is lakják és KéB II-A cserepeket hagynak maguk után. A helyet aztán újabb százkilencven éven át csak a szél és az eső látogatja, mielőtt Kr. e. 869-ben Hiel letelepedik itt: ez a vaskor I időszakából való maradványoknak felel meg.

A hagyományos kronológia szerinti Jerihó, amely rendszeresen, minden régészeti korszakban eltért a bibliai történetben leírtaktól, ezzel kikerül a legendák ködéből és egyszerre úgy illeszkedik az elbeszélésbe, mintha direkt erre készítették volna. Az Új Kronológia megoldotta a legnagyobb problémát, amely megakadályozta, hogy a Bibliára mint valós események leírására tekintsenek.

A változás szele

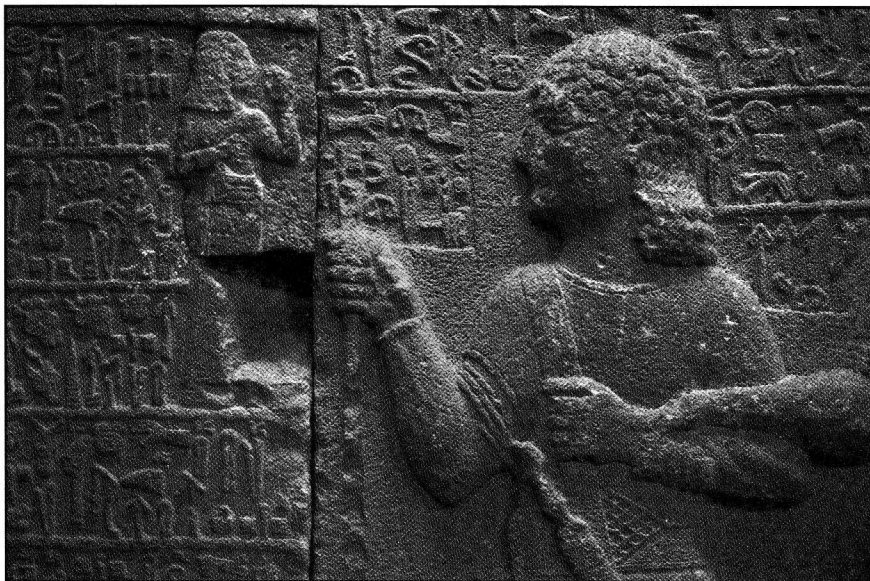
Eközben Egyiptomban Nagy Ramszesz uralma hatvanhét év után véget ért (Kr. e. 877: Omri tizedik éve Izraelben, Aza harminchatodik éve Júdában). II. PEPI kilencvennégy éves uralma után ez volt a leghosszabb országlás Egyiptomban, s igencsak zavaros volt az öröklés. A királyi család óriási olt, több tucat fiú, száznyi unoka maradt a „királyok királya” után, akik egytől egyig a nagy ember örökségének egy szeletét szeretnék volna megkaparintani. Tizenkét kijelölt örökös hunyt el még apjuk halála előtt. A tizenharadikat – Merneptahot – idős, beteg apja ötvenhatodik uralkodási évében (Kr. e. 888) koronázták társuralkodóvá.

Ramszesz életének utolsó néhány évében a hatalmas harcost elgyengítette az öregkor. Egyiptom szomszédai megéreztek a gyengélkedő hatalmat, s próbára tették a Nílus völgyének kitarását. Merneptah, aki maga is életének ötödik évtizedét taposta, még apja életében sikerrel verte vissza a líbiaiak és az égei/anatóliai tengerjárók támadását. Azonban úgy tűnt, a fáraók államának ereje és befolyása folyamatosan csökkent. Az ókori világ új korszakba lépett, ahol a változás szele északról fújt.

A változás egyik elindítója egy jó néhány évszázaddal korábbi esemény, mikor a Théra szigetén álló vulkán a XVIII. dinasztia kezdetén (Kr. e. 1159 vagy Kr. e. 1192) kitört. Ennek következtében a mínoszi civilizáció elbukott III. Tuthmószisz egyiptomi fáraó idején (Kr. e. kb. 1100). A Görögországból, Peloponnészoszról érkező műkénei hadurak elfoglalták a legyengült Krétát, melynek flottáját a thérai kitörés nyomában keletkezett szökőár megsemmisítette, s azóta AKHÁJ királyok ültek Knossosz trónján.

A hettita császárok egyik problémája a tengerről érkező ahhiyava rablók voltak, akik az anatóliai partvidéket fosztogatták a mínoszi flotta megsemmisülését követően. Ők a Homérosznál szereplő akhájok (görög *akhaiói*)

II. PEPI: VI. dinasztia, Kr. e. 2168–2075. **AKHÁJ:** Homérosznál szereplő kifejezés a KéB görögségre, akiket más néven műkénéieknek hívnak. A korabeli hettita szövegekben az akhájok ahhiyavákként szerepelnek.

140. kép: A hettita Karkemisről készült dombormű, mellette lúvi hieroglíf írás.

IV. Tudhalijas, hettita uralkodó levelezésében (Kr. e. kb. 890) az ahhiyavák egyik vezérét Atariszijas néven említik. Ez a személy azonos Homérosz Átreuszával, Agamemnón és Menelaosz apjával, aki új dinasztiát alapított Mükénében. Néhány mükénéi még az anatóliai partvidékre – a későbbi Ióniára – is letelepedett Milétoszhoz (hettita *Milavanda*) hasonló városokban, s közvetlen kapcsolatban álltak a Földközi-tenger és a hettiták országa, Anatólia központi területei között húzódó Vilusza és Arzava királyságokkal. Vilusza a Homérosznál olvasható Iliosz: a királyság, amelynek fővárosa „tágterű Trója”.

Miután a Kr. e. X. század első felében I. Suppiluliumas és II. Mursilis megdöntötték a mitannik hatalmát keleten, az asszírok szembeszálltak a hettiták uralmával Hangialbat területéért. Azzal, hogy a hettiták legyőzték a másik indoeurópai birodalmat, politikai úr keletkezett, amelyet olyan asszír katonakirályok töltöttek be, mint II. ASSUR-NÁSZIR-APLI és III. SULMÁNU-ASARÍDU.

Egyiptom északi birodalmának határai is átalakulóban voltak. Az arámiak az amarnai katasztrófa idején Egyiptom helyett a hettitákat választották szövetségeseikül, azonban most, hogy a hettiták csillaga leáldozóban volt, az arámiaknak az expanzionista politikát folytató asszírokkal kellett szembenézniük. Dominóhatás volt ez, méghozzá a lehető legrosszabb formában.

II. ASSUR-NÁSZIR-APLI: Kr. e. 883–859. **III. SULMÁNU-ASARÍDU:** Kr. e. 858–824.

141. kép (szemben): Az asszír katonakirály, II. Assur-nászir-apli (Kr. e. 883–859) szobra (British Múzeum).

A messzi északról érkező nyomás hatására, ahogy a műkénéi görögök és az Északkelet-Anatóliában élő kaskan törzsek meggyengítették a hettita birodalmat, úgy veszített ez utóbbi a délkeleti államok feletti befolyásból, s ezzel lehetővé vált az asszírok számára, hogy betöltsék a mittanik bukása nyomában maradt űrt. Az asszír katonai tevékenység megbolygatta Amurru/Szíriát, így az arámi törzsi királyságok – különösen Damaszkusz – fosztogatni kezdték déli szomszédaik területét, elsősorban Izraelt. A térség másik nagyhatalmát, Egyiptomot két korosodó király vezette, így nem volt abban a helyzetben, hogy bármit is tegyen az északi alattvalói között kitört zavargásokkal. Merneptahot teljesen lekötötte, hogy visszaverje a líbiaiak betöréseit, nem tudott hadsereget küldeni Kánaánba az arámi rabló hadjáratok ellen. Acháb király és utódai csakis magukra számíthattak.

Arca: a királycsináló

II. Ramszesz Kr. e. 877-ben meghalt, s ezzel – ha lehet – a dolgok még rosszabbra fordultak. Egyiptomban kitört a polgárháború: az egyik párt a törvényes királyt, Merneptahot támogatta, a másik egy Amenmessze nevű trónbitorlót. Manethón – Josephus Flaviuson keresztül* – beszámol arról, hogy Amenmessze, akit ő becenevén, Moszénak hív, héliupoliszi pap volt, aki korábban az Oszarszif nevet viselte. Mosze elfoglalta Avariszt, s támogatást kért Jeruzsálemtől, hogy letaszítsa a trónról Merneptahot, akit Josephus Flavius Rampszet (ti. II. Ramszesz) fiának, Amenofisznak nevez, azonban Manethón más kiadásában Amenofisznak neveznek.** Mosze emlékeztette Jeruzsálem népét, hogy egykor Avariszban éltek, vagyis arra utalt, az izraeliták a Kr. e. XVII–XV. század között a delta keleti részén tartózkodtak. Manethón szerint a jeruzsálemiek csapatokat küldtek Mosze hadseregébe, aki így átvette a hatalmat. Az idős király száműzetésbe vonult, dél felé, Kus irányába, ahol a baráti kusita uralkodó udvarában talált menedéket. Amenofisz és fia, Széthosz hadsereget toborzott, hogy visszavegyék jogos tulajdonukat. A felkészülés tizenhárom évet vett igénybe (Kr. e. 877–865).

* Josephus Flavius Amenofisz/Amenofiszról szóló legendája legalább két személy és korszak egybeolvasztásának eredménye. Nyilvánvaló, hogy Ehnaton (IV. Amenhotep) és vallási forradalmának története az egyik, különösen az a rész, ahol szennyezett emberek telepednek le a Nílus keleti partján (ti. el-Amarnában), és az a szerep, amelyet Amenofisz, Paapisz fia játszik (ti. Amenhotep, Hapu fia). Ugyanakkor a Josephus Flaviusnál szereplő uralkodói névsor – Széthosz (I. Széthi); Rampszesz 66 évig (II. Ramszesz); Amenofisz/Amenofisz (Merneptah); Széthosz – a történetet a XIX. dinasztia végére teszi. A Mosze és Amenofisz/Amenofisz között dúló háború, amely tizenhárom évig tartott, ebből következően másik hagyomány, nem azonos az Ehnaton-eretnységgel, amely jó egy évszázaddal korábbi.

** Manethón Amenofisza szinte bizonyosan a Menoptah név romlott alakja, ahol a *Mr(i)-n-Pth* („Ptah kegyeltje”) „r”-je kiesett az egyiptomi szó idegen (görög) olvasatában.

Az egyiptomi trónbitorló öt évig uralkodott a jeruzsálemi Aza támogatásával, aki ekkor már uralma negyedik évtizedében járt. Az egyiptomi forrásokban szerepel egy Arsza nevű ázsiai, aki „királycsináló” volt: más szóval ő állt a trónbitorló mögött ebben a zavaros időszakban. Érdekes módon Arsza megjelenik a Bibliában is, pontosan ugyanebben az időszakban. Az 1Kir 16:8–10. szerint az izraeli királyi palota udvarmestere ezt a nevet viselte. A helyzet az, hogy mikor Kr. e. 886-ban Ela királyt megöli Zimri, a gyilkosság Arsza házában történik. Ugyanakkor a későbbiekben semmit sem hallunk róla. A következő király, Omri is alkalmazta volna? Esetleg elmenekült, hogy menedéket keressen Azánál, Júda királyánál, mivel részt vett az Ela meggyilkolására szőtt összeesküvésben? Ha valóban a judaita udvarban vállalt hivatalt, előfordulhatott-e, hogy ő volt ARSZA, az egyiptomi királycsináló, akit Jeruzsálemből a sereggel együtt küldtek a Nílus völgyébe, hogy támogassa Amenmesze lázadását?*

Az egyiptológusok között általános nézet, hogy „az egész föld irányítója” Bay, aki „a királyt atyja trónjára ültette”, ázsiai politikus volt, aki a XIX. dinasztia végén ellenőrzése alatt tartotta a fáraói cím öröklését. Úgy vélik, a Bay név az ázsiai Arsza egyiptomi neve volt: azé az idegené, aki még a fáraóknál – Sziptah, Tauszert – is nagyobb hatalommal rendelkezett, hiszen ő ültette őket a trónra, s politikusként akkora volt a befolyása, hogy királyhoz méltó sírt kapott a Királyok Völgyében.

Egyiptom megmentője

Nyugodt lelkiismerettel figyelmen kívül hagyhatnánk a Manethon-féle polgárháborús beszámolót a XIX. dinasztia végének történelméről, ha a kortárs egyiptomi források nem jeleznének valamilyen nagyszabású poli-

ARSZA: Írásváltozatok: Arszu vagy Irszu. Az „u” alakban átírt hieroglifát mindig „a” hanggal olvasták ki (lásd: Hut-varet=Havare; Hut-Hór=Hathor)

* Az izraelita Arsza és az egyiptomi szövegekben szereplő Arsza közötti kapcsolat mellett létezik egy másik lehetőség is. A rövid Aza név az istenség dicsőítésével együtt egy hosszabb név becenevi alakja is lehet. Az Aza-el („El alkotta”) név feltűnik a 2Krá 17:8-ban, ahol Jehosafát idejének egyik fontos levitáját hívják így. Ez az ember szinte bizonyosan Jehosafát apja, Aza királyságának idején született, s így, az ókori világban elterjedt gyakorlatnak megfelelően a király után nevezhették el. Az Aza és El részekből álló név bizonyítottan létezett tehát ebben az időben, s talán ez volt annak a királynak is a neve, akit mi csupán Azaként ismerünk. A jahvista szerkesztő talán azért hagyta el az -El végződést Aza nevéből, hogy ezzel elkerülje a zűrzavart, mivel a bibliai szöveg szerint a judaita királyok javarészt Jahhoz, s nem Elhez kapcsolódnak. Azát, akárcsak Damaszkusz királyát, Hazael (aramaeus Haza-ilu), kortársai Aza-elként ismerhették. Mivel az egyiptomi írásrendszerben nem tettek különbséget „r” és „l” között, az ázsiai királycsináló, akit Arszának neveznek, kiolvasható „Alsza” alakban is, amely metatézissel (a fonetikus elemek felcserélése) származtatható a héber Azaelből. Amennyiben ez az elképzelés helytálló, úgy az ázsiai, aki támogatta II. Ramszesz halála után Amenmesze hatalomátvételét, súlyos katonai vereséget mért az egyiptomi király kusita haderejére Cera király alatt (2Krá 14:8–14).

tikai zavart ebből az időből. A nagy Harris Papirusz (III. Ramszesz temetési tekercse), ezekről a zavaros időkről számol be, negyven évvel a király halála előtt: a legfontosabb, hogy a belső zavart Egyiptomon kívüli erők támogatták.

Egyiptom országát kívülről megdöntötték (ti. idegenek), s minden (egyiptomi) embertől megtagadták a jogát. Sok évig nem volt felettük senki. Egyiptom országa az előkelők és a helyi fejedelmek (uralma) alatt volt. Egyik megölte a másikat, nagyot és kicsit. Más idők következtek ezután. Arsza, egy szír került följük mint fejedelem. Az egész országot zsákmányra tette a maga számára. Egyik szövetségelt a másikkal, és elrabolták a holmijukat. Az istenekkel éppúgy bántak, mint az emberekkel. Nem mutattak be áldozatokat a templomokban. (*Harris Papirusz*, Kákosy L. fordítása alapján)

Egyiptom balsorsa nagyon hasonlít a Manethónnál található, polgárháborúról és idegen támadásról szóló történethez.* Mindkét forrás egyértelműen jelzi, hogy részben az ázsiaiak felelősek az Egyiptomban kirobbanó polgárháborúért. Úgy tűnik, az egyiptológusok sohasem értékelték kellőképpen a Harris Papirusznak ezt a részét. A Nagy Ramszesz halálát követő események láthatóan súlyosak voltak és mélyen érintették a Nílus-völgyi civilizációt. Jelentős változások zajlottak az ókori világ minden részén, s Egyiptom tündöklő fénye soha többé nem világított már olyan fényesen, mint korábban.

A XIX. dinasztia végén kitörő zűrzavarnak, mely a fáraók hatalmának összeomlásához vezetett, egy igazi megmentő vetett véget: Széthnaht, a háborús hős, a XX. dinasztia alapítója, III. Ramszesz apja.

Rendbe hozta a lázongó országot. Lemészárolta az Egyiptomban levő pártütőket. Megtisztította Egyiptom nagy trónusát, amíg a két ország uralkodója volt Atum trónusán. (*Harris Papirusz*, Kákosy L. fordítása)

Egy nemrégiben lefordított sztlé Széthnaht korából, amely Elefantinéből került elő, új megvilágításba helyezi Egyiptom újjáépülését és az idegen hódítók kiűzését.

[Éljen] Hórusz Nagysága, „hatalmas Bika, Hatalmában Nagy”,
a Két Föld ura, Rá fia, a koronák ura, Szeti-naht-meriamon...

* Ugyanakkor van két nagy eltérés. III. Ramszesz síron túlról érkező történeti összefoglalója szerint Arsza nem izraelita volt, hanem szíriai – igaz, a bibliai Arszáról sem tudjuk, izraelita volt-e; elképzelhető, hogy szíriai volt –, továbbá a szöveg nem említi, milyen szerepet játszott Jeruzsálem a megszállásban.

Őfelsége olyan, akár atyja, Széth, aki kitárja mindkét karját, hogy megtisztítsa Egyiptomot, s [előzze] azokat, akik [rárontanak], mivel övé az erő a föld védelmezőjeként. [Az ellenfelek földre hullnak] előtte, mert a félelem megragadta szívüket. Visszamenekülnek [kis madarakként], mikor a sólyom mögöttük van. Eldobják az ezüstöt, aranyat, rezet, Egyiptom tulajdonát, amelyet ők Egyiptom [veze]tőiként azoknak az ázsiaiaknak kívántak adni, hogy rávegyék az idegen harcosokat, siessenek hozzájuk. [Ellenséges] szándékuk sikertelennek bizonyult, fenyegetéseiket nem váltották be. (Széthnaht *elefantinói stéléje*)

Az új szövegben Manethón Amenofisz királyról szóló történetének visszhangját látjuk, aki délről érkezett, hogy visszahódítsa Egyiptomot és előzze az ázsiai zsoldosokat, akik a trónbitorló, Mosze (Amenmessze) kérésére jöttek be a Nílus völgyébe.

Amenofisz nagy sereggel érkezett Etiópiából, fia, Ramszesz egy másik sereget vezetett. Ketten együtt szálltak harcba a pásztorok és szennyes szövetségeik ellen, legyőzték őket: sokat megöltek közülük, míg a többi Szíria határáig üldözték. (Josephus Flavius: *Contra Apionem*, I. könyv, Manethónt idézi)

Ugyanakkor nyilvánvaló különbségek is vannak: a történet egyiptomi változata szerint nem Merneptah/Amenofisz volt az, aki előzte az idegeneket, hanem Széthnaht. A probléma feloldásának módja, ha felismerjük, hogy Széthnaht nem más, mint a Manethónnál szereplő „Széthosz, Amenofisz fia”, aki a felkelés kezdetén, Kr. e. 877-ben elkísérte apját Etiópiába (Kus), s tizenhárom évvel később fiával, III. Ramszesszal együtt tért vissza, hogy visszaszerezze apja trónját a bitorlóktól. Manethón Széthosz királya tehát nem II. Széthi, Merneptah fia, ahogy azt a legtöbb tudós – köztük én is – gondolta, hanem a XX. dinasztia alapítója, akit az egyiptológusok Széthnaht néven ismernek, azonban nevét valójában Sztéhi-naht alakban kell írni („Széth embere erős”); Merneptah kisebbik fia, s Nagy Ramszesz dinasztíájának jog szerinti örököse.

A tizenhárom évnyi felfordulás idején (Kr. e. 877–865) ideig-óráig hárman is igényt tartottak a koronára. Amenmessze öt éven át uralkodott, mielőtt felváltotta volna Ramszesz Sziptah, akit Bay/Arsza udvarmester, a jeruzsálemi Aza király ügynöke helyezett a trónra. Az új király, aki később a Merneptah Sziptah nevet vette fel, nem volt jelentős, így fáraósága idején az országot valójában anyja, Tauszert, a nemrég elhunyt II. Széthi – Merneptah király fia, Amenmessze társuralkodója – felesége irányította. A rendelkezésünkre álló szegényes értesülésekből meglehetősen nehéz helyreállítani a bonyolult politikai események sorrendjét, azonban úgy tűnik, II. Széthi Amenmesze kortársa, s talán vetélytársa is volt. Miután

Amenmessze Kr. e. 873-ban meghalt, az egyiptomi hatalmak II. Széthi fiatal fiát ültették a trónra. II. Széthi ugyanabban az évben meghalt, s Sziptah anyja lett fia társuralkodója. Mindeközben az ország anarchiába süllyedt. Mikor Kr. e. 868-ban, hat év után Sziptah meghalt, Tauszert maradt a fáraó, s még négy évig viselte a fáraók koronáját, mielőtt Széthnaht és III. Ramszesz Kr. e. 865-ben visszatért volna a száműzetésből, hogy elkeresse a trónról és elűzze az országból a trónbitorlók idegen származású pártfogóit.

Miután helyreállították a törvényes rendet és a Kánaánból – elsősorban Jeruzsálemből – való idegen egységeket kikergették a Nílus völgyéből, Egyiptom rövid időre megpihenhetett és élvezhette az újjáéledést. SZÉTHNAHT hét évig uralkodott, s fáraóságának harmadik évében (Kr. e. 863) társuralkodóvá koronázta fiát, III: Ramszeszt. Az Új Kronológia szerint Széthnaht volt a „bátor és nemes” Turész – más néven Polübosz –, Egyiptom királya, akit Menelaosz Trója elestét követően meglátogatott Homérosz és Manethón szövegeiben. Fia, III. Ramszesz, aki a trójai háború utolsó évében lépett trónra, volt az Újbirodalom utolsó nagy formátumú fáraója.

A trójai katalizátor

Messze, északon, Anatólia nyugati partján, a Dardanellák mellett évek óta nagy háború zajlott. Kr. e. 872-ben a görög városállamok akháj/ahhijava szövetsége a mükénéi Agamemnón vezetésével megtámadta Vilusza (Íliosz) országát, és ostrom alá vette fővárosát, Tróját. Széthnaht uralmának harmadik évében (III. Ramszesz első éve=Kr. e. 863) végre sikerült bevenniük Priamosz városát, amit aztán porig romboltak. Egy évvel Trója eleste előtt a legendás hős, MOPSZOSZ, Kolofón királya csatlakozott akháj harcosok egy csoportjához, akik hazatérőben voltak az ostromból. A szövetség Pamfúliában, Anatólia déli partvidékén kötött ki, ahol Mopszosz két új várost alapított: Aszpendoszt és Faszeliszt. Innen kelet felé, Kilikia irányába ment tovább, ahol ismét csak két várost alapított, MOPSZU-HESZTIÁ-t és Malloszt.

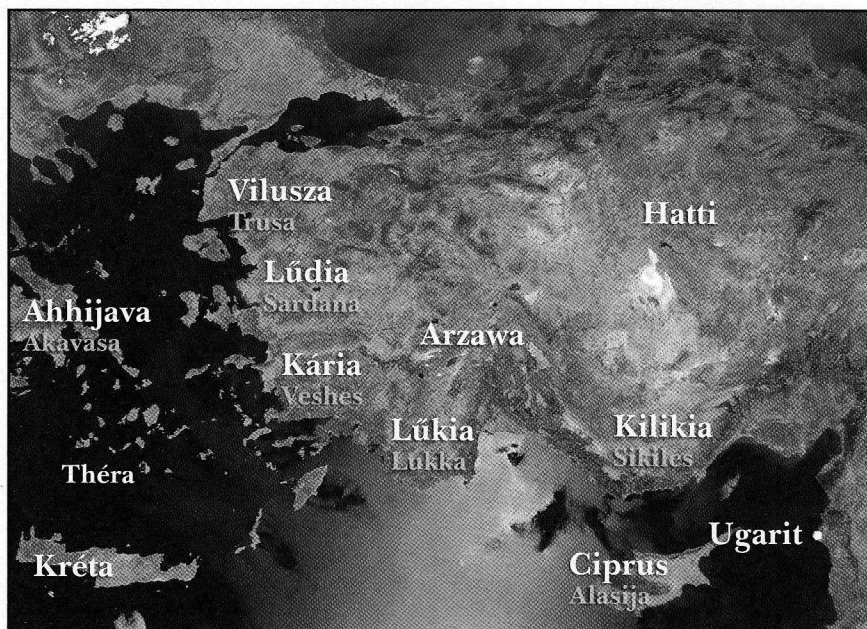
A trójai háború hatására átalakult a térség politikai térképe: az égei-szigetek lakói (beleértve a krétaiakat és mükénéieket), az akhájokkal tartottak, míg Lüdia, Kária, Lükia és Kilikia városai együtt védték Tróját. A háború egy évvel azután kezdődött, hogy a hettita birodalom összeomlott, a Fekete-tenger délkeleti partvidékén élő kaskan törzsek állandó katonai nyomása alatt. Az Anatólia nyugati részén lévő államok ötven éve hadakoztak a hettiták ellen, azonban a világhatalom összeomlásával az egykori alattvalók most védtelenül álltak az ahhijava (akháj) szövetség támadásaival szemben.

SZÉTHNAHT: Kr. e. 865–859. **MOPSZOSZ:** görög *Mokoszsz*, lúd *Moxusz*, akkád *Muksus*, lávi *Mukszasz*. **MOPSZU-HESZTIÁ:** „Mopszosz tűzhelye”.

A rabló hadjáratok és betörések Kr. e. 890-ben kezdődtek Atariszjasszal (Atreusz) – IV. Tudhalijas, hattita császár uralkodása alatt – s nem sokkal később Muksus következett, aki Kr. e. 884 táján telepedett meg Kolofónban – Tudhalijas utóda, III. Arnuvandas uralmának harmadik évében. Azonban az igazi vérontás csak az utolsó hattita uralkodó, II. Suppiluliumas Kr. e. 874-ben bekövetkezett halála után vette kezdetét.

Tróját úgy tartják számon, mint a hattita birodalom bukását követő időszak műkénéi katonai törekvése „legendás” áldozatát. Azonban a fosztogató görögök nem csupán Priamosz égre törő tornyait rombolták le: az egész térségben úrrá lett a káosz. Agamemnón akhájai évtizedeken át kalózkodtak és fosztogattak, megtámadták Anatólia déli részén a parti városokat, s elpusztították a gazdag kereskedővárost, Ugaritot, amely ma számos ékírásos táblájáról híres. Néhány tábla – talán az utolsók a város bukása előtt – előrevetíti a közelgő katasztrófát. Hammurapi, Ugarit királya írt királyának Alasijába (Ciprus) és segítséget kért tőle a tengerről érkező támadók ellen. A válasz utasításokat tartalmaz, miszerint százötven hajót kell felkészíteni, hogy megvédjék Ugaritot és Alasiját a támadástól. Az Alasija királyának utasítására adott ingerült válasz világosan mutatja, milyen szorult helyzetben van Ugarit, aki minden erejét az összeomlófélben lévő hattita birodalomra áldozta.

Atyám talán nem tudja, hogy minden katonám és harci szerem Hatti földjén (Anatólia központi területe) áll, s minden

142. kép: Anatóliai királyságok a késő bronzkor végén, a trójai háború idején.

hajóm Lukka földjén (Lúkia)? Az ország magára maradt...
Hét ellenséges hajó bukkant fel, s jelentős károkat okoztak nekünk.

A rabló hadjáratok Homérosz költeményeiben Odüsszeusz hadjárataként jelennek meg az Odüsszeiában, amelyet a Földközi-tenger keleti partvidékén lévő városok ellen indított. Mint láttuk, az akhájok – az egyiptomi szövegekben szereplő akavasák – még a líbiaiakkal is szövetséget kötöttek, és Merneptah uralkodásának ötödik évében (Kr. e. 884) megtámadták a deltát – támadásukat a fáraónak sikerült visszavernie. Az Odüsszeiában is olvashatunk egy egyiptomi partvidék elleni támadásról, amely döbbenetesen hasonlít a XIX. dinasztia végén lezajlott eseményekre.

A görög hős, Mopszosz, aki Homérosznál ugyan nem, de számos más klasszikus forrásban szerepel, felbukkan III. ARNUVANDAS feljegyzéseiben, ahol egy Muksus nevű rabló szerepel: ez igazolja a legendás személy történelmi létét, s első megjelenését II. Ramszesz uralmának utolsó évtizedére (Kr. e. kb. 884) helyezi. Xanthosz, lúd történész beszámol arról, hogy miután elhagyta Kolofont és megalapozta hatalmát Kilikiában (Délkelet-Anatólia) – itt több várost is alapított – Mopszosz nagy sereggel végigvonult a levantei partvidéken egészen Askelón filiszteus városáig. III. Ramszesz korából való egyiptomi feljegyzések szerint a „tengeri népek” óriási inváziót indítottak a fáraó uralmának nyolcadik évében (Kr. e. 856).

A Medinet Habuban lévő halotti templomot olyan domborművek díszítik, amelyek a két csatát mutatják be: egyik a szárazföldön zajlott (valahol Kánaán tengerpartján), a másik a Nílus deltájában. A jeleneteket kísérlő híres szerzemény jól érzékelteti, miként zajlott a támadás

Ami az idegen országokat illeti, összefogtak egymással a szigeteken. A földeken kitört a zűrzavar és háborúban szétszóródtak. Egyetlen ország sem állhatott meg fegyvereik előtt. Hatti, Kode, Karkemis, Arvad, Alasija (Ciprus) – mind elpusztult. [A támadók] táborot vertek Amurruban (Szíria). Pusztulásba küldték lakóit, pusztasággá változtatták az országot, mintha sohasem létezett volna. Tűzzel jöttek, közeledtek Egyiptom felé. A szövetség tagja volt PELESZT, TJEUKER, SIKILES, DANOJNA és VASOS. Ezek az országok szövetkeztek, s rátették kezüket az országokra egészen a Föld pereméig. Magabiz-

III. ARNUVANDAS: Kr. e. kb. 886–884. **PELESZT:** Filiszteusok. **TJEUKER:** Teukeri = a görög hős, Teukrosz követő, aki elfoglalta Ciprus keleti részét és megalapította Szalamisz városát. **SIKILES:** Kilikiaiak, akik később vándorlásuknak köszönhetően Szicília névadói lettek. **DANOJNA:** Daoi = a homéroszi görögök. **VASOS:** Iasszosz vagy Uasszosz Anatólia délnyugati részén: a későbbi Kária része.

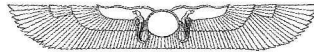
143. kép (szemben): IV. Tudhalijas, hettita császár Sarruma isten (Tesub, a viharisten fia) előtt, aki átöleli a királyt (jazilikajai sziklaszentély, Bogazköj).

tosak voltak, tele tervekkel... Akik határomhoz értek (száraz-földön): magjuk nincs többé. Szívük, lelkük örökre oda. Azok, akik előbb összegyűltek (hajókon) a tengeren, lángok voltak velük szemben, a kikötők bejáratánál, a parton pedig fém-ből való fal vette körül őket. Megfogták, ledöntötték és kiterítették őket a parton – levágták őket, s hajóik orrától tatjáig hal-mokba rakták testüket, s minden dolgukat a vízbe szórták.

A XIX. dinasztia bukása, a hettita birodalom összeomlása, az asszírok felemelkedése, az anatóliaiak vándorlása együtt jelzi az aranykor, a kései bronzkor végét, s az új, jóval szegényebb időszak, a vaskor előfutára. A hős királyok nagy birodalmi, civilizációs odavesztek: soha többé nem született még egy „Nagy Ramszesz” vagy „Bölcs Salamon”, hogy vezesse Egyiptomot vagy Kánaánt; csak Asszíriából, Babilonból, Perzsiából, Görögországból és Rómából való zsarnokok, idegen urak érkeztek.

Mi hozott ekkora változást az ókori világba? A válasz – akárcsak a kora bronzkori városállamok összeomlása esetében – a váratlan éghajlatváltozásban keresendő. Az ókori szövegekből jól látható, Kr. e. 886-tól fogva (ez az izraeli Omri trónra kerülésének éve) mindenhol éhínség dúlt az ókori keleten. Kr. e. 884-ben a hettita császár, III. Arnuvandas arra kéri levélben Merneptah fáraót, sürgősen küldjön gabonát, hogy legyen mit ennie népének. Hasonló kérések érkeztek Ugaritba Kilikiából, míg az ottani levéltárban talált feljegyzések között akadt három levél, amely arra utal, hogy a hettiták belső tartományaiban is éhínség dúlt. A XIX. dinasztia végének politikai zűrzavarából ránk maradtak olyan thébai források, amelyek azt mutatják, az egyiptomi köznépnek igencsak nehezen ment a sora. A helyzet III. RAMSZESZ idején sem javult – a gabona ára az egekig szökött. Az 1Kir 17. fejezetében óriási szárazságról is olvashatunk, amely három éven át tartott: mivel nem volt eső, a föld kiszáradt. Mindez Acháb uralmának elején (Kr. e. kb. 870) történt – egybeesett a hettiták „gabonaválságával” (és azért bekövetkező összeomlásával), valamint az egyiptomi polgárháborúval –, amikor „Az éhínség egyre nyomasztóbbá vált Szamariában.” (1Kir 18:2)

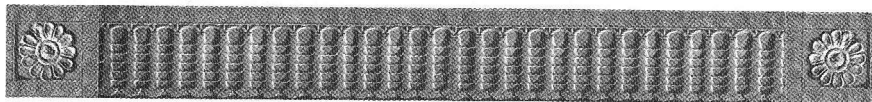

III. RAMSZESZ: Kr. e. 863–832.

144. kép (szemben): Részlet az Egyiptom és a tengeri népek között zajlott tengeri csatából (Medinet Habu).

145. kép (következő oldal): A tengeri népek soraiból ejtett foglyokat kísérek Egyiptomba megbilincselve (III. Ramszesz temetkezési temploma Medinet Habuban).

Történeti és régészeti háttér

Egyiptomi feljegyzés II. Ramszesz győzelméről Rechabaám felett

A Karnakban található úgynevezett „Askelón-fal”-at, amely az oszlopcsarnok és a hetedik pilon között található, úgy érhetjük el, ha az oszlopcsarnokból a déli ajtón keresztül távozzunk – rögtön balra látható a csarnok külső déli falánál. A dombormű öt részből áll:

1. A központi darab, két pilaszter között – rajtuk II. Ramszesz kartusa. A keretbe foglalt részben a hattita békeszerződés szövege található, amelyet III. Hattusilis és II. Ramszesz kötött egymással. A megállapodást a 21. évre datálják, s feltehetően a fal egy részét is akkor faragták ki.
2. Jobb alsó darab – a hattita békeszerződéstől jobbra – mutatja Askelón városának elfoglalását (a név a várostól jobbra található szövegben olvasható). Askelón erődjének falait a kötömb bal oldalára helyezték, míg a jobb oldalt a király rohamozó harci szekere foglalja el (a kartus megsemmisült).
3. A bal alsó darabon – a hattita békeszerződéstől balra – a király látható gyalogosan (jobbra), amint megtámad egy várost (balra), melynek neve sajnálatos módon nem maradt ránk. A király kartusa is súlyosan megrongálódott, de úgy tűnik, többször is átírták.
4. A bal felső darab – a hattita békeszerződéstől balra – szintén a királyt ábrázolja (jobbra), amint megtámad egy várost (balra), melynek ugyancsak hiányzik a neve.
5. A jobb felső részből – a hattita békeszerződéstől jobbra – sajnos csak egy sor kötömb maradt. A király szekerébe fogott lovak hátsó lába látható rajta (a kép közepén), amiből nyilvánvaló, hogy a lovak mellső lába – a ma már hiányzó felső soron – a kép bal oldalát foglalta el, így nem volt hely egy újabb városnak. A negyedik csatajelenet feltehetően harcmezőn zajló csatát ábrázol, s nem egy város ostromát.

146. kép: A híres hieroglifák, a Merneptah-sztélén, amelyek Izrael nevét adják ki (Kairó Múzeum).

147. kép: A Merneptah-sztélé rajta Izrael nevével – utolsó előtti sor, középen – amely láthatóan sötétebb a sok turista ujjja nyomán (Kairó Múzeum).

Frank Yurco felvetése szerint ez a képsorozat a Merneptah-sztélé középső soraiban olvasható győzelmi költeményt ábrázolja, így a karnaki képek Merneptah, II. Ramszesz utódja korából valók. A költemény a következőképpen hangzik:

A hercegek a földön, s mondják: „Béke!”

Egy sem emeli fel fejét a kilencből.

Romlás lett Tjehenu sorsa;

Hatti békességben van;

Kánaán gonoszul ki van fosztva;

Askalont elhurcolták;

Jenoámot nem létezővé tették;

Izrael el van pusztítva, nincs többé sarjadéka

Hurru Egyiptom özvegyévé lett

Minden földön béke van.

Aki lázadt, most fogva van.

(Libia földje)

(hettita birodalom)

(Gáza városa)

(Askelón városa)

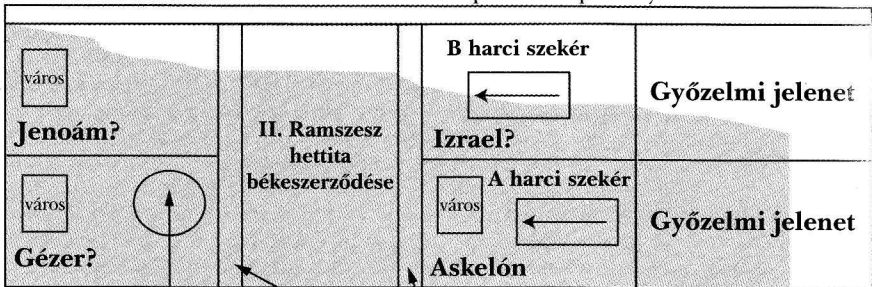
(Jenoám városa)

(Izrael nemzete)

(Szíria földje)

Nilvánvaló, Yurco joggal kapcsolja össze a karnaki domborműveket Merneptah győzelmi költeményével. Azonban másokkal együtt azon a véleményen voltam, hogy részletek helyett az egész versszakot ábrázolták az oszlopcsarnokot körülvevő falakon. Meglátásom szerint a – Thébában, a nyugati parton előkerült – Merneptah-sztélén olvasható szöveget olyan írnok készítette, aki körbejárhatta Karnakot, és menet közben feljegyezte a katonai győzelmeket. A legyőzött népek, országok és városok sorrendje megegyezik a XIX. dinasztia korából való domborművek sorrendjével az oszlopcsarnok északnyugati sarkától indulva (I. Széthi harca a líbiaiak és hettiták ellen), kelet felé az északi külső fal mentén, majd a keleti falnál jobbra (Széthi legyőzi a soszu beduinokat és Pa-Kánaán városát), mielőtt átérténk a csarnok déli oldalára, ahol a hettita békeszerződés körül található képek (Askelón, Gézer, Jenoám és Izrael) után az oszlopcsarnok hosszú külső déli fala következik, rajta II. Ramszesz győzelmeivel (Ramszesz uralmának nyolcadik évében a hurrik/Szíria elleni hadjárat), s ezzel lezárul a felsorolás. Tekintve, hogy az első néhány diadal I. Széthi nevéhez fűződik, az oszlopcsarnok déli külső fala pedig II. Ramszesz győzelmeit mutatja be, logikus a hettita békeszerződés körüli négy képet Ramszeszhez, nem pedig Merneptahhoz kötni. Ez utóbbi – trónra kerülésekor is idős ember – csak védekező háborúkat folytatott Egyiptom támadóival szemben. A sztélén olvasható hosszú vers így a dinasztia – különösen Merneptah nagyapja és apja – tetteinek összefoglalása, s nem saját háborúinak leírására szolgál.

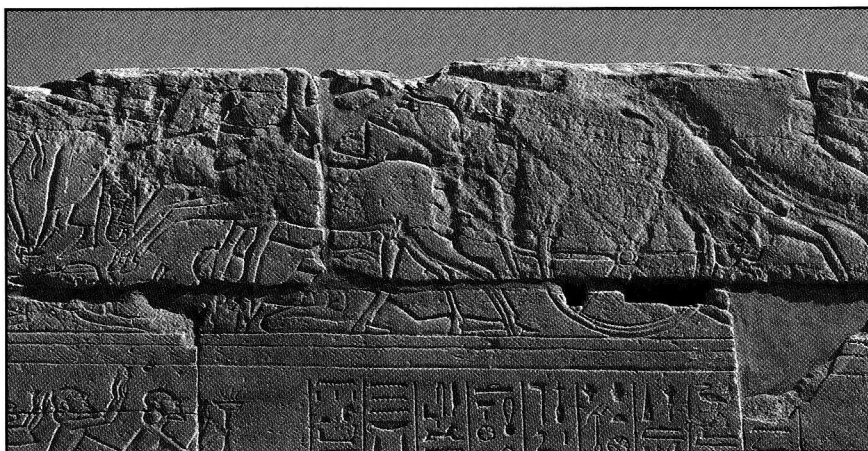
◀ II. Ramszesz homorú pártázatos párkánya ▶

Haemuaszet herceg

A szerződés pilasztereit,
rajtuk II. Ramszesz kartusával

148. kép: A karnaki Askelón-fal ábrája, a hettita békeszerződést körülvevő négy csatajelenet elhelyezkedéséről. Az Izrael elleni csata az egyetlen, amelyiken nem egy várost ostromolnak meg. A szürke terület jelzi, mennyi maradt meg a falból.

149. kép: Az izraeli jelenet a karnaki Askelón-falról, rajta egy izraelita szekérrel.

A jeleneteket a Ramszesz uralkodásának huszonegyedik évéből való szerződéssel együtt faragták a falra, ráadásul kartusa is megtalálható a párkány északi végén, legidősebb fiának (Haemuaszet herceg) neve pedig ott áll a király lovaira felügylő alak feje felett, Gézer ostrománál – ezek mind-mind alátámasztják, hogy II. Ramszesz volt a felelős Askelón, Gézer, Jenoám és Izrael megtámadásáért. Emellett a gézeri jelenetnél egy korábbi dombormű részletei is kivehetők, amelyet a II. Ramszesz uralkodásának ötödik évében lezajlott kádesi csata ábrázolásaként azonosítottak. Vagyis a domborműbe valamikor az ötödik és a huszonegyedik év között belefartagták a gézeri domborművet. Ugyanakkor az askelóni és az izraeli jelenet láthatóan az első dombormű az adott faldarabon, ami arra utal, hogy akkor határozták el, megváltoztatják a díszítés témáját, amikor a munka még nem készült el. Ez azt jelenti, hogy a domborművek végső változata a huszonegyedik évhez közel készült el, mivel az ekkor kötött békeszerződés választja el az átfaragott részt az askelóni–izraeli résztől.

Tehát II. Ramszesz támadta meg és győzte le Izraelt. Hadjáratát valamikor ötödik (Kr. e. 939) és huszonegyedik (Kr. e. 923) fáraóként töltött éve között indította, nagy valószínűséggel Kr. e. 927-ben.

A jobb kéz felé eső felső jelenet tehát a királyt ábrázolja, amint szekerein a júdai izraelitákra támad, mikor végigküzdötte magát a dombvidéken, mielőtt Jeruzsálem alá ért volna. Látható, ahogy az izraelita hadsereg szekereken menekül a fáraó elől. Ezeket egészen Salamon koráig nem használták az izraeliek. Amennyiben a hagyományos kronológiának megfelelően Ramszeszt az elnyomás és a kivonulás fáraójának tekintjük, akkor – Yurco és Kitchen elképzelése szerint – Mózesnek és Józsuének is használnia kellett a szekereket, holott ez teljesen ellentmond a bibliai szövegnek, amelyben a Salamon előtti háborúk, harcok gyalogosokkal, gerillaharcmodorban vívott csatákkal szerepelnek. A nomád törzsi népek nem használnak harci szekeret, amelyekhez képzett hajtókra van szükség. Csak a városállamok uralkodói és a királyok engedhetek meg maguknak ilyen képzett haderőt, s pontosan ezért nem említik a harci szekereket az izraeliták hadseregében egészen Salamon koráig.

A megosztott királyság kora

Izrael királyai az Új Kronológia szerint

1. Jerobeám (22 év)	Kr. e. 931–911	Meghalt
2. Nadab (2 év)	Kr. e. 911–910	Megölték
3. Bása (24 év)	Kr. e. 910–887	Meghalt
4. Ela (2 év)	Kr. e. 887–886	Megölték
5. Zimri (7 nap)	Kr. e. 886–886	Öngyilkos lett
6. Tibni (2 év)	Kr. e. 886–885	Csatában megölték
7. Omri (12 év)	Kr. e. 886–875	Meghalt
8. Acháb (23 év)	Kr. e. 874–852	Csatában megölték
9. Achaszja (2 év)	Kr. e. 855–854	Megölték
10. Jorám (12 év)	Kr. e. 853–842	Merénylet áldozata
11. Jehu (28 év)	Kr. e. 841–814	Meghalt
12. Joachász (17 év)	Kr. e. 813–797	Meghalt
13. Joás (17 év)	Kr. e. 799–783	Meghalt
14. II. Jerobeám (42 év)	Kr. e. 782–742	Meghalt
15. Zacharja (7 hónap)	Kr. e. 741–741	Megölték
16. Sallum (1 hónap)	Kr. e. 741–741	Megölték
17. Menachem (10 év)	Kr. e. 740–731	Meghalt
18. Pekachja (2 év)	Kr. e. 739–738	Merénylet áldozata
19. Pekach (8 év)	Kr. e. 737–730	Megölték
20. Hósea (9 év)	Kr. e. 730–722	Fogságba került

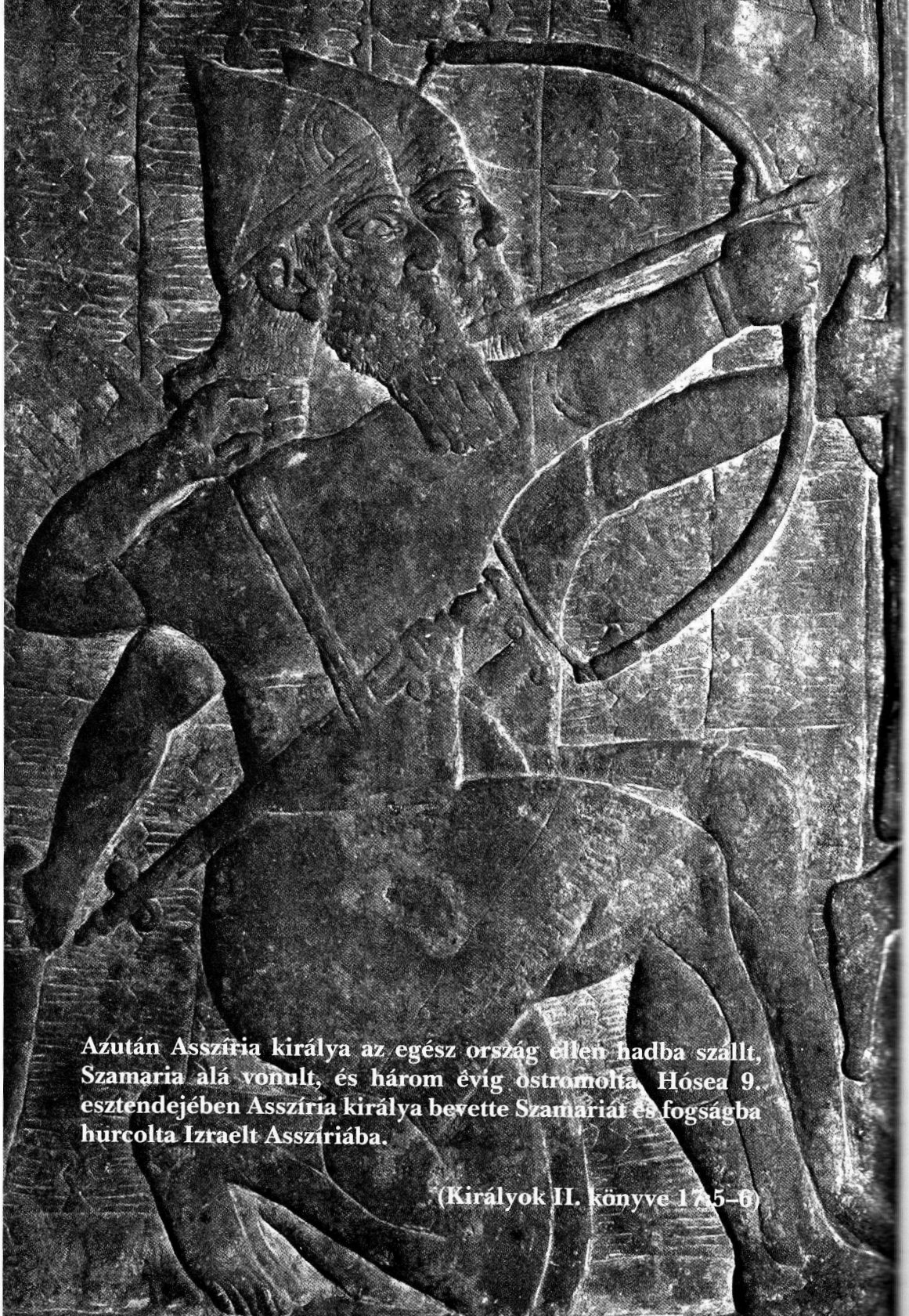
Júda királyai az Új Kronológia szerint

1. Rechabeám (17 év)	Kr. e. 931–915	Meghalt
2. Abijam (3 év)	Kr. e. 914–912	Meghalt
3. Aza (41 év)	Kr. e. 912–872	Meghalt
4. Jehosafát (22 év)	Kr. e. 871–850	Meghalt
5. Jorám (8 év)	Kr. e. 849–842	Meghalt
6. Achaszja (1 év)	Kr. e. 842–842	Merénylet áldozata
7. Atalja (7 év)	Kr. e. 842–836	Merénylet áldozata
8. Joás (40 év)	Kr. e. 835–796	Megölték
9. Amacja (29 év)	Kr. e. 795–767	Megölték
10. Uzija (42 év)	Kr. e. 778–737	Meghalt
11. Jotam (16 év)	Kr. e. 747–732	Meghalt
12. Acház (16 év)	Kr. e. 731–716	Meghalt
13. Hiszkija (29 év)	Kr. e. 727–699	Meghalt
14. Manassze (55 év)	Kr. e. 698–644	Meghalt
15. Ámon (2 év)	Kr. e. 643–642	Megölték
16. Jozija (31 év)	Kr. e. 641–611	Csatában megölték
17. Joachász (3 hónap)	Kr. e. 610–610	Leváltották
18. Jojakim (11 év)	Kr. e. 609–599	Meghalt
19. Jojachin (3 hónap)	Kr. e. 598–598	Fogságba került
20. Cidkija (11 év)	Kr. e. 597–587	Fogságba került

Idővonal-változatok a megosztott királyság korára				
Júda királyai	Izrael királyai	Thiele (1983)*	Hughes (1990)**	Rohl (2002)
Rechabeám	Jerobeám	Kr. e. 931-913	Kr. e. 937-921	Kr. e. 931-915
		Kr. e. 931-910	Kr. e. 937-913	Kr. e. 931-911
Abijam		Kr. e. 913-911	Kr. e. 921-916	Kr. e. 914-912
Aza		Kr. e. 911-870	Kr. e. 916-876	Kr. e. 912-872
		Kr. e. 910-909	Kr. e. 913-912	Kr. e. 911-910
		Kr. e. 909-886	Kr. e. 912-889	Kr. e. 910-887
		Kr. e. 886-885	Kr. e. 889-888	Kr. e. 887-886
		Kr. e. 885	Kr. e. 888	Kr. e. 886
		Kr. e. 885-880		Kr. e. 886-885
		Kr. e. 880-874	Kr. e. 888-877	Kr. e. 886-875
	Jehosafát	Kr. e. 874-853	Kr. e. 877-854	Kr. e. 874-852
		Kr. e. 870-848	Kr. e. 876-852	Kr. e. 871-850
		Kr. e. 853-852	Kr. e. 854-853	Kr. e. 855-854
		Kr. e. 852-841	Kr. e. 853-842	Kr. e. 853-842
		Kr. e. 848-841	Kr. e. 852-842	Kr. e. 849-842
		Kr. e. 841-814	Kr. e. 842-816	Kr. e. 841-814
		Kr. e. 841	Kr. e. 842	Kr. e. 842
		Kr. e. 841-835	Kr. e. 842-836	Kr. e. 842-836
		Kr. e. 835-796	Kr. e. 836-799	Kr. e. 835-796
		Kr. e. 814-798	Kr. e. 816-800	Kr. e. 913-797
	Jorám	Kr. e. 798-782	Kr. e. 800-785	Kr. e. 799-783
		Kr. e. 796-767	Kr. e. 799-772	Kr. e. 795-767
		Kr. e. 782-753	Kr. e. 785-745	Kr. e. 782-742
		Kr. e. 767-740	Kr. e. 772-747	Kr. e. 778-737
		Kr. e. 753-752	Kr. e. 745	Kr. e. 741
		Kr. e. 752	Kr. e. 745	
		Kr. e. 752-742	Kr. e. 745-736	Kr. e. 740-731
		Kr. e. 742-740	Kr. e. 736-735	Kr. e. 739-738
		Kr. e. 740-732	Kr. e. 747-737	Kr. e. 747-732
		Kr. e. 740-732	Kr. e. 735-732	Kr. e. 737-730
	Jotam	Kr. e. 732-716	Kr. e. 737-722	Kr. e. 731-716
		Kr. e. 732-723	Kr. e. 732-724	Kr. e. 730-722
		Kr. e. 716-687	Kr. e. 722-694	Kr. e. 727-699
		Kr. e. 687-643	Kr. e. 694-640	Kr. e. 698-644
		Kr. e. 643-641	Kr. e. 640-639	Kr. e. 643-642
		Kr. e. 641-609	Kr. e. 639-609	Kr. e. 641-611
		Kr. e. 609	Kr. e. 609	Kr. e. 610-610
		Kr. e. 609-598	Kr. e. 609-598	Kr. e. 599-599
		Kr. e. 598-597	Kr. e. 598	Kr. e. 598-598
		Kr. e. 597-586	Kr. e. 598-587	Kr. e. 597-587
	Acház			
	Hósea			

* E. R. Thiele: *The Mysterious Numbers of the Hebrew Kings* (Michigan, 1983).** J. Hughes: *Secret of the Times: Myth and History in Biblical Chronology* (Sheffield, 1990).

DAVID ROHL
AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

Azután AsszírIA királya az egész ország ellen hadba szállt, Szamaria alá vonult, és három évig ostromolta. Hósea 9. esztendejében AsszírIA királya bevette Szamariát és fogságba hurcolta Izraelt Assziriába.

(Királyok II. könyve 17:5-6)

649W2.764

Tizenhetedik fejezet

„HOGY ESTEK EL A HŐSÖK?”

(Királyok I. könyve 17:1-től Királyok II. könyve 17:41-ig
és Krónikák II. könyve 17:1-től Krónikák II. könyve 27:9-ig)

*A dombvidék betelepítése – Arámi háborúk – Omri házána pusztulása
– Egyiptomi beavatkozás I. Sesonk idején – II. Jerobeám – Szamaria bukása*

A történet

Az éghajlatváltozás és a politikai nyugtalanság Jahve gyermekeit is ugyanolyan keményen sújtotta, mint az anatóliaiakat vagy az egyiptomiakat. Az asszírok északról érkező támadásai s a népesség táplálása, az ellátás biztosítása rávette Damaszkusz arámi királyait, indítsanak rabló hadjáratokat délre, hogy állatokat, gabonát szerezzenek maguknak. A Jordánon túli területeken és a galileai dombok között élő izraeliták rettegésben éltek, mivel az erőszakos betörések miatt még az a kevés is elveszett, ami az éhezés éveiben megmaradt náluk. Ezrek hagyták ott otthonukat, hogy Izrael központi területére, Efraim és Manassze törzsének dombvidékére meneküljenek. Új lakhelyükön új falvakat építettek.

Menekültek északról és keletről

Aki kézbe veszi Izrael mai régészeti leírásait, az láthatja, a vaskor kezdetén (HK: Kr. e. kb. 1200, ugyanakkor ÚK: Kr. e. kb. 880) nagyszámú népesség áramlott be a központi dombvidékre. A keletről érkező új népességet a Kánaánba érkező izraelitákkal szokás azonosítani; a hagyományos történetírás szerint ez József és a bírák könyvében leírt események kora, noha a valóság jócskán eltér a történettől. Más szóval az új vaskori telepések az itt leírtaktól szögesen eltérő bibliai kor régészeti bizonyítékai. Azonban már

150. kép (szemben): Asszír fjászok, amint megtámadják az egyik várost (British Múzeum).

láthattuk, hogy az Ígéret Földjét valójában évszázadokkal korábban, a középső bronzkor vége felé (HK Kr. e. kb. 1550, azonban ÚK Kr. e. kb. 1400) foglalták el. Az új történeti modell szerint Dávid és Salamon késő bronzkori királyok, s nem a vaskor II-A szakaszának uralkodói (a hagyományos kronológia szerint). Így a megosztott királyság korai történelme egybeesik a korai vaskorral. A vaskor I időszakából való dombvidéki telepek az Új Kronológia szerint a nagy éhínség és az ezt követő arámi támadások idejéből származnak, ami magyarázatot ad a régészeket foglalkoztató kérdésre a vaskor I-A szakaszában felbukkanó jövevények kulturális gyökereivel kapcsolatban.

Nemrég általánosan elfogadott tényré vált, hogy az új dombvidéki telepek anyagi kultúrája – kerámiáik, tárgyaik, életmódjuk és vallási szokásaik – alig térnek el a térségben élő késő bronzkori népességétől. Az ásatások során nem lehetett egyértelmű határvonalat húzni a két korszak között, legyen szó templomalaprajzokról vagy a templomokban használt szertartási edények formájáról. Az ide érkező „izraeliták” gyakorlatilag nem különböztek a helyi, úgynevezett „kánaánita” népességtől. A cserépanyag részletes tanulmányozása alapján úgy tűnik, a jövevények a Jordánon túli területek északi részéről érkeztek: ez ellentétben áll a bibliai modellel, ahol az Egyiptomból kivonuló izraeliták a Jordánon túli területek déli részéről szállják meg az Ígéret Földjét. A számos ellentmondás – különösen a késő bronzkor végéről hiányzó városrombolások – arra vezetett, hogy elvetették a lehetőséget, miszerint az izraeliták erőszakkal foglalták el Kánaánt. József és az izraeliták hadjáratai a hagyományos kronológia szerint meg sem történtek.

Az Új Kronológia hirdetői azzal oldották meg ezt a problémát, hogy a hódítást arra az időszakra tették, amikor a középső bronzkori Jerihó elpusztult (Kr. e. 1406). Ennek következtében a vaskor I-A szakaszában épült új telepek történelmi szempontból az arámi válság idején jönnek létre. A jövevények, akik kultúrájukat tekintve nagyon hasonlítottak a dombvidéken élő népességre, csupán izraelita menekültek voltak Gád, Manassze, Áser, Zebulun, Naftali és Isszachár törzsének területéről, akik a már meglévő izraelita állam központi területeire húzódtak vissza. A nagymérvű népességátrendeződés abban a kilencven évben zajlott le, amely Omri és Joachász uralkodása között telt el (Kr. e. 886-tól Kr. e. 797-ig).

Háborúban Arámmal

Az északi királyságban Acháb uralmának elején köszöntött be az éhezés és a szárazság. A királyt elsődlegesen a próféta, ELIJA támogatta, aki figyelmeztette, a három évig tartó szárazság Isten büntetése, amiért Acháb Baál imádta és elhagyta egy igaz istenét.

ELIJA: „Jah az én istenem”.

Az izraelita próféták némileg eltértek az ókori világ más kultúráinak, más civilizációinak prófétáitól. A mezopotámiaiaknak és a föníciaiaknak is voltak jós papjaik, jövőbe látóik, akik csillagászati jelenségekből igyekeztek kiolvasni a jövőt. A prófécia esetükben intézményesített keretek között maradt: prófétaiskolákban sajátíthatták el a fiatalok rendszeres tanítás keretében a szakma fogásait. Elija és a többi izraelita próféta magányos alakként jelenik meg, aki járja a vidéket. Azonban ez még nem minden. Az Ótestamentumban utalásokat találunk arra, hogy a Biblia kimagasló prófétái árnyékában léteznek iskolák a kisebb prófétáknak. Például olvashatunk a „Bételben élő próféták testvériségé”-ről és a „Jerikóban élő próféták testvériségé”-ről, ami arra utal, hogy a nagyobb vallási központokban prófétaközösségek léteztek. Úgy tűnik, az iskolák taglétszáma igen nagy volt: a jerihói próféták, akik végignézték, ahogy Elija átkel a Jordánon, mielőtt az égbe ragadták volna, a 2Kiráj 2:7 szerint ötvenen voltak.

Elija volt a felelős nyolcszázötven Baál-prófeta lemeszárlásáért azután, hogy Jahve követői és Baál hívei között a Kármel-hegyen erőpróba zajlott le (1Kiráj 18:20–40). Ezután a Sínai-félszigetre menekült, és negyven napot töltött a szent Hóreb-hegyen, ahol Mózes megkapta a parancsolatokat. Végül elutazott Damaszkuszba, hogy feltüzelve az arámiakat a szamariai Acháb ellen. Az izraelita próféták gyakran veszélyesebbek voltak Izrael királyaira, mint a szomszédos államok, mert belülről támaszthattak problémákat: a királyok pedig aggódtak hatalmukért, amelyet Izrael nemzeti istenétől kaptak, akit képviseltek.

Elija felébresztette az arámi démont, s Izraelt ismét veszély fenyegette Amurru dombjai közül. Az izraelita terület elleni támadások a Szamaria falai előtt lezajlott csatában érték el tetőpontjukat, amikor Kr. e. 857-ben a damaszkuszi III. BEN-HADAD egészen Acháb fővárosa kapujáig jutott. Szamaria vitéz védői legyőzték az arámiakat: rajtaütöttek az ellenséges táboron, mielőtt Ben-Hadad hadserege csatarendbe fejlődhetett volna. Ám az összecsapás kimenetele csak hajszálon múlt. Ben-Hadad hamar felismerte, nehéz helyzetbe került, elhagyta csapatait és lóháton észak felé menekült, miközben megesküdött rá, jövőre megbosszulja az Arámon esett szégyent.

Acháb uralmának tizenkilencedik évében (Kr. e. 856), tavasszal az előzőnél jóval nagyobb arámi sereg tért vissza Izraelbe: ám az északi királyság ura ez alkalommal felkészülten várta őket. Acháb katonái ismét legyőzték Ben-Hadad egységeit, ezúttal AFEK-nál. A csatát most óriási meszárlás követte, Damaszkusz királyát is elfogták. Miután megszégyenítette Ben-Hadadot és elpusztította serege nagyobbik részét, Acháb nagylelkűen hazaküldte foglyát: ám előbb rákényszerítette, tegyen hűségesküt az omrida dinasztíának. Az egyezmény kitért a határ menti falvakra és városokra is,

III. BEN-HADAD: (Kr. e. kb. 873–843)= II. Hadadezer, asszír Adad-idri; a bibliai Ben-Hadad, „Adad fia” név az arámi királyok dinasztikus uralkodói neve.

AFEK: A Galileai-tó keleti partjánál (nem azonos a Sáron síkján lévő AfeKKal).

amelyeket az arámiak még Omri idején foglaltak el, s most visszakerültek az izraelitákhoz (1Kir 20:34). Ezek között voltak olyan települések is, amelyek lakói a korábbi arámi rablótámadások hatására a központi dombvidékre menekültek. Noha Damaszkusz most Izrael északi királyságának alattvalója lett, a menekültek nem tértek vissza korábbi otthonukba.

Eközben Szamariában Acháb szerette volna kibővíteni a királyi lakhelyet egészen a Szamariai-tóig. Azonban a dombon lévő teraszokon Nabot, egy gazdag jiszeeli lakos szőlőskertjei voltak. A szőlőtermesztő nem volt hajlandó eladni földjét a királynak, ezért Izebel királyné kitervelte, hogyan lehetne félreállítani a makacs férfit. Mikor Jiszeel lakói Szamariába jöttek a böjti ünnepet megülni, Nabotot megvádolták, hogy bajkeverőket fogadott fel, akik mind Istent, mind a királyt káromolták. Az embereket fellázították ezek a bajkeverők, s szerencsétlen Nabotot saját szőlőskertjébe rángatták, ahol halálra kövezték.* Nabot szamariai szőlőskertje, amely a királyi palota és a forrás tavacskája között feküdt, így került Izrael királyának kezébe. Azonban Elija próféta figyelmeztette Achábot, a másik ember vagyona ellen elkövetett bűntette okozza végül saját bukását, s dinasztiája pusztulását.

Gyilkoltál és most még az örökséget is eltulajdonítod? Ezért azt mondja az Úr: Ott fogják a kutyák a te véredet is felnyalni, ahol Nabot vérét felnyalták a kutyák!”... „Mert arra adtad magad, hogy azt tedd, ami gonosznak számít az Úr szemében. Lásd, romlást hozok rád, elsöpörlek, kiirtom Acháb (házából) mind aki férfi, a szolgát is, a szabadot is Izraelben. (1Kir 21: 19–21)

Izrael és északi szomszédai három éven át viszonylagos békében éltek. Aztán Achábnak a korábbinál jóval nagyobb fenyegetéssel kellett szembenéznie: III. Sulmánu-asarídu, az Izrael végzetét jelentő asszírok királya közeledet a királyság határához. Azonban Kr. e. 853-ban Achábnak szövetségesei segítségével sikerült feltartóztatnia az assuri katonakirályt. A hadseregbe mindenhonnan jöttek Kánaán északi részéből és Szíriából. Maga Acháb kétezer szekérrel és tízezer gyalogossal járult hozzá a szövetség haderejéhez, míg arámi alattvalói több mint hatvanezren voltak.

* A szövegmagyarázatok nagy része amellet érvel, hogy Nabotot Jiszeelben ölték meg. A bibliai szövegben jó néhány ellentmondás van a szőlőskert helyét illetően, s erősen kötődik Jiszeelhez. Ugyanakkor ahhoz, hogy az átok beteljesedjen, a hely, ahol a kutyák Acháb vérét felnyalják, ugyanaz kellett legyen, ahol a kutyák felnyalták Nabot vérét. Acháb vértől izmosos harci szekérét Szamaria tavában mosták le (1Kir 22:38), vagyis Nabotnak is itt kellett meghalnia. Eszerint az eszmefuttatás szerint Nabot szőlőskertjének Szamariában kellett lennie, s nem Jiszeelben. Másfelől még arra is van okunk, hogy bizonytalankodjunk a király kilétét illetően, akinek szekérét a tóban lemosták. Egyes szövegmagyarázatok szerint az egész esemény Jorám uralkodása idején történt – aki aztán az egyik ramot-gileádi csatában odaveszett. Ebben az esetben a tévedés gyökere, hogy a szekér lemosásának helyét Szamaria tavaként azonosították, holott Jiszeel tava.

151. kép: III. Sulmánu-asarídu, Asszíria királya (balról a harmadik). Jelenet a fekete obeliszkről (British Múzeum).

A két óriási hadsereg az észak-szíriai Karkarban ütközött meg egymással, s egyikük sem tudta dülőre vinni a harcot. Az uralkodásának hatodik évében történt eseményeket leíró szövegben Sulmánu-asarídu azzal kérkedik, győzött, holott valójában megakasztották, nem érte el Damaszkuszt, sem Szamariát. Ez utóbbi száz évig biztonságban volt még az asszíroktól: ám Acháb számára még nem ért véget a háború. A következő évben Damaszkusszal kötött, egyébként is gyenge lábakon álló szövetsége teljesen összeomlott, s ismét harcba vonult az arámiak ellen.

Acháb úgy határozott, visszafoglalja a Jordánon túli területeken található Ramot-Gileád városát, amelyet még atyja idején II. BEN-HADAD foglalt el. Rávette Jehosafátot, Júda irányát – akinek fia és örököse Acháb lányát

II. BEN-HADAD: Kr. e. kb. 893–874.

vette el feleségül –, csatlakozzon hozzá a hadjáratban. Az egyesült izraelita hadsereg Kr. e. 852 tavaszán támadta meg a várost – azonban ez alkalommal elmaradt a győzelem. Achábot eltalálta egy nyílvesző, és átütötte páncélját. Bátran harcolt tovább, egészen napnyugtáig, nehogy serege megriadjon, ahogy a sebből a király harci szekérének deszkáira csurog a vér. Mikor elfogyott az ereje és összeesett, a körötte álló katonák ráébredtek, királyukat megölték. Felhangzott a kiáltás: „A király halott! Vissza! Ki-ki a maga városába, ki-ki a maga földjére!” Az izraeliták csatarendje felbomlott, a csatát az arámiak nyerték.

Acháb testét visszavitték Szamariába, ahol özvegye, Izebel temette el. A véráztatta királyi szekeret Szamaria tavában mosták le, Nabot régi szőlőskertjében – s Elija próféciaja beteljesült, ahogy kutyák lefetyelték fel a vért a vízből.

Az alattvalók felkelése

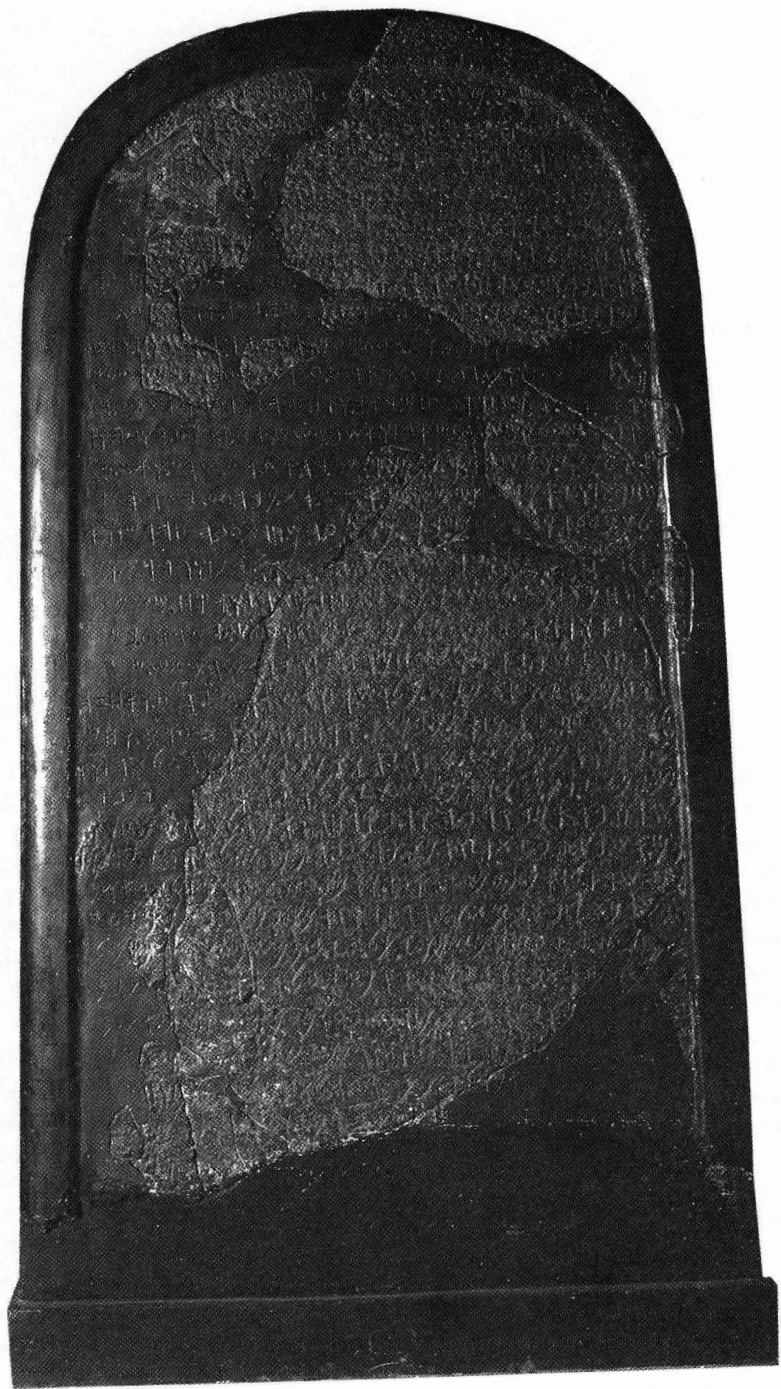
Kr. e. 855-ben Acháb maga mellé vette fiát, Achaszját társuralkodónak. Ugyanebben az évben fellázadtak a moábiták új királyuk, Mesa vezetésével. A híres *Mesa-felirat* független bizonyíték arra, hogy Izrael „Dud háza” utódai idején Izrael elveszítette Moábot.

Omri, Izrael királya hosszú időn át sanyargatta Moábot, mert haragudott Kemós a földjére. Követte őt fia, és így szólt: „Hadd sanyargatom Moábot!” Napjaimban mondta... De diadalt láttam vele és házával szemben, és Izrael elpusztult örök pusztulással. (*Mesa-felirat*, Hahn I. fordítása)

Mesa nem volt hajlandó kifizetni az éves adót „Omri házának”. A következő évben (Kr. e. 854) Achaszja kiesett palotája erkélyéről és súlyos töréseket szenvedett. Mintha ez nem lenne elég, Elija próféta, aki igencsak megkeسيرítette apja, Acháb életét, visszatért a színre, s bajt kevert a királyságban. Az egymást gyors egymásutánban követő problémákat Achaszja nem tudta feldolgozni, s néhány hónapon belül elhunyt. Utódja fivére, Jorám lett, aki az idős király, Acháb életének utolsó két évében apja társuralkodója volt.

Miután Acháb Kr. e. 852-ben elesett Ramot-Gileádnál, az északi királyság trónja JORAM-ra szállt. Júda fölött ekkor már régen Jehosafát uralkodott, miután apja, Aza Kr. e. 871-ben meghalt. Jehosafát és Acháb lánya, Atalja házassága a szakadást követő ötvenévnnyi ellenségeskedés után egy nemzedékre biztosította a békét a két izraelita állam között. A béke Júdával nagy segítségére volt Achábnak, aki így minden figyelmét az arámiákra összpontosíthatta, s Izrael királya rövid időre még a Jordánon túli Moáb

JORAM: Kr. e. 853–842. Meglehet, nem Acháb, hanem ő volt az a király, akinek szekerét Jiszreel – és nem Szamaria – tavában megmerítették, hogy lemossák róla a királyi vért.

152. kép: A híres fekete bazaltkő, Mesa király feliratával (Louvre Múzeum).

földjét is visszafoglalta. Azonban a két izraelita királyság törekény politikai helyzete hamarosan teljesen felborult, mikor egy újabb véres trónbitorló lépett a színre.

Kr. e. 849-ben Jehosafátot fia, Jorám követte Jeruzsálem trónján. Nyolc éven át, Kr. e. 849-től 842-ig két Jorám uralkodott az északi és a déli királyság felett. Júda új királyának első dolga az volt, hogy katonai szövetségre lépett izraeli névrokonával, hogy a két sereg együttes erővel foglalja vissza azokat a törzsi területeket, amelyeket az elmúlt hat évben elragadtak tőlük a moábiták.

Jorám (Jehosafát és Atalja fia) és Jorám (Acháb és Izebel fia) elindult, hogy visszavegye Moábot. Az egyesült izraelita hadsereg Araba felé, a Holt-tengertől délre fekvő irányba masírozott, ahol visszafoglalták Horonen városát, amelyet – ahogy erről maga Mesa is beszámol – néhány évvel korábban elfoglaltak a moábiták.

És Du[d] ház[a] (ti. Júda) Horonenben volt [...] és Kemós (isten) azt mondta nekem: „Menj le! Harcolj Horonen ellen!” Én pedig lementem és [harcoltam a város ellen és elfoglaltam], Kemós pedig az én időmben [vissza]állította. Felvittem oda tüz [...] (*Mesa-felirat*, 32–33. sor)

Mesa szövege ezen a ponton megszakad, így nem tudjuk, a moábiták nézőpontjából hogyan végződött a háború. Azonban a tény, hogy a sztélé létezik, arra utal, az izraelitáknak nem sikerült visszafoglalniuk Moábot. A bibliai szöveg igencsak különös módon támasztja alá ezt: az izraelita hadjárat győzelemsorozattal kezdődött, s Mesa király visszamenekült fővárosába. KIR-HARESZET-be. A moábita uralkodó itt a kor végső fegyveréhez nyúlt – feláldozta elsőszülött fiát a vár falán, ellenfele szeme láttára. Ennél nagyobb áldozatot nem tudott adni Kemosnak: elkeseredetten kérte a mennyei közbeavatkozást. Az izraeliták megdöbbenek a szemük előtt lezajló tragédián, és attól tartottak, a moábiták istene lesújt rájuk. A két Jorám visszavonult a Jordán másik partjára, Moáb pedig független maradt.

Mondani sem kell, a régi dávidi birodalom többi állama úgy vélte, a moábiták lázadásának sikere a gyengeség jele. Másodszor az edomiták szakítottak az izraelitákkal és szereztek vissza függetlenségüket. A déli és keleti államok, egyik a másik után megszakította a kapcsolatot „Dávid házával”. Az izraeliták fegyverrel próbálták meg visszahódítani az elveszett területeket – sikertelenül.

Elija próféta ekkortájt halt meg (Kr. e. kb. 847), s védence, ELIZEUS lett az utóda. Levantét ismét éhínség sújtotta, a szárazság most hét teljes évig tartott. III. RAMSZESZ korából való források szerint, amelyek Thébából kerültek elő, hasonló körülmények vitték rá a Királyok Völgyében dolgozó

KIR-HARESZET: Mai Karak/Kerak. **ELIZEUS:** „El segített”.

III. RAMSZESZ: Kr. e. 863–832.

153. kép: A gyermekáldozat, amelyet az ostromlott város falán, az ellenség szeme láttára végeztek, láthatóan gyakori eljárás volt a késő bronzkorban. Itt Askelón uralkodójának egyik szolgája engedi le a király fiának holttestét a vártorony mellvédjéről II. Ramszesz ostrománál (az Askelon-fal Karnakban).

embereket, hogy letegyék szerszámaikat és sztrájkoljanak, mivel hónapok óta nem kapták meg a nekik járó élelmiszeradagokat. Az ókori világ egésze hasonló gondokkal küzdött.

Az arámiak III. Ben-Hadad vezetésével ismét megtámadták Izraelt, megostromolták Jorámot Szamariában. Hetek teltek el, miközben a falak mögött összezsúfolódott lakosság lassan éhezni kezdett. Ám akkor – éppoly váratlanul, mint ahogy érkezett – az arámi hadsereg eltűnt, s csak üres, elhagyatott táborát hagyta maga után. A 2 Kir 7:6–7. vers igen különös okkal magyarázza ezt: a bibliai szerző szerint az arámiak meghallották, amint hatalmas sereg közeledik. Mivel azt hitték, egyiptomiak vagy hettiták, akik azért jöttek, hogy megmentseék Izraelt, visszahúzódtak Damaszkuszba, s a nagy kavarodásban minden dolgukat otthagyták. Fogalmam sincs róla, mi történhetett itt. A hettita birodalom egy évtizeddel korábban összeomlott, s az egyiptomi feljegyzések is hallgatnak III. Ramszesz hadjáratairól uralkodása első tizenkét éve (Kr. e 863–852) után. Azonban a bibliai történet szerint az arámiak tévedtek: semmiféle egyiptomi hadsereg sem közeledett feléjük, csak a Jahve küldte hatalmas sereg hangja, amely az éjszaka sötétjében megrémisztette Izrael ellenfeleit.

Elődjéhez, Elijához hasonlóan Elizeus is elment Damaszkuszba, hogy zavart keltsen Ben-Hadad udvarában. A király szolgájával, Hazaellal elhitette, hogy sorsa rendelte, Arám fölött ő uralkodjon, s ő lesz az, aki lerombolja Izraelt.

... majd gonoszul bánsz Izrael fiaival. Megerősített városait felgyújtod, ifjait kardélre hányod, a csecsemőket és a várandós anyákat kettévágod.”... Az Úr látomásban megmutatott nekem téged Arám királyaként” (2Kir 8:12–13)

Államcsíny

A júdai Jorám uralkodásának hatodik évében (Kr. e. 844) a filiszteusok és arab szövetségeseik megtámadták a déli királyságot. Mint azt az előző fejezetben láthattuk, tizenkét évvel korábban, III. Ramszesz uralmának nyolcadik évében (Kr. e. 856) a „tengeri népek” óriási hada vonult végig a tengerparton észak felől a tjakar (görög *teukritész*) hadúr, Mokszosz (görög *Mopszosz*) vezetésével. Egészen Askelónig jutottak, ahol filiszteus rokonaik fél évezreddel korábban, a középső bronzkor vége felé letelepedtek. Az égei, anatóliai telepések új hulláma a nagy éhínség hatására vándorolt Filiszteiaiba, egyúttal azért, hogy elmeneküljenek a hettita birodalom összeomlása és Trója bukása nyomában előálló zűrzavarból. Azonban céljuk nem Filiszteia volt: mint nehéz időkben számos más menekült előttük, ők is Egyiptom felé tartottak.

Egészen Askelónig sikerült eljutniuk. III. Ramszesz Gáza közelében csapott össze Mokszosz seregével, s megállította a szárazföldi támadást. Mokszosz meghalt, s a peleszetek (filszteusok), tjakarok (teukriták), siki-lesek (kilikaiak), sardinák (a lüdiai Szardiszból), danojnák (danoi, Homérosz görögjei) és vasosák (Iasszoszból vagy Uasszoszból) szövetségét viasszorították. A csata számos túlélője filiszteus testvéreinél keresett menedéket az öt városban: Askelónban, Gátban, Gázában, Asdódban és Ekronban. A többiek messzire vándoroltak, hogy új életet kezdjenek. A szárazföldi sereget Kilikiától követő hajókra szálltak és nyugatra, a Földközi-tenger nyugati részén található szigetek – elsősorban Szicília és Szardínia – irányába, valamint Észak-Afrikába hajóztak. Ez volt a görög és föníciai hagyomány szerinti nagy telepeshullám kezdete, amelyet Didó és Aeneas története, illetve Karthágó és Róma alapításának legendái tettek híressé.

Ezek a Negev határán élő jövevények támadtak rá most Júdára Jorám királyságának idején. A király feleségeit és gyerekeit elkapták a fosztogatók, s elhurcolták őket, hogy eladják rabszolgának – csak a legfiatalabb fiú maradt, aki örökölhette volna apja trónját. Jorám nyolcéves uralma néhány évvel később, Kr. e. 842-ben ért véget, mikor meghalt és egyetlen életben maradt fia, Ahaszja követte a trónon.

Jeruzsálem új királya uralkodása első évében beleegyezett, hogy elkíséri nagybátyját, a samariai Jorámot második hadjáratára, amelyet azért indított, hogy visszaszerezze Ramot-Gileádot az arámiaktól. Az első alkalommal Acháb életébe került a próbálkozás, s fia (az izraeli Jorám), valamint dédunokája (a júdai Ahaszja) sem jártak sokkal jobban. Hazael hadserege elindult dél felé, hogy visszaverje az izraelitákat. Hosszan tartó csatározás

154. kép: III. Ramszesz uralmának 8. évében lezajlott tengeri népek elleni háború egyik foglyul ejtett filiszteus törzsfőnöke (Medinet Habu).

vette kezdetét, mivel az izraelita hadsereg tartotta magát az arámiak ellenében. Az egyik Ramot-Gileád elleni támadás során a samariai Jorámot megsebezte egy nyílvesző, akárcsak egykor apját – visszatért Jiszreelben lévő téli palotájába, hogy kiheverje a sebesülést. Achaszja, fiatal fegyver-

155. kép: Sardina zsoldosok III: Ramszesz védelmi egységei között, amint megtámadják a tengeri népek hadseregét a Sínai-félsziget határán. Nyilvánvaló, hogy a támadók új otthont kerestek, hiszen ökrös szekereken magukkal hozták asszonyaikat és gyerekeiket.

társa csatlakozott Izrael királyához, s a hadvezérekre bízta a Jordánon túli hadjárat irányítását.

Eközben Elizeus próféta titokban lépéseket tett annak érdekében, hogy kiszorítsa a királyi szövetségeseiket a hatalomból. A katonai vereségek sora, s az elszakadt alattvaló államok hatására az izraeliták elgyengültek, s eljött egy új, erős vezető ideje, hogy átvegye az irányítást Jahve népe felett. Elizeus elküldött egy papot Ramot-Gileádba, hogy felkenje az egyik ott táborozó hadvezért. A hadsereg Jehu, ezt a szívós, hajthatatlan hadurat választotta királlyá, aki megindult Jiszreel felé, hogy megszerezze a trónt.

Mikor Izrael és Júda királya kijött a palotából, hogy fogadják a hadvezért, akkor ébredtek rá, hogy becsapták őket. Megpróbáltak visszafordulni és behúzódní a biztonságot jelentő palota falai közé – de már túlságosan késő volt. Jehu nyílveesszője pontosan a háta közepén találta el Jorámot és átjárta a szívét. Izrael királya holtan esett össze harci szekeren. Ahaszját egészen Megiddóig üldözték – őt is eltalálta egy nyílveessző, s itt, a város határában halt meg. Júda királyának szolgálí visszavitték uruk holttestét Jeruzsálembe, hogy ott temessék el. Ahaszja király, Jorám legkisebb fia alig egy évig ült a déli királyság trónján.

Ugyanekkor Jehu behatolt a Jiszreel völgyébe, hogy felkutassa a föníciai „ringyót”, Izebelt. Ittobaál, Szidón királyának makacs lánya felkészült a halálra: szemét kihúzta kohllal, s aranydiadémot helyezett a fejére. A királyi palota ablakából sértegette fia gyilkosát. A palotában lévő szolgák hamar felismerték, jövőjük most a trónbitorló kezében van. Az ország legnagyobb

156. kép: IX. századi föníciai elefántcsont-faragás, az „ablakos hölgy” motívum (British Múzeum).

hatalommal rendelkező asszonya, Acháb felesége, aki két királyt adott az országnak, a harmadiknak nagyanyja, a negyediknek dédanyja volt, most nem volt abban a helyzetben, hogy megvédje önmagát – vagy őket. Jobb, ha kimutatják hűségüket Izrael új uralkodója iránt, minthogy életüket adják egy veszett ügy érdekében.

Izabelt kilökték az ablakból, s Jehu szekere elé, a kövezett utcára zuhant – a szekér áthaladt a királynén, hogy az új urat, az új királyt a palotába vigye. Izabel holttestét a kutyáknak hagyták, s ezzel beteljesedett Elizeus próféciaja.

Jiszreel mezején a kutyák falfák fel Izabel testét, és **Izabel holtteste úgy terüljön el a földön, mint a szemét**, ne mondhasa rá senki: ez Izabel! (2Kir 9:37)

Mivel a bibliai gyakorlat szerint az idegen neveket héberre fordították, a királyné föníciai beceneve, Jezebul („[Baál] magasztos”) hébertül Ejzebel (am. Izabel: „hol van a szemét?”), pejoratív kifejezés, a ringyóval rokon értelemben használták. Ő a bűnös asszony mintapéldája, akinek testét darabjaiban szórták szét Jiszreel földjein, a marhák trágyája között.

Jehu – ahogy ez egy királygyilkostól, trónbitorlótól elvárható – lemészárolta Omri házának minden tagját: nem hagyott életben senkit sem, aki vitatni tudta volna hatalmát. Acháb fiai közül Szamariában hetvenet vágtak le, s fejüket a Jiszreelben lévő Jehu elé vitték.

Azután Jehu mind kiirtotta, akik csak Acháb házából valók voltak Jiszreelben, mind a nagyjait, rokonaikat és papjaikat; nem hagyott meg közülük egyetlenegy sem. (2Kir 10:11)

A szerencse folytán Jehu elfogta Júda hercegeit is, akik éppen Jiszreelbe tartottak, hogy leróják tiszteletüket Izebel előtt, s mit sem tudtak a puccsról. Így aztán Jehu:

A Bet-Eked ciszternájánál lemészárolta őket; szám szerint negyvenketten voltak, s nem maradt közülük egy sem élve. (2Kir 10:14)

Ám a vérontás még ezzel sem ért véget, mert Izrael királyainak legvérszomjasabbika, Elizeus büntetése, amelyet azokra mért, akik nem követték Jahve útját

Amikor Szamariába értek, mind lemészároltatta, aki Szamariában Acháb (házából) még hátra volt, míg teljesen ki nem irtotta őket, az Úr Illéshez intézett szava szerint. (2Kir 10:17)

Ezt követték Baál papjai és prófétái. Mindenkit Szamariába, Baál templomába szólítottak: mikor benn voltak, megadták a jelet, s kezdetét vette a mészárlás.

Erre a testőrök és fegyverhordozók bementek, és éles kardjukkal mind lekasabolták őket, Baal templomának egészen a szentélyéig előrehatoltak. Kihordták Baal templomából az oszlopokat és elégették őket. Lerombolták Baal oltárát, és

157. kép: Az izraeli Jehu egyik alattvalója megalázkodik az asszír uralkodó, III. Sulmánu-asarídu előtt. A jelenet a fekete obeliszkról származik, amelyet Sulmánu-asarídu uralkodásának tizenharmadik évére datálnak (British Múzeum).

158. kép: Az Új Kronológia szerint az asszír hadsereg – III. Sulmánu-asarídu uralma idején – közvetlenül a hettita birodalom összeomlása után (amelyet a trójai háború és a kaskanok északkeletről érkező támadásai váltottak ki) jelent meg Kánaánban. Eközben Egyiptom a XX. dinasztia fáraói alatt elvesztette irányítását az északi területek felett. Nagyon valószínű, hogy a politikai változásokban jelentős szerepet játszottak az asszírok, akik talán szövetségben álltak az egyiptomiaknál csak tengeri népekként szereplő anatóliai támadókkal (asszír dombormű a British Múzeumból).

Baal templomát is lerombolták, és szennyvízgyűjtő csatornát csináltak belőle – mindmáig ott van. (2Kir 10:25–27)

A Királyok könyvének szerzője szerint Jehu tetteit az állam istene azzal jutalmazta, hogy dinasztiája még négy nemzedéken át uralkodhatott az északi királyság felett. Ez volt Joachász, Joás, II. Jerobeám és Zacharja kora.

De azért az Úr így szólt Jehuhoz: „Mivel lelkesen végbevitted, ami helyénvaló a szememben, és egészen az én kívánságom szerint bántál Acháb házával, utódaid a negyedik nemzedékig Izrael trónján maradnak.” (2Kir 10:30)

Jehu négy utóda összesen hetven éven át uralkodott, mielőtt kiszorította volna őket az a nemzedék, amelyik tanúja volt Szamaria elestének és az asszírok érkezésének.

Gyilkosságok és udvari intrikák

Miután Achaszja királyt eltemették Jeruzsálemben, Atalja (Acháb és Izebel lánya) végzett az összes királyi herceggel és megszerezte a trónt. Azonban Atalja húga – bizonyos Jehoseba – kimentette a halott király legfiatalabb fiát, aki így nem jutott bátyjai sorsára. A gyermek Joást titokban nevelték hat éven át Jahve templomában, mialatt Atalja Júda egyetlen királynőjeként uralkodott. Aztán uralma hetedik évében a királynőt letaszították a trónról: Jehojada, a főpap és a KARIAI királyi testőrség parancsnoka vezette a puccsot. Baál jeruzsálemi templomát lerombolták, a főpapot kivégezték. Júda trónjára a hatéves Joás került Kr. e. 835-ben. A fiú negyven éven át uralkodott.

Új világrend

Joás uralmának tizennegyedik évében – a szamariai Jehu tizenhetedik évében – Wenamon egyiptomi pap hajóra szállt, hogy Búbloszból cédrusfát hozzon, amellyel megjavíthatják Amon nagy hajóját. A „megismételt születés” ötödik évében (Kr. e. 825) hagyta el Egyiptomot: „reneszánsz kor” volt ez, ahol jó néhány fáraó uralkodott társkirályként a Nílus völgye felett azután a polgárháború után, amely a XX. dinasztia végén kirobbant Egyiptomban.

Míg hajója a kánaánita Dor kikötőjében horgonyzott, az egyiptomi küldöttest kirabolták, elvitték minden pénzét, amelyből fát kellett volna vennie Karnak szent bárkájához. Ezután vitába keveredett a tjakar kalózokkal, akik harmincegy évvel ezelőtt, Mokszosz támadása idején telepedtek le a kikötővárosban. Ez csak az első volt szegény Wenamon megpróbáltatásai közül. Mindenesetre folytatta útját Búblosz felé, s abban reménykedett, a város uralkodója ad neki a fából, s úgy tekinti ezt, mint ajándékot, Egyiptom iránti barátsága és hűsége jelét.

Azonban minden megváltozott az ókori keleten. A korai vaskorban járunk, s Egyiptom immár nem uralkodik az összes ismert nép felett. Az Újbírodalom bronzkori országa III. Ramszesz uralmának végére elsorvadt. Délen még rövid ideig érezte befolyását, azonban a levantei partvidék északon az Égei-tengerről és Anatóliából érkező tengeri népek állandó támadásai nyomán elveszett, míg az északi szárazföldi területek a térség új nagyhatalma, Asszíria irányítása alatt voltak.

Wenamont megszégyenítették: huszonkilenc napig kellett várakoznia Búblosz kikötőjében, hogy a király kihallgatáson fogadja őt. Ezek után Búblosz ura elutasította kérését – a teljes ár kifizetése nélkül nem hajlandó fát küldeni Egyiptomba. Wenamonnak így hosszú hónapokig Búbloszban kellett maradnia, mialatt a király emberei délen összegyűjtötték Egyiptom

KARIAI: A kariaiak talán ugyanaz a nép, amelyiket az egyiptomiak karunak neveztek, vagy más néven a hurriták.

159. kép: Büblös (arabul *Dzsubejl*) kikötője a Földközi-tenger partján.

részét az „ajándékcsereből”. A dolgok már éppen kezdtek rendbe jönni, hiszen megérkezett a kért összeg Egyiptomból, s a fa is a parton várakozott, hogy berakodják, mikor tizenegy hajóból álló flotta jelent meg Büblös partjainál. A dori tjakar kalózok utolérték Wenamont, és azt követelték, adják ki nekik az egyiptomit. A szerencsétlen küldöttnek most sikerült elinalnia vadászai elől, azonban veszélyes úton, Cipruson keresztül kellett hazatérnie, ahol a feldühödött tömeg majdnem agyonverte. Az egyiptomi Újbirodalom bukása után ennyi tisztelet és megbecsülés járt a hatalmas karnaki templom megbízottjának!

Büblös királya, aki visszautasította az egyiptomi megbízottat, Zikarbaál volt (görög *Szikharbasz*, az *Aeneis*ben *Szükhareusz*), Dido férje – azé a Didóé, aki Pugmatosz (görög *Pügmalion*), Türosz királyának (Kr. e. 831–785) lánya volt.

Néhány héttel azután, hogy Wenamon elhagyta Büblöst, Zikarbaál megölette Pügmalion. A legenda szerint Dido elmenekült meggyilkolt férje városából, hogy megalapítsa Fönícia leghíresebb kolóniáját: Karthágót (föníciai *Kahardast* – „új város”) Afrika északi partvidékén (mai Tunézia). Karthágó alapításának időpontja a hagyomány szerint Kr. e. 825. Az Új Kronológiában ez az egyiptomi MEGISMÉTELT SZÜLETÉS ötödik évében történt: ekkor olvashatunk a feljegyzésekben arról, hogy Wenamon elutazott Zikarbaálhoz. Ugyanakkor a hagyományos idővonal szerint Wenamon Kr. e. 1076-ban utazott Büblöszba: két és fél évszázaddal Karthágó alapítása előtt.

MEGISMÉTELT SZÜLETÉS: Egyiptomi *wehen.meszut* – jelentése bizonytalan.

Izrael megmentője

Mikor Joás már huszonhárom éve uralkodott Júdában (Kr. e. 813), Jehu király elhunyt és fia, JOACHÁSZ követte Szamaria trónján. Aztán néhány éven belül Jahve gyermekeinek régi ellenfelei, az arámiak ismét betörték: ez alkalommal mindkét izraelita királyságnak szembe kellett néznie a veszéllyel.

A damaszkuszi Hazael először Gátot, a filiszteus várost támadta meg Kr. e. 811-ben. Az arámiak érzékelték, a part menti síkság városai könnyű prédának számítanak most, hogy Egyiptom a Kr. e. 830-ban lezajlott polgárháborút követően belső gondjaival foglalkozott. Gát elesett, Hazael pedig kelet felé fordult, s megtámadta a dombvidéket, hogy kifossa Jeruzsálemet. Joás elkecseregetett húzásra szánta el magát, hogy ezzel megmentse fővárosát: összegyűjtötte a királyságban található összes értéket – még azokat a szent áldozatokat is, amelyeket királyi elődei Jahve templomának adományoztak – és az óriási váltságdíjat átadta Hazaelnek, mielőtt az Jeruzsálem alá ért volna. Damaszkusz királya elfogadta az ajándékot, s hazament Arámba. Júda egy időre biztonságban volt a fosztogatóktól.

Azonban Izrael királysága nem menekült meg a következő években indított arámi támadásoktól. Joachász uralmának egész ideje alatt fosztogattak és raboltak az északi határvidéken. Izrael hadserege az állandó csatározásokban szinte teljesen lemorzsolódott. Kr. e. 803-ra csupán ötven lovas, tíz szekér és tízezer gyalogos maradt a király országának védelmére. Ekkor a semmiből megérkezett a megmentő, aki délről indulva elűzte az Izraelt sanyargató rablókat.

A megismételt születés néven ismert korszak tíz évig tartó politikai zűrzavarából új, erős családba tartozó fáraó emelkedett ki. A XXII. líbiai dinasztia alapítója I. Sesonk Hedzsheperé néven ült a trónra Kr. e. 822-ben.

Az észak-afrikai tengerparton élő maswasa és libu törzsek már Merneptah idején letelepedtek Egyiptomban, amikor a líbiai háborúk foglyait zsoldosokként a deltában lévő városok védelmére rendelték, hogy erősítsék Egyiptom keleti határát. A XX. dinasztia zavaros évei alatt a líbiai harcosok megerősödtek, s törzsfőnökeiknek jelentős szerep jutott a polgárháborúban, amely végül a politikai újjászületéshez, „reneszánszhoz” vezetett, melyet Megismételt születés néven ismerünk (Kr. e. 829–820).

A delta keleti részén, Bubasztiszban trónoló Sesonk uralmának második évtizedére az egész ország a fáraó hatalmába került: olyannyira, hogy Kr. e. 813-ban fia lett Amon főpapja Karnakban. Sesonk társuralkodói – IX. Ramszesz Per-Ramszeszban, Títheperuré I. Pszusennész Taniszban és I. Pinodzsem Thébában – mindannyian Bubasztisz királyát szolgálták. A líbiai XXII. dinasztia erős embere pedig nagy sereg élén kihajózott a deltából, hogy visszahódítsa Kánaánt, amely a XX. dinasztia végének gyengekező ramesszidái idején elveszett.

JOACHÁSZ: Kr. e. 813–797.

160. kép: Annak a sztélének egy darabkája, amelyet I. Sesonk Hedzsheperé állított Megiddóban, hogy hirdesse győzelmét a Kánaán déli részét megszálló Hazael arámi hordája felett. Sajnos a sztélé többi része – az eredeti kilencven százaléka – mindeddig nem került elő a most is zajló megiddói feltáráson. Amennyiben megtalálnák, új megvilágításba helyezné Izrael „megmentőjének” hadjáratát, aki a szamariai Joachász uralmának idején elűzte a damaszkuszi hadsereget. Együttal egyértelműen bizonyítaná, hogy a XXII. dinasztiából való I. Sesonk nem azonos a bibliai I. Sisákkal, aki kifosztotta Salamon jeruzsálemi templomát.

I. Sesonk huszonegyedik évének tavaszán (Kr. e. 802) a fáraó végigvezet-
te hadseregét az egész térségen, amerre járt, visszaszorította az arámiákat
és visszafoglalta az izraeliták városait. Júda és Izrael határa mentén eljutott
a dombvidékre, túl Jeruzsálemen, s a Jordán völgye felé vette az irányt,
hogy kiszorítsa Hazael Gileád városait markukban tartó csapatait. Egyre
csak északi irányba, a Jiszreel völgyébe, ahol az egyiptomi hadsereg elfog-
lalta Taanach és Megiddo városát. A régi salamoni királyi városban sztélét
állíttatott, amellyel megemlékezett az arámiak felett aratott győzelméről:
ennek egy töredéke előkerült a megiddói ásatás során megmozgatott föld-
ből. Az Új Kronológia szerint Sesonk sztéléjének töredéke az V-B réteghez
tartozik (vaskor I-B). Az egyiptomi fáraó ezek után Jiszreel nyugati részén
és a galileai dombok közül is kitakarította Izrael ellenségeit, mielőtt a
Kármel-hegységen átkelve a Sáron-síkságra ment volna, s onnan dél felé,
Egyiptom irányába. Hazafelé menet elküldte egyik hadtestjét, pusztítsák el
a Negev mentén található kora vaskori erődöket, amelyeket a Jorám idején
Júda ellen fellázadt edomiták használtak.

Sesonk megmentette Izraelt ellenfeleitől, s a több oldalról szorongatott északi királynak így lehetősége nyílt arra, hogy újjászervezze katonai erejét. Az arámiakat nem semmisítették meg, de soha többé nem jelentettek akkora erőt, mint Hadadezer (Aziru), I. Ben-Hadad, II. Ben-Hadad, III. Ben-Hadad és Hazael idején.

Háború a királyságok között

Joás királyságának harminckilencedik évében (Kr. e. 797) az izraeli Joachász elhunyt, helyében fia, a három éve már társuralkodóként a trónon ülő JOAS vette át Izrael irányítását a következő tizennégy évre.

JOÁS: Kr. e. 799–783.

Kr. e. 795-ben a hosszú ideje urlakodó Joást Jeruzsálemben megölték saját palotaszolgái, és fiát, AMACJÁ-t ültették a trónra. A két új uralkodó első néhány királyként töltött évében történt, hogy Elzeus próféta meghalt.

Az izraeli Joás erőskezü vezető volt, aki nekilátott, hogy felhasználja I. Sesonk jókor jött katonai beavatkozásának eredményeit. Hazael nem sokkal az egyiptomi hadjárat után meghalt Damaszkuszban (Kr. e. 802), utódja IV. Ben-Hadad lett. Joás magához ragadta a kezdeményezést és visszafoglalt számos régi izraelita várost a Jordán túlsópartján, s Galileában, amelyeket még apja, Joachász idején veszített el Izrael. A király három hadjáratot indított és háromszor győzte le Damaszkusz új királyát.

Eközben a jeruzsálemi Amacja a Holt-tengertől délre húzódó völgyben viselt hadat az edomiták ellen, s hadserege tízezer ellenséges katonával végzett. A diadal magabiztossá, felfuvalkodottá tette Amacját, aki kihívta Joást, hogy döntsék el, melyikük legyen az izraelita törzsek egyedüli uralkodója. Júda és Izrael összecsapása – az első sok-sok év után – Bét-Semesben zajlott le. Amacját legyőzték és fogságba ejtették, majd megláncolva visszaküldték fővárosába, szertartásos megszegényítésként. A Jeruzsálemet körülvevő vastag fal egy részét lerombolták, hogy figyelmeztesse a júdaiakat, többé ne tegyék próbára Izrael erejét. A templom és a királyi palota kincseit átvitték Szamariába, s mellé még számos foglyot is ejtettek. Az alaposan megbüntetett Amacját ezek után visszaengedték kifosztott városába, ahol még tizenhat évig uralkodott legyőzője, Joás halála után.

Joás fia, II. JEROBEÁM követte a trónon: Izrael egyik leghatalmasabb királya, akit építéseiben csak Salamon előzött meg.

A második építő király

II. Jerobeám Amacja királyságának tizenötödik évében ült Szamaria trónjára, s negyvenegy éven át uralkodott. Apja nyomában nekilátott visszaszerezni a még arámi kézen lévő törzsi területeket. A damaszkusziak nem voltak abban a helyzetben, hogy védekezni tudtak volna, hiszen I. Sesonk megtörte hatalmukat, s északról állandóan fenyegették őket az asszírok. Damaszkusz Kr. e. 798-ban adót fizetett III. Adad-nirárinak, IV. Ben-Hadad immár az asszír uralkodó alattvalója volt. Jerobeám kihasználta Arám gyengeségét, s a – szíriai – hamati hágótól egészen a Holt-tengerig megszerezte a területet. A határ most ugyanott húzódott, ahol Dávid birodalmának idején. Bár a Biblia nem beszél sokat II. Jerobeámról – csak hárombekezdésnyit – ez a király volt a legnagyobb a szakadás utáni Izrael történetében. Hódításai, s az ennek nyomán kezében tartott kereskedelmi útvonalak biztosították az erőforrást, amellyel újjáépíthette az északi királyság városait, s ismét közel olyan pompában ragyoghattak, mint az egységes királyság dicső napjaiban.

AMACJA: Kr. e. 795–767. II. JEROBEÁM: Kr. e. 782–742.

161. kép: A megiddói IA II-A kapu (V-A/IV-B réteg) megmaradt fele: először „salamoninak” vélték, azonban manapság általános vélekedés szerint a szakadás után készült.

Megiddóban nagyszerű kormányzói palotát építtetett, amelyet vastag falak vettek körül, s saját kapuval rendelkezett. Faragott kövekből háromszoros kaput készíttetett a város falára. Megiddo vaskor II-A időszakából való városáról (V-A/IV-B réteg) korábban azt gondolták, Salamon idején készült, ám semmi köze sincs Dávid fiához. Mint ma tudjuk, Salamon a kései bronzkor II-A időszakának királya volt. A turistáknak szóló kiírások ellenére Megiddo „salamoni” épületei valójában a vaskor II-A korából valók, s II. Jerobeám emeltette őket.

A kormányzó lakhelyének kapuja (1723. épület) mellett talált híres Sema-pecsétre a Kr. e. VIII. századból –II. Jerobeám korából – való héber írást véstek. A rövid felirat ennyi: „Sema, Jerobeám szolgája”. Az Új Kronológia végre megfelelő történeti környezetbe helyezi ezt a feliratot. Sema II. Jerobeám kormányzója – „szolgája” – volt Megiddóban, nem pedig Salamon utódja, I. Jerobeám kortársa, ahogy azt egyes történészek feltételezték.

II. Jerobeám építtette a faragott kövekből készült háromszoros kapukat Gézerben és Hacorban is – ez utóbbit visszafoglalták azután, hogy Salamon uralmának végén (Kr. e. kb. 935) az arámiak lerombolták.

A király nem sajnálta a pénzt a fővárostól sem, ahol új palotát építtetett: szilárd belső fal, amely nagy teraszt támasztott alá (I. szamariai periódus), s később külső kazamatafal emelésével kibővítették (II. szamariai periódus). A teraszra felhúzott palotát faragott elefántcsonttal díszítették, amelyet a régészek megtaláltak a II. periódus törmeléke között. A további építkezések érdekében készített töltésekben osztrakonokat (írott cserépdarabokat)

162. kép: A Megiddóban feltárt terület: a vaskor II-A időszakából való kormányzói palota (A), hozzá a kapu (B), ahonnan a Sema-pecsét előkerült. Sema palotája a város VIII. századi kiépítésének egyik része, amely az V-A/IV-B rétegben található. A pecséten (163. kép, jobbra) a következő felirat olvasható: „Sema, Jerobeám szolgálja”, s paleográfiai vizsgálat alapján nem I. Jerobeám (Kr. e. 931–911), hanem II. Jerobeám (Kr. e. 782–742) korából való.

163. kép:
P. van der
Veen rajza

találtak, amelyeket a paleográfusok ugyancsak a VIII. századból valókként azonosítottak. Ezek között előkerült egy olyan is, amelyiken Jerobeám egyiptomi kortársa, II. OSZORKON kartusa található. A történeti meg-
egyezések csakis az új idővonalban lehetségesek.

Uralkodásának második felében Jerobeám még Hamattal és Damaszkusszal is szövetségre tudott lépni, akárcsak egykor Dávid. Azonban az AsszírIA Szíria feletti ellenőrzésének megtörésére tett próbálkozásokat III. Adad-nirári utódai is észrevették. Közelgett az újasszír birodalom kora, amikor olyan hatalmas katonakirályok ültek a trónon, mint III. Tukulti-apil-Ésarra, V. Sulmánu-asarídu, II. Sarrukín és Szín-ahhé-eriba, akik végigsöpörtek a déli területeken, hogy alattvalójukká tegyék Kánaán egész déli részét.

II. OSZORKON: ÚK: Kr. e. 784–760, de HK: Kr. e. 874–850 (vagyis 100 évvel II. Jerobeám előtt).

164. kép: A II. szamariai periódusból való kazamatafal, amelyet ma II. Jerobeám korára (Kr. e. kb. 770) datálnak.

Farkas a bárányok között

Amacja tizennegyedik évében Júda király a megtette fiát, Uziját társuralkodóvá. A trónra kerülésekor alig tizenhat éves fiú a Biblia szerint ötvenkét éven át uralkodott, ám szinte bizonyos, hogy a bibliai szerkesztő itt tévedett, s így bonyolult, zavaros kronológia alakult ki a megosztott királyság időszakára, ahol mintha semmi sem illeszkedne sehová sem.

Csakis úgy tudtam felállítani ennek az időszaknak a kronológiáját, ha Uzija ötvenkét éves uralkodását negyvenkét évre csökkentem, s az összes többi uralkodási dátumot, amely ehhez a rövidebb uralkodási időhöz igazodik, hasonlóan kezelek. Így Pekachja Uzija 40., és nem 50. évében ül a trónra, Pekach pedig a 42. évben, s nem az 52-ben. Ugyanakkor Menachem Uzija 39. évében ül Szamaria trónjára, ahogy az a 2Kiráj 15:17-ben olvasható. Az ennek alapján kialakult kronológiát a következő táblázat foglalja össze.

Minderre azért van szükség, hogy megmaradjon a teljes kronológiai szinkron Asszíriával, a periódus felső és alsó határvonalának meghatározójával. A két sarokpont a karkari csata Acháb idején – III. Sulmánú-asarídu hatodik éve (Kr. e. 853), illetve Szamaria eleste Menachem utódja, Hósea kilencedik évében – V. Sulmánú-asarídu ötödik éve (Kr. e. 722). A zavaros időszak nehézségét növeli, hogy az északi királyságban ellenkirályok jelentek meg Tircában, Szamariával ellentétben, míg Júdában Uzija társuralkodót választott maga mellé. Kr. e. 739 és 737 között négy izraelita király uralkodott három különböző fővárosból.

	Júda (A)	Júda (B)	Tirca	Szamaria
760	19 Uzija (42)			24 Jerobeám (42)
759	20			25
758	21			26
757	22			27
756	23			28
755	24			29
754	25			30
753	26			31
752	27			32
751	28			33
750	29			34
749	30			35
748	31			36
747	32	1 – Jotam (16)		37
746	33	2		38
745	34	3		39
744	35	4		40
743	36	5		41
742	37	6		42
741	38	7		1 – Zacharja (1)
740	39 (= 1 – Menachem)	8		1 – Menachem (10)
739	40 (= 1 – Pekachja)	9	1 – Pekachja (2)	2
738	41	10	2	3
737	42 (= 1 – Pekach)	11 (Uzija meghal)	1 – Pekach (8)	4
736		12	2 (= Jotam egyedül uralkodik)	5
735		13	3	6
734		14	4	7
733		15	5 III. Tük-a-És Galileában	8
732		16	6	9 Pul elfoglalja Gázát
731		1 – Acház (16)	7 (= 1 – Acház)	10 adó III. Tük-a-És-nak
730		2 (= 1 – Hósea)		1 – Hósea (9)
729		3		2
728		4		3
727	1 – Hiszkija (29)	5		4 (= 1 – Hiszkija)
726	2	6		5
725	3	V. Sulmánu-asarídu megostromolja Szamariát		6
724	4 (= 7 – Hósea)	8		7 (= 4 – Hiszkija)
723	5	9		8
722	6	10		9 Szamaria eleste

A jeruzsálemi társuralkodóság okáról a 2Kir 15:5-ből értesülhetünk, ahol az áll, Uzija „leprás volt”, így a király kénytelen volt palotájában maradni, s fia, Jotam uralkodott helyette.

Uzija harmincnyolcadik évében (társuralkodója, Jotam hét éve volt a trónon = Kr. e. 741) a szamariai Jerobeám elhunyt, s a trónon fia, Zacharja követte. Királysága nem tartott hosszú ideig: hat hónap után Zacharját megölte Sallum Jabes-Gileádból, mikor a király Ibleámban tartózkodott. Ezzel ért véget Jehu dinasztíája a negyedik nemzedéknél, ahogy azt Elzeus próféta megjósolta.

Izraelben kitört a polgárháború. Sallumot is megölték, a tircai Menachem végzett vele alig egy hónappal azután, hogy megszerezte a trónt.

A felkelés vezetője kifosztotta TAPPUACH-ot, „s az összes várandós anyát felhasították”, mert a város lakói a trónbitorló Sallumot támogatták. Így Uzija harminckilencedik évében (Kr. e. 740) „Gadi fia”, Menachem lett Szamaria királya. A következő évben fiát, Pekachját ültette társuralkodóként a trónra Tircában (Uzija 40. éve), s tíz éven át uralkodott Szamaria felett. Ám a királyság még mindig nem nyugodott meg: Pekachját alig két évvel később megölte udvaronca, Pekach. A gyilkos nyolc éven keresztül volt király Szamariában, Menachem ellenében Naftali, Áser, Zebulun és Isszachár törzsének támogatásával. Uzija Kr. e. 737-es halála után Pekach szövetségre lépett Damaszkusz királyával, RECIN-nel, s ketten együtt háborút indítottak Jotam – Júda egyedüli királya – ellen, aki így Menachem természetes szövetségesevé vált.

Az asszírok a polgárháború idején indultak meg dél felé, hogy próbára tegyék az egyiptomiak hatalmát Kánaánban. Menachem hívta őket, akinek szüksége volt Asszíria segítségére, hogy véget vessen Pekach lázadásának. A katonai beavatkozás „ára” ezertalentumnyi ezüst – hárommillió sékel, kb. harminchét tonna – volt, egyben. Ha ehhez odatesszük, hogy akkoriban egy rabszolgaért ötven sékelt fizettek, óriási összegről van szó, amelyet Menachem azoktól az izraeli földbirtokosoktól, kereskedőktől gyűjtött össze, akik még hűségesekek voltak hozzá.

Így Kr. e. 733-ban az asszír uralkodó, III. TUKULTI-APIL-ÉSARRA – a Bibliában becenevén, „Pul”-ként szerepel – megérkezett Izraelbe. Elfoglalta Galilea városait, beleértve Hacort is, s a lakosság nagy részét deportálta Asszíriába. Pekach északi táborát megsemmisítették. Pul déli irányba vonult a Kármel-hegységen át Saron síkjára, s Filiszteiába, ahol elfoglalta az egyiptomi határon álló Gázát. Miután Kánaán északi és nyugati részét felforgatta, az asszír király hazatért: egyetlen ujjal sem ért Maenchem Izraeljéhez és Jotam Júdájához. III. Tukulti-apil-Ésarra a következő két évet azzal töltötte, hogy felszámolta az arámiak ellenállását. Tavasszal Damaszkuszt ostromolta, ám a város egy egész évig ellenállt neki, s csak Kr. e. 731-ben adta meg magát. Recin királyt, az izraeliták utolsó ellenfelét kivégezték, vele egész Szíria az asszír birodalom részévé vált.

Eközben Izraelben Pekach teljesen elszigetelődött. Még két évig tartotta magát, ám Kr. e. 730-ban HÓSEA, Ela fia megölte. Kr. e. 731-ben Jotam meghalt Jeruzsálemben, s fia, ACHÁZ ([Jo]acház) követte a trónon, majd – még ugyanabban az évben – Menachem „megtért atyáihoz”, így Hósea maradt az északi királyság egyedüli uralkodója.

Izrael új királya, aki mezopotámiai urai támogatásával került a trónra, tovább fizette az adót Asszíriának, amelyet most V. SULMÁNU-ASARÍDU vezetett. Azonban Hósea levelet küldött Szo fáraónak, és segítségét kérte, hogy levesse magáról az asszír igát. Az Új Kronológia szerint Egyiptom

TAPPUACH: mai Sejh Abu-Zared. **RECIN:** Kr. e. 755–731.

III. TUKULTI-APIL-ÉSARRA: Kr. e. 744–727. **HÓSEA:** „[Jahve, megmentett”, Kr. e. 730–722. **ACHÁZ:** Kr. e. 731–716. **V. SULMÁNU-ASARÍDU:** Kr. e. 726–722.

165. kép: Az asszír III. Tukulti-apil-Ésarra király, a bibliai Pul, Damaszkusz meghódítója (British Múzeum).

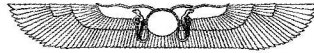
idősebbik uralkodója ekkoriban a hosszú ideig a trónon ülő III. SESONK USZERMAATRÉ volt. A bibliai „Szo” név Sesonk nevének rövidítése (asszír *Szu[szinku]*). A fáraó azonban nem volt abban a helyzetben, hogy hadjáratot indítson Kánaánba, mivel a déli határon a fáraók kusita dinasztiája egyre nagyobb fenyegetést jelentett – ők lesznek azok, akik hamarosan XXV. dinasztiaként ülnek majd Egyiptom trónján. Hósea magára maradt.

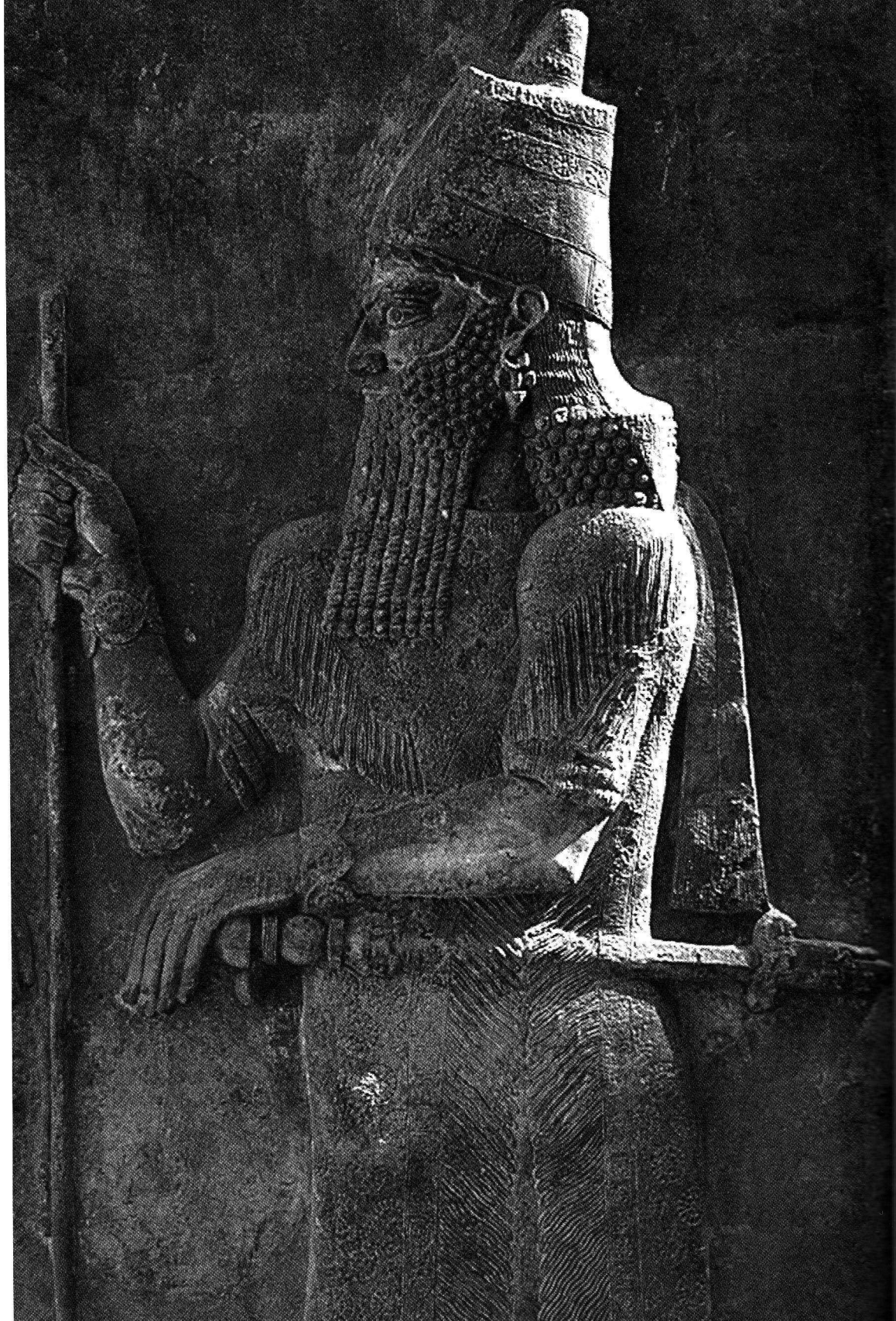
Sajnálatos módon az asszír Sulmánu-asarídu hírét vette az egyiptomiak bevonására vonatkozó tervnek, s úgy határozott, saját kezébe veszi az irányítást. Kr. e. 724-ben az asszír hadsereg ismét délen járt, és megostromolta Szamariát. Hósea két évig kitartott, s Szamaria csak V. Sulmánu-asarídu halálának évében esett el. Utódára, II. SARRUKÍN-ra maradt, hogy befejezze a katonai akciót: láncon vitte Izrael utolsó királyát Mezopotámiába, s vele több ezer izraelitát. Sarrukín évkönyvében viszonylag részletesen olvashatunk Izrael bukásáról.

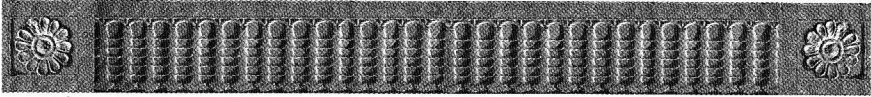
III. SESONK USZERMAATRÉ: Kr. e. 758–720. II. SARRUKÍN: Kr. e. 721–705.

... Szamaria emberei királyukkal együtt ellenem voltak és összefogtak, hogy ne teljesítsék alattvalói kötelességüket, ne fizessenek adót nekem. Harcoltak ellenem... Megütköztem velük, és 27 280 embert vittem fogságba szekereikkel és isteneikkel, akikben hittek. 200 harci szekeret bevettem a seregembe. A maradékot letelepítettem Asszíriában. Helyreállítottam Szamaria városát, s nagyobbá tettem, mint amilyen korábban volt.

Izrael „elveszett törzsei”, akiket a Kr. e. 732 és 721 közötti katasztrofális időszakban vittek el, a mitannik egykori területére kerültek – a Kábur-folyó térsége –, valamint a médek földjére – Szahand-hegy vidéke az egykori Éden területén – és az asszír magterületre. Szamaria városa lett az asszír birodalom szamariai tartományának központja, ahol a helyi asszír kormányzó II. Jerobeám egykori palotájában székelt. Az asszír uralommal szembeni ellenállás megtörésére II. Sarrukín északról – elsősorban Babilonból és Hamatból – hozatott idegeneket, akik Szamaria üres városaiban telepedtek le. A jövevények idővel elfogadták Jahvét istenüknek, s az Újtestamentumban ők a szamariaiak.

Történeti és régészeti háttér

A vaskor II rétegvizsgálati eredményei

Az Új Kronológia-elmélet szerinti dátumok értelmében a rétegvizsgálati eredményeket is szükséges újragondolnunk: más rétegeket kell tulajdonítani Izrael és Júda királyainak, mint amelyeket a hagyományos idővonal szerint a szíriai-palesztin városhalmokhoz kapcsolnak. Más szóval azok a rétegek, amelyeket korábban Salamon idejére datáltak, most a megosztott királyság korának egyik uralkodójához kell kötnünk, és így tovább.

Egészen mostanáig Salamon királyi városát Megiddóban az V-A/IV-B réteggel azonosították, ahonnan kiváló faragott kövek és „kormányzó palota” (1723 épület) került elő. Azonban Israel Finkelstein és David Ussishkin – Megiddo jelenlegi régészei – azt állítják, más feltárások, többek között Tell Jiszreel leletei alapján a rétegeket későbbre kell helyezni, Omri és Acháb korára. Így az V-A/IV-B réteg a Kr. e. X. század helyett jó 100 évvel későbbre, a IX. század közepére „vándorol át”. Ebből következően a salamoni kor az elszegényedett vaskor I-B régészeti időszakra kerül, amikor Megiddóból és más városokból is hiányoztak a középületek: nehéz elképzelni ezt Salamonról, az építő királyról és kalmárhercegről.

Ugyanakkor az Új Kronológia egy lépéssel továbbmegy, mint Finkelstein és Ussishkin, mikor azt állítja, Salamon városai a vaskor II-A időszakának települései, mikor a Megiddóhoz hasonló városok építészeti csúcán jártak. Ebből az következik, hogy a vaskor II-B időszakának vége a szakadástól (Kr. e. kb. 930) – I. Jerobeám és I. Rechabeám trónra lépése – Bása és Aza uralkodásán keresztül egészen Omri trónra kerüléséig tart (Kr. e. kb. 880). Ezek szerint a vaskor I-A kezdete nagyjából egybeesik azzal, hogy Omri átköltözteti a fővárost Tircából Szamariába, ahol Kathleen Kenyon korai vaskori kerámiaanyagot talált a citadella fala előtti árokban. Lawrence Stager megjegyezte, a vaskor I szakaszából való kerámiaanyag azonos a Megiddóban, a VII-A rétegben talált cserépdarabokkal, amely így az Új Kronológiában Omri és Acháb városa.

A rövid ideig tartó VI-B réteg Megiddóban – ez jelzi a vaskor I-B szakaszának kezdetét – nagyjából Acháb halálával veszi kezdetét a karkari csatát követően (Kr. e. kb. 850) és Jehu trónra lépésével ér véget (Kr. e. kb. 840). A Megiddó VI-A ezzel Jehu és Joachász – a júdai Joás kortársai – uralmának idejére kerül, vége pedig I. Sesonk hadjárata, amelyet Kr. e. kb. 800-ban azért indított, hogy kiverje Kánaánból Hazael arámiáit. Sesonk sztléje, amelyet a megiddói ásatási törmelékben (vagyis rétegen kívül) találtak, az V-B réteg városából való.

Ezzel elérkeztünk a vaskor II-A rétegéhez, az V-A/IV-B városhoz, amelyet korábban Salamonhoz kapcsolnak, aztán Finkelstein és Ussishkin Omri és Acháb korához kötöttek. Az Új Kronológia szerint a várost II. Jerobeám építtette. A megiddói V-A/IV-B város II. Jerobeámhoz való kötődését megerősíti a híres Sema-pecsét, amelyet a kormányzó palotájának (1723. épület) kapuja mellett találtak meg. A pecséten lévő felirat a következő: „Sema, Jerobeám szolgája”, és paleográfiai tények alapján II. Jerobeám idejéhez kötik. Ugyanakkor az itteni épületeket korábban Salamonhoz – és így utódjához, I. Jerobeámhoz – kapcsolták. Az eltérés a hagyományos rétegvizsgálat egyik súlyos problémája volt, azonban az Új Kronológia megoldja, mivel az V-A/IV-B épületeket II. Jerobeám idejére helyezi. A paleográfiai (felirattal) és rétegvizsgálati eredmények az itt felvázolt kronológiai modell szerint összhangban vannak egymással.

166. kép (szemben): Az asszír II. Sarrukín király a horszabadi palota remekbe szabott dombozműveiről (Louvre Múzeum).

Megiddo új rétegvizsgálati/történeti időszakait a következő táblázat foglalja össze.

Megiddo VIII	(KéB II-A)	=	Salamon	Kr. e. kb. 971–931
Megiddo VII-B	(KéB II-B)	=	I. Jerobeámtól Eláig	Kr. e. kb. 931–886
Megiddo VII-A	(Vk I-A)	=	Omritól Achábig	Kr. e. kb. 886–855
Megiddo VI-B	(Vk I-B)	=	Achaszjától Jorámig	Kr. e. kb. 855–841
Megiddo VI-A	(Vk I-B)	=	Jehutól Joachászig	Kr. e. kb. 841–799
Megiddo V-B	(Vk I-B)	=	Joás	Kr. e. kb. 799–782
Megiddo V-A/IV-B	(Vk II-A)	=	II. Jerobeámtól Menachemig	Kr. e. kb. 782–730
Megiddo IV-A	(Vk II-A)	=	Asszír helyőrség	Kr. e. kb. 731–670
Megiddo III	(Vk II-B)	=	Asszír helyőrség	Kr. e. kb. 670–655
Megiddo II	(Vk II-C)	=	XXVI. dinasztia uralma	Kr. e. kb. 655–589
Megiddo I	(Vk III)	=	Babiloni uralom	Kr. e. kb. 589

A samariai épületek korszakolását is szükséges átírnunk. A samariai I. periódus többé nem feleltethető meg Omri és Acháb királyságának: az épületek II. Jerobeám idején készültek. Omri palotáját lerombolták, mikor Jerobeám felhúzta az I. periódus palotáját, vagy még mindig ott várja, hogy kiássák Samaria valamelyik dombja alatt. Az I. periódusból (Vk II-A) való építkezési árookban talált vaskor I-A szakaszából származó cseréptörmelék alátámasztja, hogy a korai vaskorban lakott volt a város. Így az I. és III. periódus közötti összes építkezés viszonylag rövid időszakot ölel át II. Jerobeám uralmának kezdetétől (Kr. e. 782) Samaria elestéig Hósea utolsó évében (Kr. e. 722).

(-1) samariai periódus	Vk I-A cserépanyag (nincs épület)	Omritól Achábig	kb. 881–855
(0) samariai periódus	Vk I-B cserépanyag (nincs épület)	Achaszjától Joásig	kb. 855–782
I. samariai periódus	Vk II-A faragott kövekből belső fal	II. Jerobeám első szakasza	kb. 782–770
II. samariai periódus	Vk II-A faragott kövekből külső kazamatafal	II. Jerobeám második szakasza	kb. 770–742
III. samariai periódus	Vk II-A javítások és új épületek	Menachemtől Hóseáig	kb. 742–722
IV. samariai periódus	Vk II-A javítások és újjáépítés	Asszír tartományi főváros	kb. 722–700
V. samariai periódus	Vk II-A javítások, majd leégett	Asszír tartományi főváros	kb. 700–680
VI. samariai periódus	Vk II-B	Asszír tartományi főváros	kb. 680–655
VII. samariai periódus	Vk II-C	XXVI. dinasztia uralma	kb. 655–589
VIII. samariai periódus	Vk III	Babiloni uralom	kb. 589

Van még egy sokatmondó régészeti lelet, amely alátámasztja az egyiptomi Harmadik Átmeneti Kor átírását az Új Kronológia értelmében. A II. samariai periódus építkezéseihez kapcsolódik az úgynevezett „osztrakonház”. Az épületben talált törött cserepekre tintával írtak, s az általános vélekedés szerint – ismét csak paleográfiai adatok alapján – II. Jerobeám idejére teszik (Kr. e. VIII. század). Az osztrakonháztól északra, az egyik udvaron a Harvard Egyetem régészei rátaláltak a híres samariai elefántcsontleltre: ezek között akadt egy alabástromedény töredéke is, rajta II. Oszorkon kartusával. Kenneth Kitchen szerint Oszorkon Kr. e. 874 és 850 között uralkodott, legalább 69 évvel II. Jerobeám előtt. Ugyanakkor az Új Kronológia szerint II. Oszorkon Kr. e. 784 és 760 között ült a fáraók trónján, vagyis éppen kortársa volt a samariai II. Jerobeámnak (Kr. e. 784–742). Így semmi szükség arra, hogy a Samariából előkerült alabástromedényt örökségnek tartsuk, helyette – ahogy az várható is – a kortárs egyiptomi uralkodó ajándéka izraelita alattvalójának.

Arám-Damaszkusz arámi királyai az Új Kronológia szerint

1. Aziru (I. Hadadezer) (13? év)	=	Kr. e. 1011-től 998-ig
2. Du-Tesub/I. Ben-Hadad (4? év)	=	Kr. e. 997-től 993-ig
3. Rezon (53? év)	=	Kr. e. 992-től 939-ig

4. [ismeretlen]	
5. II. Ben-Hadad (19? év)	= Kr. e. 893-tól 874-ig
6. III. Ben-Hadad/II. Hadadezer (31 év)	= Kr. e. 873-tól 842-ig
7. Hazael (40? év)	= Kr. e. 841-től 801-ig
8. IV. Ben-Hadad (26? év)	= Kr. e. 800-tól 774-ig
9. Recin (24? év)	= Kr. e. 755-től 731-ig

Türosz főníciai királyai az Új Kronológia szerint

1. Abibalsz (7? év)	= Kr. e. 986-tól 979-ig
2. Hiram (34 év)	= Kr. e. 979-től 945-ig
3. Beleazarosz (17 év)	= Kr. e. 945-től 928-ig
4. Abdasztardosz (9 év)	= Kr. e. 928-től 919-ig
5. Asztartosz (12 év)	= Kr. e. 919-től 907-ig
6. Aszerümosz (9 év)	= Kr. e. 907-től 898-ig
7. Phelész (1 év)	= Kr. e. 898-től 898-ig
8. Ithobalsz (32 év)	= Kr. e. 898-től 866-ig
9. Badezorosz (6 év)	= Kr. e. 866-től 860-ig
10. Matgenosz (29 év)	= Kr. e. 860-től 831-ig
11. Pügmalion (47 év)	= Kr. e. 831-től 785-ig

Bübsz főníciai királyai az Új Kronológia szerint

1. Zikarbaál (14? év)	= Kr. e. 828-től 814-ig
2. Abibaál (14? év)	= Kr. e. 814-től 800-ig
3. Jehimilk (8? év)	= Kr. e. 800-től 792-ig
4. Elibaál (30? év)	= Kr. e. 792-től 762-ig
5. Sipitbaál (25? év)	= Kr. e. 762-től 737-ig

Az Újbirodalom vége és a Harmadik Átmeneti Korszak

Az alábbi dátumok használható modellt adnak az egyiptomi XIX–XXX. dinasztia időszakáról, a következő ÚK csillagászati sarokpontok alapján: *a)* Kr. e. 1419 Vénusz-megoldás az I. babiloni dinasztiaába tartozó Ammiszaduqa első éveként; *b)* a Kr. e. 1012-es napnyugta közeli napfogyatkozás Ugaritban = A XVIII. dinasztiaából való Ehnaton 12. éve; *c)* Kr. e. 892 holdhónap szerinti dátuma a XIX. dinasztiaából való II. Ramszesz 52. évére; *d)* Kr. e. kb. 822 I. Sesonk uralkodásának kezdete a bübszi adatok szerint. Az alábbi adatok „munkahipotézisként” kezelendők. Minden bizonnyal szükség van még némi felülvizsgálatra, azonban azért szerepeltetem őket, hogy bemutassam, miként lehet az Újbirodalom vége és a HÁK kronológiáját az Új Kronológiai modellben újjáalkotni.

A XIX. dinasztia az Új Kronológia szerint

1. I. Ramszesz Menpehtiré (1 év)	= Kr. e. 962-től 961-ig
2. I. Széthi Menmaatré (19 év)	= Kr. e. 961-től 943-ig
3. II. Ramszesz Uszermaatré Szetepenré (67 év)	= Kr. e. 943-tól 877-ig
4. Merneptah Baenré Hotephirmaat (10 év)	= Kr. e. 888-tól 879-ig
5. II. Széthi Uszerheperuré Szetepenré (6 év)	= Kr. e. 879-től 873-ig
6. Amenmesse Menmiré (5 év)	= Kr. e. 877-től 873-ig
7. Sziptah Ahenré Szetepenré (6 év)	= Kr. e. 873-tól 868-ig
8. Tauszert Szitré Meritamón (8 év)	= Kr. e. 873-tól 866-ig

A XX. (A) dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Széthnaht Uszerhauré Meriamon (7 év)	=	Kr. e. 865-től 859-ig
2. IV. Ramszesz Hekamaatré Szetepenamon (A) (7 év)	=	Kr. e. 859-től 853-ig
3. V. Ramszesz Uszermaatré Szeheperenré (4 év)	=	Kr. e. 853-től 850-ig
4. VI. Ramszesz Nebmaatré Meriamon (7 év)	=	Kr. e. 850-től 844-ig
5. VII. Ramszesz Uszermaatré Szetepenré (7 év)	=	Kr. e. 844-től 838-ig
6. VIII. Ramszesz Uszermaatré Ahenamon (2 év)	=	Kr. e. 838-től 836-ig
7. X. Ramszesz Hepermaatré Szetepenré (5 év)	=	Kr. e. 836-től 832-ig

A XX. (B) dinasztia az Új Kronológia szerint

1. III. Ramszesz Uszermaatré Meriamon (32 év)	=	Kr. e. 863-től 832-ig
2. IV. Ramszesz Uszermaatré Szetepenamon (B) (3 év)	=	Kr. e. 832-től 830-ig

A XX. (C) dinasztia az Új Kronológia szerint

1. IX. Ramszesz Noferkaré Szetepenré (17 év)	=	Kr. e. 846-től 828-ig
2. XI. Ramszesz Uszermaatré Szetepenptah (27 év)	=	Kr. e. 828-től 801-ig

A XXI. (taniszi) dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Szmendész (26 év)	=	Kr. e. 842-től 817-ig
2. I. Pszuszennész Titheperuré (49 év)	=	Kr. e. 817-től 769-ig
3. Amenemope (9 év)	=	Kr. e. 773-től 765-ig
4. Amenemniszu (4 év)	=	Kr. e. 769-től 766-ig
5. II. Oszorkon/Oszorkhór Uszermaatré (6 év)	=	Kr. e. 765-től 760-ig
6. II. Pszuszennész/Pszinahész Aaheperré (14 év)	=	Kr. e. 765-től 752-ig
7. III. Pszuszennész (14 év)	=	Kr. e. 752-től 739-ig
8. I. Juput (39 év)	=	Kr. e. 739-től 701-ig
9. VI. Sesonk Aaheperré (37 év)	=	Kr. e. 700-től 664-ig

A XXI. (thébai) dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Herihór (11 év)	=	Kr. e. 823-től 813-ig
2. I. Pinodzsem (26 év)	=	Kr. e. 813-től 788-ig
3. Sziamon (20 év)	=	Kr. e. 788-től 769-ig
4. II. Pszuszennész Aaheperré (4 év Thébában)	=	Kr. e. 769-től 765-ig
5. II. Sesonk Hekaheperré Szetepenré (4 év)	=	Kr. e. 765-től 762-ig
6. Harsziésze Hedzsheperré Szetepenamon (10 év)	=	Kr. e. 762-től 753-ig
7. I. Petubasztisz Uszermaatré (25 év)	=	Kr. e. 753-től 729-ig
8. III. Oszorkon Uszermaatré (29 év)	=	Kr. e. 720-től 692-ig
9. III. Takelóth Uszermaatré (6 év)	=	Kr. e. 697-től 692-ig
10. Rudamon Uszermaatré Szetepenamon (26 év)	=	Kr. e. 692-től 667-ig
11. IV. Oszorkon Uszermaatré (10 év)	=	Kr. e. 667-től 658-ig

A XXII. dinasztia az Új Kronológia szerint

1. I. Sesonk Hedzsheperré Szetepenré (21 év)	=	Kr. e. 822-től 802-ig
2. I. Oszorkon Szehemheperré Szetepenré (15 év)	=	Kr. e. 802-től 788-ig

3. I. Takelóth Hedheperré Szetepenré (5 év)	=	Kr. e. 788-tól 784-ig
4. II. Oszorkon Uszermaatré Szetepenamon (25 év)	=	Kr. e. 784-tól 760-ig
5. II. Takelóth Hedzsheperré (26 év)	=	Kr. e. 760-tól 735-ig
6. III. Sesonk Uszermaatré Szetepenré (39 év)	=	Kr. e. 758-tól 720-ig
7. IV. Sesonk Hedheperré (9 év)	=	Kr. e. 719-től 711-ig
8. V. Sesonk Uszermaatré Meriamon (6 év)	=	Kr. e. 711-től 706-ig
9. Pimay Uszermaatré Szetepenré (6 év)	=	Kr. e. 706-től 701-ig

Manethón XXIII. dinasztíája

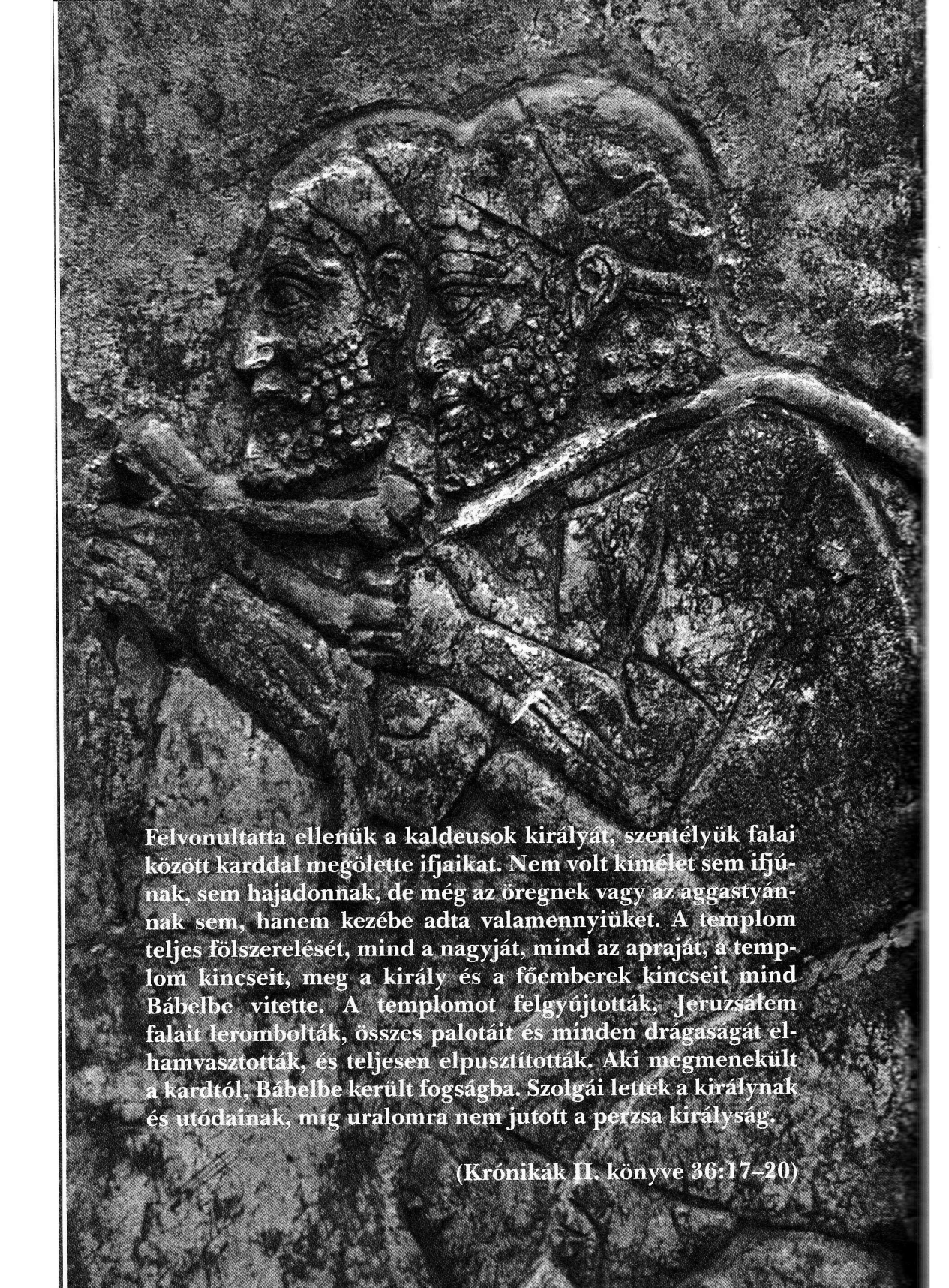
1. II. Pedubasztisz Szehotepibenré (25 év)	=	Kr. e. 661-től 637-ig
2. V. Oszorkon (9 év)	=	Kr. e. 637-től 629-ig
3. Pszammosz (10 év)	=	Kr. e. 629-től 620-ig

A XXIV. dinasztia az Új Kronológia szerint

1. I. Tefnaht Sepszeszré (5 év)	=	Kr. e. 716-től 712-ig
2. Bakenrenef Uahkaré (6 év)	=	Kr. e. 710-től 705-ig

A XXV. dinasztia az Új Kronológia szerint

1. Alara (kb. 20 év)	=	Kr. e. 769-től 750-ig
2. Kasta Maatré (kb. 30 év)	=	Kr. e. 750-től 721-ig
3. Pianhi Uszermaatré (31 év)	=	Kr. e. 720-tól 690-ig
4. Sabaka Noferkaré (12 év)	=	Kr. e. 706-tól 695-ig
5. Sabataka Dzsedkauré (14 év)	=	Kr. e. 698-tól 685-ig
6. Taharka Nofertumhuré (26 év)	=	Kr. e. 690-től 665-ig
7. Tanutamon Bakaré (kb. 8 év)	=	Kr. e. 664-től 657-ig

Felvonultatta ellenük a kaldeusok királyát, szentélyük falai között karddal megölette ifjaikat. Nem volt kimelet sem ifjúnak, sem hajadonnak, de még az öregnek vagy az aggastyánnak sem, hanem kezébe adta valamennyiüket. A templom teljes felszerelését, mind a nagyját, mind az apraját, a templom kincseit, meg a király és a főemberek kincseit mind Bábelbe vitette. A templomot felgyújtották, Jeruzsálem falait lerombolták, összes palotáit és minden drágaságát elhamvasztották, és teljesen elpusztították. Aki megmenekült a kardtól, Bábelbe került fogságba. Szolgái lettek a királynak és utódainak, míg uralomra nem jutott a perzsa királyság.

(Krónikák II. könyve 36:17–20)

Δ44x79

Tizennyolcadik fejezet

FOGSÁG

(Királyok II. könyve 18:1-től Királyok II. könyve 25:30-ig, valamint Krónikák II. könyve 28:1-től Krónikák II. könyve 36:21-ig)

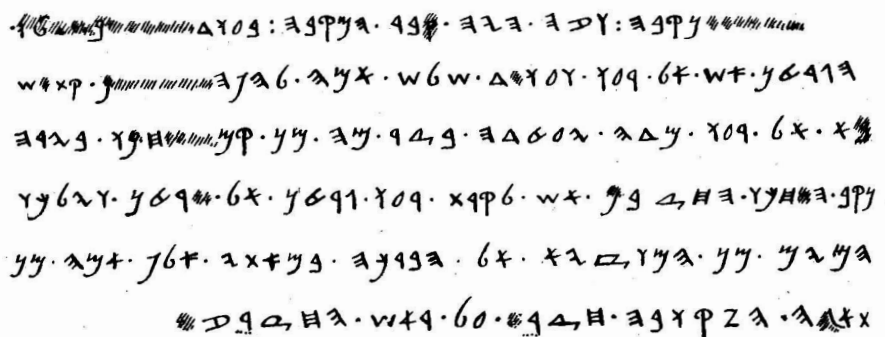
Hiszkija reformjai – Szín-ahhé-eriba támadása – Lakis eleste – Egyiptom megtorlása – Manassze – Jozija és az elveszett tekercs – Jeruzsálem eleste

A történet

Bár a két királyság az évszázadok során néha ellentétbe került, sőt: háborúzott egymással, Izrael és Júda népe továbbra is izraelitának tekintette magát, és tisztában volt azzal, hogy noha más országban lakik, eredete összekapcsolja a szomszéd ország lakóival. Most, hogy az északi királyság király nélkül maradt, s lakossága nagy részét elvitték, illetve Szamariában asszír kormányzó ült, Júda társuralkodói – Acház és Hiszkija – úgy érezte, egyedül maradt és elszigetelődött. Az asszír birodalom erői Júda határán várakoztak, készen arra, hogy bármelyik pillanatban rárontsanak az országra. Kapkodva igyekeztek megerősíteni Jeruzsálem védelmét és megnövelték a hadsereg létszámát, hogy legyen kit küldeni a távol eső júdai városokba. Hiszkija nekilátott alagutat fúrni, amelyen elterelhetik a Gichon-forrás vizét a város irányába, így Jeruzsálem elhúzódozó ostrom esetén is bőséges friss vízhez juthat. Az alagút ma is megvan, ötszázharminc méter hosszan húzódik Dávid városa alatt a mészkőben a forrástól a lépcsőzetes kőépítmény alja alatt, amely a régi királyi palotát alátámasztotta Siloa tavától délre – biztonságban, a város falai mögött. Ahol a két alagútfúró csapat elérte egymást, a munkások feliratot állítottak az alagútban.

[...] Az áttörés. És ez az áttörés története. Amidőn [...] a fejszét egymás felé, és amikor még háromkönyöknyi (távolságot) kellett kifúrni, meghallotta az egyik a másik kiáltásának hang-

167. kép (szemben): Izraelita foglyok, amint a fogságba viszik őket (British Múzeum).

168. kép: A Hiszkija jeruzsálemi alagútjának elkészültéről megemlékező héber felirat.

ját, mert repedés támadt a sziklában jobbfelől és balfelől. És az áttörés napján a fejszések elérték egymást, fejsze a fejszére csapott. És megindult a víz a forrásból a ciszterna felé 1200 könyök (hosszúságú úton). Száz könyök volt a szikla magassága a fejszések feje fölött. (*Siloa-felirat*, Hahn I. fordítása)

A tizenhatodik évben – Hiszkija tizenkettedik évében – Acház meghalt, s Hiszkija Júda egyedüli uralkodója lett. Azonnal több kegyes reformot hozott: lebontotta a magas helyeket, amelyeket imádságra használtak Jeruzsálem körül a dombok között. Ledöntötte az Asera-oszlopokat, még azt a bronzkígyót is összezúzatta, amelyet Mózes készített Kr. e. 1407-ben Punon rézbányáinál, az Araba-medencében. A nagy hatalmú jelképet vallásos tisztelet övezte, s Hiszkija úgy érezte, megzavarja a Jahve-kultusz tisztaságát. Munkájában a próféta, Izajás is segítette, s Júda királya elhatározta, csakis Jahve tudja megmenteni Jeruzsálemet a pusztulástól, így egyetlen hamis isten sem maradhat, aki megharagíthatja Izrael istenét. Láttá, hogyan hagyta magára Jahve az északi királyságot. Jeruzsálemnek a templommal tántoríthatatlanul hűségesnek kell maradnia Jahvéhez, s ez az egyszerű emberek hitvilágának részét alkotó idegen istenekbe, fétiszekbe került. Ezzel egy időben Júda királya felkészítette seregét a háborúra.

Hiszekija királyságának tizenötödik évében a király súlyos fekélyt kapott, s a halál küszöbén állt. Azonban fűgéből készült kenőccsel, amelye Izajás készített, Hiszekija csodával határos módon felgyógyult és még tizenöt éven át uralkodott. Egy évvel később, Kr. e. 712-ben a babiloni II. MARDUK-APLA-IDDINA – bibliai nevén Merodach-Baladan – küldöttséget menesztett Jeruzsálembe, hogy gratuláljon Hiszekijának felépüléséért. A kifejezetten baráti gesztuson felül jóval komorabb politikai események tanúi vagyunk. Az ókori kelet királyai katonai szövetséget igyekeztek tétő alá hozni Asszíria folyamatos terjeszkedésének megállítására.

Az asszírok visszatérnek

Nyolc évvel később (Kr. e. 705) Hiszkija megtudta, hogy az asszír II. Sarrukín kappadókiai hadjárata során az év tavaszán elhunyt. A hatalmas hadúr – Izrael és Filiszteia romlásának okozója – testét nem vitték el a csataterről, hogy eltemessék. Izajás a próféták jellegzetes módján kigúnyolta az asszír uralkodó méltatlan végzetét.

„Hát ez az az ember, aki a földet megrendítette, s megingatta a birodalmakat. Aki a világot pusztasággá tette, városait lerombolta, és aki foglyainak börtönét soha ki nem nyitotta?” A föld nemzeteinek királyai mind dicsőségben pihennek, ki-ki a saját sírjában. De téged messze kidobnak sírodból, mint valami szennyes hulladékot. A harcban elesettek temetnek maguk alá, s azok, akik kard élén vesztek el. Odadobnak a vizesárok köveire, mint egy széttaposott hullát. (Iz 14:16–19)

Az asszír hadsereg váratlan veresége és a király halála a távoli földön politikai hullámokat keltett, amelyek végigsöpörtek az egész ókori keleten. Az asszír birodalom jelentős része fellázadt. Hiszkija felismerte, itt van az alkalom, hogy magához ragadja a kezdeményezést és levesse az asszír igát. Azonnal a parti síkságra vezette seregét, s megtámadta a Gáza körüli egykori filiszteus területet, amely tántoríthatatlanul hű maradt a birodalomhoz. Visszautasította azt is, hogy adót fizessen a Szamariában székelő kormányzónak. Ninive új uralkodója, Sarrukín fia, SZÍN-AHHÉ-ERIBA hírt vette, miféle zavarok vannak a déli határvidéken, azonban a főváros közelében lévő lázadásokkal kellett foglalkoznia, mielőtt a júdai felkelésre összpontosította volna figyelmét. Legyőzte Marduk-apla-iddinát és szövetségeseit, s ezzel megtörte a mezopotámiai felkelés erejét, majd dél felé indult, hogy ellássa a fejfájást okozó judaita alattvaló baját.

Kr. e. 702-ben – Hiszkija egyeduralkodóként töltött tizenkettedik évében – az asszír hadsereg éppen LAKIS városát ostromolta, mikor Szín-ahhé-eriba üzenetet kapott Hiszkijától, melyben a király megadta magát. Júda aláveti magát az asszír királynak, elfogadja az alattvalói státust és felkészül, hogy megtámadja azokat a filiszteus városokat, amelyek korábban Asszíria hatalmában voltak. A király első helyettese (asszír *rabsake*) vezetésével elküldte serege egy részét a dombvidékre, hogy tárgyaljanak a megadás feltételeiről és gyűjtsék be a súlyos váltságdíjat. Háromszáz talentumnyi ezüst és harminctalentumnyi arany ütötte az asszírok markát. Jeruzsálem ezzel megmenekült: ám Júda fővárosa és királya súlyos árat fizetett azért, hogy nem érte bántódás. A királyi kincstár kiürült, még Jahve temploma cédrusból készült ajtóit és a kereteit borító aranylemezeket is lefeszítették, hogy kifizethessék Szín-ahhé-eriba váltságdíját.

SZÍN-AHHÉ-ERIBA: Kr. e. 704–681. **LAKIS:** Mai Tell ed-Duvejr.

169. kép: Miután Szín-ahhé-eriba elfoglalta Lakist, a judaita izraelitákat vagyontárgyaikkal együtt elvitte Asszíriába (Lakisi domborművek, British Múzeum).

Noha az asszír király beleegyezett, hogy a judaita fővárosnak nem esik bántódása, az asszír hadsereg nem hagyott fel Lakis ostromával. A város (IV. réteg) végül elesett: lakóit láncban vitték Mezopotámiába. Az asszír feljegyzések szerint több mint kétszázezer judaitát vittek el Hiszkija városaiból.

Ami a judaita Hiszkiját illeti, aki nem engedelmeskedett parancsomnak, negyvenhatot megostromoltam fallal körülvett városaiból és a számtalan kisebb városból. Ostromlétrákkal, faltörő kosokkal, gyalogos rohamokkal, aknákkal és ostromgépekkel mindegyiket elfoglaltam. 200 150 embert, időset és fiatalt, férfit és nőt, lovakat, szamarakat, öszvéreket, tevéket, marhákat és birkákat pedig számtalanul elvittem, s háborús zsákmányként bántam velük. (*Taylor-prizma*, British Múzeum)

Aztán váratlanul erős ellenség jelent meg a színen, aki nem nézte jó szemmel Szín-ahhé-eriba pusztítását a parti síkság déli részén. A király lakisi főhadiszállásán hírt vette, hogy nagy egyiptomi sereg indult a Sínai-félszigetről az asszírok ellen.

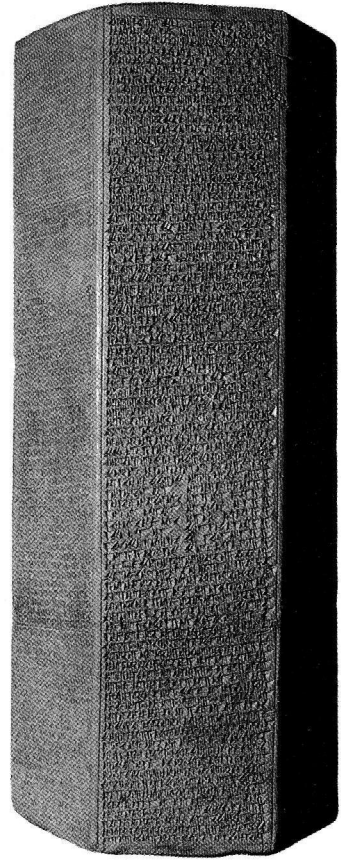
Egyiptomot ekkor a kusita XXV. DINASZTIA uralta. Taharka herceg, Pianhi fia volt az egyiptomi katonai erő főparancsnoka idős nagybátyja, a Memphisben uralkodó Sabaka képviselőjében. A thébai III. Oszorkon is hozzájárult a hadsereghöz, akárcsak a taniszi Pimay. Kusita egységek óriási

XXV. DINASZTIA: Kr. e. 706–664.

számban érkeztek Napatából (Szudán) Pianhi király parancsára – vezetőjük a koronaherceg, Taharka volt. A hadsereg Per-Ramszesz régi városánál gyülekezett, mielőtt elindult volna, s Migdol mellett, a Sínai-félsziget északi részének sík pusztaságán átkelve egyenesen az asszírok ellen vonult volna. A két szuperhatalom Eltekében ütközött meg egymással, s Szín-ahhé-eriba rettentő vereséget mért Taharkára. Azonban rövid ideig élvezhette diadalát, mivel a hónapok óta harcoló asszír egységeket megtámadta a fertőző vérhas. Hérodotosz (II:141) szerint a férgek voltak ezért felelősek, amelyek elragták az asszír íjászok fegyvereinek idegeit: ám szinte bizonyos, hogy a bubópestisről van szó, amelyet patkányok terjesztenek. A járvány görög istene Apollón Szmintheosz – az egéristen – volt.

Szín-ahhé-eriba ekkor megszegte szavát. Miután elfogadta a fizetséget, hogy cserébe érintetlenül hagyja Jeruzsálemet, az asszír király most semmissé nyilvánította a megállapodást, és seregét Jeruzsálem ellen vezette. Azt tervezte, példát mutat a déli lázadás vezetőjén. A várost körülvették a hadsereg előfutárai a hosszú ostromot előkészíteni, s ahogy az asszír szövegben olvasható: „a judaitákat bezárták fővárosukba, akár a madarat a kalitkába”, mialatt az asszír főerő az egyiptomi haderő elleni csatát igyekezett kipihenni LIBNA város mellett. Azonban Szín-ahhé-eriba hazugsága nem maradt büntetlenül.

A király egyik reggel arra ébredt, hogy tisztjei közül száznyolcvan a betegség áldozatául esett az éjszaka folyamán. Ekkora veszteségeket nem tudott pótolni a tisztikarban, hiszen Eltekében és a csata utáni járványban is számosan meghaltak. Nem lehetett mást tenni, mint visszavonulni Ninivébe. Szín-ahhé-eriba soha többé nem tért vissza Filiszteiába. A későbbi zsidó hagyomány szerint Kr. e. 681-ben saját fiait oltották ki életét, miközben az állami isten, Assur templomában egy Noé bárkájából való deszkához imádkozott. Utódja fia, Assur-ah-iddina lett, miután királygyilkos testvérei az Ararát hegyei közé (Urartu) menekültek.

170. kép: A Taylor-prizma, amelyre feljegyezték az asszír Szín-ahhé-eriba király Kr. e. 702-es hadjáratának eseményeit (British Múzeum).

LIBNA: Talán Tell Bornat, a Vádi Zejtában lévő nagy útkereszteződésnél.

A Biblia szerint az asszír parancsnokok Libnában bekövetkezett halála és Jeruzsálem megmenekülése Isten csodája volt, aki így védelmezte hű szolgáját, Hiszkiját. A 2Kir 19:35 szerint az éjszaka közepén Jahve angyala rajtaütött az asszírokon. Jeruzsálem megmenekült a pusztulástól, mivel Júda királya és a próféta, Izajás megtisztították Jahve fővárosát, eltávolították a korábban oda helyezett pogány bálványokat.

Hiszkija még három évet uralkodott, és királyságának huszonkilencedik évében (Kr. e. 699) elhunyt. Utódja fia, MANASSZE lett, Izrael talán leg-hírhedtebb királya.

Romlott királyok

Manassze tizenkét éves volt, mikor trónra került, s több mint fél évszázadon át uralkodott. Újjáépíttette azokat a magas helyeket, amelyeket Hiszkija leromboltatott, új oltárokat készíttetett, amelyeket Baálnak szentelt Jahve templomának udvarán és ismét felállíttatta a fővárosban az Asera-oszlopot. A király még saját fiát is bemutatta égőáldozatként Molochnak, a tűz istenének. Júda prófétái átkozták Manasszét, amiért bálványokat imád, s azt kockáztatja, hogy Jeruzsálem is arra a sorsra jut, amelyikre Szamaria. Azonban a király egyszerűen elhallgattatott mindenkit, akinek véleménye nem egyezett az övével. Manassze uralmának első egy-két évtizedében számos ártatlan ember vérért kiontották: többek között Izajás prófétáét is. Jeruzsálemben megszokott dolgokká váltak a politikai gyilkosságok, miközben Jahve szent embereinek figyelmeztetéseit senki sem fogadta meg.

Azért azt mondja az Úr, Izrael Istene: Bizony, szerencsétlenséget hozok Jeruzsálemre és Júdára, úgyhogy akik hallanak felőle, zúgni fog tőle mindkét fülük... Kitörölöm Jeruzsálemet, ahogy a tálat szokták kitörölni, aztán, amikor kitörülték, lefordítják. Eltaszítom örökségem maradékát [Júda népét], ellenségei [a babiloniak] kezére adom, hadd legyenek ellenségeik zsákmánya és prédája, mivel azt tették, ami gonosznak számít a szememben, és ingereltek attól a naptól kezdve, hogy atyáik kivonultak Egyiptomból, mind a mai napig.” (2Kir 21:12–15)

Manassze királyságának huszonkilencedik évében (Kr. e. 670) az asszír ASSUR-AH-IDDINA arab törzsek segítségével elfoglalta Egyiptomot – a helyi törzsek szállították teveháton az ellátmányt a Sínai-félszigeten keresztül. Számos déli királyt, akiket Egyiptom szövetségeseiként tartottak számon, most Ninivébe vittek Egyiptom kisebb fáraóival és törzsfőnökeivel egyetemben, hogy kapjanak egy kevés politikai „átnevelést”: köztük volt

Manassze is. Jeruzsálem királya két év múlva tért vissza országába, s hosszú uralmának további huszonöt évében hű maradt új mezopotámiai uraihoz. A későbbi hagyomány (amely a 2Krón 33-ból olvasható ki) szerint némileg későn ugyan, de még Jahve tiszteletét is felelevenítette.*

Egyiptomot tizenkilenc éve, mióta Kr. e. 690-ben átvette a trónt apjától, PIANHI-tól, a kusita TAHARKA vezette.** Mikor tehát megtámadta Egyiptomot, Assur-ah-iddina Asszíria régi ellenfelével nézett szembe. A király volt az a herceg, aki harmincegy évvel ezelőtt, Kr. e. 702-ben csatát vívott Szín-ahhé-eribával Eltekénél. Apjához hasonlóan Asur-ah-iddinának sem sikerült elsőre bevennie Egyiptomot Kr. e. 674-ben, azonban a második próbálkozás négy évvel később – a helyi beduinok támogatásának köszönhetően – már sikerrel járt.

A harc a Sínai-félszigeten kezdődött, s egészen a delta keleti részének mocsaraiig folytatódott. Taharka kitartóan harcolt országa védelmében, azonban az asszír erők egy sor csatában visszaszorították az egyiptomi erőket. A király végül kénytelen volt feladni a régi fővárost, Memphiszt, és visszavonulni délre, Thébába – egész családját, köztük a trónörököst is elvitték Asszíriába. A delta immár idegen kézben volt, első alkalommal, mióta Kr. e. 1192-ben elűzték a hükszószoikat. Az asszír uralkodó engedelmessé alkirályokat ültetett Észak-Egyiptom fontos városaiba, hogy nevében kormányozzák birodalma legújabb tartományát.

Ám amint Assur-ah-iddina visszatért Ninivébe, Taharka támadásba lendült, visszafoglalta Memphiszt és rémületet keltett az asszír király nemrégiben kinevezett alattvalói között. Kr. e. 669-ben Assur-ah-iddina visszatérőben kinevezett alattvalói között. Kr. e. 669-ben Assur-ah-iddina visszatérőben volt Egyiptomban, mikor meghalt. Taharka így mindennél értékesebb időhöz jutott, mialatt az utód, ASSUR-BÁN-APLI megerősítette helyzetét. Mikor az asszírok végre dél felé fordulhattak, hogy megdöntsék Taharka uralmát és elfoglalják Thébát, Assur-bán-apli hatalmas hadseregében ott masíroztak a jeruzsálemi csapatok is Manassze király vezetésével. Így történt, hogy Kr. e. 664-ben jeruzsálemi katonák vettek részt a szent Théba kifosztásában és lerombolásában. Amon szent városát, amely évezredek óta érintetlen maradt, most minden kincsétől megfosztották, és soha többé nem nyerte vissza korábbi dicsőségét. Taharka délre menekült, Núbiába, soha többé nem látták. Asszíria lett Egyiptom, s minden alattvalója ura: beleértve Filiszteia, Izrael és Júda államát.

PIANHI: Kr. e. 720–690. **TAHARKA:** Kr. e. 690–665. **ASSUR-BÁN-APLI:** Kr. e. 668–627.

* Manassze sirámai néven ránk maradt egy pszeudoepigráf ima görög és szír nyelven a korai keresztény időkből. A szöveget feltehetően egy zsidó írta, aki a Kr. u. 70-es heródesi templom lerombolása előtt élt. Ugyanakkor egyesek szerint az ima a Krónikák II. könyve 33:13 versén alapul, ahol Manassze megvallja minden korábbi bűnét.

** Napata új királya öt éven át rokonával, Sabatakával (Sabaka fiával, az egyiptomi királlyal) együtt uralkodott. Aztán a hatodik évben, Kr. e. 684-ben Sabataka meghalt, s Taharka lett Egyiptom és Kus egyedüli királya. Egyiptomban voltak még más líbiai fáraók is – a taniszi V. Sesonk és a thébai Rudamon – ám ők a kusita király alattvalójának számítottak.

Kr. e. 664-ben Manassze meghalt, s a trónon fia, Ámon követte: az új király folytatta apja bűneit, bálványokat imádott és nem követte Jahve útját. Két évig tartó királyságának (Kr. e. 643–642) az udvaroncok vetettek véget, akik meggyilkolták őt. Azonban a gyilkosoknak nem sikerült megtalálniuk a hangot a népességgel – Jeruzsálem fellázadt az összeesküvők ellen és egytől egyig végeztek velük. Ámon fia, Jozija lett az új király.

Reformer király

Mikor Jeruzsálem királyává kenték, Jozija csak nyolcéves volt. Mire elérte huszadik évét, a fiatal király már számos vallási reformot elindított, hogy visszaállítsa Jahvét, mint az egy igaz istent, megtisztítsa Júdát a magas helyektől, szent oszlopoktól és faragott képektől.

A jelenlétében rombolták le a Baalok oltárait, és kivágták a főléjük helyezett Nap-oszlopokat is. Azután a bálványokat, a faragott és öntött képeket összetörette és szétzúzatta, és azoknak a sírjára szóratta, akik rajtuk áldoztak. A papok csontjait a saját oltáraikon égette el. Így tisztította meg Júdát és Jeruzsálemet. (2Krón 34:4–5)

Tizennyolcadik trónon töltött évében (Kr. e. 624) javítási munkák kezdődtek Jahve nagytemplomán, Jeruzsálemben. Az építkezés során a főpap, Hilkija ősi tekercsre bukkant, amelyben felismerte azt a törvénykönyvet, amelyet még Mózes jegyzett le. A felfedezés annyira nagy jelentőségű volt a jámbor Jozija számára, hogy a király személyesen olvasta fel Jeruzsálem Jahve templomának udvarán összegyűlt népének a tartalmát. A gyülekezet megerősítette szövetségét atyái istenével és Jozija harmincegy éves uralmának (Kr. e. 641–611) végéig megőrizte hitében Jahvét.

A szövetség ládáját a szövetség megújításakor kiállították, hogy mindenki láthassa, s most visszahelyezték a szentek szentjébe. A király elrendelte, hogy maradjon is ott, többé ne vigyék körbe a levita papok se háborúban, se szertartásaik során. A táblákat tartalmazó láda már csak egyszer jelenik meg a szentírásban, mielőtt eltűnt volna az emberek szeme elől. Ezek után nagy húsvéti ünnepséget tartottak, ahol több ezer bárányt, kecskét vágtak le.

Sámuel próféta napjai óta nem tartottak Izraelben ilyen pászkát. Izrael királyai közül egyik sem készített olyan pászkát, mint amelyet Jozija tartott a papokkal, levitákkal, egész Júdával, Izrael jelenlevő fiaival és Jeruzsálem lakóival. (2Krón 35:18)

A törvénykönyv, amelyet Hilkija talált, arra sarkallta a papokat, hogy megírják Jahve gyermekeinek történetét összefoglaló, oktató jellegű

műben, amelyet a tudósok deuteronomikus történetírásnak neveznek. A deuteronomista – talán a főpap, Hilkija vagy a király titkára, Safan – jelentős szerkesztői változtatásokat végzett az eredeti mózesi szövegen, amelyet a Sínai-félszigeten folytatott vándorlás idején írtak, majd elkészítette az új részeket, s más munkákat, szájhagyományt is felhasználott, így frissítette fel Jahve gyermekeinek történetét. A kor vezető vallási és hivatali személyiségei ezzel beillesztették a Taanakba (héber íratok) a DEUTERONOMIUM-ot, Józ sue, a bírák, Sámuel és a királyok könyveit.

Mindez Jozija uralmának középső időszakában zajlott le: Assur-bán-apli asszír király uralkodott Kánaán felett. Az asszír uralkodó halála, Kr. e. 627 idejére azonban új és nagy erejű szövetség fenyegette Júda urait. Assur-bán-apli utóda, SZÍN-SAR-ISKUN idején Babilon és AsszírIA folyamatosan háborúban állt egymással. Az összetűzés Kr. e. 614-ben érte el csúcspontját, mikor a babiloni NABÚ-APLA-USZUR király – a nyugat-iráni médek segítségével – elfoglalta Assurt, két évvel később pedig Ninivét. AsszírIA nagyvárosaiból nem maradt más, csak üszkös romok. III. Assur-uballit, AsszírIA utolsó királya még elmenekülhetett, és Harranban – ahol egykor Ábrahám élt – újjászervezte erőit. Országának régi alattvalóját, korábbi ellenségét, Egyiptomot felszólította a katonai segítségnyújtásra. Bármilyen különösnek is tűnjön nekünk, a nemrégiben trónra került II. NEKÓ fáraó északra vezette csapatait, hogy csatlakozzon a Babilon elleni háborúhoz. Egyiptom lépésének okai a homályban maradnak – meglehet, Nekó felismerte, Babilon jóval nagyobb fenyegetést jelent a súlyos áldozatok árán visszaszerzett egyiptomi függetlenségre, mint AsszírIA hanyatló állama.

A zavaros politikai helyzetben Jozija végzetes döntést hozott. Ahelyett, hogy hátradőlt volna, s végignézte volna, mint haladnak el az egyiptomiak észak felé a Via Marison SzírIA irányába, Júda királya elálta Nekó útját Megiddónál. Nekó futárokat szalajtott előre, hogy figyelmeztesse Joziját, álljon félre az útjából: nem Júdával van problémája, s ennél fontosabb ügyeket kell elintéznie északon. Azonban a júdai király megmakacsolta magát és megvetette lábát. Az ezt követő csatában Jozija életét vesztette: egyiptomi nyílve ssző találta mellbe. Júda királyát szekéren vitték el, s Jeruzsálemben temették el – utódja fia, Joacház lett Kr. e. 610-ben.

Jeruzsálem eleste

Joachász csupán három hónapig ült a trónon. Mikor visszatért északról, Nekó fáraó magával vitte a huszonhárom éves fiatalembert Egyiptomba. Az egyiptomiak Eliakimot, Jozija fiát ültették helyébe. Az új király meg-

DEUTERONOMIUM: A Szeptuagintában olvasható *to deuteronomion* *tutó*, „ez a második törvény”. **SZÍN-SAR-ISKUN:** Kr. e. 626–612. **NABÚ-APLI-USZUR:** Nabopolassar Kr. e. 626–606. **II. NEKÓ:** Kr. e. 611–596.

koronázásakor új nevet vett fel: Joachim – vagyis az isteni tiszteletet jelző szóttagot Erről Jahura (Jahve) változtatta. Joachász fogságban halt meg.

Júda lakóira JOACHIM tizenegy éves uralmának első éveiben súlyos adót vetettek ki, hogy kifizessék Nekó hadisarcát. Aztán Kr. e. 606-ban az egyiptomi fáraót az Eufrátesz felső folyásánál, Karkemisnél legyőzte Nabú-kudurri-uszur herceg serege, mialatt a babiloni herceg apja, Nabú-apli-uszur halálos ágyán feküdt Babilonban. Az egyiptomi seregnek hírmondója is alig maradt, ahogy véres harcok közepette visszavonult Amurru, Kánaán és Sínai területén. A következő évben a királlyá lett (Kr. e. 605) II. NABÚ-KUDURRI-USZUR diadalmas seregével átlépte Egyiptom határát, hogy rátegye kezét az asszír birodalom utolsó régi tartományára is. Babilon királyának sikerült hatalma alá hajtani Kánaán egészét, amelyet Egyiptom a szaiszi újjáéledés (XXVI. dinasztia) idején, I. Pszammetik és II. Nekó idején megszerzett. A babiloniak beléptek a Biblia történetébe.

De Egyiptom királya nem vonult ki többet országából. Mert Babilon királya mindent meghódított, ami Egyiptom királya alá tartozott, Egyiptom patakjától (Vádi el-Aris) egészen az Eufrátesz folyóig. (2Kir 24:7)

Júda és Jeruzsálem a város Babilon-párti részének hatására – amelyet Jeremiás vezetett – alávetette magát Nabú-kudurri-uszurnak, ám sokan csak fogcsikorgatva fogadták el az új ígát. Jojachim azt tapasztalta, a babiloniak még az egyiptomiaknál is zsarnokibbak.

Uralkodásának negyedik évében (Kr. e. 602) Nabú-kudurri-uszur megkísérelte elfoglalni Egyiptomot, azonban nem járt sikerrel: II. Nekó friss csapatai viasszorították. A babiloniak visszavonultak Mezopotámiába, s úgy tűnt, Jeruzsálemben az egyiptomiakat támogató párt oldalára billen a mérleg. Nekó visszafoglalta Gázát, Jojachim pedig nyíltan fellázadt a babiloniak ellen. Azonban Júda nem élvezhette hosszú ideig függetlenségét.

Kr. e. 599 decemberében Babilon királya mezopotámiaiakból, arámiakból, ammonitákból és moábitákból – Izrael régi ellenségeiből – álló óriási hadsereget állított azzal a céllal, hogy véget vessen a júdai lázadásnak. Nyilvánvaló volt, mi lesz a harc kimenetele, mikor az egyiptomiak úgy határoztak, nem segítenek Jeruzsálemnek. A babiloni krónika szokott kendőzetlen stílusában feljegyezte, mi történt.

7. év, Kiszlev hava. Babilónia királya mozgósította csapatait és nyugat felé indult. Letáborozott Júda városa (am. Jeruzsálem) mellett, s Ádár második napján (Kr. e. 598. március 16.) elfoglalta a várost, elfogta a királyt. Saját királyát ültette a trónra. Súlyos sarcot vitt magával, s visszaért Babilonba.

JOACHIM: Kr. e. 609–599. **NABÚ-KUDURRI-USZUR:** Nebukadnezár, Kr. e. 605–563.

Mialatt Nabú-kudurri-uszur serege Kánaán déli része felé tartott, Jojachim meghalt, s fia, a tizenennyolc éves Jojachin ült a trónra. Az új király uralma alatt egyetlenegyszer sem mozdulhatott ki fővárosából, mivel a babiloniak megostromolták Jeruzsálemet. Jojachin három hónap után megadta magát, s Nabú-kudurri-uszur kegyelmére bízta magát. A júdai királyi családot elvitték Babilonba, ahol a király harminchét éven át raboskodott. Nabú-kudurri-uszur halálakor, mikor AWÉL-MARDUK került trónra, kegyelmet kapott és ő lett az udvar központi alakja, aki a király asztalánál evett.

Azonban Kr. e. 598-ban a babiloni hadsereg bejutott Jeruzsálembe, s elhordta Jahve templomában, valamint a királyi palotában felhalmozott kincseket. Tízezer magas rangú embert vittek el erőltetett menetben száműzetésbe, köztük katonatiszteket és ügyes mesterembereket. Csak az igazán szegények maradtak a városban. Jojachin apai nagybátyját, Matanját ültették a babiloniak a trónra, aki királyként felvette a CIDKIJA nevet.

Cidkija tizenegy évet uralkodott (Kr. e. 597–587). Alig koronázták királlyá, mikor az egyiptomi II. Neko fáraó elhunyt – helyébe fia, II. PSZAMMETIK került. Kr. e. 590-ben II. Pszammetik után APRIÉSZ lett a fáraó, aki a Bibliában Hofra néven szerepel. A XXVI. dinasztia új királya azonnal harcba szállt a babiloniakkal, s arra bátoríttatta a kánaáni városállamok urait, lázadjanak fel. Cidkija elfogadta az egyiptomi propagandát, s kikiáltotta Júda függetlenségét. Hűtlenségéért kíméletlenül megbüntették.

Nabú-kudurri-uszur Kr. e. 589 januárjában – Cidkija uralkodásának kilencedik évében – visszatért Jeruzsálem alá és két éven át ostromolta a várost. Kr. e. 588-ban rövid időre beszüntette az ostromot, mikor Apriész ellentámadást indított a babiloniak ellen, azonban nem sikerült felszabadítani judaita szövetségését. Az ostrom folytatódott. A következő év júliusában, mikor a lakosságot már megtizedelte az éhínség és a betegségek, végre sikerül rést ütni Jeruzsálem falán, s a babiloni hadsereg beözönlött a városba. Cidkija a sötétség leple alatt elmenekült, azonban a nyomába eredő babiloni egységek Jerihó közelében elfogták. Nabú-kudurri-uszur Szíriában, RIBLA városánál táborozott. Kr. e. 587 nyarán az utolsó judaita királyt arra kényszerítették, nézze végig, amint lemészárolják a fiait, majd megvakították. Cidkiját láncra verve vitték Babilonból, hogy száműzetésben vesszen oda.

Egy hónappal később Nabú-kudurri-uszur hadvezére, Nebuzaradan bevonult Jeruzsálembe, hogy gondoskodjon a város teljes lerombolásáról. A bronzoszlopokat és szertartási eszközöket összetörték és elvitték. Szeraja főpapot, a templom többi papját, a júdai katonai vezetőket és a király barátait összeteterelték, s elvitték Riblába, ahol mindegyiket kivégezték. Jeruzsálemben mindenhol tüzet gyújtottak – a királyi palota és Dávid városának számos nagyszerű épülete elpusztult, a városfalat lerombolták.

AWÉL-MARDUK: Evil-Merodach, Kr. e. 562–560. **CIDKIJA:** „Jahve az én igazságosságom”. **II. PSZAMMETIK:** Kr. e. 596–590. **APRIÉSZ:** Kr. e. 590–571. **RIBLA:** Kádestől (Tell Nebi Mend) délre, az Orontész partján.

A megmaradt lakosságot elhajtották rabszolgának. A romok között kevés érték maradt annak a néhány fosztogatónak, aki itt volt még. Jahve gyermekei eltűntek Dávid Király fővárosából.

Ó, mily elhagyottan ül a város, amely egykor tele volt néppel!
Olyan, mint az özvegy, bár nagy volt a népek között. A tartományok úrnőjét, lám, robotra fogták. (Siral 1:1)

Nabú-kudurri-uszur Gedalját, Jozija királyi írnoka, Safán unokáját nevezte ki Júda babiloni tartományának élére – a férfi Micpában, a leromlott fővárostól néhány kilométerre északra élt. Jeremiás próféta itt csatlakozott hozzá. Azonban két hónappal később Gedalját az összes babiloni hivatalnokkal együtt meggyilkolták – a Dávid házából való Netanja fia, Izmael tette ezt. Júda maradék népessége felismerte, hogy a megtorlás nem maradhat el, ezért déli irányba, Egyiptom felé menekültek, s a deltában a Nílus völgyében alapítottak kolóniákat. A leghíresebb ezek közül a telepek közül a Szüénénél (Asszuán), Elefantiné szigetén létrejött kolónia volt, ahonnan nagyon korai héber dokumentumok kerültek elő. A menekültek között volt Jeremiás próféta is, aki óriási titkot vitt magával Egyiptomba: olyan titkot, amelyet magával vitt egyiptomi sírjába, Tahpanhészbe (Tell Dafne), vagyis a kivonulás idején megismert Baál-Cefonba.

Abban a rövid időszakban, amikor Kr. e. 588-ban felhagytak Jeruzsálem ostromával, Jahve hírnöke elment Salamon templomába, s a helyi papok segítségével elvitte a szövetség ládáját és a szövetség sátrát a szentek

171. kép: Szüénén/Elefantiné szigete (egyiptomi *Abu*) a templommal, amelyet Hnumnak szenteltek – a Jeruzsálem bukása után ide menekült judaiták egykor virágzó kolóniában éltek a szigeten.

szentjéből. A templomi iratokat azoknak adta, akik hamarosan Babilonba kerültek, azzal, „ne feledkezzenek meg az Úr parancsairól, s ne tévelyedjen el szívéük (a mózesi törvénytől)”. A szövetség ládájának sorsáról a makkabeusok II. könyvének egyik bekezdéséből értesülünk.

... a próféta (Jeremiás) isteni sugallatra elrendelte, hogy a sátort és a szövetség ládáját vigyék utána. Aztán fölment arra a hegyre, amelyre Mózes ment az Istentől örökségül kapott földet megnézni. Megérkezvén Jeremiás talált egy barlangszerű lakóhelyet, oda vitte a sátort, a szövetség ládáját és az illatáldozat oltárát. Aztán eltorlaszolta a bejáratot. Kísérői közül néhányan visszatértek, hogy megjelöljék az utat, de nem találták. Amikor Jeremiás ezt megtudta, e szavakkal korholta őket: „A helynek ismeretlennek kell maradnia mindaddig, míg Isten újra egybe nem gyűjti népét, és meg nem könyörül rajta. Akkor az Úr majd kinyilvánítja ezt a helyet. Megjelenik az Úr dicsősége és a felhő, mint Mózes idejében... (2Mak 2:4–8)

Ezzel a szövetség ládája eltűnt a világ szeme elől, s immár két és fél ezer éve a Nebo-hegy egyik barlangjában várakozik, ahová nyolcszáz évvel korábban Mózes csontjait helyezték. Ez idő alatt az izraeliták végig az Ígért Földjén éltek: először törzsek kevert csoportjaként, akik a nagy kánaáni középső bronzkori városok romjai között sátrakból álló, elszórt falvaikban igyekeztek pásztorkodásból megélni. Négy évszázaddal később nemzetté váltak három karizmatikus király – Saul, Dávid és Salamon – vezetésével, ám a nagyra-vágyás és apró-cseprő ügyeken kitört dinasztikus rivalizálás szétválasztotta őket. A Kr. e. VIII. század végére Izraelt, az egykor erősnek számító északi királyságot megszégyenítették az asszírok, s most a csodaszép fővárossal rendelkező Júdát is elpusztította Nebukadnezár Babilonjának ereje.

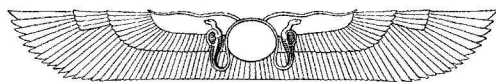
Jahve szentélye romokban hevert: az izraelita isten többé nem volt jelen ezen a helyen. A prófécia szerint hetven évnek kell eltelnie, mielőtt a száműzöttek visszatérhetnek (a jóakarató perzsa uralkodó, NAGY KÜROSZ idején), hogy újjáépítsék istenük templomát. Ám Mózes aranyozott ládikája többé nem került vissza egykori helyére.

Jahve gyermekeinek kora véget ért. Az izraeliták életét gyökeresen megváltoztatta a mezopotámiai áttelepítés. Nemzedékek éltek és haltak meg Babilon vizeinek partján, mielőtt a régi világ hamvaiból egy új emelkedett ki. Babiloni uraik Kr. e. 539-ben vereséget szenvedtek a médek és perzsák seregétől.

Kr. e. 518-ra lerakták Jahve új templomának alapköveit Salamon egykori dicsőségének romjain: azokat a köveket, amelyeken egy napon, a távoli jövőben egy názáreti gyógyító és próféta szandálos lába fog tapodni. Az izraeliták kora véget ért, s kezdetét vette a zsidók világa.

DAVID ROHL

AZ ELVESZETT TESTAMENTUM

UTÓSZÓ

A történetet egy aprócska törzsszel, egyetlen családdal kezdtem, akik valahol egy jellegtelen folyó (a mai Adzsi Csáj: „keserű víz”) partján éltek, egy Eden nevű helyen. Ötezer évvel később a család távoli leszármazottai fejezik be ezt a történetet, akiket elragadtak szülőföldjükről, s Babilon folyói mellett rabságban senyvednek.

A Bibliát a világ legnagyobb eposzi művének tartják, nemcsak a benne elbeszélte történet íve miatt (több száz nemzedék történetét foglalja magában), azért is, mivel élethű képet fest az emberiségről, ahogy azt a „kiválasztott” nép, Jahve gyermekei látták. Azonban az Ótestamentum sok szempontból épp’ hogy nem dicsőíti ezeket az embereket, ahogy az ókori világ forrásai teszik ezt királyaikkal, bajnokaikkal. Sikereiket, kudarcaikat az egyetlen istennel való kapcsolatukhoz mérik, ahhoz az istenhez, akit az idők során több néven tiszteltek: Ea/Enki, El/El-saddái, Jahve, Adonáj és Ja. Ez az isten egyszerre megváltó és hóhér – csodákat tesz, s közben irigy istenség, aki rettentő próbáknak, megpróbáltatásoknak teszi ki választott népét, ha letérnek a helyes útról. Még Jahve hőseinek – Mózesnek, Józsuének Dávidnak – is joga van olyan dolgokat elkövetni, amelyeket ma emberiségellenes büntettnek értékelünk. Az ókori világ véres, kegyetlen hely volt, ahol az emberi civilizáció egyes csoportjai egymással küzdöttek a Föld szűkös erőforrásai feletti ellenőrzésért, s ha ebből a szempontból vizsgáljuk, az Ótestamentum nagy személyiségei sem mások, mint koruk emberei.

De vajon igaz-e, amit a Bibliában olvashatunk? Ugyanezt a kérdést tettem fel a könyv elején. A szakterület vezető régészei arra a következtetésre jutottak, hogy a bibliai történet nagy részét nem lehet régészeti vagy forrásokból származó bizonyítékokkal alátámasztani. Ezek a tudósok nem Biblia-ellenesek: csupán végignézték a múlt maradványain és semmiféle összefüggést sem láttak köztük s az Ótestamentum között. Bizonyos szempontból voltak annyira bátrak, hogy rámutassanak azokra a problémákra, amelyek az elmúlt százötven évnyi kutatás során megjelentek. A bibliai korszakokat külön-külön megvizsgálták, és úgy találták, hogy nem állják meg a helyüket.

A bibliai régészet érvénytelensége

Manapság számos, Levantében dolgozó régész elveti azt a lehetőséget, hogy egykor önálló izraelita állam létezett két legnagyobb királya, Dávid és Salamon alatt. Az izraeli régészet meghatározó személyisége, Israel Finkelstein jelenleg az ókori világ legrosszabbnak tartott régészeti korszakába helyezi Salamont, a korai vaskorba. Amennyiben tényleg létezett, Salamon nem volt több helyi törzsfőnöknél, aki valamiféle törzsi udvartartással rendelkezett. Salamon Jeruzsáleme pedig korántsem volt az a nagyszerű főváros, amilyennek a Bibliában bemutatják.

A tizedik századi Jeruzsálem... a legóvatosabb feltételezések szerint is... viszonylag kicsiny kiterjedésű volt, nem nagyobb egy hegyi falunál.*

A vaskor I-B régészeti leletei alapján egyetlen következtetés lehetséges: Salamont valamikor jóval később – feltehetően Jozija idején – élt író változtatta legendás kalmárherceggé, a fáraó vejévé.

Ugyanez érvényes Dávidra is: bár őt általában valós történeti alaknak tekintik annak a Tel Dánból előkerült sztélének köszönhetően, amelyen szerepel a „Dávid háza” (arámi *Bejt Dúd*) kifejezés.

A bírakkal kapcsolatban sem jobb a helyzet. Úgy tűnik, a vaskor I-A-tól vaskor II-A időszakig – a bírák korától Szamaria elestéig – a Kánaánban élő izraelita törzsek semmiben sem különböztek azoktól a késő bronzkori népektől, akiket a Biblia szerint felváltottak.

... szigorúan régészeti szempontból vizsgálva a témát nehéz azt állítani, hogy Izrael királysága akár népességét, akár kultúráját, akár vallását tekintve kifejezetten izraelita lett volna abban az értelemben, ahogyan a későbbi bibliai szerzők használták ezt a kifejezést.**

Mikor az Ígéret Földjének meghódításáról esik szó, kiderül, hogy semmiféle ilyen esemény nem történt. Csak néhány keresztény, evangélikus tudós – köztük Kenneth Kitchen – hirdeti még mindig, hogy Kr. e. XIII. században megszállták Kánaánt (a Hagyományos Kronológia szerint ez a késő bronzkor vége). A tudósok túlnyomó része felismeri, milyen sok problémával jár, ha valaki megpróbálja összhangba hozni a hódítás történetét a régészeti bizonyítékokkal. A tények egyértelműek: Józsue idejében nem létezett Jerihó, amelyet az izraeliták vezetője leromboltathatott volna; Hacor városa ugyan leégett, azonban egy évszázaddal a Kitchen-féle hódítási évszám előtt. A vaskor I szakaszában a központi dombvidéken megjelent

* I. Finkelstein és N. A. Silberman: *The Bible Unearthed* (New York, 2001), 133. o.

** i. m. 194. o.

települések kulturálisan semmiféle eltérést sem mutatnak az előző időszak településeihez képest, ami azt jelzi, hogy semmilyen, más kulturális háttérrel rendelkező idegen népesség nem áramlott be erre a területre ebben az időszakban. Ezen kívül, ahogy azt Finkelstein és társszerzője, Silberman megjegyezte, nehezen képzelhető el, hogy a XIX. dinasztia fáraói engedték volna a birodalmuk tőszomszédságában lévő Kánaán nagy központjainak pusztulását.

... elképzelhetetlen, hogy az egyiptomi birodalom bőséges forrásaiban semmiféle nyomot sem hagyott volna a hűséges alattvalók városainak pusztulása... Nyilvánvalóan hiányzik valami, ha egymás mellé helyezzük a Bibliában olvasható történetet, a régészeti leleteket és az egyiptomi forrásokat.*

Semmi kétség, ez így van. József XIII. századi hódítása egyszerűen nem támasztható alá bizonyítékokkal.

Ha Egyiptom felé fordulunk és az izraelita kivonulás történeti bizonyítékait keressük, hasonló képet kapunk. Az egyiptológusok semmiféle régészeti bizonyítékot nem szolgáltatnak eddig arra, hogy az Újbírodalom korában – amikor az izraeliták állítólag rabságban voltak Egyiptomban –, vagyis a kései bronzkorban, nagyméretű ázsiai (ti. izraelita) népesség élt volna a Nílus völgyében. Per-Ramszesz – a bibliai Ramszesz – városát Edgar Pusch és német csoportja tárta fel, ám – noha találtak néhány meglepő leletet – semmiféle olyan, ázsiai lakásokból álló városrészeket nem találtak, amelyek nagyméretű idegen munkaerő ottlétéről tanúskodnának. A rideg valóság az, hogy nem éltek izraeliták abban a városban, amely a Bibliában az izraeliták fogságának központjaként szerepel. József, a vezír ugyancsak hiányzik a régészeti leletek sorából.

Mindez felveti a kérdést: voltak-e izraeliták valaha is Egyiptomban? Manapság a legtöbb történész erre határozott nemmel válaszol. Finkelstein és Silberman az egyiptomi és kánaáni leletekről nemrégiben megjelent áttekintésében megrázó és ellentmondásos végkövetkeztetésre jutott. Amennyiben a kivonulás és hódítás történetét – a jelenlegi közmegegyezés értelmében – a késő bronzkorra helyezzük, a régészet teljesen ellentmond a bibliai hagyománynak.

Az itt leírásra kerülő folyamat valójában épp ellentétes a Bibliában olvasottakkal – Izrael felemelkedése nem oka, hanem következménye volt a kánaánita kultúra összeomlásának. Az izraeliták nagy része nem Kánaánon kívülről származik: mindig is ezen a területen éltek. Nem volt semmiféle tömeges kivonulás Egyiptomból. Nem volt semmiféle erőszakos hódítás. Az Izrael népet alkotó emberek javarészt a helyi népességet

* i.m. 79. o.

jelentették: azt a népességet, amellyel a bronzkorban és a vaskorban a dombvidéken találkozhatunk. A korai izraeliták – micsoda ironia! – maguk is kánaániták voltak.*

Ezzel a judaizmus alapja rendült meg. Ha nem éltek izraeliták Egyiptomban, akkor nem volt kivonulás sem, így nem volt húsvét sem. Izrael nemzetének születése – a rabságból való kiszabadulás – sohasem történt meg.

Mi a helyzet Ábrahámmal és a többi pátriárkával? Mióta régészeti vizsgálat tárgyai lettek, létezésük ugyancsak kétségessé vált. Senki sem tudja, pontosan hova kellene helyezni őket. Thomas L. Thompson professzor és minimalista kollégái szerint az lenne a legjobb, ha megmaradnának egy „irodalmi alkotás” – vagyis a Biblia – lapjain ahelyett, hogy a régészet területére, a régi Palesztinába engednék őket. Ábrahám előtt pedig... Semmi. A Teremtés könyvének első néhány fejezete a mezopotámiai mitológia szakértőinek játszótere.

Jelenleg tehát ilyen nehéz helyzetben találja magát, aki elolvassa az Ószövetséget. Vagy a hit okán tévedhetetlen igazságként fogadjuk el, vagy kénytelenek vagyunk szembenézni azzal a régészeti ténnyel, hogy e csodálatos könyv nagy része fikció. Ám aki ezeket a sorokat olvassa, az már tudja, hogy nemrégiben forradalmian új módon közelítették meg a Biblia és a régészet szintézisét.

Miután elolvasták *Az elveszett testamentumot* – és talán a *Fáraók és királyok*ban, illetve a *Legendás civilizációk*ban részletesen kifejtett kronológiai érveket, amelyekre ez a könyv alapul – bízom benne, belátják, hogy létezik egy harmadik módszer, egy középút is. A bibliai történet alapján igaz – de csakis akkor, ha a megfelelő régészeti háttér előtt vizsgáljuk. Ehhez néhány évszázadot igazítani kellett a régészeti idővonalon, hogy a Bibliában leírt események történeti helyükre kerüljenek. Ez az átértékelés az Új Kronológia.

Új kezdet

Az Új Kronológiában, amelyre *Az elveszett testamentum* története épült, Jahve gyermekeinek története életre kelt. A Biblia népe nem történeti, régészeti űrben létezett: számos ókori keleti civilizáció között, azokkal kölcsönhatásban éltek életüket. Reményeim szerint a bibliai történet átdolgozása révén számos esemény magyarázatot nyert, hogy a múltunk régészeti maradványaiból kibontakozó történeti világba helyeztük őket. Olyan világba, amely kézzelfogható, így a bibliai történet is hiteles háttérrel rendelkezik, amelyben a Biblia szereplői éltek.

Ádám az újkőkor végén (Kr. e. kb. 5375) jelenik meg a színen – ez az a pillanat, amikor a régészeti leletek értelmében megjelenik a földművelés

* i. m. 118. o.

és az állatok házasítása az ókori keleten. Ezer évvel később, Hénóch – a városépítő – idején Mezopotámia déli részén létrejönnek az első városok. A térségből származó korabeli források beszámolnak arról, hogy nagy özönvíz következett be, és egy hős megmenti az emberiséget, mikor hajót épít, amelyen átvészeli az óriási vihart. A történet az ubajdi kor utolsó szakaszában zajlott le, Kr. e. 3113 táján: a Woolley-féle uri vízözön idején.

Az Uruk-periódus (Kr. e. kb. 2800) végén Eriduban felépítik az első zikkuratot vagy toronytemplomot. Ez a mintapéldány, amelyen a bibliai Bábel-torony története alapul. Eridu szent templomát homokos szigetre építették, amelyet a Mélység vizei (sumer *abzu*) vettek körül. A szigetet *Nun.kin*ak („Nagy hely”) nevezték, a tornyot Enmer, a vadász (sumer *Enmer-kar*) emeltette, aki azonos a bibliai Nimróddal, aki „nagy vadász volt az Úr előtt”. Elődje, Meszkiaggaser (bibliai Kus) idején kezdődött a kivándorlás, s a két uralkodó idején emberek telepedtek le Észak-Mezopotámiában, Kánaánban és a Nílus völgyében – ezzel vette kezdetét a nagy óvilági civilizációk kora. A későbbi egyiptomiak vallási hiedelmeikben, temetkezési szertartásukban emlékeztek meg őseik otthonáról a Lángok szigetén, Nun vizében. A templomok domborművei még a Ptolemaioszok idején is az „alapítók” utazását idézik fel, akik az „első idő” (egyiptomi *szep-tepi*) ősi templomának titkos tudásával jöttek Mezopotámiából a Nílus völgyébe.

A történet ezek után ezer évet ugrik előre a korai bronzkor végére, amikor Ábrahám (Kr. e. kb. 1855) az Eufráteszen átkelve Kánaánba érkezik Harranból. A hérakleopoliszi X. dinasztia idején lépi át Egyiptom határát IV. Heti Nebkauré vendégeként. Miután elűzik a deltából, mivel becsapta a fáraót feleségét, Sárait illetően, Ábrahám Kánaán dombjai között telepedik le abban az időszakban, amikor az amorita törzsek északról betelepедnek erre a területre. Ábrahám amorita törzsfőnök, a történelmi tény, az amoriták inváziója egyik résztvevője volt. Belekeveredett a kor szuperhatalma, az uri harmadik dinasztia elleni nagy lázadásba. Az uri Amar-Szín (bibliai Amrafel) óriási sereget küldött, hogy véget vessen a síksági (a Holt-tengertől délre lévő) városok közötti felkelésnek. Ábrahám rokonát, Lótot foglyul ejtik, ám nagybátyja megmenti. Lót visszatért a Holt-tengerhez, és szemtanúja a Szodomát és Gomorrát elpusztító katasztrófának. A csapás nyomait az Araba-medence kora bronzkori településeinek pusztulása jelenti.*

Kétszáz évvel később (Kr. e. 1666-ban) egy József nevű fiatalember lett a XII. dinasztia legerősebb uralkodója, III. Amenemhat fáraó vezírje. Azzal

* A földrengés, amely olyan helyeket pusztított el, mint Báb ed-Dra és Numejra, feltehetően egy évszázaddal Ábrahám kora előtt történt, és megőrződött a lakosság emlékezetében, majd a héber pátriárka történetéhez kapcsolták. További vizsgálatokra van szükség a pontos régészeti időpontok meghatározására, azonban úgy döntöttem, az egyszerűség kedvéért megtartom Szodoma és Gomorra történetét Ábrahám idejében.

menti meg Egyiptomot a rettentő éhínségtől, hogy a sorozatos óriási Nílus-áradások vizét elvezette a Fajjúmi-medencébe azon a csatornarendszeren keresztül, amelyet később Bahr Juszufnak („József vize”) neveztek. Az ázsiai vezírt ezért külön palotával jutalmazták, amelyet a delta keleti részében lévő Gósenben építettek fel, ahová letelepíti héber testvéreit és Jákobot. Az egyiptomi tartózkodás időszaka kulturális szempontból a középső bronzkor II-A szakasza (Kr. e. kb. 1800–1440). Józsefet halála után az őt ábrázoló szoborral díszített piramissírba temetik. Az üres sírt a – később – összehúzott szoborral Manfred Bietak ásta ki Tell ed-Dabaában Avarisz legkorábbi rétegei között.

Mózes a XIII. dinasztia idejének közepén (Kr. e. kb. 1530) született, és a dinasztia legnagyobb királya, IV. Szobekhotep Hanoferré fáraó fogadta örökbe. A héber szülőktől származó egyiptomi herceg háborút vív Kusban egyiptomi mostohaapja nevében, azonban az öröklési harcok és intrikák miatt száműzetésbe kényszerül. Több évtizedet tölt a nomád midiániták között, akik a Negevet és a Sínai-félszigetet járják; feleségül veszi Jetro, Jahve papja lányát. Midiánita családja révén megismerkedik „Ábrahám fiai” (Izmael és Izsák) közös örökségével. Az Egyiptomban élő izraelita rabszolgák elfelejtették őseik történetét és istenüket, ám Ábrahám sivatagban élő utódai szájhagyomány útján megőrizték mindezt. A tanult, több nyelvet beszélő herceg képes elolvasni azokat az ékírásos táblákat, amelyek a babiloni Hammurapinak (Kr. e. 1565–4523) köszönhetően széles körben keringenek az ókori kelet népei, országai között. A táblákon a korai mezopotámiai időszak nagyszerű epikus költeményei olvashatók: a teremtés, a paradicsom, vízözön és Bábel tornyának története, amelyek mind Enki/Ea, az „ember barátja”-nak számító isten tettei. Ea megegyezik Jával (héber *Jah*), a midiániták ősi istenségével. Ea/Ja lakik Hóreb hegyén, a Sínai-félsziget déli részén lévő fekete hegycsúcsok közepette. Mikor Mózes később összeállítja a Biblia saját legendáriumát, a Teremtés könyvét, az Eára vonatkozó korai mezopotámiai történeteket beledolgozza, s így megszületik az ókori irodalom egyik legszebb darabja.

Száműzetéséből visszatérve Mózes kihívás elé állítja az új fáraót, Dudimoszét: azt kéri, „engedje ki” népét Egyiptomból, hogy szabadon imádhassák istenüket, Ját Sínai-félszigeten lévő otthonában. Ám a fáraó nem engedi el rabszolgáit szolgálatukból. Kr. e. 1447-ben borzasztó csapás éri az egyiptomiakat – Manethónnál „istencsapás”-ként szerepel – melynek következtében ezek halnak meg. A halottakat sebtiben készített gödrökbe kaparják el, amelyeket Tell ed-Dabaa/Avariszban a G réteg utolsó részében találtak meg. Avarisz, ahol az izraelita rabszolgák nagyobbik része lakott, elhagyatott város lesz – a G és F réteg közötti szakasz – mivel Jahve gyermekei elindulnak a Sínai-félsziget felé.

Hóreb hegyénél, ez feltehetően a mai Dzsebel Múzá, Mózes arra használja a nemrégiben kitalált protosínai írást – egyiptomi hieroglifák, amelyeket a sémi ábécére alkalmaztak –, hogy leírja Jahve törvényeit. Az első táblákat, amelyeket héber írással róttak tele, aranyládába helyezik, amelyet

innentől a szövetség ládájának hívnak, és a hadsereg élén hordozzák az Ígéret Földjének meghódításakor.

Jerihó, Ai és Hacor középső bronzkori városokat Józue és az izraelita törzsek elpusztítják, „sóval hintik be”. A középső bronzkor II-B szakaszában (más néven KöB III) az összes város, amelyet a Biblia szerint Jahve gyermekei kifosztottak, elpusztult. Ezek után nagyszabású szertartást tartanak, amelynek során megerősítik a szövetséget és ragyogó, fehér monolitot állítanak Szichemben, a középső bronzkor II-B szakaszában készült Baál-berit migdoltemplom elé. Józue szövetségi oszlopa még ma is ugyanazon a helyen áll, Nablusz városának közepén. A migdoltemplomot később lerombolta Abimelech a késő bronzkor I szakaszában, amikor a véreskező izraelita király több ezer ember ölt meg saját népéből, mivel rájuk gyűjtotta a szichemi szentélyt.

A bírák időszaka a középső bronzkor végétől a kései bronzkor I időszakának végéig tart. Majd a kései bronzkor II-A részében az egységes királyság aranykora köszönt Jahve gyermekeire: Saul, Dávid és Salamon kora.

Az Amarna-levelek (Kr. e. kb. 1020–1000), amelyeket Ehnaton palotájában találtak, tanúskodnak Saul „héber felkeléséről” a parti síkság filiszteus urai ellen. Gát és Megiddo királya levelükben beszámolnak Saul haláláról a fáraónak – Izrael első királya itt eredeti nevén, Labajuként („[Ja] oroslánja”) szerepel –, míg más levelekben a Saul Gilboában bekövetkezett halála utáni helyzettel foglalkoznak, mikor Dávid – akit hurrita királyi címén Taduának („[Ja] kegyeltje”) hívnak – hatalomra jut. Az Amarna kori politikai zűrzavarban részt vesz Amurru királya, Aziru is. Ez a név valószínűleg becenév, a bibliai Hadad-ezer neve, aki a jeruzsálemi Dávid király legnagyobb ellenfele volt.

Ehnaton tizenkettedik évében az ugariti palota részben leég. Háromezer évvel később a palota levéltárának üszkös romjai közül aprócska agyagtábla kerül elő, amelyre feljegyezték az ugariti napfogyatkozást, mely éppen akkor következett be, mikor a Nap a Földközi-tenger felett lenyugodni készült. Erről az egyedülálló eseményről – négyezer évente nagyjából egyszer történik ilyen – a csillagászati táblázatok számítógéppel történő kiszámítása alapján megállapították, hogy háromszázharminc évvel a hagyományosan Ehnaton uralma tizenkettedik évének tartott időpont után történt. Az Új Kronológia szerint pontosan akkor, amikor az eretnek fáraó követte apját, III. Amenhotepet a trónon. A napfogyatkozás tehát megerősíti, hogy Ehnaton Saul és Dávid kortársa, az izraelita állam létrejöttének szemtanúja volt. Ehnaton gyengesége idézte elő az Izrael királyságának születéséhez szükséges politikai feltételeket.

Dávidot Salamon, Horemheb fáraó veje követi a trónon. Ő építteti a Megiddóban, Hacorban található nagyszabású KéB II-A kori palotákat, s őt ábrázolja a Megiddóban, a VII. rétegben talált szépséges elefántcsont lapka. A késő bronzkori Megiddóban tapasztalt föníciai építési eljárások megegyeznek azokkal, amelyeket Salamon palotáinál és a jeruzsálemi templom esetében alkalmaztak. A timnai rézbányák teljes kihasználtsággal

működtek a KéB II-A időszakban, amikor Salamon az izraelita fővárosban lévő Jahve-templom mives bronzdíszait öntette. A XX. dinasztia korára (vaskor I) a bányákat elhagyják, mivel az akkor már megosztott Izraelre egyre nagyobb nyomás nehezedik az arámiak irányából, s Jordán-folyón túli államok fellázadnak izraelita uraik ellen. Jahve gyermekeinek szerencsecsillaga alacsonyan áll ekkor, és a peremvidékeken élő törzsek a központi dombvidékre húzódnak, ahol táborokat építenek a menekülteknek. Ezek azok a vaskor I-A korszakból való falvak, amelyek újdonságot jelentenek ebben az időszakban. Amint Finkelstein megállapította, az új települések lakói kultúrájukat tekintve semmiben sem különböznek a helyiektől. Így van, mivel a jövevények ugyancsak izraeliták Galileából és Gileadból, akik III. Ben-Hadad és Hazael (Kr. e. kb. 873–800) vezette arámi támadások elől húzódnak a hegyekbe.

Ebben az időben az északi királyságban új dinasztia kerül a trónra. Az asszírok *Bit Humrinak*, „Omri házá”-nak nevezik őket. Omri és Acháb új fővárost hoznak létre Szamariában, téli lakhelyük pedig Jiszreelben van. Az izraelita uralkodókat és udvarukat mindkét helyen az a vaskor I szakaszából való kerámialelet jelzi, amelyet egy későbbi király, II. Jerobeám építményeinek töltésében találtak. Ez utóbbi idején Izrael északi királysága ismét megerősödik, gazdag állammá válik. Jerobeám készítette az I. és II. szamariai periódus nagyszerű, faragott kövekből álló épületeit. Ő emeltette Jiszreel, Hacor, Gézer és Megiddo vaskor II-A időszakából való kazamatafalait és hatkamrás kapuit. Ám Jerobeám halála után alig húsz évvel Izrael királysága elesik II. Sarrukín ellenében, s Szamaria az asszír tartományi helytartó otthona lesz.

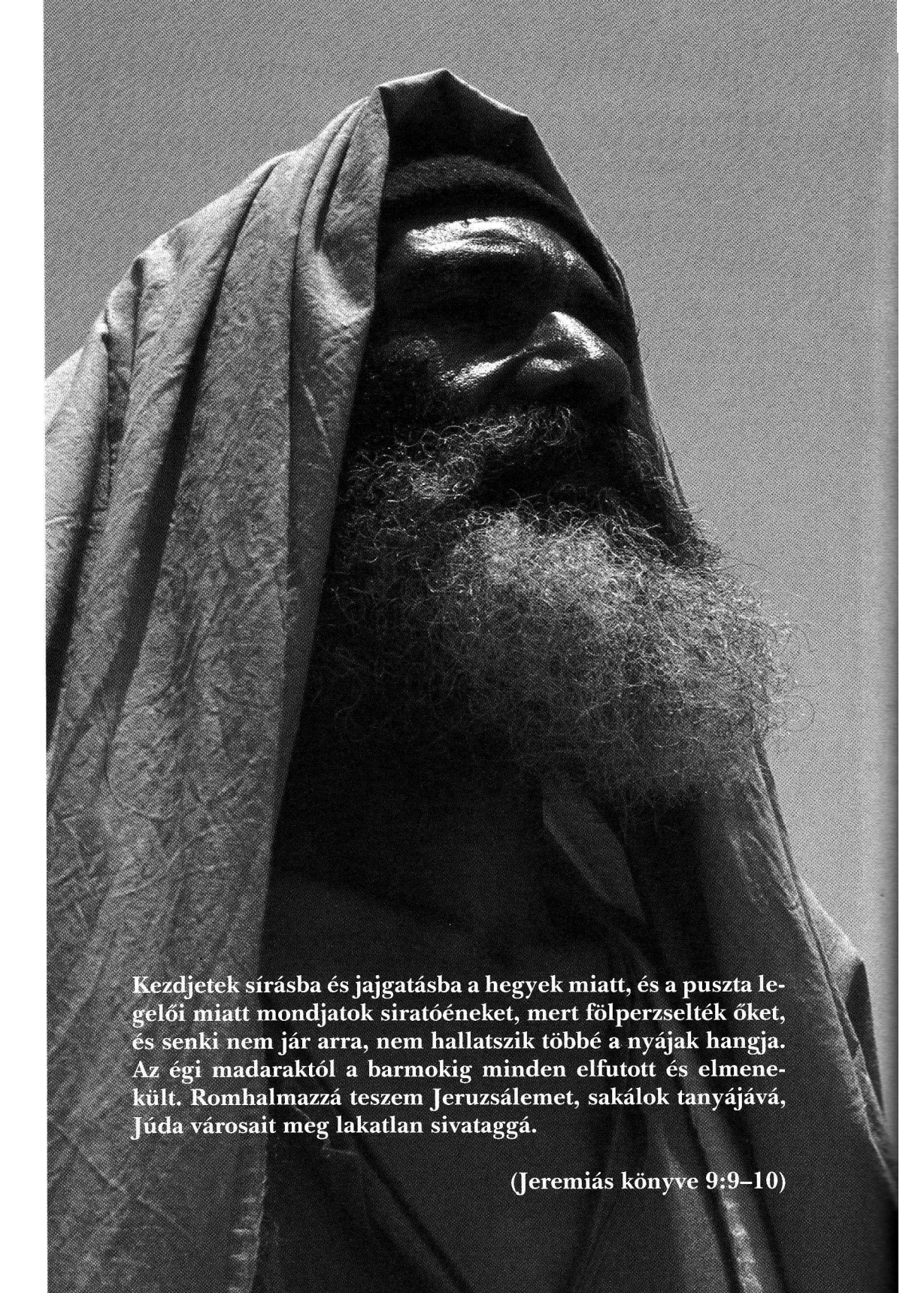
Egy évszázaddal később Asszíria is meghajolt a térség új hatalma, Babilon előtt. Júda királysága kitartott az asszírokkal szemben, noha Szín-ahhé-eriba olyan fontos városokat vett el, mint Lakis (IV. réteg). Azonban a babiloniakat más fából faragták. II. Nabú-kudurri-uszur vezetésével a babiloni sereg túlságosan erősnek bizonyul az elszigetelődött júdeai hegyi királyság számára. Lakist Kr. e. 599-ben megostromolják és kifosztják (II. réteg), Jeruzsálem pedig a következő évben megadja magát, új királyát, Jojachint pedig fogságba viszik. Tíz évvel később Cidkija, Jeruzsálem utolsó királya fellázad a babiloni helytartó ellen: Nabú-kudurri-uszur visszatér délre, hogy egyszer s mindenkorra megoldja a bajkeverő alattvalója jelentette problémát. Jahve szent városa Kr. e. 587-ben esik el, maradék lakosságát elviszik Mezopotámiába. Jeruzsálemet és csodaszép templomát módszereken lerombolja a babiloni hadsereg. A romok csak dögévők és vadállatok számára nevezhetők otthonnak.

Röviden összefoglalva ez az a történeti modell, amelyet az Új Kronológia alkalmazásával felállíthatunk, hogyha a helyes idővonalat összepárosítjuk az ókori kelet régészeti leleteivel. A rétegvizsgálati eredmények kielégítő

bizonyítékot szolgáltatnak helyességére, Izrael hatalmas szomszédainak korabeli forrásai pedig sok részlettel gazdagítják a képet. Az Új Kronológia szilárd és hihető történeti alapot szolgáltat a bibliai szöveg vallásos üzenetének.

Jahve gyermekeinek elveszett testamentumát kiszabadítottuk a múlt romjai alól, s a Biblia történetét a mítoszok ködéből a történelem fényébe hoztuk át.

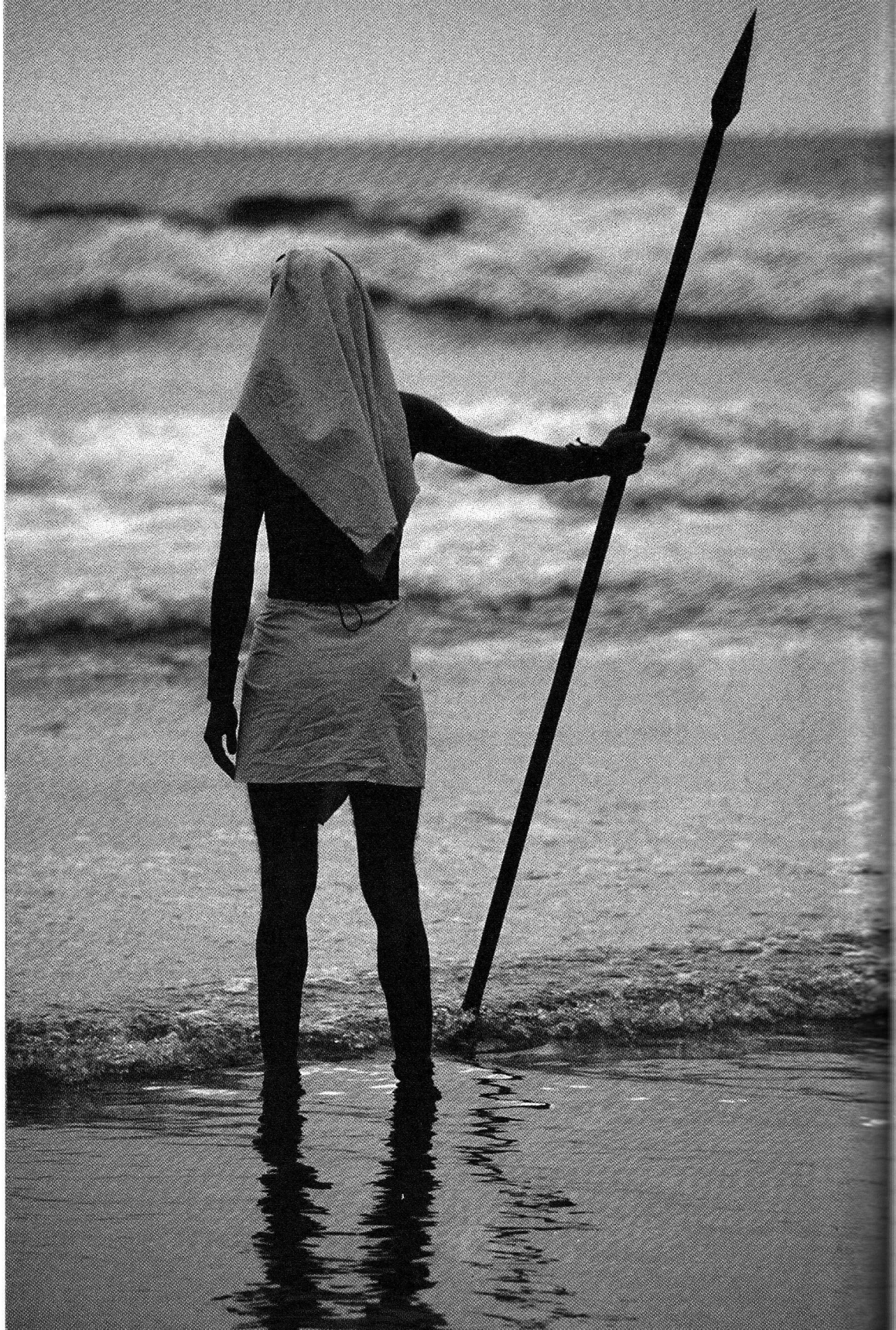

Kezdfetek sírásba és jajgatásba a hegyek miatt, és a pusztá le-
gelői miatt mondjatok siratóéneket, mert fölperzselték őket,
és senki nem jár arra, nem hallatszik többé a nyájak hangja.
Az égi madaraktól a barmokig minden elfutott és elmene-
kült. Romhalmazzá teszem Jeruzsálemet, sakálok tanyájává,
Júda városait meg lakatlan sivataggá.

(Jeremiás könyve 9:9–10)

Hatodik rész

Mellékletek

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Természetesen köszönetet kell mondanom munkatársaimnak és barátaimnak, amiért segítségemre voltak e vaskos, bonyolult kötet elkészítésében. Tanácsaik, támogatásuk felbecsülhetetlen.

Peter van der Veen bibliakutató szaktudása mindig csupán egy telefonhívásnyira, e-mailnyire volt, s mindaz, amit elmondott, egyszerre volt izgalmas és tudományos szempontból is helyes. Az *elveszett testamentumban* olvasható ötletek egy része Petertől származik vagy a vele az Új Kronológiáról folytatott beszélgetések eredménye. Alig várom, hogy végre elolvashassam a vaskor II-C időszakának Izraeljéről írott doktori értekezését. Köszönöm, Peter.

Ugyanez érvényes dr. John Bimson esetében is, akinek munkáját – mint azt láthatták – sokszor használtam ebben a kötetben. Dr. Bernard Newgrosh ugyancsak segítségemre volt, mivel rendelkezésemre bocsátotta a mezopotámiai történelem Új Kronológia szerinti vizsgálatait, és ellenőrizte a könyvnek azon részeit, ahol fontos a részletes egyezés Assíria, illetve Babilon vonatkozó időszakával. Két csillagászt, Wayne Mitchellt és dr. David Lappint is szükséges megemlítenem, akik lenyűgöző munkát végeztek a nap- és holdfogyatkozások, valamint az ókori forrásokban lejegyzett holdnaptár vizsgálata terén. Bemutatott eredményeik alátámasztják Az *elveszett testamentumban* felvázolt Új Kronológiát, s biztosítanak arról, érdemes folytatnom történelmi kutatásaimat.

Segédem, Alda Watson kiváló munkát végzett, mikor összegyűjtötte azokat könyvhalmokat, amelyek jelen könyv megírásához szolgáltatták az alapot. A British Libraryba tett látogatásai és a világhálón töltött órák lenyűgöző anyagot eredményeztek, amely nagyban hozzájárult Izrael történetének élethűségéhez.

A könyvben felbukkanó kiváló műholdfelvételek/térképek a NASA-hoz kapcsolódó honlapokról származnak, és jó barátom, a számítógép bűvésze, Edward Rogers talált rájuk. Minden elismerésem a NASA-é és az Egyesült Államok kormányáé, hogy ezeket a nagyszerű képeket rendelkezésemre bocsátotta. Mindazonáltal Eddie-nek is jár egy nagy hátbaveregetés, amiért olyan sok hasznosítható képet talált a több ezer rendelkezésre álló felvételből: ezzel többnapnyi kutatástól kímélt meg engem. Kifejezetten az az érzésem, Eddie élvezte a kihívást, s én egyértelműen hasznát láttam széles körű internethasználói ismereteinek és buldogszerű kitartásának.

A rendszergazdám, Andy Gough is sokat segített, s nagyra értékelem azt a rengeteg munkát, amelyet a Nunki.net – a hivatalos David Rohl-oldal –

létrehozatalánál és fenntartásánál végzett. Gratulálnom kell Cami McCrawnak is csodálatos teljesítményéért, amellyel elindította és üzemelteti az Új Kronológia kutatásával kapcsolatos, elképesztően sikeres internettársalgót. Aki szeretné figyelemmel kísérni a könyveimben olvasható elképzelések sorsának alakulását, és szeretne hasonló érdeklődési körű emberekkel megismerkedni, akik az ókori történelemmel és kronológiával foglalkoznak, az iratkozzon fel a www.group.yahoo.com/group/NewChronology listára, ahol megismerkedhet azokkal, akik már részt vesznek a levelezésben, és több száz, az Új Kronológia kutatására vonatkozó témában kifejtik véleményüket.

Köszönetet kell mondanom azoknak a televíziós munkatársaknak, akikkel nemrégiben alkalmam nyílt együtt dolgozni: Richard Denton, Najat Rizk és Eli Khouri gyártásvezetők; Peter Minns és Mouna Mounayer rendezők; Danny Rohrer, Keith Woods és Fouad Sleiman operatőrök. Köszönet a kemény munkáért!

Tony Barnes, aki számos felderítésre, filmes útra elkísért az elmúlt négy évben, állandó erőforrásként szolgált, aki bátorított engem. Kösz, hogy ott voltál, Tony!

Ugyanez érvényes a Sussexi Egyiptológiai Társaságnál lévő barátaimra is: különösen az igazgatóra, Janet Wiltonra, aki mindig kéznél volt, hogy könnyítsen terhelésemen. Janet az egyik leghatékonyabb, legrámenősebb ember, akivel találkoztam. A lehetetlent nem ismeri, s még akkor is eléri, hogy a dolgok megtörténjenek, amikor mások bele se kezdenének. Köszönöm, Janet, hogy gondoskodtál róla, akkor is guruljon a szekér, amikor én épp nyakig írásban, filmezésben voltam, vagy arra készültem, hogy valami eszement ötlettől hajtva az isten háta mögé utazzak. A Sussexi Egyiptológiai Társaságról – amelynek tiszteletbeli elnöke vagyok – a www.egyptology-uk.com oldalon olvashatnak bővebben.

Említést kell még tennem az ISIS igazgatója, Anthony van der Elst kiváló munkájáról. Mikor lemondtam az Interdiszciplináris Tudományok Tanulmányainak Intézete (amelyet 1983-ban alapítottam) igazgatói posztjáról, jól tudtam, nehéz lesz olyasvalakit találni, aki átveszi a stafétát, és magára vállalja a nemzetközi oktatási alapítvány vezetésének felelősségét. Az Új Kronológia tudományos vizsgálata és értékelése átkerült Anthony kezébe, én pedig felfelé buktam, s egy másik tiszteletbeli elnöki székbe ülhettem. Köszönet a nyakkendőért, Anthony: emlékeztess rá, hogy a következő AGM-en ezt vegyem fel. Az ISIS-szel és a JACF-fel kapcsolatos információkért látogassanak el a www.Nunki.net/ISIS honlapra.

A Legenda-konferenciák adminisztrátora, Mike Rowland ugyancsak jelentős munkát végzett, hogy megszervezze azt az évente megrendezésre kerülő konferenciát, amelyet 1999-ben indítottam útjára. Mike nem csupán tizenöt éve foglalkozik az ISIS-tagokkal és számlákkal: négy, óriási sikert aratott konferenciát vezényelt le (kettőt Buckfast Abbeyben, kettőt pedig a Readingi Egyetemen), ahol összesen több mint harminc előadó és ezer küldött vett részt. Aki szeretne részt venni a konferencián és csatlakozni a

Legenda levelezőlistához, az írjon Mike-nak: Hants, Legend Conferences, Porter Road 127., RG22 4JT, Egyesült Királyság.

Köszönetet szeretnék mondani a Centurynél és Arrow-nál dolgozó embereknek is, különösen a szerkesztőnek, Mark Boothnak, akik az évek során segítettek munkámat. Nem találni minden bokrban ilyen türelmes kiadót, aki elviseli, hogy a szerző csak háromévente áll elő új könyvvel. Igaz, nem találni minden bokrban olyan szerzőt sem, aki idejének nagy részét a Közel-Keleten tölti, és anyagot gyűjt kutatásaihoz – azt hiszem, ez megfelelő kifogás. Kösz, Mark, hogy megértettél és bátorítottál.

Mint mindig, most is feleségemet, Dítast illeti meg az utolsó – és legnagyobb – köszönet, mert ő az a szikla, amelyen minden erőfeszitésem alapszik. Állandó, megingathatatlan támogatása nélkül nem tudtam volna befejezni *Az elveszett testamentumot* az alatt a három év alatt, amennyi ahhoz kellett, hogy az ötletből kész könyv szülessen. Ismét Ditas volt az, aki begépelte a kéziratot és számos más módon is segédkezett elkészültében. A könyv legalább annyira az ő munkája, mint az enyém.

A hagyomány szerint Mózesnek negyven évig kellett a Sínai pusztaságában bolyongania, hogy megírja az Ótestamentum első öt könyvét. Nekem három évre volt szükségem ahhoz, hogy újrafogalmazzam a tizenegy „történeti” könyvet Édentől Jeruzsálem elestéig. Azt hiszem, nem haladunk rosszul. Remélem, tetszett az eredmény.

BIBLIOGRÁFIA

A

- Aharoni**, Y. (1979): *The Land of the Bible*, 2. kiadás (London)
- Aharoni**, Y. és **Avi-Yonah**, M. (szerk. 1977): *McMillan Bible Atlas* (London)
- Albright**, W. F. (1922): „The Location of the Garden of Eden”, *AJS*, 39; 15–31.
- Albright**, W. F. (1937): „The Egyptian Correspondence of Abilmilki, Prince of Tyre”, *JE*, 23; 190–203.
- Albright**, W. F. (1942): „A Votive Stele Erected by Ben-Hadad I of Damascus to the God Melcarth”, *BASOR*, 87; 23–29.
- Albright**, W. F. (1943): „An Archaic Hebrew Proverb on an Amarna Letter of Central Palestine”, *BASOR*, 89; 29–32.
- Albright**, W. F. (1943): „Two Little Understood Amarna Letters from the Middle Jordan Valley”, *BASOR*, 89; 7–17.
- Albright**, W. F. (1956): „Further Light on Synchronisms Between Egypt and Asia in the Period 935–685 B. C.”, *BASOR*, 141; 23–27.
- Albright**, W. F. (1964): „The Eighteenth-Century Princes of Byblos and the Chronology of Middle Bronze”, *BASOR*, 176; 38–46.
- Albright**, W. F. (1965): „Further Light on the History of Middle-Bronze Byblos”, *BASOR*, 179; 38–43.
- Albright**, W. F. (1966): „Remarks on the Chronology of Early Bronze IV–Middle Bronze IIA in Phoenicia and Syria-Palestine”, *BASOR*, 184; 27–35.
- Albright**, W. F. (1973): „The Historical Framework of Palestinian Archaeology Between 2100 and 1600 B. C.”, *BASOR*, 209; 12–19.
- Albright**, W. F. (1975): „The Amarna Letters from Palestine”, *CAH*, II:2A, 98–116.
- Albright**, W. F. és **Medenhall**, G. E. (ford.) (1950): „The Amarna Letters”, *ANET*, 483–490.
- Albright**, W. F. és **Lambdin**, T. O. (1970): „The Evidence of Language”, *CAH*, I:1, 122–155.
- Aldred**, C. (1991): *Akhenaten, King of Egypt* (London)
- Aldred**, C. (1975): „Egypt: The Amarna Period and the End of the Eighteenth Dynasty”, *CAH*, II:2A, 49–97.
- Amiran**, R. (1969): *Ancient Pottery of the Holy Land* (Jeruzsálem)
- Alster**, B. (1995): „Epic Tales from Ancient Sumer: Enmerkar, Lugalbanda, and Other Cunning Heroes” in: J. M. Sasson (szerk.): *Civilisations of the Ancient Near East*, IV; 2315–2326.
- Amiet**, P. (1957): „Glyptique susienne archaïque”, *Revue d'assyriologie*, 51; 121–29.
- Amiet**, P. (1961): *La glyptique mésopotamienne archaïque* (Párizs)
- Amiet**, P. (1993): „The Period of Irano-Mesopotamian Contacts 3500–1600 B. C.” in: J. Curtis (szerk.): *Early Mesopotamia and Iran: Contact and Conflict 3500–1600 BC* (London), 23–30.
- Anati**, E. (1986): *The Mountain of God* (New York)
- Arnold**, F. (1992): „New Evidence for the Length of the Reign of Senwosret III?”, *GM*, 129; 27–31.
- Arnold**, P. M. (1990): *Gibeah: The Search for a Biblical City* (JSOT Supplement Series 79; Sheffield)
- Aston**, D. A. (1989): „Taketloht II – A King of the »Theban Twenty-third Dynasty«?”, *DEA*, 75; 139–53.
- Aubert**, M. E. (1987): *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade* (Cambridge)
- Avigad**, N. (1978): in: Avi-Yonah, M. (szerk.): *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, IV.

B

- Baillie**, M. G. L. (1991): „Dendrochronology and Thera: The Scientific Case”, *JACF*, 4; 15–28.
- Baines**, J. R. és **Malek**, J. (1980): *Atlas of Ancient Egypt* (Oxford)

- Baldwin, J.** (1988): *1 and 2 Samuel: An Introduction and Commentary* (Tyndale Old Testament Commentaries, Leicester).
- Barkay, G.** (1990): „A Late Bronze Age Egyptian Temple in Jerusalem”, *Eretz-Israel*, 21; 94–106.
- Barnett, R. D.** (1958): „Early Shipping in the Near East”, *Antiquity*, 32.; 220–230.
- Barsanti, A.** (1908): „Stélé Inédite au Nom du Roi Radadouhotep Doudoumes”, *ASAE*, 9; 1–2.
- Bartlett, J.** (1982): *Jericho* (Guildford)
- Baumgartel, E. J.** (1947): *The Cultures of Prehistoric Egypt*, I. (London)
- Baumgartel, E. J.** (1960): *The Cultures of Prehistoric Egypt*, II. (Oxford)
- Baumgartel, E. J.** (1970): „Predynastic Egypt”, *CAH*, 3. kiad., I/1 (Cambridge), 463–97.
- Von Beckerath, J.** (1958): „Notes on the Viziers 'Ankhu and 'Iymeru in the 13th Egyptian Dynasty”, *JNES*, 17; 263–68.
- Bell, B.** (1975): „Climate and the History of Egypt: The Middle Kingdom”, *AJA*, 79; 223–69.
- Ben-Tor, A.** (szerk.) (1992): *The Archaeology of Ancient Israel* (New Haven és London)
- Bénédict, G. A.** (1916): „Le Couteau de Gebel el-Arak”, *Fondation Eugene Piot, Monuments et Mémoires*, 22; 1–34.
- Berlin, A.** (1979): *Enmerkar and Ensuhesdanna: A Sumerian Narrative* (Philadelphia)
- Berry, A. C. és Berry, R. J.** (1973): „Origins and Relations of the ancient Egyptians”, in: D. R. Brothwell (szerk.): *Population biology of the ancient Egyptians*, 200–8.
- Bienkowski, P.** (1986): *Jericho in the Late Bronze Age* (Warminster)
- Bierbier, M. L.** (1975): *The Late New Kingdom in Egypt* (Warminster)
- Bietak, M.** (1979): *Avaris and Piramesse: Archaeological Exploration of the Eastern Nile Delta* (London)
- Bietak, M.** (1984): „Problems of Middle Bronze Age Chronology: New Evidence from Egypt”, *AJA*, 88; 471–85.
- Bietak, M.** (1989): „The Middle Bronze Age in Levant: A New Approach to Relative and Absolute Chronology”, *HML?*, 3. rész (Göteborg), 78–123.
- Bietak, M.** (1991): „Egypt and Canaan During the Middle Bronze Age”, *BASOR*, 281; 27–72.
- Bietak, M.** (1991): „Der Friedhof in einem Palastgarten aus der Zeit des späten mittleren Reiches und andere Forschungsergebnisse aus dem östlichen Nildelta (Tell el-Dab'a 1984–1987)”, *Ägypten und Levante*, 2; 47–109.
- Bietak, M.** (1992): *Tell el-Dab'a*, V. kötet (Bécs)
- Bietak, M.** (1996): *Avaris: The Capital of the Hyksos* (London)
- Bimson, J.** (1978): *Redating the Exodus and Conquest* (Sheffield)
- Bimson, J. J.** (1979): „A Chronology for the Middle Kingdom and Israel's Egyptian Bondage”, *SIS Review*, III:3; 64–69.
- Bimson, J. J.** (1986): „Shoshenq and Shishak: A Case of Mistaken Identity”, *SIS Review*, 8; 36–46.
- Bimson, J. J. és Livingston, D.** (1987): „Redating the Exodus”, *BAR*, 13:5; 40–53.
- Bimson, J. J.** (1988): „Exodus and Conquest – Myth or Reality? Can Archaeology Provide an Answer?”, *JACF*, 2; 27–40.
- Bimson, J. J.** (1999): „Iron Age Palestine: A Need for Chronological Revision”, *JACF*, 8; 57–65.
- Biran, A. és Naveh, J.** (1993): „An Aramaic Stele Fragment from Tel Dan”, *IEJ*, 43; 81–98.
- Black, J. és Green, A.** (1992): *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia* (London)
- Bonnet, C.** (1986): *Kerma: Territoire et Metropole* (Kairó)
- Bordreuil, P. és Teixidor, J.** (1983): „Nouvel Examen de l'Inscriptin de Bar-Hadad”, *Aula Orientalis*, 1; 271–76.
- Bourriau, J.** (1991): „Relations Between Egypt and Kerma During the Middle and New Kingdoms”, in: W. V. Davies (szerk.) *Egypt and Africa: Nubia from Prehistory to Islam* (London)
- Breasted, J. H.** (1905): *A History of Egypt* (Chicago)
- Breasted, J. H.** (1988): *Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest*, I. rész (London)
- Brugsch, H. F. K.** (1858): *Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler*, II. kötet (Lipscse)
- Brugsch, H. F. K.** (1884): *Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum Altaegyptische Inschriften* (Lipscse)

- Brugsch**, H. F. K. (1891): *Egypt Under the Pharaohs* (London)
- Bryce**, T. (1998): *The Kingdom of the Hittites* (Oxford)
- Burney**, C. A. (1964): „The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1962: Third Preliminary Report”, *Iraq*, 26; 54–62.
- Burney**, C. (1977): *From Village to Empire: An introduction to Near Eastern archaeology* (Oxford)
- Burstein**, S. M. (1978): *The Babyloniaca of Berossus* (Malibu)

C

- Cameron**, G. G. (1936): *History of Early Iran* (Chicago)
- Castellino**, G. (1994): „The Origins of Civilization According to Biblical and Cuneiform Texts”, in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „I Studied Inscriptions from before the Flood”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1–11*”, 75–95.
- Civil**, M. (1969): „The Sumerian Flood History”, in: W. G. Lambert és A. R. Millard: *Atra-hasis*, 138–45.
- Cohen**, S. (1973): *Enmerkar and the Lord of Aratta* (Doktori értekezés a keleti tanulmányok tudományköreiből, Pennsylvania)
- Cohen**, R. (1983): „The Mysterious MB I People”, *BAR*, 9:4, 16–29.
- Collins**, J. J. (1985) *Artapanus* in: J. M. Charlesworth (szerk.): *The Old Testament Pseudepigrapha*, II. kötet (London), 889–903.
- Collins**, A. (1996): *From the Ashes of Angels: The Forbidden Legacy of a Fallen Race* (London)
- Coogan**, M. D. (szerk.) (1998): *The Oxford History of the Biblical World* (New York)
- Cooper**, B. (1995): *After the Flood: The early post-flood history of Europe traced back to Noah* (West Sussex)
- Cooper**, J. S. és **Heimpel**, W. (1983): „The Sumerian Sargon Legend”, *JAOS*, 103; 67–82.
- Corney**, R. W. (1962): *Achish* in: K. Crim et al. (szerk.): *Interpreters' Dictionary of the Bible*, I. kötet (Nashville), 27.
- Craigie**, P. C. (1983): „The Tablets from Ugarit and their Importance for Biblical Studies”, *BAR* 9:5, 62–73.
- Crawford**, H. (1991): *Sumer and the Sumerians* (Cambridge)
- Crawford**, H. (1992): „Patterns of Trade in Mesopotamia 3,500–2,500 BC”, *Dilmun*, 15; 17–21.
- Cross**, F. M. (1972): „The Stele Dedicated to Melcarth by Ben-Hadad of Damascus”, *BASOR*, 205; 36–42.
- Curtis**, J. (1993): *Early Mesopotamia and Iran: Contact and Conflict 3500–1600 BC*, (London)

D

- Dalley**, S. (ford.) (1989): *Myths from Mesopotamia: Creation, The Flood, Gilgamesh and Others* (Oxford)
- Davies**, G. I. (1988): „Solomonic Stables at Megiddo After All?”, *PEQ*, 120. (július–december), 130–141.
- Derry**, D. E. (1956): „The Dynastic Race in Egypt”, *JEA*, 42; 80–5.
- Dever**, W. G. (1984): „Asherah, Consort of Jahweh? New Evidence from Kuntillet Ajrud'n”, *BASOR*, 255; 21–37.
- Dorsey**, D. A. (1991): *The Roads and Highways of Ancient Israel* (Baltimore)
- Dunham**, D. és **Janssen**, J. M. A. (1960): *Semna Kumba* (Boston)
- Dussaud**, R. (1925): „Dedicate d'une statue d'Osorkon I par Eliba'al, roi de Byblos”, *Syria*, 6; 101–17.
- Dyson**, R. és **Cuyler Young**, T. (1960): „The Solduz Valley, Iran: Pisdeli Tāpe”, *Antiquity*, 34; 19–28.

E

- Edelman**, D. (1985): „The 'Ashurites' of Eshbaal's State”, *PEQ*, 117. (július–december), 85–91.
- Edwards**, I. E. S. (1980): „The Early Dynastic Period in Egypt”, *CAH*, 1:2, 1–70.

- Edwards, M.** (1986): „'Urmia Ware' and Its Distribution in North-Western Iran”, *Iran*, 24; 57–78.
- Eigner, D.** (1995): „A Palace of the Early 13th Dynasty at Tell el-Dab'a”, *Ägypten und Levante*, 5.
- Eissfeldt, O.** (1975): „The Hebrew Kingdom”, *CAH*, II:2B; 537–605.
- Emery, W. B.** (1952): *Saqqara and the Dynastic Race: An Inaugural Lecture delivered at University College London* (London)
- Emery, W. B.** (1961): *Archaic Egypt: Culture and Civilization in Egypt Five Thousand Years Ago* (London)
- Engelbach, R.** (1943): „An Essay on the Advent of the Dynastic Race in Egypt and Its Consequences”, *ASAE*, 42; 193–221.

F

- Fairbridge, R. W.** (1963): „Nile Sedimentation above Wadi Halfa during the last 20,000 years”, *Kush*, 11. 104–07.
- Faulkner, R. O.** (1969): *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, 2. kötet (Oxford)
- Faulkner, R. O.** (1972): *The Ancient Egyptian Book of the Dead* (New York)
- Finkelstein, J. J.** (1963): „The Antediluvian Kings: A University of California Tablet”, *JCS*, 17; 39–51.
- Finkelstein, J. J.** (1966): „The Genealogy of the Hammurapi Dynasty”, *JCS*, 20; 95–118.
- Finkelstein, I.** (szerk.) (1993): *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site* (Jeruzsálem)
- Finkelstein, I. és Na'aman** (szerk.) (1994): *From Nomadism to Monarchy: Archaeological and Historical Aspects of Early Israel* (Jeruzsálem)
- Finkelstein, I. és Silberman, N. A.** (2001): *The Bible Unearthed: Archaeology New Vision of Ancient Israel and the Origins of its Sacred Texts* (New York). Magyarul: *Biblia és Régészet*, ford. Békési József, Gold Book, Debrecen, 2003.
- Fisher, W. B.** (szerk.) (1968): *The Cambridge History of Iran Volume 1: The Land of Iran* (Cambridge)
- Flanagan, J. W.** (1983): „Succession and Genealogy in the Davidic Dynasty” in: H. B. Huffman et al. (szerk.): *The Quest for the Kingdom of God: Studies in Honor of George E. Mendenhall* (Winona Lake), 35–55.
- Foster, B. R.** (1995): *From Distant Days: Myths, Tales, and Poetry of Ancient Mesopotamia* (Bethesda, Maryland)
- Frankfort, H.** (1944): „A Note on the Lady of the Birth”, *JNES*, 3; 198–200.
- Frankfort, H.** (1948): *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern religion as the Integration of Society and Nature* (Chicago)
- Frankfort, H.** (1951): *The Birth of Civilization in the Near East* (London)
- Freedman, D. N.** (1992): *Anchor Bible Dictionary* (New York)
- Friedman, R. és Adams, B.** (szerk.) (1992): *The Followers of Horus: Studies dedicated to Michael Allen Hoffman 1944–1990* (Oxford)
- Fuchs, G.** (1989): „Rock engravings in the Wadi el-Barramiya, Eastern Desert of Egypt”, *The African Archaeological Review*, 7; 127–153.
- Fuchs, G.** (1991): „Petroglyphs in the Eastern Desert of Egypt: new finds in the Wadi el-Barramiya”, *Sahara*, 4; 59–70.

G

- Gadd, C. J.** (1937): „The Infancy of Man in a Sumerian Legend: An Assyrian Parallel to an Incident in the Story of Semiramis”, *Iraq*, 4; 33–4.
- Gardiner, A. H.** (1944): „Horus the Behdetite”, *JEA*, 30; 23–60.
- Gardiner, A. H.** (1961): *Egypt of the Pharaohs* (London)
- Garstang, J.** (1930): „Jericho. Sir Charles Marston's Expedition of 1931”, *PEFQS*, 129–32.
- Garstang, J. és Garstang, J. B. E.** (1940): *The Story of Jericho* (London)
- Gelb, I. J.** (1994): „The Name of Babylon” in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „*I Studied Inscriptions from before the Flood*”: *Ancient Near Eastern Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1–11*, 266–269.

- George**, A. (1999): *The Epic of Gilgamesh: A New Translation* (London)
- Gifford**, E. H. (ford.) (1903): *Eusebius Pamphilis: Evangelicae Preparationis*, XV. könyv (London)
- Goedicke**, H. (1994): „Exodus: Myth or History?” in: M. Rowland (szerk.): *Exodus: Myth or History. The ISIS Seminar Meeting of 19th October 1993 Held at the Institute of Archaeology, London* (ISIS Occasional Publications, II. kötet, Basingstroke), 1–15.
- Goff**, B. L. (1963): *Symbols of Prehistoric Mesopotamia* (New Haven)
- Gottwald**, N. K. (1979): *The Tribes of Yahweh* (London)
- Grant**, M. (1984): *The History of Ancient Israel* (London)
- Graves**, R. és **Patai**, R. (1989): *Hebrew Myths: The Book of Genesis* (London, 1. kiad. 1964)
- Grayson**, A. K. (1972): *Assyrian Royal Inscriptions, Volume 1: From the Beginning to Ashur-resha-ishi I* (Wiesbaden)
- Grayson**, A. K. (1976): *Assyrian Royal Inscriptions, Volume 2: From Tiglath-pileser I to Ashur-nasir-apli II* (Wiesbaden)
- Greenberg**, M. (1955): *The Hab/piru* (New Haven)
- Greenfield**, J. C. (1984): „A Touch of Eden” in: *Orientalia J. Duchesne-Guillemin Emerito Oblata* (Hommages et Opera Minorá 9, Leiden), 219–24.
- Griffith**, F. L. (1898): *Hieratic Papyri from Kahun and Gurob*, II. kötet (London)

H

- Habachi**, L. (1954): „Khatâ'na – Qantir: Importance”, *ASAE*, 52., 443–559.
- Hall**, H. R. (1922): „The Discoveries At Tell el-Obeid In Southern Babylonia, And Some Egyptian Comparisons”, *JEA*, 8; 241–57.
- Hall**, H. R. (1923): „Ur and Eridu: The British Museum Excavations of 1919”, *JEA*, 9, 177–195.
- Hallo**, W. H. (1971): *Encyclopaedia Judaica* (New York)
- Hallo**, W. W. és **Simpson**, W. K. (1971): *The Ancient Near East: A History* (San Diego)
- Hamza**, M. (1930): „Excavations of the Department of Antiquities at Qantir (faûs Distnet), (Szezon, 1928. május 21.–július 7.), *ASAE*, 30; 31–68.
- Harpur**, J. (szerk.) (1987): *Great Events of Bible Times* (London)
- Hawkins**, J. D. (1979): „The Origin and Dissemination of Writing in Western Asia”, in: P. R. S. Moorey: *The Origins of Civilization*, 128–66.
- Hayes**, W. C. (1970): „Chronology: I, Egypt – To The End Of The Twentieth Dynasty”, *CAH*, I:1; 173–193.
- Hayes**, J. és **Miller**, M. (1986): *A History of Ancient Israel and Judah* (Philadelphia)
- Healey**, J. F. (ford.) (1991): *Pliny The Elder: Natural History: A Selection* (London)
- Healy**, M. (1993): *Qadesh 1300 BC* (London)
- Heide**, M. és **van der Veen**, P. G. (1999): „A Test of Time and Comparative Semitism”, *JACF*, 8; 31–42.
- Heidel**, A. (1942): *The Babylonian Genesis: The Story of Creation* (Chicago, 2. kiadás, 1951)
- Heidel**, A. (1946): *The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels* (Chicago)
- Helck**, W. (1978): „Ein indirekter Beleg für die Benutzung des leichten Streitwagens in Ägypten zu ende der 13. Dynastie”, *JNES*, 37; 337–40.
- Heller**, J. (1958): „Der Name Eva”, *An. Or.*, 26; 636–56.
- Henrickson**, E. F. (1985): „An Updated Chronology of the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros Highlands, Western Iran”, *Iran*, XXIII; 63–108.
- Henzberg**, H. (1965): *Die Samuel Bucher* (Göttingen)
- Herrman**, G. (1968): „Lapis lazuli: the early phases of its trade”, *Iraq*, 30; 21–57.
- Herzog**, C. és **Gichon**, M. (1978): *Battles of the Bible* (London)
- Hess**, R. S. (1993): *Amarna Personal Names* (Winona Lake)
- Hess**, R. S. (1994): „One Hundred Fifty Years of Comparative Studies on Genesis 1–11: An Overview”, in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „I Studied Inscriptions from before the Flood”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to genesis 1–11*”, 3–26.

Hess, R. S. (1994): „The Genealogies of Genesis 1–11 and Comparative Literature”, in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): *„I Studied Inscriptions from before the Flood”: Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1–11*”, 58–72.

Heyerdahl, T. (1980): *The Tigris Expedition: In Search of Our Beginnings* (London)

Hobbs, J. J. (1996): *Mount Sinai* (Kairó)

Hoffman, M. A. (1984): *Egypt Before the Pharaohs* (New York)

Hoffmeier, J. K. (1996): *Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition* (Oxford)

Horowitz, W. és Shaffer, A. (1992): „A Fragment of a Letter from Hazor”, *IEJ*, 42; 165–166.

Huehnergard, J. (1995): *Semitic Languages*, in: J. M. Sasson (szerk.): *Civilisations of the Ancient Near East*, IV. kötet, 2117–34.

Hughes, J. (1990): *Secrets of the Times: Myth and History in Biblical Chronology* (Sheffield)

Hughes, D. R. és Brothwell, D. R. (1970): „The Earliest Populations of Man in Europe, Western Asia and Northern Africa”, *CAH*, I:1, 156–172.

I

Ibrahim, M. és Rohl, D. M. (1988): „Apis and the Serapeum”, *JACF*, 2; 6–26.

Irving, C. (1979): *Crossroads of Civilization: 3000 Years of Persian History* (London)

Ishida, T. (1977): *The Royal Dynasties in Ancient Israel* (New York)

Izady, M. R. (1992): *The Kurds – A Concise Handbook* (London)

J

Jacobsen, T. (1939): *The Sumerian King List* (Chicago)

Jacobsen, T. (1980): *Sumer*, in: A. Cotterell (szerk.): *The Penguin Encyclopedia of Ancient Civilizations*, 72–108.

Jacobsen, T. (1994): „The Eridu genesis”, in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): *„I Studied Inscriptions from before the Flood”: Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1–11*”, 129–42.

James, P. et al. (1991): *Centuries of Darkness* (London)

Jansen-Winkel, C. (1999): „Dating the Beginning of the 22nd Dynasty”, *JACF*, 8; 17–21.

Jelinkova, E. A. E. (1962): „The Shebtiw in the temple at Edfu”, *ZÁS*, 87; 41–54.

Johnson, P. (1980): *The Seacraft of Prehistory* (London)

Jones, A. (1990): *Jones’ Dictionary of Old Testament Proper Names* (első kiadása 1856-ban) (Grand Rapids)

Jones, T. B. (szerk.) (1969): *The Sumerian Problem* (New York)

Jones, W. H. S. (ford.) (1980): *Pliny, The Elder: Natural History*, VI. könyv (Cambridge, Massachusetts)

Jonsson, C. O. (1987): „The Foundations of the Assyro-Babylonian Chronology”, *C and Review*, 9; 14–23.

K

Kammenhuber, A. (1968): *Die Arier im Vorderen Orient* (Heidelberg)

Kantor, H. J. (1944): „The Final Phase of the Predynastic Culture”, *JNES*, 3; 110–148.

Kantor, H. J. (1949): Baumgartel (1947) recenziója, *AJA*, 53; 76–79.

Kantor, H. J. (1952): „Further Evidence for Early Mesopotamian Relations with Egypt”, *JNES*, 11; 239–50.

Kantor, H. J. (1954): „The Relative Chronology of Egypt and its Foreign Correlations Before the Late Bronze Age”, *Chronologies in Old World Archaeology*, 1–46.

Keel, O. (1978): *The Symbolism of the Biblical World: Ancient Near Eastern Iconography and the Book of Psalms* (London)

- Kelley, A. L.** (1974): „The Evidence of Mesopotamian influence in Pre-dynastic Egypt”, *Newsl. Soc. Study Egypt. Ant.*, 4; 2–22.
- Kelley, A. L.** (1983): „A review of the evidence concerning early Egyptian ivory knife handles”, *The Ancient World*, 6; 95–102.
- Kemp, B. J.** (1967): „The Egyptian 1st Dynasty royal cemetery, *Antiquity*, 41; 22–32.
- Kemp, B. J.** (1989): *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization* (London)
- Kempinski, A.** (1974): „Tell el-Ajjul – Beth-Aglayim or Sharuhén?”, *IEJ*, 24; 145–52.
- Kempinski, A.** (1983): *Syrien und Palästina (Kanaan) in der letzten Phase der Mittelbronze IIB-Zeit (1650–1570 u. chr.)* (Wiesbaden)
- Kempinski, A.** (1988): „Jacob in History”, *BAR*, 14:1; 42–47.
- Kenyon, K. M. és J. W. Crowfoot et al.** (1957): *The Objects from Samaria* (London)
- Kenyon, K. M.** (1957): *Digging up Jericho* (London)
- Kenyon, K. M.** (1960): *Archaeology in the Holy Land* (London)
- Kenyon, K. M.** (1963): „Excavations in Jerusalem, 1962”, *PEQ*, 95; 7–21.
- Kenyon, K. M.** (1965): „Excavations in Jerusalem, 1964”, *PEQ*, 97; 13–14.
- King, L. W.** (1969): „History of Sumer and Akkad” in: T. B. Jones (szerk.): *The Sumerian Problem*, 50–62.
- Kitchen, K. A.** (1971): „Punt and how to get there”, *Orientalia*, 40; 184–207.
- Kitchen, K. A.** (1973): *The Third Intermediate Period in Egypt* (Warminster)
- Kitchen, K. A.** (1982): *Pharaoh Triumphant* (Warminster)
- Kitchen, K. A.** (1987): „The Basics of Egyptian Chronology in Relation to the Bronze Age”, in: P. Aström (szerk.): *HML?*; 35–55.
- Kitchen, K. A.** (1992): Az Exodusz könyvéhez írt tanulmány in: D. N. Freedman (szerk.): *Anchor Bible Dictionary*, II. kötet (New York); 702–707.
- Kitchen, K. A.** (1993): „The Land of Punt”, in: T. Shaw et al. (szerk.): *The Archaeology of Africa*, 587–608.
- Kitchen, K. A.** (1993): „Genesis 12 to 50 in the Near Eastern World”, in: R. S. Hess, et al. (szerk.): *He Swore an Oath: Biblical Themes from Genesis 12 to 50*, 67–92.
- Knudtzon, J. A.** (1915): *Die el-Amarna Tafeln* (Lipcse, 2. kiadás, 1978)
- Kovacs M. G.** (ford.) (1985): *The Epic of Gilgamesh* (Kalifornia). Magyarul: *Gilgames – Agyagtáblák üzenete – Ékírások akkád versek*, ford. Rákos Sándor, Kriterion, Bukarest, 1986.
- Kramer, S. N.** (1952): *Enmerkar and the Lord of Aratta* (Philadelphia)
- Kramer, S. N.** (1956): *From the Tablets of Sumer (History Begins at Sumer)* (Indian Hills, új, bővített kiadás, Philadelphia, 1981)
- Kramer, S. N.** (1963): *The Sumerians: Their History, Culture, and Character* (Chicago)
- Kramer, S. N.** (1968): „The »Babel of Tongues«: A Sumerian Version”, *JAOS*, 88; 108–11.
- Kramer, S. N.** (1969): „Sumerian Myths and Epic Tales”, in: J. B. Pritchard (szerk.): *ANET*, 3. kiadás, 37–59.
- Kramer, S. N. és Maier, J.** (1989): *Myths of Enki, the Crafty God* (New York)
- Kramer, S. N.** (1948): „New Light on the Early History of the Ancient Near East”, *AJA*, 52; 156–64.
- Kuhrt, A.** (1995): *The Ancient Near East c. 3000–330 BC*, I. kötet (London)
- Külling, S. R.** (1996): *Are the genealogies in Genesis 5 and 11 historical and complete, that is, without gaps?* (Riehen)

L

- Lambert, W. G. és Millard, A. R.** (1969): *Atra-hasis: The Babylonian Story of the Flood* (Oxford)
- Landstrom, B.** (1970): *Ships of the Pharaohs* (London)
- Lang, D. M.** (1980): „Urartu and Armenia”, in: A. Cotterell (szerk.): *The Penguin Encyclopedia of Ancient Civilizations*, 117–122.
- Langdon, S. H.** (1921): „The Early Chronology of Sumer and Egypt and the Similarities in Their Culture”, *JEA*, 7; 133–153.

- Langdon, S. H.** (1923): *Historical Inscriptions, Containing Principally the Chronological Prism, W-B 444*, (Oxford Editions of Cuneiform Texts, II., London)
- Langdon, S. és Fotheringham, J. K.** (1928): *The Venus Tablets of Ammizaduga* (London)
- Leclant, J. és Yoyotte, J.** (1952): „Notes d'Histoire et de Civilisation Éthiopienne”, *BIFAO*, 51; 1–39.
- Legrain, G.** (1897): „Deux stèles trouvées à Karnak en février 1897”, *ZAS*, 35; 13–16.
- Legrain, G.** (1914): *Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire: Statues et Statuettes*, III. kötet (Kairó).
- Lehmann, J.** (1977): *The Hittites* (London)
- Lenzen, H. J.** (1968): *Uruk-Warka*, XXIV. kötet (Berlin)
- Lichtheim, M.** (1973): *Ancient Egyptian Literature, Volume I: The Old and Middle Kingdoms* (Berkeley)
- Lichtheim, M.** (1976): *Ancient Egyptian Literature, Volume II: The New Kingdom* (Berkeley)
- Lloyd, S.** (1984): *The Archaeology of Mesopotamia: From the Old Stone Age to the Persian Conquest* (átdolgozott kiadás, London)
- Luckenbill, D. D.** (1926): *Ancient Records of Assyria and Babylon*, I. kötet (Chicago)
- Luckenbill, D. D.** (1927): *Ancient Records of Assyria and Babylon*, II. kötet (Chicago)

M

- Mackenzie, D. A.** (1915): *Mythology of the Babylonian People* (London)
- Magnusson, M.** (1977): *BC: The Archaeology of the Bible Lands* (London)
- Majer, J.** (1992): „The Eastern Desert and Egyptian Prehistory”, in: R. Friedman és B. Adams (szerk.): *The Followers of Horus: Studies dedicated to Michael Allen Hoffman 1944–1990*, 227–34.
- Malamat, A.** (1958): „The Kingdom of David and Solomon in its Contact with Aram Naharaim”, *BA*, 21:4, 96–102.
- Malamat, A.** (1994): „King Lists of the Old Babylonian Period and Biblical Genealogies”, in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „*I Studied Inscriptions from before the Flood*”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to genesis 1–11*”, 183–200.
- Mallowan, M. E. L.** (1964): „Noah's Flood Reconsidered”, *Iraq*, 26; 62–82.
- Mallowan, M. E. L.** (1970): „The Development of Cities From Al-Ubaid to the End of Uruk 5”, *CAH*, I:1, 327–462.
- Mazar, B.** (1963): „The Military Élite of King David”, *VT*, 13. (Leiden), 310–20.
- Mazar, A.** (1986): *The Early Biblical Period* (Jeruzsálem)
- Mazar, A.** (1990): *Archaeology of the Land of the Bible: 10000–586 BCE* (New York)
- Mazar, A.** (szerk.) (2001): *Studies in the Archaeology of the Iron Age in Israel and Jordan* (Sheffield)
- McCall, H.** (1990): *Mesopotamian Myths* (London)
- McCarter, P. K.** (1984): *II. Samuel: A New Translation with Introduction Notes and Commentary* (Anchor Bible, New York)
- McCarter, P. K.** (1986): „The Historical David”, *Interpretation*, 40:2; 117–29.
- McGovern, P. et al** (1993): „The Late Bronze Egyptian Garrison at Beth Shan: Glass and Faience Production and Importation in the Late New Kingdom”, *BASOR*, 290/91; 1–28.
- Mellaart, J.** (1970): „The Earliest Settlements in Western Asia from the Ninth to the End of the Fifth Millennium B. C.”, *CAH*, I:1; 248–303.
- Mellaart, J.** (1979): „Early Urban Communities in the Near East, c. 9000–3400 BC” in: P. R. S. Moorey (szerk.): *The Origins of Civilization*, 22–33.
- Mendenhall, G.** (1973): *The Tenth Generation* (Baltimore)
- Meyers, E. M.** (1997): *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* (New York)
- Michalowski, P.** (1995): „Sumerian Literature: An Overview”, in: J. M. Sasson. (szerk.): *Civilisations of the Ancient Near East*, IV. kötet, 2279–91.
- Millard, A. R.** (1984): „The Etymology of Eden”, *VT*, 34; 103–6.
- Millard, A. R.** (1994): „A New Babylonian »Genesis« Story”, in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „*I Studied Inscriptions from before the Flood*”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to genesis 1–11*”, 114–28.

- Miller, J. M.** (1974): „Saul's Rise to Power”, *Catholic Biblical Quarterly*, 36; 160–64. és 173–4.
- Miller, J. M.** (1975): „Geba/Gibeah of Benjamin”, *VT*, 25, 145–66.
- Miller Jr., P. D.** (1994): „Eridu, Dunnu, and Babel: A Study in Comparative Mythology”, in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): *„I Studied Inscriptions from before the Flood”: Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to genesis 1–11*”, 143–68.
- Mitchell, W. A.** (1990): „Ancient Astronomical Observations and Near Eastern Chronology”, *JACF*, 3; 18–20.
- Moorey, P. R. S.** (1993): „Iran: A Sumerian El-Dorado?” in: J. Curtis (szerk.): *Early Mesopotamia and Iran: Contact and Conflict 3500–1600 BC*, 31–43.
- Moran, W. L.** (1992): *The Amarna Letters* (John Hopkins, Baltimore)
- Moran, W.** (1995): „The Gilgamesh Epic: A Masterpiece from Ancient Mesopotamia”, in: J. M. Sasson (szerk.): *Civilisation of the Ancient Near East*, IV. kötet, 2327–36.
- Morkot, R. G.** (2000): *The Black Pharaohs: Egypt's Nubian Rulers* (London)
- Moscati, S.** (1973): *The World of the Phoenicians* (London)
- Mullen Jr., E. T.** (1980): *The Divine Council in Canaanite and Early Hebrew Literature* (HSM 24, Chico, Cal.)
- Murnane, W. J.** (1977): *Ancient Egyptian Coregencies* (Chicago)

N

- Na'aman, N.** (1986): „Habiru and Hebrews: the Transfer of a Social Term o the Literary Sphere”, *JNES*, 45:4, 271–88.
- Naville, E.** (1885): *The Store-City of Pithom and the Route of the Exodus* (London)
- Naville, E.** (1887): *The Shrine of Saft el-Henneh and the Land of Goshen* (London)
- Negev, A.** (szerk.) (1986): *The Archaeological Encyclopedia of the Holy Land* (New York)
- Newberry, P. E.** (1943): „Co-regencies of Ammenemes III, IV and Sebeknofru”, *JEA*, 29; 74–75.
- Newgrosh, B.** et al (1994): „The el-Amarna Letters and Israelite History”, *JACF*, 6; 33–64.
- Newgrosh, B.** (1999): „The Chronology of Ancient Assyria Re-assessed”, *JACF*, 8; 78–106.
- Newton, I.** (1987): *The Chronology of the Ancient Kingdoms Amended* (London)
- Nissen, H. J.** (1987): „The chronology of proto- and early historic periods in Mesopotamia and Susiana”, in: O. Aurenche et al (szerk.): *Chronologies du Proche-Orient*, 607–14.
- Nissen, H. J.** (1993): „The Context of the Emergence of Writing in Mesopotamia and Iran”, In: J. Curtis (szerk.): *Early Mesopotamia and Iran: Contact and Conflict 3500–1600 BC*, 54–71.
- Noth, M.** (1928): *Israelitische Personennamen* (Stuttgart)
- Noth, M.** (1938): „Die Wege der Pharaonenheere in Palästina und Syrien: IV. Die Schoschenkliste”, *ZDPV*, 61; 277–304.
- Noth, M.** (1958): *The History of Israel* (London)

O

- Oates, J.** (1960): „Ur and Eridu, the Prehistory”, *Iraq*, 22; 32–50.
- Oates, J.** (1960): „Ur and Eridu, the Prehistory”, in: T. B. Jones (szerk.): *The Sumerian Problem*, 126–34.
- Odelian, O. és Séguineau, R.** (1981): *Dictionary of Proper Names and Places in the Bible* (London)
- Oldfather, C. H.** (ford.) (1931): *Diodorus Siculus* (London)
- Oppenheim, A. L.** (1969): „Texts from the Beginnings to the First Dynasty of Babylon”, in: J. B. Pritchard (szerk.): *ANET*, 263–317.

P

- Papke, W.** (1993): *Die geheime Botschaft des Gilgamesh: 4000 Jahre alte astronomische Aufzeichnungen entschlüsselt* (Augsburg)
- Pardee, D. és Swerdlow** (1993): „Not the earliest solar eclipse”, *Nature*, 363; 406.

- Parker, R. A.** (1950): *Calendars of Ancient Egypt* (Chicago)
- Partridge, R.** (1996): *Transport in Ancient Egypt* (London)
- Payne, J. C.** (1968): „Lapis lazuli in early Egypt”, *Iraq*, 30; 58–61.
- Peet, T. E.** (1915): „The Art of the Predynastic Period”, *JEA*, 2; 88–94.
- Petrie, W. M. F.** (1894): *A History of Egypt*, 1. rész (London)
- Petrie, W. M. F.** (1896): *Koptos* (London)
- Petrie, W. M. F.** (1900): *The royal tombs of the first dynasty*, I. kötet (London)
- Petrie, W. M. F.** (1901): *The royal tombs of the first dynasty* II. kötet (London)
- Petrie, W. M. F.** (1906): *Researches in Sinai* (London)
- Petrie, W. M. F.** (1939): *The Making of Egypt* (London)
- Petrie, W. M. F. és Quibell, J. E.** (1896): *Naqada and Ballas* (London)
- Pitard, W. T.** (1987): *Ancient Damascus* (Winoan Lake)
- Pitard, W. T.** (1988): „The Identity of Bir-Hadad of the Melqart Stela”, *BASOR*, 272; 3–21.
- Poebel, A.** (1942): „The Assyrian King List from Khorsabad”, *JNES*, 1:3; 247–306.
- Poebel, A.** (1943): „The Assyrian King List from Khorsabad – Concluded”, *JNES*, 2; 56–90.
- Porada, E.** (1993): „Seals and Related Objects from Early Mesopotamia and Iran”, in: J. Curtis (szerk.): *Early Mesopotamia and Iran: Contact and Conflict 3500–1600 BC*, 44–53.
- Porter, R.** (1999): „The Generation Game”, *JACF*, 8; 26–30.
- Porter, R.** (1999): „The Iron Age and the New Chronology”, *JACF*, 8; 66–77.
- Posener, G.** (1939): „Nouveaux Textes Hiératiques de Proscription”, in: R. Dussaud: *Mélanges Syriens offerts à M. René Dussaud*, I. kötet, 313–17.
- Posener, G.** (1940): *Princes et Pays D'Asie et de Nubie* (Brüsszel)
- Postgate, J. N.** (1992): *Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History* (London)
- Potts, T.** (1994): *Mesopotamia and the East* (Oxford)
- Pritchard, J. B.** (1969): *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* (Princeton)
- Pritchard, J. B.** (szerk.) (1974): *Solomon and Sheba* (London)

Q

- Quibell, J. E.** (1898): *The Ramesseum* (London)
- Quibell, J. E. és Green, F. W.** (1902): *Hierakonpolis*, 2 kötet (London)
- Quirke, S.** (1990): *The Administration of Egypt in the Late Middle Kingdom* (New Malden)

R

- Raikes, R. L.** (1966): „The Physical Evidence for Noah's Flood”, *Iraq*, 28; 52–63.
- Rainey, A.** (1978): *El Amarna tablets 257–379 – Supplement to J. A. Knudtzon: Die El Amarna Taffeln*, 2. átdolgozott kiadás (Neukirchen-Vluyn)
- Rawlinson, G.** (1889): *History of Phoenicia* (London)
- Redford, D. B.** (1984): *Akhenaten: The Heretic King* (Princeton)
- Redman, C. L.** (1978): *The Rise of Civilization: From Early Farmers to Urban Society in the Ancient Near East* (San Francisco)
- Reeves, N.** (2001): *Akhenaten: Egypt's False Prophet* (London)
- Reiner, E.** (1961): „The Etiological Myth of the »Seven Sages«, *Or*, 30; 1–11.
- Renfrew, C.** (1987): *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins* (London)
- Reymond, E. A. E.** (1969): *The Mythical Origin of Egyptian Temple* (New York)
- Rice, M.** (1985): *The Search for the Paradise Land* (London)
- Rice, M.** (1990): *Egypt's Making: The Origins of Ancient Egypt 5000–2000 BC* (London)
- Richards, L. O.** (1985): *New International Encyclopedia of Bible Words* (Grand Rapids)
- Roaf, M.** (1990): *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East* (New York)

- Robins, G.** (1994): „Women and Children in Peril: Pregnancy, Birth and Infant Mortality in Ancient Egypt”, *KMT*, 5:4; 24–35.
- Rohl, D. M.** (1985): „Forum”, *SIS Workshop*, 6:2; 21–26.
- Rohl, D. M.** (1990): „The Early Third Intermediate Period: Some Chronological Considerations”, *JACF*, 3; 45–69.
- Rohl, D. M.** (1992): „A Test of Time: The New Chronology of Egypt and its Implications for Biblical Archaeology and History”, *JACF*, 5; 30–58.
- Rohl, D. M.** (1992): „Some Chronological Conundrums of the 21st Dynasty”, in: *Ägypten und Levante*, 3; 137–39.
- Rohl, D. M.** (1992): „The Length of Sojourn in Egypt”, *C and C Workshop*, 1992:1; 48–49.
- Rohl, D. M.** (1995): *A Test of Time: The Bible – From Myth to History* (London). Magyarul: *Fáraók és királyok: a Biblia – a mítosztól a történelemig*, ford. Vágó Tímea, Gold Book, Debrecen, 2001.
- Rohl, D. M.** (1998): *Legend: The genesis of Civilisation* (London). Magyarul: *Legendás civilizációk*, ford. Vágó Tímea, Gold Book, Debrecen, 2000.
- Rohl, D. M.** (1999): „Biblical Archaeology: Time to Think Again?”, *JACF*, 8; 7–12.
- Rohl, D. M.** (1999): „Kenneth Kitchen’s Atom Bomb”, *JACF*, 8; 43–47.
- Rohl, D. M.** (1999): „Absence of Evidence is not Evidence of Absence”, *JACF*, 8; 47–49.
- Rohl, D. M.** (1999): „The Monster in Philippe Brissaud’s Nightmares”, *JACF*, 8; 50–56.
- Rohl, D. M.** (szerk.) (2000): *The Followers of Horus: Eastern Desert Survey Report* (Abingdon)
- Rohl, D. M.** és **James, P.** (1983): „An Alternative to the Velikovskian Chronology of Ancient Egypt: A Preview of Some Recent Work in the Field of Ancient History”, *SIS Workshop*, 5:2; 12–21.
- Rohl, D. M.** és **Newgrosh, B.** (1988): „The el-Amarna letters and the New Chronology”, *C and C Review*, 10; 33–34.
- Ross, J.** (1967): „Gezer in the Tell el-Amarna Letters”, *BA*, 30; 62–70.
- Roux, G.** (1964): *Ancient Iraq* (Middlesex)
- Roux, G.** (1969): *Ancient Iraq*, in: T. B. Jones (szerk.): *The Sumerian Problem*, 134–138.
- Rowley, H. H.** (szerk.) (1969): *New Atlas of the Bible* (London)
- Rowton, M. B.** (1970): „Ancient Western Asia”, *CAH*, I:1; 193–239.
- Rundle Clark, R. T.** (1959): *Myth and Symbol in the Ancient Egypt* (London)
- Ryan, W.** és **Pitman, W.** (1998): *Noah’ Flood: The New Scientific Discoveries About the Event That Changed History* (New York)

S

- Safar, F.** et al (1981): *Eridu*, (Bagdad)
- Saggs, H. W. F.** (1984): *The Might That Was Assyria* (London)
- Saggs, H. W. F.** (1989): *Civilization Before Greece and Rome* (London)
- Saggs, H. W. F.** (1995): *Babylonians* (London)
- Saleh, A. A.** (1969): „The So-called »Primeval Hill« and other Related Elevations in Ancient Egyptian Mythology”, *MDAIK*, 25; 110–20.
- Sasson, J. M.** (szerk.) (1995): *Civilizations of the Ancient Near East*, IV. kötet (New York)
- Sassoon, J.** (1993): *From Sumer to Jerusalem: The Forbidden Hypothesis* (Oxford)
- Sawyer, J. F. A.** és **Stephenson, F. R.** (1970): „Literary and Astronomical Evidence for a Total Eclipse of the Sun Observed in Ancient Ugarit on 3 May 1375 BC”, *BSOAS*, 33; 467–89.
- Schaeffer, C. F. A.** (1948): *Stratigraphie comparée et chronologie de l’Asie occidentale (IIIe et IIe millénaires)* (Oxford)
- Schley, D. G.** (1989): *Shiloh: A Biblical City in Tradition and History* (JSOT Supplement Series 63, Sheffield)
- Schmidt, B. B.** (1995): „Flood Narrative of Ancient Western Asia”, in: J. M. Sasson (szerk.): *Civilisations of the Ancient Near East*, IV. köt; 2337–51.
- Séguineau, R.** és **Odelain, O.** (1978): *Dictionary of Proper Names and Places in the Bible* (London)
- Seligman, C. G.** (1934): *Egypt and Negro Africa: A Study in Divine Kingship* (London)

- Sethe**, K. H. (1904): „Der Name Sesostriis”, *ZÄS*, 41; 43–57.
- Sethe**, K. (1908–1922): *Die altägyptischen Pyramidentexte*, 4 kötet (Lipscse)
- Seton-Williams**, M. V. (1988): *Egyptian Legends and Stories* (London)
- Shaw**, I. és **Nicholson**, P. (1995): *British Museum Dictionary of Ancient Egypt* (London)
- Shea**, W. H. (1977): „Adam in Ancient Mesopotamian Traditions”, *AUSS*, 15; 39.
- Shiloh**, Y. (1979): *The Proto-Aeolic Capital and Israelite Ashlar Masonry (Qedem, 11, Jeruzsálem)*
- Shiloh**, Y. (1981): „The City of David Archaeological Project: The Third Season, 1980”, *BA*, 44; 161–70.
- Simons**, J. (1994): „The »Table of Nations« (Genesis 10): Its General Structure and Meaning”, in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „*I Studied Inscriptions from before the Flood*”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to genesis 1–11*”, 234–53.
- Singer**, I. (1985): „The Beginning of Philistine Settlement in Canaan and the Northern Boundary of Philistia”, *Tel Aviv*, 12; 2; 109–22.
- Singer**, I. (1994): „Egyptians Canaanites, and Philistines in the Period of the Emergence of Israel”, in: Finkelstein és Na’aman (szerk.) (1994), 282–338.
- Smith**, G. (1874): „The Chaldean Account of the Deluge”, *Transactions of the Society of Biblical Archaeology*, 2; 213–34.
- Smith**, G. A. (1894): *The Historical Geography of the Holy Land* (London)
- Smith**, H. S. (1992): „The Making of Egypt: A Review of the Influence of Susa and Sumer on Upper Egypt and Lower Nubia in the 4th Millenium B. C.”, in: R. Friedman és B. Adams (szerk.): *The Followers of Horus. Studies Dedicated to Michael Allen Hoffman* (Oxford), 235–46.
- Smith**, S. (1922): „The Relation of Marduk, Ashur, and Osiris”, *JEA*, 8; 41–4.
- von Soden**, W. (1966): *Akkadisches Handwörterbuch* (Wiesbaden)
- Soggin**, J. A. (1984): *A History of Israel* (London)
- Speiser**, E. A. (1930): *Mesopotamian Origins* (Philadelphia)
- Speiser**, E. A. (1950): „The Sumerian Problem Reviewed”, *Hebrew Union College Annual*, 23; 339–55.
- Speiser**, E. A. (ford.) (1969): „Akkadian Myths and Epics”, in: J. B. Pritchard (szerk.): *Ancient Near Eastern Texts: Relating to Old Testament*, 60–119.
- Speiser**, E. A. (1969): „The Beginnings of Civilization in Mesopotamia”, in: T. Jones (szerk.): *The Sumerian Problems*, 76–92.
- Speiser**, E. A. (1969): „The Sumerian Problem Reviewed”, in: T. Jones (szerk.): *The Sumerian Problem*, 93–124.
- Speiser**, E. A. (1994): „The Rivers of Paradise” in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „*I Studied Inscriptions from before the Flood*”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1–11*”, 175–82.
- Speiser**, E. A. (1994): „In Search of Nimrod” in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „*I Studied Inscriptions from before the Flood*”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to genesis 1–11*”, 270–77.
- Spencer**, A. J. (1993): *Early Egypt: The Rise of Civilisation in the Nile Valley* (London)
- Stager**, L. E. (1982): „The Archaeology of the East Slope of Jerusalem and the Terraces of the Kidron”, *JNES*, 41; 111–21.
- Stager**, L. E. (1990): „Shemer’s Estate”, *BASOR*, 277/8; 93–107.
- Stamm**, J. J. (1960): „Der Name David”, *Supplement to VT* 7 (Leiden), 175–81.
- Steiner**, M. L. (1994): „Redating the Terraces of Jerusalem”, *IEJ*, 44; 13–20.
- Steiner**, M. L. (1999): „Problems of Synthesis”, *JACF*, 8; 12–13.
- Stern**, E. (szerk.) (1993): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* (New York)
- Stevenson Smith**, W. (1962): „The land of Punt”, *JARCE*, 1; 59–60.
- Stock**, H. (1942): *Studien zur Geschichte und Archäologie der 13. bis 17. Dynastie Ägyptens, unter besonderer Berücksichtigung der Scarabäen dieser Zwischenzeit (ÄF 12)*
- Strabo**: *Histories*, XVII. könyv.
- Strong**, J. (1896): *The Exhaustive Concordance of the Bible* (New York)
- Sturgis**, M. (2001): *It Ain’t Necessarily So: Investigating the Truth of the Biblical Past* (London)

T

- Teissier**, B. (1987): „Glyptic Evidence for a Connection Between Iran, Syro-Palestine and Egypt in the Fourth and Third Millennia”, *Iran*, 25; 27–54.
- Thiele**, E. R. (1983): *The Mysterious Numbers of the Hebrew Kings* (Grand Rapids)
- Thompson**, T. L. (1992): *Early History of the Israelite People: From the Written and Archaeological Sources* (Leiden)
- Thompson**, T. L. (1999): *The Bible in History: How Writers Create a Past* (London)
- Trigger**, B. G. et al (1983): *Ancient Egypt: A Social History* (Cambridge)
- Tsevat**, M. (1954): „The Canaanite God Salah”, *VT*, 4; 41–49.
- Tsevat**, M. (1975): „Ishbosheth and Congeners: The names and their Study”, *HUCA*, 46; 71–87.
- Tsumura**, D. T. (1994): „Genesis and Ancient Near Eastern Stories of Creation and Flood: An Introduction”, in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „*I Studied Inscriptions from before the Flood*”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to genesis 1–11*”, 27–57.
- Tsumura**, D. T. (1994): „The Earth in Genesis 1” in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „*I Studied Inscriptions from before the Flood*”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to genesis 1–11*”, 310–28.

U

- Ussishkin**, D. (1980): „Was the »Solomonic« City Gate at Megiddo Built by King Solomon?”, *BASOR*, 239; 1–18.
- Ussishkin**, D. (1990): „Notes on Megiddo, Gezer, Ashdod, and Tel Batash in the Tenth to Ninth Centuries B. C.”, *BASOR*, 277/278; 71–91.

V

- Valloggia**, M. (1974): „Les Vizirs des XIe et XIIe Dynasties”, *BIFAO*, 74; 123–34.
- de Vaux**, R. (1978): *The Early History of Israel*, I–II. kötet (London)
- van der Veen**, P. G. (1989): *I Samuel and the Habiru-Problem* (Leuven); A Leuveni Envagélikus Teológiai Karra beadott, a teológiai licenciátus megszerzéséhez szükséges dolgozat.
- van der Veen**, P. G. (1990): „The el-Amarna and the Early Monarchy in Israel”, *JACF*, 3; 72–78.
- van der Veen**, P. G. (1993): „The *Habiru* as the *Ibrim* of I Samuel and the Implications for the „New Chronology”, *C and C Review*, 15; 33.
- van der Veen**, P. G. (1999): „The Kingdom of Labayu”, *JACF*, 8; 14–16.
- van der Veen**, P. G. (1999): „The Name Shishak”, *JACF*, 8; 22–25.
- Van der Veen**, P. G. és Zerbst, U. (2002): *Biblische Archäologie and Sheideweg?* (Holzgerlingen)
- Velikovskiy**, I. (1952): *Ages in Chaos* (London)
- Vercoutter**, J. (1966): „Semna South Fort and the Records of Nile Levels at Kumma”, *Kush*, 14; 125–164.

W

- Waddell**, W. G. (1971): *Manetho*, Loeb Classical Library (London)
- Walker**, C. B. F. (1987): *Reading the Past: Cuneiform* (London)
- Walker**, C. B. F. (1989): „Eclipse seen at ancient Ugarit”, *Nature*, 338; 204–05.
- Walker**, R. A. (1987): *The Garden of Eden* (Rhyl)
- Wallenfels**, R. (1983): „Redating the Byblian Inscriptions”, *JANES*, 15; 79–118.
- Walton**, J. (1981): „The Antediluvian Section of the Sumerian King List and Genesis 5”, *BA*, 44.4; 207–08.
- Ward**, W. A. (1984): in: O. Tufnell: *Studies on Scarab Seals*, II. kötet (Warminster)
- Weigall**, A. E. P. (1909): *Travels in the Upper Egyptian Desert* (London)
- Weir**, J. D. (1972): *The Venus Tablets of Ammizaduga* (Isztambul)

- Weir, J. D.** (1982): „The Venus Tablets: A Fresh Approach”, *JHA*, 13; 23–49.
- Wenham, G. J.** (1994): „Sanctuary Symbolism in the Garden of Eden Story”, in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „*I Studied Inscriptions from Before the Flood*”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1–11*”, 399–404.
- Whiston, W.** (ford.) (1960): *Josephus: Complete Works* (Glasgow)
- Whitcomb, J. C. és Morris, H. M.** (1961): *The Genesis Flood: The Biblical Record and its Scientific Implications* (Michigan)
- Wightman, G. J.** (1985): „Megiddo VIA-III: Associated Structures and Chronology”, *Levant*, 17; 117–29.
- Wigram, W. A. és Wigram, E. T. A.** (1922): *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan* (London)
- Wilkinson, R. H.** (1985): „The Horus name and the form and significance of the *serekh* in the royal Egyptian titulary”, *JSSEA*, 15; 98–104.
- Wilson, J. A.** (1950): „The Hymn to the Aton”, *ANET*, 369–71.
- Wilson, J. A.** (1969): „Egyptian Myths, Tales, and Mortuary Texts”, in: J. B. Pritchard: *ANET*, 3. kiadás, 3–36.
- Wilson, J. A.** (1969): „Egyptian Hymns and Prayers”, in: J. B. Pritchard: *ANET*, 3. kiadás, 365–81.
- Wilson, J. V. K.** (1985): *The Legend of Etana* (Warminster)
- Wilson, R. R.** (1975): „The Old Testament Genealogies in Recent Research”, *JBL*, 94; 169–89.
- Wilson, R. R.** (1977): *Genealogy and History in the Biblical World* (New Haven)
- Winkler, E. and Wilfing, H.** (1991): *Tell el-Dab'a VI: Anthropologische Untersuchungen an den Skelettresten der Kampagnen 1966–69, 1975–80, 1985* (Bécs)
- Winkler, H. A.** (1938–9): *Rock Drawings of Southern Upper Egypt*, 2 kötet (London)
- Wiseman, D. J.** (1994): „Genesis 10: Some Archaeological Considerations”, in: R. S. Hess és D. T. Tsumura (szerk.): „*I Studied Inscriptions from before the Flood*”: *Ancient Near Eastern, Literary, and Linguistic Approaches to Genesis 1–11*”, 254–65.
- Wolkstein, D. és Kramer, S. N.** (1983): *Inanna: Queen of Heaven and Earth* (New York)
- Wood, B. G.** (1990): „Dating Jericho's Destruction: Bienkowski is Wrong on All Counts”, *BAR*, 16:5; 45–49. és 68–69.
- Wood, M.** (1992): *Legacy: A Search for the Origins of Civilization* (London)
- Woolley, C. L.** (1954): *Excavations at Ur* (London)
- Woolley, C. L.** (1982): *Ur „of the Chaldees”*, új, átdolgozott kiadás (szerk. P. R. S. Moorey) (London)
- Woolley, C. L.** (1969): „The Sumerians”, in: T. B. Jones (szerk.): *The Sumerian Problem*, 66–73.
- Wright, G. E.** (1966): „Fresh Evidence for the Philistine Story”, *BA*, 29:3; 70–86.
- Wyatt, N.** (1981): „Interpreting the Creation and Fall Story in Genesis 2–3”, *ZAW*, 93; 19.

Y

- Yadin, Y.** (1976): „Hazor” in: Avi-Yonah M. és Stern, E. (szerk.): *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, II. kötet (London), 474–95.
- Yadin, Y.** (1976): „Megiddo” in: Avi-Yonah M. és Stern, E. (szerk.): *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, III. kötet (London), 830–56.
- Young, D. A.** (1995): *The Biblical Flood: A Case Study of the Church's Response to Extrabiblical Evidence* (Michigan)
- Young, T. C. és Smith, P. E. L.** (1966): „Research in the Prehistory of Central Western Iran”, *Science*, 153; 386–91.
- Yurco, F. J.** (1986): „Merenptah's Canaanite Campaign”, *JARCE*, 23; 189–215.
- Yusuf Ali, A.** (ford.) (1975): *The Holy Qur'an* (London)

Z

- Zadok, R.** (1984): „The Origin of the Name Shinar”, *ZA*, 74; 240–244.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- AF** = Ägyptologische Forschungen
AJA = American Journal of Archaeology
AJSJL = American Journal of Semitic Languages and Literature
ANET = Ancient Near Eastern texts
ASAE = Annales du Services des Antiquités de l'Égypte
AUSS = Andrews University Seminary Studies
BA = Biblical Archaeologist
BAR = Biblical Archaeology Review
BASOR = Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BIFAO = Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale
BSOAS = Bulletin of the School of Oriental and African Studies
CAH = Cambridge Ancient History
C and C Workshop (vagy **SIS Workshop**) = Chronology and Catastrophism Workshop
GM = Göttinger Miszellen
HML? = High Middle or Low?
HUCA = Hebrew Union College Annual
ISIS = Institute for the Study of Interdisciplinary Sciences
IEJ = Israel Exploration Journal
JACF = Journal of the Ancient Chronology Forum
JANES = Journal of the Ancient Near East Society
JAOS = Journal of the American Oriental Society
JARCE = Journal of the American Research Center in Egypt
JBL = Journal of Biblical Literature
JCS = Journal of Cuneiform Studies
JEA = Journal of Egyptian Archaeology
JHA = Journal for the History of Astronomy
JNES = Journal of Near Eastern Studies
JSOT = Journal for the Study of the Old Testament
JSSEA = Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities
MDAIK = Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo
NewsI. Soc. Study Egypt. Ant = Newsletter of the Society for the Study of Egyptian Antiquities
Or. = Orientalia
PEFQS = Palestine Exploration Fund Quarterly Statement
PEQ = Palestine Exploration Quarterly
SIS Review = Society for Interdisciplinary Studies Review
VT = Vetus Testamentum
ZA = Zeitschrift für Assyriologie
ZÄS = Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde
ZAW = Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft
ZDPV = Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Vereins

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A

Aamu 268, 285
 Aaszehré Hamudi 290, 307
 Aauszerré Apopi 292,
 306–307
 Abal-Keramim 297
 Abd-El 321
 Abdiasirta 353, 355, 359,
 362
 Abdi-Hepa 323, 340–341,
 344–346, 348, 366, 381
 Abdon 273, 297, 306, 334
 Ábel 31, 37–39, 45
 Abel Bet-Maacha 415
 Abel-Sittim 247
 Abibaál 408, 471
 Abiel 314
 Abí-esuh 213
 Abiezer 288
 Abija 414
 Abila 252, 294, 504
 Abimelek 10, 273, 277–278,
 294–296, 305, 308, 314
 Abimilkú 333
 Abinadab 302, 331, 340, 344,
 351
 Abinoám 287
 Abirám 418
 Abisáj 357
 Abiszaré 213
 Ábrám/Ábrahám 8, 27, 35,
 39, 45, 57, 99, 114,
 124–125, 130–131,
 133–138, 141–152, 159,
 161–162, 164, 169, 175,
 191, 199, 205–207, 213,
 218, 224–225, 240–241,
 247, 259, 261, 263, 265,
 269, 273, 278, 294, 297,
 304, 316, 351, 366, 483,
 492–494
 Absalom 10, 339, 365–366
 Abüdosz 111–112, 121, 201,
 375, 388
 Abzu/ab.zu 493
 Acháb 143, 417–418, 422,
 431, 442–446, 448, 450,
 453–456, 463, 469–470,
 496

Achaszja 446, 450–452, 456,
 470
 Acház 465, 475–476
 Achinoam 365
 Achis 10, 313, 323, 327–330,
 332, 340–341, 345,
 347–348, 506
 III. Adad-nirári 460, 462
 Ádám 7, 27, 31–33, 35–37,
 39, 41, 45–46, 53, 57, 61,
 66, 76, 94, 207, 492
 Adama 53
 Adama (város) 256–257
 Adapa 53–54
 Adda-danu 348–349
 Addaju 321, 345
 Addaru 210
 Adma 137
 Adonija 339, 366–367, 375
 Adonisz 92
 Adoram 382
 Adullam 348
 Adzsi Csáj 33–34, 41, 46, 489
 Aeneas 450
 Aeneis 457
 Afek 301, 329, 369, 443
 Afganisztán 316, 327
 Africanus 271, 307, 377, 387
 Agade 8–9, 48, 55–56, 67, 84,
 89, 127–128, 156, 199, 211
 Agag 323
 Agamemnón 143, 420,
 426–427
 Agri-dag 68, 70
 Aha Ménész 112
 Ahet-Aton 23, 353, 362
 Ahhijava 419–420, 426–427
 Ahiman 268
 Ahiram 350, 363, 381–382,
 390
 Ahmesz 268, 290–293,
 307–308, 334
 Ai 133, 255, 259–261, 265,
 334, 495
 Aja 505, 509–510, 518
 Ajab 342–344, 347, 357–359,
 361, 367, 375, 399
 Ajaru 333
 Ajn Hudejra 240
 Ajn Músza 231–232, 243

Akaba 140
 Akabai-öböl 236, 240, 384,
 389–390
 Akavasa 427, 429
 Akherész 370
 Akis 328
 Aki-Simige 328
 Akkád 46, 51–52, 55, 81, 83,
 86–87, 89, 93–94, 116,
 120, 127, 129–130, 199,
 201, 277, 294, 336, 410,
 426, 510
 Akki 199
 Akko 327
 Alalgar 57
 Alasija 114, 427, 429
 Albright, W. F. 17, 504
 Aleppó 393, 395–397, 399
 Alexander Polihisztor 147
 Alexandriai Eutükhiosz 71
 Alsó-tenger 52, 65, 76, 98,
 100, 127
 Alsza 423
 Alulim 57
 Alus 232–233
 Amacja 460, 463
 Amalekiták 234–235, 255,
 265–266, 268–269, 285,
 288–289, 291, 294, 323,
 330, 334, 336, 341
 I. Ammanemesz 159
 Amanosz 100
 Amarna 10, 327–328, 336,
 353, 369, 384, 495, 504,
 508, 512–513
 Amarna-kor 319
 Amarna-levelek 328, 335,
 349, 386, 495
 Amarpíel 149
 Amar-Szín 136–137, 147,
 149–150, 156, 210, 212,
 493
 Amasza 375
 I. Amenemhat 161, 169, 225
 II. Amenemhat 147–148
 II. Amenemhat Nebkauré
 147
 III. Amenemhat 167–168,
 170, 176–177, 182–183,
 186, 192–194, 237, 493

III. Amenemhat/Nimaatré

167–168, 170, 176–177,
182–183, 186, 192–194,
237, 493

IV. Amenemhat 182–183

V. Amenemhat Szechemkaré
191

Amenemhat Szehotepibré
159

I. Amenhotep 291, 296, 334

II. Amenhotep 271, 318, 334

III. Amenhotep 302, 307,
318, 320, 328, 334, 339,
353, 370, 495

Amenmesseze 422–423,
425–426, 471

Amenofisz/Amenofisz 422,
425

Amka 358, 393

Amman 159, 359

Ammiditana 213

Ammiszadúqa 193, 208, 213

Ammon 9, 24, 242, 244, 246,
252, 260, 273, 296–297,
305, 315–316, 356–357,
359–361, 363, 365, 367,
369, 399, 411, 484

Amnon 274, 365–366, 401

Amon 217, 320, 370, 389,
392–393, 396, 456, 458,
481

Amoriták 114, 128–129, 131,
149, 159, 262, 297, 304,
352, 493

Amrafel 493

Amram 197–198, 214

Amuk 358

Amurru 146, 353, 358, 422,
429, 443, 484, 495

Amu-sza-Harnedzsheritef
Hotepibré 195

Anakiták 265–266, 268, 336

Anaku 265

Anam 285

Anárák 47

I. Anastasi Papirusz 336

Ánát 283

Anati, Emmanuel 240–241

Anatólia 40, 43, 97, 114, 144,
193, 199, 265, 285, 299,
353, 358, 387, 419–420,
426–427, 429, 431, 441,
450, 455–456

Anatot 375

Anbu-haz 112

Anheszenamon 387

Anhheperuré
Nofernoferuaton 353

Anhheperuré Szmehkaré
353

Anhtifi 168

Anhu 175

Antiszthenész 147

Antiu 193

Anu 7, 45, 47, 49, 51–57,
61–62, 65, 68, 86–87,
92–93, 99, 109, 120–121,
128, 130, 136

Anunna 47, 55

Anunnaki 7, 47, 51–54,
56–57, 61, 68, 86–87, 93,
99, 109, 120–121

Apil-Szín 213

Apion 235, 425

Apir-El 321

Apkallu 52, 120

Apóphisz/Apopi 268, 292,
306–308

Araba 17, 43, 49, 68, 78, 98,
100, 115, 129, 136–137,
140, 142, 171, 206, 235,
240, 242, 244, 246, 352,
361, 382, 384, 389–390,
448, 450, 457, 476, 480,
493

Arab-félsziget 48, 55, 76,
99–101, 109–110, 114,
117, 205, 237

Arad 152, 240–241, 246

Arám 11, 114, 296, 304, 352,
355–359, 361, 365, 367,
370, 378, 397, 399, 401,
411, 415–416, 418, 420,
422, 441–446, 449–451,
458–461, 465, 469–470,
490, 496

Ararát 65, 68, 70–71, 77, 479

Ararát-hegy 71

Aratta 43, 75, 77–80, 82,
84–85, 87, 91, 93, 99, 112,
204, 297, 506, 510

Aratta-folyó 43, 77–78

Arba 265

Ardabil 34, 38, 45–46

Argolisz 292

Argosz 204

Arjoch 137, 150

Arjók 150

Armageddon 70

Arnon-folyó 150, 152, 155

III. Arnuvandas 371, 427,
429, 431

Áron 204, 218, 235, 237,
239, 242–244, 280, 283,
349, 412

Arouth 147

Arpachsád 114, 125, 130

Arsza 416, 423–425

Artapanosz 195, 203

Artemidórosz 147

Aruna 329, 336

Arvad 114, 429

Arvium 95

Arzava 420

Asalim 242

Asdód 299, 301–302, 329,
450

Áser 162, 193–194, 249, 265,
269–270, 286–287, 289,
442, 465

Asera 146, 207, 267, 415,
417, 476, 480

Askelón/Askalon 24, 142,
328–329, 410, 412–413,
429, 433, 435–436,
449–450

Askelón-fal 433, 435–436

Assur-bel-Sadue 146

Assur-Sadili 146

Aszar/Assur 75, 81, 89, 91–93,
112, 116, 137, 146, 150,
444, 479, 483

Aszar-luhi 92

Asszíria 43, 48, 55, 57, 81,
91–92, 129, 362, 382,
407–408, 431, 440, 445,
456, 462–463, 465, 467,
476–478, 481, 483, 496,
501

Asszuán 23, 172–173, 192–
193, 202, 486

Assur-bán-apli 481–483

II. Asszur-nászir-apli 420

Asztarte/Asera/Istár 62, 75,
79, 81, 91, 93, 146, 207,
267, 289, 415, 417, 476,
480

Atab 95

Atalja 418, 446, 448, 456

Atariszijas 420

Atrahaszisz 33, 47, 62–64, 66,
88, 116

Atrahaszisz-eposz 47, 63–64,
66
Atrousz 427
Atum/Ré 51, 94, 148, 168,
182, 195, 220, 223, 226,
228, 306, 320, 370, 389,
395, 424
Avarisz 23, 133, 148, 172,
174, 176, 178–180, 184,
191–199, 202–204,
217–218, 220, 222,
224–225, 228, 231, 234,
239, 266, 284–286,
290–293, 299, 306–308,
387, 389, 392, 402, 422,
494
Avviták 265, 285
Aj 217, 362–363, 370, 375,
377, 387, 399
Aj Mernoferré 217
Aza 11, 407, 414–415,
417–419, 423, 425, 446,
469
Azahel 342, 344
Azerbajdzsán tartomány 80
Aziru 352–353, 355–359,
362, 370, 389, 401, 459,
470, 495

B

Baál 91, 142, 222, 226, 229,
266–267, 278–279, 288–
289, 294–296, 305, 343,
348, 379, 415, 417, 442–
443, 453–454, 456–457,
480, 486, 495
Baalbek 393
Baál-Berit 278, 295, 305,
495
Baál-berit temploma 295,
305
Baál-Cefon 226, 229, 486
Baál-Peracim 348
Baaluja 358
Baana 343–344
Báb ed-Dra 151–152, 493
Báb el-Mandeb 100, 390
Bábel tornya 7, 17, 75,
81–84, 86, 93–95, 97–99,
115–117, 126, 243, 415,
494
Bábel/Báb-ilu 7, 17, 75,
81–84, 86–87, 89, 93–95,

97–99, 115–117, 120, 126,
243, 415, 474, 493–494
Babilón 43, 55, 83, 207, 210,
318, 484
I. Babiloni dinasztia 9, 208,
210, 213
Badahsán 99
Bad-Tibira 54
Bagdad 75, 127, 514
Bahina 95
Bahr Juszuf 171, 184, 494
Baka-völgy 252
Balih 95, 146, 149
Ball, C. J. 62
Bárak 10, 273, 277, 286–288,
305, 330, 336, 396
Báred 241
Bar-Hadad/Ben-Hadad 359,
401, 415–416, 443, 445,
449, 459–460, 470–471,
496, 504–506
Barkay, G. 380–381, 505
Bása 414–416, 469
Básán 246, 265
Batseba 339, 361, 367
Bay 423, 425
Bá zgús 32, 34, 46
Becaleel 214, 239
Beer Karkom 241
Beer Lachai-Roi 241
Beer-Seba 132, 142, 241
Bejrút 19, 356
Bejt Dúd 490
Bekaa-völgy 389, 393, 411
Bela 137, 140
Belit (Gubla város) 352
Bell, Barbara 182, 505
Bel-Sade 146
Benaja 367, 375
Ben-Ana 343
Benenima 343–344
I. Ben-Hadad 401, 415, 459,
470
II. Ben-Hadad 445, 459, 471
III. Ben-Hadad 443, 449,
459, 471, 496
IV. Ben-Hadad 460, 471
Benjamin 164, 167, 176, 249,
269–270, 277, 281–283,
287, 294, 297, 301,
313–315, 334, 340, 342,
344, 368, 412, 414, 512
Ben-Tor, A. 274, 401–402,
505

Bérosszosz 52–53, 62, 72
Bet-Eked 454
Bet-el 316
Bet-Horon 261
Betlehem 152, 164, 297, 300,
323, 344
Bet-Peor 247
Bet-Rechob 357
Bet-Seán 331–332, 378,
388–389, 411
Bet-Semes 302
Betuel 144
Bét-Zur 303
Bezek 315
Biahmu 184
Bietak, M. 148, 184, 228,
292, 494
Bilha 162
Bilkisz 390
Bimson, J. 272, 285, 408, 501
Bírák 9–10, 20, 235, 269,
274, 277–280, 282–283,
288, 294, 301, 304–305,
308, 334, 336, 357, 392,
441, 483, 490, 495
Biridija 327, 329, 331
Bir-Udejd 241
Bit Humri 496
Boáz 257
Bogazköj 89, 429
Boszporusz 40
Bölcsek fivérei 120
Brooklyn Papirusz 193–194
Buannum 95
Bubasztisz 234, 458
Buhén 202
Búr-Szín 212
Buto 147
Butoridasz 147
Büblösz 11, 24, 108–109,
126, 129, 193–194, 293,
352, 355–356, 360, 362,
382, 389, 408, 456–457,
471

C, CS

Cádok 367, 375
Calmona 244, 246
Cera 423
Ciklag 329, 332, 340, 360
Cippora 205–206
Ciprus 114–115, 284, 306,
427, 429, 457

Clancy, F. 410
Coár 137, 139–140, 145,
150–152, 154–155, 246
Coba 352–353, 355–357,
359–360, 370
Contra Apionem 235, 425
Çataî Hüyük 39
Csatorna szája 226

D

Dadua 329, 340, 343, 361,
370
Daduja 361, 367
Dahsur 169
Damaszkusz 24, 131–132,
352, 355, 358–362, 379,
399, 401, 411, 415–416,
418, 422–423, 441,
443–445, 449, 458–460,
465–466
Damaszkuszi kapu 379
Damgalnuna 92
Dámiq-îlîsu, Iszin királya
210, 212
Damkina 92–93
Dán 137, 249, 269–270, 282,
287, 299, 412
Dananim 114–115
Danaós 292
Daniták 282
Danojna 429, 450
Danuna 114
Daphnai 226, 229
Dardánok 114
Daste Kavir 46
Dávid 10, 16, 20, 257, 273,
280, 305, 315, 323–329,
332, 335–336, 338–353,
355–359, 361–363,
365–368, 370, 375,
378–379, 381, 384, 386,
388, 391, 399, 401–403,
411, 413, 419, 442, 448,
460–462, 475, 485–487,
489–490, 495
Dávid háza/Dúd háza 448,
486, 490
Debír 261, 308, 382
Debora 10, 273, 277,
286–287, 289, 305, 308,
336
Dedán 107
Dejr Ajn Abata 252

Delila 300
Démétriosz 147
Dep 107
Deuteronomista 315, 483
Dever, B. 20, 506
Dhorme, E. 146
Dido 457
Dilbat 211
Dilmun/Bahrain 43, 65, 76,
100–101, 108, 110, 506
Dilmun-hegy 65
Dina 163
Dinasztikus faj 8, 108–109,
117
Dionosz 151
Dionüsziosz 147
Dionüszosz 92
Dofka 23, 231
Dongola 100, 106, 201
Dór 24, 284, 292
Dór betörés 284
Dotan 334
Dudimosze 217–220, 222,
228, 230, 234, 248, 266,
494
Dudu 128, 156, 211, 355, 370
Dumuzi 75, 81, 89, 91–93,
116, 199
Duris Samius 147
Du-Tesub 359, 401, 470
Dzsebel Aruda 92, 98
Dzsebel Bisri 129
Dzsebel Dzsúdi 68, 71
Dzsebel Músa 23, 236, 494
Dzsebel Szerbal 235–236
Dzsebel Udejd 240
Dzsejhun 42
Dzsenin 330
Dzseras 252
Dzsingisz kán 41
Dzsúdi-hegy 68–69

E

E-anna 76, 168
Eben-ha-ezer 301
Éber 114, 125, 130
Ebjatár 367, 375
Ecjon-Geber 240
Edelman, D. 334, 336, 506
Éden 3, 7, 31–35, 39, 41–43,
45–46, 50, 53, 76–79, 99,
101, 104, 180, 243, 347,
467, 489

Éden földje 31, 35, 43
Éden kertje 3, 7, 31, 33, 35,
39, 41, 45–46, 76
Edfu 49–50, 101, 103, 111,
113, 120, 509
Edom/edomiták 164,
242–243, 246, 269, 273,
281, 283, 305, 360,
363, 367, 399, 402, 448,
459–460
Efraim 171, 176–177, 214,
249, 251, 265, 269–270,
286–287, 294, 296–297,
317, 334, 336, 365, 399,
441
Efrata 300, 323
Efron 144–145, 414
Ég úrnője 61, 79, 81, 91
Egeria 26
Eglon 261, 281, 357, 418
Egységes királyság 18, 20,
273, 294, 296, 304, 315,
336, 350, 382, 412, 460,
495
Ehnasz 133
Ehnaton 307, 313, 319–323,
327–328, 331, 333–334,
339, 341, 343–344,
349–350, 353, 355, 359,
362–363, 368, 370, 377,
384, 386, 422, 471, 495
Ehud 10, 273, 281, 283, 286,
305
Ejlat 240
Ejzebel 453
Ekron 324, 329
Ela 416, 423, 465
Elám/elámiták 91, 114, 118,
129, 136–137, 150, 159
El-Amarna 23, 265, 336, 422,
510, 512, 514, 516
Eleazár 244, 283, 302
Elefantiné 362, 424–425, 486
Elhanan 10, 313, 319,
323–329, 336, 339–340
Éli 273, 301, 306, 325, 351
Eliada 401
Elija 442–444, 446, 448–449
Elim 23, 218, 231–232
Elisa/Alasija 114–115, 427,
429
Elkana 300
Ellaszár 137, 150
Elohim 33, 67, 321

Elon 273, 297, 300, 305
 El-Saddái 129, 146, 162–163,
 207, 240, 263, 278, 489
 Első Átmeneti Korszak 147,
 169
 Elulu/Elulu-mes 95, 128,
 156, 211
 Emiszum 213
 En-Gedi 24, 136–139,
 151–153, 326
 En-Harod 330
 E-Ninnu 81
 Enki/en.ki/Éa/Ja 33, 50–53,
 57, 61–63, 80–84, 86–87,
 92–94, 108, 120, 207,
 246, 314, 329, 343, 361,
 366–367, 370, 489,
 494–495, 510
 Enkidu 89
 Enlil 61–63, 65, 67, 127–128,
 130, 136, 212, 371–372
 Enlil-báni 212
 Enmer 75–77, 79–82, 84–85,
 87, 89, 91, 93–94, 108,
 110, 116–117, 120–121,
 126–127, 199, 493,
 504–506, 510
 Enmerkar 75, 504–506, 510
 Enmerszi 81
 En-Rogel 366–367
 Enszi/en.szi 51, 57, 429
 Ensukussziranna 79, 91
 Enuma Anu Enlil 128, 130,
 136
 Enundaranna 89
 Erec 70, 504
 Eridu/Nun 7, 45, 48–55, 57,
 61–64, 76, 79–87, 89,
 92–95, 98, 101, 108, 110,
 116, 120–121, 214, 231,
 265, 493, 508–509, 512,
 514
 Eri-paut 109
 Eritrea 100, 390
 Er-Ráha 205, 235–236, 239
 Erra-imitti 212
 Erriduzipir 211
 E-szagila 84
 Esszénuok 151
 Etam 225, 227, 231
 Etana 49, 95, 199, 517
 Etebaal 417
 Eteja 328
 Ethei 328

Étiópia 100, 114, 116, 134,
 174, 425
 Eufrátesz 31, 41–43, 49, 51,
 53, 55, 65, 67, 75, 91–92,
 104, 108, 110, 126, 129,
 144, 199, 285, 293,
 361–362, 387, 484, 493
 Euglena Sanguinea 219
 Euszébiosz 52, 271, 307, 377,
 387
 Éva 31, 36–37, 39, 45, 77
 Ezbet Helmi 306
 Ezbet Rusdi 174, 218
 Ezekiel 36, 91, 143
 Ézsau 159, 161–162, 164,
 242, 246, 269, 281

F

Fáraó levelezésének háza 321
 Farate 334
 Faszeliz 426
 Fejnán 246
 Fejrán 218, 233–236
 Filiszteia 299–300, 331, 410,
 450, 465, 477, 479, 481
 Filiszteus 10, 114, 235, 268,
 273, 277, 283–285,
 292–294, 296–297,
 299–302, 305–306, 308,
 313–317, 321–326,
 328–332, 335–336,
 339–341, 345, 347–349,
 351, 355, 361, 363,
 365–367, 412, 416, 429,
 450–451, 458, 477, 495
 Filiszteus kerámia 284
 Finkelstein, Israel 20,
 303–304, 469, 491, 496
 Föníciai/Kánaán 8, 11, 17,
 20, 76, 79, 81–82, 91–92,
 97–100, 107–108, 112,
 114, 117, 125, 129–131,
 133, 141, 143–144, 146,
 159, 162–163, 167, 171,
 174–175, 177, 180, 184,
 193–194, 199, 213, 218,
 222, 226, 239, 241, 247,
 252, 256–257, 259–263,
 265, 267–269, 271,
 273–274, 277, 282,
 284–288, 292–294, 297,
 299, 303–305, 307, 313,
 316, 319, 327–328, 333,

342, 345–346, 349–353,
 355, 359, 361–363, 369,
 372, 377, 382, 384,
 386–387, 389–390, 393,
 397, 407–408, 410–411,
 414–415, 417, 422, 426,
 429, 431, 435, 441–444,
 450, 452–453, 455–459,
 462, 465–466, 469, 471,
 483–485, 487, 490–493,
 495

G

Gád 249, 265, 269–270, 287,
 296–297, 315, 357, 365,
 442
 Gadi 465
 Galilea 261, 282, 287, 327,
 388–389, 397, 402, 411,
 415, 441, 459–460, 465,
 496
 Galileai-tó 288, 358, 443
 Galliaiak 114
 Garsiel, M. 410
 Gát 299, 302, 323–324, 328,
 330–331, 339–341,
 345–346, 348, 458, 495
 Gát-Kármel 330, 336, 345–346
 Gát-Padalla 342
 Gáza 23–24, 268, 288, 299,
 345, 411, 435, 450, 477
 Geba/Gibea 314–317, 335,
 368, 382, 512
 Gedeon 10, 273, 277,
 288–290, 294, 305
 Gerár 415
 Gersom 205–206, 214, 217
 Gesur 360, 365
 Gettiták 365
 Gézer 261, 269, 325–327,
 345–346, 348–349, 363,
 368, 372, 377, 386,
 391–392, 399, 412,
 435–436, 461, 496
 Gibbeton 416
 Gibeat-Elohim 316–317
 Gibeon 255, 260–261, 342,
 368
 Gichon 31–32, 41–43, 347,
 367, 475, 508
 Gichon-folyó 32
 Gilboa 10, 287, 289, 313,
 329–332, 334, 336,

340–341, 343–345, 349,
495
Gilboa-hegy 289, 329–330
Gileád 265, 283, 287,
296–297, 340, 459, 496
Gilgal 256, 261, 265, 315,
317, 357
Gilgames 43, 62–65, 68,
88–89, 91, 93, 95, 99, 116,
126–127, 199, 202, 506,
508, 510, 512
Gilgames-eposz 43, 62–65,
68, 88–89, 91, 199
Gina 329–330, 341–342
Girszu 54
Goedicke, Hans 291–292,
508
Gojim 137
Golan-fennsík 357
Gómer 114
Gomorra 137, 139, 141, 145,
151–152, 257, 493
Görögország/görögök 39,
76, 97, 107, 111–112,
114–115, 285, 292, 408,
419, 422, 427, 429, 431
Gubla 352
Gulatu 324
Gungunum 213
Gutik 9, 127–129, 210–212

H

Habilkin 212
Habilum 83, 89
Habiru 294–296, 313,
316–317, 322–329,
331–332, 336, 339–340,
345–348, 352–353, 355,
365–367, 388, 392, 512,
516
Hablum 212
Habuba Kabira 92, 98
Hacerot 240
Hachila 326
Hacor 336, 386, 391–392,
399, 401–402, 411, 461,
465, 490, 495–496
Hadad 146, 339, 351–353,
357, 359, 362, 370, 399,
401–402, 443, 459,
470–471, 495
Hadadezer 443, 459,
470–471

Haematococcus pluvialis 219
Haemuaszet 435–436
Hágár 141–142, 240–241
Haja 205, 370
Hám fiai 7, 97, 99–101, 104,
109, 114, 117, 201–202,
389
Hamat 114, 359–360, 363,
370, 388–389, 460, 462,
467
Hammamát 103–106, 109,
111, 113
Hammurapi 26, 84, 87, 193,
198, 200–201, 207, 213,
243, 427, 494, 507
Hámor 162–163, 263
Hamudi 290–292, 307
Hanna 300
Hannaton 327
Hanok 47, 52
Hanun 356–357, 359
Hapimosze 201
Hapu 321, 422
Har 70, 107, 412
Harada 240
Har-Amalek 334
Hárán 130, 133
Harc szigete 8, 120–121
Har-Karkom 240, 252
Har-megiddon 70
Harran 132, 483, 493
Harris Papirusz 424
Haru 285
Hasmona 240, 260
Hasmoneus 260
Hasszan Dag 40
Hathor/Ízisz 75, 81, 91–93,
120, 149, 205, 237–238,
251, 291, 352, 375, 423
Hatsepszut 306, 334
Hatti 427, 429, 435
III. Hattusilis 370, 433
Havare/Hutvaret 172–173,
184, 191, 234, 423
Havila 31–32, 34, 37, 48, 79,
107, 114
Hazeal 423, 449–450,
458–460, 469, 471, 496
Haza-ilu 423
Hazzata 345
Hearst Papirusz 292
Hebron 24, 125, 136–139,
144, 151–152, 155, 164,
175, 261, 265, 268, 281,

303, 305, 323, 326, 329,
338–342, 344, 346, 353,
360, 365, 368
Heide, M. 336, 508–509
Hekau-haszt 268
Helck, Wolfgang 147–148,
508
Héliupolis 290, 389, 392,
422
Hénoch/Uanna 7, 45, 47–49,
51–54, 57, 61, 66, 82, 94,
243, 493
Hermon-hegy 393
Hérodotosz 147–148, 182,
479
Herzog, Ze'ev 19, 508
Het 114
IV. Heti 149, 169, 173, 225,
493
IV. Heti Nebkauré 225, 493
Hettita 10, 50, 114–115,
199, 265, 318, 320,
353, 355–356, 358–359,
361–362, 365–366, 370,
387–389, 392–393,
395–397, 401, 411,
413–414, 419–420, 422,
426–427, 429, 431, 433,
435, 449–450, 455
Hiddekel 31, 42–43
Hiel 418–419
Hinnatuna 327
Hinnom-völgy 143
Hiram, Türoszból 350, 471
Hirbet Ai 260
Hirbet el-Mukátir 260
Hiszkija 475–478, 480
Hoffmeier, James 148, 509
Holt-tenger 131, 136,
140–141, 150–154,
246–247, 256, 326, 363,
448, 460, 493
Holt-tenger geofizikai
felmérése 151
Homérosz 114, 292, 324,
419–420, 426, 429
Honszuemuaszet 230
Hóreb-hegy 23, 206,
217–218, 235–236, 238,
241, 256, 281, 382, 443
Horemheb 334, 339, 349,
363, 370, 372, 375,
377–379, 381, 386–387,
393, 399, 412, 495

Hori 106, 220, 241, 248,
285, 336
Horiták 285
Hormuzi-szoros 110
Horonon 448
Hórusz 8, 50, 91, 93, 102,
105, 107–109, 111–112,
118, 120–121, 135, 195,
197, 226, 424
Hórusz Aha 112
Hórusz útja 226
Hósea 231, 235, 237–239,
246, 440, 463, 465–466,
470
Hufu 122, 126–127
Humbaba 88
Hurrita 50, 196, 285–286,
293, 306, 323, 328–329,
336, 340, 346–347, 359,
362, 365, 370, 401, 456,
495
Hut-Rurti-Heti 133
Huvava 37, 88–89
Hükszós 10, 185, 234, 259,
266, 268–269, 271,
283–285, 290–293,
306–307, 328, 336, 387,
481

I

Ia 461
Iarlagab 211
Iarlaganda 212
Iasszosz 429, 450
Ibate 212
Ibbí-Szín 156, 159, 210, 212
Ibni-Addu 274
Ibranum 212
Ibrim 316, 516
Ibszán 273, 297, 305
Iddin-Dagan 212
Ígéret Földje 9, 16, 18–20,
25, 114, 126, 135, 163,
189, 220, 224, 239–241,
243–244, 246–247, 252,
256, 260, 263, 265, 271,
273, 278, 282, 288, 412,
418, 442, 487, 490, 495
Igesaus 211
Igigi 33, 47, 128, 156, 211
Ijon 415
Il-abia 146
Il-Amurru 146–147

Iliosz 420
Illahun 184, 186
Imi 128, 156, 192, 211, 248
Imta 211
Inanna/Istár 61–62, 75–77,
79–81, 91–93, 117–118,
120, 289, 415, 517
Inimabakes 211
Inkisz 211
Iónia/iónok 420
Iphigeneia 143
Ipuwer 223–224
Irád 49
Irán 28, 32, 35, 38–41,
46–48, 52, 57, 67–68,
78–80, 94, 98–101,
103–104, 110–111,
113–114, 125, 127, 129,
133, 135, 143, 149–151,
159, 162, 168–169, 173,
175, 195, 201–202, 206,
209–211, 219, 224–226,
228, 230, 234, 237, 240,
244, 246–247, 252, 259,
261, 265, 268, 281,
284–285, 299, 305,
325, 330, 333, 347–348,
352–353, 356–357, 361,
366–367, 378, 382, 384,
389–390, 392, 396–397,
401–402, 411–412,
414–415, 422–423,
425–426, 448, 450,
452–453, 455–456, 459,
465–466, 475, 483, 486,
496
Irarum 212
Irszu 423
Isbaál 379
Isbi-Erra 212
Izmael 125, 141–142, 145,
161, 240–241, 486, 494
Ismé-Dagan 212
Istár 62, 75, 79, 81, 91, 93,
289, 415
Istenek hegye 7, 34–37, 42,
129, 146, 316
Iszet 79, 81, 93
Iszin 9, 26, 159, 210, 212
Isszachár 162, 193, 249, 265,
269–270, 286–287, 296,
442, 465
Isztambul 40, 516
Iter-písa 212

Itj-Taui 23, 169–171, 173,
176, 191–193, 195, 202,
306
Iuna 168, 290
Izáj 323, 325, 329, 340, 343,
367
Izajás 36, 476–477, 480
Izebel 417–418, 444, 446,
448, 452–454, 456
Ízisz/Istár/Inanna 61–62,
75–77, 79–81, 91–93,
117–118, 120, 289, 291,
375, 415, 517
Izrael 10–11, 15–18, 20–22,
24–26, 36, 51, 94, 114,
125, 129, 138, 142–143,
146, 162, 173, 177,
190–195, 197–198,
205–207, 213–214, 216,
218–220, 222–226, 228,
230–231, 233–237,
239–244, 246–247, 249,
251–252, 254–257,
259–263, 265–266,
268–269, 271–274,
277–283, 285–290,
294–297, 299–305,
313–317, 319, 321–332,
334–336, 338–345,
347–352, 355–359,
361–363, 365–369,
374–375, 377–381, 384,
386–393, 396, 399,
401–403, 407–408,
411–419, 422–424, 431,
433–436, 440–444, 446,
448–455, 458–460,
463–467, 469–470,
475–478, 480–482, 484,
487, 490–492, 494–497,
501
Izsák 8, 27, 125, 141–145,
161–162, 164, 175,
206–207, 224, 263, 269,
351, 366, 494

J

Ja/Jah/Jahve 15, 25, 32,
35–37, 45, 47, 51, 81–82,
94, 125, 135, 143–144,
159, 163, 180, 201, 207,
218–220, 223, 233,
235–241, 243–244,

- 246–247, 256–257,
259–261, 263, 269,
277–278, 280–281, 283,
289–290, 294, 297,
299–302, 314–316, 321,
323, 329, 332, 343, 349,
351, 361, 366–367, 370,
375, 378–379, 381–382,
384, 390–391, 399,
412–417, 423, 441–443,
449, 452, 454, 456, 458,
465, 467, 476–477,
480–487, 489, 492,
494–497
- Jaab 343
- Jabbok 139, 152, 155, 297
- Jabbok-folyó 152, 155, 297
- Jábes-Gileád 283, 315, 340
- Jad-Hamelek 335
- Jael 335
- Jáfet fiai 97, 114
- Jahve temploma 300, 351,
381, 456, 458, 477, 480,
482, 485
- Jair 273, 296, 305
- Jákob 26, 57, 142, 144,
146, 159, 161–164, 167,
174–175, 177, 192–193,
195, 197–198, 206–207,
213–214, 224, 242, 249,
263, 269, 278–279, 283,
494
- James, Peter 17, 148, 509,
514
- Janhamu 342, 344
- Japti-hadda 346
- Jarmut 261
- Jarvis, C. S. 251
- Jasdata 329, 331
- Javan 114
- Jazidi 72
- Jebuz 114, 265, 323, 335,
340–341, 344, 346–347,
350, 366–367
- Jebuzita 114, 265, 323,
340–341, 344, 346–347,
350, 366–367
- Jedidja 329, 361
- Jehojada 456
- Jehosafát 423, 445–446, 448
- Jehoseba 456
- Jehu 452–456, 458, 464,
469–470
- Jemen 55, 100, 390
- Jenoám 389, 413, 435–436
- Jeremiás 51, 143, 247, 410,
484, 486–487, 498
- Jerihó 9, 17, 19–21, 24–25,
151, 155, 159, 255–257,
259–261, 265, 268, 271,
280, 303, 308, 356, 402,
418–419, 442–443, 485,
490, 495
- I. Jerobeám 412, 414,
461–462, 469–470
- II. Jerobeám 393, 417, 441,
455, 460–463, 467,
469–470, 496
- Jerochám 300
- Jeruzsálem 10–11, 20, 23–25,
28, 46, 91, 114, 138–139,
143, 152, 155, 247, 261,
265, 269, 280, 303, 323,
334–335, 339–342,
344–353, 356–357,
359–361, 365–368, 375,
378–382, 384, 386,
389–391, 399, 403,
407–408, 410–415,
422–426, 436, 448, 450,
452, 456, 458–460,
464–465, 474–477,
479–486, 490, 495–496,
498, 503–504, 507, 511,
515
- Jesana 414
- Jezebul 417, 453
- Jézus 25, 164, 257, 344
- Jidija 328–329
- Jiftach 10, 142, 273–274,
296–297, 299, 305
- Jirmeja 51
- Jisuja 323–324, 340, 343
- Jiszka 130
- Jiszreel 131, 261, 269, 281,
286–287, 289, 293, 296,
304, 313, 322, 327,
329–331, 334, 336, 340,
346, 359, 365, 378,
388–389, 393, 399, 411,
414, 444, 446, 451–454,
459, 469, 496
- Joáb 342–343, 357
- Joachász (dél) 442, 455,
458–460, 469–470,
483–484
- Joás (dél) 288, 455–456,
458–460, 469–470
- Joás (észak) 288, 455–456,
458–460, 469–470
- Jojachin 485, 496
- Jokebed 197, 199, 214
- Jonatán 282, 316–317,
324–325, 330–332,
339–340, 344, 361, 379
- Joppa 24, 382
- Jorám (dél) 418, 444, 446,
448–452, 459, 470
- Jorám (észak) 418, 444, 446,
448–452, 459, 470
- Jordán 9, 131, 136–138,
140, 142, 150, 159,
217, 242, 244, 246–247,
252, 255–256, 260, 263,
265–266, 269, 271, 274,
281, 283, 287, 289–290,
294, 297, 304–305, 315,
317, 335, 340, 342, 344,
351, 356–357, 363, 365,
369, 388–389, 399, 411,
441–443, 445–446, 448,
452, 459–460, 496
- Jordán-folyó 131, 136, 159,
217, 244, 246–247, 252,
266, 269, 271, 289–290,
297, 365, 496
- Jordán-völgy 150
- Josephus Flavius 52, 82,
84–86, 91, 94, 98–100,
102–103, 114–117, 147,
234–235, 266, 290, 390,
422, 425
- Jotam 294, 464–465
- Jozija 475, 482–483, 486,
490
- József 4, 8–9, 17, 26, 57,
159, 162–164, 166–168,
170–171, 173–180,
184–186, 188, 190–192,
198, 213–214, 224, 228,
234, 237, 249, 251, 263,
304, 308, 344, 369, 491,
493–494, 507
- József csatornája 171, 173
- Józse 9, 17, 19–21, 25, 162,
214, 231, 246–247, 249,
255–257, 259–263, 265,
271–274, 276–277, 279,
281, 286, 290, 294–295,
303–305, 315, 356, 402,
418, 441–442, 483,
490–491, 495

Júda 11, 143, 214, 249,
257, 265, 269–270, 281,
287–288, 319, 323–326,
328–329, 332, 334,
339–340, 342–344, 407,
410, 412–416, 418, 423,
445–446, 448, 452, 454,
456, 458–460, 463, 465,
469, 475–477, 480–481,
483–486, 496, 498
Júdeai/júdeai 102, 115, 303,
329, 496
Jufni 192, 248

K

Kábur 362, 467
Kádes 10, 241, 244, 246,
265, 269, 299, 356, 358,
360, 375, 389, 392–393,
395–397, 399, 401–402,
411, 436, 485
Kádes-Barnea 241
Kádesi csata 10, 375, 392,
399, 411, 436
Kaftor 114, 285
Kaftoriták 114, 285
Kahardast 457
Káin 31, 37–39, 45–49, 53, 61
Kairó 112, 118, 182, 267,
290, 320, 365, 433–434,
505, 509, 511
Kalach 81, 92
Kaldú/Kardu 71, 130
Káleb 214, 265, 268–269,
281, 304–305
Kalhu 92
Kalibum 95
Kamosze 291
Kánaán 8, 17, 20, 79, 82, 91,
97–99, 107–108, 112, 114,
117, 125, 129–131, 133,
141, 144, 146, 159,
162–163, 167, 171,
174–175, 177, 180, 184,
193, 199, 213, 218, 222,
226, 239, 241, 247, 252,
256–257, 259–263, 265,
267–269, 271, 273–274,
277, 282, 284–288, 292,
294, 297, 299, 303–305,
307, 313, 316, 319,
327–328, 333, 342,
345–346, 349, 351–353,

355, 359, 361–363, 369,
372, 377, 382, 387,
389–390, 397, 407–408,
410–411, 414–415, 422,
426, 429, 431, 435,
441–442, 444, 455–456,
458–459, 462, 465–466,
469, 483–485, 487,
490–493
Kandován 37
Kantir 184
Kappadókia 129, 477
Karak-folyó 137, 140, 152
Karducci 71
Kardu-hegy 71
Kardunija 71
Kária/károk 167, 173, 285,
377, 426–427, 429
Karkemis 362, 387, 420, 429,
484
Kármel 323, 327, 329, 334,
336, 443, 459, 465
Kármel-hegy 323, 329, 336,
443, 459, 465
Karnak 142, 161, 182, 191,
202, 217, 226, 307, 313,
320, 363, 396, 408,
413–414, 433, 435–436,
449, 456–458, 511
Karnaki bubaszi kapu 408
Karthágó 143, 450, 457
Kas 32, 42–43, 46, 79, 109,
111, 115–116, 285, 346,
371–372, 422, 426, 455,
473
Kasi 346
Kaskan 422, 426, 455
Kaszlukiták 285
Kaszi-tenger 32, 42, 46, 79
Katar 55, 98, 171, 182, 193,
201–202, 204
Katari-félsziget 98
KD III 126
Kedor-Laomer 150
Keftiu 114, 285
Kehelata 240
Keleti-sivatag 97, 101–105,
109, 111–112, 126, 231,
241
Kemós 446, 448
Kenan 125, 130
Keniták 335
Kereták 365
Kerma 204, 505

Kerti sír 379–380
Késő bronzkor 17, 50, 142,
252, 257, 259, 262,
271–274, 284, 286, 291,
294, 296, 303, 313, 324,
328, 347, 357, 368–369,
384, 395, 402, 427, 442,
449, 490–491, 495
Keszen 133, 173
Két Folyó földje 101, 110,
120, 127, 159
Két út szája 191
Kétszín cserép 284
Ketura 142, 145, 205, 240
Kibrot-Hattava 240
Kidron-völgy 143, 347, 368
Kija 370
Kileáb 366
Kilikia 426–427, 429, 431, 450
Kiltu 340–341, 345
Kinneret-tó 388
Kinza 356, 358, 389
Királyok völgye 423, 448
Kirjat-Arba 144, 265, 268
Kirjat-Jearim 302, 351
Kis hűkszósok 268
Kitchen, K. 21–22, 26, 436,
470, 490, 510, 514
Kittim 114–115
Kivonulás 9, 16, 19, 133, 177,
186, 190–191, 213–214,
216–217, 224–226, 228,
231, 238, 240–241, 243,
246–247, 249, 251–252,
256–257, 266, 271, 273,
282, 306, 308, 313, 410,
413, 436, 486, 491–492,
497
Kizil Uzun 31, 42, 79
Kode 429
Kolofón 426–427, 429
Konstantinápoly 40
Korai bronzkor 128, 138, 142,
151, 252, 265, 303–304,
493
Korai Uruk kor 99, 117
Korai vaskor 284, 303, 368,
442, 456, 469–470, 490
Korán 15–17, 26, 42, 47, 65,
68, 80, 92, 101, 125,
148, 159, 204, 277–279,
282–283, 288, 294,
304–305, 315, 384, 407,
469, 490

Kószaia 32
 Középbirodalom 147, 169,
 174, 182–184, 192, 196,
 201, 243, 306
 Középső bronzkor 125,
 128, 147, 179, 218, 240,
 252, 255, 259, 262–263,
 267–268, 271–272, 274,
 280, 283–284, 286, 295,
 303–305, 347, 356, 418,
 442, 450, 487, 494–495
 Középső bronzkor II-A 494
 Középső bronzkor II-B 272,
 284, 295, 305, 418, 495
 Kréta/krétaiak 143, 285, 291,
 306, 365, 367, 389, 419,
 426–427
 Kudda 212
 Kumma 506, 516
 Kurdisztán 43, 69, 71–72,
 80, 130
 Kurum 212
 Kus 8–9, 31–32, 34, 75–76,
 81, 89, 96–98, 100–101,
 106–107, 110–111,
 114–117, 120, 191, 193,
 201–205, 246, 281, 306,
 346, 412–413, 415,
 422–423, 425, 466, 478,
 481, 493–494, 507, 516
 Kusán-Risataim 281
 Kúse-dag 32, 34
 Kusita 100, 106, 110,
 114–116, 191, 193,
 202–205, 246, 306, 412,
 415, 422–423, 466, 478,
 481
 Kutir-Lagamar 136–137, 150
 Kuwait 55

L

Labajim 10, 326
 Labaju 10, 313–317, 319,
 321–332, 334–336,
 339–346, 352, 362, 370,
 379, 495
 Lában 37, 111, 128, 138,
 144, 146, 161–162, 206,
 236–237, 251, 281, 324,
 329, 412
 Lagas 8, 54, 81, 153
 Láis 137
 Lapis lazuli 508, 513

Lappin, D. 186, 333–334, 501
 Larsa 9, 54, 61, 159, 213
 Laudien, M. 150–151
 Lea 162, 214
 Learabum 212
 Lebana 146
 Lehab 285
 Lepsius, K. 182
 Levante 18, 108, 114, 126,
 131, 133, 135, 148, 174,
 193, 202, 265, 284–285,
 291, 294, 316, 319,
 351, 353, 362–363, 377,
 389–391, 407, 418, 429,
 448, 456, 490, 505, 507,
 514, 517
 Levantei 108, 126, 202, 377,
 407, 429, 456
 Lévi 162, 198, 214, 239, 269,
 280, 300
 Leviták 239, 241, 243, 390,
 482
 Libanon 100, 108, 114, 126,
 178, 293, 350, 352, 381,
 384, 391, 393
 Libanosz 100
 Lfbia/lfbiaiak 108, 114, 117,
 120, 169, 412–413, 415,
 419, 422, 429, 435, 458,
 481
 Libna 240, 261, 479–480
 Libu 458
 Lipit-Enlil 212
 List 8, 18, 23, 97, 114, 147,
 149, 169, 172, 184, 359,
 502–503, 509, 511, 513,
 516
 Liszán-félsziget 140, 154
 Lót 130, 133, 135–138, 140,
 145, 150, 152, 177, 246,
 286, 392, 493
 Lugalbanda 80, 89, 91, 93,
 116, 154, 199, 504
 Lugalkitun 89
 Lupakku 358–359
 Luxor 107, 109, 111, 167,
 307, 313, 397
 Lúdia/lúdok 334, 427
 Lúkia 359, 427, 429

M

Maaca 357, 360
 Machir 287

Machpela 8, 144–145, 164,
 175–176, 340
 Madeba 357–358, 360
 Magan 76, 101
 Maghara 126, 205, 231, 236,
 238
 Magóg 114
 Mahanaim 340, 342, 344,
 346, 360, 365
 Makhelot 240
 Makkeda 261, 390
 Malkatu 146
 Mallosz 426
 Mami 33
 Mamré 137, 151
 Manahat/Manhatu 348
 Manassze 143, 177, 265, 269,
 287–289, 303, 334, 357,
 365, 441–442, 480–482
 Manassze sirámai 481
 Manethón 11, 52, 147, 149,
 159, 234–235, 266, 268,
 271, 290, 292, 306–307,
 336, 370, 377, 422,
 424–426, 473, 494
 Manistusu 156, 211
 Manneusok 42–43
 Manzila-tó 292
 Mara 231
 Marco Polo 70
 Marduk 81, 84, 91–93, 116,
 372, 415, 476–477, 515
 II. Marduk-apla-iddina 476
 Maresa 415
 Mári 117, 164, 193
 Martu 129, 146
 Márvány-tenger 40
 Masda 95
 Második Átmeneti Korszak
 271–272, 306
 Maszada 139, 145, 151–152
 Maszri 100–102, 105–107,
 111, 115
 Matri 314
 Mazar, A. 332, 511
 McCarter, K. 359, 511
 McCarthy, J. 19–21
 Médek 114, 467, 483, 487
 Medinet Habu 429, 431, 451
 Megemlékezés hegye 240
 Megiddo 327, 329–331, 335,
 359, 368, 386, 391–393,
 399, 459, 461, 469–470,
 495–496, 506, 516–517

- Megismételt születés 456–458
 Megosztott királyság kora
 273, 407, 442, 469
 Mehajját 252
 Meketré 168, 170
 Melamanna 89
 Melkisua 331, 340, 344
 Melkizedek 138, 143
 Meluhha 76
 Memphisz 8, 51, 168–172,
 177, 179, 192, 203, 234,
 266, 339, 350, 353, 355,
 362, 372, 377, 387, 392,
 478, 481
 Menachem 193, 463, 465,
 470
 Menelik 391
 Ménész/Meni 112, 121
 IV. Mentuhotep Nebtauré
 159
 Menuffa 242
 Meri 21, 122, 134–135,
 148–149, 169, 195, 200,
 225–226, 345, 370, 379,
 471–473
 Meribaál 379
 Merikaré 134–135, 148–149,
 169, 225–226
 Meriré 122, 345
 Merneptah 419, 422, 425,
 429, 431, 433–435, 471
 Merneptah-sztélé 433–435
 Merodach-Baladan 476
 Meroé 100
 Merom 262–263, 265
 Merrisz 195
 Mesa 416, 446–448
 Meszhé 89
 Meszkiaggaser 75, 89, 96,
 110–111, 115–116, 493
 Metuselach 27
 Mezopotámia 8, 18, 26–28,
 31, 35–37, 41, 43, 46–47,
 49–52, 54–55, 57, 61–62,
 65–67, 70–71, 75–77, 80,
 82–83, 87, 89, 91–95,
 99–102, 104–110,
 115–118, 120–121,
 125–129, 136–138, 140,
 146–147, 149, 151, 159,
 168, 180, 186, 193, 198,
 201–202, 208, 210, 213,
 222, 239, 259, 294, 299,
 389, 415, 443, 465–466,
 477–478, 481, 484, 487,
 492–494, 496, 501
 Micpa 263, 313
 Midián/midianiták 9–10,
 26, 142, 164, 167, 191,
 205–207, 217–218,
 231–233, 235, 240–243,
 246, 273, 277, 287–290,
 305, 494
 Migdol 10, 218, 226,
 228–229, 231, 277–279,
 294–296, 479, 495
 Migdol-Szichem 10, 277–278,
 294
 Mijare 345
 Milétosz 420
 Milka 130, 144, 146
 Milkilu 325, 345, 348
 Milkom 399
 Milló 278–279, 350–351,
 386, 399
 Minnit 297
 Minósi 306
 Mirjam 198–200, 204, 230,
 242
 Misphragmotosis 291
 Miszraiták 102, 115
 Misztri 102–103, 115
 Mitanni 285, 293, 306, 318,
 320, 328, 346, 352,
 361–362, 370, 420, 467
 Mitchell, W. 186, 208,
 333–334, 501, 512
 Mitka 240
 Moáb/moábiták 9, 24, 137,
 242, 244, 246–247, 252,
 255, 260, 273, 281, 283,
 296, 305, 351, 356–357,
 360, 363, 367, 369, 399,
 416, 418, 446, 448, 484
 Mocsári arabok 49
 Mofkat 237–238
 Mopszosz/Mokszosz 426, 429,
 450, 456
 Móre 131, 133, 278, 289
 Morija-hegy 138, 366, 381
 Moszera/Petra 23, 242–244
 Moszerot 240
 Moszul 68, 71
 Mozambik 390
 Mózesz/Móse/Móse 201, 410
 Mudzsahedin 316
 Mukattab 232–233, 236
 Mukmasz 316
 Muksus 426–427, 429
 Muru 129
 II. Mursilis 362, 370, 392,
 420
 Muszri 102, 115
 Mutbaál 339–346, 349, 365,
 379
 II. Muvatallis 370, 392
 Mükéné/mükéneiek 284,
 324, 419–420, 422,
 426–427

N

- Naama 411
 Nabateus 233, 242–243
 Nablusz 163, 263, 277, 279,
 379, 495
 Nabot 444, 446
 Nachor 125, 130, 144, 162,
 199
 Nadab 414
 Naftali 162, 249, 265,
 269–270, 286–287, 289,
 442, 465
 Naftukiták 285
 Nagy hely 49, 493
 Nagy hükszósok 10, 268,
 271, 285, 306
 Nagy piramis 126, 169
 Nahal Hever 138, 153
 Nahal Mismar 139
 Naharai 511
 Naharim 346
 Naharina 144, 318
 Nangislmá 95
 Nanum 128, 156, 211
 Naplánum 213
 Narám-Szín 156, 211
 Narmer 118, 120
 Nátán 361, 367
 Nearim 378, 392–393,
 396–397, 402
 Nebo-hegy 9, 139, 152, 247,
 357, 487
 Necib 316–317, 361
 Nefilim 27, 45, 75
 Negev 24, 131, 136–137,
 149, 234, 240–241, 252,
 268–269, 281, 303, 307,
 334, 336, 340, 450, 459,
 494, 512
 Nehbet 107, 112
 Neheb 107, 112–113

Nehen 8, 23, 107–109, 111,
113, 121
Nehen lelkei 108
Neolitikus forradalom 31
Nép adományának hivatala
171
Nesztoriánus keresztények 72
Newgrosh, B. 336, 372, 501
Nikaulisz/Nikulisz 390–391
Nikmaddu 333, 384, 386
Ni-maat-ré 184
Nimród/Enmerkar 7, 17,
75–77, 79, 81, 83–85,
87–89, 91, 93–94, 108,
116–117, 120, 127, 243,
415, 493, 504–506, 510
Nimuaría 184
Nimurda 76, 91, 93–94
Ningal 146
Ningirsu 81
Ninhurszag 33, 37, 51, 77,
108
Ninive 81, 89, 91–92, 415,
477, 479–481, 483
Ninosz 81, 91, 93, 116–117,
120
Nintu 33
Ninua 76, 81–82, 91–94, 108,
116, 122, 371–372, 415
Ninurta 76, 81–82, 91, 93–94,
108, 116, 371–372, 415
Ninurta gőgje és büntetése
82, 94
Nippur 61, 127
Niszannu 211
Niszibisz 71
Noé 7, 39, 60–65, 67–72,
74–76, 84, 91, 98–99,
107–108, 114–116, 125,
128–130, 200–201, 207,
479
Noferrhotep 193–195, 198,
202, 218, 248
Noferrhotep Haszchemré
193–194
Nofernoferruaton Nofertiti
355
Nofreti 168
Núbia 23, 100, 171, 202, 306,
403, 481
Numejra 151–152, 493
Nun vizei 51, 121
Nun.ki 7, 49, 82–84, 86–87,
93, 95, 116, 120, 493

Nun.ki tornya 7, 83–84, 95,
116
Nuszajbin 71

O, Ö

Oannész 53
Óbirodalom 126–127, 159,
169
Obot 246
Odorik 70
Odüsszeia 429
Ofir 114, 390, 392
Ofra 289, 294
Og 246, 265
Omán 76, 99
Ombosz 111
Omri 11, 407, 416–419, 423,
431, 441–444, 446, 453,
469–470, 496
Omri háza 11, 416, 441, 446,
453, 496
Onbet 109, 111
Orion 82, 333
II. Oszorkon 462, 470, 72–473
Ozirisz 75, 81, 91–93, 112,
116
Örményország 43, 72

P

Paentjenu 195, 200
Pa-jam 23, 173
Pa-Kánaán 23, 435
Pa-Kesz 171
Pakisztán 99
Pakku 10, 358–359
Palesztina 130, 133, 138, 268,
271–272, 293, 339, 492
Palmonothész 195
Paran 53–54, 61, 65, 82,
84–86, 135, 142–143, 150,
166, 168, 201–203, 219,
222, 230, 233, 236,
238–242, 244, 247, 249,
251, 254, 261, 263, 281,
286–287, 293, 306,
316–317, 323–324, 326,
328–330, 336, 340,
342, 345, 348–349, 355,
357–358, 367, 375, 377,
388, 396–397, 410, 412,
415–416, 443, 456,
478–480, 487
Paran pusztája 142, 233, 240,
242, 254
Paran-hegy 241
Parrot, A. 146
Pátriárkák kora 125, 147,
149, 180, 304
Pa-zsufi 224–226, 228–230
Pe 107–108
Pe lelkei 108
Pekachja 463, 465
Pelaszt/pelasztoi 285,
292–293, 306
Peleg 125, 130
Peleszet 283–284, 450
Peleták 365
Pelitim 283
Pella 342, 389
Pentapolisz 150–151
Penuel 290
I. Pepi 112, 122
II. Pepi 122, 419
Perat 31, 42–43
Per-Ramszesz 26, 197, 392,
402, 413, 458, 479, 491
Perzsa-öböl 47, 49, 51–52, 55,
66, 76, 81, 98, 100
Perzsia 41, 114, 431
Petra 23, 242–244
Petrie, W. M. F. 117, 148, 513
Pherosz 148
Pi-hahiro 227, 229
Pinchász 283
I. Pinodzsem 472
Piraton 334
Pison 31–32, 41–43, 46, 79
Pison-folyó 32
Pitom 148, 225, 227, 231
Pi-tum 148, 225, 227
Plinius 147–148, 151
Podipare/Potifár 167–168, 171
Poene (Punt) 389–390
Polübosz 426
Priamosz 426–427
Ptah 51, 113, 392–393, 397,
422
Puat 112
Punon 246, 476
Punt földje 100
Pusch, E. 197, 491
Put 8, 107, 114, 117
Puzur-ili 212
Puzur-Szín 154, 212
Pügmalion/Pugmatosz 457,
471

R

Rácháb 256–257
 Ráchel 162, 164
 Ráha 239, 287
 Ráma 107, 314
 Ramala 300, 314
 Ramot-Gileád 444–446,
 450–452
 I. Ramszesz 377
 I. Ramszesz Menpehtiré 387,
 471
 II. Ramszesz/Nagy Ramszesz
 11, 148, 197, 266–267,
 271, 352, 363, 368, 384,
 392, 395–396, 401–403,
 408, 410–413, 419,
 422–425, 429, 431, 433,
 435–436, 449, 471
 III. Ramszesz 283–284, 424,
 426, 429, 431, 448–452,
 456, 472
 V. Ramszesz 472
 XI. Ramszesz 472
 Rasap 81, 116, 333
 Rász Samra 108, 386
 Rász Szafszafa 235
 Ré 51, 148, 168, 182, 195,
 220, 223, 226, 228, 306,
 370, 389, 395
 Rebekka 144, 161–162
 Rechab 11, 344, 407,
 411–415, 433, 469
 Rechabeám 407, 411–415,
 469
 Rechob 81, 360
 Recin 465, 471
 Refidim 218, 234–236, 265
 Ré-Harahti 320
 Rekem 246
 Renszeneb 192, 248
 Resef/Resep/Respu 214, 333
 Reu 125, 130, 315
 Rezon 399, 401–402, 411,
 470
 Rhind matematikai papirusz
 290–291
 Rimmon 240, 282–283
 Rimmon-perec 240
 Rissza 240
 Ritma 240
 Rjamasesa 148, 410
 Rohl, D. 3–4, 21, 186, 501,
 509, 514

Róma 40, 92, 109, 147, 408,
 416, 450
 Rothenberg, B. 384
 Ruben 162, 164, 249, 265,
 269–270, 287
 Rubrucki Vilmos 70
 Rubute 345
 Rudamon 472, 481
 Rurti 173, 191

S, SZ

Sába királynője 10, 375,
 389–390
 Sabaka 473, 478, 481
 Sabataka 473, 481
 Sabatu 209
 Sabtuna 393
 Safar, F. 514
 Sakkan 64
 Salamon 10, 16–17, 20–21,
 78, 239, 247, 249, 271,
 273–274, 304, 315, 329,
 349, 351, 359, 361,
 366–367, 374–375,
 377–379, 381–382, 384,
 386–393, 396, 399,
 401–403, 407–408,
 411–413, 431, 436, 442,
 459–461, 469–470,
 486–487, 490, 495–496
 Salamon király bányája 384
 Salamon temploma 239,
 247, 271, 273–274, 366,
 407–408, 486
 Sallum 464–465
 Samas 62, 108, 116, 136,
 146, 210
 Samgar 273, 283, 285, 305,
 308
 Sámson 10, 273, 277,
 299–301, 306
 Sámuel 10, 273, 277,
 300–301, 306, 312–316,
 323, 325, 328, 338–339,
 343, 346, 349, 482–483
 Sára/Sárai 130, 133–135,
 141–142, 144–146, 148,
 161, 493
 Sardina 450, 452
 Sarelli 377
 Sáron-síkság 334, 341, 349,
 459
 Sarratu 146

Saruhen 268, 292–293, 308
 I. Sarrukín/Nagy Sarrukín 84,
 128, 156, 199, 211, 265
 II. Sarrukín 43, 77, 91, 462,
 466–467, 469, 477, 496
 Sás-tenger 226, 228–230,
 234, 237, 256, 266, 288,
 290
 Saul 10, 273, 297, 305,
 313–317, 319, 323, 327,
 334–336, 339, 343–345,
 349, 361–362, 368, 370,
 415, 487, 495, 512
 Savsa 328
 Schaeffer, C. 386, 514
 Seba 114
 Sebtu 8, 47, 49–51, 94, 97,
 120–121
 Sefer-hegy 240
 Segub 418
 Sela 125, 130
 Sellin, E. 295
 Sém 46, 50, 52–53, 56, 62,
 83, 91, 94, 97, 99, 102,
 110, 114, 121, 125, 127,
 129–130, 146, 149–150,
 159, 192–193, 238, 408,
 410, 494
 Sém fiai 97, 99, 114
 Sema-pecsét 461–462, 469
 Semau 268, 285, 290,
 292–293, 306
 Séri 46, 50, 52–53, 56, 62,
 83, 94, 97, 102, 110, 114,
 121, 127, 129–130, 146,
 149–150, 159, 192–193,
 238, 408, 410, 494
 Sesák 410
 Sesi/Sesai 9, 255, 265,
 268–269, 283, 292, 308
 I. Sesonk 22, 333, 335,
 408, 441, 458–460, 469,
 471–472
 I. Sesonk Hedzsheperré 408,
 472
 III. Sesonk Uszermaatré 466,
 473
 V. Sesonk 473, 481
 Sifra 193–194
 Sikiles 427, 429
 Silberman, N. 490–491, 507
 Siló 24, 277, 280–281, 283,
 286, 300–301, 305, 351,
 399, 414

- Simeon 162, 249, 265,
269–270, 281, 287–288
- Sínai 22–23, 126, 131, 133,
142, 167, 172, 174, 191,
197, 205–206, 216–218,
226–228, 231–237,
240–241, 244, 249,
251–252, 254–255, 292,
321, 392, 412, 443, 452,
478–481, 483–484, 494,
503
- Sínai-hegy 216, 237, 240,
255, 412
- Sion 346–347, 351, 497
- Sisák 11, 22, 407–408, 410,
412, 459
- Sittim 255
- Skorpió 111–112, 121
- Sopach 358
- Sós-tenger 136–138,
140–141, 151
- Sós-völgy 363
- Soszu 307, 336, 393, 395, 435
- Stager, L. 20, 469, 515
- Stomoxys calcitrans 219
- Sturgis, M. 19–21, 368–369,
515
- Subanda 329
- III. Sulmánu-asarídu 420,
444–445, 454–455, 463
- V. Sulmánu-asarídu 462–466
- Sulme 211
- Sumer 33, 37, 43, 45, 47,
49–54, 56–57, 62, 66–67,
75–77, 79–84, 86–89,
91–97, 99, 101, 109–112,
114–118, 120–121,
126–131, 137, 146–147,
149–150, 153–154, 156,
159, 198–199, 202, 207,
210–212, 341, 359, 401,
493, 504–507, 509–512,
514–517
- Sumer királylista 51, 57, 89,
93, 95–96, 111, 115, 128,
153–154, 156, 210–212
- Sunem 329
- I. Suppiluliumas 358, 362,
370, 387, 392, 420
- II. Suppiluliumas 371, 427
- Sur pusztája 227, 231, 233
- Su-Szín 156, 212
- Suwardata 228–330, 345,
347–348
- Süsa 410, 415
- Szabalán 32, 34, 46
- Szabalán-hegy 32, 34, 46
- Szabta 391
- Szabteka 107
- Sahand 32, 34, 37, 467
- Sahand-hegy 34, 37, 467
- Szakadás 11, 41, 142, 343,
407, 412, 446, 460–461,
469
- Szakkara 112, 126, 319
- Szakkez 78
- Szalitisz 234, 292, 307
- Szamaría 323, 334, 407,
416–417, 431, 440–441,
443–446, 449–451,
453–456, 458–461,
463–467, 469–470, 475,
477, 480, 490, 496
- I. szamariai periódus 461,
470
- II. szamariai periódus 461,
463, 470, 496
- Szamaríaiak 467
- Szamaríai-tó 444
- Szamium 213
- Szamszuditana 210, 213
- Szamszuilúna 213
- Szantorini 291
- Szardínia 450
- Szardisz 450
- Szarlagab 211
- Szefala 269, 283, 299, 366
- Szehel-sziget 193
- Szeir 242, 244, 346
- Szeir-hegy 242
- Szelasszié, H. 391
- Szemiramisz 91, 93, 117, 120
- Szemna 171–172, 182–183
- Szeptuaginta 39, 61, 130,
133, 213, 328, 483
- Szerabit el-Hadim 23, 205,
231, 236, 238, 251
- Szerug 125, 130
- Szesza 148
- Szeszoázisz 408, 410
- Széth 8, 109, 111–112,
122, 148, 185, 222, 226,
248, 266–267, 291–292,
307, 319, 336, 363, 375,
377–378, 380–381, 384,
387–389, 392–393, 396,
399, 402, 422, 424–426,
435, 471–472
- Széth (omboszi) 8, 109,
111–112, 122, 148, 185,
222, 226, 248, 266–267,
291–292, 307, 319, 336,
363, 375, 377–378,
380–381, 384, 387–389,
392–393, 396, 399,
402, 422, 424–426, 435,
471–472
- I. Széthi/Széthosz 148, 226,
266–267, 336, 363, 375,
378, 381, 384, 388, 392,
402, 422, 425, 435, 471
- II. Széthi 425–426, 471
- Széthnaht 424–426, 472
- Szials 46–47
- Szichem tornya 278
- Szicília 148, 429, 450
- Szicíliai Diodórosz 148
- Sziddim 136–138, 141, 151
- Sziddim-völgy 151
- Szidon 296
- Szihathor 194, 198, 248
- Szichem 24, 133, 162–164,
255, 261, 263, 265,
276–281, 286–287,
294–296, 300, 305, 314,
322–323, 327, 329,
334–335, 345, 368, 379,
411, 414, 495
- Szichon 246, 265
- Sziklamecset 366, 382
- Szilli-Adad 213
- Szimúra 293, 352, 355, 360,
362, 389, 393, 396, 408,
411
- Szín 8, 33, 36, 44, 56, 60–62,
67, 72, 85, 88–89, 94, 127,
129, 146–147, 149–150,
164, 170, 177, 179, 192,
199, 205, 210, 212–213,
219, 226, 228, 235, 246,
251, 283–284, 287,
305–306, 319, 344, 362,
390, 395, 417, 446, 448,
462, 475, 477–479, 481,
483, 492, 496
- Szín pusztája 231, 233, 235
- Szín-ahhé-eriba 72, 462, 475,
477–479, 481, 496
- Szín-eribam 213
- Szín-iddinam 213
- Szín-iqisam 213
- Szín-muballit 213

Szinuhe 169
 Szippar 61, 89
 Szíria/szíriaiak 55, 71, 81,
 100, 114, 131, 175, 177,
 184, 285, 291, 293, 297,
 299, 306, 318, 333–334,
 352, 356–357, 359,
 361–363, 386, 389, 393,
 395, 397, 401, 422,
 424–425, 429, 435, 444,
 460, 462, 465, 469, 483,
 485
 Sziszerá 286–288, 330, 336,
 396
 Szmenhkaré 350, 353, 370
 Sznofru 122
 III. Szobekhotep 193, 195,
 248
 III. Szobekhotep Szehemré-
 szuadzstau 193
 IV. Szobekhotep 191, 193,
 195, 197, 202, 204,
 217–218, 248, 494
 IV. Szobekhotep Hanoferré
 191, 193, 197, 202, 217,
 494
 V. Szobekhotep Hahotepré
 217
 Szochó 323
 Szodoma 8, 125, 136–141,
 145, 149–153, 246, 257,
 326, 493
 Szövetség ládája 9–10,
 239–240, 246–247, 280,
 300–301, 305, 351, 375,
 382, 391, 413, 482,
 486–487, 495
 Szeosz Artemidosz 306
 Szt. Etienne 379–381, 387
 Sztrabón 151
 Szudán 110, 114–115, 251,
 479
 Szuez 225–227, 231, 236
 Szuezi-öböl 225, 236
 Szukkot 224, 227, 231, 290
 Szumulaél 213
 Szumur 352, 355–356, 362,
 393, 408
 Szurata 327
 Szurikas 78
 Szúza 47–48, 54–55, 57, 102,
 110–111, 117–118, 120,
 129, 137, 150
 Szüéné 23, 173, 202–203, 486

T

Taanak 483
 Táblák kupolája 382
 Tábor 129, 137–138, 141,
 161–162, 164, 192, 203,
 205, 207, 217, 225,
 231–232, 235–237,
 239–243, 251, 254–256,
 261–262, 265–266,
 286–289, 301, 315, 324,
 326–327, 329–330, 334,
 342, 357, 372, 377, 393,
 395–396, 415, 429, 443,
 449, 452, 465, 485, 496
 Tā-Denit 225–226
 Tadmor 131–132
 Tādúa/Dávid 10, 16, 20,
 257, 273, 280, 305, 315,
 323–329, 332, 335–336,
 338–353, 355–359,
 361–363, 365–368, 370,
 375, 378–379, 381, 384,
 386, 388, 391, 399,
 401–403, 411, 413, 419,
 442, 448, 460–462, 475,
 485–487, 489–490, 495
 Tādu-Hepa 328, 370
 Tādzs Mahal 41–42
 Tagu 330, 332, 336, 345
 Taharka 473, 478–479, 481
 Taht-e Szolejmán 78–79
 Talmesszi 47
 Talmi 268
 Támár 365
 Tammúz 81
 Tanisz 11, 133, 458, 472,
 478, 481
 Tappua 465
 Targum 334
 Tārsis 114
 Tarsosz 114
 Tauszert 423, 425–426, 471
 Tebet 287
 Tehu-tesub 359, 363, 370
 Tell Balata 278
 Tell ed-Dabaa 9, 184, 195,
 494
 Tell el-Amarna 265, 514
 Tell el-Hebua 226, 229, 231
 Tell el-Retaba 231
 Tell esz-Szultán 17, 257, 308,
 418
 Tell Jinaam 389

Tell Jiszreel 469
 Tell Kazel 411
 Tell nebi Mend 395, 485
 Tell Rász Samra 386
 Templom-hegy 382, 386, 413
 Tengeri népek 284, 429, 431,
 450–452, 455–456
 Tepe Szialk 46
 Terach 125, 130, 146, 240
 Terebint 133, 323
 Teremtés könyve 18, 26–27,
 30–31, 39, 41, 44–45,
 53, 57, 60–61, 67, 70–71,
 74–75, 77, 81–84, 93–94,
 97, 99–100, 102, 111,
 114–117, 124–125, 143,
 148–149, 151, 158–159,
 166–167, 175, 180, 188,
 207, 213, 243, 492, 494
 Tesub 359, 370, 401, 429
 Teukeri 429
 Tharbisz 203
 Théba 11, 23, 107, 172–173,
 194, 202, 290, 292,
 306–307, 389, 392, 408,
 431, 472, 478, 481
 Théra 291, 419, 427
 Thompson, T. L. 492, 516
 I. Tuthmószisz 334, 362
 II. Tuthmószisz 334
 III. Tuthmószisz 271, 299,
 318, 334, 352, 392, 419
 IV. Tuthmószisz 318, 334
 Tibni 416
 Tigris 31, 41–43, 49, 55, 65,
 67–68, 71, 104, 110, 126,
 129, 509
 Timna 265, 300, 384, 390,
 495
 Timnat-Szera 265
 Timszáh-tó 225, 227
 Tírca 295–296, 407, 412, 414,
 416, 463–465, 469
 Tisadal 150
 Tízparancsolat 9, 235–236,
 238–241, 301
 Tjarbit 203
 Tjehenu 435
 Tjeku 222, 224, 227
 Tjeuker 429
 Tób 357, 360, 422
 Tola 273, 296, 305, 315
 Tou 359, 370, 508
 Törökország 40, 70–71

Trabutina mannipara 233
Trója 11, 143, 284, 292, 324,
420, 426–427, 450, 455
Trójai háború 284, 426–427,
455

Tubasz 296

III. Tukulti-apal-ésarra/Pul
465–466

Tunézia 457

Tunip 362

Tura 179

Tusratta 320

Tutanhamon 334, 339, 349,
353, 355, 362–363, 365,
369–370, 372, 375, 377,
380, 387

Tutimaosz 234

Tutu 355, 370

Türosz 11, 24, 36, 333, 350,
360, 363, 381, 389–391,
417, 457, 471

U

Uanna/Hénoch 7, 45, 47–49,
51–54, 57, 61, 66, 82, 94,
243, 493

Uasszosz 429, 450

Ubajd 49, 53–55, 66, 98–99,
116, 493

Ugaf 177, 182, 248

Ugarit 10, 108, 129, 142,
285, 306, 333, 377, 384,
386, 391, 427, 431, 471,
495, 506, 514, 516

Újasszír birodalom 462

Újbirodalom 10–11, 81, 184,
197, 225, 269, 285,
292–293, 313, 370, 384,
426, 456–457, 471, 491

Umejri 252

Unuk 47, 52, 54

Upuaut 101–102, 105

Ur 48, 53–55, 61, 67, 75, 95,
129–130, 136, 149–150,
159, 202, 210–211, 508,
512, 517

III. Ur 8–9, 83, 121, 129–131,
136–137, 147, 149–150,
156, 159, 210, 212

Urartu 43, 68, 76–77, 146,
479, 510

Ur-dukuga 212

Ur-gigir 212

Uri 7–9, 83, 95, 121, 126,
129–131, 136–137, 147,
149–150, 154, 156, 159,
210, 212, 214, 239, 361,
493

Urija 361

Urkis 137, 150

Ur-nigin 212

Ur-ninurta 212

Uruk 7–9, 43, 47–48, 54–55,

61, 75–77, 79–82, 84–85,

87–89, 92–94, 99, 102,

110–111, 115–118,

120–121, 126–129, 154,

156, 168, 175, 202, 204,

210–212, 222, 267, 336,

415, 452, 493, 511

I. Uruk 7, 77, 89, 93,

115–116

III. Uruk 8, 156

IV. Uruk 9, 92–93, 212

V. Uruk 9, 128, 210–212

Uruki korszak 77, 92–93,
120

Ussishkin, D. 469, 516

Utu/Samas 62, 65, 80, 96,
108, 115–116, 136, 146,
210

Utuhegal 128–129, 210–212

Utulkalama 89

V

Vádi Abbád 105

Vádi Ara 336

Vádi Barrámija 103–104

Vádi el-gaje 259–261

Vádi el-hesza 246

Vádi Fejrán 218, 233–235

Vádi Hammamát 104, 106,
109, 111

Vádi Mukkuk 259

Vádi Músza 242, 244

Vádi Szuvenit 282, 316–317

Van der veen, P. 146, 148,
328, 334, 336, 410, 462,
501, 508, 516

Van-tó 41

Vaskor I-A 417, 442, 469–470,
490, 496

Vaskor I-B 304, 459, 469,
490

Vaskor II-A 417, 442,
461–462, 469, 490, 496

Vasos 429, 450

Via Maris 269, 293–294, 299,
334, 389, 392, 483

Vilusza 420, 426–427

Vincent de Beauvais 70

Vörös-hegy 35

Vörös-tenger 52, 99–105,
107, 109–111, 115, 140,
230–231, 389–390

W

Wawat 23, 171–172, 202,
204, 306

Wenamón 456–457

Wenham, G. 146, 517

Wood, B. 260, 502, 517

Woolley, L. 53, 126, 202, 493,
517

X

Xanthosz 429

Y

Yurco, F. 435–436, 517

Z, ZS

Zabaja 213

Zagrosz-hegység 34, 45,
47–48, 68, 71–72, 76–77,
80–81, 121, 128–129, 137,
285, 297

Zambia 212

Zariku 137, 150

Zebul 162, 249, 269–270,
287, 289, 295, 297, 442,
465

Zered-patak 246

Zertal, A 303

Zif 143

Zikarbaál 457, 471

Zimredda 346

Zimri 193, 416, 423

Zimrilim 193

Ziuszudra 62, 64–65, 88,
116

Zoroaszter 41, 46

Zsidók története 84–85, 91,
94, 98, 100, 103, 115–116

Zsile/Szile 226, 346

Zsoltár 326, 349, 384, 392

Nyomdai munkálatok: Kinizsi Nyomda Kft., Debrecen
Felelős vezető: Bördős János ügyvezető igazgató